

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Павлик Наталія Василівна

УДК 159.923.2 – 053.57

ПСИХОЛОГІЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора психологічних наук

Науковий консультант –

Е.О. ПОМИТКІН,

доктор психологічних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ	11
1.1. Феномен характеру та його гармонізація в процесі духовно-морального розвитку особистості в концепціях стародавньої філософії та християнської антропології	11
1.2. Психологічні чинники розвитку характерологічних дисгармоній особистості в теоріях психотерапії	51
1.3. Дисгармонійний характер як наслідок несформованості духовно-моральної самосвідомості особистості з позиції медичної психології	63
1.4. Історія наукового вивчення поняття «характер» у загальній психології: його сутність, структура, критерії гармонійності	70
Висновки до розділу 1.....	96
РОЗДІЛ 2. ГАРМОНІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ	99
2.1. Юнацький вік як сензитивний період свідомого характероутворення особистості..	99
2.2. Психологічні чинники продуктивного особистісного розвитку юнаків та дівчат	107
2.3. Психологічні механізми розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості в юнацькому віці	117
2.4. Духовно-моральна самоактуалізація особистості як метод гармонізації характеру юнаків та дівчат	137
Висновки до розділу 2.....	144
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНА ПАРАДИГМА ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	148
3.1. Обґрунтування духовно-моральнісного підходу до гармонізації характеру в юнацькому віці	148
3.2. Принципи гармонізації характеру в юнацькому віці	155
3.2.1. Принцип духовно-моральної детермінації в процесі характероутворення в юнацькому віці	155
3.2.2. Принцип позитивності у розвитку моральнісних ставлень як основи гармонійного характерологічного розвитку юнаків та дівчат	158
3.2.3. Принцип «психоелевації» (інтернальності, конгруентності самодопомоги) в процесі оволодіння формами гармонійної поведінки в юнацькому віці	161

3.3	Духовно-моральні детермінанти і психологічний механізм гармонізації характеру в юнацькому віці	165
3.4.	Структура складових компонентів характеру; типи і рівні гармонійності характеру в юнацькому віці	169
3.5.	Концептуальна модель гармонізації характеру юнаків та дівчат	184
	Висновки до розділу 3	189
РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ		191
4.1.	Програма і методика емпіричного дослідження особливостей гармонійності характеру в юнацькому віці	191
4.2.	Особливості гармонійності характеру старшокласників та їх духовно-моральних детермінант	200
4.3.	Тенденції характерологічного розвитку учнів ПТНЗ	227
4.4	Порівняльний аналіз особливостей гармонійності характеру студентів ВНЗ різних спеціальностей	232
4.5.	Психологічні особливості впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці	265
	Висновки до розділу 4	302
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ		305
5.1.	Психологічні засоби гармонізації характерологічного розвитку юнаків і дівчат	305
5.2.	Динаміка гармонійності характеру юнаків і дівчат експериментальної та контрольної груп	319
5.3.	Психологічні закономірності гармонізації характеру юнаків та дівчат	335
5.4.	Методичні рекомендації для психологів, педагогів, кураторів студентських груп щодо гармонізації характерологічного розвитку молоді в системі сучасної освіти	382
	Висновки до розділу 5	396
ВИСНОВКИ		399
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		404
ДОДАТКИ		439

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Сьогодні в період реформування українського суспільства вітчизняна культура відзначається розмитістю моральних цінностей; маргіналізацією соціальних та індивідуальних еталонів; індиферентністю стосовно духовного виміру буття; пануванням духу прагматизму, корисливості, цинізму. Загострення політичної та економічної кризи, військовий конфлікт на Сході країни, зростання безробіття, вимушена міграція, закордонне заробітчанство є показниками порушення гармонійних стосунків у суспільстві, що зумовлює поширення розвитку дисгармоній характеру серед різних верств населення (дітей, молоді, дорослих). Емоційна неврівноваженість, егоцентризм, агресивність, втрата самовладання, слабовілля, безвідповідальність – усе це є проявами дисгармонійного характеру, які постають причинами психологічних проблем наших співвітчизників. В умовах відсутності зразків гармонійної поведінки молодь змушена шукати конструктивні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації та реадaptaції до соціуму. Пристосування до психогенних умов сучасності перешкоджає продуктивному розвитку самосвідомості молоді та руйнує гармонію її внутрішнього світу, що зумовлює дисгармонійний розвиток характеру юнаків та дівчат. На жаль, сучасна освіта недостатньо приділяє уваги проблемі гармонізації характерологічного розвитку юнацтва, орієнтуючи молодь переважно на засвоєння наукових знань та інноваційних технологій. Але за умови низького рівня розвитку духовно-моральних якостей особистість юнацького віку не здатна до самостійної гармонійної самореалізації. У зв'язку з цим психологічна наука і освіта акцентують увагу на актуальності вирішення проблеми гармонізації характеру сучасних юнаків та дівчат шляхом духовно-морального оздоровлення їх особистості.

Проблемі характероутворення приділяли увагу представники античної філософії (Платон, Аристотель, Теофраст), християнської антропології (І. Влахос, С. М. Зарін, Г. І. Шиманський та ін.), психотерапії (К. Леонгард, Е. Фромм, К. Г. Юнг, О. Ф. Лазурський та ін.), а також радянської (Б. Г. Ананьєв, М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн та ін.) і сучасної вітчизняної психології (В. І. Абраменко, І. Д. Бех, С. Д. Максименко). Основою характероутворення особистості є ставлення людини до себе, до інших людей, до суспільства, до світу в цілому (В. М. Мясіщев). Як стверджують вчені, гармонійність характероло-

гічного розвитку забезпечується духовною спрямованістю особистості (Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк), єдністю її розуму, почуттів і волі (Ф. Затворник), актуалізацією вищої потреби в пошуках сенсу життя (В. Франкл, Д. О. Леонтьєв, Т. М. Титаренко), розкриттям духовного потенціалу особистості (Е. О. Помиткін, М. В. Савчин), що сприяє її моральній самоактуалізації (А. Маслоу, Г. О. Балл, І. П. Маноха). Водночас розвиток дисгармоній характеру зумовлений дефіцитом моральності й самоконтролю особистості (Д. О. Авдєєв), несформованістю в неї моральних ставлень (довіри, поваги, альтруїзму) (Г. О. Онищенко). Подолання дисгармоній характеру здійснюється шляхом свідомого духовно-морального зростання юнацтва (К. В. Зорін, В. К. Невярович). Духовно-моральні чинники такі як совість, чесність, відповідальність визначають розвиток моральної самосвідомості, яка виконує провідну функцію в процесі гармонійного особистісного становлення юнаків та дівчат (М. Й. Боришевський, І. С. Булах, С. О. Ставицька). Отже, духовно-моральний розвиток особистості виступає основою гармонізації характеру в юнацькому віці (В. О. Слободчиков, Л. П. Шеховцова та ін).

Проте, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку психології духовно-моральні детермінанти, психологічні механізми і закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці остаточно не визначено. Методологічні засади і практичні методи гармонізації характеру сучасної молоді також розроблені недостатньо. Зважаючи на те, що проблема характероутворення найбільш інтенсивно вивчалася переважно у минулому столітті, сьогодні існує необхідність осучаснення досліджень психологічного феномена характеру, введення до тезаурусу проблеми таких нових поглядів і понять як: занурення людини у медіа-простір, віртуальне спілкування, ренесанс у зверненні до духовно-релігійних основ. Отже, соціальна значущість і недостатнє наукове вивчення означеної проблеми зумовлює вибір теми нашого дослідження: «Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими планами, темами: Дисертаційне дослідження є частиною науково-дослідної роботи, що проводиться в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України і пов'язана з плановою темою НДР відділу психології праці на 2014-2016 рр.: «Психологічні особливості підготовки педагогічних працівників до розвитку духовного потенціалу учнівської молоді» (РК № 0114U003165). Тема дисертації

затверджена на засіданні вченої ради Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України 24 грудня 2012 р. (протокол № 14) та у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні 29 січня 2013 р. (протокол № 1).

Метою дослідження є теоретико-концептуальне обґрунтування та емпіричне вивчення сутності, структури, змісту характеру; визначення психологічного механізму, детермінант і закономірностей гармонізації характеру в процесі духовно-морального становлення особистості юнацького віку; розробка та впровадження психолого-педагогічних засобів гармонізації характерологічного розвитку сучасної молоді.

Досягнення поставленої мети передбачається шляхом реалізації наступних **завдань**:

1. Теоретично проаналізувати поняття «характер»; визначити його структуру, зміст, критерії гармонійності та психологічні детермінанти розвитку дисгармоній характеру особистості.

2. Визначити психологічні чинники і механізми розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення в юнацькому віці; обґрунтувати особливості духовно-моральної самоактуалізації особистості як методу гармонізації характеру юнаків та дівчат.

3. Обґрунтувати науковий підхід, принципи, визначити структуру і зміст характеру, духовно-моральні детермінанти, психологічний механізм і концептуальну модель гармонізації характеру особистості юнацького віку.

4. Емпірично дослідити особливості прояву гармонійності характеру сучасної молоді в залежності від рівня освіти, професійної спрямованості та впливу духовно-моральних детермінант.

5. Розробити та експериментально перевірити ефективність розвивальної програми гармонізації характерологічного розвитку юнаків та дівчат.

6. Встановити психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

В основу дослідження були покладені наступні **припущення**:

- гармонізація характеру в юнацькому віці визначається духовно-моральним становленням особистості;
- при дисгармонійному характері психічні стани зумовлюються переважно зовнішніми детермінантами, а гармонійний характер має внутрішньо-особистісну духовну самодетермінацію;
- психологічним механізмом гармонізації характеру виступає духовно-моральна саморе-

- гуляція, яка активізується впливом духовно-моральних детермінант;
 - методом гармонізації характеру юнацтва є духовно-моральна самоактуалізація особистості.

Об'єктом дослідження є процес розвитку характеру особистості юнацького віку.

Предметом дослідження є психологічні основи гармонізації характеру в юнацькому віці.

Методологічні засади дослідження становлять: принципи розвитку психіки (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко), цілісності, ієрархічності, детермінізму (С. Л. Рубінштейн), єдності особистості й життєдіяльності (М. В. Савчин); положення особистісного підходу про моральну саморегуляцію і особистісне зростання (Г. О. Балд, І. Д. Бех, І. С. Булах, Т. М. Титаренко), культурно-історичний підхід щодо впливу культури на розвиток характеру (В. І. Абраменко, Г. П. Васянович, Л. С. Виготський), теорія ставлень як основа характероутворення особистості (В. М. Мясішев); духовно-моральні аспекти філософії (В. В. Зеньковський, В. А. Малахов), християнської антропології (І. Брянчанінов, С. Зарін, Ф. Затворник), гуманістичної (А. Маслоу, К. Роджерс), екзистенційної (В. Франкл, Е. Фромм) і християнської психології (Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, І. Я. Медведєва та ін.) щодо провідної ролі духовно-моральних чинників гармонізації характеру; духовно зорієнтовані підходи до надання психологічної допомоги (Е. О. Помиткін, Т. О. Флоренська), позитивної психотерапії (Н. Пезешкіан).

Для досягнення поставленої мети і виконання завдань використано сукупність теоретичних та емпіричних **методів**: *теоретичні* – аналіз і систематизація наукових даних з проблеми гармонійного характероутворення – для розробки методологічної основи дослідження; *емпіричні* – анкетування, тестування для дослідження особливостей гармонійності характеру; *математичні* – метод полярних груп, знаходження середніх величин, процентних співвідношень, використання статистичних критеріїв значущості відмінностей (А-критерію Колмогорова-Смірнова, t-критерію Ст'юдента), кореляційного, факторного, регресійного аналізів – за допомогою пакету SPSS 17 – з метою визначення психологічних закономірностей гармонізації характеру; *розвивальні* – психологічна програма (навчальні заняття, психологічний тренінг, система методичних рекомендацій для психологів, педагогів, кураторів).

Експериментальна база: у дослідженні взяли участь 2000 осіб віком 14-23 роки. З них: 715 учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів міст Києва Білої Церкви, Прилук; 178 учнів ПТНЗ (Вінницького Центру професійно-технічної освіти переробної

промисловості й Брянського будівельного коледжу ім. проф. М. Є. Жуковського); 985 студентів I-IV курсів ВНЗ (Брянського Державного університету ім. І. Г. Петровського, Київського університету ім. Б. Грінченка) та 122 студенти Брянського духовного училища. У пілотажному дослідженні брали участь 65 осіб, у констатувальному експерименті – 1735 осіб, у формувальному – 200 осіб.

Наукова новизна і теоретична значущість результатів дослідження полягають в тому, що:

- *вперше* визначено психологічний зміст і сутність поняття «гармонізація характеру особистості юнацького віку», критерії гармонійності характеру в юнацькому віці (моральна вихованість, врівноваженість, сила й цілісність характеру); виокремлено духовно-моральні детермінанти (особистісна саморефлексія; моральна самооцінка; моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу; здатність до децентрації й подолання егоїзму; актуалізований духовний потенціал; духовна особистісна спрямованість; мотивація до духовно-морального самовдосконалення) та психологічний механізм (духовно-моральна саморегуляція) гармонізації характеру в юнацькому віці; здійснено його диференціацію (духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоствавлення, морально-вольовий самоконтроль); обґрунтовано особливості духовно-моральної самоактуалізації особистості як методу гармонізації характеру в юнацькому віці; визначено компоненти (духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, емоційно-почуттєвий, вольовий, психосоматичний) структури характеру та їх змістові конструкти (альтруїзм – егоїзм, чесність – лицемірство, терплячість – слабовілля та ін.); обґрунтовано принципи духовно-моральнісного підходу до гармонізації характеру в юнацькому віці; визначено типи (глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний, духовно-гармонійний) і рівні гармонійності характеру (дисгармонійний, потенційно-дисгармонійний, адаптований і гармонійний), виміри (духовно-моральний та емоційно-вольовий) характерологічного розвитку і складові гармонізації характеру (духовно-моральна самоактуалізація і конструктивна психологічна адаптація); розроблено концептуальну модель гармонізації характеру в юнацькому віці; досліджено психологічні особливості духовного потенціалу і гармонійності характеру у старшокласників, учнів ПТНЗ та студентів ВНЗ різних спеціальностей; доведено конструктивність впливу духовно-моральних

детермінант на гармонійність характеру сучасної молоді; встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці;

- *уточнено* зміст понять «характер особистості», «розвиток характеру»;
- *подальшого розвитку набули* наукові позиції вчених щодо гармонійного характероутворення, структури характеру, психологічних чинників розвитку характерологічних дисгармоній та духовно-моральної самоактуалізації особистості в юнацькому віці.

Практична значущість одержаних результатів дослідження полягає у: розробці психодіагностичного інструментарію дослідження особливостей гармонійності характеру в юнацькому віці; розробці розвивальної програми, спрямованої на духовно-моральну самоактуалізацію особистості й впровадженні у навчальний процес ЗОНЗ і ВНЗ психолого-педагогічного спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці»; обґрунтуванні методичних рекомендацій для психологів, педагогів і кураторів студентських груп щодо створення психологічних умов гармонізації характеру учнів і студентів в системі сучасної освіти. Розроблений спецкурс та психодіагностичні й розвивальні засоби можуть використовуватися практичними психологами, викладачами під час проведення лекцій і практичних занять з курсів «Загальна психологія», «Психологія характеру», «Психодіагностика» «Психологія особистісного зростання людини».

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались, обговорювались та отримали схвалення на 1 зарубіжній (м. Брянськ), 2 міжнародних, 9 всеукраїнських, 4 міжрегіональних науково-практичних конференціях, 3 методичних семінарах, 2 круглих столах, духовному конвєрсаторіумі, 5 звітних конференціях та засіданнях відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, інтерв'ю в пресі, у виступах на засіданнях педагогічних нарад загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва, м. Білої Церкви, м. Прилуки.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес у навчальних закладах міст *Києва*: ЗОНЗ № 95 (довідка № 37 від 15.05.2014 р.), ЗОНЗ № 163 (довідка № 39 від 14.05.2013 р.), ЗОНЗ № 172 (довідка № 75 від 15.05.2014 р.), ЗОНЗ № 175 (довідка № 82 від 14.05.2013 р.), Гімназії № 153 (довідка № 97 від 16.05.2013 р.), у Спеціалізованому навчально-виховному комплексі «Лілея» (довідка № 62 від 16.04.2013 р.), Палаці дитячої та юнацької творчості Солом'янської районної в м. Києві державної адміністрації (довідка №

76 від 29.04.2013 р.), Інституті психології та соціальної педагогіки Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 40 від 27.05.2013 р.), Інституті мистецтв Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 658 від 27.05.2013 р.), Педагогічному інституті Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 191 від 27.05.2013 р.), Інституті обдарованої дитини НАПН України (довідка № 65 від 23.05.2013 р.); *Білої Церкви*: спеціалізованій природничо-математичної школі № 16 (довідка № 42 від 22.05.2014 р.); *Новомосковська* Дніпропетровської області: Колегіумі № 11 міста (довідка № 51 від 26.05.2014 р.); *Прилук* Чернігівської області: ЗОНЗ № 2 (довідка № 422 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 3 (довідка № 408 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 6 (довідка № 322 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 7 (довідка № 378 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 9 (довідка № 300 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 10 (довідка № 452 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 12 (довідка № 355 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 13 (довідка № 313 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 14 (довідка № 256 від 07.11.2013 р.), Гімназії № 1 (довідка № 150 від 07.11.2013 р.), Гімназії № 5 (довідка № 94 від 07.11.2013 р.), Центрі творчості дітей та юнацтва Прилуцької міської ради Чернігівської області (довідка № 184 від 07.11.2013 р.), Управлінні освіти Прилуцької міської ради Чернігівської області (довідка № 1484 від 07.11.2013 р.);

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 65 одноосібних публікаціях автора, зокрема: у 1 монографії, 4 навчально-методичних посібниках, 1 методичних рекомендаціях, 29 статтях у вітчизняних фахових виданнях, 9 статтях у зарубіжних виданнях, 21 публікаціях у збірниках матеріалів конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці» була захищена у 2006 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (465 найменувань, з них 25 іноземними мовами), 5 додатків. Основний текст викладений на 403 сторінках, містить 11 таблиць і 115 рисунків на 39 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 527 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Феномен характеру та його гармонізація в процесі духовно-морального розвитку особистості в концепціях стародавньої філософії та християнської антропології

Особливості характеру як найбільш істотні якості людини, що впливають на її зовнішній вигляд і поведінку, ще з стародавніх часів привертала увагу філософів і лікарів.

Характерологія – наука про характер людини – має свої коріння в античній філософії. Науково-філософське вивчення проблеми характероутворення починається з праць Платона, Аристотеля, Теофраста й Гіппократа, які вважали, що характер визначає долю людини. Протягом багатьох сторіч характерологія як синтез науки, мистецтва і життєвої мудрості прагнула визначити характер за тими або іншими зовнішніми ознаками. Історія розвитку характерології має декілька етапів: античний (в контексті античної філософії і медицини), середньовічний (в контексті християнської антропології), період нового часу (в контексті психології як окремої науки), період клінічних досліджень 19 - поч. 20 ст. (в контексті розгляду форм патохарактерологічного особистісного розвитку), психологічні дослідження характеру з 30-х років ХХ сторіччя. Сьогодні характерологія – це галузь сучасної психології особистості, найважливішими завданнями якої є вивчення типів характеру з метою прогнозування поведінки людини в різних ситуаціях. З метою визначення методологічних положень вивчення проблеми гармонізації характеру особистості розглянемо історичний нарис досліджень психологічного феномена «характер» у духовно-філософських традиціях Заходу та Сходу, починаючи з уявлень античної філософії.

В історії європейської цивілізації поняття «характер» вперше з'явилося у філософії стародавніх греків. Цей термін був утворений від дієслова, що у перекладі з грецької мав ремісниче значення і означав закарбування, заточування, загострення, розрізування, накреслення. Згодом слово «характер» переноситься на сам відбиток, штамп і наділяється загальним змістом індивідуальності суб'єкта і означає «печатка», «риса», «прикмета», «ознака», «особливість» [400]. З подібних значень терміну походить поняття характеру як чогось таврованого й позначеного в людині (наприклад, зовнішніх, ознак статури тіла). Пізніше поняття «характер» розширило коло значень і почало використовуватися не лише для позначення зовнішніх ознак людини, але й для психічних властивостей – ду-

мок, мови тощо. Згодом термін «характер» набуває якості мовного кліше, що позначає індивідуальну своєрідність рис людини – від тілесних до психічних особливостей [400]. Так, Геродот під характером розумів риси (сукупність стійких психологічних ознак), що вказують на особливості зовнішності й поведінки людини [302].

Історія психологічного вивчення особливостей характеру і його впливу на різні сфери життєдіяльності людини починається з праць Платона, Аристотеля, Теофраста, Гіппократа. На шляху до пізнання характеру філософам античності було властиве первинне спостереження за людьми, що вилилося, з одного боку, у побудову концепції *етосу* (моральної вдачі), де поставало питання про те, що таке характер, які психічні якості мають бути включені до нього, у чому полягає механізм характероутворення, а з іншого боку – у виділенні індивідуальних відмінностей з метою визначення типології характерів [358].

Поняття «етос» (грець. ἦθος – стійка вдача, звичай, характер) мало широкий спектр значень: звичка, душевний склад, характер людини, тобто те, що означає сукупність стійких, стабільних рис індивіда [430]. Основи уявлення про етос як тип соціальної поведінки заклав Платон. Властивий кожній людині етос визначає прояви її характеру і виступає як практичний моральний досвід, сукупність регулятивних ідей, що створює умови будь-якої активності людини [337]. Аристотель, розглядаючи людський організм як цілісність тілесного й духовного, також використовував термін «етос» і трактував його як спосіб зображення характеру людини через стиль її мовлення, через цілеспрямованість як основну ознаку людської діяльності. Аристотель вживав поняття «характер» також у значенні штампа, але утвореного *звичками*. На його думку, характер – це система рис, створена усталеним способом дій і життя, самостійно обраних людиною, це набір якостей, викарбуваних звичною манерою поведінки, які презентують суб'єкта з боку його моралі й виражають психологічну сутність людини [370]. Міркування про людський характер він подавав у етичних творах, де вчення про характер одержало форму *вчення про чесноти*.

Чеснота за Аристотелем – це середина між двома крайностями: надлишком і недостатком, а вада – це прагнення до крайнощів (наприклад, скромність – є серединою між нахабністю й сором'язливістю). Аристотель визначав дві категорії чеснот: *діаноетичні* (інтелектуальні – розумність, мудрість і розважливість) і *етичні* (чесноти характеру – мужність, помірність, щедрість). Діаноетичні чесноти мають вирішальне значення і вира-

жаються у розумній діяльності. Етичні чесноти – це досконалість, моральні якості, склад душі, що виникає за допомогою дій, які є цілком підвладними індивідуальній волі особистості. На думку Аристотеля, діаноетичні чесноти здобуваються шляхом навчання, набуття знань і досвіду, а етичні чесноти виникають завдяки звичкам. Характерологічними звичками є набір чеснот, набутих шляхом вчинків [24]. Таким чином, характер являє собою констеляцію рис, придбаних шляхом тривалих звичок на основі життєвого досвіду. Пристрастям (афектам) Аристотель протиставляв стійкість характеру і вважав, що порок і чеснота однаково вільні, оскільки вони мають однаковий психологічний механізм. Він окреслював ідеальний (гармонійний) характер, якості якого позначені в постулаті середини, що вважався античним еквівалентом «помірності й акуратності» [370]. Отже, Аристотель наблизився до розуміння гармонійного характеру як системи моральних рис (моральних звичок), які займають серединне положення між емоційно насиченими пристрастями, позбавленими морального сенсу. Саме ця «золота середина» визначає помірність прояву характерологічних рис і врівноваженість характеру в цілому. Ця думка відбиває принцип *антиномічності*: гармонія психічних проявів людини полягає у розумному поєднанні суперечливих критеріїв.

Основою характероутворення за Аристотелем є *свідомий вибір* людини і здійснення вольової дії. Вольовими є тільки ті дії, які відбуваються завдяки розумному прагненню людини і відповідальності. Де немає розуму, там немає волі (у тварин, божевільних) [280]. Аристотель пов'язував поняття «гарного» (гармонійного) характеру з поняттям «правильний вибір»: особа має «гарний» характер, якщо робить правильний вибір [370]. Він визначив категорію «характер» як специфічне сполучення етичних якостей, що набуваються шляхом тренування у виборі й здійсненні свідомих вчинків, які залежать від волі й дій людини. Найбільшими з чеснот є ті, що найбільш корисні для інших [302]. Аристотель простежив вікові особливості й чинники характероутворення, статеві відмінності характеру, його зв'язок з соціальним станом і залежність рис характеру від пристрастей людини. Описуючи різні категорії людей (гнівливих, жовчних, злісних), Аристотель визначив найбільш істотні їх риси та поведінкові стереотипи.

Розвиток характерології у руслі розробки *класифікацій* характерів представлений у працях Платона, Теофраста, Аристотеля, Гіппократа, Галена і полягає у визначенні типо-

вих характерологічних ознак, притаманних певним соціальним групам [350]. Найдавніша з відомих типологій, що приписується Аккадеру, заснована на 12 астрологічних знаках і одержала подальший розвиток у працях К. Птолемея, який стверджував, що положення зірок під час народження впливає на індивідуальні особливості й визначає долю людини [138].

Платон створив типологію характерів, засновану на *етичних принципах*. Вважаючи, що душа людини складається з інтелектуальної, вольової та емоційної частин, філософ описав 5 типів характерів: нормальний, тимократичний, олігархічний, демократичний і тиранічний. При нормальному характері переважає вища (інтелектуальна) частина душі. При тимократичному – вольова (для нього характерно честолюбство). Емоційна основа дає розвиток таким типам характеру як олігархічний – з рисами корисливості; демократичний – з прагненням до задоволень; тиранічний – зі схильністю до низинних потягів [362]. На наш погляд, ця типологія відбиває не тільки ідею класифікації характерів, але стосується й розуміння саме гармонійності характеру, адже Платон увів поняття характерологічної *норми* й певних відхилень від неї. Виходячи з цього, ми робимо висновок: за рівнем прояву рис характеру поділяються на гармонійні й дисгармонійні (ті, що виходять за межі норми прояву рис). Також слід зазначити, що важливими принципами побудови типології Платона є принцип *ієрархічної детермінації*, відповідно до якого, тип характеру визначається домінуванням ієрархічно вищого компонента структури особистості.

Типологічну традицію Платона продовжив Аристотель і розвив Теофраст, який вважається засновником характерології, оскільки він офіційно увів до наукової термінології термін «характер». Теофраст розвив етичне вчення Аристотеля. Йому належить одна з перших спроб ретельної описової класифікації характерів на основі моральних критеріїв, відхилення від яких визначає тип, що відбиває якісні ознаки певної характерологічної дисгармонії [358]. Відштовхуючись від однієї домінуючої риси, Теофраст описав певні типи характеру, які визначають стиль життя людини. На основі спостереження за вчинками людей він визначив 30 морально-сатиричних типів характерів (лицемір, підлесник, базіка, аристократ тощо) [370]. Порівнюючи людей добродесних і порочних, Теофраст описав їх життєву поведінку, на основі чого визначив психологічні механізми керування людьми з різними типами характеру своїми вчинками [24]. Отже, Теофраст заклав ідею щодо моральної саморегуляції як психологічного механізму гармонійності характеру.

Типологічна традиція дослідження характеру мала свій подальший розвиток у ро-

зробці *теорії темпераменту*, яка створювалася як медична доктрина, оскільки в античності філософія мала величезний вплив на медицину. Слово «*темперамент*» походить від латинського *tempero* (домірний, змішаний у належному співвідношенні), що означає сукупність типологічних особливостей, які проявляються у мірі врівноваженості психічної діяльності людини, у емоційному тонусі, у динаміці, швидкості й силі реакцій.

Термін «темперамент» до наукового обігу було уведено давньогрецьким лікарем Гіппократом, який розумів його як анатомо-фізіологічні й індивідуально-психологічні особливості людини. Гіппократ вивчав взаємозв'язок тіла й психіки. Його вчення стало основою сучасної психосоматики. Проте, Гіппократ вважав, що соматична конституція зумовлює психічну, яка є більш тонкою й чутливою [331]. Він розглядав будову тіла у вигляді внутрішньої гармонійної взаємодії складових, де мова йде про правильність пропорцій. Урівноваженість, домірність кількості й сили впливу компонентів (рис) визначає *гармонію душі*. Домінування в організмі одного компонента (або рідини) визначає *тип темпераменту*, який сприяє розвитку певних рис характеру [302]. Клавдій Гален розробив першу *типологію темпераментів*: флегматик, сангвінік, холерик і меланхолік.

Характер формується протягом життя людини на основі вродженого типу темпераменту. Проте це ще не означає повної детермінації характеру психофізіологічними особливостями. Моральний самоконтроль дає можливість людині гармонізувати вроджені психологічні задатки і знаходити доречні форми прояву своїх сильних рис. В цьому контексті, мова йде про знаходження *адекватних умов для гармонійного розвитку особистості з певним типом темпераменту*.

Теоретичний аналіз філософських підходів показав, що цілісна *концепція гармонійного характеру* в античній філософії відсутня, хоча намічаються перші спроби її окреслення. Так, в теорії темпераменту Гіппократа представлено уявлення про *гармонію*, по-перше, як *єдність душі й тіла*, і, по-друге, як *домірність прояву* гуморальних компонентів у їх сполученні. Ця ідея викликає низку роздумів, а саме: ми гіпотетично припускаємо, що існує певний гармонійний стан психофізіологічної єдності душі й тіла (позначимо його як «гармонійний темперамент»), і психічні стани, що виникають унаслідок відхилення організму від цієї рівноваги, які визначають різні типи темпераменту.

Отже, наявність вираженого типу темпераменту свідчить про порушення *загальної*

рівноваги і *гармонії особистості*. Ми припускаємо, що надто виражений тип темпераменту може стати передумовою формування певної характерологічної дисгармонії. Однак, у реальному житті ми спостерігаємо природний процес гармонізації темпераменту, що зумовлений підсвідомим прагненням індивіда до соціально-психологічної адаптації. Недарма сам Гіппократ зазначав, що найчастіше зустрічається змішаний темперамент (це свідчить про певну ступінь його гармонійності). Таким чином, ми припускаємо, що існує два типи (або рівні) гармонійності характеру: *відносно-гармонійний* (адаптований в межах певних умов існування людини) і *загально-гармонійний* (що забезпечується наявністю духовно-морального стержня особистості й зумовлює гармонійність характеру за будь-яких зовнішніх умов). На нашу думку, це свідчить, що провідне значення в процесі гармонійного характероутворення відіграє свідомий *духовно-моральний розвиток* особистості.

Розглянемо далі закономірності гармонізації характеру в процесі духовно-морального розвитку особистості, що представлені у стародавніх філософських підходах.

В античній філософії поняття «гармонія» означало – благозвучність, злагодженість, домірність, погодженість частин до єдиного цілого, завершеність [75]. У Древній Греції категорія «гармонія» також пов'язувалася з поняттями «згода», «злагода», «мирне співжиття», «організованість Всесвіту», що протистоїть хаосу, безладдю. Хаотичність, як аналог дисгармонії, означає безформність, розлад [93]. Таке розуміння гармонії стосовно поняття «характер» означало цілісність, структурованість і погодженість рис, що визначає мирне співіснування з іншими людьми. В античній культурі з гармонією тісно пов'язувалися поняття «міра», «пропорція» – як норма гармонійного існування [24]. Тому ознакою гармонійного характеру виступає його *врівноваженість*, узгодженість рис і домірність їх прояву, які формуються на основі навички дотримуватись належної міри в усіх діях і почуттях. В античній філософії нерідко зустрічається думка про гармонію душі й тіла, що проявляється в узгодженості розуму й почуттів людини. Це означає, що цілісність характеру визначається рівномірним розвитком підструктур особистості (моральних, інтелектуальних, вольових якостей). Проте античні філософи зазначали, що моральна гармонія (добра, любові) є найвищою у порівнянні з естетичною й фізичною гармоніями.

Платон також надавав поняттю «гармонія» морального значення, розуміючи її як сукупність чеснот людини, що проявляються у гармонії тіла, вчинках, словах і творчості.

Отже, гармонійний характер свідчить про узгодженість розуму, волі й почуттів людини, що набувається шляхом морального розвитку особистості. Гармонія характеру полягає у його цілісності, моральній силі, погодженості й домірності прояву рис, моральних якостей, що визначає здатність особистості до мирного співіснування з людьми.

Етимологія слова «гармонізація» означає процес приведення певного психічного феномену (характеру) до стану *гармонії*. Різні підходи античної філософії розглядали поняття «гармонізації» як процес координації, упорядкування, взаємного узгодження частин, зведення їх до системи, приведення у відповідність до цілісної структури [73].

У контексті нашого дослідження гармонізація характеру розглядається як процес створення стійкого сприятливого психологічного стану людини, усунення психологічно-дисгармонійних якостей, які перешкоджають гармонійним відносинам особистості.

Основою гармонізації характеру є моральний розвиток людини [104]. Лише за два століття представники різних стародавніх культур Сходу і Заходу зробили великий прорив у філософсько-етичному осмисленні буття, відкривши подібні моральні принципи [192]. Особливе місце у філософії займає етика (похідне від «етос») – вчення про мораль, людські чесноти, моральні принципи, імперативи, правила поведінки, практичну мудрість, що втілена в укладі життя [431]. Цицерон утворив прикметник «моральний» для позначення етики, назвавши її «філософією моральності», що визначає шлях до загальнолюдської моралі [87, с. 5]. Згодом цей термін здобув нормативний відтінок, позначаючи стійку природу явища, що виступає як зразок (стандарту людської поведінки). Однак, незважаючи на моральну спрямованість, в етичних парадигмах античної й східної філософії існують значні розходження у поглядах на моральний розвиток особистості. Східні мислителі зосереджували увагу на дотриманні моральних традицій, які визначають світогляд людини, що заснований на спогляданні духовної мудрості. Відтак, *споглядання* є основним способом гармонізації особистості. У той час як антична філософська думка пропагувала норми та етичні принципи, що визначають *діяльну* складову в поведінці людини [215]. Розглянемо детально особливості моральних чинників гармонізації характеру особистості з позицій античної й східної філософії.

У традиції античної філософії існували два протилежних напрямки у розумінні моральних чеснот. Перша традиція представлена гедоністичною та іншими школами, які

пропагували цінність життєвих задовольень, ігноруючи духовно-моральні принципи (стриманості, цнотливості, помірності). Друга традиція представлена філософськими школами Епікура, Діогена, стоїків, скептиків, де основна увага приділялася моральному облаштуванню життя, найважливішими якостями людини вважалися освіченість, справедливість, добродійність тощо [106]. Принципи помірності відстоювали сім мудреців, серед яких був Піфагор Самоський. Основними етичними принципами він вважав *гармонію, порядок і міру*. Зло визнавалося відсутністю міри, а пороки – порушенням душевної симетрії. Основою морального життя він вважав *гармонійність і міру в почуттях і вчинках* [130]. Піфагор писав, що людина має постійно прислухатися до голосу своєї совісті, виховати в собі цнотливість, стриманість і повагу до чужих думок [192]. Про необхідність виховання *стриманості* писав М. А. Сенека: «Сильний гнів закінчується божевіллям, тому слід уникати його не тільки заради стриманості, а й для здоров'я» [330, с. 47]. Сократ висунув нову для античної цивілізації ідею загальності моральних законів. На його думку, мірилом моральності є розум, адже усі види морального блага зводяться до користі й законів, а суспільну корисність він вважав одним з найважливіших моральних критеріїв [45]. Сократ пропагував розвиток таких якостей як помірність, правдивість, освіченість, прагнення до знань [192]. Платон відстоював ідеї добра, мудрості, справедливості, відмову від зовнішніх благ заради розумового розвитку, душевного спокою, особистісного удосконалення [86]. Він вірив у залежність стану суспільства від моральних якостей людей і сподівався, що прогрес моральності призведе до загальної гармонії.

Розвиваючи вчення про чесноти, Платон вважав, що кожній частині душі відповідає особлива чеснота: розуму – мудрість, почуттям – мужність, волі – самовладання. Гармонійне співвідношення усіх частин душі становить четверту головну чесноту – моральність [130]. Поняття моральності та її розвитку є основою етики Аристотеля. Джерелом моральності є розум і воля як основа для здійснення морального вибору. Головною метою гармонійного виховання, за Аристотелем, є виховання любові до інших людей. Прагнучи до досконалості, людина розуміє, що тільки загальне добро може привести її до щастя, а несправедливе ставлення до інших людей є основою усіх негараздів [192].

Моральні принципи і закони пропагувалися через різні види мистецтва – оповідання, міфи, гімни. Античні мислителі визнавали вплив етичних повчань, художніх надбань

на характер людини. Так, на сакральну музику греки покладали психологічну функцію з метою формування моральних почуттів [215, с. 13].

Теоретичний аналіз філософських підходів античності показав, що незважаючи на досить глибоке вивчення і розробку теорії морально-етичної культури, поліфонічність поглядів давньогрецьких мислителів свідчить про відсутність єдиної моральної концепції та інтегрованості моральних цінностей (чесності, мужності, помірності, освіченості) з духовно-релігійними (служінням, релігійністю, совісністю, альтруїзмом, жертовністю).

В цьому контексті антична філософія диференціює духовність і мораль розглядаючи окремо духовно-релігійний розвиток і морально-етичну культуру особистості. Гармонізація характеру зводиться до опанування людиною морально-етичною культурою – здатністю особистості співіснувати з іншими людьми.

Отже, проблему гармонізації характеру особистості антична філософія вирішувала суто на педагогічному рівні: шляхом засвоєння морально-етичних норм. У якості методу гармонізації характеру вона використовувала філософсько-педагогічні принципи розвитку *діяльних моральних чеснот* (чесності, справедливості, помірності, освіченості) і ставила за мету досягнення соціальної адаптації людини до конкретних соціальних умов. Цей висновок настановує на асоціацію античної філософії із сучасною системою освіти, яка має такі ж ознаки: набуття системи знань за умови плюралізму духовно-релігійних світоглядних засад. Але слід зауважити, що відсутність єдиного духовно-морального спрямування світогляду, перешкоджає розвитку цілісного й гармонійного характеру людини.

У східних культурах моральні принципи також відігравали провідну роль у життєдіяльності й міжособистісній взаємодії членів суспільства. Так, у давніх євреїв моральні норми ґрунтувалися на десятиох заповідях [33, Ісх. 20:1]. Відмінною рисою морального виховання давніх єгиптян було виховання любові до природи, до оточення [215, с. 8]. Моральне вдосконалення, розвиток чеснот також одержало схвалення серед суфіїв, а неправда, підступництво, жорстокість і несправедливість ними засуджувалися.

Стародавні філософії Індії й Китаю спрямовані переважно на споглядання загальнолюдських цінностей: прекрасного й потворного, добра і зла, любові й ненависті, насолоди й страждання, справедливості, щастя [106]. Сконцентровані у санскритських текстах моральні норми давніх індусів визначають виховання любові, милосердя, відповіда-

льності, слухняності [14]. Моральні почуття протиставляються особистим інтересам. Китайські філософські вчення являють собою цілісну систему морально-етичних ідей: відданість государеві, обов'язку, великодушність, повагу до старших [215, с. 9-10].

Давньокитайський мислитель Лао-цзи вважав, що людина знаходить істину шляхом звільнення від усього помилкового в собі. Його трактат «Дао Дэ Цзин» розкриває шлях до гармонізації особистості через пізнання філософської мудрості, споглядання законів Всесвітньої Гармонії. «Дао» – означає загальний закон, сутність речей і буття Всесвіту. Лао-цзи наголошував на вихованні доброти, поміркованості: «На ненависть потрібно відповідати добром... Будьте обережними у своїх думках – із них починаються вчинки» [216, с. 9-10]. *Споглядання* є методом, що допомагає втілювати «Дао». «Дэ» – це спосіб буття, правильна поведінка, можливість нагромадження життєвої енергії, мистецтво правильно нею розпоряджатися [163]. Отже, концепція Лао-цзи зближує моральні й духовні цінності. Конфуцій проголосив вищою цінністю земне існування, а основними чеснотами – людинолюбство, великодушність, освіченість і засвоєння етикету, яким людина має навчитися по добрій волі, а не з релігійних спонукань. Конфуцій стверджував, що суспільне благо і процвітання держави залежать від моральних якостей правителя і вірив що прогрес моральності приведе до державотворення [192]. Він наголошував на необхідності пам'ятати про наслідки свого гніву. Мо-цзи закликав «дивитися на інших як на себе» і вважав, що «любов усіх до усіх» приведе людей до взаємної вигоди й загального порядку, допоможе перемогти ненависть, яка є причиною зла [217, с. 52-53].

Буддистський моральний кодекс спрямований на духовне вдосконалення особистості шляхом самообмеження й містить п'ять принципів, які перегукуються із заповідями Мойсея: «Утримуйся від вбивства, злодійства, блуду, неправди й збудливих напоїв» [205, с. 81]. Проте, слід зауважити, що ці принципи є лише *засобом, а не метою* справжнього духовного розвитку. Проголосивши любов до всього суцього, індуїзм і буддизм розробили космічну етику з основним принципом: «Людина, що досягла досконалості, не бачить розбіжностей між душею і всесвітньою природою, між собою та іншою людиною» [192]. Космічна справедливість розумілася як гармонійність, упорядкованість і структурованість. «Одночасно з Піфагором і Буддою була зроблена спроба побудови автономної моралі, яка не пов'язана з релігією... Проте, неможна ігнорувати релігійну мораль, яка істотно впливає

на поведінку людей, причому цей вплив може бути неусвідомленим» [205, с. 71]. Отже, східна філософія хоча розвиває етичну концепцію, спрямовуючи особистість на шлях духовного саморозвитку, проте проблема відокремлення релігійного світогляду від морального розвитку перешкоджає оптимальній гармонізації характеру, адже лише єдність духовно-релігійного і морального компонентів свідомості визначає цілісність характеру людини.

Теоретичний аналіз стародавніх філософій Сходу показав, що вони являють собою сукупність *духовних практик споглядання* світового устрою. Ґрунтуючись на ідеях «саморозвитку» особистості поза критичною моральною самооцінкою, вони спрямовують людину до визнання своєї вищої сутності, усвідомлення єдності зі світом. Проте, східні практики, хоча дещо нівелюють егоцентризм, який ніби тимчасово розчиняється у почутті загальної єдності, проте не долають його цілком [314]. Отже, зовнішня «гармонійність», що проявляється у спокої, піднесеному настрої, не витримує випробувань проблемними ситуаціями, які потребують від людини прояву саме *діяльних духовно-моральних чеснот* (альтруїзму, совісності, визнання власної провини, любові, прощення тощо).

Аналіз підходів античної та східної філософії дає можливість констатувати, що обидві парадигми ретельно розвивають морально-етичну філософську концепцію, проте відбивають моральну сутність з різних боків цілісного процесу гармонізації особистості. Антична філософія пропонує педагогічні принципи опанування діяльними моральними чеснотами (чесністю, освіченістю, помірністю), які допомагають людині соціально адаптуватися у суспільстві. Проте, опанування моральною мудрістю лише з метою соціально-психологічної адаптації поза духовного світоглядного виміру сприяє розвитку лише *адаптивної* гармонійності характеру. Східні духові практики, хоча й допомагають розвинути певні психологічні функції (почуття, уяву, волю) і набути стану психологічного комфорту (спокою, безтурботності, ейфорійної радості, загальної любові), проте не вирішують проблеми глибинної гармонізації характеру, оскільки залишають поза увагою як визнання людиною власної духовно-моральної недосконалості й необхідність цілеспрямованої боротьби з егоцентризмом. «Найбільш моральні приклади нехристиянського світу свідчать про те, що егоїзм переможений ними лише на периферії їх особистості (в окремих відносинах), але присутній у самому центрі по відношенню до Бога» [114, с. 551].

На основі аналізу філософських підходів зробимо теоретичні положення, на яких

базуватиметься наш підхід до вивчення і гармонізації характеру: 1) характер детермінований звичним способом життя людини (риса характеру являють собою набір звичних способів дій); 2) детермінантами характероутворення виступають моральні чесноти, моральний вибір, свідомі вольові дії, моральна поведінка; 3) гармонійність характеру визначається душевно-тілесною цілісністю особистості, яка досягається шляхом морального розвитку людини і виражається в урівноваженості, цілісності характеру, помірності прояву рис, наявності моральних якостей; 4) дисгармонійність характеру має два виміри: *кількісний* (ступінь відхилення від норми) і *якісний* (яка саме аморальна риса є домінуючою); 5) ми символічно припускаємо, що гармонійність характеру має два виміри: горизонтальний (пов'язаний із соціально-психологічною адаптованістю людини) і вертикальний, що символізує духовно-моральний стрижень особистості. *Відносна* (або адаптивна) гармонійність означає, що характер адаптований у межах певних умов і може досягатися шляхом вивчення людиною своїх конституціональних особливостей, знаходження адекватних способів їх адаптації до умов середовища (адже деякі дисгармонії характеру можуть навіть сприяти успішній діяльності у певних професіях). *Абсолютна* (загальна) гармонійність (характер гармонійний за будь-яких зовнішніх умов) відповідає вищому рівню гармонійності й досягається шляхом духовно-морального самоудосконалення особистості).

Отже, *загально-гармонійний характер* являє собою цілісну систему рис, що забезпечують духовно-моральну саморегуляцію, яка визначає врівноваженість, моральну силу особистості, конструктивність взаємин людини [74]. Якщо горизонтальний вимір гармонійності характеру (психофізіологічні фактори характероутворення) досить повно представлений в античній філософії, то вертикальний вимір (закономірності духовно-морального розвитку) стародавніми філософами розроблено недостатньо. Тому наступним завданням у вивченні проблеми гармонійного характероутворення особистості постає саме визначення духовно-моральних чинників розвитку загальної гармонійності характеру, які ретельно досліджуються в період середньовіччя у межах християнської антропології.

Християнська антропологія, розглядаючи гармонійність характеру в аспекті духовно-морального розвитку особистості, здійснила інтеграцію духовно-релігійного вчення і філософських знань стосовно духовно-моральних чинників в процесі характероутворення.

Розглянемо християнсько-антропологічну концепцію гармонізації характерологіч-

ного розвитку. Термін «антропологія» переводиться з грецької як «вчення про людину». Християнська антропологія являє собою методологічну концепцію християнського розуміння особистості – якою має бути особистість в гармонійному стані (з позиції Божого задуму). Вона розглядає характер як систему духовно-моральних чеснот і пороків людини.

Незважаючи на те, що ця богословська наука не вживає наукової термінології, проте, користуючись суто богословськими поняттями, вона ретельно досліджує закономірності духовно-морального розвитку особистості, тобто саме духовно-моральну (вертикальну) складову у процесі гармонізації характеру.

Проблема духовно-морального розвитку особистості червоною стрічкою проходить крізь саму християнську антропологію та суміжні з нею дисципліни – моральне богослов'я і християнську аскетичку (Макарій Великий, Авва Дорофій, Єфрем Сирін Максим Сповідник, Григорій Нисський, Кассіан Римлянин та інші). Оскільки святі отці середньовіччя досить рідко використовували термін «характер», а частіше говорили про «вдачу» або «норов» людини, тому у подальшому аналізі святоотецьких першоджерел ми зробимо спробу співвіднесення науково-психологічних та богословських категорій.

Аналогом категорії «гармонійний характер» є широко розповсюджене поняття «добра вдача», а носія дисгармонійного характеру називали «норовливою людиною».

Представники християнсько-антропологічної (патристичної) літератури II-XIV ст. прагнули до узгодження біблійної, філософської термінології й психологічних знань. Проте, слід зазначити, що цілковите співставлення церковнослов'янських і філософсько-психологічних понять виявилось майже неможливим, оскільки предмет науково-психологічних знань про особистість обмежується переважно психофізіологічним рівнем на відміну від духовного віровчення, яка розглядає людину у більш інтегрованій цілісності. Так, антична філософія стверджувала, що людина має душу й тіло, проте християнська антропологія наголошує про наявність у складі особистості ще й духу – вищого стану душі, що набуває Божественної якості. Одне не суперечить іншому, оскільки святоотецьке вчення розглядає людину саме як духовну істоту. Тому одразу зазначимо, що нам не вдалося знайти деяких аналогів християнсько-антропологічних понять у сучасній філософсько-психологічній термінології. Саме цей факт зумовлює актуальність вивчення сучасною наукою психологічного досвіду, зокрема, духовно-психологічних розвивальних

технологій, що представлені у духовно-релігійній традиції християнської антропології.

З метою визначення провідної ролі християнської моральності у процесі гармонійного характероутворення особистості проаналізуємо духовно-психологічні чинники формування гармонійного або дисгармонійного характеру особистості.

Своєрідним «каркасом» для формування рис характеру є *структура особистості*. Християнська антропологія розробила модель структури особистості, яка є складається з *духу, душі й тіла*. Цю модель згодом запозичили психологія й медицина.

Дух розглядається як: 1) *вищий стан душі* (віра, надія, любов), що набуває Божественної якості; 2) це *Божественна Сила (благодать)*, що перетворює душу людини для життя, для співтворчості з Богом, зі світом і природою; 3) це *загальна енергія*, життєдайна сила у поєднанні з ідеями добра, краси й істини [62; 113; 356]. Християнська антропологія розуміє *добро* як духовне прагнення до моральної, розумно-вольової поведінки, до узгодження свого життя з заповідями Божими; *красу* – як духовне прагнення емоційно-почуттєвої діяльності до витонченості; *істину* – як духовну здатність до пізнання і розуміння загальної системи світового буття [113, с. 228]. Призначення *духу* – спілкування з духовним світом через віру: «Дух перетворює душу через віру» [33, 1 Петр. 2: 11].

Силами *духу* є *вищий розум, свідомість і совість* людини. На думку Митрополита Ієрофея Влахоса, *вищий розум* – означає духовну сутність душі, здатність до споглядання духовного і матеріального світу, що формулює духовний досвід людини [62, с. 206-207].

Совість виступає «посередником» між духом і душею і виконує функцію практичної свідомості. Совість виконує функції законодавця (надає людині знання про духовні закони, установлює моральні стандарти), судді (оцінює дії людини відповідно до цих стандартів) і вихователя (заохочує або карає людину за її вчинки) [356].

Духовність – це активність *духу*. Духовне життя – це актуалізація почуття єдності з Богом через віру в Нього. Тому критерієм духовності є наявність релігійних почуттів, а її розвиток визначає одухотворення душі. Духовний розвиток відбувається через одухотворення думок, почуттів, бажань і справ [356] Людський дух здатний розпізнавати дух інших людей (наповнюючись єдиним духом, люди з'єднуються) [85].

Підструктура «*душі*» є посередником між тілом і духом людини. Душа має три сили: розумову, емоційну і вольову. *Розум* – це здатність душі, що спрямована на пізнання

навколишнього світу. Будь-яка інформація підлягає оцінці розуму, який керує діяльністю людини [85]. До пізнавальних сил розуму належать інтелект, сприйняття, уява, пам'ять.

Емоційними силами душі виступають емоції, почуття, афекти. Серце є центром духовних і душевних сил, основа любові й позитивного ставлення до людей і до світу в цілому [356, с. 306]. *Воля* – це сила прагнень, яка виконує функцію довільності прояву почуттів, реалізації планів. Діяльність волі має три щаблі: *вибір, рішучість і дію*. Вибір є результатом моральної боротьби людини. Рішучість вимірюється непохитністю волі [356, с. 298-300]. *Тіло* – це посередник між душею і матеріальним світом [356, с. 189]. До тілесних сил належать *відчуття й сприйняття*. По тілесним функціям людина близька до тварин, а по якостям душі відрізняється від них здатністю розрізняти добро і зло. Тіло прагне до матеріального світу, а душа прагне до духовних цінностей.

Можна провести зіставлення понять християнської антропології з аналогами сучасної психологічної термінології. *Дух* – це *джерело психічної енергії*, що забезпечує вищі стани психіки (інтуїцію, самосвідомість, спрямованість до добра, краси, істини); *вищий розум* – це ціннісно-мотиваційна сфера, свідомість. *Розуму* відповідають інтелект, сприйняття, уява, пам'ять; *почуттям* – емоції, почуття, афекти; *волі* – моральний вибір, самовладання, вольові дії. До *тіла* належать відчуття й сприйняття, які є основою психосоматики.

Важливим принципом є *принцип ієрархічності*, згідно якому психічні явища вищого ієрархічного рівня інтегрують у собі якості нижчих рівнів. Нижчі підструктури особистості мають підкорятися вищим і ними регулюватися, а над усіма має панувати дух [114, с. 224, 230]. При цьому тілесні блага не відкидаються, але одержують належне місце і мають інструментальне значення. Отже, між духом, душею й тілом існує чітка *ієрархія*: тіло має підкорятися душі, душа – духу, а дух повинен мати зв'язок з Богом [97].

Душа має одухотворюватись сама (наповнюватись духом) і одухотворювати тіло. Сили душі у гармонійному стані також повинні мати чітку ієрархію: воля, почуття й розум є інструментальними по відношенню до духу, який наділяє людину розсудливістю і вірними оцінними здібностями [356, с. 195]. Одухотворений розум має осягати сутність речей й прагнути до пізнання Бога; одухотворені почуття проявляються в любові й прагненні до краси й гармонії; одухотворена воля народжує бажання добрих, безкорисливих справ. Наслідком такого природного стану є мир в душі й здатність людини до духовної

любові [62, с. 253]. Усі свідомі дії людини мають відбуватися завдяки узгодженій взаємодії розуму, почуттів і волі [365, с. 147]. У гармонійної людини духовний стан має визначати діяльність й фізичні процеси в її організмі [85]. Так була задумана людина. В цьому контексті мова йде про *духовну детермінацію в процесі саморегуляції* особистості.

Отже, наявність чіткої ієрархії духа, душі (розуму, почуттів, волі) й тіла є психологічною передумовою гармонійного розвитку особистості. Доки людина зберігала таку ієрархію духа, душі й тіла, вона була гармонійною. Але на зорі історії людства відбулася трагедія: гріхопадіння. Феофан Затворник визначав *гріх* як самовільне відчуження людини від Бога, у спрямованості на себе (людина полюбила себе більш за все, а інших стала сприймати лише як засоби задоволення власних потреб) [356]. Відтак, гріхопадіння полягало в тому, що людина змінила центр своєї життєдіяльності – з Бога на себе. Це було прагнення до самоствердження у власній релігійній автономії. Проте автономія людини від до Бога неможлива, оскільки цей стан зумовлює смерть людського духу [113, с. 11, 25]. Після гріхопадіння гармонія була втрачена унаслідок порушення ієрархії підструктур особистості: дух втратив свою силу і підкорився душі, душа підкорилася тілу [356, с. 191]. Душа віддалилася від духу і замкнулася на собі. В результаті відбулося перекинування ставлень людини: ставлення до Бога, людей і зовнішнього світу стали егоїстичними. Стверджуючи свою самодостатність, людина керується егоїстичною мотивацією як вищим принципом свого життя. Звідси головна якість дисгармонійної особистості – *егоїзм*. Егоїстична особистість стає залежною від зовнішніх благ, в яких вбачає центр своєї життєдіяльності [113, с. 220-222].

Коли людина втратила віру в Бога, її дух ослабнув і втратив здатність відповідати за координацію розуму, почуттів, волі й тіла [113, с. 232]. Роз'єднані сили духу, душі й тіла почали діяти неузгоджено: розум став мрійливий, воля норовлива, а почуття нестримні. Тілесні потреби вийшли з-під контролю волі й розуму, втративши логіку й міру задоволення. Таким чином, внутрішній світ людини перетворився у неупорядкований хаос й безладдя [356, с. 196]. Розум, втративши здатність відрізнати добро від зла, почав обслуговувати егоїстичні потяги, душі й тіла. Природні властивості душі (любов, віра, милосердя, доброта) перетворилися у самолюбство, безвір'я, злість, нетерпимість, прагнення до безмежних задоволень [113]. Іншими словами, Рай і Пекло – це не географічні, а суто психологічні поняття, які відповідають гармонійному і дисгармонійному стану особистості. От-

же, протиріччя між духом, душею і тілом є підґрунтям онтологічної дисгармонії людини.

Звичні навички людини до часто повторюваних дій (добрих або злих) визначають риси її характеру [356, с. 302]. Отже, християнська антропологія розглядає характер як систему стійких особистісних тенденцій відповідно до ієрархічних підструктур духу, душі й тіла. Цілісність особистості на основі інтеграції духу, душі й тіла, визначає гармонійність її характеру. Якщо людина не прагне до духовної боротьби з власною недосконалістю, то схильність до зла стає звичною, а з часом й непереборною силою [208]. Тому для відновлення порушеної ієрархії духу, душі й тіла необхідна свідома *духовно-моральна робота* над собою. Вища мета людини полягає у прагненні до відновлення природної єдності з Богом. Помічником у духовному розвитку виступає *совість*, яка ґрунтується на взаємодії розуму, волі й почуттів. Якщо ці сили духовно незгоджені, то й совість не спрацьовує належним чином. Розглянемо більш детально функції розуму, почуттів і волі в їх гармонійному та дисгармонійному станах.

Функція *розуму* – пізнавати закон Божого задуму і керувати почуттями й волею відповідно до його виконання [421, с. 29]. Розум має три стани: гріховний, природний і надприродний. У гріховному стані людина сприймає інших людей як винуватців своїх негараздів (має місце зовнішній локус контролю), у природному стані людина відчуває себе причиною злих дій (внутрішній локус контролю). А надприродний стан має підносити особистість до духовного рівня (любові, смиренності). Духовність визначає здатність розуму керувати волею й почуттями [62]. Гріховний стан розуму зумовлює його нездатність функціонувати правильно, що проявляється у нездатності відрізнити добро від зла, робити неправильні висновки [208, с. 24], утворенні неусвідомлених переконань, які є змістом підсвідомих конфліктів (залежність від сторонніх думок, раціоналізм, фаталізм) [356, с. 244]. Характерологічними наслідками неправильної діяльності розуму є: необачність, диктаторство, упертість, недовіра [356, с. 246.] Ці риси є ознаками егоїзму, гордості, що породжує замкнутість на собі. Якщо розум не виконує свої обов'язки, то відбуваються дії зумовлені пристрастями [420]. Коли розум втрачає почуття міри, такту, він позбавлений здатності до розуміння сутності духовних явищ [356, с. 228]. Тому християнська аскетика надає великого значення належному *духовному спрямуванню* розуму, яке досягається шляхом довільного зосередження людини на духовних явищах. До хара-

ктерологічних показників здорового розуму належать такі чесноти: сумлінність, обачність, довіра, любов до мудрості, чуття до інтуїтивного відкриття істини [356, с. 241-243].

Відповідно до положень християнської антропології, емоційно-почуттєвим центром особистості є «серце». Як зазначав С. М. Зарін, до гріхопадіння почуття людини спрямовувались морально-емоційною силою, що була збудником духовної енергії й визначала прагнення людини до добра й відразу від зла. Отже, завдання духовного «серця» полягає в очищенні від гріховних почуттів за допомогою ворожого ставлення до гріха.

Після гріхопадіння, відхилившись від свого природного призначення, морально-емоційна сила набула перекрученого стану: її вектор спрямувався на зовні; почуття набули екстернальної спрямованості й замість функції духовного позитиву перетворилися у негативні емоційні сили (ворожість, дратування, гнів) [113, с. 267]. «Серце» перетворилося у джерело *пристрастей* – афективних мотивів, які зводять егоїзм до верховного принципу життя і управляють людиною без її волі (гнів спрямовується не на боротьбу з власним гріхом, а на інших людей). Отже, «серце» стало осередком як добрих, так и злих почуттів [62, с. 26]. *Пристрасть* – стан психологічної залежності людини від некерованих емоцій – є основою формування дисгармоній характеру. Щоб протистояти пристрастям, необхідний контроль розуму над почуттями. Лише завдяки духовно-моральній роботі над собою людина може позбавитися егоїзму й здобути навичок свідомого керування почуттями.

Наступною підструктурою душі є *воля*, яка спрямовує психічні сили у бік домінуючої підструктури особистості (духовного розуму або почуттів). Воля – це службова психічна сила, яка зумовлює твердість характеру і відповідає за здатність людини до вільного самовизначення [113, с. 79-89]. Видами належних вольових дій є відразу від зла і прагнення до добра, до моральної досконалості [356, с. 293]. Після гріхопадіння воля втратила свій духовно-моральний модус і набула напрямок егоїстичного служіння пристрастям, егоїстичним потягам. Тому між розумною волею і егоїстичною волею людини існує протилежність напрямків, що вносить дисгармонію в особистість [113, с. 554]. Егоїстична воля проявляється тоді, коли людина знає, що має робити, і не робить, тому, що не хоче [356, с. 147].

Одним з типів вольових дисгармоній характеру є *слабовілля*, яке зумовлено порушенням нормальної діяльності уяви (фантазія у гріховному стані набуває схильності до мрійливості, коли неконтрольовані розумом уявлення збуджують чуттєвість, прагнення

до розваг), яка перетворюється в дисгармонійну рису характеру: слабкий контроль розуму й потурання собі послабляє волю, знищуючи «інструмент» боротьби з пристрастями [356, с. 259-262]. Існують ще й такі розлади волі, при яких занадто розвинена воля виходить з-під контролю і не управляється ні «серцем», ні розумом [113, с. 234]. Повернення волі в нормальний (духовний) стан стає можливим завдяки усвідомленню людиною своєї гріховності. Метою духовного життя є зречення людини від власних бажань заради досягнення духовно-моральних цілей. Духовна людина бореться з уявою в результаті чого жагучі бажання стають підконтрольними їй. Під впливом Божої благодаті відбувається гармонійний розвиток волі [356, с. 303-305]. Здоровий стан волі зумовлює готовність людини до *самовідданості* (зреченню від егоїзму), любов і смиренність [356, с. 293-295].

Ієрархічно нижчу підструктуру особистості – *тіло* – Святі отці називають «вмістилищем духу». Тіло як і воля має виконувати інструментальну функцію в життєдіяльності людини, забезпечуючи фізичні умови її існування. «Бог ушанував тіло, щоб плоть могла добровільно панувати над пристрастями» [356, с. 891]. Тіло має потреби, розумне задоволення яких необхідно для його існування. Природних потреб у людини небагато, але у гріховному стані вони гіпертрофовані. Коли людина не втримується й задовольняє тілесні потреби надмірно, ієрархія її духу, душі й тіла порушується [62, с. 255]. У плотських пристрастях людина керується мотивом грубого егоїзму, перетворюючи природну потребу у самозадоволення [113, с. 266]. Часте й необмежене задоволення власних бажань утворює гріховну схильність людини (звичку в надмірному задоволенні потреб). Якщо ця звичка не регулюється розумом, то людина стає рабом своїх бажань [356]. Втрата влади над собою, безмежне задоволення потягів тіла послабляє взаємодію розуму й волі. Наслідком неприборканості пристрастей є психосоматичні захворювання [62, с. 26, 217]. На думку Феофана Затворника, у кожного тіла є свій запас нервової енергії, що зберігається завдяки цнотливості. Хто виснажує цю нервову енергію, той вбиває себе [356, с. 481]. Отже, між духом, душею й тілом існує процес зворотного зв'язку: хвороба тіла послабляє волю, а розслаблений дух і воля спричиняють тілесне розслаблення. Тому для відновлення цілісності людини необхідно повернути належну ієрархію духу, душі й тіла, дотримуючись принципу помірності в усіх тілесних потребах. При здійсненні самоконтролю над пристрастними бажаннями тілесні потреби повертаються у природний стан.

Розглянемо фактори, що перешкоджають духовно-моральному життю людини.

Звичка до егоїстичного спрямування сил душі й тіла є духовною хворобою, *гріхом* [62, с. 254]. Поняття «гріх» означає промах, помилку (у думках, почуттях і діях людини) і полягає у відхиленні людської волі від добра [113, с. 27]. Маючи джерелом егоїзм, гріхи розвиваються через перекручення природних потреб і відносин людини.

Для здійснення гріха необхідна наявність *гріховності* (психологічної готовності до здійснення гріха). Гріховність – це стан, що полягає у перенесенні уваги і прагнень людини від світу духовного до світу матеріального і відношенням до зовнішніх предметів як до мети, а не як до засобів життя. Гріховність розлучає людину з Богом, а конкретним гріхом зумовлює психологічну залежність від об'єкта пристрасті. Віддавши перевагу гріху, особистість втрачає право вибору конструктивної поведінки [85]. Будь-який гріх являє собою деструктивну форму самоствердження людини. На думку Іоанна Златоуста, навіть добра справа, яка зроблена не вчасно, є гріховною, оскільки є недоречною [129]. *Смертним* (великим) є гріх, що позбавляє особистість духовної сили [356, с. 164]. До особливо тяжких гріхів належать убивство, святотатство, образа злиденних, сиріт, батьків [421, с. 32-33]. Кожна людина народжується тільки зі схильністю до гріха – самолюбством, що актуалізується шляхом неправильного виховання [421, с. 37]. Формуванню звички до гріха сприяє досвід створення злих вчинків [208, с. 23].

Розглянемо етапи розвитку гріха на прикладі пристрасті гніву. Існує три рівні розвитку гріха. На першому рівні зовнішня реакція людини на навколишні події співрозмірна дії подразника: якщо людину сильно скривдили – вона сильно ображається, а якщо злегка зачепили – образа невелика. Другий рівень не має зазначеної домірності: наскільки б сильно не скривдили людину – вона однаково сильно ображається. А на третьому рівні людина постійно носить у собі злість і шукає привід для її прояву [85].

Сьогодні, виправдуючи свої гріхи, люди часто посилаються на їх «природність». Коли гріх повторюється багаторазово й стає звичкою, виникає *пристрасть* [62, с. 222].

Християнська традиція детально розробила вчення о *пристрастях* – стійких деструктивних (гріховних) психологічних навичках, які при своєму подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси характеру. Слово «*пристрасть*» походить від грецької «пафос» – «страждання» і уживається в декількох значеннях: 1) як душевне й тілесне

страждання; 2) сильні почуття і неприборкані потяги [421, с. 35]; 3) схильність і прагнення до гріха; 4) нестримний потяг до гріха, який підкоряє волю [128]; 5) хвороба душі [62, с. 249]. Свій початок пристрасть бере у перекручуванні функції розуму (при здоровому інтелекті), почуттів і волі [62, с. 270]. Пристрасть виникає при втраті логіки й міри задоволення природних потреб, коли збудження емоцій і тіла неадекватні ситуації. Центр пристрастей знаходиться у психічній області й детермінує деструктивні вольові акти, думки, почуття. У складі пристрасті варто розрізняти попереднє гріховне почуття (мотивацію) і звичні дії (поведінку), що задовольняють пристрасть [421, с. 34, 40]. Основою усіх пристрастей є прагнення до задоволення. Іноді жагучі помисли не турбують людину доти, поки не з'явиться предмет пристрасті [97, с. 305].

Від багаторазового повторення гріха виникає довгострокова гріховна звичка (гріх стає стійким психічним *станом*, *гріховною навичкою*), що зміцнює пристрасть, [421, с. 36-39]. Від звички реагувати й діяти певним чином формується комплекс гріховних рис характеру людини [356, с. 291]. Пристрасті (афективні мотиви, що не контролюються волею), є чинниками дисгармонійного психофізіологічного стану особистості й визначають нездатність людини до побудови гармонійних взаємин [113, с. 235]. Незадоволена пристрасть (обжерливість, гнівливість, жадібність) викликає психологічний дискомфорт і ставить людину в психологічну залежність від неї. Звичка до гріховних дій управляє волею [85].

Пристрасті властиві кожній людині у вигляді тих або інших звичок (лінощів, задрості, марнославства) і набуваються в процесі виховання толерантного ставлення до них [356, с. 162]. Пристрасть виникає тоді, коли людина підтверджує свою згоду з гріхом.

Саме на основі *самовідношення* до власної гріховності формується характер особистості. «Зараження» пристрастю можливе також й внаслідок контакту з людиною, що має таку ж саме пристрасть шляхом підсвідомого наслідування їх поведінки [85]. С. П. Попов зазначав: «Пристрасті розвиваються й міцніють, згодом перетворюючись у характер людини. Найбільш зручний час для розвитку пристрастей – це юність. У молодих людях пристрасті палкі, але не стійкі. Стосовно пристрастей люди можуть перебувати у трьох станах: одні служать їм і не хочуть позбавлятися них; інші пручаються пристрастям, але захоплюються ними; треті викорінюють у собі пристрасті, переборюючи їх» [269, с. 141-142].

Отже, пристрасті – це гріховні навички, які від частого їх здійснення перетворюють-

ся у стійкі якості – *дисгармонійні риси характеру*, які реалізуються у вчинках й поведінці. Розвиток дисгармонійної риси характеру можна представити схемою: гріховний помисел – гріховне бажання – гріховна дія – гріховна навичка – гріховна риса характеру (пристрасть). Отже, *звички* до гріховних дій є основою розвитку дисгармонійного характеру, а навички здійснення добрих дій всупереч пристрастям визначають гармонійний характер.

За переконанням С. М. Заріна, існує духовний закон причинно-наслідкового зв'язку, який свідчить про те, що попередній життєвий досвід визначає вектор подальшого особистісного розвитку [113, с. 97, 234]. Звідси випливає, що гріховні навички, які визначають дисгармонійний характер людини, перешкоджають особистості творити добрі справи і гармонійно розвиватися. Потураючи своїм пристрастям, людина духовно деградує [208, с. 47]. Тому логічно припустити, що дисгармонійний характер (комплекс пристрастей) детермінує дисгармонійний характерологічний розвиток особистості.

Проблемою теоретичного обґрунтування психологічного механізму духовно-морального розвитку особистості займається така наука як моральне богослов'я, яка детально розглядає систему пристрастей і чеснот людини. Моральне богослов'я поділяє пристрасті на душевні (гордість, марнославство, гнів, смуток, зневіра) і тілесні (сріблюбство, черевоугодництво й блуд). Зведення усіх пристрастей до восьми основних зумовлено етико-психологічним законом, який наголошує, що усі пристрасті переплетені між собою [113, с. 317]. Колективний досвід духовного самоспостереження декількох поколінь аскетів дозволив розробити цілісну концепцію актетизму – системи духовної боротьби з пристрастями. Основним постулатом християнської аскетички, що практично перевірений і доведений багатьма поколіннями аскетів, є наступне положення: боротьба пристрастями відбувається шляхом розвитку чеснот.

Чеснота означає внутрішній стан людини, що визначає схильність волі у досягненні добра, єдність духовно-моральної мотивації, добрих почуттів, моральних ставлень і добрих справ. Духовна чеснота – це любов до добра заради самого добра за мотивами безкорисливості [356, с. 115]. Будь-яка чеснота проявляється в доброзичливому, дбайливому відношенні до світу. Доброчесна людина активно взаємодіє із зовнішнім світом і з любов'ю приймає його. Чесноти не позбавляють людину волі, а спонукають до турботи про благополуччя інших людей і сприяють розвитку інших чеснот [113, с. 171]. Отже,

чесноти виступають детермінантами гармонізації характеру особистості.

Християнське вчення про спасіння (оздоровлення душі завдяки шляхом зречення від егоїстичної замкнутості на собі й відродженню духовної особистості) є основою богословської етики [114, с. 3-5]. Християнство – це не тільки філософія, а й метод лікування душі, зцілення людини від її пристрастей. Мета духовної терапії полягає не в тому, щоб зробити людину адаптованою до вимог антропоцентричного світу, а в тім, щоб спрямувати її до зцілення через духовно-моральну зміну свого життя. Адже, релігійна віра і духовно-моральне життя відновлюють зв'язок людини з Богом – а це головний чинник терапії психологічних дисгармоній [121, с. 167].

Основою гармонійного характероутворення виступає розвиток *моральності* – духовної внутрішньоособистісної якості. Моральне богослов'я розводить поняття «мораль» і «моральність». *Мораль* – це система суспільних норм відбивають систему цінностей певного суспільства, які регулюють людські взаємини [245]. Отже, це *зовнішні норми*, які людина може приймати або не приймати. Універсальних моральних норм не існує, оскільки в різних культурах моральні норми досить відрізняються: наприклад, у індіанців про військову доблесть свідчили скальпи, зняті з ворогів, а у християн про ту ж доблесть свідчили прощення переможених і турбота про поранених полонених [85].

Моральність – це внутрішньоособистісна якість, яка спирається на духовні цінності й регулює поведінку людини. Вона спрямовує до дій згідно із совістю, на відміну від моралі, яка виступає лише зовнішньою вимогою до поведінки людини [235]. Сфера моральної волі – це коли загальнолюдські вимоги збігаються із внутрішніми мотивами людини, це область внутрішнього самопримуса, що переходить у схильність творити добро. Вона є основою духовної свободи людини й визначає здатність до диференціації добра й зла, схильність волі до здійснення добра й відрази від зла. На відміну від поняття користі, добро пов'язано з вільним волевиявленням стосовно узгодження своєї поведінки з нормами людського співіснування, зважаючи на почуття інших людей. Духовно-моральні принципи сформульовані таким чином: 1) надходь так, як ти б хотів, щоб ставилися до тебе; 2) вчиняй так, щоб бачити в іншій людині ціль і не використовувати її як засіб [118].

Першоосновою формування моральності є *моральнісне почуття* – здатність до розрізнення добра і зла, яке визначає *моральнісну потребу* – прагнення до добра й відразу

від зла. Багаторазово повторюване моральне почуття (звичка прагнути до добра) становить *моральнісний закон*, що спрямовує волю людини у бік добра [148]. Головна мета моральнісного закону – задоволення духовних потреб, очищення душі від зла й наповнення добром. Центр уваги переноситься із зовнішніх дій на внутрішній стан людини [236]. Моральнісний закон є загальним, так само як і усі фізичні закони, але до його виконання людина тільки *запрошується* на добровільних підставах. Невиконання моральнісного закону не скасовує його, він постійно дає про себе знати через прояви *совісті*, яка виступає природним моральнісним законом особистості [420]. Нерідко, переступаючи через моральнісний закон, людина робить злі дії тому, що зло вважає добром [421, с. 18]. Це свідчить про низький рівень її моральності – диференціації добра і зла. Які справи вважати добрими – за це відповідає саме моральнісний закон і совість. Тому християнська антропологія має на увазі не зовнішні моральні правила, а *совість* що визначається духовно-гуманістичними цінностями, які у кожній ситуації, підпорядковуючись принципам розумності й доцільності, зумовлюють гармонійність характерологічних проявів, що не обмежуються зовнішньо-моральними нормами, а визначають розвиток *абсолютної* гармонійності характеру.

Отже, моральність – це внутрішньоособистісна система правил поведінки, яка зумовлює самостійний вибір людини. Зробити правильний вибір і забезпечити моральну поведінку може тільки совість, яка є *внутрішнім моральнісним законом* і проявляється в почутті провини за аморальний учинок. Функціями совісті є: чесна рефлексія учинків прагнення до добра; почуття обов'язку, відповідальності. Совість в залежності від свого стану нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення й самоконтролю. Вона може перебувати у наступних станах: *блага* (справедлива, щира); *нерозуміюча* (слабка, недовірлива); *нестійка* (несвідома); *порочна* (лицемірна); *знищена* совість – відсутність совісті [22]. Совість, як законодавець, визначає духовні закони і схиляє до них волю. Совість слабшає, коли в людини немає чіткої ієрархії цінностей. Ще більшому перекручуванню піддається совість, якщо підкоряється егоїзму (при цьому моральні закони перетлумачуються, замінюються самовільними законами: скнарість вважається ощадливістю, марнотратність – щедрістю, хитрість – розсудливістю, гордість – почуттям достоїнства). Ознакою перекручування совісті егоїзмом є самовиправдання і перенос провини з себе на інших (зовнішній локус контролю). Якщо совість поєднана з пристрастю, то вона

здійснює невірні моральні оцінки. Духовне життя, покаяння пробуджує совість, виправляє її. Коли воля людини керується совістю, зникає внутрішній моральний конфлікт [356, с. 266-279]. М. Д. Гур'єв зазначає, що розвинена совісність не може доставляти людині страждань так само, як не можуть мучити доброта, увічливість, терпіння [85].

Моральний закон орієнтує кожную людину на добро і визначає моральну свідомість, яка вбирає в себе такі складові як моральні принципи, почуття обов'язку, відповідальність, честь, гідність, сором, обов'язок, доброчесність [21]. З. К. Столиця визначав три рівні розвитку моральної свідомості: 1) *моральність егоїзму* (здійснення зовні моральних вчинків на основі корисливих егоїстичних мотивів: страху покарання, прагнення до задоволення, по необхідності); 2) *моральність симпатії* (моральні дії за мотивами співстраждання, привабливості, любові до конкретної людини) – людина робить добро тільки тим, хто їй подобається; 3) *вища моральність* проявляється у вільній, свідомій моральній діяльності людини, коли вона робить добро усім і завжди, оскільки не може вчинити інакше, тому що мета її життя – це загальне благо, почуття відповідальності й волі [347]. Моральність може бути *природною* (здійснення добра людям) і *християнською* (духовною), що проявляє себе служінням Богу шляхом віри, молитви і добрих справ. Добрими справами можуть бути і думки, і слова, і вчинки, які здійснюються за допомогою духовного розуму і волі при сприянні Божої благодаті. Для їх здійснення необхідна духовно-моральна мотивація, розвиток якої має наступні етапи: 1) відчуття відрази до егоїзму, внутрішнє зусилля, щоб відвернутися від нього; 2) прагнення до морального життя; 3) свідомо-вольова рішучість змінити життя, спрямувати його в моральне русло [114, с. 519].

Прагнення до служіння Богові є психологічною готовністю до духовного життя, показник пробудження духу. Духовна сила – це індикатор поєднання духу людини з силою Божою. Отже, духовно-моральна чеснота складається з моральної мотивації і духовної сили (духовного потенціалу). Головна мета моральної діяльності: творити усі справи во славу Божу. Добра справа не для Бога є лише природною моральністю, але не духовною чеснотою [356, с. 116-134].

Основним методом гармонізації характеру є духовно-моральний розвиток, який полягає у знищенні пристрастей шляхом свідомої боротьби з ними й вихованням протилежних моральних чеснот. Вчення про вісім головних пристрастей і чеснот набуло вели-

кого значення в аскетичній літературі. Авва Дорофій, Григорій Нисський, Кассіан Римлянин, Нил Синайський та інші запропонували схему дихотомічних пристрастей – чеснот, які визначають риси характеру людини. Кожній з основних пристрастей, що зумовлюють дисгармонійні риси характеру, ставиться на противагу певна чеснота: черевоугодництву – помірність, блуду – цнотливість, користолюбству – милосердя, гніву – лагідність, суму – терпіння, зневірі – віра, гордості й марнославству – смиренність [97; 98; 127; 178; 270; 327; 339]. Боротьба з кожною пристрастю відбувається шляхом тренування протилежної чесноти. Щоб виховати в собі певну чесноту, необхідно зненавидіти діаметрально протилежне їй зло. Перетворення пристрастей шляхом розвитку протилежних чеснот – це по суті є свідоме самовиховання й гармонізація свого характеру.

До тілесних пристрастей належать черевоугодництво і блуд, причина яких полягає в перекручуванні й надмірності фізичних потреб людини. Ці пристрасті визначають гедоністичну спрямованість особистості й сприяють розслабленню волі й розвитку дисгармонійних рис характеру: слабовілля, неорганізованості, ледарства, непомірності, байдужості [356, с 282-284]. Доречі, гедонізм – любов до насолод – в античній філософії розглядалась як одна з чеснот. Нездатність до самообмеження й свідоме потурання власним тілесним бажанням, є головними детермінантами розвитку егоїстичної спрямованості особистості. Саме ця основна омана гедоністів є основою неспроможності античної філософії визначити закономірності духовного розвитку особистості.

Пристрасть черевоугодництва – чеснота помірності. Існують наступні види черевоугодництва: многоядіння (надмірне вживання їжі), тайноядіння (егоїстичне споживання їжі потай від інших), а також пристрасть до смачної їжі. Ознаки наявності черевоугодництва: 1) людина часто з'їдає більш, ніж їй потрібно; 2) має бажання коштувати не стільки корисну, скільки смачну їжу; 3) має прагнення до розмаїтості їжі; 4) коли є можливість безкоштовно поїсти, то людина з'їдає дуже багато; 5) людина їсть із жадібністю, не бажаючи ні з ким ділитися, свариться через їжу.

Боротьба з черевоугодництвом здійснюється завдяки чеснотам *помірності* й *стриманості* (здатності вольовим зусиллям зупиняти себе). Помірність має на меті підпорядкування душевних і тілесних пристрастей людини її духу. Вона має основою здатність особистості до свідомого самообмеження і стосується усіх почуттів (зору, слуху, дотику,

мови) [421, с. 268]. Недарма, прояви усіх чеснот (доброти, щедрості, хоробрості) ґрунтуються на добровільному самообмеженні [85]. У боротьбі з обжерливістю слід зупинити пересичення і тішення їжею (вживати просту їжу). Жадібність при прийнятті їжі стримується тим, щоб брати зі стола не поспішаючи, менше й пізніше інших [421, с. 189-191]. Ознакою перемоги над пристрастю черевоугодництва є звичка харчуватися будь-якою їжею у малої кількості. Помірність сприяє розвитку вольових рис характеру: організованості, активності, самоконтролю, терплячості, цілеспрямованості.

Пристрасть блуду – чеснота цнотливості. В основі пристрасті блуду полягає домінування сексуальної мотивації при несформованості духовно-психологічного механізму самоконтролю над нею. Блуд проявляється як нестриманість й надмірність в реалізації сексуальних бажань. Блуд ґрунтується на грубому егоїзмі й розслаблює нервову систему, волю, пам'ять, розум [421, с. 235]. Пристрасть блуду сприяє розвитку таких дисгармонійних рис характеру як ледарство, слабовілля, нетерплячість, нестриманість, непомірність.

Пристрасті блуду протистоїть *цнотливість*, яка означає самоконтроль сексуальних бажань, моральну строгість і духовну чистоту й зумовлює розвиток скромності, помірності, стриманості, терплячості. Засобами приборкування тілесних і духовних пристрастей служать, пост, праця, помірність. У праці закладені засоби до подолання егоїзму, гордості виховання характеру (наполегливість формує вольові якості). Самовладання сприяє пануванню духу над тілом і душею [421, с. 80-81]. У боротьбі із блудною пристрастю важливо: 1) не вживати міцні напої, бути помірним у їжі, у сні – щоб не накопичувався в тілі надлишок енергії; 2) уникати розваг, еротичних книг, фото, фільмів 3) розвивати волю, самоконтроль; 4) уникати ледарства (праця відволікає від гріховних думок і виступає засобом самовладання, протидії гріху, подолання егоїзму, панування духу над тілом, у той час як лінощі – це мати всіх пороків) [421, с. 250-251]. Природно-нормальним для людини є такий стан, коли тіло є службовим органом душі, при цьому душевно-тілесний організм зберігає гармонію [421, с. 227].

Пристрасть *користолюбства* – чеснота *милосердя*. Користолюбство – це ненаситне бажання мати речі, гроші, користь. Якщо пристрасті черевоугодництва і блуду мають основою надмірність фізичних потреб, то користолюбство не має природного кореню. Воно поділяється на такі пристрасті як *жадібність* (пристрасть до речей), *скнарість* (при-

страсть до накопичення) та *сріблолюбство* (пристрасть до грошей). Причиною сріблолюбства є відсутність почуття міри у нагромадженні багатства, незадоволеність людиною тим, що вона має. Воля в такої людини сильна, але спрямована не на духовний розвиток, а на корисливі цілі. Тому така людина не має миру в душі. У відносинах з іншими людьми вона проявляє такі дисгармонійні риси як заздрісність, роздратованість, надмірний сум (коли щось губить), скупість, немилосердя, дріб'язковість [356, с. 284-286]. У боротьбі з корислолюбством допомагає *милосердя* – уміння щиро віддавати не тільки те, що тобі не потрібно, а й те, що тобі необхідно. Милосердя несе духовну силу, радість і сприяє розвитку таких рис як доброта, щирість, щедрість, співчутливість. Критерієм відсутності пристрасті сріблолюбства є стан, коли втратившись улюблену річ, людина залишається у спокої.

Пристрасть гніву – чеснота лагідності. Гнів був покликаний збуджувати мужність людини для боротьби з гріхом [259, с. 85]. Праведний гнів має своїм об'єктом не грішника, а сам гріх [114, с. 184]. Після гріхопадіння гнів перетворився у пристрасть і породив агресію (бажання зла тій людині, яка тебе засмутила) [275, с. 88]. Агресивність як головна риса характеру, що формується під впливом пристрасті гніву, проявляє себе у готовності до агресивних дій, до заподіяння шкоди або психологічного дискомфорту іншим людям. Агресивність відбиває спосіб вираження протесту, образи, страху, приниження ображеного самолюбства [121, с. 88-89]. Головна відмінність агресивної людини – це її негативне відношення до навколишніх. Пристрасть гніву зумовлює розвиток таких дисгармонійних рис характеру як запальність, дратівливість, лють, упертість, злопам'ятність, мстивість, цинізм [120].

Протилежною чеснотою щодо пристрасті гніву є чеснота *лагідності* – чутливість у стосунках і доброта в поведінці, що заснована на любові, терпінні і милосерді. Пристрасть гніву переборюється практикою терпіння, лагідності. Почуттями не завжди можна володіти, але бажання стриматися від гніву в нашій владі [421, с. 91]. Лагідність визначає рівний стан душі в як в сприятливих так і несприятливих умовах, надає спокій душі і духовну радість. Існує етапи подолання пристрасті гніву розвитку лагідності: 1) людина намагається не розсердитися, але впадає в гнів; 2) не хоче відповідати образливо, але захоплюється звичкою; 3) сама нікого не ображає, але вболіває про те, що їй досадили; 4) стримує себе від гнівливих слів і дій, 5) засмучується не через образу, а через те, що її скривдили; 6) по-

кірливе терпіння образи (у душі важко, але не нарікаю), 7) не засмучується образою, оскільки розуміє, що сама подала привід до образи (почуття відповідальності позбавляє гніву). Чеснота лагідності сприяє розвитку доброзичливості, поважності до інших, терплячості.

Пристрасть суму – чеснота терпіння. Сум призначений збуджувати енергетичну активність людини, щоб спрямувати її до виправлення через покаяння. Під впливом егоїзму сум здобув якості нудьги, апатії [113, с. 287]. Сум як пристрасть – це наслідок невдоволення людини через невинуваті домагання – виникає тоді, коли вона не може задовольнити інші пристрасті. Сум породжує: прикрість, тугу, зневіру, смутність, нетерплячість, малодушність, невдячність, невдоволеність [121, с. 212].

Пристрасті суму протистоїть чеснота *терпіння* – здатність спокійно, стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, скорботи, нещастя, життєві негаразди. У християнстві Ісус Христос вважається зразком терпіння. Терпіння здобувається за допомогою волі й породжує такі риси характеру: стійкість і міцність людського духу силу волі, самоконтроль, витримку, мужність, толерантність і навіть мудрість, [113, с. 571].

Пристрасть зневіри – чеснота віри. Зневіра – це стан вищого занепаду духу, виснаження розуму, коли знеструмлюються сили душі й слабне тіло, виникає духовна спустошеність, зниження настрою, розпач, лінощі, ледарство. Основою зневіри є високі невинуваті домагання, або значна втрата (родини, роботи, майна), перевтома, коли в людини не вистачає сили духу, віри й смиренності прийняти свою долю. Паїсій Святогорець писав: «Люди, що мають тонкий духовний устрій та велике честолюбство, страждають від меланхолії» [357, с. 289]. Зневіра породжує такі риси як малодушність, безрадісність, песимізм (схильність до пригнобленого настрою), тужливість, тривожність, ледарство, жорстокість, немилосердя, заздрість (я страждаю, а вони веселяться) [121, с. 126].

Протилежністю зневіри виступають чесноти *віри* й *надії*. Віра – це терпіння і стійкість людини, яка очікує виконання Божого промислу. Віра має бути вільною, розумною, щирою [48]. Іоанн Кронштадтський писав: «Надія походить із віри як рослина з насіння» [326, с. 298]. Надія в духовному розумінні – це «буттєве самопокладання людської особистості у Божу волю» [22, с. 169]. Надія покладається на Бога, оскільки Його невичерпна доброта є джерелом оптимізму [324]. Саме у своєму сполученні чесноти віри й надії можуть протистояти пристрасті зневіри, породжуючи ряд гармонійних рис характеру: оптимісти-

чності, терплячості, стресостійкості, відкритості, комунікабельності, впевненості, відповідальності, життєрадісності. При боротьбі з сумом і зневірою людина має загартовувати волю, проявляти духовні зусилля, не плекати свою зневіру, не жаліти себе. У боротьбі зі зневірою допомагають творчість, суспільно-корисна праця, милосердя (зміцнює почуття потрібності комусь), молитва (розкриває духовний потенціал), покаєння (усвідомлення своїх пристрастей, які послужили причиною зневіри), терпіння (зміцнення волі), надія на Бога і смиренність (зміцнюють силу духу й формують позитивне ставлення до життя).

Пристрасть марнославства – чеснота скромності. Марнославство – це психологічна залежність від почесностей і слави: людина бажає бути в центрі уваги; прагне до похвал і компліментів; протестує на зауваження; намагається ретельно сховати свої недоліки; ображається, коли її не слухають; демонструє показну доброчинність [119]. В основі марнославства полягає виражений *егоїзм*, що замикає людину в коконі самозамилування. Така людина не здатна до щирого єднання з людьми. Пристрасть *марнославства* не дозволяє їй бути безкорисливо-доброю. Якщо вона піклується про когось, то винятково для того, щоб це було замічено й оцінене. Учинки такої людини просочені лицемірством, театральністю, лукавством. Марнославство породжує такі дисгармонійні риси характеру як егоцентричність, честолюбство, лицемірство, нечесність, зарозумілість.

Подолання марнославства можливо завдяки роботі над собою і розвитку *скромності*. Скромна людина помірна в усьому, цнотлива, смиренна, лагідна, невимоглива, не випинає себе, не мріє про славу. Скромність проявляється в усіх моральних чеснотах і має як душевні, так і тілесні прояви. Скромність тіла – це приховування форми тіла, розпущених волос. Скромність душі проявляється в таких особливостях поведінки як відсутність самозвеличування; щирий інтерес до навколишніх більш ніж до себе; готовність визнавати й поважати достоїнства інших людей. Її можна виховати в собі проявляючи повагу і турботу до інших; цікавлячись людьми, не випинаючи власне «я»; допомагаючи людям, не очікуючи винагороди; запобігаючи похвал [356, с. 367]. *Скромність* як сприяє розвитку таких рис як щирість, невибагливість, поступливість, м'якість, доброзичливість, турботливість.

Пристрасть гордості – чеснота смирення. Пристрасть гордості полягає у всепоглинаючому *егоїзмі* й проявляється у гіпертрофованому бажанні самозвеличення. Святі отці зауважують, що гордість є матір'ю усіх пристрастей, оскільки саме вона породжує

ланцюг усіх інших пристрастей, кожна з яких руйнує цілісність духу, душі й тіла й розкривається безліччю характерологічних дисгармоній. Всі люди народжуються з тим або іншим ступенем самолюбства. Горда людина власне «я» вважає центром всесвіту, хоче в усьому бути першою; часто скаржиться, обвинувачує інших; дає обіцянки, які не може виконати; не терпить зауважень; не просить пробачення; засуджує людей, успіхи приписує тільки собі [62]. Інших людей вона сприймає або як засоби до самозвеличчування, або нехтує їх [356, с. 286-289]. Надто високі домагання свідчать про неусвідомлену або приховану гордість [85]. Риси характеру, які народжує гордість: егоїзм, зверхність, властолюбство, славолюбство, самовпевненість, амбіційність, уразливість, невдячність, упертість, злопам'ятність, користолубство, гнівливість, нахабність, бунтарство [121, с. 169].

Гордість переборюється тільки *смиренністю* шляхом пізнання своїх пристрастей. Слово «смиренність» походить від слова «мир» і визначає мирний стан душі. Смиренність знищує егоїзм і ґрунтується на переконанні людини в тому, що скорботи посиляються їй для її духовного розвитку. Існують два рівні смиренності: 1) терпіння у складних ситуаціях (вміння не суперечити й не доводити свою правоту); 2) сприйняття зауважень стосовно себе як належного життєвого уроку. Смиренна людина не відповідає злом на зло, не дратується, зберігає спокій і мир, розуміючи, що тільки любов'ю й добрими справами можна чомусь навчити ближніх, а не докорами й злістю. Смиренність зумовлена напругою усіх духовних сил людини з метою наближення до ідеалу духовно-моральної досконалості [113, с. 472]. Смиренність розвивається завдяки самоусвідомленню, визнанню своїх недоліків, виправданню інших людей, вдячністю Богові й людям. Риси характеру, що визначає чеснота смиренності: доброта, спокій, лагідність, терпеливість, совісність, чесність, доброзичливість, альтруїзм. Наскільки в людині розвинена смиренність, настільки вона готова до самовиховання інших чеснот, які формуються шляхом свідомого самовиховання завдяки духовній праці над собою [356, с. 126-127].

Святі отці виділяють три рівні духовного зростання з метафоричними назвами: *дитячий* вік (період початкового звернення до духовності), *юнацький* вік (період боротьби з пристрастями і опанування чеснотами); і *дорослий* вік (період, коли людина відчуває спокій і насолоду від духовних благ) [356, с. 136-139].

Аскетика розробила систему методів духовного удосконалення, ґрунтуючись на

перенесенні центра уваги людини з її учинків на помисли і почуття, які є підґрунтям розвитку або пристрасті, або чесноти [114, с. 228]. Психологічною основою аскетичного вчення є ідея про вплив на людину зовнішньої сили (почуття і думки розглядаються як результат протистояння волі людини демонському впливу). Аскетика використовує принцип «роз-ототожнення» – відокремлення думок і почуттів людини від зовнішніх факторів, а також відокремлення себе від гріха. Самосвідомість людини має бути спрямованою усередину й відрізняти себе від своїх дій [356, с. 201-203]. Вислів: «Я жадібний» стверджує владу гріха над людиною. Коли людина розуміє, що: «Є я, і є гріх», вона починає відділяти себе від гріха [85]. Протоієрей М. Фаворов відзначав, що важливою умовою морального розвитку є увага до себе, спостереження за помислами, які є основою розвитку самоконтролю [375]. Аналогічну техніку «роз-ототожнення» використовував засновник «Психосинтезу» Р. Ассаджіолі [25]. Отже, аскетична схема боротьби з пристрастями актуальна й для сучасної науки. Розглянемо детально етапи і методи духовної роботи над собою.

Святі отці (Ісихій Пресвітер, Філофей Синайський, Феофан Затворник та інші) запропонували наступну схему розвитку гріховних помислів [356, с. 156-159]:

1. Перший етап розвитку гріха починається з *прилога* (думки або уявлення про об'єкт, в якому людина зацікавлена), коли розум зупиняється на цьому уявленні.
2. На другому етапі долучається *увага* до цього об'єкту, включаються механізми довільності (людина зосереджується на помислі). Цей етап святі отці називають *сполученням* (*співбесідою* розуму й волі) – воля схиляється до прийняття помислу.
3. Якщо людина затримала увагу на гріховному помислі, то виникає емоційна згода на його задоволення. Цей етап святоотецька термінологія називає *сосложінням* (*згоди* розуму і волі – свідоме погодження з помислом (воля погоджується на гріх, передчуваючи насолоду).
4. Після *сосложіння* настає етап *полону* розуму, волі й почуттів – мимовільного захоплення гріховним помислом (розум, почуття і воля стають підвладними пристрасті).
5. Далі йде *рішучість* (психологічна готовність) на здійснення гріховної дії.
6. І нарешті, сама *гріховна дія* – як плід зачатого й народженого гріха.

Гріховна риса характеру формується тоді, коли людина регулярно погоджується з гріхом. Щоб запобігти цьому треба одразу відсікати помисел відволіканням уваги, зусиллям волі й почуттям ворожості до нього. Для цього необхідно тренувати рефлексію і увагу

до себе. Аскетика запропонувала таку схему боротьби з пристрастями [421, с. 292-325]:

1. Помітивши гріховний помисел, слід усвідомити його й оцінити як небезпеку для душі.
2. Щоб не дати розвинути помислу, необхідно відсторонитися від спокуси.
3. Відсікати жагучі помисли і потяги, через почуття відрази до них, через молитву до Бога.
4. Озброїтися гнівом на гріховні помисли. Рішуче відкидати роздвоєння думки й почуття.
5. Відволікти увагу від жагучого помислу, перемикаючи її на духовні, корисні заняття.
6. Очистити свою совість покаанням і нікого не засуджувати.

Як тільки помисел стає усвідомленим, важливо відсікати його [96]. Якщо гріховному бажанню одразу відмовити, то потім воно слабшає, а якщо людина поборе пристрасть кілька разів, згодом вона зовсім зникне. Для успішної боротьби із пристрастями потрібні рішучість, ненависть до пристрастей, які збуджують духовну силу. Очищення душі від пристрастності відбувається поступово через припинення гріховних справ, через боротьбу з помислами і плотськими потягами [421, с. 39, 316].

Боротьба з пристрастями здійснюється за допомогою покаання, пізнання своєї гріховності. Сутність покаання полягає у негативному ставленні до гріха, зречення від егоїстичного напрямку своєї волі, зміні життя у бік моральної норми [114, с. 556]. Процес покаання має такі етапи: 1) усвідомлення своїх пороків; 2) самоосуд гріховності свого життя з усвідомленням провини без перекладання відповідальності на інших людей і обставини; 3) ухвалення рішення пручатися гріху; 4) молитва о прощенні гріха; 5) вольовий акт – прагнення до переробки змісту свого життя [114, с. 551]. У процесі покаання відродження людина позбавляється егоїзму і повертається до життя за принципом любові. Результатом поступового знищення гріха шляхом духовно-морального розвитку виступає формування твердого морального характеру [114, с. 560-561].

Святі отці, ґрунтуючись на власному досвіді аскетичного життя сформулювали низку духовно-психологічних порад стосовно боротьби з негативними помислами, які актуальні й до сьогодні: не можна цілком довіряти собі (через пристрастність); варто боротися з пристрастями, доки вони не встигли розвинути; спочатку слід боротися проти головної пристрасті [62, с. 288-289]. Марко Подвижник розрізняв три види благочестя: 1) не грішити; 2) согрешивши, каятися і виправлятися; 3) терпляче переносити скорботи як покаання за гріх [97]. Г. І. Шиманський пропонує для боротьби з пристрастями [421, с. 84-85]: 1) уникати приводів для спокуси; 2) відсікати пристрасть на початку її утворення; 3)

не сумувати, якщо доведеться потерпіти невдачу, і знов продовжувати боротьбу; 4) кожную пристрасть доцільно викорінювати за допомогою здійснення добрих справ, протилежних пристрасті; 5) все гріховне треба відокремлювати від себе; 6) намагатися гріховні помисли перетворювати в добрі. Справжнє життя має лише та людина, яка духовно перетворює себе, адже без цього її життя є саморозпадом (Силуан Афонський).

У міру духовно-морального життя формуються й *моральнісні ставлення* особистості, які визначають *добродесний (гармонійний) характер*, рисами якого виступають смиренність, терпеливість, безкорисливість, лагідність. Усі чесноти викликають у душі почуття радості, впевненості, спокою [85]. Найвищою духовною чеснотою є всеохоплююча *любов* – інтегральне вираження моральності людської особистості, яке є основним мотивом духовного життя людини [113, с. 111]. Справжня, духовна любов заснована на почутті *цінності* кожної людини. Вона не зводиться до фізичної сексуальності й психологічної чуттєвості, а являє собою духовний зв'язок однієї людини з іншою. Сутність духовної любові можна зрозуміти зі слів апостола Павла: «Любов довго терпить, милосердствує, любов не заздрить, любов не звеличується, не пишається, не шукає свого, не дратується, не мислить зла, не радується неправді, а радіє істині; все покриває, усьому вірить, все переносить» [33, 1Кор. 13:4-8]. В цьому контексті, справжня любов є джерелом розвитку усіх чеснот і результатом подолання людиною власного егоцентризму.

Любов є основною категорією у такому духовно-педагогічному жанрі як християнські моральні повчання, які були широко розповсюджені в усіх християнських країнах середньовіччя. У вітчизняній культурі моральне життя вважалося вищим обов'язком людини. Володимир Мономах вбачає основу моральності у терпінні й помірності. Він призиває не порушувати обіцянок, почитати старших, допомагати нужденним, не брехати [271].

У моральних повчаннях розкривається ідея розвитку моральнісних ставлень особистості, які ґрунтуються саме на любові. Заповідь про любов – це основний закон духовно-морального життя, який визначає *моральнісні ставлення* людини – це завжди увага, доброзичливість стосовно тих, на кого вони спрямовані. Вони формуються на основі дотримання моральних обов'язків. Розглянемо сутність моральних обов'язків.

1. Генеза розвитку моральних ставлень особистості, починається з формування *моральнісного ставлення до Бога*, яке полягає у безумовній любові до Нього й визначає необхідність добродесного життя. *Релігія* (лат.) – означає «зв'язок з Богом». Природа люд-

ського духу жадає єдності з Богом шляхом релігійного спілкування з Ним. Без віри духовне життя неможливе. Отже, моральнісне ставлення людини до Бога ґрунтується на основі щирої релігійної віри. Зміст віри (сукупність істин і релігійних понять) потрібно зрозуміти, прийняти й засвоїти. «Хто не приймає віру, той морить дух голодом» [356, с. 145]. Прямий шлях до відкриття щирої віри – це молитва, вдячність Богам. Плодами віри є стан психологічного спокою і безпеки, благодущність, радісне почуття єдності з Богом [356, с. 345-348]. Щоб навчитися любити, потрібно довіряти Тому, Кого любиш. Якщо людина не вірить у Бога, значить моральне ставлення до Бога в неї не сформоване, наслідком чого будуть бездуховність, гордия, нездатність до духовної любові. Любов до Бога є універсальною, вищою любов'ю, а вибіркова любов до людей (коли одних любиш, а інших ні) – це лише людська дружба [18, с. 926]. Спілкування з Богом – це шлях нахнення душі, здобуття ідеальної любові до людства в цілому, яка звеличує особистість. Любов до Бога визначає перебудову особистістю усього свого життя. Щоб полюбити Христа, людина повинна пройти кризу самозречення (подолати власний егоїзм) [113, с. 365-367]. Любов до Бога досягається шляхом покаяння, очищення совісті й діяльності заради Господа [356, с. 377-378]. Розвиток морального ставлення до Бога визначає такі риси характеру як совісність, альтруїзм, відповідальність, добродійність, смиренність. Несформованість морального ставлення до Бога сприяє розвитку гордості, корисливості, егоїзму.

2. Наступним типом моральнісних ставлень особистості є *моральнісне ставлення до себе*. Основним завданням духовного розвитку особистості є подолання власного егоїзму і формування належного самовідношення, яке полягає, з одного боку, у *смиренному* ставленні до себе (як до носія гріха), а, з іншого боку, у почутті *людської гідності*, самоповазі (як до носія образу Божого). Таке антиномічне сполучення смирення й почуття гідності досягається шляхом критичного самоаналізу, покаяння, молитви до Бога. Моральнісне ставлення до *себе* визначає скромність, самокритичність, гідність, самоповагу. Основною несформованістю моральнісного ставлення до себе є егоцентризм, самозакоханість або навпаки – почуття хронічної провини й страху перед людьми.

2.а. Одним з видів моральнісних ставлень до себе є *ставлення до свого тіла*. Тіло має інстинктивні потяги: харчування, розмноження, сприйняття, здійснення рухів тощо. Непомірне задоволення інстинктів призводить до утворення пагубних звичок, що зумов-

лює розвиток пристрастей: зайве вживання органів зору сприяє неуважності; зайві рухи визначають свавілля; зловживання органами слова сприяє зайвій балакучості; зловживання інстинктом харчування викликає обжерливість, ледарство; надмірність статевого інстинкту сприяє розвитку пристрасті блуду. Обмеження цих потреб розумною мірою перешкоджає розвитку пристрастей [356, с. 326-327]. Тіло має бути міцним, жвавим, легким, але підкореним волі й розуму. Щоб привести його в такий стан необхідно дотримуватись помірності (у їжі, у сні, розговорах, розвагах). Сформованість моральнісних ставлень до *тіла* визначає стриманість, здатність до самообмеження, стресостійкість, активність.

3. Наступним типом моральнісних ставлень виступають ставлення до *людей*. Духовно-моральне життя ґрунтується на *любві до усіх людей*: «Чеснота любові – це основний принцип християнського ставлення до людини як до носія богоподібного достоїнства» [356, с. 98]. Християнська антропологія стверджує самоцінність кожної людини. Основний етичний принцип наголошує: «Стався до людей так, як хочеш, щоб ставилися до тебе й не роби іншим того, чого не хочеш собі» [118]. Це «золоте правило моральності» полягає в основі багатьох світових релігій і філософських вчень Сходу й Заходу, але найбільш чітко воно сформульовано саме у Біблії: «Як хочете, щоб робили вам люди, так і ви робіть їм» [33, Лук. 6:31]. Через моральне ставлення до усіх людей необхідно розвивати в собі почуття єдності з людством» [356, с. 311].

Існують наступні закони любові: закон симпатії, співчуття, асимілювання з тим, кого любиш, закон самозречення заради коханої людини, наслідування її рис [113, с. 68]. Любов до людей має таку мотиваційну властивість як прагнення догодити тому, кого любиш [356, с. 124]. Найвищий ступінь любові – це любов до своїх ворогів [33, Мф. 5: 44].

Слід зазначити, що моральнісні ставлення до людей є також антиномічними, оскільки у священному писанні існує велика кількість антиномічних заповідей, дотримання яких поставляє людину між дихотомічними полюсами. Так заповідь «Люби ближнього твого, як самого себе» [33, Мф. 22:35-46] визначає два полюси любові: до себе і до ближніх. Подолання антиномії досягається усвідомленням того, що піклування про себе і любов до людей не суперечать одне одному: турбуючись про інших, людина доставляє духовну користь і собі, розвиваючи в себе любов [113, с. 482]. Також існує певна дихотомія між євангельським закликком до загальної любові до усіх людей і застереженнями: «всяка

людина є неправдою» [33, Пс. 115:2]; заповідь Мойсея «не творити собі кумира» має такий зміст: не поклоняйся сліпо (як ідолові) нікому, у тому числі й коханій людині [33, Исход, 20:4]. Ісак Сирін формулює вкрай дихотомічну пораду, яка стає основою духовно-морального ставлення до людей: люби грішників, але ненавидь їхні гріховні справи [273].

Отже, критерієм сформованості моральнісних ставлень до людей є відчуття цінності кожної особистості, духовної любові до неї, які доповнюються інтегральним поєднанням з духовними антиноміями, що застерігають від ідеалізації будь-якої людини. Саме здатність до антиномічного поєднання любові до людини з реалістичним сприйняттям її дій визначає духовну мудрість особистості. Моральнісні ставлення до людей проявляються у таких рисах як чуйність, уважність, повага, доброта, толерантність, альтруїзм, самовідданість. Несформованість моральнісних ставлень сприяє розвитку недовіри, індивідуалізму, замкнутості, нетерпимості, агресивності.

4. Наступним моральним обов'язком людини є моральнісні ставлення до навколишнього світу (до матеріальних благ і задовольень, до природи). Моральнісні ставлення до *матеріальних благ* полягають у тому, щоб ставитися до речей, грошей, майна як до засобів існування, а не як до мети життєдіяльності. Людина має звільнитися від почуття егоїстичного володіння речами шляхом добродійності [113, с. 525]. У світлі християнської антропології життєві задоволення й насолоди відіграють також інструментальну функцію (відпочинку, рекреації організму) і мають жорстко обмежуватися, що дозволяє людині долати пристрасті. «Коли моральне самовладання й спокій духу не порушуються турботою про земні блага, тоді все матеріальне набуває духовного сенсу і має моральне значення» [113, с. 537]. Моральнісні ставлення до матеріального світу визначають щедрість, акуратність, ощадливість. Про несформованість моральнісних ставлень до речей свідчать скупість, неохайність. Моральнісне ставлення до *природи* – це відповідальність за екологію, у той час як халатне відношення природи сприяє розвитку недбалості.

5. Моральнісне ставлення до *справи* полягає у сумлінності, цілеспрямованості, ініціативності, наполегливості, умінні довести справу до кінця, відповідальності, а відсутність моральнісного ставлення проявляється у лінощах, безвідповідальності.

6. Моральнісно ставитися до *життєвих ситуацій* і життя в цілому – означає спокійно й позитивно сприймати кожну ситуацію, здобуваючи з неї уроки мудрості. Вчення

про терпіння скорботи визнається одним з основних моральних повчань. Тривале щастя розвиває егоїзм, змушує забути про тих, хто страждає. Тільки з досвіду скорботи випливає *співчуття, милосердя*. Скорботи і хвороби посилаються Богом з метою морального виправлення і очищення людини [421, с. 422-432]. Проте страждання може як пом'якшити душу, так й озлобити її. Все залежить від ставлення людини до нього: якщо не нарікати і терпеливо переносити страждання, то воно навчає найвищим чеснотам – смиренності, самовідданості. Через скорботи людина одержує силу допомагати людям: «Хто сам постраждав, той і іншим може допомогти» [33, Євр. 2:18].

У своєму житті людина або керується або моральними принципами, або зневажає моральністю. Надходячи морально, людина здобуває досвід у здійсненні моральних учинків, які стають для неї звичними і зумовлюють формування відповідних рис.

Характер являє собою сукупність виражених і відносно стійких моральних якостей [85]. «Характер – це один з найважливіших проявів душі й духу» [328, с. 110]. На думку Архієпископа Аверкія, «гармонійний характер» означає гармонію чеснот у духовному житті й злагодженість між словом істини й справою правди [18, с. 1293]. Духовно-моральна атмосфера сприяє формуванню гармонійного характеру, оскільки підкріплюється моральним прикладом добрих справ [356, с. 460-262]. «Легкий» характер виражається у щирій привітності, доброзичливості, скромності, миролюбстві, поступливості. «Важкий» (дисгармонійний) характер відрізняється запальністю, образливістю, похмурістю, гнівливістю, ворожістю, вимогливістю, неправдивістю (норовлива людина і сама тяготиться собою, й інших обтяжує) [356, с. 198-201].

Отже, християнство відкрило систему духовно-моральних цінностей, яка ґрунтується на заповідях любові до Бога і ближнього. Саме у цьому полягає християнська етика – вчення про практичну мораль, яка має за основу визнання людиною власної духовно-моральної недосконалості й необхідність боротьби з егоцентризмом [2, с. 51-52].

Християнська етика розглядає в якості основного постулату принцип *правильності* життя (формування духовно-моральної спрямованості й міри задоволення тілесних потреб). Актуалізація духовних потреб (релігійних, моральних, інтелектуальних, естетичних) є нормою духовно-морального життя, і для його реалізації слід позбутися егоїзму, який перешкоджає функціонуванню совісті [43]. Почуття гармонії полягає у мирному

стані духу, який зумовлює любов, радість, мир, терпіння [85]. Духовно-моральне життя вимагає постійного самообмеження, а в нагороду за терпіння людина одержує духовне задоволення, мир і спокій совісті [114, с. 290].

Всі дії людини мають моральну якість: вони можуть бути добрими, злими й нейтральними [356, с. 105]. Тому усім явищам необхідно давати моральну оцінку [85]. Справа може бути доброю, якщо має своєю спонукальною причиною певну чесноту (наприклад, допомога за мотивами любові, співчуття, жалості, доброти). Морально-нейтральні справи від своєї мети одержують моральний статус (від доброї мети стають добрими, від злої – злими) [234]. Моральність вчинків оцінюється по їх мотивах і засобах [235]. Зла ціль в добрій справі знищує її доброту, а добра мета в злій справі не надає їй своєї доброти (так, крадіжка заради порятунку людини не є моральним учинком). Моральне життя полягає в тому, щоб всі цілі й дії людини спиралися на моральні чесноти і служили добру [356, с. 105].

Риси характеру також мають моральний модус. Коли говорять про характер людини, переважно мають на увазі духовно-моральні якості, які виступають основним мотивом її поведінки [85]. «Риси характеру можна розділити на позитивні (акуратність), етично нейтральні (музикальність) і негативні (скупість). Позитивні риси потрібно розвивати, нейтральні – перетворювати в чесноти, а негативні – викорінювати» [121, с. 36-37].

Психологічними умовами здійснення духовно-моральних дій є розвиток моральної самосвідомості, прагнення до добра й морального самоконтролю, що визначає здатність особистості до морального вибору. Людина може творити моральні дії лише тоді, коли в неї будуть сформовані моральнісні ставлення (розуміння, повага, любов прийняття свободи вибору) [114, с. 187]. Отже, основою християнської аскетичності є гармонізація характеру, яка полягає у свідомому самовихованні шляхом формування системи моральнісних ставлень до Бога, до людей, до себе, до справ, до світу. Усі ставлення мають ґрунтуватися на любові, але перед тим як набути здатність любити, потрібно вольовим зусиллям переборювати інертність душевних сил і знищити егоїзм [114, с. 494].

Користуючись досвідом християнської аскетичності, визначимо духовно-моральні детермінанти гармонізації характеру: віра, любов, духовна мотивація (установка на духовну боротьбу, пошук сенсів, істини). Детермінантами розвитку духовно-моральної саморегуляції виступають: розвиток помірності, рефлексія власних думок, почуттів, критичне ставлення до себе, покаяння, терпіння, самопримус у здійсненні добрих справ, опанування че-

снотами, тренування здатності до смиренного прийняття ситуацій, до підтримки тих, хто страждає, до безкорисливої праці й добродійності.

Спираючись на аналіз підходів давньої філософії та християнської антропології, зробимо теоретичні узагальнення.

У філософських та духовно-релігійних концепціях характер розглядається як система моральних чеснот і вад особистості. Психофізіологічною основою розвитку характеру виступає темперамент. Риси характеру формуються внаслідок звичних способів дій (окремі вчинки перетворюються у звички, а стійкі звички – у характер). За рівнем прояву рис характеру поділяються на гармонійні (урівноважені) і дисгармонійні (неврівноважені).

Духовно-душевно-тілесна цілісність особистості визначає цілісність її характеру.

Гармонійний характер являє собою систему узгоджених рис, що забезпечують рівноваженість, моральну силу характеру, конструктивність взаємин людини. Існує два типи гармонійності характеру: *відносно-гармонійний* (адаптований у межах певних умов) і *загально-гармонійний* (гармонійність за будь-яких зовнішніх умов). Адаптивна гармонійність характеру може досягатися завдяки знаходженню адекватних способів реалізації конституціональних психофізіологічних особливостей у певних умовах. Загальна гармонійність формується на основі духовно-морального стрижня особистості і досягається шляхом духовно-морального самоудосконалення.

Навички до здійснення добрих дій визначають розвиток гармонійних рис. Духовно-моральна спрямованість виступає психологічною умовою гармонійного розвитку характеру особистості шляхом свідомого опанування системою духовних чеснот.

Гармонійне характероутворення відбувається в процесі духовно-морального розвитку особистості шляхом формування системи *моральнісних ставлень*, які виражають позитивне прийняття, увагу, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані. *Моральнісні ставлення* визначають розвиток *духовно-моральної саморегуляції* – здатності управляти своїми емоціями і діями, керуючись духовно-моральними імперативами: збереження миру, любові, взаємоповаги.

Основою формування дисгармоній характеру є егоїстична спрямованість особистості, що зумовлена порушенням належної ієрархії духа, душі й тіла. Ґрунтуючись на егоїзмі, викривлені природні потреби людини, перетворюються у стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси характеру.

1.2. Психологічні чинники розвитку характерологічних дисгармоній особистості в теоріях зарубіжної та вітчизняної психотерапії

З давніх часів ученими описувалися різні варіанти стійких характерологічних дисгармоній, що визначаються деструктивними ставленнями особистості до інших людей і перешкоджають її соціальній адаптації.

Цілеспрямоване вивчення патологічних характерів почалося з кінця XVIII ст. Французькі дослідники Ф. Пінель і Б. Раш описували людей зі зміненим, викривленим характером. Англійська традиція представлена ім'ям Дж. Причарда, який описав феномен «Морального божевілля». Диференціація дисгармонійних характерів визначалася, головним чином, соціальними й поведінковими критеріями. Аномалії особистості оцінювались із соціально-психологічних позицій за допомогою таких понять, як асоціальність, агресивність, відсутність почуття провини і т.п. [252; 253; 254]. У відповідності з поглядами Дж. Причарда, в основі аномалій характеру лежить викривлення моральних принципів, втрата або значне зниження самоконтролю, унаслідок чого людина виявляє нездатність до благопристойного способу життя [262]. В англомовних країнах вчення про дисгармонії характеру розвивали Д. Гендерсон, Б. Карпмен, Х. Клекли, К. Маккорд.

Найбільш повно питання патології характеру вивчалось в Росії (П. Б. Ганнушкін, С. К. Краснушкін, О. Ф. Лазурський, В. М. М'ясищев, В. П. Руднев, С. А. Суханов) і в Німеччині (Е. Кан, Е. Кречмер, К. Леонгард, К. Шнайдер) [297; 317]. В Росії вивчення основних форм характерологічних дисгармоній особистості почалося після судової реформи 1864 р. У судово-психіатричній експертизі був застосований термін «психопатія» для характеристики відхилень психіки, при яких проявляється патологія характеру, що впливає на поведінку, вчинки людини при відсутності грубих психічних порушень.

У вітчизняній психіатрії класичний опис основних форм психопатій, як характерологічних дисгармоній особистості одним з перших дав П. Б. Ганнушкін [68]. Він описав характерологічні дисгармонії, які визначив на підставі соціально-поведінкових критеріїв. О. В. Кебріков, розвиваючи ідею П. Б. Ганнушкіна, ввів термін «патохарактерологічний розвиток» – психогенний патологічний розвиток особистості, пов'язаний із психотравмуючою ситуацією або неправильним вихованням, що призводить до розвитку дисгар-

моній характеру [303]. Г. В. Морозов вважав, що патохарактерологічний розвиток являє собою становлення *незрілої особистості* під впливом хронічних патогенних впливів, негативних соціально-психологічних чинників, тривалих психотравм [212].

Спираючись на термінологію сучасної психіатрії (МКБ-10), патохарактерологічний розвиток можна співвіднести з категорією «загальний розлад розвитку особистості», який визначається таким чином: «якісні порушення в соціальних взаємодіях і стереотипах спілкування, що проявляються при функціонуванні індивідуума в будь-якій ситуації» [168, с. 116]. Наслідком патохарактерологічного розвитку виступає *дисгармонійний характер* – комплекс дисгармонійних рис, що не підпорядковані свідомій моральній саморегуляції особистості й викликають стан психологічного дискомфорту, руйнуючи її взаємини. Дисгармонії характеру вивчалися переважно у межах психіатрії, медичної психології, психосоматичної медицини та психотерапії. Варто зазначити, що психологічні механізми як конструктивного, так і деструктивного характерологічного розвитку до сьогодні вивчені недостатньо, хоча спостерігається значне підвищення інтересу до проблеми психічного здоров'я особистості. Характерологічні дисгармонії мають складну детермінацію (зумовлюються як ендо- так і екзо-генними чинниками), адже за формулою детермінації С. Л. Рубінштейна, зовнішні умови впливають на процес характерологічного розвитку через внутрішні умови, що містяться у психічному просторі особистості.

Розглянемо психологічні передумови, детермінанти і рівні розвитку характерологічних дисгармоній. При вивченні дисгармоній характеру панують три основні точки зору щодо чинників їх походження [294; 295; 296]:

1. Наслідувані (вроджені) дисгармонії – наявність патології характеру з дитинства, її незмінюваність протягом життя, подібність характерологічних особливостей дітей і батьків.

2. Неприятливі умови мікросоціального середовища (жорстокі умови виховання, втрата батьків, виховання у неповній родині, або з батьками, що мають невірні педагогічні установки). Підтвердженням цієї точки зору є велика кількість досліджень, які свідчать про роль негативних соціальних факторів на формування характеру людини. Патологічний характер розвивається, коли дитяча психіка запам'ятовує жахи з дитинства: пияцтво, бійки, лайки, відсутність моральних принципів, тривале перебування у стресі або в атмосфері суворой байдужості. Тому навіть у зовні благополучних родин при відсутності доб-

роти, турботи й любові зростає кількість дітей з дефектами характеру [64]. Також існують дані про більш пізню появу дисгармонійних рис в умовах несприятливого виховання і можливість їх корекції шляхом усунення деструктивно-психологічних чинників.

3. Компромісна точка зору, згідно з якою мають місце обидва чинники розвитку дисгармоній характеру – генетичний і соціальний (це було показано Кебріковим у концепції ядерної (глибинної) і крайової (поведінкової) психопатії) [139].

Ми погоджуємося з компромісним поглядом і вважаємо, що психологічною передумовою патохарактерологічного розвитку є дисгармонія характеру, яка може бути або *вродженою* (конституціональна психопатія), або *набутою* (акцентуація характеру). Акцентуації й психопатії – це стійкі особистісні стани, які спричиняють соціально-психологічну дезадаптацію особистості [176]. П. Б. Ганнушкін зазначав, що при вроджених (конституціональних) психопатіях, мають місце закріпленні функціональні викривлення, поведінкові порушення, зниження соціально-етичного рівня [69]. Критеріями психопатії є: вираженість і стабільність психічно-поведінкових порушень (коли характер не змінюється протягом життя), тотальна зміна особистості (дисгармонійні риси характеру виявляються в усіх сферах життєдіяльності), а також соціально-психологічна дезадаптація особистості [303].

Загострення індивідуальних рис при несприятливих умовах у випадках як вродженої так і набутої дисгармонії характеру може призвести до більш глибокої дисгармонії. Тому в подальшому дослідженні ми будемо термінологічно ідентифікувати поверховий рівень характерологічної дисгармонії як «акцентуація характеру» у розумінні виразності рис у межах характерологічної норми (незалежно від чинників їх походження).

На думку В. В. Ковальова, існує два основних психологічних механізми патохарактерологічного розвитку: *закріплення* деструктивних реакцій (протесту, відмови, імітації), що виникли унаслідок психотравмуючого впливу, і пряме *стимулювання* неправильним вихованням деструктивних рис характеру (збудливості, нестриманості, тривожності). У процесі закріплення дисгармонійних рис складається певне їх сполучення, яке можна назвати «патохарактерологічним синдромом». Наприклад, розвиток рис істеричної особистості (егоцентризму, вибуховості) зумовлений виконанням усіх бажань і примх дитини. Надмірна опіка сприяє розвитку підвищеної боязкості, сором'язливості, уразливості [144].

Відповідно до концепції К. Шнайдера, будь-який патохарактерологічний розвиток

тісно пов'язаний зі стражданням, оскільки від дисгармоній характеру страждає як сама людина, так і суспільство навколо (адже дисгармонійні риси зумовлюють життєві труднощі, які відчуває або сама людина, або її найближче оточення внаслідок аморального ставлення з боку характерологічно-дисгармонійного індивіда) [423].

У класичній клінічній психіатрії, яка тісно пов'язана з характерологією, було визначено групи патохарактерологічних типів: кожному здоровому характеру в патології відповідає патологічно посилений характер – невротичний або психопатичний [53]. Е. Кречмер також вважав, що психічне захворювання являє собою посилення або загострення рис нормального характеру [153]. Спираючись на ступінь виразності характерологічних рис, К. Леонгард розробив класифікацію рівнів гармонійності характерів: нормальний (гармонійний); характер з вираженою акцентуацією (з надмірним посиленням окремих рис) і характер із сильними відхиленнями від норми (дисгармонійний характер) [169].

У психіатрії виділяють декілька рівнів патохарактерологічних змін особистості: від *акцентуації* (поверховий рівень дисгармонійності) до *психотичних* розладів (глибокий рівень) – пов'язаних з генетичними й обмінними порушеннями [141]. Д. Є. Мелехов відзначав, що при патохарактерологічному розвитку особистість проходить ряд рівнів – від дисгармонії, декоординації її структурних частин до їх дезінтеграції, розпаду, деградації (психічного захворювання, що зумовлює психотичний характер) [202, с. 30]. Іншими словами, акцентуація зумовлена наявністю невеликих викривлень у структурі особистості, невротичний і психопатичний характери формуються на основі серйозних викривлень в структурі особистості (середній рівень дисгармонійності), а психотичний характер є результатом часткового або повного розпаду особистості. О. О. Фільц відзначає, що процес патохарактерологічного розвитку має наступні *рівні* патогенних змін: акцентуація, межовий розлад, невротичний характер, психосоматична феноменологія, психопатичний і психотичний характери [381].

Рівні й типи характерологічних дисгармоній особистості відображено у табл. 1.1.

Коли виразність певної риси характеру досягає граничних величин виникають *акцентуації характеру* – результат посилення окремих особистісних рис [4]. А. Є. Лічко зазначав, що девіації характеру при акцентуаціях на відміну від вроджених психопатій мають зворотній характер (можуть бути скомпенсованими, або зникнути з часом) [176].

Аналіз особливостей характеру при різних типах акцентуації показав, що усі типи

акцентуацій можуть бути умовно поділені на дві групи, які створюють передумову для розвитку невротичного або психопатичного типів характеру. До передумов розвитку невротичного характеру належать сензитивний, неврастенічний, психастенічний, лабільний, циклоїдний, конформний, нестійкий типи акцентуацій (за типологією А. Є. Лічко).

Таблиця 1.1.

Рівні й типи характерологічних дисгармоній

Рівні дисгармонійності	Типи характерологічних дисгармоній	
	Вроджені психопатії та акцентуації характеру	
Поверховий рівень	Типи акцентуацій: сензитивний, неврастенічний, психастенічний, лабільний, циклоїдний, конформний, нестійкий.	Типи акцентуацій: шизоїдний, педантичний, епілептоїдний, гіпертимний.
Середній рівень	Невротичні характери	Психопатичні характери
	Психосоматичні особливості характеру	
Проміжний рівень	Межовий розлад особистості	
Глибокий рівень	Психотичний характер	

Передумови формування психопатичного характеру представлені такими типами акцентуацій як шизоїдний, педантичний, епілептоїдний, гіпертимний і демонстративний.

Середній рівень дисгармонійності характеру поділяється на невротичний характер (психосоматичні особливості як окремий випадок) і психопатичний характер, які при подальшій дисгармонізації можуть перерости у спочатку у межовий розлад особистості, а при згодом – у психотичний характер – глибокий розлад психіки [94].

Проміжним рівнем дисгармонійності характеру є так званий *межовий розлад особистості* (borderline-синдром), який «поєднує ознаки невротичних і психотичних розладів» [381, с. 1]. Характерною рисою при межовому розладі є «стабільна нестабільність» – виражена невірноваженість характеру, мінливість у зовнішніх проявах і у внутрішніх переживаннях, нездатність до ефективної саморегуляції та тривалих стабільних відносин.

Показником глибокого рівня дисгармонійності виступає психотичний характер, що проявляється у неадекватності сприйняття світу, ставлень людини, патологічній зміні поведінки. Оскільки психотичний характер належить до області «великої психіатрії», тому ми не будемо розглядати його у межах нашого психологічного дослідження.

Визначимо чинники і типи розвитку характерологічних дисгармоній. Психоаналіз спираючись на концепцію психосексуального розвитку індивіда, традиційно пояснює формування патологічного характеру через травми раннього дитинства і поділяє характери на оральний (невротичний), анальний (психопатичний) і генітальний (нарцистичний). Гі-

перетрофоване прагнення до залежної єдності з людьми (невротичний тип) є результатом фіксації на оральній стадії психосексуального розвитку. Депривація потреби у безпеці позбавляє особистість почуття любові й сприяє розвитку психопатичного характеру. При нарцистичному радикалі індивід ніби «зависає» між прийняттям і відштовхуванням близької людини. При акцентуаціях ці характеристики являють собою надмірно виражені особливості, а при більш глибокій дисгармонії – гротескно означені дисгармонійні риси [23].

На думку М. Д. Левітова, на психологічному рівні дисгармонії характеру виникають внаслідок неузгодженості між духовно-моральною сферою, інтелектом, почуттями і волею людини, що порушує цілісність характеру. Інтелектуальність, що не пов'язана з життям, може привести до абстрактного стилю дій, до атрофії волі, до зайвої педантичності. Девіації духовно-моральної сфери знижують вимогливість до себе, створюючи навичку до самозамилування, нездатність до відповідальності, до здійснення морального вибору, прояву духовних почуттів (любові, співстраждання, турботи про навколишніх) [164, с. 76].

Аналізуючи типи характерологічних дисгармоній, ми звернули увагу на змістові ознаки за критерієм *стенічності-астенічності* емоційно-вольових характерологічних проявів. Емоційні дисгармонії характеру можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: в одних випадках – це активні, стенічні негативні емоції (невдоволення, гнів, злість), в інших – їх енергетичний заряд знижений, емоції пасивні, астенічні (смуток, тривога, депресія) [219]. Вольові дисгармонії також амбівалентні: з одного боку, вони проявляються в астенічних тенденціях: слабовіллі, неорганізованості, нестійкості інтересів, частій зміні захоплень, нетерплячості, а з іншого, у стенічних, але непомірних вольових проявах, коли нерозумна наполегливість перетворюється в упертість.

Ми вважаємо, що емоційні і вольові дисгармонії є основою порушення психологічної *саморегуляції*, що викликає соціально-психологічну дезадаптацію людини.

Астенічні емоційно-вольові дисгармонії зумовлюють формування *м'яко-дисгармонійного (невротичного) типу* характеру, а стенічна дисгармонійність емоційного і вольового компонентів сприяє розвитку *жорстко-дисгармонійного (психопатичного) типу* характеру. Тому вважаємо за доцільне у подальшому дослідженні класифікувати дисгармонійні характери на дві основні групи: *м'яко-дисгармонійні* (невротичний радикал) та *жорстко-дисгармонійні* (психопатичний радикал).

Аналогічну класифікацію характерологічних ознак зустрічаємо у І. П. Павлова, який пов'язував типи вищої нервової діяльності особистості з особливостями її характеру (більш високий рівень розвитку першої сигнальної системи зумовлює формування художнього типу, а більш високий рівень розвитку другої сигнальної системи визначає розумовий тип характеру). Цю ідею розвивав Н. С. Лейтес і зазначав, що при патогенному характерологічному розвитку переважання однієї з сигнальних систем зумовлено *недостатнім* розвитком іншої сигнальної системи. Інакше кажучи, невротично-художній (м'яко-дисгармонійний) тип характеру зумовлений пригніченістю другої сигнальної системи, а психопатично-розумовий (жорстко-дисгармонійний) тип характеру зумовлений відхиленнями у розвитку першої сигнальної системи [167].

Розглянемо основні концепції психотерапії щодо визначення особливостей формування невротичного і психопатичного характерів.

Розвиток *невротичного характеру* пов'язаний з деструктивними психологічними факторами: стресами, психотравмами, емоційно значимими переживаннями, дефектами виховання, що зумовлюють емоційно-вольову нестійкість і слабкість емоційно-вольової регуляції. У сучасній психотерапії прийняте визначення *неврозу* як психогенного нерво-психічного розладу, що формується в результаті порушення значимих життєвих відносин людини [219]. Більшість дослідників вважають, що невроз – це хвороба *розвитку особистості*, в основі якого лежать перекручені соціальні установки та порушені взаємостосунки з оточуючими. У процесі розвитку виділяють невротичну *реакцію*, гострий і затяжний *неврози* та *невротичний розвиток* особистості. Категорія «невротичний характер» зародилася в руслі психоаналізу й розглядалася у зв'язку з втратою людиною психічної рівноваги. А. Адлер вважав, що невротичне прагнення зумовлює розширення границь особистості й зіткнення з труднощами зовнішнього світу [5]. Згодом у психоаналізі з'явилося розмежування між такими поняттями як «симптоматичний невроз» і «*невроз характеру*», який і є показником саме характерологічної дисгармонії [225]. Основна відмінність психоаналітичної концепції полягає в тому, що вона спрямована на подолання (усвідомлення й перетворення) характеру, на виявлення творчих потенцій особистості, у той час як класична психіатрія вважає характер непереборним і спрямовує терапію невротичного характеру лише на його адаптацію [402].

При *невротичному характері* відбувається втрата душевного спокою (людина зберігаючи ясну самокритику, втрачає психологічний спокій, тяготиться своїм станом, але нічого не може з цим зробити) [224]. Люди, які мають невротичний характер, примхливі, емоційно нестабільні, дратівливі, нещасливі. До окремих проявів невротичного характеру відносять: розлади самопочуття (психосоматичні феномени), розлади вольових функцій (слабовілля, неорганізованість), емоційні розлади (підвищену дратівливість, чутливість, вразливість, необґрунтовані страхи, побоювання; нестійкість настрою, емоційні спалахи, які змінюються депресією [227]. Д. О. Авдєєв визначає наступні ознаки невротичного характеру: зниження настрою, дратівливість, почуття внутрішнього дискомфорту, млявість, апатія [2, с. 70]. Власнику невротичного характеру його поведінка уявляється нормальною, оскільки він співвідносить її з образом, у якому вже є патологія [226].

Стосовно психологічних механізмів розвитку невротичного характеру одні дослідники визначають особливості мислення (категоричність, догматичність, безкомпромісність установок), інші – патологію емоцій, треті – порушення процесу самопізнання, четверті – психологічну інфантильність, звичку до неадаптивної поведінки [2, с. 73]. Інші вчені виділяли такі фактори як: витіснення у підсвідоме внутрішнього конфлікту (З. Фрейд), невміння прогнозувати конфлікт і готуватися до нього (В. Д. Менделевич), невірні стереотипи поведінки (К. Хорні), незадоволеність потреби у самоактуалізації (А. Маслоу), у знаходженні сенсу свого життя (В. Франкл, Е. Фромм) [199; 203; 389; 392; 345; 346]. В. М. Мясіщев обґрунтував положення, що найбільш важливим фактором виникнення неврозів є «ситуативна недостатність», коли психічно здорова людина не може знайти виходу зі складної ситуації, тоді як особи зі слабкою нервовою системою справляються з аналогічною ситуацією [219]. Ця ідея згодом була трансформована А. Є. Лічко у поняття «місце найменшого опору» в акцентуйованій особистості [8, с. 128].

На думку М. П. Папуша, існує два основних критерії для диференціації невротичних *симптомів і рис* (тривожність, нетерплячість, дратівливість) *невротичного характеру*: це системність, еґо-синтонність [251]. *Системність* – це система невротичних симптомів, у якій кожен симптом пов'язаний з іншими, підтримує їх; усі симптоми становлять єдине ціле. *Еґо-синтонність* означає, що людина з невротичним характером *приймає* риси свого характеру, «згодна» з ними, виправдовує їх, ставиться до них поблажливо. У ви-

падку сприйняття власних рис у якості невротичних симптомів (усвідомлення себе хворою на невроз) вона не приймає їх і ставиться до них критично. Таким чином, можемо визначити *невротичний характер* як систему невротичних симптомів, прийнятих людиною як характерологічні риси власної особистості.

За переконанням О. Ворошилова, у невротичної особистості патологічна самоактуалізація виражається у збереженні звичного стереотипу дій, у відході від перенапруг і стресів, у прагненні зберегти особистісну незалежність. При зіткненні з навколишніми ці люди в силу своєї вразливості, низької толерантності до стресу не одержуючи позитивного підкріплення, почуваються скривдженими [64].

За переконанням К. Хорні, невротичні риси формуються з дитинства на основі базальної тривожності й слугують її зниженню [405]. К. Хорні визначила такі види невротичних потреб людини як: потреба у любові й прихильності, почутті провини й страждання тощо. На нашу думку, всі ці потреби є природними, якщо проявляються адекватно ситуації й у розумних межах. Невротична особистість відрізняється неадекватністю сили цих потреб, що зумовлює непослідовність і невірноваженість її поведінки. На думку К. Хорні, невротичний характер зумовлений розбіжністю образу життя людини із загально прийнятими соціальними зразками поведінки. Вона описала основні типи невротичних схильностей: «рух від людей», «рух проти людей» й «рух до людей» [404]. Д. О. Авдеев також пов'язує невротичний характер з деструктивним соціальним впливом і визначає невроз як «нормальну поведінку в ненормальному суспільстві» [2, с. 73].

За термінологією Г. І. Гурджієва, гармонійний характер є сутністю «особистості», а невротичний характер виступає показником «*викривленої особистості*» [83]. Формування невротичного характеру він презентує наступною схемою. Людина, як система позитивних задатків, має потребу в опосередкуванні для того, щоб взаємодіяти з культурно-соціальним середовищем. Такою опосередкованою системою є виховання – введення дитини в контекст культури, що формує її адекватну поведінку в різних ситуаціях. Виховання може бути двох видів. В одному випадку соціокультурні норми конструктивно узгоджують моральні задатки дитини і фактори зовнішнього середовища. Проте в сучасному соціумі так буває не завжди, оскільки деякі вихователі самі мають вади у моральній свідомості. Тому невротичні характери відбиваються в самому процесі вихован-

ня, і виникає патологічний процес невротичного розвитку особистості. В результаті формується невротичний характер, який виконує функцію не узгодження відносин особистості з середовищем, а лише детермінує самопідтримку невротичної реальності. Це і є, на думку Г. І. Гурджієва, «*викривлена особистість*». Така ситуація створює індивідів, що задовольняються лише зовнішніми соціальними вимогами. Коли моральні запити особистості узгоджені з соціокультурним середовищем, формується гармонійний характер, а якщо «виховане его» ігнорує запити духовно-моральної сутності, то отримуємо риси «*викривленої особистості*», які поєднуються навколо головної риси в систему невротичного характеру [83]. Невротичний характер виступає одночасно і причиною й наслідком дисгармонійного характерологічного розвитку. М. П. Папуш намагається пояснити психологічний механізм даної закономірності таким чином: невротичний характер являє собою своєрідну «периферію особистості» за допомогою якої людина взаємодіє з оточуючими. Майже всі люди спілкуються на рівні своїх невротичних характерів. Тому міжособистісні взаємодії являють собою взаємодії невротичних характерів, які пом'якшені соціальними нормами. Деяка частина взаємодій соціально контролюється, і тільки в межах близьких міжособистісних відносин людина проявляє себе «*справжньою невротичною особистістю*». Вона, як правило, не рефлексує своїх невротичних рис, тому її відносини з людьми вирізняються егоцентризмом, непослідовністю, імпульсивністю [251]. Це, на думку К. Роджерса, створює деструктивні специфічні умови зниження рівня життєвої активності, циклічності деструктивної поведінки внаслідок незасвоєння життєвого досвіду, і викликає душевні страждання особистості [309].

Часто страждання таких людей тривають роками: людина ходить по замкнутому порочному колу (невротичні риси – психологічні проблеми – душевні страждання – посилення невротичних рис). Єдине, що їй потрібно – це *смиренність, мир, доброта*. Але саме ці якості й відсутні в характері невротика [2].

Розглянемо механізм психологічного захисту, який здійснюється за допомогою невротичних симптомів. Симптом, на думку психоаналітиків, виступає як захист свідомості від неусвідомлених прагнень, які є соціально не схвалюваними, але мають для особистості потужну мотиваційну силу [392]. Людина, знаходячись у ситуації внутрішнього конфлікту між власними бажаннями і прагненням до соціального схвалення, відчуває нега-

тивні емоції: тривогу, страх, психічну напругу. Якийсь час в людини вистачає емоційно-вольових зусиль щоб справлятися з психологічно-напруженою ситуацією, але, коли внутрішньоособистісний ресурс вичерпаний (рівень фрустрації перевищує можливості емоційно-вольової саморегуляції), в хід ідуть невротичні симптоми, за допомогою яких ситуація деяким чином вирішується. Таким чином, невротичний симптом (тривога, страх, занепокоєння, порушення сну) виражає сполучення різноспрямованих тенденцій.

Невротичні симптоми виражають витіснені бажання і підкріплюються фантазіями, що призводить до суперечливості поведінки (у віртуально-фантастичному світі людина реалізує власну мотивацію, а в реальному житті дотримується соціальних правил) [228]. У цьому й проявляється сутність невротичного характеру: непослідовність, суперечливість, неврівноваженість поведінки, що зумовлено відсутністю рефлексії свого внутрішнього світу і слабкою емоційно-вольовою саморегуляцією. Внаслідок відсутності духовно-морального стержня особистості, який забезпечує процеси довільної саморегуляції поведінки, людина піддається впливу мотиваційних афектів, що не стримуються внутрішньоособистісними духовно-моральними регулятивами. А зовнішня етична мотивація соціального схвалення не може протистояти стихії неприборканих пристрастей. Іншими словами, мова йде про відсутність морального стержня особистості, що призводить до некритичності сприйняття як навколишньої дійсності, так і себе самої. За нашим переконанням, лише духовно-моральна саморегуляція (як функція моральної самосвідомості й емоційно-вольових зусиль) дає можливість усвідомити в собі джерело психічної напруги, й дати йому моральну оцінку, виходячи із власної системи цінностей, а не з позиції зовнішніх соціальних норм.

Порушення в системі ставлень людини, що підсилюються впливом механізмів психологічного захисту, зумовлюють невротичні риси характеру, які проявляються у неадекватності очікувань щодо інших людей. Наприклад, при відсутності довіри, доброзичливості до людей за допомогою психологічного захисту проєкції, людина відчуває тривожність з приводу ставлення до себе, бо й сама переживає ворожість до навколишніх. У випадку надмірно сильної мотивації афіліації та схвалення механізм таких психологічних захистів як фантазування й ідеалізація призводить до сильної фрустрації й розчарування людини (унаслідок значної розбіжності між ідеалізованими (уявленими) відносинами з боку людей і реальною відсутністю очікуваної ідилії). Отже, ми припускаємо, що про-

відним чинником розвитку невротичного характеру виступає несформованість духовно-моральної саморегуляції особистості.

Розглянемо особливості психологічних проявів дисгармонійності при психопатичному характері. *Психопатичний* характер на відміну від невротичного, являє собою досить стабільну і більш глибоку характерологічну дисгармонію [349]. *Психопатія* (від грець. *psyche* – душа й *pathos* – хвороба) означає патологію характеру, при якій спостерігається значна виразність дисгармонійних рис, що призводить до порушення адаптації людини в соціумі, оскільки для психопата обмежень не існує [294]. Відносини до оточуючих ґрунтуються на індивідуальних особливостях і відрізняються жорсткістю, аморальністю [6]. Людина, яка має психопатичний характер, не поступлива, мстива, спеціально дратує людей, часто свариться й вступає в бійку, не може змовчати, якщо чимсь незадоволена, на звичайні розпорядження намагається все зробити навпаки, невдачі викликають сильне роздратування і пошук винних; бувають періоди похмурої дратівливості [295]. Девіації поведінки зумовлені зниженням соціально-етичного рівня особистості.

У клінічній психіатрії розрізняють види психопатій: збудлива, істерична, реактивно-лабільна. П. Б. Ганнушкін визначав наступні типи психопатичних характерів: циклоїди, астеніки, істероїди, нестійкі, шизоїди, параноїки, епілептоїди, диваки, фантасти, конституційно дурні, емоційно тупі, збудливі, істеричні та інші [9]. Слід зазначити, що існує певна невизначеність границь між окремими типами. Поведінка психопатів одного типу буває різною: один параноїк може бути визнаним ученим, інший – душевно хворим. Виходячи з того, що в нерізкій формі ті або інші психопатичні особливості властиві й психічно здоровим людям, зрозуміло, що чим різкіше виражена індивідуальність, тим яскравіше стають і властиві їй психопатичні риси характеру [296]. Наприкінці ХХ сторіччя термін «психопатія» втратив свій клінічний зміст. Тому К. Шнайдер запропонував знайти цьому терміну належну заміну. Новий термін був запропонований в Американській класифікації психічних захворювань DSM-III як «Розлад особистості» [94].

Основою психопатичного характеру є перекошування ієрархії мотивів особистості, зумовлене порушенням зв'язку між оцінкою ситуації, свідомо прийнятим наміром і можливістю реалізації потреб [297]. Дисгармонійність, неврівноваженість людини з психопатичним характером визначає усе її психічне життя (інтелект при цьому істотно не пору-

шується) [303]. Слід зазначити, якщо людина з невротичним характером завдає душевного болю переважно собі, то представники психопатичного характеру створюють психічний дискомфорт більшою мірою для оточуючих (унаслідок аморально-байдужого ставлення до них). Але носії психопатичного характеру також страждають, адже проявляючи агресивні форми поведінки, людина з психопатичним характером позбавляє себе відчуття щастя від теплих взаємин. Отже, психопатичний характер пов'язаний не тільки з емоційно-вольовими дисгармоніями стічного типу, а й переважно з дефектами *моральної сфери*, які проявляються у несформованості моральних ставлень, нездатності до відповідальності, здійснення морального вибору, прояву вищих духовних почуттів – турботи про близьких. Несформованість моральних якостей зумовлює девіації поведінки, зниження соціально-етичного рівня і порушення соціально-психологічної адаптації особистості. Слід зазначити, що при психопатичному типі характеру комунікативні та інтелектуальні риси можуть бути добре сформовані (креативність і комунікабельність виступають як психологічна компенсація нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації).

Як і невротичний, психопатичний характер також є передумовою попереднього і одночасно результатом подальшого патохарактерологічного розвитку. Незважаючи на те, що в деякі періоди життя поведінка людини може частково декомпенсуватися, але загальна дисгармонійна основа характеру зберігається, якщо особистість свідомо не займається моральним самоперевихованням.

Аналізуючи різні класифікації типів дисгармонійних характерів (акцентуацій, психопатій), ми дійшли висновку, що всі форми характерологічних дисгармоній мають загальну детермінуючу ознаку: несформованість моральної самосвідомості, що позначається на недостатньому рівні розвитку емоційно-вольової саморегуляції й визначає порушення соціально-психологічної адаптації та нездатність людини до конструктивних взаємин.

1.3. Дисгармонійний характер як наслідок несформованості духовно-моральної самосвідомості особистості з позиції медичної психології

Проблема взаємозв'язку дисгармонійного характеру людини з девіаціями її моральної сфери глибоко осмислюється представниками сучасної медичної психології. Дані медико-психологічних досліджень свідчать, що наявність аморальних якостей (егоїзму,

безвідповідальності, нещирості) є факторами розвитку дисгармоній характеру [91, с. 182]. Представники психосоматичного напрямку звернули увагу на те, що людям з тими або іншими захворюваннями властиві певні дисгармонійні риси, які свідчать про несформованість моральної саморегуляції: наприклад, у гіпертоніків спостерігаються честолюбство, внутрішнє напруження, емоційна нестійкість; при бронхіальній астмі в характері переважає нетерпимість; при судинних захворюваннях – боязкість, а хвороби щитовидної залози можуть бути викликані непомірністю в усіх поведінкових проявах. Ф. Александер вважав, що внутрішньоособистісний конфлікт зумовлює зміни вегетативної нервової системи й специфічні патології органів [7]. В. Д. Менделевич виділяв такі психологічні характеристики особистості, схильної до психосоматичних захворювань як нетерпимість, слабкий самоконтроль, імпульсивність [203], що також свідчить про несформованість моральної саморегуляції. Д. О. Авдєєв вказував на причинно-наслідкову залежність між дефектами в духовно-моральній сфері й схильністю до хвороб: «У тих, хто має схильність до заздрощів і непомірної пристрасті до грошей, нерідко розвиваються нервово-психічні захворювання; за пристрасть до солодощів людина страждає хворобами ШКТ, зубів; за надмірне харчування розвиваються ожиріння, хвороби шлунка, підшлункової залози; за зневірою виникає депресія; гнів провокує хвороби серцево-судинної системи гордість може стати духовною сутністю шизофренії» [3, с. 305]. За даними клінічних досліджень В. Оутса також виявлена кореляція між гординою в духовній сфері та захворюваністю на шизофренію [458].

Отже, мова йде про відсутність духовно-моральної саморегуляції, що руйнує цілісність характеру і зумовлює розвиток психосоматичних і психічних хвороб [17]. У зв'язку з цим зазначимо, що детермінуючу функцію в механізмі духовно-моральної саморегуляції відіграє духовно-моральна самосвідомість, яка виступає основою для формування відповідної особистісної спрямованості та емоційно-вольового самоконтролю [41; 42].

На думку Я. Рейковського, сприятливим ґрунтом для виникнення психосоматичних захворювань є домінування егоїстичної й прагматичної спрямованості особистості [306]. Б. С. Братусь також вважає, що дисгармонійний характерологічний розвиток пов'язаний з егоїстичною орієнтацією індивіда, у той час як духовно-моральна орієнтація є показником особистісного здоров'я. У випадку психопатичного характеру Б. С. Братусь ста-

вить досить специфічний діагноз: «Психічно здоровий, але особистісно хворий» [45, с. 9-10].

Про зв'язок психопатичного характеру з девіаціями моральної сфери писав О. М. Морозов, який, ґрунтуючись на клінічному досвіді вивчення механізмів патохарактерологічного розвитку, дійшов висновку, що аморальність – це «артефакт природи, ознака порушення природного біопсихосоціального розвитку людини, де моральний дефект є основним патологічним проявом» [211, с. 134-135]. Дослідження О. М. Морозова показали, що дефекту моральної сфери – *моральному ателіозу* (ателіоз (грець.) – незавершеність, недосконалість, ущербність), який проявляється у відсутності совісті, сорому – відповідає вроджена або набута неповноцінність головного мозку. На думку О. М. Морозова, моральний ателіоз є стійкою моральною патологією, що визначає деструктивність емоційних і вольових проявів характеру, які проявляються на психологічному рівні у вигляді наступних феноменів: «*ателіоз емоцій*» – домінування егоцентризму, який визначає невмотивоване почуття суперництва і бажання самоствердження; «*ателіоз волі*» – нездатність до тривалої зосередженості на корисній праці, гедоністична мотивація, спотвореність потягів, девіації сексуальної поведінки, підвищення асоціальної активності; «*ателіоз мислення*» – являє собою сурогат інтелекту у сполученні з поверховістю мислення, несамокритичністю, що презентують себе у нещирості, хитрощах, маніпулятивності. О. М. Морозов зазначає, що «відхилення соціальної орієнтації при моральному ателіозі характеризується інфільтрацією усього психічного ладу особистості егоїстичними установками, які зорієнтовані на задоволення інфантильно-гедоністичних потреб» [211, с. 138]. Отже, несформованість моральної сфери зумовлює формування психопатичного характеру.

Описані К. Шнайдером і П. Б. Ганнушкіним типи психопатичних характерів (патологічні брехуни, антисоціальні, байдужі, дратівливі та інші) наочно ілюструють роль недосконалості моральної самосвідомості у процесі патохарактерологічного розвитку особистості. К. Шнайдер висунув гіпотезу про існування поряд із соматогенним і психогенним факторами дисгармонізації характеру також і метагенного (духовного) фактора, який зумовлює порушення цілісності життєвого процесу особистості. При описі типів фанатичних, марнославних, експлозивних, байдужих і безвільних психопатів він також звертав увагу на наявність дефектів духовно-моральної самосвідомості й саморегуляції: «Байдужими психопатами ми називаємо людей, які не відчувають співстраждання, жалю, сорому,

каяття, совісті, ... фанатичні психопати бувають захоплені надцінними комплексами думок, ... марнославні психопати хочуть здаватися значніше, ніж вони є насправді, ... експлозивні – скипають з незначного приводу, ... безвільні психопати не роблять жодного опору» [423, с. 35-38]. К. Шнайдер вважав, що такі люди ускладнюють життя навколишньому світу й суспільству внаслідок несформованості в них моральних ставлень до людей, що свідчить про несформованість їх духовно-моральної самосвідомості.

Дефекти духовно-моральної самосвідомості, що є основою психопатичного характеру, проявляються у перекручуванні ієрархії мотивів особистості, зумовлюють порушення зв'язку між оцінкою ситуації, свідомо прийнятим наміром і можливістю його реалізації [297]. Потреби, які набувають ознак потягів, переростають в афектогенні ситуаційно-імпульсивні мотиви *психопатичної самоактуалізації*. Такими мотивами виступають: егоцентризм, непомірне прагнення до визнання, тенденція до домінування й володарювання, завищена самооцінка, впертість, уразливість, нетерпимість, схильність до пошуків приводів для розрядки афективної напруги. Ці мотиви притаманні особистості з психопатичним характером. Вони зумовлюють подальший розвиток характерологічної дисгармонії, що призводить до зміни усієї структури психічної діяльності людини. Основним мотиваційним механізмом є прагнення до маніпулювання навколишніми і контролю над ними. Люди з оточення розглядаються лише як засоби для досягнення власних цілей [295]. Отже, психопатичний характер пов'язаний переважно з дефектами духовно-моральної самосвідомості, які проявляються у безвідповідальності, нездатності до морального вибору, прояву вищих духовних почуттів, турботи про навколишніх. Несформованість моральних якостей зумовлює девіації поведінки, зниження соціально-етичного рівня і порушення соціально-психологічної адаптації особистості. І. Я. Медведєва підкреслює, що чим слабкіша психіка людини, тим більшу потребу особистість має в строгих духовно-моральних обмеженнях (зовнішніх засобах приборкання некерованих емоцій), оскільки дисгармонійність характеру зумовлена саме відсутністю духовно-морального стрижня [200].

На думку Д. О. Авдєєва, при *невротичному* характері дефекти духовно-моральної сфери також присутні, проте в іншому співвідношенні порівняно з психопатичним характером: «Невротичний характер є показником духовно-душевного розладу. Люди, які ма-

ють невротичний характер, як правило боязкі, недовірливі, егоїстичні, нетерплячі... Страждання людей при неврозах є наслідком їх характерологічного складу, що визначається духовними причинами... Якщо людина не має твердих моральних переконань, то ризик розвитку психічної або характерологічної дисгармонії підвищується, що й підтверджують клінічні факти» [2, с. 68, 76]. К. Зорін вважав, що основою нервових зривів є успадковані схильності й набуті порочні характерологічні звички [121, с. 26]. В. К. Невярович, називаючи неврастенію «егоїстичним неврозом», вбачає причину росту числа неврозів у «втраті людиною духовного підґрунтя, а з ним і сенсу життя» [229, с. 136]. Він визначає психічні прояви, зумовлені впливом духовних дисгармоній: почуття немотивованої туги, апатії, зневіри, злості, роздратування, відрази до всього духовного [230, с. 60-61].

Отже, при невротичному характері духовно-моральна недосконалість особистості має значно менший рівень порівняно з психопатичним характером. Недарма Л. Карпмен запропонував замінити термін «психопатія» на «анетопатія» (патологічна відсутність морального почуття), а його послідовник Р. Міллер висунув диференційно-діагностичну ознаку між неврозом і психопатією саме за моральним критерієм: «якщо у психічно хворій людині є совість і почуття провини, то це – невроз, у психопата немає ні совісті, ні почуття провини, у найкращому разі – тільки почуття незручності від тих або інших проявів власного психопатичного характеру» [282, с. 36].

Сьогодні психологія знов звертається до духовно-моральних основ і стверджує, що саме духовний вимір особистості визначає гармонійність її характеру. Представники християнсько-зорієнтованої медичної психології вважають, що аморальні характерологічні звички дезорганізують волю, виводять з-під контролю емоції, уяву, що викликає розвиток невротичного характеру. На думку Д. О. Авдєєва, «неврози справедливо називають хронічною формою пристрастей – гріховних навичок, які стали рисами характеру. Основою невротичної симптоматики є нездатність людини до любові, а там, де немає любові, зростає байдужість, ворожість, нетерпимість, заздрісність» [2, с. 81]. Д. Є. Мелехов вважав, що підґрунтям багатьох психічних розладів є несмиренність [202]. М. Д. Гур'єв пояснює психосоматичні феномени наявністю у людини підсвідомої аморальної мотивації: приховані гріховні думки бажання й вчинки згодом соматизуються [85]. Він розглядає хворобу як втілення бездуховного способу життя у фізичному тілі через зміну діяльності нервової системи і ен-

докринних залоз. Психосоматичні феномени є наслідком поступового загострення дисгармонійних рис характеру. Розв'язати конфлікт з підсвідомістю можна, визнавши помилковість свого вчинку, змінивши ставлення до нього й прийнявши нове моральне рішення. Але проблема полягає в тому, що саме моральна неспроможність, яка зумовлює дисгармонійність характеру, заважає людині працювати над собою і духовно розвиватися.

Сучасна психотерапія пояснює чинники розвитку різноманітних психічних захворювань саме дефектами духовної сфери. *Невроз нав'язливих станів* характеризується наявністю нав'язливих думок, які породжують страхи, емоційну напруженість людини. Розвиток нав'язливих думок можна порівняти з етапами розвитку гріховної пристрасті: спочатку поява у свідомості нав'язливого помислу, який людина або приймає, або відкидає. У разі прийняття помислу він повністю оволодіває свідомістю і нарешті стає нав'язливою думкою [230, с. 62]. Адріан ван Каам зазначав що обсесії (нав'язливі стани при збереженні самосвідомості) виникають тільки на тлі аморальності, ознакою якої є гордіня, зверхнє ставлення до інших. При обсесіях людина стає необов'язковою, немилосердною, неповажною до людей, нетолерантною відносно інших поглядів, нечутливою до вищих цінностей, духовність стає предметом злого висміювання [464].

Чинником розвитку *неврастенії*, яка проявляється нервовою слабкістю, дратівливістю, є несмиренність, нетерплячість особистості. Чи можна уявити собі неврастеніком людину добру, смиренну, терплячу? Відтак, неврастенія є протилежністю лагідності, смиренності, терпіння. *Іпохондрія* – це зайнятість людини тільки собою, коли думки звернені винятково до свого здоров'я, основою чого є самозакоханість, виражений егоїзм [3, с. 50]. Характерологічною особливістю *депресивних* станів особистості є упертість, що провокує стан хронічної фрустрації. «Невротична депресія в духовній своїй основі – це страждання душі, коли покаяння підмінюється невротичним самоїдством» [3, с. 102-103]. Поведінка хворого на *шизофренію* свідчить про його зарозумілість й почуття мрійливої величі [85]. *Істерія* може бути представлена як гріховний стан душі, що зумовлений схильністю до самозамилування, переконаністю у власній значимості. [3, с. 89]. Усе життя таких людей наповнене неправдою: вони охоче брешуть і щиро вірять у свою неправду. Основною рисою характеру є *демонстративність*, що проявляється у прагненні до уваги навколишніх, бажанні подобатися, оригінальності учинків, розрахованих на зовнішній ефект. В ос-

нові демонстративності полягає виражений *егоїзм*. Демонстративна поведінка – це своєрідні «милиці» для того, щоб перебороти *духовну самотність*. Демонстрант постійно прагне і не може насититися сурогатом зовнішньої уваги до себе, оскільки *сам не здатний* до щирого духовного єднання із ближніми. Якщо він і піклується про когось, то лише для того, щоб це було замічено й оцінене. Пристрасть *марнославства* не дозволяє таким людям бути безкорисливо-добрими. Емоції в них яскраві, але нестійкі й неглибокі. Вони люблять тільки позитивну увагу і гостро реагують на недоброзичливе відношення до себе.

Основою формування *психологічних залежностей* (алкоголізму, наркоманії, ігromанії), на думку К. В. Зоріна, є прагнення людини без зусиль позбутися душевного болю й духовної порожнечі [121, с. 26-27]. Зцілення від хвороби можливе завдяки спрямуванню власної самосвідомості до духовно-морального розвитку [85]. Отже, за подолання характерологічних дисгармоній відповідає свідомо духовно-моральна саморегуляція, основою якої виступає саме духовно-моральна самосвідомість.

За переконанням К. В. Зоріна, відправним пунктом патохарактерологічного розвитку є слабовілля людини, яке зумовлює «порочне коло»: спочатку гріх переростає у дисгармонійну рису характеру, яка потім спонукає до здійснення гріха; генетичні порушення нерідко стають наслідком порушення духовно-моральних засад, результатом порочного способу життя, яке перемагається лише духовними зусиллями [121, с. 172-174].

Отже, сучасні дослідження підтверджують, що богословські й медико-психологічні позиції досить співзвучні, адже, розвиток психосоматичної патології можна представити як процес матеріалізації гріха: гріх – пристрасть – характер – хвороба. Гріхи тримають у напрузі не тільки душу, а й руйнують тіло [121, с. 182]. Проблема гармонійного характероутворення шляхом розвитку духовно-моральної самосвідомості людини викликає величезний інтерес і підтримку сучасних представників загальної та медичної психології (Д. О. Авдєєв, С. О. Білорусов, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, І. Я. Медведєва, Б. М. Ничипоров, В. І. Слободчиков, Т. О. Флоренська, Л. П. Шеховцова та інші). Узагальненими критеріями гармонійного розвитку характеру дослідники визначають духовно-моральний та емоційно-вольовий [3; 47; 231; 382; 419]. Сполучення цих критеріїв визначає психологічний механізм *духовно-моральної саморегуляції* особистості. Провідним психологічним чинником розвитку характерологічних дисгармоній виступає несформованість духовно-

моральної самосвідомості, що порушує цілісність характеру і зумовлює нездатність особистості до вольової саморегуляції емоціями і поведінкою. Емоційні й вольові дисгармоній характеру можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: або пасивні негативні емоції й астеничні вольові тенденції, при незначних пошкодженнях духовно-моральної самосвідомості, які сприяють розвитку невротичного характеру, або активні негативні емоції та стеничні деструктивні вольові прояви, які за умови повної несформованості духовно-моральної самосвідомості, що зумовлюють розвиток психопатичного характеру.

Теоретичний аналіз медико-психологічних джерел показав, що несформованість духовно-моральної самосвідомості, незасвоєння духовно-моральних цінностей, виступає своєрідним «психологічним механізмом запуску» дисгармонійного характерологічного розвитку особистості, що зумовлює, нездатність людини до морального вибору, моральних вчинків. Отже, можемо стверджувати, що психологічною детермінантою розвитку дисгармоній характеру виступає несформованість духовно-моральної самосвідомості, що перешкоджає повноцінному функціонуванню особистісної саморегуляції.

1.4. Історія наукового вивчення поняття «характер» у загальній психології: його сутність, структура, критерії гармонійності

Суто психологічне розуміння характеру як психічної своєрідності людини ствердилось лише у XVII- XVIII ст. в епоху Нового часу. Проте погляд на зовнішній світ і, зокрема, на особистість кардинально змінився: замість цілісного світосприйняття філософія набула ознак ретельної диференційованості. Ця ситуація плюралізму поглядів дослідників філософсько-психологічних феноменів (у тому числі й характеру) викликала безліч наукових дискусій і швидкий розвиток різноманітних наукових напрямів.

З приводу походження характеру людини розгорнулася інтенсивна полеміка між різними дослідниками. Так, К.А. Гельвецій розглядав своєрідність характеру як продукт перших звичок людини, придбаних шляхом виховання, а Д. Дідро стверджував про вроджену природу характеру [92]; Б. Спіноза створив вчення про пристрасті й афекти, а Р. Декарт – вчення про нервову систему [180]. На думку І. Канта, характер – це форма поведінки, що забезпечує вибір у проблемній ситуації [134]. Поняття «характер» привертало увагу не тільки філософів, але й моралістів (М. Монтень, Ф. Ларошфуко, Л. Вовел

нар), які розглядали проблему чинників формування стійкої вдачі. У XVII в. французький мораліст Жан де Лабрюйєр зробив розширений переклад трактату Теофраста «Характери» і описав характери людей власного часу за аналогією з Теофрастом. Він також розглядав гендерні аспекти характеру, його вікові зміни, виділяв соціальні типи [358]. Лабрюйєр розвивив ідею соціальної детермінації людської вдачі: джерело добра й зла він вбачав не в природі людей, а в соціальному устрої. Він спробував визначити психологічні чинники розвитку характерологічних дисгармоній, говорячи про наявність розладу між розумом і серцем [158, с. 252]. Проте усі дослідники характеру погоджувались з тим, що найбільш об'єктивні дані про характер людини дає її свідоме поведінка. Саме по тому, яку з можливих дій вибирає людина в тій або іншій ситуації, оцінюється її характер. Отже, характер вступає у вигляді зовнішніх проявів – поведінкового комплексу вчинків.

XIX сторіччя стає поворотним пунктом у процесі накопичення і розвитку наукових знань щодо психологічних і, зокрема, характерологічних особливостей людини. В 1879 році німецький психолог, фізіолог і філософ В. Вундт відкрив першу експериментальну психологічну лабораторію при Лейпцігському університеті, що зумовило виокремлення психологічного знання з філософії у самостійну наукову галузь, яка межує з філософією, релігією, медициною, педагогікою та іншими науками.

В XIX ст. філософія знов повертається до категорії «етос». М. Вебер увів поняття «господарський етос», який означає сукупність правил життєвої поведінки, практичну мудрість, а також мораль, що втілена в укладі життя. Дж. Ст. Мілль запропонував від слова «етос» утворити термін «етологія» для позначення окремої науки про характер [430]. Наприкінці XIX ст. був уведений термін «*характерологія*», який означав вчення про сутність характеру особистості, процеси його формування, психофізичні схильності людини та її орієнтацію на певні цінності [371]. У європейській психології (Німеччина, Франція) поняття характеру зберігається як одне з важливих загальнопсихологічних понять, причому в німецькій традиції воно включає у своє визначення елементи духовності, а у французькій трактується як сукупність властивих особистості характерних форм афективного реагування. В XIX ст. з'явилася «фізіономіка функцій», відповідно до якої характер проявляється у неусвідомлених доцільних і функціонально зумовлених рухах. Ця позиція широко представлена у німецькій характерології через аналіз ходи, міміки мови

(А. Веллек, Ф. Лерш, І. Б. Рифферт), загальної експресії (Л. Клягес). Цей напрямок розвивався в руслі соціально-психологічних досліджень невербальної комунікації.

З кінця XIX ст. характерологія набула ознак систематичної наукової дисципліни, покликаної вивчати сутнісні психологічні відмінності людини, зводячи їх до простої форми (типу) або звертаючи увагу на неповторність їх комбінації в конкретному індивіді [165]. Слід зазначити, що з часів античної епохи до XX сторіччя різні дослідники робили спроби розробки типологій характеру, однак з безлічі класифікацій жодна не виявилася бездоганною. Усі типології людських характерів виходили з таких загальних ідей: 1) характер людини в онтогенезі формується досить рано і протягом життя проявляє себе як більш-менш стійкий. 2) певні сполучення особистісних рис утворюють виражені типи, що дозволяє будувати типологію характерів. 3) більша частина людей відповідно до певної типології може бути розділена на групи [358]. В руслі характерології починаються систематичні спроби наукового обґрунтування психологічних відмінностей людських характерів, з'являються різні класифікації характерів і психологічних типів (Л. Клягес, Е. Кречмер, К. Г. Юнг). В кінці XIX ст. з'являються роботи англійських учених А. Бена, Ф. Гальтона, Дж. Ст. Мілля, французьких дослідників Ш. Малапера, Ж. Полана, Т. Рібо, Фульє, що займалися переважно розробкою типологій характеру, а також монографії німецьких учених Е. Гофмана, Г. Евальда, Л. Клягеса, Е. Кречмера, В. Штерна [152; 180; 263]. Ф. Галль висунув теорію «френології» про те, що досить розвинені ділянки мозку напірають на черепну кістку й створюють опуклості. Кожна ділянка такої опуклості має відношення до рис характеру: батьківського почуття, войовничості, дружелюбності тощо. Ч. Ломброзо і Е. Кречмер намагалися встановити залежність між опуклостями черепа і особистістю, між характером і зовнішнім виглядом. В США у XIX ст. інтерес до проблеми характеру був виражений значно нижче, ніж у Західній Європі [165].

З кінця XIX ст. учені почали диференціювати в характері психологічні риси. Наприклад, представник асоціанізму А. Бен розглядав співвідношення в характері інтелекту, волі й почуттів; американський філософ і психолог У. Джеймс також розглядав окремо емоції, увагу, пам'ять, волю [452]. На початку XX ст. надзвичайно розширилася палітра розуміння суті й змісту характеру, пояснення характерологічних відмінностей. У німецькій характерології було сформульовано розуміння характеру не як типу, а як уніка-

льності конкретного індивідуума [358]. У подальшому вивченні характеру домінує уявлення про детермінацію характеру індивідними характеристиками людини. Спочатку ними були особливості мозку. Надалі завдяки роботам німецького психіатра Е. Кречмера й американського психолога У. Шелдона дихотомія «мозок – характер» поступилася місцем дихотомії «тіло – характер». Ця традиція виявилася досить стійкою. Багато типологій характеру засновані на визнанні зв'язку фізичного й психічного компонентів.

Оскільки характерологія історично розвивалася на межі трьох галузей наукових знань (філософії, психології та медицини), то в закордонній характерології на початку ХХ ст. можна виділити три напрямки, які набули подальшого розвитку: *психосоматичний* підхід (на межі психології й соматичної медицини), який згодом набув назву «конституціонально-характерологічного підходу» (Е. Кречмер, Ч. Ломброзо, У. Шелдон); *соціально-психологічний* підхід (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні) і *психіатричний* підхід (на межі медичної психології і психіатрії) (К. Леонгард, А. Є. Лічко, К. Шнайдер).

Незважаючи на те, що характерологія зародилася у Німеччині, вона мала свій подальший розвиток як у Західній Європі, Америці, так і у вітчизняному науково-психологічному просторі. Традиція розгляду психічних особливостей людини в характерологічному аспекті не обмежувалась аналітичним розглядом характеру, а ставила акцент на його цілісності й індивідуальній своєрідності. Велике місце проблема характеру займала у роботах О. Ф. Лазурського, П. Ф. Лесгафта, П. Ф. Каптерева, К. Д. Ушинського.

У ХХ ст. характерологія починає розвиватись вже по п'яті основним напрямкам: *психіатричному* (П. Б. Ганнушкін, Р. Клонінгер, К. Леонгард, А. Є. Лічко, К. Шнайдер), *психоаналітичному* (К. Абрахам, В. Райх, З. Фрейд, К. Г. Юнг), *соціально-психологічному* (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні), *конституціонально-характерологічному* (Е. Кречмер, І. П. Павлов, Б. М. Теплов, В. Шелдон) і *клінічному* (В. М. Бехтерев, О. Ф. Лазурський, П. Ф. Лесгафт), на основі якого згодом з'являється вітчизняна психологічна школа (М. Є. Бурно, М. Д. Левітов, В. М. Мясіщев, С. Л. Рубінштейн та інші).

Розглянемо внесок у характерологію кожного з напрямів.

1. Психіатричний та психоаналітичний напрями займалися переважно вивченням характерологічних дисгармоній. У межах *психіатричного* підходу розроблена типологія характерів П. Б. Ганнушкіна, а також типологія, що пов'язує особливості характеру з акце-

нтуацією і надмірною виразністю окремих рис характеру. Акцентуація – це дисгармонійність характеру, що проявляється у надмірній виразності окремих його рис, спричиняє підвищену уразливість особистості відносно певних впливів і перешкоджає її адаптації. Риси акцентуованого характеру проявляються тільки в особливих умовах. Утруднення адаптації особистості в деяких ситуаціях при акцентуації характеру можуть сполучатися з гарними здібностями до соціальної адаптації в інших ситуаціях. У несприятливих умовах акцентуація характеру може привести до патологічних змін особистості – психопатії. На основі даної теорії були створені класифікації К. Леонгарда й А. Є. Лічко [358].

2. Засновниками *психоаналітичного* напрямку були К. Абрахам і В. Райх, які застосовували поняття «характерологічний панцир» і розглядали характер як індивідуальний стан стійких психологічних особливостей, що зумовлюють типовий для даної людини спосіб поведінки в певних життєвих умовах.

3. *Соціально-психологічний* напрямок вивчення характеру має назву «*культурологічний*» і розглядає поняття соціального та індивідуального характеру. Першим хто спробував розвести ці поняття, був Е. Фромм. Соціальний характер означає сукупність стійких особистісних рис, властивих членам певної соціальної групи, сформованих у результаті досвіду й способу життя, загального для цієї групи. Індивідуальний характер людини – це те, завдяки чому, люди однієї культури, відрізняються один від одного. В основі соціально-психологічної типології Е. Фромма полягає ставлення людини до життя, до суспільства, до моральних цінностей [358]. Е. Фромм підкреслював, що характер служить для пристосування людини до суспільства, оскільки провідною потребою особистості є потреба зв'язку з навколишнім світом. Тим самим у структурі характеру підкреслюється *морально-етичний* його аспект. Е. Фромм зазначав, що процес становлення індивідуального характеру – це процес зіткнення індивідуальних переживань людини, зумовлених культурою, з її конституціональними особливостями [394].

4. *Конституціонально-характерологічний* напрямок має основою античне вчення Гіппократа й Галена про темперамент, психічну своєрідність людей, яка визначається особливостями фізіологічних процесів, соматичним типом будови організму (конституцією тіла) або сполученням інших фізичних якостей, наприклад, генних хромосом. Конкретний тип темпераменту, так само, як і характер, зумовлений, перевагою в організмі

певної рідини (Гален), складом крові (Аристотель), впливом космогонічних факторів (Парацельс), типом тілесної фактури (Кречмер), особливостями волі (Клягес). У межах цього напрямку типи характеру прямо пов'язуються з типами темпераменту, а останні з конституціональними типами. Деякі типології характеру засновані на визнанні зв'язку фізичного та психічного компонентів. Це – типології Гіппократа, Ф. Джордано, Е. Кречмера, У. Шелдона. Загальною основою для цих типологій виступає *мотиваційний аспект* особистості поза моральними та етичними оцінками. Закінчене вираження конституціонально-характерологічний підхід одержав у роботах Е. Кречмера і В. Г. Шелдона. В. Шелдон виділив три психічних типи назвавши їх типами темпераменту. Найбільш відома типологія, запропонована Е. Кречмером, відповідно до якої, характер залежить від фізичної статури [336]. Е. Кречмер описав три типи статури й відповідні їм типи характеру: астеніки (слабкі) – худі, з довгими кінцівками й слабкою мускулатурою (відповідний тип характеру – шизотиміки – замкнуті, уперті, неадаптивні); атлетики – високі, широкоплечі, з потужною грудною кліткою й розвинутою мускулатурою (відповідний тип – іксотиміки – спокійні, практичні, владні, стримані); і пікніки (повненькі) – середнього росту, з короткою шиєю, широким обличчям (відповідний тип – циклотиміки – товариські, контактні, емоційні, легко пристосовуються до нових умов).

Наукове пояснення сутності темпераменту було дано І. П. Павловим у вченні про типи нервової системи. В основу класифікації типів нервової системи І. П. Павлов поклав *силу* нервових процесів (збудження і гальмування), їх *врівноваженість* і *рухливість*. Він довів, що фізіологічною основою темпераменту є тип вищої нервової діяльності, зумовлений співвідношенням основних властивостей нервової системи (сили, урівноваженості й рухливості). Їх комбінація утворює 4 типи вищої нервової діяльності (певних комплексів властивостей нервових процесів), яким відповідають чотири типи темпераменту (флегматик, сангвінік, холерик і меланхолік). Тип нервової системи визначається генотипом (спадкоємним типом). Слабкий тип характеризується слабкістю як збуджувального, так і гальмового процесів і відповідає гіппократовському меланхолікові. Сильний неврівноважений тип характеризується сильним процесом збудливості й відносно слабким процесом гальмування, що відповідає холерикові, «невтримному» типу. Сильний урівноважений рухливий тип відповідає сангвінікові, «живому» типу. Сильний урівноваже-

ний, але з інертними нервовими процесами відповідає флегматикові, «спокійному» типу. Проте, як правило, люди мають змішані типи темпераменту при одному провідному [244].

Одна з найпоширеніших методик визначення типів темпераменту належить Г. Айзенку, який виявив два основних фактори: нейротизм (із протиставленням емоційної стабільності й нестабільності) та екстраверсію-інтроверсію (спрямованість на внутрішній або зовнішній світ), які в його концепції є визначальними чинниками в процесі характероутворення. Екстраверсія визначає такі риси як енергійність, сміливість, відкритість новому, балакучість, дружелюбність на противагу інтроверсії, яка визначає стриманість, соромливість, мовчазність, емоційну холодність. Нейротизм зумовлює неврівноваженість, тривожність, на противагу врівноваженості, спокою [341]. Б. М. Теплов визначав темперамент як характерну для даної людини сукупність психічних особливостей, пов'язаних з емоційною збудливістю (швидкістю виникнення почуттів та їх силою) [359]. На основі цього визначення А. Г. Маклаков виділяє два компоненти темпераменту: *активність* поведінки, яка характеризується ступенем енергійності, стрімкості, швидкості, або навпаки, повільності й інертності й *емоційність*, яка характеризує протікання емоційних процесів, визначаючи їх модальність (радість, горе, страх, гнів) [360].

Серед пануючих поглядів на взаємини характеру й темпераменту можна виділити три основних [342]: ототожнення характеру й темпераменту (Е. Кречмер, А. Ружицький); протиставлення характеру й темпераменту, підкреслення антагонізму між ними (П. Вікторов, В. Віреніус); визнання темпераменту ядром характеру, його незмінної частиною.

Учені визначають наступні відмінності характеру від темпераменту: 1) темперамент виникає біологічно, а характер формується в процесі життя; 2) темперамент є відносно стабільним, а характер може змінюватися (типи характеру пластичні, тому не існує універсальної типології характерів); 3) характер залежить від мотивів і волі, темперамент – ні.

Одним з напрямів конституціонально-характерологічного підходу є «психогностика», завданням якої було встановлення закономірностей співвідношення між зовнішнім виглядом, мімікою, рухами людини та її характером. Емпіричний напрямок психогностики представлено фізіономікою, френологією й графологією, а також філософсько-літературною характерологією. Згодом конституціонально-характерологічний підхід отримав назву «психологія індивідуальних відмінностей» або «диференціальна психологія».

Типологічна традиція в характерології була продовжена швейцарським психологом К. Г. Юнгом, який у 1921 р. розробив власну типологію характерів і класифікував людей по домінуючій спрямованості на зовнішній або внутрішній світ (екстравертний і інтровертний типи), а також по домінуючій психічній функції (мисленню, почуттям, інтуїції, відчуттям). Наприкінці ХХ ст. на основі типології К. Г. Юнга А. Аугустіновичуте розробила теорію соціонічних типів і взаємостосунків між ними.

Грунтуючись на біогенетичній концепції, К. Р. Клонінгер, виділяв наступні закономірності взаємовпливу темпераменту й характеру. Темперамент складається з рефлекторної пам'яті й становить *емоційну* основу особистості. Це наслідувані схильності до емоційності, які утворюють основу поведінки. Темперамент впливає на динамічні прояви звичок, які проявляються в ранньому дитинстві. Він є основою наступного розвитку характеру. Характер – це *концептуальна* основа особистості, що включає вищі когнітивні функції, які дозволяють критично оцінювати афективні переживання і призводять до побудови світоглядних концепцій про себе й навколишній світ. Поведінка особистості складається як з рефлекторних дій, зумовлених темпераментом, так і з когнітивних установок, що відповідають рисам характеру [444].

На підставі наукових здобутків у межах конституціонально-характерологічного напрямку можна зробити певні висновки: темперамент не визначає рис характеру, але між темпераментом і характером існує тісний взаємозв'язок. Властивості темпераменту сприяють формуванню певних рис і протидіють розвитку інших.

Проте існує й зворотна залежність темпераменту від характеру: завдяки певним характерологічним рисам людина може стримувати небажані прояви темпераменту: людина із сильним характером може придушити деякі негативні сторони свого темпераменту, контролювати їх прояв [175]. Отже не існує повної детермінації характеру психофізіологічними особливостями. У кожного типу темпераменту можна знайти як позитивні, так і негативні властивості, які можуть сприяти розвитку відповідних рис характеру. Негативні властивості темпераменту за умови відсутності свідомого самовиховання людини можуть трансформуватися: у меланхоліка – у замкнутість і вразливість; у флегматика – у надмірну повільність; у сангвініка – у поверховість, мінливість; у холерика – у дратівливість, агресивність. Але провідну роль в актуалізації цих якостей відіграє довільна *морально-вольова*

саморегуляція особистості, адже при будь-якому темпераменті можна сформувати риси, які не властиві зазначеному типу. Завдяки морально-вольової саморегуляції риси можуть свідомо корегуватися. Усвідомлюючи свої «слабкі місця», особистість здатна вольовим зусиллям «вдосконалювати» нерозвинені психологічні функції, або знаходити форми їх психологічної компенсації з метою психологічної адаптації до умов існування. Так меланхолік може бути людиною із глибокими переживаннями, які дозволяють тонко відчувати мистецтво, емоції інших людей; флегматик може презентувати себе як стриманий, вольовий діяч; холерик – як активна людина; сангвінік – як ефективний працівник в екстремальних умовах. Отже, правильне виховання і самоконтроль дають можливість людині гармонізувати вроджені психологічні задатки і знаходити доречні форми прояву своїх сильних рис. Але, слід пам'ятати, що характер людини може і псуватися шляхом загострення існуючих, або набуття нових деструктивних рис. Навіть у випадку природно-гармонійного темпераменту при несформованості морально-вольових регулятивів поведінка людини може бути деструктивною, а характер – дисгармонійним. Психолого-педагогічна практика також показує, що темперамент може дещо змінюватися під впливом умов життя, виховання, самовиховання (наприклад, холерик після стресових періодів настільки виснажується психічно і здобуває ряд особливостей, властивих меланхолійному темпераменту).

Характер взаємопов'язаний не тільки з темпераментом, але й здібностями особистості. Так, наполегливість у холерика виражається в активній діяльності, у флегматика – у зосередженому обмірковуванні. Холерик трудиться енергійно, флегматик – методично, не поспішаючи [401]. М. Д. Левітов зазначав, що фізіологічною основою характеру є не стільки темперамент, а тип і пластичність нервової системи. Властивості нервової системи не визначають характеру, але утворюють ґрунт, на якому легше формуються певні форми поведінки [164, с. 28,]. Отже, темперамент представлений у структурі характеру динамічними характеристиками особистості: *нервово-психічною силою*, що зумовлює урівноваженість нервових процесів, і *екстравертністю (або інтровертністю)*, що детермінує зовнішньо-комунікативну активність людини.

5. Засновником *клінічного* напряму вивчення характеру можна назвати вітчизняного лікаря і психолога О. Ф. Лазурського, який був учнем В. М. Бехтерева і учителем М. Я. Басова й В. М. Мясіщева. Клінічні дослідження О. Ф. Лазурського, В.М. Бехтере-

ва, П. Ф. Лесгафта переважно спрямовані на вивчення закономірностей функціонування психологічних, зокрема, характерологічних систем у нормі й патології, адже для пізнання гармонійних рис характеру необхідно знати й протилежні їм риси [164, с. 125]. Спочатку уявлення про характер розвивалися в традиціях типологічно зорієнтованої характерології, але передували цьому емпіричні, описові методи. У вітчизняній характерології найбільш видатні типології були запропоновані О. Ф. Лазурським і П. Ф. Лесгафтом і К. Д. Ушинським, які не тільки визначали множину індивідуальних характерів, але й намагалися визначити критерії їх гармонійності.

У своїй концепції індивідуальних відмінностей О. Ф. Лазурський розглядав характерологічні особливості у зв'язку з діяльністю нервових центрів. Він ввів до розгляду поняття *ендопсихіка* – внутрішні механізми особистості, що поєднують характер, розумову обдарованість і темперамент, і *екзопсихіка* – ставлення особистості до різних об'єктів (до себе, природи, людей, науки, мистецтва) [288]. Ця ідея згодом стане провідною серед радянських психологів, які розглядали ставлення особистості як основу її характероутворення. О. Ф. Лазурський трактував характер як сукупність стійких душевних схильностей людини. Він дав своє розуміння *психічного рівня* особистості, в основу якого покладено такі критерії: багатство духовного змісту особистості, свідомість, особистісна спрямованість [101]. Основою формування характеру О. Ф. Лазурський вважав можливість багаторазового повторення певного психічного процесу [160]. Він класифікував типи характеру на основі диференціації психічного рівня (високий, середній і низький) і принципу активного пристосування особистості до навколишнього середовища [162]. О. Ф. Лазурський відзначав, що рівень розвитку психіки зростає пропорційно розширенню кола інтересів особистості до турботи про інших людей, безкорисливого відношення до природи, націленості на естетичні, етичні й духовні цінності: «Наявність свідомо вироблених принципів (моральних, соціальних) і загального світогляду становить характерну рису підвищення психічного рівня» [283, с. 185]. Отже, О. Ф. Лазурським висунуто два основних критерії гармонійності характеру: психічний рівень особистості, що відбиває міру її духовного розвитку, і рівень соціально-психологічної адаптованості. Саме ці критерії ми візьмемо за основу при розробці моделі гармонізації характеру особистості.

Одним з перших, хто сформулював завдання диференціації характерологічних ознак,

був П. Ф. Лесгафт. Він користувався поняттями: характер і тип. Тип він трактував як *свідоме відношення* людини до навколишнього світу, *ступінь його морального розвитку*. Під характером він розумів прояв *волі* людини [174].

Основним критерієм типології П. Ф. Лесгафта виступає сполучення моральної, інтелектуальної та вольової складових характеру. Він виділяв 7 типів: *нормальний* тип – має гармонію розумового й фізичного розвитку; *лицемірний* тип, який намагається за допомогою хитрощів досягти особистих вигід; *честолюбний* тип – відрізняється гордістю, самопевненістю, прагненням бути завжди першим й панувати над іншими; у *добродушного* типу розвинена аналітична діяльність, звичка міркувати, аналізувати себе, фантазувати, інтереси зорієнтовані на людей, але існує певний ступінь лінощів; *м'яко-затурканий* тип взято робить все так, як зазначено, в нього відсутні моральні поняття, він має вузьку *егоїстичну* практичність, ощадливість і байдуже відношення до всього навколишнього; *злісно-затурканий* тип – жорстокий, підозрілий, самолюбний, зосереджений на особистому захисті, образливий, досвідчений, який прагне до сильних вражень, але не схильний міркувати; і *пригноблений* тип, що має слабке абстрактне мислення, терплячий, сором'язливий, терпимий до навколишніх, правдивий, щирий. П. Ф. Лесгафт розділив типи характерів на три категорії: з активними поведінковими проявами (лицемірний, честолюбний і добродушний); інертно-розумовими проявами (злісно-затурканий, м'яко-затурканий, пригноблений) і нормальний тип. П. Ф. Лесгафт розмежував три рівні свідомої діяльності. На першому рівні мають місце дії без моральних проявів, на другому – розумові дії за механізмом наслідування зовнішньо-моральних дій, на третьому – розумно-самостійні моральні дії [341]. В. Давиденко запропонував класифікацію характерів за духовно-моральним і вольовим критеріями і диференціював характери за критеріями духовно-морального змісту переконань і сили волі. Він виділяє рішучий, нерішучий типи характерів (вольовий критерій), які можуть бути добрими або злими (духовно-моральний критерій) [88]. К. Д. Ушинський визначав наступні критерії гармонійності характеру: цілісність (внутрішня єдність), визначеність, складність, сила, широта (глибина) і динамічність (здатність до позитивних змін) характеру [372]. При відсутності яскраво виражених рис характер втрачає свою визначеність. К. Д. Ушинський виділяв 4 типи характеру: сильний і цілісний; сильний і нецілісний (спрямованість почуттів різко змінюється); слабкий але цілісний (слабко виражені риси,

але зі стійкими почуттями); слабкий і нецілісний (безхарактерний) [164, с. 179].

Отже, при визначенні критеріїв гармонійності характеру вчені у центрі уваги ставлять моральність, яка визначає цілісність характеру. Так, П. Ф. Лесгафт зазначав, що умовою самовдосконалення особистості є розвиток *морального характеру* [174]; О. Ф. Лазурський розглядав *рівні розвитку особистості* за духовно-моральним критеріями і відзначав, що *альтруїзм*, як прояв духовно-морального підґрунтя, є показником гармонії між особистістю й середовищем, а психологічне здоров'я людини забезпечується за допомогою ідеалу безкорисливого відношення до навколишніх [161].

У ХХ сторіччі зарубіжні і вітчизняні дослідники (М. Є. Бурно, А. Маслоу, К. Роджерс, Т. М. Титаренко, В. Франкл, Е.Фромм та інші) намагалися визначити загальну систему критеріїв гармонійності [53; 199; 364; 387]. Проте визначені критерії стосувалися більшою мірою гармонійності особистості в цілому ніж її характеру.

Ми вважаємо за доцільне спиратися в нашому дослідженні на визначені М. Є. Бурно загальні властивості характеру, які відбивають загальні критерії його гармонійності і розташовуються вздовж осей: моральна вихованість – невихованість; цілісність – неповнота; врівноваженість – неврівноваженість; сила – слабкість; м'якість – жорсткість характеру [53]. Розглянемо кожний з критеріїв.

1. *Моральна вихованість* характеризує людину з боку її спрямованості й форм поведінки. Вона детермінує стійкість поведінки, яка відповідає моральним переконанням, що становлять сенс життя особистості.

2. *Цілісність* характеру відбиває єдність психічного складу людини, несуперечливість поведінки, принциповість, відсутність протиріч у прагненнях, послідовності дій, дотримання моральних принципів, єдність думок, почуттів, слів і дій. «Якщо сильна енергія волі поєднується з позитивним розумом і добрим, шляхетним серцем, такий характер називається *цілісним*. Коли до моральних переконань приєднується сила волі, формується сильний характер. Розумність, чесність і доброта в поєднанні із твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється у стійкості при негараздах» [88, с. 19]. Біографії видатних людей свідчать про єдність розуму, почуттів і волі. Про *неповноту* характеру свідчить його суперечливість, розбіжність між мотивацією і результатами вчинків.

3. *Урівноваженість* характеру означає рівність поведінки, оптимальне співвідно-

шення стриманості й активності людини. Стійкість настрою – важлива риса урівноваженого характеру. Це ознака сформованості волі. *Неврівноваженість* характеру – це наслідок емоційно-вольової слабкості, що проявляється підвищеною психічною збудливістю, нестабільністю емоцій, частими змінами настрою, імпульсивністю у діях.

4. *Сила* характеру – це енергія, завдяки якій людина досягає мети, здатність до мобілізації сил при подоланні перешкод, це вміння переборювати труднощі. Сила характеру визначає здатність до свідомого відстоювання поглядів і власних рішень. *Безхарактерність* є наслідком слабкої волі, невизначеності життєвих цілей.

5. *М'якість* характеру на відміну від безхарактерності проявляється у гнучкості поведінки у зв'язку з доброзичливим ставленням до людей. Така особистість схильна до ухилення від гострих проблем, до поступливості у конфліктах. *Жорсткість* характеру свідчить про впертість людини, що зумовлена зайвою принциповістю.

Зазначені властивості характеру перебувають у складному, іноді суперечливому співвідношенні (наприклад, моральний, але неврівноважений, або сильний, але морально невихований характер). Наявність гармонійної структури характеру – це результат правильного виховання й самовиховання, зумовленого відповідною мотивацією. У цьому зв'язку зовсім інший зміст одержують життєві формули: «гарний» й «поганий» характер.

Так званий «поганий» – це характер незавершений, він не має цілісності, у силу відсутності певних характерологічних рис. І навпроти, «гарний» характер, це завжди завершена структура, у якій присутні всі основні гармонійні риси, які добре погоджені, одна до одної. Гармонійний характер узагальнює структурно цілісні психологічні риси, які накладають певний відбиток на *вектор* особистісного розвитку.

У СРСР в 1920-1930 рр. вчення про характер розвивалося переважно у межах педології, яка ставила за мету об'єднання підходів з різних наукових знань (медицини, біології, психології, педагогіки) (В. М. Бехтерев, Г. І. Россолімо, А. П. Нечаєв, А. Б. Залкінд, П. П. Блонський, М. Я. Басов, Л. С. Виготський). У радянській психології одержало поширення тлумачення тези Л. С. Виготського про розкриття індивідуальних особливостей через взаємодію із суспільством. В цьому контексті вважалося, що характер є результатом впливу суспільства. Наприкінці 1930-х рр. усі ці дослідження були згорнуті.

З розвитком в 1930-ті роки психології особистості у західній традиції встала про-

блема співвідношення понять «характер» і «особистість», які стали практично синонімічними: характер розглядають як особистість, що морально оцінюється, а особистість – як характер без моральної оцінки [238]. В результаті у більшості країн тема характеру втратила свій автономний статус, а сама категорія «характер» почала ототожнюватися з особистістю [175]. Причинами, що спонукали учених вилучити з актуальної проблематики психології проблему характеру, були наступні: 1) нерідко психологи вважали особистість і характер синонімічними поняттями і тому не знаходили потрібним окремо виділяти характер (так, Дреджер вважав, що не можна чітко диференціювати «особистість» й «характер», його можна вважати лише особливим аспектом особистості [446]); 2) сумнів у можливості вивчення характеру як унікального явища; 3) віднесення характеру до компетенції етики (Г. Олпорт розглядав характер як особистість у її етичному аспекті моральної поведінки, а характерологію вважає моральною концепцією особистості [441]).

Можемо припустити, що таке «зневажливе» ставлення до характеру як до морально-етичної категорії зумовлено знеціненням самої моральності у період середини ХХ сторіччя, яке відбулося завдяки психоаналітичним висновкам щодо провідної ролі моральності в процесі розвитку неврозів. Отже, у закордонній, зокрема, в американській психології категорія «характер» поступово вилучилася з наукового обігу. В монографіях по психології особистості Г. Айзенка, Р. Гілфорда, Р. Кеттела, Г. Лазаруса, Г. Мюррея, Г. Олпорта проблема характеру зводилася до «Теорії рис». Р. Кеттел, відносячи характер до динамічних (мотиваційних) рис особистості, говорив про етичний фактор, що включає відповідальність, дисциплінованість, силу волі, які, на його думку, визначають силу «над-Я», що відповідає загальноприйнятому розумінню характеру [443]. Р. Кеттел був першим, хто застосував метод факторного аналізу до вивчення рис характеру особистості, що дозволяє виявити основні властивості особистості шляхом математичного аналізу кореляцій усередині певної групи даних [376; 442].

Основну ідею Д. Гілфорда можна виразити формулою: особистість є специфічним «сузір'ям» рис. Д. Гілфорд визначав характер як етичний аспект поведінки людини. За допомогою факторного аналізу він класифікував риси особистості за ступенем їх генералізованості. До характерологічних факторів Р. Гілфорд відносив такі риси як дисциплінованість, чесність, самостійність, а також потреба у самовизначенні. Він зазначає, що ці

фактори належать скоріше моральної сфері, але мають не тільки етичний, але й вольовий зміст [449]. Г. Айзенк запропонував ієрархічну структуру особистості, що складається з простих реакцій, складних рис і типів характеру. Він докладно досліджував особистість в цілому й намагався розробити методи, що дозволяють вимірювати риси характеру. Г. Олпорт висунув теорію п'ятифакторної моделі характерологічних рис, яка ґрунтується на дихотомічних характеристиках і дозволяє описувати характер людини відносно самої себе, інших людей і навколишнього світу [238]. Г. Олпорт і Х. Одберт описали протилежні характеристики, які знаходяться вздовж осей інтроверсії – екстраверсії, нейротизму (емоційна стійкість – емоційна лабільність), психотизму (доброта, дружелюбність, тактовність на противагу агресивності, антисоціальності), відкритості новому досвіду (відкритість новим враженням, творчість, інтелектуальність на противагу неосвіченості, поверховості), і сумлінності (організованість, відповідальність, дисциплінованість на противагу безтурботності, безвідповідальності й недисциплінованості). Інші дослідники відзначали в структурі характеру такі психічні феномени як спрямованість, диспозиції, спонукання, схильності, співвідношення спадковості й соціального досвіду (Т. Рібо, В. Штерн).

Отже, в середині ХХ ст. характерологію заміщують американські теорії особистості, які зводять характерологічні особливості людини до певного набору стандартних рис і майже не торкаються проблеми моральності й гармонійності характеру. Поняття «характер» зберігається лише у клінічно зорієнтованих підходах.

З середини ХХ сторіччя у радянському науково-психологічному просторі, де переважало однобічне трактування особистості (лише у її соціальному аспекті), відбувся різкий підйом інтересу до проблеми характеру (Б. Г. Ананьєв, О. Г. Ковальов, К. М. Корнілов, В. О. Крутецький, М. Д. Левітов, В. М. Мясищев, І. В. Страхов В. С. Філатов, А. Г. Ковальов, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов) [11; 143; 284; 348; 380]. Слід зазначити, що у радянських психологів спостерігалася значна єдність у розумінні характеру як індивідуально-своєрідного в особистості, на противагу соціально-типовому. О. Г. Ковальов, В. М. Мясищев стверджували: «Характер – це особистість у її своєрідності» [143, с. 99]. К. К. Платонов звузив розуміння характеру як особистості у своєрідності її діяльності, але відзначив, що досі немає єдиного загальновизнаного розуміння особистості [261]. В. А. Крутецький і С. Л. Рубінштейн розглядали характер як підструктуру особистості, до

складу якої входять також темперамент, здібності, спрямованість і самосвідомість [154; 315]. М. Д. Левітов зазначав, що при визначенні характеру потрібно говорити про індивідуальні якісно своєрідні і яскраво виражені психічні риси не особистості, а *людини*, що впливають на її поведінку і вчинки [165]. Більшість вчених зазначали, що характер виступає як захисна оболонка, що опосередковує як впливи зовнішнього середовища на особистість, так і впливи особистості на середовище, надаючи діям суб'єкта ті або інші інструментальні властивості (напористість, м'якість, імпульсивність, відкритість, обережність). Так, О. М. Леонт'єв розглядав характер як підструктуру особистості, що забезпечує захист наявної структури мотивів [170]. З погляду різних підходів існує ряд визначень характеру: 1) прояв темпераменту в певному соціальному середовищі; 2) стійкі психічні якості, пов'язані з типовими способами поведінки; 3) індивідуальний життєвий стиль (А. Адлер); 4) система мотивів (О. М. Леонт'єв), система ставлень особистості (В. М. М'ясищев); 5) поєднання здібностей і темпераменту (Б. М. Теплов); 6) способи вирішення особистісних проблем (особистісний підхід); 7) міра врівноваженості внутрішнього і зовнішнього світів особистості; 8) особливості адаптації людини до навколишньої дійсності [401].

Найпоширеннішим визначенням у вітчизняній психології є розуміння характеру як якості особистості, що узагальнює сукупність виражених, взаємозалежних, стійких індивідуальних властивостей особистості, що проявляються в діяльності спілкуванні й відношенні до людей, до себе, до праці, до світу в цілому, зумовлюючи типові для неї способи поведінки [399]. Виходячи з цих визначень, можна дійти висновку, що характер виступає як готовність людини здійснювати в типових ситуаціях фіксовані форми поведінки, тобто надає поведінці певної спрямованості. Таким чином, радянські вчені погоджувалися у визначенні характеру як сукупності яскраво виражених і відносно стійких рис особистості, типових для даної людини, що проявляються в її діях і вчинках [164, с. 18].

Критика радянськими вченими методу факторного аналізу призвела до застою вітчизняної характерології, адже якісний аналіз індивідуальних випадків не допоміг визначити психологічні закономірності конструктивного і деструктивного характерологічного розвитку. В 1960-ті роки у міру відродження інтересу до індивідуальних особливостей людини характерологія перетворюється у диференціальну психологію.

Майже усі радянські психологи розглядають структуру характеру як інтеграцію

спрямованості (системи ставлень особистості) і волі [284; 286]. С. Л. Рубінштейн розглядав характер як ставлення людини до інших людей і визначає спрямованість як емоційний компонент характеру: «Центральною сенсоутворюючою характеристикою є спосіб відносин до іншої людини як до самоцінності, реалізація якого залежить від здатності до децентралізації, щирої любові й самовіддачі» [315, с. 369]. Г. С. Костюк вказував на типологічні та індивідуальні відмінності, які виявляються у функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, у потребах, інтересах, здібностях, характерологічних рисах. [150]. Отже, Г. С. Костюк розширив структуру характеру, яка за його переконанням має моральний, інтелектуальний та почуттєвий компоненти.

Б. М. Теплов говорив, що характер проявляється у цілях особистості й засобах їх досягнення [359, с. 235]. Б. Г. Ананьєв зазначав, що спрямованість визначає образ дій людини [11, с. 29]. В. А. Крутецький приділяв увагу як рисам характеру, що виражають спрямованість людини, так і вольовим рисам (витримці, дисциплінованості, сміливості) [154].

М. Д. Левітов підсумувавши результати попередніх досліджень, дав визначення категорії «характер» у широкому та строгому значеннях. «У широкому сенсі характер – це індивідуальні яскраво виражені і якісно своєрідні риси людини, що впливають на її поведінку й вчинки... У строгому значенні характер – це психічний склад особистості, виражений у її спрямованості й волі» [164, с. 18-20]. При широкому визначенні характеру маються на увазі істотні психологічні особливості людини, а при строгому мова йде про особистість в її емоційно-вольовому розрізі. Отже, за М. Д. Левітовим, основними компонентами *структури характеру* виступають *спрямованість* і *воля* особистості.

Спрямованість – це система стійких і значимих спонукань людини (мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів, моральних переконань), в яких виражається цілісний світогляд особистості. Світогляд як сукупність поглядів і особистісної позиції детермінує вибірковість відносин людини і основну лінію її поведінки (до чого вона прагне, чого уникає, за що готова боротися). Особистісна спрямованість має інтелектуальний та емоційний компоненти, вона характеризується стійкістю і дієвістю, які визначають активність людини при реалізації поставлених цілей. [164, с. 126]. К. К. Платонов зазначав, що стійкість спрямованості характеризується тривалістю спонукань, а її дієвість визначає активність людини в реалізації поставлених цілей [260]. Наявність життєвих *цілей* і системи *пере-*

конань – головна умова формування характеру. Переконаність визначає довгострокову спрямованість поведінки. Інтенсивність спрямованості може мати широкий діапазон прояву: від неусвідомлених потягів до активних прагнень та глибоких переконань [335].

Звідси випливає, що особистісна спрямованість зумовлена домінуючими мотивами, цінностями людини і впливає на її діяльність і вчинки. Саме спрямованість полягає в основі єдності, цілісності характеру особистості. Спрямованість є динамічною, тому характер людини виявляється досить багатограним, а іноді суперечливим (адже особистісні мотиви не залишаються постійними, вони взаємовпливають, змінюються й розвиваються). У міру розвинутої самосвідомості й набуття життєвого досвіду відбувається процес переосмислення життя, переоцінки цінностей, що зумовлює зміни характеру.

Основою спрямованості виступає система ставлень особистості, яка задає вектор поведінкової активності людини. В. М. Мясичев розробив «Теорію ставлень», в якій розглядав особистість у вигляді ієрархічної системи її ставлень [220]. Психологічні ставлення у розвиненому виді являють собою цілісну систему свідомих активних вибіркового зв'язків людини зі світом. Розглянемо етапи формування ставлення людини як основу її характеру. Генезу формування психологічного відношення за В. М. Мясичевим, можна представити у вигляді схеми (рис. 1.1). Початковим етапом формування відносин особистості є рівень *перед-ставлення* (блоки 1-4) як первісний період зростаючої вибіркового зв'язків людини зі світом. Розглянемо етапи формування ставлення людини як основу її характеру. Генезу формування психологічного відношення за В. М. Мясичевим, можна представити у вигляді схеми (рис. 1.1). Початковим етапом формування відносин особистості є рівень *перед-ставлення* (блоки 1-4) як первісний період зростаючої вибіркового зв'язків людини зі світом. Розглянемо етапи формування ставлення людини як основу її характеру. Генезу формування психологічного відношення за В. М. Мясичевим, можна представити у вигляді схеми (рис. 1.1). Початковим етапом формування відносин особистості є рівень *перед-ставлення* (блоки 1-4) як первісний період зростаючої вибіркового зв'язків людини зі світом.

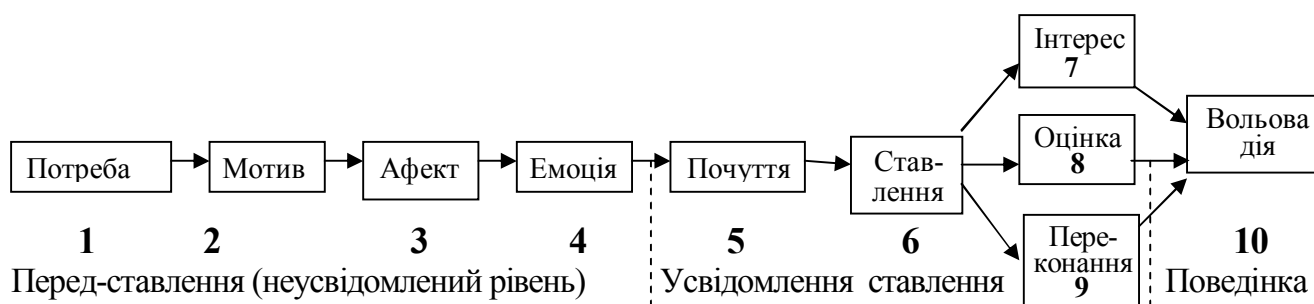

Рис. 1.1. Генеза розвитку ставлення особистості як передумови розвитку її характеру.

На цьому етапі, як відзначав М. Д. Левітов, однією з форм спрямованості є пристрасті – активні емоційні стани, що значно впливають на свідомість і діяльність людини: «Пристрасність призводить до порушення закону сили: афективні реакції виникають з незначних приводів. При афективних станах у людини проявляються не властиві їй риси. Якщо людина усвідомлює свої пристрасті й бореться за їх подолання – це визначає

початок формування її моральної саморегуляції» [164, с. 149].

Подальший розвиток і стабілізація емоції до рівня почуття дає можливість його фіксації, рефлексії, усвідомлення. Уже на рівні 5-го блоку В. М. Мясищев виділяв диференціацію ставлень на вищі усвідомлені почуття (інтелектуальні, естетичні, моральні). Поява усвідомленого ставлення (блок б) у вигляді інтересів, оцінок і переконань дає можливість здійснення вольової дії на поведінковому рівні. Коли особистість проявляє активну вольову готовність боротися за реалізацію переконань, можна говорити про певну рису характеру, розвиток якої стимулює вольову дію. Іншими словами, психологічним механізмом розвитку системи ставлень особистості є їх усвідомлення, оцінка і вольова саморегуляція.

Простеживши шлях формування ставлення особистості, позначимо його детермінуючу функцію в процесі формування характеру. В. М. Мясищев вважав, що неусвідомленість власних ставлень і надмірна перевага емоційності призводить до неадекватності відносин, які не можуть забезпечити повноцінну регуляцію поведінки [219]. У випадку неусвідомленості своїх емоцій людина має цілий спектр нерозвинених, інфантильних ставлень, які відрізняються афективністю, імпульсивністю, суперечливістю, фрагментарністю, неадекватністю, що порушує саморегуляцію поведінки й визначає дисгармонійність характеру: тривожність; неорганізованість; виснаження волі; перевага афективної інертності над пластичністю, що зумовлює фіксацію на переживаннях; наявність еґо-комплексу індивідуалізму (еґоїзм, самолюбство, марнославство, уразливість). Детермінантами розвитку дисгармонійних рис виступають неадекватність ставлення до себе і внутрішня конфліктність особистості. Потреби, що набувають якості потягів, переростають в імпульсивні афекти. Критеріями зрілих ставлень, що забезпечують гармонійність характеру, виступають їх усвідомленість, моральність і соціальність [220, с. 35-37].

В. М. Мясищев і С. Л. Рубінштейн зазначали, що в якості характерологічних виступають риси, які виражають ставлення особистості до себе, до людей, до діяльності, до дійсності [220; 284; 286]. Цей висновок перегукується з ідеями О. Ф. Лазурського, який уводячи до наукового обігу поняття «екзопсихіка», розумів під цим психологічним феноменом також систему ставлень людини до речей, природи, праці, до себе, до людей, держави, релігії, які визначають риси її характеру. Він зазначав, що основні життєві ставлення особистості дихотомічні (можуть бути конструктивними й деструктивними) і визначають відповідні риси характеру: *духовні* риси, засновані на ставленнях до: а) релігійної віри (бла-

говірність / нігілізм), б) патріотизму (патріотичність / байдужість до Батьківщини), в) науки (творчість / стандартність), мистецтва (естетичність / неестетичність), природи (охайність / недбалість); *моральні* риси, засновані на ставленнях до; а) інших людей (щирість / лицемірство, емпатія / індивідуалізм), б) себе (скромність / самозакоханість), в) праці (відповідальність / несумлінність) [161]. Ідея дихотомічності рис простежується у концепції К. Р. Клонінгера, який стверджував, що риси характеру являють собою кластери дихотомічних особливостей відповідно до підструктур особистісної спрямованості (табл. 1.2) [444].

Таблиця 1.2.

Дихотомічність характерологічних рис відповідно до підструктур особистості

Властивість характеру	Опис крайніх проявів	
	Високий рівень прояву	Низький рівень прояву
Спрямованість на справу	Відповідальний	Невідповідальний
	Цілеспрямований	Безцільний
	Активний	Пасивний
	Дисциплінований	Недисциплінований
Спрямованість на людей (здатність до взаємодії)	М'якосердий	Нетерпимий
	Чуйний	Байдужий
	Допомагаючий	Егоїстичний
	Принциповий	Пристосовницький
Сприйняття себе	Творчий	Стандартний
	Інтуїтивний	Раціональний
	Поступливий	Впертий
	Одухотворений	Практичний

У подальшому дослідженні ми будемо спиратися саме на ідею щодо системи ставлень особистості, яка визначає *кластери дихотомічних рис* її характеру.

При вивченні характеру різні вчені виходили з різних понять: Ф. Поллан брав за основу поняття «тенденція» [263], О. Ф. Лазурський – «схильність» [161], інші говорять про «якості», «властивості» або «риси» характеру. В нашому дослідженні ми визначимо поняття *рис характеру*, як стійкі особистісні поведінкові тенденції, що зумовлені ставленнями людини. Розглянемо, яким чином ставлення особистості перетворюються у спрямованість і визначають риси характеру в процесі онтогенезу. Б. Г. Ананьєв пов'язував формування характерологічних рис з системою ставлень дитини, які пов'язані з типами провідної діяльності [11]. Сьогодні особливості провідних ставлень дитини досліджує Ю. О. Приходько [278]. На формування характеру, передусім, впливає здоров'я (самопочуття) людини, адже хвора або стомлена людина стає більш пасивною і емоційно неврівноваженою [164]. Тому ми припускаємо, що першими в онтогенезі формуються такі риси характеру, які безпосередньо пов'язані з психофізіологічним станом дитини (активність, стресостійкість

– якщо організм здоровий, або нервово-психічна ослабленість, примхливість, пасивність – якщо дитина є хворою). Назвемо цю групу рис «*психосоматичні*» риси характеру.

Ґрунтуючись на тому, що першою провідною діяльністю в онтогенезі дитини є *безпосередньо-емоційне спілкування*, Б. Г. Ананьєв вважав, що саме воно сприяє формуванню емоційної досвідченості дитини, яка закріплюючись, перетворюється на *емоційні* риси характеру: життєрадісність, впевненість, оптимістичність, або навпаки – тривожність, песимістичність, емоційну лабільність [11; 12].

Онтогенез психічного розвитку свідчить, що безпосередньо-емоційне спілкування дитини, змінюється провідною *предметною* діяльністю, яка стає основою для формування відповідних *предметно-діючих* (ділових) рис на основі ставлень, що виникають між суб'єктом і навколишнім предметним середовищем. Саме прийняття дитиною цих відносин у якості особистісно значимих сприяє формуванню *вольових* рис (сумлінності, організованості, наполегливості, рішучості, працьовитості або протилежних їм – лінощів, недбалості, слабовілля). Отже, сам онтогенез людини задає певну послідовність у формуванні її рис характеру. В тій же *предметній* діяльності відбувається розквіт здібностей, пов'язаний з умінням наполегливо переборювати труднощі, організовано працювати, проявляти ініціативу, і супроводжується формуванням *інтелектуальних* рис характеру: ініціативності, креативності, розважливості, вдумливості. Дисгармонійна інтелектуальна спрямованість зумовлює формування педантичності, впертості, ригідності, які характеризуються вузькістю мислення і визначають однобічність характеру. Інтелектуальні риси не можна плутати з інтелектуальними здібностями (пам'яттю, спостережливістю, логічністю, кмітливістю, критичністю, гнучкістю і самостійністю мислення). [164, с. 73-80, 165-166]. Сучасний дослідник Ю. М. Швалб розглядає моральне ставлення людини до природи і світу в сучасному способі життя як психологічний механізм особистісного розвитку особистості [415].

Наступною провідною діяльністю дитини є рольова гра, яка визначає формування відношення до людей. Ставлення дитини до інших людей проявляється у *комунікативних* рисах, які зумовлені тим, наскільки вона авторитетна і потрібна людям. А. Адлер, розглядаючи людину як соціального індивіда, також говорив про почуття спільності, з якого починається особистість [5]. Проте слід зазначити, що сьогодні товариськість не завжди має альтруїстичні коріння, а може зумовлюватись прагматичною мотивацією [164, с.

146]. Морально-комунікативними рисами характеру виступають доброзичливість, емпатія, довіра. Антиподами цих рис є замкнутість, недоброзичливість, індивідуалізм.

Наступна система ставлень – це ставлення людини до *самої себе*. Вони формуються пізніше за інші, що зумовлено пізнім становленням Я-концепції. Людині потрібен значний досвід усвідомлення себе суб'єктом поведінки, щоб ставлення до себе перетворилися в рефлексивні властивості характеру, які виконують функції самовідношення і саморегулювання, тобто виступають основою *самосвідомості* [413]. Відношення до самого себе проявляється в самооцінці своїх дій. Адекватна самооцінка – одна з умов самоудосконалення особистості, що допомагає виховувати в собі скромність, чесність, дисциплінованість [164, с. 127].

Вищою системою ставлень особистості, що зумовлена її духовним розвитком, є ставлення до *духовного світу*, які визначають формування духовної спрямованості, що зумовлює розвиток *духовно-моральних* рис (совісності, альтруїзму, чесності) [316]. Показником сформованості духовно-моральних рис виступає здатність людини до морального вибору, моральних учинків [42]. Саме ці властивості завершують структуру характеру й визначають його цілісність. Несформованість системи конструктивних ставлень зумовлює порушення відносин людини зі світом і сприяє розвитку дисгармонійних рис характеру.

Закріплюючись у поведінці, спрямованість як цілісна система сформованих ставлень перетворюється у *стійкі риси*. Навички проявляти свої ставлення тим або іншим способом визначають набір *рис характеру*. Отже, риси являють собою систему стійких особистісних тенденцій відповідно до структури ставлень і визначають способи реагування і поведінки людини. Таким чином, характерологічними є ті властивості, які виражають *систему ставлень* і зумовлюють поведінку людини. Вони формуються в результаті багаторазової реалізації у вчинках того або іншого ставлення.

Психологічний механізм формування рис має таку закономірність: психічний стан переходить у рису характеру після його закріплення. Поведінкові звички (наслідування, стереотипи) відіграють значну роль у генезі характеру, хоча й не завжди ґрунтуються на вольових діях [164, с. 112]. Риси характеру яскраво проявляються у вчинках людини (діях, що підлягають моральній оцінці). Недарма народна мудрість наголошує, що існує закономірність: *учинок – звичка – характер – доля*.

Отже, основою характеру є система особистісних ставлень, яка визначає набуття

певних способів реагування і поведінки. Характерологічні риси дихотомічні: вони є або позитивними, або негативними за змістом. В цьому контексті, характер можна розглядати як систему набутих позитивних або негативних «звичок» сприйняття, ставлення та поведінкового реагування. Таким чином, погляд на характер як індивідуальне сполучення істотних властивостей, що виражають ставлення людини і проявляються у поведінці дає ключ до розуміння *структури характеру* як сукупності рис. Сполучення погоджених між собою рис визначає *конгруентність* особистості, яка зумовлює цілісність характеру [238, с. 16].

Відтак, характер має *структуру* (певний набір кластерів рис) і *зміст* (позитивні або негативні риси, що виражають конструктивність особистісної спрямованості). У змісті характеру на перший план може висуватися певний компонент в залежності від виховання, укладу життя. Неможливо перебороти окремі недоліки і виховати суто позитивні риси, ігноруючи центральні відносини особистості. Виховувати можна тільки систему взаємозалежних рис, звертаючи основну увагу на стрижневі ставлення, які зумовлюють напрямок вольової активності людини [164, с. 118-120].

Структуру характеру складає система кластерів рис, які визначає два основних компоненти: спрямованість і волю. Багато вітчизняних дослідників (О. І. Висоцький, В. К. Калін, О. Г. Ковальов, М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн та інші) розглядали *волю* в якості окремого компоненту, а усі інші ставлення особистості відносять до спрямованості [67; 221; 13; 305]. Представники вітчизняної педагогічної школи (А. С. Макаренко, К. Д. Ушинський) також розглядали волю як детермінуючу силу в процесі характероутворення. К. Д. Ушинський наголошував, що виховуючи свій характер, людина робить свою життєдіяльність об'єктом волі й свідомості [372]. М. Д. Левітов застосовував дуже вдалу метафору для визначення компонентів структури характеру: «Якщо *спрямованість* (система ставлень особистості), є «головою» характеру, то *воля* є його «хребтом» [164, с. 42].

У залежності від сили вольової активності характери поділяються на сильні й слабкі. Під «*сильним характером*» М. Д. Левітов розумів стійкі прояви характерологічних рис, які детермінують емоційно-вольову стійкість і визначеність ставлень, цілеспрямовану активну поведінку, здатність долати перешкоди, домагатися поставленої мети. Люди з сильним характером ініціативні, мають стійкі цілі, витримку, мужність, сміливість,

сміло приймають рішення і реалізують їх. Сила характеру виражається у свідомій постановці мети і готовності досягти її. Характер, позбавлений єдності й стійкості називають *безхарактерністю*, що буває «наслідком недоліку енергії волі при сталих переконаннях» [88, с. 19]. Формулювання «безхарактерна людина» означає внутрішню невизначеність особистості, коли її учинки залежить більш від зовнішніх обставин, ніж від самої людини. Безхарактерність зумовлена слабовіллям, невмінням управляти своїм темпераментом, відсутністю життєвих цілей. Якщо немає характеру, то залишається лише зовнішня форма поведінки. Найчастіше такі люди, маючи добрі наміри, не домагаються значимих результатів. Вольові якості – це результат виховання й самовиховання людини.

Характер проявляється у зовнішньому вигляді людини, в її мові, міміці, поведінці й вчинках. В окремих рисах він визначається в дитинстві і потім розвивається впродовж всього життя людини. Зміни характеру відбуваються під впливом ситуацій, які можна розділити на три групи: а) життєві випробування, б) радісні події, в) умови протиріч і конфліктів. Кризи формування характеру відбуваються під дією сильних стимулів, нових вимог життя і можуть супроводжуватися явищами *компенсації*, коли при ослабленні однієї риси розвивається інша: так, при афективних станах у людини проявляються не властиві їй якості. Вікові й життєві кризи переживаються як порушення цілісності характеру: наприклад, стани стресу й фрустрації, безпорадності можуть бути як тимчасовими, так і типовими для характеру. Удари долі також формують характер (Ф. І. Достоевський відмічає роль страждань як прогресивної сили розвитку морального характеру [164, с. 106]).

У роботах ряду авторів (В. І. Абраменко [1], А. Г. Ковальов і В. М. М'ясищев [143], М. Д. Левітов [164; 165] та ін.) підкреслюється, що саме особливості формування характеру, стійкість вольових і моральних якостей характеру значною мірою зумовлюють успішність особистості в професійній та міжособистісній взаємодії, особливості побудови його кар'єри, сімейних стосунків.

Новий сплеск інтересу до проблеми характеру відбувся в 1980-ті роки, коли представники екзистенціальної психології, говорячи про «екзистенціальний вакуум» як основний чинник усіх особистісних дисгармоній, спрямовують філософсько-психологічні дослідження у бік духовного розвитку та активного пошуку сенсу життя. Вони розглядають гармонійність-дисгармонійність характеру в аспекті його духовного виміру. Екзис-

тенціальна психологія почала розглядати характер як функціональну підструктуру особистості, що динамічно розвивається і бере участь у процесах адаптації індивіда [305].

Засновник екзистенціалізму К. Ясперс запропонував типологію світоглядів, які лежать в основі класифікації характерів і визначають ступінь його гармонійності [439]. Він розрізняє 3 типи світогляду: а) нігілістів і скептиків, б) людей дії й романтиків, в) людей, що прагнуть до духовності. Е. Фромм розробив класифікацію особистісних *орієнтацій*, які зумовлюють формування відповідних характерів і виражають соціальні установки стосовно ставлення людини до «джерел благ» і способів їх досягнення. Усі орієнтації Е. Фромм поділяв на *плідні* (творчі, духовно-моральні), завдяки яким особистість усвідомлює свої сили і можливості, й *неплідні*, які спонукають людину бачить джерела благ зовні й обирати непродуктивні способи їх досягнення (рецептивна, експлуаторська, споживацька й ринкова орієнтації) [394]. В. Франкл, засновник екзистенціальної логотерапії розглядав характер як складне психічне утворення і зазначав, що саме духовне ядро є носієм психічних і тілесних властивостей, і тому людина вільна у визначенні своєї поведінки на основі цінностей і сенсів свого існування [388]. Деформація характеру залежить не від зовнішніх умов, а від внутрішньої установки особистості, тому середовище може впливати на зміни характеру лише в того, хто духовно не розвивається [390].

Представники сучасної вітчизняної психології розглядають характер як динамічне психічне утворення (І. Д. Бех), що входить до складу особистості (В. В. Рибалка), як сукупність стійких індивідуальних психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності, поведінці, ставленнях до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе (С. Д. Максименко).

Здійснений теоретичний аналіз науково-психологічних підходів дозволив визначити *характер* як динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких особистісних рис, детермінованих як ендо-психічними чинниками (темпераментом, афективністю, підсвідомими установками, звичними стереотипами реагування), так і екзо-психічними чинниками (системою ставлень людини), які визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки. Система ставлень людини представлена ставленнями до себе (до свого фізичного і духовного стану), до інших людей, до суспільства, до речей, до справи, до ситуацій, до життя й світу в цілому, а також до духовних аспектів буття.

Риси характеру – це стійкі особистісні тенденції, закріплені у відповідних формах поведінки. Кожна риса характеру виражає певне ставлення людини, її формування відбувається в процесі багаторазової реалізації цього ставлення у відповідних вчинках. Риси мають дихотомічні властивості (можуть бути гармонійними, що базуються на моральних ставленнях, або дисгармонійними). Ставлення до свого здоров'я визначають *психосоматичні* риси: активність, стресостійкість, або пасивність, невротичність; ставлення *до себе* зумовлюють самокритичність, скромність, гідність, самоповагу або егоцентризм, гордість, марнославство; ставлення *до людей* визначають *комунікативні* риси: доброзичливість, емпатію, довіру або замкнутість індивідуалізм, агресивність; ставлення *до речей і природи* зумовлюють *естетичні* риси: охайність, естетичність, відповідальність за екологію або неохайність, брутальність; ставлення *до діяльності, до справи* зумовлюють *вольові та інтелектуальні* риси: організованість, наполегливість, дисциплінованість, працьовитість, ініціативність, креативність, або лінощі, слабовілля, неорганізованість, недбалість, ригідність; ставлення *до життя* визначають *почуттєві* риси: життєрадісність, впевненість, оптимістичність, або тривожність, песимістичність, негативізм; ставлення до духовного світу визначають совісність, споглядальність, добродійність або нігілізм, корисливість, свавілля. Слід зазначити, що деструктивні риси характеру за умови свідомого контролю над ними можуть виконувати інструментальні функції (самозбереження, захисту).

Критеріями гармонійності характеру виступають: його цілісність, сила, урівноваженість і моральна вихованість (за М. Бурно). *Гармонійний характер* є цілісною структурою конструктивних рис, де кожна риса виражає певне моральне ставлення людини, яке здійснює контроль над деструктивними якостями і забезпечує духовно-моральну саморегуляцію, моральну силу, врівноваженість, адекватну поведінку і визначає конструктивність взаємин. Гармонійність характеру проявляється не тільки в тому, що людина розуміє принципи і правила поведінки, але і поводить згідно з ними, проявляючи силу характеру.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.

1. На основі теоретичного аналізу філософських, духовно-релігійний та науково-психологічних підходів ми визначаємо характер як динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких рис, детермінованих як ендопсихічними чинниками (темпераментом, афективністю, підсвідомими установками, звичними стереотипами реагування, загальним ресурсом психічної енергії), так і екзопсихічними чинниками (системою ставлень людини), які визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки.

Характерологія має свої коріння в античній філософії. Християнська антропологія здійснила інтеграцію духовно-релігійного вчення і філософських знань стосовно духовно-моральних чинників характероутворення особистості. Характер являє собою систему моральних чеснот або пороків людини. Цілісність характеру зумовлена єдністю духу, душі й тіла на основі інтеграції ієрархічної структури особистості. Основою формування характерологічних дисгармоній є егоїстична спрямованість особистості, що зумовлена порушенням належної ієрархії духа, душі й тіла. Ґрунтуючись на егоїзмі, перекохані природні потреби людини перетворюються у стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси характеру. Духовно-моральна спрямованість виступає психологічною умовою розвитку гармонійного характеру шляхом свідомого опанування системою духовних чеснот.

Духовно-моральний розвиток є основою гармонізації характеру. Моральність – це внутрішньоособистісна духовна якість, яка визначає поведінку людини. Першоосновою формування моральності є моральне почуття – здатність до розрізнення добра і зла, що визначає моральну потребу – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить моральний закон, що спрямовує волю людини у бік добра. Совість є внутрішнім моральним законом, що забезпечує моральність дій, нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення і самоконтролю. Моральність у сполученні з духовністю дає підстави для розвитку духовно-морального стрижня особистості. Духовно-моральна гармонізація характеру ґрунтується на перенесенні центра уваги людини з її учинків на її думки й почуття, рефлексії власних дисгармоній і зміні життя у бік моральної норми. У міру духовно-морального життя формуються моральнісні ставлення людини до Бога (довіра, любов, вдячність), до себе (скромність, самокритичність, почуття гідності й самоповаги), до людей (уважність, повага, альтруїзм, любов), до справи (працьовитість, цілеспрямованість),

до речей і природи (охайність, відповідальність) і до світу в цілому, які визначають гармонійний характер, ознаками якого виступають смиренність, терпеливість, лагідність.

2. Дисгармонійний характер є комплексом дисгармонійних, суперечливих рис, що не підпорядковані свідомій моральній саморегуляції людини і викликають стан психологічного дискомфорту, руйнуючи її особистісні взаємини. Психологічними детермінантами розвитку дисгармоній характеру є дефіцит моральності й самоконтролю, а також неузгодженість між інтелектом, почуттями і волею особистості, що порушує цілісність характеру й зумовлює нездатність людини до самоконтролю власними емоціями і поведінкою. Характерологічно-дисгармонійним наслідком впливу несприятливих внутрішніх (конституціональних, психосоматичних) та зовнішніх (деструктивно-виховних, стресових) факторів виступає егоцентризм, який є психологічним підґрунтям подальшого розвитку характерологічних дисгармоній. Дисгармонійність характеру має два виміри: *кількісний* (ступінь відхилення від норми) і *якісний* (які саме дисгармонійні риси є домінуючими). Основою розвитку характерологічних дисгармоній є несформованість духовно-моральної саморегуляції особистості.

3. Дисгармонійний характер є наслідком несформованості духовно-моральної самосвідомості й самоконтролю особистості. Емоційні й вольові дисгармонії можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: або пасивні негативні емоції і астеничні вольові тенденції, або активні негативні емоції та стеничні, але деструктивні вольові прояви при несформованості духовно-моральних якостей.

4. Характер має структуру (систему кластерів рис) і зміст (позитивні або негативні риси). Риси характеру – це стійкі особистісні тенденції, закріплені у відповідних формах поведінки. Кожна риса формується в процесі багаторазової реалізації певного ставлення людини у відповідних вчинках. Риси мають дихотомічні властивості (можуть бути гармонійними, що базуються на моральних ставленнях, або дисгармонійними). Структура характеру має моральний, інтелектуальний та почуттєвий компоненти. Критеріями гармонійності характеру виступають: його цілісність, сила, урівноваженість і моральна вихованість (за М. Бурно). Гармонійний характер є цілісною структурою конструктивних рис, де кожна риса виражає певне моральнісне ставлення людини і здійснює контроль над деструктивними якостями, що забезпечує духовно-моральну саморегуляцію, моральну силу, врівноваженість, адекватну поведінку і визначає конструктивність взаємини особистості.

Існує два типи гармонійності характеру: *відносна* (характер адаптований у межах

певних умов), яка може досягатися завдяки вивченню власних особливостей і знаходженню адекватних способів їх реалізації, і *загальна* (гармонійний характер за будь-яких зовнішніх умов), що досягається шляхом духовно-морального самоудосконалення особистості.

Результати першого теоретичного розділу висвітлено у 9 наукових публікаціях:

1. Павлик Н. В. Гармонійність характеру майбутнього педагога як показник його духовної культури / Наталія Василівна Павлик // Теоретико-методологічні питання розвитку загальної обдарованості особистості: Матеріали всеукраїнської конференції присвяченої 20-річчю заснування НАПН України. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2012. – С. 83–92.
2. Павлик Н. В. Психологічна готовність викладачів гуманітарного профілю до творчої професійної діяльності / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – К., 2008. – Т. 12. Вип. 6. – С. 212–219.
3. Павлик Н. В. Невротичний характер як чинник порушення гармонійного розвитку обдарованої особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2012. – Вип. 7 – С. 80–89.
4. Павлик Н. В. Розвиток невротичного характеру молоді – сумний наслідок аморального впливу сучасної вітчизняної культури / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2012. – № 3/4 – С. 36–44.
5. Павлик Н. В. Невротичний характер майбутнього педагога як актуальна психолого-педагогічна проблема / Наталія Павлик // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2012. – № 5. – С. 134–144.
6. Павлык Н. В. Гармоничность характера будущего педагога как фактор эффективности педагогической деятельности / Н. В. Павлык // Психология учебной деятельности : материалы междунар. научно-практ. конф. – Брянск, 2012. – С. 75–83.
7. Павлик Н. В. Характерологічні чинники успішності педагогічної взаємодії між учителем та учнями / Н. В. Павлик // Психологічні і педагогічні проблеми педагогічної дії : зб. наук. праць : у 2-х ч. / [за наук. ред. В. В. Рибалки, Е. О. Помиткіна]. – Харків : НТУ ХПІ, 2012. – Ч. I. – С. 298–308.
8. Павлик Н. В. Невротичний характер як чинник порушення соціалізації особистості / Н. В. Павлик // Вісник Київського Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота : зб. наук. пр. – Київ, 2013. – № 1 (7). – С. 47–50.

РОЗДІЛ 2

ГАРМОНІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Цей розділ присвячений теоретичному аналізу психолого-педагогічних підходів щодо обґрунтування основ гармонізації характеру в юнацькому віці: визначенню детермінант продуктивного особистісного розвитку, психологічних механізмів розвитку характеру процесі духовно-морального становлення юнаків та дівчат, а також особливостей духовно-моральної самоактуалізації особистості як методу гармонізації характеру в юнацькому віці.

2.1. Юнацький вік як сензитивний період свідомого характероутворення

Проблема гармонійності характеру найбільш гостро постає в юнацькому віці, оскільки юність є сензитивним періодом щодо духовно-морального і професійного самовизначення особистості (Д. Б. Ельконін) [427]. Цей вік характеризується активізацією розвитку свідомості й самосвідомості, коли людина починає осмислювати буття і себе саму, своє ставлення до світу, свої функції та обов'язки, що визначає свідомий етап в процесі характероутворення особистості. Інтерес до проблеми характероутворення в юнацькому віці проявляли такі вчені як Л. І. Божович, М. І. Буянов, І. С. Кон, Г. Крайг, І. Ю. Кулагіна, О. М. Ожогіна, Ф. Райс, А. О. Реан, Л. Стейнберг та інші) [35; 55; 152; 156; 237; 304; 463].

Аналіз літературних джерел засвідчує, що характерологічні властивості на етапі юнацтва мають різноманітні форми прояву: високий рівень психічної збудливості, тривожності, що зумовлені впливом гормональних чинників, вища порівняно з підлітками диференціація емоційних реакцій, нижчий рівень імпульсивності, більш розвинені емоційна стійкість та психічна саморегуляція (Л. І. Божович; О. В. Запорожець).

Більшість дослідників зазначають, що в юнацькому віці суперечності особистісного розвитку набирають особливої гостроти, що свідчать про перехід від дитинства до дорослості, який супроводжується якісною перебудовою усіх підструктур особистості.

Саме в юнацтві відбувається ряд психологічних змін особистості: активізується когнітивний і моральний розвиток (категоризація мислення, систематизація понять, з'являється висока чутливість відносно справедливості, боротьба за ідеали, захоплення фі-

лософією, визначення особистого «морального кодексу» (Л. Стейнберг), робиться акцент на побудові та переоцінці системи цінностей, посилюється егоцентризм (Г. Крайг), актуалізується прагнення до просторової та психологічної автономії (Ф. Райс), формується світогляд як система життєвих орієнтацій, визначаються чіткі моральні зразки, підвищується вимогливість до самооцінки, що створює умови свідомого самотворення юнаками й дівчатами власного характеру. На думку М. Й. Боришевського, моральне самовиховання особистості в юнацькому віці відбувається завдяки посиленню ролі самоактивності людини в цьому процесі [42]. Юнаки та дівчата починають критично ставитися до суспільних моральних норм, усвідомлювати власні риси характеру і свідомо виховувати характер у відповідності до обраного ідеалу. Вони часто дискутують щодо проблем моральності й самовиховання.

До числа новоутворень юнацького періоду Л. І. Божович відносила формування зразків свідомої поведінки, необхідною умовою розвитку яких виступає належний рівень самосвідомості й рефлексії [35]. Характер, як певний спосіб мислення і діяльності є результатом морального виховання і свідомого самовиховання людини. Риси характеру залежать від позиції особистості в групі, а також від того, як людина сама оцінює свій характер і чи готова вона над ним працювати. Ставлення до себе, до інших людей, до світу і зумовлена ними особистісна спрямованість задає вектор поведінки людини і детермінують *вектор спрямованості особистісного розвитку* (гармонійний або дисгармонійний). Ігнорування моральних цінностей, підміна їх помилковими орієнтирами є чинником розвитку дисгармонійних рис (егоїзму, агресивності тощо), що визначає несформованість моральних ставлень й сприяє порушенню відносин людини зі світом, що також зумовлює дисгармонійний розвиток особистості. Гармонійність характеру в юнацькому віці залежить не тільки від ситуативних факторів, а й визначається історією попереднього розвитку особистості. Особистість набуває здатності не лише виявляти відносну незалежність від безпосередніх впливів середовища, а й здійснювати саморегуляцію власної поведінки, змінювати умови свого життя. Усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, зіставляючи їх з вимогами суспільства і своїми перспективними життєвими цілями, юнаки та дівчата прагнуть до самовдосконалення – самоосвіти, самовиховання [151].

Проте М. Д. Левітов зауважував, що характер в юнацькому віці відрізняється певним рівнем неврівноваженості й суперечливості: сполучення мрійливості й практицизму, любові до насолод і самообмеження, доброти й агресивності, протиріччя між декларова-

ними моральними принципами і реальною поведінкою. Неврівноваженість характеру виражається в екзальтованості, відсутності витримки й самоконтролю. Емоційній молоді не завжди легко впоратися зі своїм настроєм, тому часті перепади настрою викликають міжособистісні суперечки. Це вік мрій, оптимізму і романтики, коли переважає життєрадісний настрій. Почуття дружби й любові також впливають на становлення характеру (проте, любов може бути як стимулом до прояву найкращих рис, так і негативно впливати на характер, послабляючи волю) [164, с. 414].

Зважаючи на ці вікові особливості, слід зазначити, що у юнаків та дівчат потенційна характерологічна дисгармонійність (егоцентризм, агресивність, нетерплячість, слабовілля, марнославство тощо), що зумовлена темпераментом або недостатньо правильним вихованням, певною мірою декомпенсується за рахунок енергійності й позитивного емоційного піднесення, що властиві юнацькому віку. Проте згодом ці дисгармонії характеру можуть актуалізуватись (проявитись у поведінці), особливо у тих випадках, якщо людина набуває психотравмуючого життєвого досвіду. Якщо свідомо не опановувати себе й не позбавлятися цих негативних якостей, дисгармонії характеру посилюються, що зумовлює дисгармонійний характерологічний розвиток особистості в юнацькому віці.

Гармонійність характерологічного розвитку в юності має соціальні підстави, адже на процес характероутворення юнаків та дівчат значно впливають не тільки психологічно-вікові, а й соціокультурні фактори. Отже, характер в юнацькому віці зумовлений взаємозв'язком особистості й культури, у якій вона формується. Сьогодні, в умовах розмитості ідеалів, порушенні інституту шлюбу, пануванні духу корисливості відбувається розвиток характерологічних дисгармоній у багатьох юнаків та дівчат. Сучасна культура характеризується відсутністю єдиної лінії духовного розвитку, індиферентністю стосовно духовно-моральних цінностей, в результаті чого на перший план у свідомості молоді, виходять прагматичні й гедоністичні цінності (комфорт, гроші, задоволення, розваги, престиж). Як відзначає С. П. Тищенко, «небезпекою для здоров'я молоді є експансія західних, невласних традиційній культурі, цінностей (культ гіпертрофованого практицизму, індивідуалізму, знецінювання моральних норм і принципів, пропаганда почуттєвих задоволень, сексуальної розбещеності, орієнтація на іншу людину як на засіб реалізації потреб власного Я)» [366, с. 344]. М. В. Романенко, аналізуючи деструктивний вплив засо-

бів масової інформації на процес формування характеру, описав механізм духовних підмін, що спричиняє патогенний характерологічний розвиток особистості: «Під видом публікацій у сучасних журналах про моду ми бачимо статті проти моралі, психічно хворі обличчя, неприродні пози, вираження жадоби до грошей і розваг, моделі девіантної поведінки, які нав'язують нездорові стереотипи» [311, с. 218]. В результаті впливу на психіку кінематографа зі сценами жорстокості в свідомості юнацтва агресія фіксується як припустима форма поведінки: «Сцени насильства у відеоіграх служать своєрідним тренажером: учать холоднокрівно реагувати в реальних життєвих ситуаціях і самому бути агресивним» [121, с. 104]. Вплив «антикультури» призводить до розмитості моральних установок, формування дисгармоній характеру, проявів жорстокості, асоціальної поведінки серед молоді. Тому моральні та емоційні якості характеру юнаків та дівчат, що призначені виконувати функцію саморегуляції діяльності та спілкування, виявляються сьогодні недостатньо сформованими, що негативно позначається на процесі психологічної саморегуляції сучасної молоді (М. Й. Боришевський, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін).

В умовах загального падіння моральності в суспільстві особистість змушена шукати адекватні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму. Але пристосування до морально-патогенних умов викликає деструктивні зміни у світогляді юнацтва та різні форми розвитку характерологічних дисгармоній. Дисгармонійний характер не тільки не сприяє конструктивній комунікації людини з оточуючими людьми, але навпроти, створює додаткові психологічні проблеми, які, у свою чергу, ще більш стимулюють дисгармонізацію особистості. Таким чином, «порочне коло» замикається. За даними сучасних психолого-соціологічних досліджень, лише 4 % сімей вважають за потрібне активно протистояти нашестю соціальної жорстокості, аморальності [321; 384].

Деструктивний вплив масової культури на процес характероутворення сучасної молоді проявляється у сприянні розвитку егоїстичної та гедоністичної особистісної спрямованості. Гедоністична спрямованість сприяє розвитку інфантилізму, слабовілля, несформованості самоконтролю, що спричиняє безліч сварок, конфліктів, сімейних негараздів.

Е. Фромм порушив питання про те, які потреби є здоровими, а які – психогенними й відзначив, що гедонізм заснований на егоїзмі, стає навіть небезпечною рисою характеру [397]. Відсутність вольових якостей і навичок до самовиховання створює ризик прими-

кання людини до морально-деструктивних молодіжних течій, в яких життя зосереджене лише на прагненні до розваг та задоволень. Сексуальна домінанта зумовлює розвиток споживчої орієнтації, нездатність людини до любові, подружньої вірності. І. Ю. Кулагіна й В. М. Колюцький відзначають, що гедоністично спрямована людина не здатна ні до морального самовизначення, оскільки визначається суто гедоністичною установкою, ні до професіоналізації, ні до побудови сталих сімейних відносин, оскільки, виявляється неспроможною до серйозного ставлення і відповідальності [156, с. 354]. Для духовно обмежених індивідів гедонізм стає *єдиним* джерелом сильних відчуттів, де вони почувають себе соціально повноцінними, що, на думку В. О. Остроглазова, є глухим кутом розвитку особистості [240]. Юнаки та дівчата з підвищеною тривожністю відчувають психологічну незадоволеність і шукають виходу зі стресів. Раніше таким виходом були заняття у творчих кружках, спортивних секціях. Але комерціалізація суспільства не сприяє гарному дозвіллу й відпочинку молоді [121, с. 53]. Людина, яка має душевну порожнечу, намагається заповнити її розвагами (телебаченням, комп'ютерними іграми, алкоголем), результатом чого є зростаючий рівень ігро-і-наркоманії серед молоді. Головна причина формування залежностей є душевне спустошення, втрата сенсу життя, розмитість моральних орієнтирів, ідеологія споживацтва, культ матеріального успіху [121, с. 45]. Отже, психологічні проблеми є лише сумним наслідком дисгармонійного розвитку особистості.

Також в юнацькому віці існує значна кількість факторів, які викликають додаткове психічне напруження: зростає інтенсивність інформаційного потоку, збільшується кількість видів діяльності, актуалізується потреба у професійному самовизначенні, зростає особиста відповідальність за успішність навчальної діяльності, значно збільшуються інтелектуальні навантаження. У ряді досліджень відзначається уразливість емоційної сфери юнаків та дівчат (Г. О. Балл, О. І. Захаров, Г. Крайг та ін.). Отже, характерною ознакою юнацького віку є підвищена емоційність, яка, з одного боку, знаходить відображення у високому рівні емпатії, розвитку почуттів дружби, любові, а з іншого, створює психологічні передумови дисгармонійного характерологічного розвитку внаслідок високої чутливості до зовнішніх факторів. Сьогодні, на етапі соціальних змін, які зумовлені значними перебудовами у суспільстві, різко підвищується рівень стресогенності, що визначає актуальність розробки психологічних засобів гармонізації, передусім, моральних, емоційних і

вольових якостей характеру сучасного юнацтва. Сучасні психологи (О. Ф. Бондаренко, І. С. Булах, Л. В. Долинська, В. Г. Панок, Н. Ф. Шевченко та ін.) спрямовують зусилля на розробку практичних методик зняття стресу, розвитку волі й гармонізації особистості в цілому [38; 65; 249; 279; 369], оскільки у вітчизняному суспільстві під впливом деструктивних кризово-економічних і соціально-психологічних факторів різко збільшується відсоток осіб, що страждають на нервово-психічні розлади (неврози, психосоматичні захворювання), що супроводжуються формуванням дисгармонійного характеру.

За експериментальними даними В. Д. Менделевича, процес формування характерологічних дисгармоній, має наступні вікові особливості: у юнацькому віці основою для розвитку дисгармоній характеру є стан психоемоційної перенапруги з комплексом реакцій образи, розчарування, тривоги, невпевненості, провини. Психотравмуючий стан стимулює фіксованість на моральних основах вчинків, що зумовлює труднощі прийняття рішень і переходу до дій [203]. Штучне культивування в культурі сексуальної потреби призводить до патологічних форм залежності від неї. В. Д. Менделевич зазначає, що сучасна масова культура створює умови для соціальної відчуженості людей, нездорового способу життя, що призводить до невротичного розвитку особистості, який в останні десятиліття набув характеру так званої «невротичної епідемії». За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я 10 % населення індустріально розвинених країн є хворими на неврози, і за останні 70 років їх кількість зросла у 24 рази. Це тільки врахована статистика, яка є лише вершиною айсберга. Велика кількість юнаків та дівчат перебувають у стані хронічного психічного дискомфорту: зневіри, нудьги, роздратованості, слабовілля, які є ознаками дисгармоній характеру особистості. Отже, як справедливо зазначає Д. О. Авдєєв, сучасне суспільство є духовно хворим і психологічно деструктивним, що сприяє розвитку характерологічних дисгармоній особистості [2]. Таким чином, вплив сучасної культури є зовнішньою умовою характерологічного розвитку в юнацькому віці. Ціннісний хаос формує певний тип «потенційно дисгармонійної особистості», котра функціонує на межі неструктурованих типів субкультур (соцреалізм, модерн, масова культура, молодіжна субкультура), що зумовлює внутрішню конфліктність і психологічні труднощі особистості [285].

Резюмуючи означене, зробимо висновок: сучасній культурі притаманні відсутність чітких моральних ідеалів, індиферентність до духовних аспектів життя, що перешкоджає

гармонійному характерологічному розвитку і викликає девіації процесу характероутворення сучасної молоді. Отже, проблема гармонійного характерологічного розвитку особистості в системі вітчизняної освіти сьогодні залишається не розв'язаною. Л. Ю. Москальова вважає, що сучасна освіта набула переважно навчальної функції і не спирається на моральні принципи, що призводить до спотвореного розвитку особистості [215, с. 95]. Інтелектуальний розвиток заохочується більш ніж духовний, внаслідок чого юнаки та дівчата не вміють керувати власними емоціями і почуттями (Е. О. Помиткін). Недостатній розвиток емоційно-вольової саморегуляції зумовлює низький рівень культури спілкування, значне емоційне вигоряння [157]. Питання гармонійної соціалізації, психокорекції й оптимізації особистісного розвитку сучасної молоді порушують О. І. Власова, В. Г. Панок, Л. В. Помиткіна, Л. Є. Просандєєва, В. М. Чернобровкін, В. А. Семиченко, Т. С. Яценко [52; 61; 155; 190; 250; 267; 281; 329; 412; 440]. Проблема особистісного розвитку в юнацькому віці розв'язується багатьма дослідниками з позиції усунення особистісних деформацій та асоціальних проявів поведінки: дезадаптивності (Н. Ю. Максимова, С. І. Подмазін), егоцентризму (Є. В. Гейко, Н. В. Жутікова), агресивності (А. О. Реан, Л. М. Семенюк), акцентуованості (І. М. Бушай, А. Є. Личко). Більшість психологічних методів виховання презентується як засоби профілактики і корекції особистісних якостей та асоціальних форм поведінки. Л. А. Найдьонова висвітлює проблему гуманізації стосунків у шкільній спільноті через подолання цькування однокласників [223]. Питання розвитку духовності й моралі в сучасному молодіжному середовищі піднімають С. І. Болтівець, І. С. Булах, І. В. Ващенко, Р. В. Павелків, Е. О. Помиткін, С. О. Ставицька та багато інших [36; 50; 60; 243; 464; 343].

Дослідники зазначають, що на відміну від молоді ХХ століття, в який активно культивувалися вольові риси (ініціативність, витримка, самовладання, наполегливість), сучасна молодь навпаки демонструє такі дисгармонії характеру як пасивність і слабку волю. Сучасна молодь відрізняється від попередніх поколінь високим розвитком інтелекту, інформаційної обізнаності при відсутності знань духовного змісту (Е. О. Помиткін).

Отже, втрата духовно підґрунтя призводить до вступу в самостійне життя великої кількості інфантильних, морально-незрілих юнаків та дівчат, які гостро відчувають деструктивні наслідки дисгармонійності власного характеру у вигляді хронічного психологічного дискомфорту (тривожності, душевного смутку, роздратованості), або спричиня-

ють психологічні страждання особам з найближчого оточення (батькам, вчителям, друзям) внаслідок жорстокого та аморального ставлення до них. Емоційна неврівноваженість, агресивність, слабовілля, душевний смуток, суперечливість поведінки є показниками дисгармонійного характеру і причинами психологічних проблем людини.

Таким чином, характерологічна дисгармонійність визначає нездатність юнаків та дівчат до переживання вищих духовних почуттів, до побудови теплих, довірливих відносин, до сутнісної самоактуалізації особистості. Таким чином, дисгармонійний характер є причиною психологічних проблем молоді людини, і навпаки, наявність психологічних проблем є індикатором дисгармонійності її характеру. Усі ці факти акцентують увагу психолого-педагогічної науки на актуальності вирішення проблеми своєчасної психологічної профілактики розвитку характерологічних дисгармоній серед молоді.

Отже, характер сучасних юнаків та дівчат нерідко відзначається певним рівнем дисгармонійності внаслідок впливу різноспрямованих соціально-культурних та особистісно-вікових чинників. З одного боку, гормональна перебудова організму, деструктивний вплив соціокультурних факторів зумовлює дисгармонійність характеру, а з іншого, активізація фізичних, емоційних і когнітивних функцій, розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, мотивації самовиховання стає психологічним підґрунтям особистісного зростання в юнацькому віці. Відчуття психологічного дискомфорту сприяє активному розвитку самоконтролю над власними почуттями й вчинками, що визначає здатність молоді людини до самоусвідомлення й виховання в собі позитивних якостей характеру, самовизначення напрямку свого подальшого особистісного, розвитку. Таким чином, юнацький вік стає сензитивним періодом щодо свідомого характероутворення особистості.

Незважаючи на те, що у психології існує чимало робіт, у яких розглядаються ті чи інші аспекти розвитку характерологічних особливостей в юнацькому віці (В. В. Волошина, І. В. Дубровіна, І. С. Кон, А. Є. Личко, А. М. Прихожан, Ф. Райс, А. О. Реан та ін.), але фактично відсутні дослідження, в яких вивчалися б особливості процесу гармонізації характеру юнаків та дівчат. Тому, враховуючи підвищену емоційну чутливість юнацтва до впливів сучасного соціуму і те, що саме у цей період закладаються основи наступного життя у зрілі роки (П. М. Якобсон), виникає необхідність у дослідженні психологічних детермінант продуктивного особистісного розвитку в юнацькому віці.

2. 2. Детермінанти продуктивного особистісного розвитку юнаків та дівчат

Проблема особистісного розвитку майже сторіччя привертає увагу багатьох талановитих дослідників (І. Д. Бех, І. С. Булах, О. М. Леонт'єв, А. Маслоу, К. Роджерс, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та багатьох інших). Ідею особистісного розвитку було запроваджено Г. С. Костюком, який розглядав особистісний розвиток як низку послідовних і прогресивних змін, що характеризують прогресуючий рух структур психіки (її поглядів на довкілля, почуттів, здібностей) від нижчих рівнів до вищих, адже людина зазнає послідовних якісних змін, які характеризують становлення її фізичних, розумових, емоційних, моральних та інших властивостей. Г. С. Костюк зазначав, що важливим аспектом психічного розвитку в юнацькому віці є інтенсивне інтелектуальне дозрівання особистості.

В юнацькому віці під впливом конституціональних факторів і соціального досвіду в кожній людині формуються характерні для неї особливості поведінки, що сприяють її адаптації до соціуму [54]. Факторами формування характеру в юнацькому віці виступають спадковість (тип нервової діяльності), темперамент, умови виховання, релігія, соціальне середовище, культура [88]. У процесі особистісного розвитку складається неповторна характерологічна своєрідність особистості. В юнацькому віці потяг до неповторності в індивідуальному розвитку є рушійною силою особистісного становлення. Детермінанти психічного розвитку Г. С. Костюк вбачав у внутрішніх суперечностях особистості (розбіжності між новими потребами і наявним рівнем володіння засобами їх задоволення; невідповідності рівня особистісного розвитку наявному місцю людини в системі суспільних відносин; суперечності між тенденціями до інертності і до рухливості особистості).

Актуалізація внутрішніх суперечностей спонукає особистість до саморуху [150]. В юнацькому віці процес особистісного розвитку активізується завдяки загостренню саме цих суперечностей, адже у цей період відбувається усвідомлення своєї індивідуальності, змінюється ставлення до навколишнього світу, до себе, до інших людей, відбувається перебудова потреб, мотивів поведінки. Водночас змінюються вимоги сучасного суспільства. У зв'язку з цим юнаки та дівчата мають погоджувати свої потреби з вимогами соціальних норм. Необхідність такого погоджування нерідко пов'язана із труднощами, котрі стають причиною наступних суперечностей, що позначаються на процесі характерологічного розвитку особистості, який може протікати в гострій формі, зумовлюючи сильні емоційні пе-

реживання і порушення у поведінці юнаків та дівчат. В процесі особистісного розвитку в юнацькому віці провідне місце займає мотиваційна сфера, яка включає мотиви різного походження і змісту. Від ступеня узагальненості й стійкості вищих мотивів залежить витривалість особистості у конфліктних ситуаціях, її здатність чинити опір спокусам.

Мотивацію поведінки особистості Г. С. Костюк пов'язував з конфліктами між різними мотивами. Виникаючи як ситуаційне явище, такі конфлікти можуть стати стійкими індивідуальними особливостями, надавати суперечливості поведінці юнаків та дівчат. Без належного переборення, ці суперечності призводять до невротичних станів, визначаючи цим дисгармонійні риси характеру особистості. Отже, особистісний розвиток в юнацькому віці може бути як продуктивним, спрямованим на особистісне зростання (І. С. Булах) і становлення гармонійного характеру, так і непродуктивним, що зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній (Б. С. Братусь). Усвідомлена моральна мотивація зумовлює стійкість вищих мотивів і подолання внутрішньоособистісних суперечностей і виступає психологічною детермінантою продуктивного особистісного розвитку в юнацькому віці.

Сьогодні у психології широко досліджуються окремі види розвитку базових психічних процесів: *психофізіологічного* (О. М. Кокун) [146;], *вольового* (А. І. Висоцький, В. Джемс, В. К. Калин, І. Д. Ладанов, О. П. Макаревич) [69; 452; 131; 159; 183; 348], *інтелектуального* (С. Мадді, В. О. Моляко, Н. В. Чепелева) [453; 210; 409; 410], *соціально-комунікативного* (В. П. Андрущенко, І. М. Бушай, О. І. Власова, Т. Г. Григор'єва, Л. В. Долинська, А. Б. Коваленко, Л. Є. Просандєєва, Т. П. Усольцева, В. М. Чернобровкін) [13; 52; 61; 80; 98; 147; 281; 412], *морального* (М. Й. Боришевський, І. С. Булах, М. Б. Євтух, Л. Ю. Москальова, Г. О. Онищенко, Р. В. Павелків), *духовного* (І. Д. Бех, Г. П. Васянович, І. А. Зязюн, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, С. О. Ставицька) як складових загального процесу особистісного розвитку.

Однак, чіткі критерії якісних змін, що характеризують вектор гармонійності характерологічного розвитку, на сьогоднішній день, на жаль, відсутні.

Показником продуктивності цілісного розвитку особистості виступає «особистісне зростання» (І. С. Булах, К. Роджерс), яке пов'язане зі зміною способів сприйняття власного внутрішнього світу, з прагненням змінити власне «Я» і своє ставлення до життя, зробити його зрілим [50; 461]. І. С. Булах визначав особистісне зростання як процес «самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного Я, що актуалізує нові рівні відкриття у самого себе моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до

осмисленого переживання власних дій як вільних і відповідальних вчинків» [49, с. 20]. Ретельно аналізуючи зміст категорії «особистісне зростання», вона робить узагальнення щодо наявності декількох науково-психологічних напрямів, які визначають критерії особистісного розвитку. «Класична лінія» у психології представлена у філософсько-психологічній концепції С. Л. Рубінштейна, який розумів особистісний розвиток як виникнення нових якостей, вищих рівнів буття – як рух особистості до духовного сходження. Формула детермінації С. Л. Рубінштейна, згідно з якою зовнішні чинники діють через внутрішні умови, є визначальною у вивченні генезису особистісного зростання. В руслі зазначеного напрямку Г. С. Костюк показав, як психічні компоненти (у тому числі й характер), визначаються зовнішніми обставинами і водночас внутрішньо регулюють їх. Особистість виступає як сукупність внутрішніх умов, що сформувалася в залежності від попередніх впливів середовища і являє собою діалектичну єдність різноманітних та взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Якості характеру, що виникають процесі особистісного розвитку, включаються у структуру подальшого розвитку, зазнають змін, диференціюються та інтегруються і стають компонентами структури особистості, яка виступає як стійка і динамічна система психічних властивостей. Як система, що сама себе регулює і вдосконалює, особистість характеризується єдністю протилежних тенденцій – інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції тощо [151].

У традиційній радянській психології розвиток особистості розглядається з позиції його зумовленості лише зовнішніми чинниками. У зв'язку з цим особистісне становлення визначається процесом інтеріоризації суспільних норм і цінностей, завдяки чому поняття «розвиток особистості» розуміється як «засвоєння суспільного досвіду» (О. О. Бодальов, О. М. Леонтьєв), «оволодіння нормами, зразками та еталонами суспільства» (М. І. Воловікова, Л. І. Рувінський, В. Є. Чудновський), як «перетворення суспільних мотивів в особистісні» (Л. І. Божович, П. М. Якобсон), як «входження у соціальне середовище та інтеграція в ньому» (О. Г. Асмолов, А. В. Петровський). Інша тенденція у психології стверджує особливу роль свідомості в процесі особистісного розвитку. При цьому визнається рівноцінність зовнішньої і внутрішньої детермінації. Поняття «розвиток особистості» презентується як: «накопичення нових можливостей та індивідуальних потенціалів» (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, А. Б. Брушлінський), «здатність до соціальної активності та самоактивності» (М. Й. Боришевський, В. І. Слободчиков, Т. С. Яцен-

ко), «сходження до духовно-морального виміру» (І. Д. Бех, Б. С. Братусь, В. П. Зінченко, М. В. Савчин). Наступна тенденція розглядає розвиток особистості як суб'єкта власної психічної активності, що визначається на основі уявлень про саморух, самоактивність (З. С. Карпенко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко). Регулятивну функцію в цьому процесі виконує свобода, адже особистість є відповідальною за своє становлення і функціонування [49].

Розвиток особистості за А. Маслоу – це динамічний процес змінювання, який триває безперервно на основі «мотивації особистісного зростання» у напрямку актуалізації буттєвих потреб людини [454]. Ядром особистості виступає «Я-концепція», яка визначає конструктивну тенденцію до самоактуалізації як головної рушійної сили життя.

Для формування адекватного ставлення людини до самої себе потрібен значний досвід усвідомлення себе суб'єктом поведінки, щоб ставлення до себе перетворилися в рефлексивні властивості характеру. Самовідношення виступає основою *самосвідомості* і виконує функції саморегулювання й саморозвитку [281; 413].

В юнацькому віці відношення до себе проявляється в самооцінці своїх дій. Самокритичність полягає у прагненні строго і об'єктивно оцінювати себе. Твереза самооцінка виступає однією з умов самоудосконалення особистості, що допомагає виховувати в собі скромність, чесність, принциповість, дисциплінованість. З моральністю, вимогливістю до себе пов'язана принциповість, яка визначає такі риси як чесність, відповідальність і надає характеру духовно-діяльної спрямованості [164, с. 127-129]. Скромність і самокритичність мають сполучатися з почуттям людської гідності. Самозакоханість – це карикатура на почуття гідності, яка зумовлює розвиток егоцентризму, марнославства. На егоїстичному ґрунті часто виникає заздрісність. Юнаки та дівчата, що мають ці риси, мимоволі створюють конфліктні ситуації. Інша небажана крайність у характері це – конформізм, нездатність до відстоюванні своїх поглядів, позицій. Отже, важливою детермінантою продуктивного особистісного розвитку в юнацькому віці виступає адекватна моральна самооцінка, яка формується на основі засвоєння моральних цінностей.

На думку М. Д. Левітова, вікова динаміка становлення характеру визначається властивостями нервової системи, умовами життя, оточенням, особливостями життєвого досвіду, життєвою позицією, формами діяльності, вихованням і самовихованням. Сполучення високого рівня моральної вихованості й сили характеру визначає його цілісність,

що зумовлює гармонійність подальшого характерологічного розвитку особистості.

Відповідно до наукових положень багатьох дослідників характерним є тісний взаємозв'язок особистісного зростання з моральним становленням (Р. Байярд, А. Бандура, Б. С. Братусь, І. С. Булах, Г. Крайг, А. Є. Лічко, Ф. Райс, Л. А. Регуш, Г. А. Цукерман та ін.). Теоретичний аналіз джерел показав, що майже усі дослідники (А. Я. Арет, Г. О. Балл, І. С. Булах, О. Л. Горбачов, Е. О. Помиткін, С. О. Ставицька та інші) погоджуються з тим, що рівень особистісного розвитку визначається рівнем духовно-моральної *свідомості й волі*, що зумовлює моральний самоконтроль людини над власними психічними станами [19; 26; 40; 49; 78; 265; 343]. В цьому контексті, мова йде про рівень сформованості духовно-моральної саморегуляції. І. С. Булах також простежує прямий взаємозв'язок між процесами особистісного та морального зростання. Вона описує специфіку розвитку моральної самосвідомості як психологічну умову особистісного зростання особистості, критеріями якого виступають здатність до прийняття і реалізації довільних рішень, здійснення вільних вчинків [50]. «Психологічними механізмами становлення морально-духовної самосвідомості виступають моральна саморефлексія, котра збалансовує як внутрішню роботу когнітивної складової (моральних знань), так і емоційно-ціннісної складової (моральних самооцінок і самопочуттів), та моральна саморегуляція, змістом якої є виконання функцій координації, регуляції, керування, контролю, активізація вільних дій на рівні поведінкової складової. У змісті когнітивної складової превалує моральна саморефлексія, емоційної – нормативно-ціннісне самоставлення, поведінкової – моральна саморегуляція [49, с. 19]. І. С. Булах підсумовує, що змістовно-сміслові контексти понять «особистісне зростання» та «моральне зростання» є синонімічними і прихильники особистісного підходу однаковою мірою використовують їх у процесі побудови психологічних моделей особистісного розвитку людини. Кожна модель вирізняється базовими компонентами, які займають у ній домінантне положення: спрямованість (Л. І. Божович), переживання (Л. С. Виготський, Ф. Ю. Василюк), самосвідомість (Б. Г. Ананьєв, В. П. Зінченко, І. С. Кон, К. Роджерс, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова та ін.).

Особистісною передумовою морального зростання в юнацькому віці виступає процес становлення моральної самосвідомості. Природа моральних уявлень особистості інтерпретується як: автономна система особистісних цінностей (І. Д. Бех, Б. С. Братусь,

Н. І. Непомняща), моральних суджень (Л. Колберг, Ж. Піаже), емоційно-ціннісних переживань (М. І. Воловікова, М. В. Савчин та ін.), самооцінка (С. Г. Якобсон).

Виходячи з цих положень, ми дійшли висновку, що моральний розвиток в юнацькому віці визначає вектор продуктивності особистісного розвитку. Таким чином, можна стверджувати, що особистісний розвиток юнаків та дівчат може бути *продуктивним*, що зумовлюється розвитком моральної самосвідомості й спрямований на формування гармонійного характеру, і *непродуктивним*, що визначається несформованістю моральної самосвідомості й зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній.

Розглянемо психологічні особливості продуктивного особистісного розвитку, який визначає гармонійне характероутворення особистості. Ідея Г. С. Костюка, який розглядав особистісний розвиток як низку прогресивних змін, що характеризують рух людської істоти від нижчих рівнів до вищих, дає підстави для визначення рівнів особистісного зростання. С. Л. Рубінштейн запропонував трьох-рівневу структуру особистості: психофізіологічний (базовий рівень), індивідуально-психологічний та індивідуально-смысловий, який базується на сенсожиттєвих цінностях і зрілих ставленнях особистості (до себе, до інших, до світу), що забезпечують підтримку стану внутрішньої рівноваги [315]. В. В. Зеньковський справедливо відзначив, що оволодіння собою лише на психофізичному рівні ще не означає особистісної досконалості [117, с. 97]. Б. С. Братусь, інтегруючи ідею самоактуалізації А. Маслоу, розширює трьох-рівневу модель С. Л. Рубінштейна, додаючи до неї вищий – екзистенціальний рівень – життєтворчості, що досягається через здійснення особистісного вибору, визначення сенсу життя, керування смисловою регуляцією [45]. Л. В. Сохань і В. М. Ямницький зауважують, що здатність людини до функціонування на рівні життєтворчості визначає її особистісне (психічне, психологічне і духовне) здоров'я [108; 293; 438].

Зближуючи категорії психічного, психологічного і духовного здоров'я, С. Д. Максименко розглядає їх у якості шаблів процесу розвитку особистості [185, с. 4]. Сформованість позитивних ставлень до себе, до інших, а також уміння справлятися з життєвими проблемами припускає наявність гармонії особистості у сфері самосвідомості, позитивного самосприйняття та емоційно-ціннісного відношення до себе та інших, а також стресостійкість і здатність до ефективної, творчої діяльності. Конструктивна реалізація людиною позитивних ставлень створює відчуття гармонії, щастя і духовного спокою. С. Д. Макси-

менко відзначає, що психологічно здорові особистості здатні самостійно й вільно ставити мету, приймати рішення, відповідати за свої вчинки [186]. П. П. Горностаєв порушує проблему конструктивної ролі самореалізації особистості як критерію гармонійності особистісного розвитку [79]. М. Челнокова визначає значимість емоційного інтелекту в особистісному зростанні сучасної студентської молоді [408].

За переконанням Е. О. Помиткіна, гармонійний особистісний розвиток являє собою збалансований розвиток 4-х сфер особистості: фізичної (здоровий спосіб життя), емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної [266, с. 235]. Г. П. Васянович також вважає, що умовою гармонійного розвитку особистості є рівномірність розвитку усіх її складових, проте саме духовна домінанта має визначати розумовий, моральний та естетичний особистісний розвиток [59, с. 9]. Він співвідносить рівні особистісного розвитку (за моделлю Б. С. Брауна) з вимірами свідомості: «Існує чотири виміри свідомості: *природний* (усвідомлення зовнішніх явищ світу), *соціальний* (стосунків з іншими людьми), *особистісний* (самосвідомість) та *ноологічний* (усвідомлення духовного світу), що зумовлює типи відповідної спрямованості особистості [59, с. 55-56]. Особистісний розвиток відбувається шляхом поступового переходу від засвоєння вищих (естетичних, моральних, духовних) цінностей до формування відповідних якостей. Духовність знаходить прояв у рисах характеру та саморегуляції. Л. В. Помиткіна визначає гармонію особистості як внутрішню і зовнішню упорядкованість, узгодженість, психічних властивостей, а гармонійний розвиток – як співрозмірний, збалансований розвиток окремих підструктур у загальній структурі особистості. Значна частина особистісних дисгармоній, на її думку, детермінується психологічною неконгруентністю – невідповідністю якостей характеру людини її темпераменту [267].

Спираючись на розглянуті підходи, ми припускаємо, що продуктивний особистісний розвиток, моральне становлення, психологічне здоров'я, гармонійність характеру і конструктивна життєтворчість особистості тісно пов'язані між собою, оскільки зумовлюються високим рівнем духовно-моральної саморегуляції.

Розглядаючи динаміку психічного розвитку особистості, слід зазначити, що він відбувається не лінійно, а має періоди стабільності й психологічних криз. У наукових працях В. І. Слободчикова представлена інтегральна періодизація психічного розвитку в онтогенезі. Особлива психологічна криза психічного розвитку (криза ідентичності) припадає са-

ме на період юнацького віку [334]. Е. Еріксон розумів вікову кризу як психологічний стан, що виникає при блокуванні цілеспрямованої життєдіяльності зовнішніми або внутрішніми чинниками, пов'язаними з переходом до нового етапу розвитку особистості [429]. Наслідком вдалого проходження кризи є досягнення певного рівня особистісної зрілості. Якщо криза вчасно не вирішується, то проблема буде виникати на кожній наступній стадії розвитку, зумовлюючи формування дисгармоній характеру. Е. Еріксон підкреслював що молода людина потребує чіткої системи ідей, принципів, які надають їй переконливу картину світу. Зріла особистість характеризується наявністю психосоціальної ідентичності, сензитивний період формування якої припадає саме на юнацький вік. Невирішена криза ідентичності сприяє формуванню «дифузії», що служить підставою розвитку дисгармоній характеру.

Психологічні закономірності подолання життєвих криз (вікових, духовних, ціннісних, екзистенційних) висвітлюються у дослідженнях Т. М. Титаренко, В. Франкла, Г. Шихі та ін. [100; 363; 365; 422]. Приймаючи виклики долі, людина удосконалюється, розвивається і свідомо обирає для себе більш складні, але відповідні для її потенціалу завдання. Відмовляючись від вирішення проблем або обираючи ті, що перевищують її особистісні ресурси, людина переживає кризи. О. А. Донченко і Т. М. Титаренко класифікують кризи за критеріями тривалості, продуктивності [100]. В. Франкл писав про екзистенційні кризи. Процеси перебудови смислових структур свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності, що відбуваються під час кризи, значно впливають на формування характеру і подальший розвиток особистості [388, с. 49-88]. П. І. Юнацкевич й В. А. Кулганов зазначають, що ціннісні кризи зумовлені наявністю внутрішньоособистісного конфлікту, сутність якого, полягає у боротьбі мотивів (між різними цінностями, між бажанням та обов'язком) [434].

На думку Е. О. Помиткіна, в юнацькому віці існують духовні потреби, незадоволення яких може зумовити кризово-психологічний стан. Це потреби у порозумінні з оточуючими, у спілкуванні та поглибленні стосунків, у відновленні єдності (з певною спільнотою), бажання принести користь. [266]. Усі типи психологічних криз супроводжуються підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. У ситуації зіткнення мотивів особистість, не завжди може зробити вибір, оскільки не спрацьовує психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції, що викликає стан психологічної дезадаптації особистості. О. І. Климишин стверджує, що «актуалізація духовного потенціалу

особистості відбувається у двох площинах життєздійснення: в горизонтальній – у середовищі діяльній самореалізації й індивідуального самоствердження та у вертикальній, яка репрезентує духовне зростання людини» [142, с. 2]. Е. О. Помиткін зазначає, що передумовами духовного зростання є саме *духовні кризи* – стрибкоподібні переходи кількісних змін у якісні новоутворення особистості. Неузгодженість та різноспрямованість ідеалів, смислів і цінностей може призводити до духовно-психологічного *дисонансу*, що виникає в ситуації прагнення до реалізації суперечливих мотивів [292, с. 165]. Духовний дисонанс спричиняє внутрішньоособистісний конфлікт, який є причиною формування дисгармоній характеру. Потреба у подоланні духовного дисонансу спонукає людину до активного духовного саморозвитку і потребує вольових зусиль, зосередженості на духовному самотворенні.

Виходячи з цього, ми припускаємо, що процес характероутворення також має певні етапи і кризові періоди, під час яких молода людина відчуває психологічний дискомфорт, її характер певною мірою набуває ознак дисгармонійності, що зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію особистості. У контексті нашого дослідження під дисгармоніями характеру ми розуміємо не відхилення *поведінки* людини від *середньостатистичної* норми, а невідповідність *характеру* критеріям його *гармонійності* унаслідок недостатньої сформованості духовно-моральних та вольових якостей. Якщо людина свідомо не позбавляється негативних якостей характеру, вектор особистісного розвитку набуває непродуктивної спрямованості, а характерологічні дисгармонії посилюються, що зумовлює дисгармонійний характерологічний розвиток особистості в юнацькому віці.

Проте активізація самосвідомості, зміна життєвих позицій, формування свідомого світосприйняття надає шанс щось змінити у власному характері й стосунках. Отже, криза юнацького віку є важливим етапом в процесі характероутворення на шляху досягнення особистісної зрілості. В залежності від конструктивності розв'язання кризи відбувається або гармонізація, або дисгармонізація характеру людини. Особливості характеру зумовлюють психологічні чинники (темперамент, умови життя і виховання, соціальне оточення, спрямованість, особистісна активність щодо самовиховання). Гармонійний розвиток характеру в юнацькому віці визначається готовністю особистості до вирішення смисложиттєвих питань, до морального самовизначення, що стає можливим лише при наявності чітких духовно-моральних переконань і достатньому рівні духовно-моральної саморегуляції.

Теоретичний аналіз науково-психологічних підходів дозволяє стверджувати, що особистісний розвиток в юнацькому віці може бути як *продуктивним*, спрямованим на формування *гармонійного* характеру, так і *непродуктивним*, що зумовлює розвиток характерологічних *дисгармоній*. Гармонійність характеру несе в собі позитивний зміст, будучи одночасно процесом і результатом продуктивного особистісного розвитку. Продуктивність особистісного розвитку визначається моральним становленням особистості, яке зумовлюється рівнем розвитку моральної свідомості і сприяє формуванню моральної саморегуляції. У такий спосіб ми виявляємо причинно-наслідковий зв'язок: на характер впливають спадковість, темперамент, виховання, які, у свою чергу, піддаються істотній зміні в процесі самовиховання особистості завдяки духовно-моральним та вольовим впливам з боку самої людини. Таким чином, одержуємо ланцюжок детермінації вектора особистісного і характерологічного розвитку (рис. 2.1).

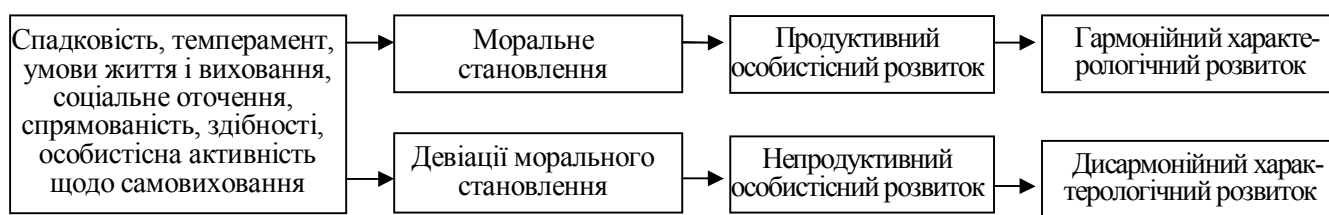

Рис. 2.1. Детермінація характерологічного розвитку особистості в юнацькому віці.

Детермінантами продуктивного особистісного розвитку юнаків та дівчат виступають як зовнішні фактори (сприятливі умови життя й виховання, доброзичливе соціальне оточення), так і внутрішньоособистісні чинники: подолання внутрішньоособистісних суперечностей (Г. С.Костюк); актуалізація буттєвих потреб (А. Маслоу), визначення сенсу життя (В. Франкл), життєтворчість (Л. В.Сохань), врівноважений темперамент (С. Д. Максименко), ієрархічна система моральних цінностей (В. І. Абраменко, Д. М. Леонтьєв), позитивно-ціннісне самоствавлення (Н. Пезешкіан), ціннісне ставлення до людей (В. В. Рибалка); саморефлексія (І. С. Булах), адекватна моральна самооцінка (Л. Ю. Москальова), особистісна активність щодо самовиховання (І. Д. Бех), духовно-моральна спрямованість (Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, Г. П. Васянович).

Теоретичний аналіз психологічних концепцій дозволив визначити психологічні чинники, які визначають продуктивність особистісного розвитку юнаків та дівчат:

- усвідомлення і врахування людиною власного типу темпераменту, особливостей вищої нервової діяльності, що сприяють гармонійній адаптації психофізіологічних властивостей

- людини до умов існування й допомагає у професійному самовизначенні юнаків і дівчат;
- соціальні фактори (доброзичливе соціальне оточення, прийняття особистості);
  - інтелектуально-когнітивні чинники (прийняття своїх якостей, здатність до визнання власних помилок, антиномічно-позитивне мислення, конструктивна актуалізація креативних здібностей), що зумовлюють гармонійний розвиток інтелектуальних рис характеру;
  - морально-почуттєві психологічні чинники (позитивні почуття, почуття задоволення від здійснення моральних вчинків), які визначають гармонійність емоційно-почуттєвих рис;
  - морально-вольові психологічні чинники (активізація волі й особистісної активності щодо самовиховання), що зумовлюють гармонійний розвиток вольових рис;
  - духовно-моральні чинники (особистісна саморефлексія, моральна самооцінка, духовна спрямованість, актуалізація духовного потенціалу, релігійної потреби, цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку, мотивації духовно-морального самовдосконалення, сформованість моральнісних ставлень, здатність до децентрації, подолання егоїзму), які визначають гармонійність розвитку духовних утворень особистості.

Актуалізація визначених чинників здійснює гармонізуючий вплив на характерологічний розвиток в юнацькому віці. Проте, саме духовно-моральні детермінанти сприяють формуванню духовно-моральної саморегуляції, яка сприяє розвитку здатності особистості юнацького віку до прийняття моральних рішень, здійснення моральних вчинків.

2.3. Психологічні механізми розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості в юнацькому віці

Розвиток характеру в юнацькому віці для кожної людини відбувається у конкретних соціальних умовах, які значно впливають на процес характерологічного розвитку. Спосіб життя визначає єдність думок, почуттів, спонукань, дій людини зумовлюють розвиток її характеру. Безпосереднє формування характеру відбувається в різних групах (родині, дружній компанії, класі, трудовому колективі тощо). В залежності від того, яка група є для особистості референтною, які цінності культивує у своєму середовищі, такі відповідні риси характеру будуть розвиватися в її членів [164, с. 31-35].

Отже, характер в юнацькому віці є надбанням особистості, яке формується під впливом виховання і життєвого досвіду. Інакше кажучи, характер є результатом попереднього

та відправним пунктом подальшого особистісного розвитку. Ми вважаємо за доцільне розглядати характер як передумову і одночасно як результат особистісного розвитку.

Сучасні дослідники визначають різні психологічні механізми розвитку характеру особистості в процесі її духовно-морального становлення в юнацькому віці: 1) моральна самосвідомість (саморефлексія, самоствавлення, саморегуляція) (І. С. Булах, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. А. Малахов, Л. Ю. Москальова), 2) духовна спрямованість, духовний потенціал (Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, Г. П. Васянович, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин), 3) позитивне мислення (Н. Пезешкіан), 4) емоційно-вольова саморегуляція на основі ієрархічної системи цінностей (В. І. Абраменко, О. М. Леонтєв, Д. М. Леонтєв, О. П. Макаревич, Н. Ф. Шевченко). Розглянемо детально ці механізми з метою визначення основного психологічного механізму гармонійного розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості в юнацькому віці.

1. Психологічний механізм *моральної самосвідомості* має три компоненти: саморефлексію, самоствавлення і саморегуляцію.

За переконанням І. С. Булах, моральна самосвідомість виступає провідною силою в процесі особистісного становлення задаючи імпульс розвитку людини [49]. У молодих людей формуються стійкі тенденції, що характеризують розвиток моральної свідомості: підпорядкованість мотивів почуттю обов'язку, формування навичок моральної поведінки, які зумовлюють розвиток вольових рис характеру і формування навичок моральної поведінки. В. А. Малахов відносить до структури моральної свідомості моральні норми, принципи, почуття обов'язку, відповідальності, прагнення до добра, протистояння злу, які визначають здатність людини до самокритичного ставлення до себе, до визнання власних помилок, негативних вчинків [188]. С. О. Ставицька зазначає, що рівень розвитку самосвідомості визначається потребою у саморозвитку особистості [343].

Для визначення особливостей розвитку моральної самосвідомості розглянемо результати наукового пошуку, що відображені у дослідженнях психологічних закономірностей морального розвитку особистості. Цінний внесок у теорію морального розвитку зробили Т. Г. Аболіна, І. Д. Бех, Г. І. Бондаренко, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, Г. П. Васянович, В. В. Діуліна, М. Євтух, І. А. Зязюн, Л. Ісааксон, Л. Колберг, В. А. Малахов, Л. Ю. Москальова, Н. Г. Ничкало, Р. В. Павелків, О. В. Сухомлинська, С. Пітел

[153; 29; 32; 37; 41; 42; 46; 49; 50; 95; 451; 445; 215; 243; 459]. Більшість дослідників вважають що саме моральна культура як синтез групових норм і цінностей визначає моральний розвиток особистості. В. О. Сухомлинський зазначав, що моральна культура особистості постає єдністю культури і моралі й визначається ступенем засвоєння та реалізації моральних цінностей, орієнтацією людини на потреби інших людей [353, с. 77].

Морально-етична культура – це система свідомого відтворення знань щодо моральних вимог, яка є регулятором поведінки і детермінує здатність людини до морального вибору і моральних ставлень. За переконанням В. А. Малахова, повноцінна морально-етична культура здатна затвердитися лише там, де людська діяльність підпорядкована духовно-моральним вимогам [189]. Л. Ю. Москальова визначає три рівні моральної культури: інтелектуально-пізнавальний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вчинковий, які ґрунтуються на відповідних типах культури: культурі *світосприймання* (здатності до оцінки і розрізнення позитивних та негативних явищ), культурі *почуттів* (здатності до любові, співпереживання, толерантності) та культурі *поведінки* (готовності до відповідальності, до морального вибору). Найвищим рівнем моральної культури є моральна мудрість – здатність до моральної діяльності: «Цілісність цих критеріїв відбувається у взаємозв'язку моральної свідомості і моральної діяльності у контексті цілісної особистості» [215, с. 309]. Моральність проявляється на двох рівнях: *глибинному* (духовно-моральному – любов, совість) та *зовнішньому* (поведінковому – зовнішня дисципліна, ввічливість). Р. В. Павелків визначає психологічні закономірності і механізми інтеріоризації соціальних зразків на основі їх морального осмислення через задіяння структур моральної свідомості та самосвідомості особистості [243].

Морально-етична культура особистості – це результат діяльності моральної свідомості, почуттів і волі [215, с. 49-52]. Розвиток моральної свідомості й волі зумовлює певний рівень моральної вихованості, яка оцінюється по таким критеріям: доброзичливість, правдивість, поступливість, самокритичність, милосердя, сумлінність, відповідальність, організованість, патріотичність, доброта, чуйність [153]. Для низького рівня моральної вихованості характерні лінощі, самолюбство, егоїзм, скупість, грубість. Отже, здатність людини до здійснення морального вибору, до творчих моральних вчинків, активного протистояння злу виступають показниками актуалізації в поведінці духовно-моральних

потенцій особистості [245]. Морально-етична культура визначає рівень сформованості таких рис характеру як толерантність, добродійність, цілеспрямованість. Л. Ю. Москальова зазначає, що позитивні якості без моральних ставлень і щирої поваги до людини можуть девальвувати до дисгармонійних рис (обов'язковість – до роздратування, справедливність – до жорстокості, привітність – до лицемірства) [215, с. 313]. Стрижнем духовно-моральної культури є здатність до любові, яка поєднує комплекс моральних ставлень – турботи, поваги, відповідальності [395].

Моральний розвиток має наступні етапи: формування уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних ставлень (емоційно-оцінювальний етап) та здійснення моральної поведінки (поведінковий етап). Засвоєння моральних цінностей проявляється в оволодінні законами моралі, формуванні моральних ставлень, здатності до моральних вчинків, розвитку моральних якостей особистості [245]. А. Ц. Гармаєв описує етапи морального розвитку, який починається з неусвідомленого засвоєння дитиною моральних оцінок, ставлень до людей, до праці, які згодом преретворюються у сенси дорослого життя [70; 72]. У процесі засвоєння людиною моральні цінності перетворюються у характерологічні риси, які істотно впливають на процес подальшого морального розвитку [71]. Він описує психологічну закономірність: якщо родина йде по шляху множення аморальних проявів (образ, озлобленості, роздратування), тоді з кожним новим поколінням відбувається збідніння душевних сил, зниження морального рівня і розвиток характерологічних дисгармоній. «Якщо душевних сил мало, то зовнішнє уявлення про моральні норми не забезпечується внутрішнім наповненням і реальними моральними діями» [72, с. 203].

Аналізуючи моральні судження старшокласників, Л. Колберг виділяв три рівні розвитку моральної свідомості: *передконвенціональний* рівень – характеризується спрямованістю індивіда на зовнішні впливи (заохочення або покарання); *конвенціональний* рівень – спрямованість на відношення з боку навколишніх (особливе значення надається правилам, соціальним нормам); і *принциповий* – вищий рівень розвитку моральної свідомості, на якому людина прагне до вищих духовно-моральних цінностей (принципи справедливості, святості людського життя мають більшу вагу, ніж соціальні норми) [445]. Л. Колберг відзначав, що для юнацького віку характерний перехід від конвенціонального рівня до принципового, що зумовлено актуальністю морального самовизначення особи-

стості. Дослідження Г. І. Онищенко показало, що «емоційно-моральні ставлення старшокласників, визначають психологічну готовність до моральної поведінки, добровільне погодження з моральними нормами, що є основою самоорганізації особистості» [239, с. 6].

Будь-яка справа, що не одухотворена моральним змістом стає соціально небезпечною і приносить шкоду самій людині, іншим і суспільству в цілому [42].

У психології моральності ключове місце займають поняття «моральний вибір», «стратегічне рішення», «вчинок». У вітчизняній науці особливості морального вибору як суперечливого процесу зіставлення цінностей різних ієрархічних рівнів вивчали І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, В. А. Малахов [31; 32; 42; 188]. Психологічні закономірності прийняття рішень і здійснення моральних вчинків досліджувалися Л. І. Божович, І. С. Булах, Л. С. Виготським, О. М. Леонтьєвим, Л. В. Помиткіною, В. А. Роменцем, С. Л. Рубінштейном, В. О. Татенком, В. М. Чернобровкіним [35; 66; 170; 268; 312; 316; 354; 355; 412].

С. Л. Рубінштейн визначав вчинок як прояв ставлення людини до інших людей [315]. О. М. Леонтьєв розглядав його як одиничний поведінковий акт, пов'язаний з виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків [170; 171]. В. А. Роменець вважав, що саме «моральний вчинок у його психологічній структурі виступає безпосереднім механізмом моральної творчості» [313, с. 193]. Вершиною духовно-моральної поведінки І. Д. Бех вважає «вчинок-служіння» [31, с. 11]. І. Д. Бех зазначає, що результатом морального розвитку виступає моральна компетентність – «здатність до адекватної оцінки власних почуттів та здійснення моральних вчинків, влада над собою» [30, с. 418]. І. Д. Бех визначає такі психологічні закони духовно-морального зростання особистості 1) закон духовно-значущої дії – поетапно-часова специфіка духовно-морального зростання; 2) закон випереджального духовно-морального розвитку відносно розвитку інтелектуального; 3) закон розвитку вищих емоційних переживань; 4) закон оволодіння науковими знаннями у контексті культури; 5) закон пріоритетності піклування про навколишній світ [30, с. 18-20]. В. В. Столін пояснює феномен невизнання людиною своїх учинків низьким рівнем розвитку самосвідомості, неприйняттям себе [346]. І. С. Булах розглядає моральну саморефлексію і саморегуляцію в якості засобів структурування нормативно-ціннісної самосвідомості підлітка і визначає принципи об'єктивації нормативного «Я», трансформації морального мотиву в моральну якість, синергійності реального,

ідеального та нормативного «Я» у структурі «Я-концепції» [49].

Моральний досвід людини складається в процесі її соціально-комунікативного розвитку [11; 61]. І. Я. Медведєва зазначає, що на етапі активної соціалізації відбуваються значні спотворення у характері сучасної молоді, зумовлені тим, що на рівні колективного підсвідомого юнаки та дівчата увібрали моральні цінності традиційної культури, проте виховувалися на основі прагматичних цінностей сучасної культури. Причиною психічної нестійкості характеру І. Я. Медведєва вбачає у неусвідомленому конфлікті між прагматичними цінностями і духовно-моральною спрямованістю слов'янського менталітету [200].

У зв'язку з цим важливо нагадати, що у юнацькому віці довірливе міжособистісне спілкування з ровесниками є досить актуальним і значущим. Т. Г. Григор'єва зазначає, що моральні якості сприяють конструктивності міжособистісного спілкування [80]. Прагматизм перешкоджає встановленню довірливих стосунків. Прагматична спрямованість особистості зумовлює формування прагматичних рис характеру (егоцентризму, корисливості, лицемірства), які визначають різні форми *егоїстично-спрямованого* псевдо-спілкування, що відповідає суто інформаційно-комунікаційному стилю масової культури [59, с. 76]. Міжособистісні взаємини серед молоді найчастіше будуються виходячи із *прагматичних* мотивів («з ним вигідно, зручно», «у нього є гроші», «вона гарна, сексуальна», «він – перспективний чоловік»). У любові й дружбі у таких юнаків та дівчат переважають мотиви самоствердження, орієнтація на матеріальний бік життя. Проте такі стосунки позбавлені сутнісних духовно-моральних взаємин, а тому найчастіше не витримують випробувань часом і побутовими труднощами. Як результат особисте життя сучасних молодих людей нагадує калейдоскоп, у якому партнери, які часто змінюються, залишають після себе розчарування й озлобленість, а з ними й відповідні дисгармонійні риси характеру. Таким чином, несформованість духовно-моральних якостей характеру в юнаків та дівчат відображається на сфері спілкування: егоцентризм, недоброзичливість, агресивність, корисливість стають на заваді довіри й теплих міжособистісних стосунків. Виникаючі комунікативні труднощі загострюють внутрішньоособистісні конфлікти і прирікають людину на глибинну самотність. Також варто відзначити, що прагматизм сучасної молоді не побудований на любові до праці. Юнакам і дівчатам не вистачає усвідомлення того, що для досягнення мети є один вірний шлях – самовіддана праця на моральній основі.

Морально-етична культура є складовою *психологічної культури* – вищої психічної якості, що здійснює інтеграцію знань, переживань відносин і вчинків особистості з моральними принципами і переконаннями. Психологічна культура, виступає сходиною до *духовної культури* – здатності людини до духовного життя, до адекватного сприйняття, зберігання й відтворення духовних цінностей. Становлення духовної культури зумовлює інтеграцію усіх підструктур особистості. На переконання Г. П. Васяновича, духовна культура є способом свідомої організації особистістю власного сенсотворення, яке забезпечує її сутнісну самореалізацію [59, с. 104]. Духовна культура є основою для формування таких взаємопов'язаних між собою психологічних механізмів розвитку характеру як духовна спрямованість і духовний потенціал.

2. Психологічні механізми *духовної спрямованості* й *духовного потенціалу*.

Характерологічний розвиток в юнацькому віці відбувається шляхом проходження особистістю через етапи духовного становлення. Сучасні наукові погляди на проблему духовного розвитку мають витoki у релігії, мистецтві та філософії. Духовність більшою мірою розглядається через філософські категорії Добра, Краси, Істини (І. Д. Бех, Г. П. Васянович, А. Н. Гурова, Н. І. Жигайло, О. І. Зеличенко, І. А. Зязюн, І. М. Карпенко, Н. В. Мар'ясова, Е. О. Помиткін, С. Т. Репетій, М. В. Савчин, С. О. Ставицька, О. П. Старшинова) [30; 31; 84; 107; 115; 123; 137; 195; 264; 265; 308; 322; 323; 344; 345]. Інтегруючись в особистісні підструктури, цінності добра, краси й істини інтеріорізуються у психологічні риси характеру, а з часом трансформуються у трансцендентні якості (любов, відданість, служіння) [266, с. 104]. Бездуховність пов'язується з дефіцитом моральної саморефлексії (І. Д. Бех), неконтрольованими пристрастями (М. Й. Боришевський), втратою відчуття цінностей (І. А. Зязюн), недоброзичливістю, властолюбством (К. Попов) [29; 42; 123; 460].

Дослідники трактують духовний розвиток особистості з позицій інтеграції вищих психічних функцій. На думку Ж. М. Юзвак, духовний розвиток зумовлений процесом розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів суб'єкта [433, с. 127]. На ідеї інтеграції психічних функцій у процесі духовного розвитку побудована система психосинтезу А. Ассаджіолі [25]. І. А. Гундоров розуміє під духовністю діяльність свідомості, що спрямована на пошук сенсу життя, на визначення критеріїв добра і зла для оцінки подій [82, с. 59]. Духовний розвиток відбувається у

міру виходу людини за межі особистих потреб у простір, де орієнтирами для самовизначення є загальнолюдські і трансцендентні духовні цінності. Духовна людина перестає бути ізольованим індивідом, що егоцентрично адаптується до середовища, а долучається до творчої енергії вищих сил і взаємодіє зі світом на новому рівні [172]. Т. І. Пашукова вважає, що духовний розвиток – це свідомо самозміна людини, яка починається «з пошуку нових смислів, які перетворюють систему ставлень до себе і до світу» [255, с. 86].

На думку М. Й. Боришевського, «духовне самовдосконалення – це складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну своїх думок, почуттів, вчинків, на оволодіння вищим сенсом людського життя» [40, с. 11-21].

За науковим визначенням Е. О. Помиткіна, духовний розвиток є «процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого біологічного та соціального «Я» вищим ідеалам у руслі Краси, добра, Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності» [266, с. 74]. Шлях духовного зростання зумовлений підпорядкуванням нижчих психічних функцій особистості вищим, розвитком потреб людини, трансформацією свідомості та самосвідомості від егоцентризму до рівня самовіддачі. Вчений розширює ієрархію потреб особистості за А. Маслоу (фізіологічні потреби, безпека, любов, визнання, самоактуалізація), додаючи до неї нові духовні рівні: самовдосконалення, служіння (допомога потребуючим), мудрість, праведність, святість. Під впливом духовної мотивації відбувається актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку, що зумовлюють переорієнтацію особистості від егоцентризму до самовіддачі. До них належать: ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності [266, с. 173-207]. Результатом духовного розвитку є актуалізація духовного потенціалу і досягнення внутрішньої гармонії особистості.

Нерідко духовний розвиток ототожнюють з релігійністю, сходженням до Бога через віру, благочестиве життя. Релігійність допомагає людині будувати своє життя за вищими духовними законами, інтегруючи біологічний, психологічний і духовний рівні особистісного функціонування, що також зумовлює розвиток гармонійного характеру. Для В. Джеймса цінність релігії полягає у здатності допомогти людям сформувати позитивне і впевнене відношення до життя, адже релігія сприяє ствердженню вірних уявлень людини про саму себе й навколишній світ [291]. В. П. Москалець розглядає релігійну ві-

ру у якості антисуїцидального чинника [214]. М. Миронова вважає, що ступінь релігійності людини та її здатності до любові залежать від рівня її особистісного розвитку [207]. Однак Д. М. Леонт'єв зазначає, що не слід повністю ототожнювати духовність з релігійністю, оскільки вона може приймати ригідно-фанатичні форми і сприяти як розвитку особистості, так і навпаки, гальмувати його (особливо на початкових етапах) [172].

За переконанням О. Є. Лихачова, людина має бути провідником Божественної енергії (духу) з миру духовного в мир матеріальний. Дух являє собою вищий рівень індивідуального психічного життя, який зумовлює особливі властивості морального порядку. Самосвідомість становить основу людської духовності: розуму, совісті, моральності, волі, відповідальності, віри, творчості [177]. Л. П. Шеховцова наголошує на психотерапевтичній ролі християнства, яке за допомогою духовно-морального пошуку сенсів життя детермінує психологічне здоров'я особистості [418; 419].

Спираючись на вчення про ноосферу та християнсько-антропологічне вчення, Г. П. Васянович розробив цілісну *ноологічну* концепцію – християнсько-філософське вчення про духовну сутність людини, про триєдність духа, душі й тіла [59, с. 3]. «Християнсько-філософська ноологія є фундаментальною теорією особистості, це вчення про духовно-моральну, вольову та смислотворчу самоактуалізацію людини. Вона спирається на примат духовного в природі людини і вбачає своє завдання у: наближенні християнського віровчення про особистість до сучасної наукової думки; у відтворенні цілісного онтологічного, психологічного і духовного образу людини як подоби Божої, якій притаманна потреба самовиявлення і воля до творчості» [59, с. 171]. Ознаками духа людини виступають інтуїція, розум, віра, совість, воля, любов, радість, надія [59, с. 15].

Отже, в результаті розкриття духовного потенціалу особистості гармонійно розвиваються духовні якості, які закріплюються у рисах характеру (доброта, порядність, відповідальність) і втілюються у повсякденне життя [266, с. 99].

3. Психологічний механізм *позитивного мислення* (Н. Пезешкіан) виявляється одним з проявів розкриття духовного потенціалу особистості. Воно спрямоване на мобілізацію внутрішніх ресурсів людини, знаходження позитивних рішень у складних життєвих ситуаціях [257]. Позитивне мислення визначає формування позиції людини, що заснована не на боротьбі з навколишнім світом, а на прийнятті його й орієнтує особистість до пізнання, любові, зміни погляду на проблему, пошук особистісних резервів, що сприяє розвитку

конструктивних характерологічних якостей.

4. Психологічний механізм *емоційно-вольової саморегуляції* визначає розвиток вольових рис характеру. Вольові якості формуються через тренування здатності керувати власними бажаннями, доводити справу до кінця, нести відповідальність, що закладає основу успішного самовдосконалення. Ще І. П. Павлов підкреслював, що людина – це єдина система, яка здатна до саморегуляції. Поведінка людини регулюється через другу сигнальну систему, адже слово є пусковим сигналом вольового акту [244]. М. Д. Левітов визначає три компоненти емоційно-вольового психологічного механізму: активність, організованість і стійкість. *Активність* або енергія характеру проявляється в рішучості, цілеспрямованості, сміливості, самостійності. *Організованість* визначається впевненістю, дисциплінованістю і витримкою (здатністю за допомогою самоконтролю усувати неприпустимі прояви поведінки). *Стійкість* характеру визначається витривалістю, терплячістю, наполегливістю, мужністю. Вольове зусилля – це наказ собі, мобілізація сил для досягнення мети. Вольове зусилля потрібно не тільки для виконання намічених дій, але й для того, щоб загальмувати в собі непотрібні почуття й дії. Збереження самоконтролю в проблемних ситуаціях свідчить про твердість характеру, адже люди часто страждають від того, що не володіють собою [164, с. 154-163].

Проте, слід пам'ятати, що вольові риси можуть сприяти досягненню як конструктивних цілей (при наявності моральної мотивації), так і деструктивних (за її відсутністю).

В основу класифікації рівнів організації характеру в юнацькому віці В. І. Абраменко покладає ступінь сформованості саморегуляції особистості. Він виділяє три рівні: високий, середній і низький [1]. До високого рівня організації належать зовнішньо регульований, частково саморегульований й саморегульований типи. Поведінка осіб, що мають зовнішньо регульований тип характеру, відрізняється позитивною спрямованістю, але при цьому не вистачає самодисципліни. Особи, що мають частково саморегульований тип, частіше проявляють стійкість позитивних рис, однак під впливом емоцій вони роблять помилкові вчинки. Представники саморегульованого типу самостійні у поведінці, проявляють організованість, ініціативність, критично ставляться до себе досягають поставленої мети. Характери середнього рівня гармонійності представлені орієнтованим, частково самоорієнтованим і типами самоорієнтованим. Вони по-різному проявляють себе в різних ситуаціях. Рівній і позитивній поведінці заважає недолік вольових

якостей, неврівноваженість. Серед характеристик низького рівня організації автор називає «різкий» тип, що характеризується імпульсивністю, негативізмом у поведінці, невиконанням моральних норм і «боягузький» тип, для якого характерні непевність у собі, слабка воля, пасивність, несаможиттєвість [1, С. 139–153].

Дослідники визначають різноманітні психологічні детермінанти формування емоційно-вольової саморегуляції. Так, С. Л. Рубінштейн вважає механізмом особистісної саморегуляції систему відносин, що полягають в основі характеру [315]. На думку О. В. Брушлинського, існує зв'язок між саморегуляцією особистості й розвитком у неї антиципаційних форм мислення [338]. Д. О. Леонтьєв розглядає ієрархічну систему *цінностей* як основу саморегуляції власною поведінкою [172]. Він визначає особистісний вибір, який реалізується завдяки процесам смислоутворення і самоідентичності як усвідомлення своїх цінностей [173]. О. П. Макаревич також вважає, що основним компонентом регуляції поведінки особистості виступають ціннісні орієнтації, які формують ієрархічну структуру цінностей [183]. На думку Д. М. Узнадзе, механізмом психорегуляції поведінки є установка – готовність до активності в певному напрямку [368]. Н. Ф. Шевченко зазначає, що вольова регуляція в юнацькому віці виконує мобілізуючу функцію, пов'язану з підвищенням ефективності діяльності та спілкування. «Найважливіший з напрямів управління процесом розвитку емоційно-вольової саморегуляції включає розвиток ціннісно-смыслових установок і особистої зацікавленості в саморозвитку своїх емоційно-вольових якостей, вольової концентрації внутрішніх сил [416, с. 273]. О. Р. Калітевська також підтверджує, що психічне здоров'я людини визначається зрілістю і активністю механізмів саморегуляції, що зумовлює здатність людини виступати автономним суб'єктом свого життя [132]. О. М. Леонтьєв визначає розвиток особистості як становлення зв'язної системи особистісних сенсів, що відбувається в діяльності й формує ядро особистості. Відповідно до культурно-історичної концепції (Л. С. Виготський), моральне становлення особистості має певні стадії й зумовлено розвитком моральної свідомості шляхом засвоєння морально-етичних цінностей культури [171].

Отже, поширюючи принцип єдності психіки й діяльності (О. М. Леонтьєв) на сферу психологічних механізмів гармонійного розвитку характеру, можна говорити про *єдність ціннісних регуляторів і поведінки* людини. Здатність до здійснення морального вибору, до моральних вчинків, розвиток моральних якостей характеру як стійких (багаторазово реа-

лізованих у життєдіяльності) моральних тенденцій виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей. Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що засвоєння і актуалізація ієрархічної системи духовно-моральних цінностей виконує детермінуючу функцію у процесі формування емоційно-вольової саморегуляції, яка зумовлює продуктивність морального, особистісного і характерологічного розвитку в юнацькому віці. Ми погоджуємося з висновком Б. В. Братаніча, що духовні цінності завдяки моральній свідомості перетворюються у моральний характер і регулюють поведінку [44, с. 19].

Спираючись на розглянуті психологічні механізми гармонійного розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості, визначимо інтегральний психологічний механізм *духовно-моральної саморегуляції*, який має диференціацію на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоствавлення та морально-вольовий самоконтроль. Сучасні дослідники підтверджують, що єдність духовно-моральної свідомості і творчо-вольової діяльності людини забезпечує продуктивну саморегуляцію особистості, яка можлива лише тоді, коли людина здатна до *духовно-моральної творчості і зрілої моральної саморегуляції* – процесу приведення реальної поведінки у відповідність до моральних норм і принципів [59, с. 195]. Б. С. Братусь досліджував духовно-моральну орієнтацію особистості як показник особистісного здоров'я [290]. На думку О. Є. Лихачова, нервова система є органом зв'язку психічного і фізичного, яка здатна сприймати психічні енергії й переводити їх на рівень саморегуляції. Духовність, будучи вищим ієрархічним рівнем особистості, впливає на всі інші рівні. Духовне життя пов'язане із глибинними особистісними процесами. Психічною енергією людини управляє самосвідомість, а духовною енергією – особистісне самовизначення. Процес самоактуалізації духовних потенцій здійснюється за такою схемою: наявне людське буття (людина як джерело потенцій) має енергію (силу, що реалізує потенції), завдяки якій здійснює процес актуалізації і втілення духовно-моральних потенцій. Основою моральної поведінки є моральна самосвідомість (совість) [177]. У якості чинників розвитку духовно-моральної саморегуляції дослідники визначають різні психічні феномени: Г. П. Васянович і В. В. Рибалка переконані, що духовно-моральну саморегуляцію детермінують честь і гідність особистості [59; 320]. Р. Мей визначає екзистенціальні характеристики духовно-особистісної зрілості: воля, індивідуальність, соціальна інтегрованість і духовна напруженість [218]. Т. М. Титаренко додає до них усвідомленість мотивації поведінки, самокритичність, толерантність,

розвинутий самоконтроль, прагнення до самопізнання й самоактуалізації [287].

Отже, теоретичний аналіз наукових джерел доводить, що психологічним механізмом гармонійного розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості в юнацькому віці виступає духовно-моральна саморегуляція, яка спрямована на здійснення вольової саморегуляції поведінки людини на основі духовно-моральних принципів (дотримання обов'язку, збереження миру, любові, поваги, альтруїзму).

При порушенні духовно-моральної саморегуляції відбувається розвиток характерологічних дисгармоній, які зумовлюють психологічні проблеми юнаків та дівчат. Вирішення проблем і позбавлення пов'язаного з цим психологічного дискомфорту можливо завдяки психокорекції (або психотерапії). Слід зазначити, що психотерапія не має на меті безпосередньо гармонізацію характеру, а спрямована на надання психологічної допомоги людині, яка відчуває психічні страждання. Проте, оскільки ці страждання є наслідком характерологічних дисгармоній, то в якості засобів, здатних зупинити ці страждання, виступає саме розвиток духовно-моральної саморегуляції, що зумовлює гармонізацію характеру й особистісне зростання юнацтва.

Кожний з напрямів психотерапії розглядає різні чинники розвитку дисгармоній характеру, тому підходи до його гармонізації значно відрізняються, адже кожний підхід спирається на розвиток певного компоненту психологічної саморегуляції особистості й визначає відповідні методи психологічного впливу.

Розглянемо теоретичні засади основних психотерапевтичних напрямів з метою визначення методів розвитку компонентів духовно-моральної саморегуляції, яка є психологічним механізмом гармонізації характеру в юнацькому віці.

Класичний психоаналіз вбачає джерело психічних страждань у психічній напрузі внаслідок внутрішньоособистісного конфлікту між суспільними моральними нормами і неусвідомленою лібідозною мотивацією особистості [391]. Звідси випливає, що джерелом розвитку дисгармоній характеру виступає несформованість саморегуляції внаслідок антагонізму між підсвідомою гедоністичною установкою і зовнішніми соціальними нормативами, які не стали надбанням особистісної моральності. Отже, мова йде про недостатню сформованість духовно-моральної саморегуляції особистості. Напрямами психотерапії є розвиток моральної самосвідомості, здатності людини до ауторефлексії з метою усвідомлення внутрішнього конфлікту і опанування способами адаптивної поведінки.

Аналітична психологія К. Г. Юнга вважає джерелом психічних страждань людини суперечливість змісту її свідомості й несвідомих комплексів бажань з високим рівнем афективності [435]. Єдність і гармонійність особистості забезпечується трансцендентним процесом індивідуації, що переборює амбівалентні тенденції шляхом усвідомлення і вірної інтерпретації особистістю архетипічних символів. К. Г. Юнг також вважає фактором розвитку психічного неблагополуччя людини незадоволеність «релігійних потреб душі» і звертає увагу на потужні психічні впливи, що полягають в основі духовно-релігійної установки особистості [435, с. 82]. Він зазначає, що третина пацієнтів страждають від безглуздості свого життя. Тому усвідомлення підсвідомих архетипів і орієнтація на внутрішній духовно-релігійний досвід сприяє успішній індивідуації особистості.

Індивідуальна психологія А. Адлера виділяє такі фактори розвитку дисгармонійного характеру: наявність аморальних установок, надцінності самоствердження, що формує комплекс «зверхності» і супроводжується фрустрацією; неузгодженість між очікуваннями й усвідомленням особистістю власного досвіду [5]. В цьому контексті, мова йде переважно про несформованість самосвідомості й домінування прагматичної мотивації. Метою психотерапії є розвиток моральної самосвідомості шляхом корекції стилю життя, формування нових цілей, які допоможуть реалізувати життєвий потенціал особистості.

Тілесно зорієнтована психотерапія (О. Лоуен, В. Райх) спрямована на розвиток волевого компоненту саморегуляції (біоенергетична робота з тілом з метою знищення тілесного панцира і гармонізації характеру) [301; 361].

Гештальт-терапія (П. Гудмен, К. Наранхо, Ф. С. Перлз) основою дисгармонійного характерологічного розвитку особистості вважає наявність у підсвідомості незавершених гештальтів, не пережитих емоцій, які перешкоджають усвідомленню актуального досвіду [298]. Гештальт-терапія виділяє 5 невротичних механізмів, що сприяють порушенню саморегуляції: інтроєкція (наявність чужих оцінок, не асимільованих особистістю), проєкція (відчуження якостей, що не відповідають Я-концепції), реторфлексія (затиски енергії від незадоволених потреб), дефлексія (відхилення від глибоких міжособистісних контактів) і конфлуенція (стирання границь між собою і оточенням). Метою гештальт-терапії є розвиток самосвідомості: усвідомлення особистістю власних цінностей, переживання емоцій, завершення гештальтів, прийняття відповідальності за реалізацію своїх потреб [407].

Представники когнітивної психотерапії (А. Т. Бек, А. Елліс, Дж. Келлі, Н. Фезер,

Л. Фестингер) виділяють у якості основних детермінант дисгармонійного розвитку особистості перекручування у когнітивних структурах [378; 409; 447, 448]. Помилковість сприйняття і суб'єктивних оцінок зумовлює формування ірраціональної системи переконань: неправильних уявлень, неадекватних емоційних реакцій, що перешкоджають формуванню моральних ставлень до себе, до людей, до явищ і ситуацій. Ірраціональна система переконань носить характер вимог, що послабляє саморегуляцію і адаптивні можливості людини. Неадаптивні когниції не забезпечують адекватної регуляції поведінки, що веде до дезадаптації особистості. А. Елліс і А. Т. Бек виділяють наступні помилки ірраціонального мислення: фільтрування інформації, поляризованість оцінок, надмірне узагальнення, панікерство. Метою когнітивної терапії є корекція ірраціональних установок, зміна уявлень про себе, узгодження очікувань особистості з реальністю, розвиток соціальної компетентності, розкриття і виправлення перекручувань мислення, використання позитивного досвіду у вирішенні життєвих завдань [407]. У теорії особистісних конструктів Джон Келлі визначає *досвід* як сукупність правильно розтлумачених людиною подій. Нездатність особистості здобувати досвід з життєвих ситуацій, свідчить про дисгармонійність її характеру. У міру нагромадження досвіду змінюються оцінки й очікування людини [140]. Фактором порушень у когнітивних структурах, є когнітивна простота, що перешкоджає процесу інтеграції особистісного досвіду. За даними досліджень Н. Фезера, когнітивна складність детермінує розвиток фрустраційної толерантності особистості (стресостійкості до зовнішніх протиріч) [448]. Отже, усвідомлення і правильна інтерпретація досвіду відіграє профілактичну функцію в процесі розвитку психологічної саморегуляції особистості.

Категорія «досвід» є провідною в гуманістичній психотерапії (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс), яка визнає провідну роль цілісного характеру людини з акцентом на свободі волі, спонтанності й творчій силі індивіда [309; 456; 465]. Неконгруентність особистості пов'язана з перекрученою Я-концепцією і проявляється у наявності розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним. Невідповідність між досвідом людини та її уявленнями про себе викликає тривогу і розвиток особистісних дисгармоній [309]. Умовою гармонізації характеру К. Роджерс вважає створення атмосфери безумовного прийняття клієнта [310]. А. Маслоу розглядає духовне ослаблення людини і депривацію буттєвих потреб як джерело розвитку особистісних дисгармоній [198]. Детермінантами дисгармонійного характерологічного розвитку він вважає домінування дефіцитарної мо-

тивації (прагнення до безпеки, самоствердження, володіння матеріальними благами). Критеріями гармонійності є: прийняття себе, інших, спонтанність, простота, центрованість на завданні, а не на собі, автономія від культури і середовища, наявність досвіду переживання духовних станів, глибоких міжособистісних відносин, здатність до розрізнення добра і зла, креативність, філософське почуття гумору. Для гармонізації характеру А. Маслоу пропонує шлях особистісної самоактуалізації (реалізації буттєвих цінностей – естетики, творчості, духовності) [199; 428]. Як зазначає Р. Фрейдджер, самоактуалізація як форма творчості, служіння ідеалам виступає психологічним механізмом особистісного розвитку [393, с. 406]. Онтопсихологія (А. Менегетті), поєднуючи гуманістичний та екзистенціальний напрямки, зорієнтована на вивчення і аналіз життєвого шляху людини з метою розвитку духовно-морального компоненту саморегуляції шляхом самоактуалізації, любові, творчості, емпатії, безумовного прийняття, розвитку конгруентності, усвідомлення переживань і почуттів [204].

Екзистенціальна психотерапія (Л. Бінсвангер, Р. Д. Лейнг, Г. О. Марсель, І. Ялом, К. Ясперс) чітко спрямована на розвиток духовно-морального компоненту саморегуляції. Критерієм гармонійності характеру особистості виступає здатність людини до відповідального вибору, що сприяє відкриттю глибоких особистісних сенсів [437; 439]. Факторами дисгармонійного розвитку є спотворення людського існування бездуховним життям, що спричиняє неможливість реалізації вільного особистісного вибору. Г. О. Марсель, бачить джерело психічних страждань людини у підпорядкуванні її духу пристрасній плоті. Аутентичний (гармонійний) життєвий шлях припускає цілісне творче самоусвідомлення й самоздійснення особистості [193]. Dasein-аналіз Л. Бінсвангера спрямований на допомогу людині у пізнанні своїх можливостей у вирішенні життєвих завдань, розумінні сутності людського існування, знаходженні «свого» шляху у світ вільної екзистенції для реалізації власних можливостей [34, с. 80].

На думку Е. Фромма, основою дисгармонійності характеру виступає конфлікт між потребами у волі й безпеці, який є джерелом психічної напруги [397]. До числа чинників дисгармонізації він відносить особистісну орієнтацію на споживацтво, що проявляється у домінуванні матеріальних, гедоністичних, егоїстичних і прагматичних установок. Е. Фромм відзначає, що радикальний гедонізм сполучений з невтримним егоїзмом. Якщо людина зневажає духовною культурою, то її домінуючою орієнтацією стає егоїзм,

який несумісний з орієнтацією на конструктивну міжособистісну взаємодію. Гармонійність особистості є результатом правильного способу її життя. Єдино гідний спосіб життя, що гармонізує особистість, Е. Фромм вбачає у любові й турботі про інших людей [395].

Логотерапія В. Франкла визначає основними детермінантами розвитку дисгармоній внутрішньоособистісні моральні конфлікти, відмову від реалізації духовних цінностей, а також відсутність сенсу свого існування як вищого інтегруючого утворення особистості [389]. Гармонійність і усвідомленість людського існування досягається шляхом актуалізації духовних цінностей (творчості, переживання і відношення), шляхом любові, що розкриває світ у всій його повноті. Логотерапія спрямована на знаходження сенсів явищ дійсності (існування, любові, страждання), на усвідомлення цілей життя, на духовну самоактуалізацію і прийняття відповідальності за здійснення сенсу свого життя [390; 417]. С. Л. Франк зазначає, що досягнення усвідомленого життя можливо через моральне вдосконалення, розумність цілей і з'ясування свого місця у світі [385; 386].

Патогенетична психотерапія має основою психологію ставлень В. М. Мясищева. Ставлення людини являють собою внутрішні умови, що опосередкують зовнішні впливи [220]. Детермінантами розвитку дисгармоній характеру виступають: суперечливість і нестійкість ставлень; зіткнення можливостей людини з вимогами ситуації, а також викривлення уявлень особистості внаслідок їх неусвідомленості й надмірної переваги емоційності, що призводить до неадекватності ставлень, які не можуть забезпечити регуляцію поведінки. Диспропорція інтелектуальних і афективно-вольових властивостей визначає характерологічну дисгармонійність [297]. Послідовник В. М. Мясищева Б. Д. Карвасарський, розвиває даний напрямок під назвою особистісно зорієнтована (реконструктивна) психотерапія, метою якої є розширення сфери усвідомлення людиною власних ставлень за допомогою вербалізації переживань і пошуку зв'язків між її роз'єднаними уявленнями [136]. Б. Д. Карвасарський зазначає, що значимі емоційні переживання уможливають перебудову ставлень людини на основі позитивних ресурсів особистості [298]. П. І. Юнацкевич і В. А. Кулганов також вважають, що розвиток дисгармоній характеру визначають внутрішньоособистісні конфлікти, зумовлені боротьбою мотивів (між бажанням і обов'язком), а також психотравми, що призводить до життєвого краху. Вони пропонують два шляхи подолання ціннісної кризи: або знайти серед зруйнованої системи цінностей нове ядро сенсу життя, або знайти вищу цінність людського існування, що відповідає ду-

ховній реальності, яка не може бути втрачена за жодних умов [434].

На думку В. Д. Менделевича, дисгармонії характеру зумовлені розладами антиципаційних здібностей людини, що визначає труднощі прогнозування можливих подій і відсутність опори на попередній досвід, що зумовлює нездатність людини передбачати хід подій і власну поведінку у стресових ситуаціях [203]. Таким чином, у ситуації стресу особистість виявляється у непрогнозованій ситуації в умовах ліміту часу на тлі афективних феноменів. Аналіз експериментальних даних В. Д. Менделевича показав, що при порушенні процесу антиципації існують такі психологічні особливості: людина не розглядає небажані події (орієнтується тільки на бажані); в умовах розбіжності прогнозу з реальною ситуацією відбувається афективне реагування (образа, розчарування, здивування) при відсутності компенсаторних механізмів опанування ситуацією; домінує зовнішній локус контролю (мислення спрямовано не на вирішення проблеми, а на пошук винного). В. Д. Менделевич виділяє дисгармонійні риси: егоцентризм, амбівалентність емоцій, агресивність, перфекціонізм, емоційна напруга, тривожність, схильність до депресій. Методом подолання характерологічних дисгармоній він вважає формування прогностичних здібностей шляхом розвитку рефлексії, самоаналізу, розгляду можливих варіантів розв'язання проблеми, підвищення пошукової активності, набуття навичок опанування себе у стресових ситуаціях. Гармонійна особистість характеризується здатністю до прогнозування, заснованому на минулому досвіді й інформації про наявну ситуацію.

Сьогодні широко розповсюдженим методом гармонізації характеру є арт-терапія, що заснована на мистецтві й творчості й має на меті вплив на психоемоційний стан людини. Терапія мистецтвом (живописом, музикою, танцями, казко-терапія) дозволяє людині екстеріорізувати й усвідомити власні переживання, ставлення, риси, критично ставитися до них, відреагувати патогенні емоції й свідомо формувати бажані якості характеру. Цікавим є підхід І. Я. Медведєвої, яка практикує психотерапію характерологічних дисгармоній методом драматичної терапії з опорою на духовно-моральні цінності традиційної християнської культури. На її думку, перекручування в сучасній культурі призводять до перекручувань у психіці дитини і розвитку дисгармоній характеру [200]. Гармонізація характеру відбувається шляхом усвідомлення власних характерологічних вад в процесі театральної постанови за спеціально розробленими сценаріями. Програючи змодельовані ситуації, людина має можливість не тільки відстежити прояви власних дисгар-

монійних рис, а й здобути досвіду гармонійного реагування й моральної поведінки [201].

Останнім часом активно почала розвиватись християнськи-зорієнтована психотерапія (Д. О. Авдєєв, Б. С. Братусь, Ф. Є.Василюк, А. Ворошилов, В. А. Єлісеєв, К. В. Зорін, І. Я. Медведєва, В. Набойченко, В. К. Невярович, Б. М. Ничипоров, В. І. Слободчиков, Т. О. Флоренська, Л. П. Шеховцова), яка пропонує розвиток духовно-моральних якостей як метод корекції дисгармоній характеру [47; 102; 119; 200; 222; 231; 333; 382; 383; 418]. В. К. Невярович вважає, що психотерапія покликана не до словесного, а до духовного впливу на людину, який має спрямувати людину до духовних цінностей, що зумовлюють особистісне зростання [229]. Цінностями християнської психотерапії є любов до ближнього, релігійна віра, моральні цінності, совість, прощення, покаяння, воля Божа. Принципи християнської психотерапії: 1) базування психотерапії на християнських цінностях; 2) не можна полегшити душевний біль іншої людини, не маючи власних духовних якостей; 3) психотерапевт повинен мати почуття поваги і благоговіння, оскільки кожна людина є образом Божим; 4) неприпустимість у роботі сугестивних методів як насильства над волею людини; 5) навчання клієнтів самопізнанню, моральному самовихованню, методам духовного розвитку. Завдання психотерапії полягає в усвідомленні клієнтом сутності механізмів створення конфліктної ситуації, а також в тому, щоб клієнт знайшов мир із собою і з Богом.

Дещо дивним здається те, що розглянуті вище психотерапевтичні напрями не ставлять за мету прицільний розвиток вольових якостей особистості. Проте, теоретичний аналіз показав, що в основі майже усіх підходів задіяні психологічні механізми саморегуляції, які за допомогою саме духовно-моральних регулятивів здійснюють опосередкований вплив не тільки на розвиток волі, але й сприяють цілісній гармонізації характеру особистості.

Отже, духовно-моральна саморегуляція актуалізує духовно-моральні й креативні потенції особистості (духовно-моральна самоактуалізація) і психологічне регулювання життєвими енергіями людини [177]. Складовими духовно-моральної саморегуляції виступають духовно-моральна самосвідомість, емоційно-вольова саморегуляція.

Підіб'ємо підсумок теоретичного аналізу підходів вікової та педагогічної психології.

Характер особистості виконує функцію психологічної *передумови* і одночасно *результату* особистісного розвитку в юнацькому віці.

Нами визначено інтегральний психологічний механізм гармонійного розвитку характеру юнаків та дівчат в контексті духовно-морального становлення особистості – це

механізм *духовно-моральної саморегуляції*, який диференціюється на *духовно-моральне самоусвідомлення* (особистісна саморефлексія, духовний потенціал, духовна спрямованість), *почуттєво-ціннісне самоставлення* (моральна самооцінка, позитивне мислення) та *емоційно-вольова саморегуляція* (на основі розвинутих моральних і вольових якостей). Духовно-моральна саморегуляція спрямована на здійснення вольової саморегуляції поведінки, на основі духовно-моральних імперативів (дотримання обов'язку, збереження любові, взаємоповаги), адже моральність є змістовою характеристикою емоційно-вольової активності людини. Взаємоузгоджена взаємодія духовно-моральних та вольових якостей виконує детермінуючу функцію у процесі характероутворення в юнацькому віці. У разі несформованості цих якостей виникає порушення належного функціонування духовно-моральної саморегуляції. При несформованості вольового самоконтролю людина не здатна керувати своїми почуттями і діями, що сприяє соціально-психологічній дезадаптації особистості. Якщо несформовані духовно-моральні якості, то вольова активність людини має аморально-деструктивний напрямок. Несформованість цілісної духовно-моральної саморегуляції проявляється аморальністю, емоційно-вольовою нестійкістю, соціально-психологічною дезадаптованістю особистості.

Кожний напрямок психотерапії спирається на розвиток певного компоненту духовно-моральної саморегуляції особистості. Більшість психотерапевтичних підходів спрямовані на формування й гармонізацію *духовно-психологічних механізмів*: розширення самоусвідомості (розвиток рефлексії власних думок, почуттів, мотивів, адекватної моральної самооцінки), формування духовної мотивації, духовних і креативних якостей, здатності до творчої самоактуалізації. Це дозволяє стверджувати, що за допомогою саме духовно-моральних регулятивів психологічний механізм саморегуляції здійснює опосередкований вплив не тільки на розвиток волі, але сприяє цілісній гармонізації характеру.

Аналіз наведених робіт доводить, що духовність і моральність виступають основою ефективною самоактуалізації особистості, яка зумовлює гармонізацію її характеру в юнацькому віці. Тому ми визначаємо *духовно-моральну самоактуалізацію* як оптимальний напрям гармонізації характеру юнаків та дівчат напрям, який базується на методологічних засадах гуманістичної, екзистенціальної та християнської психології. Далі постає завдання визначення особливостей і специфіки духовно-моральної самоактуалізації в юнацтва.

2.4. Духовно-моральна самоактуалізація особистості як метод гармонізації характеру юнаків та дівчат

Ідея самоактуалізації як найбільш повного розкриття творчих потенціальних можливостей особистості належить А. Маслоу, який працював в руслі гуманістичної та екзистенційної психотерапії і розглядав самоактуалізацію у якості основного критерію здоров'я і гармонії особистості. Він вважав, що найвищим мотивом особистості є мотив її самоактуалізації, який спрямовує до розкриття вершин людського потенціалу [407, с. 494]. Особливу увагу А. Маслоу звертав на духовно-моральну сферу і виділяв духовність як фактор, що визначає самоактуалізовану особистість [197; 199]. Відмова від саморозвитку, реалізації свого потенціалу неминуче призводить до психічних розладів, дисгармонізації особистості [454; 455; 456; 457; 461]. Проблема самоактуалізації досліджується у роботах К. Роджерса, Г. Олпорта, Е. Фромма, В. Франкла, Д. Л. Шактер, Г. О. Балла, І. П. Манохи, Л. В. Мар'яненко, В. І. Слободчикова, Н. Южакової та багатьох інших зарубіжних та вітчизняних вчених [441; 396; 462; 27; 191; 194; 432].

Ідея самоактуалізації означає наявність у людини особистісного потенціалу, який має потребу в «актуалізації» (розкритті, здійсненні). Проте, більшість дослідників не враховують того, що цей потенціал не завжди буває позитивним, і для його конструктивної актуалізації потрібні або певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування, який також має моральний модус, адже реалізація патологічних потенцій людини, що не обмежуються моральними принципами, не тільки не сприяє конструктивному особистісному розвитку, а навпаки зумовлює формування особистісних дисгармоній.

На думку М. О. Бердяєва, здійснення покликання людини (самоактуалізація) виявляється лише у творчості, метою якої є визволення людського духа, що здатний одухотворити буття через *моральну* творчість [28]. Розвиваючи ідею моральної творчості, І. П. Маноха, висвітлює проблематику актуалізації потенціалу індивідуального буття людини, який розглядає як синтетичне явище, що генералізує в собі здатність до розгортання в процесі життєдіяльності індивідуально-неповторного змісту онтологічних відношень до світу у системі інтенціальних ознак. Змістовими аналогами потенціалу індивідуального буття є творчий і буттєвий потенціал особистості, змістова результуюча

яких визначає загальний рівень її креативності [191]. Д. М. Леонт'єв вважав, що духовно-моральна творчість, сприйняття творів мистецтва, знаходження сенсів зумовлюють духовний розвиток особистості [172]. М. Я. Грот обґрунтував принцип морально-креативного виховання, який є теоретико-методологічною парадигмою у вивченні проблеми особистісного розвитку [81].

Сучасні вчені також активно звертаються до феномена самоактуалізації особистості. Так, Б. В. Братаніч визначає її сутність як «процес позитивної реалізації духовних, душевних і тілесних потенцій» [44, с. 13]. Е. О. Помиткін зауважує, що психічна енергія людини потребує спрямування через творчість саме на *духовну* самореалізацію шляхом цілеспрямованої духовної роботи над собою, над своїм особистісним розвитком [266, с. 313]. Він порушує питання щодо співвідношення між поняттями «самореалізація» і «самоактуалізація» особистості.

Зупинимось на цьому важливому в методологічному плані питанні. А. В. Петровський і М. Г. Ярошевський визначають самореалізацію як «процес найбільш повного виявлення і здійснення особистістю своїх можливостей, що дозволяє максимально реалізувати творчий потенціал [432, с. 8]. Однак, самореалізація і творчість людини може мати як позитивні так і негативні прояви (наприклад, самореалізація може бути зумовлена аморальними мотивами (прагматичного самоствердження, помсти тощо)). Як зазначає Д. М. Леонт'єв, творчість може цілком уживатися з гедоністичним, егоїстичним або ціннісно індиферентним стилем життя [172].

Сьогодні вже стало очевидним, що людина – не гармонійна істота, як думали гуманісти, а глибоко суперечлива [2]. В людині утворився конфлікт не лише зі світом, а із самою собою: людина є істотою роздвоєною і духовно-ослабленою [28]. Егоїстична спрямованість перешкоджає як самоактуалізації самої особистості, так і гармонійній взаємодії з іншими людьми. Сутність егоїзму простежується в існуванні ракової клітини – вона існує тільки заради себе й за будь-яку ціну. Духовно-моральний розвиток і усвідомлення буттєвої єдності дає можливість людині досягнути себе частиною єдиного цілого – людства, природи, всесвіту і подолати ізольованість шляхом інтеграції у загальнолюдське буття [340].

Отже, самоактуалізація, що сприяє гармонізації характеру (духовне творення

власної особистості відповідно до морального ідеалу), може бути тільки *духовно-моральною* і визначається не суто креативною самореалізацією, а духовним самоздійсненням особистості. Вона зумовлюється не метою досягнення особисто-значимих цілей, а прагненням до загального блага усього людства, служіння духовним ідеалам. Г. П. Васянович вважає, що справжня самоактуалізація особистості можлива тільки при наявності гармонії духу, душі й тіла (провідне місце у цієї ієрархії має займати саме дух) [59]. Саме духовно-моральна самоактуалізація спрямовує людину на шлях активного перетворення себе у відповідності до християнського ідеалу. Самотворення передбачає самоаналіз власних думок, почуттів, вчинків, усвідомлення мотивів поведінки, результатом чого стає конструктивна аутотрансформація за допомогою духовної боротьби з власними негативними якостями. Набуття духовно-творчого та морального досвіду, розвиток духовно-моральних почуттів (обов'язку, совісті, честі, гідності, любові) – це є форми духовно-моральної самоактуалізації [59, с. 23, 186]. Активність віри, совісті й волі стає духовним регулятором поведінки людини і сприяє гармонізації стосунків з іншими людьми [59, с. 67-68]. Б. В. Братаніч також визначає основою концепції самоактуалізації уявлення про гармонійну єдність духу, душі й тіла [44]. В. Давиденко також переконаний, що удосконалення характеру полягає у розвитку всіх здібностей духу: розуму (моральних переконань), почуттів (любові, співстраждання), волі (рішучості, сміливості, сили волі) [88, с. 19]. Л. В. Мар'яненко підкреслює, що на прояв самоактуалізації впливають духовно-моральні якості характеру, які сприяють подоланню моральної недосконалості людини [194, с. 236].

Спираючись на розглянуті концепції, зробимо висновок: основою духовно-моральної самоактуалізації, що сприяє гармонізації характеру, виступає духовно-моральний розвиток особистості, який зумовлює накопичення духовного потенціалу. Передумовою духовно-моральної самоактуалізації виступає певний рівень морального і духовного розвитку особистості. Отже, самоактуалізація особистості можлива лише за умови сформованості *духовно-моральної саморегуляції*. Таким чином, можна стверджувати, що духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з аморальними якостями) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу).

Більшість представників психолого-педагогічної науки жваво підтримали інно-

ваційну ідею самоактуалізації як методу гармонізації особистості проте суто на теоретичному рівні. Практичне втілення ідеї самоактуалізації в умовах вітчизняного психолого-педагогічного простору зазнало значних труднощів, пов'язаних як з консервативністю системи освіти, так і з недоопрацьованістю багатьох теоретичних аспектів щодо процесу особистісного розвитку.

Майже усі види психологічної допомоги спрямовані на гармонізацію характеру особистості. Методологія психологічної допомоги шляхом духовно-моральної самоактуалізації висвітлюється у працях Е. О. Помиткіна, Л. В. Помиткіної, Т. О. Флоренської [99; 249; 250; 264; 267; 382]. Питання психологічної допомоги при психосоматичних та інших дисгармоніях особистості розглядають О. Ф. Бондаренко, Г. П. Мозгова, Н. Ф. Шевченко, Д. І. Шульженко, Т. С. Яценко [38; 39; 209; 400; 416; 417; 424; 425; 440]. Е. О. Помиткін визначає наступні *напрями* духовного розвитку: 1) духовно-моральне самовиховання (розвиток моральної свідомості, самосвідомості, самоконтролю; моральний самоаналіз (з'ясування власних позитивних і негативних рис; тренування ідентифікації моральних почуттів; розвиток риторичних здібностей у морально-філософських дискусіях); 2) наповнення інформаційного простору духовно-моральними ідеями, творами високого мистецтва, боротьба з примітивізмом; 3) підвищення духовної активності особистості, організація *допомоги* потребуючим; 4) збільшення порозуміння між людьми різних поглядів шляхом залучення молоді до гуманістично спрямованої діяльності, об'єднання навколо проектів, зорієнтованих на перспективи спільного розвитку [266, с. 161]. Л. В. Помиткіна пропонує наступні психологічні методи гармонізації особистісного розвитку старшокласників з психодинамічною неконгруентністю: здоровий спосіб життя; позитивний психологічний клімат, любов, плідна творчість, гумор, мистецтво, хобі, духовний пошук (ідеалів, сенсу життя, гуманістичних цінностей, релігійності), позитивні емоції від успіху у навчанні та праці, розвиток толерантності, рефлексії, прагнення до самопізнання і самовдосконалення [267]. А. С. Макаренко вважав, що фізичне виховання і праця сприяють розвитку волі, дисциплінованості, виховують цілеспрямованість [184]. Він теоретично обґрунтував значущість детермінуючого впливу колективу на гармонійність стосунків людини і розробив систему психолого-педагогічних умов морального розвитку особистості. Говорячи про

перспективи розвитку характеру, він спирався на позитивні риси особистості й проектував найкращі якості учнів. Метою етичного виховання він вважав формування творчої, працьовитої, відповідальної людини [184, с. 397].

Досліджуючи морально-етичну культуру майбутніх педагогів, Л. Ю. Москальова визначає такі методи її розвитку як: 1) моральна просвіта, роз'яснення, переконання; 2) метод проблемних ситуацій – постановка проблемних завдань, вибір оптимального варіанту розв'язання ситуації, завершення незакінчених морально-етичних ситуацій; 3) формування моральних рис шляхом консультування, порад, застережень, особистих прикладів; 4) самоусвідомлення і рефлексивний самоаналіз методом асоціацій; 5) оцінний і порівняльний аналіз (оцінювання морального змісту власної діяльності, порівняння його з іншими); 6) самовиховання, саморегуляція (складання плану морального самоудосконалення і дотримання його); 7) формування адекватної самооцінки, оскільки як невпевненість в собі так і самовпевненість гальмують моральний розвиток особистості [215, с. 160-167].

Сучасні вітчизняні дослідники застосовують метод духовно-моральної самоактуалізації з метою психологічної профілактики особистісних дисгармоній. Т. М. Рінчинова, Р. І. Сірко стверджують, що засвоєння системи духовно-моральних цінностей відіграє значну роль у стабілізації емоційно-психічного здоров'я в юнацькому віці [307; 332]. Л. В. Левицька порушує проблему психокорекції патогенних почуттів в учнів ПТНЗ за допомогою розвитку саногенних почуттів [166]. О. П. Лящ застосовує метод самоактуалізації з метою подолання агресивних проявів в юнацькому віці [182].

Ідея розвитку духовно-моральної самоактуалізації знайшла втілення в українській педагогіці, яка ще у дорядянські часи відзначався самобутністю і збагачувалася християнськими ідеалами. Наукові дослідження спиралися на філософську психолого-педагогічну спадщину (В. Зеньковський, І. Ільїн, Н. Лоський, В. Розанов), вчення просвітителів вітчизняної школи (І. Лавров, М. Пирогов, С. Рачинський, К. Д. Ушинський) і богословів (Феофан Затворник, Тихон Задонський, Іоанн Кронштадтський) [116; 126; 179; 356; 258; 125; 326; 373]. Дореволюційні школи головною метою вважали виховання *християнської моральності*: моральну чистоту, шанобливе ставлення до старших, правдивість, працелюбність, цнотливість, терпіння, скромність, щедрість.

В. В. Зеньковський формулює завдання виховання гармонійної особистості шляхом збереження християнської моралі [116]. Моральні якості, які культивувалися під впливом українських просвітителів – благодущність, щедрість, безкорисливість, волелюбність, служіння ближнім – знайшли відображення в педагогічних ідеях К. Д. Ушинського, які свідчать про християнську сутність морального виховання: віри і любові до Бога і людей [374]. К. Д. Ушинський вважав, що особистість у своєму розвитку має прагнути до «ідеалу, що надається нам християнством», а моральність має ґрунтуватися на твердій волі [372 с. 163]. Він включив у число умов формування характеру самовиховання, засноване саме на мотивації саморозвитку. М. І. Пирогов вказує на необхідність розвитку твердої волі як умови формування високоморальної людини [258, с. 174]. В. Сухомлинський спрямовує зусилля на розвиток патріотичних почуттів учнів [352, с. 172]. І. А. Ільїн пропонує здійснювати виховання духовного характеру на основі любові й віри [126].

В останні роки з'явилися роботи, присвячені впливу православного віровчення на духовно-моральний розвиток особистості (О. Б. Каневська, О. І. Климишин, В. П. Москалець, О. Б. Хомич, Т. Д. Тхоржевська) [133; 142; 213; 214; 367; 403], з яких випливає, що освіта має ґрунтуватися на релігійній культурі, духовних цінностях та ідеях православної педагогіки, адже традиційне виховання на основі системи духовно-моральних цінностей є основою морального розвитку і психічного здоров'я особистості. (В. В. Зеньковський, І. Лавров, М. В. Маслов) [117; 196; 241; 256].

З огляду на це сучасні вітчизняні вчені І. А. Зязюн, Б. Чижевський та інші підкреслюють важливість поєднання освіти і національної культури у процесі розкриття творчого потенціалу молоді, використання досвіду наповнення змісту навчального процесу програмами духовно-морального розвитку, які стають своєрідним тренажем моральних дій та вчинків [215, с. 95-96]. Сьогодні у педагогіці теорію духовно-моральної самоактуалізації впроваджують видатні педагоги сучасності: Ш. Амонашвілі, В. П. Андрущенко, Б. В. Братаніч, Г. П. Васянович, М. Б. Євтух, І. А. Зязюн, Л. Ю. Москальова, Н. Г. Ничкало, О. М. Отич, Л. Д. Орановська, О. В. Сухомлинська та багато інших [10; 14; 15; 44; 59; 103; 122; 124; 232; 242; 351]. Концепція самоактуалізації учнівської молоді в сучасній системі освіти на основі саморозвитку особистості припускає створення

умов для найбільш ефективного використання людиною свого потенціалу в соціально прийнятній формі [149].

На думку Е. О. Помиткіна, сьогодні в системі національної освіти необхідно створити психолого-педагогічні умови духовно-морального розвитку, але введення окремих спецкурсів у програму навчання не може забезпечити формування духовного світогляду молоді. Необхідний комплексний підхід, який забезпечуватиме створення у навчальних закладах особливої духовної атмосфери [266, с. 277]. І. Д. Бех зазначає, що духовно-моральна вихованість особистості є пріоритетною метою освітньої системи [24, с. 18]. Г. П. Васянович також зауважує, що складна культурно-освітня ситуація у сучасному українському суспільстві, крах ідеологій, відсутність ефективної системи духовно-моральних і смислотворчих засад вимагають радикального впровадження ноологічних принципів, які не суперечать сучасним науковим досягненням і апробовані тривалим національним дореволюційним досвідом. Дбаючи про духовність, ми не повинні забувати про прищеплення молоді християнської моралі, національних ідеалів [59].

Сьогодні все більше українських педагогів і психологів погоджуються з тим, що саме християнські духовно-моральні засади – це порятунок нації [109, с. 113]. Х. Хартшорн порушує питання стосовно необхідності загально-теологічної освіти [450]. Християнсько-філософська ноологія пропонує концепцію людини з урахуванням біологічних, психологічних, культурологічних, релігійних та педагогічних вимірів. Ноологічний підхід до навчально-виховного процесу сприятиме особистісному розвитку учня через створення інтегративних синергетичних структур і засад духовної стабільності [59, с. 210]. Духовно-моральна самоактуалізація особистості має стати проєктованим результатом освітньої діяльності [44, с. 13].

Узагальнимо психологічний зміст поняття «духовно-моральна самоактуалізація».

1. Гармонійність характеру, виступає психологічним підґрунтям і одночасно результатом духовно-моральної самоактуалізації і конструктивного розвитку особистості.

Духовно-моральна самоактуалізація (духовне творення власної особистості відповідно до морального ідеалу) базується на поєднанні духовно-творчих і морально-психологічних якостей особистості й сприяє гармонізації характерологічного розвитку юнацькому віці. Водночас, людина з цілісним, гармонійним характером найбільш зда-

тна до конструктивної духовно-моральної самоактуалізації, оскільки характерологічні дисгармонії не гальмують її особистісний розвиток.

2. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з аморальними якостями) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу).

3. Напрямами негативного аспекту є: усвідомлення власних недоліків; негативних рис характеру і активне подолання їх за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, децентрації, самоконтролю, волі, терпіння, морально-критичного самоаналізу.

4. Напрямами позитивного аспекту виступають: духовно-моральна активність (безкорислива праця, допомога потребуючим), плідна творчість, мистецтво, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, формування стійких духовних якостей: віри, надії, любові.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.

1. Проблема гармонійності характеру найбільш гостро постає в юнацькому віці, оскільки юність є сензитивним періодом стосовно духовно-морального самовизначення і свідомого характероутворення особистості.

Дисгармонійність характеру сучасних юнаків та дівчат зумовлена впливом різноспрямованих соціально-культурних та особистісно-вікових чинників. З одного боку, гормональна перебудова організму, висока збудливість, вплив негативних соціокультурних факторів визначає підвищення рівня психічної напруги, що сприяє дисгармонійним проявам характеру юнаків та дівчат, а з іншого, активізація фізичних, емоційних і когнітивних функцій, розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, мотивації самовиховання стає психологічним підґрунтям особистісного зростання в юнацькому віці, що визначає здатність до самоусвідомлення і самовиховання гармонійного характеру.

2. Особистісний розвиток юнаків та дівчат може бути *продуктивним*, що зумовлюється розвитком моральної самосвідомості й спрямований на формування гармонійного характеру, і *непродуктивним*, що визначається несформованістю моральної самосвідомості й зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній. Продуктивність особистісного розвитку визначається моральним становленням і зумовлює гармонійність характерологічного розвитку особистості. Детермінантами продуктивного особистісного розвитку юнаків та дівчат виступають як зовнішні чинники (сприятливі умови життя й виховання), так і внутрішньоособистісні (рівномірність розвитку усіх підструктур особистості, само-рефлексія, адекватна моральна самооцінка, моральна саморегуляція, емоційний інтелект, духовна мотивація, духовно-моральна спрямованість, сформованість системи духовно-моральних цінностей і зрілих ставлень (позитивно-ціннісного самоставлення і ціннісного відношення до інших), що забезпечують підтримку стану внутрішньої рівноваги; а також актуалізація буттєвих потреб, подолання внутрішньоособистісних суперечностей; життєтворчість, визначення сенсу життя, особистісна активність щодо самовиховання, що визначає здатність до прийняття моральних рішень, здійснення вільних вчинків і гармонійність характерологічного розвитку особистості.

3. Психологічними механізмами гармонійного характерологічного розвитку в юнацькому віці виступають: моральна самосвідомість (моральна саморефлексія, мораль-

на саморегуляція, нормативно-ціннісне самоствавлення), духовний потенціал (децентрація, трансценденція, усвідомлення загальної єдності, духовна спрямованість, моральна мотивація), позитивне мислення, емоційно-вольова регуляція.

Нами визначено інтегральний психологічний механізм гармонійного розвитку характеру юнаків та дівчат в контексті духовно-морального становлення особистості – механізм *духовно-моральної саморегуляції*.

Моральність є змістовою характеристикою емоційно-вольової активності. Взаємоузгоджена взаємодія духовно-моральних та вольових якостей виконує детермінуючу функцію у процесі характероутворення в юнацькому віці. Характер особистості виступає психологічною *передумовою* і одночасно *результатом* особистісного розвитку юнаків та дівчат. Гармонійний характер є результатом успішного духовно-морального становлення в юнацькому віці й визначає конструктивність подальшого особистісного розвитку.

4. Духовність, моральність і вольовий самоконтроль виступають основою духовно-моральної самоактуалізації особистості, яка є ефективним методом гармонізації характеру в юнацькому віці. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з аморальними проявами) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу). Напрямами негативного аспекту є: визнання власних помилок; усвідомлення негативних рис характеру і активне подолання їх за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, децентрації, самоконтролю, волі, терпіння, морально-критичного самоаналізу. Напрямами позитивного аспекту виступають: підвищення духовно-моральної активності (допомога потребуючим), плідна творчість, мистецтво, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, формування стійких духовно-релігійних якостей: віри, надії, любові.

Результати другого теоретичного розділу висвітлено у 12 наукових публікаціях:

9. Павлик Н. В. Морально-етичні основи особистісного розвитку педагога / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – К., 2008. – Т.12, вип. 4. – С. 192–202.
10. Павлик Н. В. Почуттєво-моральна теорія людини у працях М. Я. Грота як теоретико-методологічна парадигма у вивченні проблеми морального розвитку особистості / Н. В. Пав-

- лик // Вісник Національного технічного університету України «КПІ» / Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К.: Політехніка, 2008. – № 2 (23). – С. 79–84.
11. Павлик Н. В. Формування соборності як духовно-особистісної якості в Православній традиції / Н. В. Павлик / Психолого-педагогічні засади розвитку соборної особистості : матеріали наук.-практ. конф. – К., 2008. – С. 46–47.
  12. Павлик Н. В. Психологічна культура як фактор гармонізації характеру особистості / Павлик Н. В. // Післядипломна освіта в Україні. – УМО – К., 2009. – № 2. – С. 35–39.
  13. Павлик Н. В. Нравственное становление как процесс и результат конструктивного развития личности в юношеском возрасте / Павлик Н. В. // Вісник Національного технічного університету України «КПІ» / Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К.: Політехніка, 2010. – № 2. – С. 130–134.
  14. Павлик Н. В. Принцип морально-креативного виховання особистості у філософсько-психологічній концепції М. Я. Грота / Н. В. Павлик // Теорія і практика креативного навчання обдарованих дітей : матеріали всеукр. наук.-практ. семінару. – К., 2011. – С. 95–100.
  15. Павлик Н.В. Співвідношення духовного та характерологічного розвитку старшокласників профільних загальноосвітніх шкіл / Н. В. Павлик // Духовна культура педагога як умова розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників / Матеріали круглого столу. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2013. – С. 107–117.
  16. Павлык Н.В. Духовно-нравственные основы гармонизации характера молодежи с позиции христианской антропологии / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – № 1 (60), 2014. – Ч. II. – М. – С. 216–220.
  17. Павлык Н. В. Духовно-нравственный, позитивно-личностный методологический подход к проблеме гармонизации характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – № 2 (61), 2014. – Ч. II. – М. – С. 262–267.
  18. Павлик Н. В. Духовно-моральна самоактуалізація як основа гармонізації характеру особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Молодіжна політика : проблеми та перспективи : зб. наук. пр. / [ред. С. Щудло, П. Длугош]. – Дрогобич – Перемишль: Швидкодрук, 2014. – Вип. 5. – С. 264–269.
  19. Павлик Н. В. Форми й напрями духовно-моральної самоактуалізації як чинники гармонізації характеру особистості в юнацькому віці / Н. В. Павлик // Практ. психологія та соц. робота. – 2014. – № 6 (183). – С. 1–4.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНА ПАРАДИГМА ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Розділ присвячено презентації концепції гармонізації характеру в юнаків та дівчат, обґрунтуванню наукового підходу, його принципів, визначенню психологічних детермінант і механізмів гармонізації характеру в юнацькому віці, розробці структури, змісту і типів гармонійності характеру, визначенню концептуальної моделі емпіричного дослідження.

3.1. Обґрунтування духовно-морального підходу до гармонізації характеру в юнацькому віці

Суттєвою складовою концептуальної парадигми гармонізації характеру в юнацькому віці є систематичний підхід, за допомогою якого здійснюється моделювання, аналіз та інтерпретація результатів впливу різноманітних факторів на гармонійність характеру.

У сучасній психології існує необхідність створення такої психологічної моделі гармонійного розвитку характеру юнаків та дівчат, яка базувалася б на теоретичному осмисленні прихованих психологічних механізмів особистості. Проблема гармонізації характеру знаходиться на межі філософії, педагогіки, психології та психотерапії. Тому концептуальна парадигма нашого дослідження поєднує у філософському плані положення різних філософсько-психологічних шкіл щодо провідної ролі духовно-моральних детермінант в процесі гармонізації характеру.

При побудові концептуальної парадигми дослідження ми спиралися на принципи розвитку психіки (Г. С. Костюк), цілісності, ієрархічності, детермінізму (С. Л. Рубінштейн), єдності психіки і діяльності, відповідності психологічних властивостей особистості способу її життя (О. М. Леонт'єв); теоретичні уявлення про особистість та її життєвий шлях (І. Д. Бех, І. А. Зязюн, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, І. П. Маноха, В. Ф. Моргун, В. В. Рибалка, Т. М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм та ін.), про систему нижчих, вищих і вершинних психічних функцій особистості (Л. С. Виготський); філософсько-психологічну концепцію розвитку особистості (С. Л. Рубінштейн); особистісний підхід (І. Д. Бех, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, В. В. Рибалка та ін.), теорію ставлень (В. М. М'ясищев), культурно-історичний підхід (Л. С. Виготський, В. А. Роменець, Н. В. Чепелева), етичний аспект вітчизняної філософії (В. В. Зеньковський, В. А. Малахов, С. Франк), що висвітлює про-

блему духовно-моральної детермінації сенсу життя та призначення людини; положення християнської антропології (І. Брянчанінов, С. Зарін, Ф. Затворник, І. Златоуст, М. Сповідник), екзистенційної (В. Франкл, Е. Фромм), гуманістичної (А. Маслоу, К. Роджерс) і християнської психології (Д. О. Авдєєв, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, В. К. Слободчиков, Л. П. Шеховцова) щодо провідної ролі духовно-моральних детермінант гармонізації характеру; ідею моральної саморегуляції особистості (М. Й. Боришевський); психологічні закономірності духовного розвитку особистості (Е. О. Помиткін), теорію рис (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, Г. Олпорт), яка надає можливість розробки психодіагностичного інструментарію кількісної оцінки рівня гармонійності характеру в юнацькому віці; методологічні духовно-зорієнтовані підходи надання психологічної допомоги особистості (О. Ф. Бондаренко, Е. О. Помиткін, Т. О. Флоренська), позитивну психотерапію (Н. Пезешкіан).

Теоретичний аналіз духовно-філософських, психотерапевтичних і психологічних джерел дозволив сформулювати філософсько-психологічні узагальнення щодо проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці, на які ми спираємось у побудові концептуальної парадигми нашого дослідження. У побудові концепції ми виходимо з основного постулату: особистісний розвиток в юнацькому віці може бути продуктивним і непродуктивним (І. С. Булах); продуктивність особистісного розвитку визначається духовно-моральним становленням особистості. Зупинимось на конкретизації методологічних положень, на яких побудована логіка нашого дослідження.

Теоретичний аналіз науково-психологічної літератури показав, що особливості характеру людини доцільно розглядати в межах *особистісного* підходу, спираючись на розуміння цілісності особистості (у індивідуальній неповторності її внутрішнього світу) як суб'єкта морального вчинку і моральної діяльності (І. Д. Бех, А. Маслоу, К. Роджерс С. Л. Рубінштейн, В. В. Рибалка та ін.) [32; 260; 310, 318, 454]. Особистісний підхід означає визнання унікальності й моральної волі особистості, окреслюючи головний орієнтир гуманістичної парадигми. З позиції цього підходу, всі психічні процеси, властивості й стани конкретної особистості залежать від індивідуального й суспільного буття людини. Різноманітні риси, які характеризують основні психологічні властивості, взаємодіють між собою у конкретній діяльності людини й замикаються в єдності особистості (С. Л. Рубінштейн). Основним принципом особистісного підходу є розуміння особистісної зумовленості усіх психічних явищ і діяльності особистості, визнання її цілісності у

індивідуальній неповторності як суб'єкта морального вчинку (К. К. Платонов). Цей підхід спрямований на активізацію детермінант особистісного зростання, самоактуалізації особистості, її морально-гармонійної взаємодії з іншими людьми, природою, культурою.

Структура особистості має ієрархічну організацію, функціональні зв'язки між її елементами. Тому наступним напрямком вивчення характеру особистості виступає *системний* підхід (С. Д. Максименко, В. Д. Шадріков), що має такі засади: цілісність, структурність (упорядкування зв'язків елементів у певну структуру, що визначає спрямованість системи в цілому), взаємозв'язок системи із середовищем, ієрархічність і множинність елементів структури. Основними категоріями вищого (духовного) рівня особистості є: мотивація до духовно-морального самовдосконалення й самореалізації особистості, що зумовлює конструктивність особистісного розвитку [187]. Отже, принципи *цілісності, системності, ієрархічності* дозволяють розглядати характер як цілісну систему, що складається з ієрархічних підструктур і має впорядкованість між різними рівнями системи.

Також в нашому дослідженні представлена *мотиваційно-динамічна* стратегія вивчення особистості, відповідно до якої, основною характеристикою людини виступає її *спрямованість*, яка може динамічно змінюватися відповідно до внутрішнього стану і зовнішніх соціальних умов. Мотиваційно-динамічна парадигма виникла в руслі психоаналізу і полягає в основі таких підходів як гуманістична, екзистенціальна психологія і розглядає ієрархічно організовані рівні підструктур особистості. А. Маслоу визначає ієрархію життєвих потреб людини (буттєвих і дефіцитарних), які зумовлюють рівень особистісного розвитку. До буттєвих потреб А. Маслоу відносить духовно-моральні категорії: «істина», «добро», «краса», «справедливість», «любов», «творчість», які на відміну від термінальних й інструментальних цінностей не піддаються ієрархізації і визначають духовний вимір особистісного буття [455; 456]. К. Роджерс спрямовує гармонізацію особистості в русло набуття досвіду конгруентності – відповідності дій людини її почуттям.

Важливим методологічним підґрунтям дослідження гармонійності характеру виступає концепція християнської антропології, яка розглядає особистість як цілісну ієрархічну структуру духа, душі й тіла якою вона має бути у гармонійному стані [17; 56; 96; 97; 328; 406]. Для відновлення гармонії особистості необхідний вплив двох факторів: духовно-морального життя людини (психологічний фактор) і дії Божої благодаті (духовно-релігійний фактор) [18]. Ця закономірність у християнській антропології має назву *прин-*

ципу синергії. Синергізм – це взаємне співробітництво Божої благодаті і людської волі в процесі духовно-моральної гармонізації особистості [114, с. 75]. Чим сильніше усвідомлення (рефлексія) людиною власної духовної недосконалості, тим ясніше для неї необхідність Божої допомоги. Тому психологічною умовою синергійної взаємодії з Богом є згода людини з моральним законом та її психологічна готовність до напруженої духовно-моральної діяльності у спрямуванні свого життя в русло духовного розвитку, самозречення від егоїстичного життя й перенесенні акценту на духовно-моральне самовдосконалення. Людина зі своєї сторони має робити все, що від неї залежить: духовні й тілесні сили мають бути напружені для протистояння егоїстичним потягам [356, с. 66-68]. Божа благодать компенсує недостатність сил людини пропорційно рівню напруги її сил: волі, почуттів, думок, й підпорядкуванню їх духу (свідомості) [114, с. 95]. Божа благодать у поєднанні з людською волею відновлює в совісті духовно-моральні закони й відповідно до них перетворює волю, надає їй духовно-моральну силу, підкорює тілесні бажання, зміцнює дух, одухотворяє почуття і розум [356, с. 265]. Таким чином, свідоме духовно-моральне життя людини – це синергія людської волі й божественної благодаті, що зумовлює гармонізацію особистісного розвитку [62, с. 190]. Отже, гармонізація особистості має духовно-релігійний і морально-психологічний аспекти. У рамках психологічного дослідження ми можемо розглядати тільки психологічний аспект, що полягає у розвитку стійкої духовно-моральної мотивації особистості й формуванні психологічної готовності людини до свідомої духовно-моральної роботи над собою.

Аналогічні уявлення про духовний розвиток як основну детермінанту гармонізації особистості, зокрема, її характеру, представлені в концепції екзистенційної психології (В. Франкл, Е. Фромм, К. Ясперс та інші). Екзистенціальний підхід, виходячи з визнання унікальності буття окремої людини, спирається на актуалізацію саме духовно-особистісних ресурсів і проголошує людину головним творцем своєї особистості. Екзистенція – це не певна й споконвічно задана людині сутність, а «відкрита можливість». Людське існування передуює людській сутності, людина не народжується, а стає людиною. Відповідно до екзистенціального підходу, зміст свободи волі полягає в тому, що людина не є об'єктом, що формується під впливом соціуму і біологічних факторів, а створює себе своїми діями й учинками в кожен момент свого життя. Отже, особистість вільна у побудові власного жит-

тя й несе повну відповідальність як за свободу здійснення своїх можливостей, так і відмову від їх реалізації. Вона не може виправдувати себе, посилаючись на зовнішні обставини. Відмова від свободи означає відмову від можливості жити повноцінним, насиченим сенсом життям. Духовна творчість, свобода вибору, відповідальність, самоудосконалення є результатом складного духовного пошуку, що вимагає максимальної концентрації волі, духовних сил та інших людських ресурсів. Екзистенціалізм виводить психологічну науку на новий рівень уявлень про людину та її розвиток.

Найбільш докладно концепція духовно-морального розвитку особистості представлена у християнській етиці, яка ґрунтується на принципах дихотомічності, цінності особистості й антиномічності, що допомагають формувати моральнісні ставлення до людей.

Принцип *дихотомічності* означає наявність парності певних характерологічних ознак. На основі цього принципу ми будемо класифікувати риси характеру, визначаючи пари взаємовиключних якостей. Дихотомічні риси одержують знаки морального модусу: «плюс» і «мінус». Кожна з дихотомічних рис визначає домінування певного вектору особистісного розвитку (гармонійного або дисгармонійного).

Принцип *цінності особистості* полягає у тому, щоб поважати усіх людей (людина завжди має позитивну цінність, вона може помилятися і вчиняти погано, але від цього не стає менш цінною). Тому потрібно розвивати здатність до прощення як відмови від компенсації заподіяної шкоди [85]. Розуміючи, що пристрасті присутні практично в усіх людей, з кожною людиною треба поводитися з любов'ю, толерантністю [209, с. 60]. Симпатія до людей проявляється у відчутті задоволення від присутності іншої людини, повазі, доброзичливості, турботливому піклуванні про неї [356, с. 442]. Принцип цінності особистості втілюється у пораді І. Златоустого: поступайся людям і не відплачуй злом за зло [129].

Принцип *антиномічності* – це сполучення суперечливих критеріїв [16; 277]. Він був запозичений з античної філософії і набув у християнській антропології подальшого розвитку і практичного застосування у формуванні особистісної позиції, що оснований на інтеграції суперечливих критеріїв – антиномічної противаги (наприклад: безумовної цінності кожної людини протистає моральна оцінка її вчинків; догматичності духовно-релігійних переконань протиставляється гнучке ставлення до конкретної ситуації за принципом милосердя і т.д.) [114, с. 174]. Принцип антиномічності

проявляється у позиції до усіх людей: люби грішника, але ненавидь гріх. Реалізація зазначеного принципу ґрунтується на диференціації людини від її вчинку, що оцінюється відповідно до моральних критеріїв. Отже, будь-яку людину необхідно сприймати з позиції безумовної любові й одночасно з погляду моральної оцінки її вчинків.

Основним джерелом становлення духовно-моральних якостей особистості є культурно-суспільний досвід людства, тому ми також спираємося на *культурно-історичний* підхід, представлений у роботах Л. В. Виготського, В. О. Роменця [66; 313]. На думку Л. В. Виготського існує три ієрархічні рівні психіки, які представлені: *нижчими, вищими і вершинними* психічними функціями. Вершинні психічні функції (моральна свідомість і самосвідомість тощо) формуються в результаті розвитку вищих психічних функцій (інтелектуальної опосередкованості, соціальності, волі, почуттів) до рівня їх «вершинних» проявів і визначають довільну духовно-моральну саморегуляцію особистості. За нашим положенням, три рівні психічних функцій детермінують розвиток відповідних підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних духовно-моральних утворень), які визначають становлення відповідних рис характеру.

На основі узагальнення особистісного (І. Д. Бех, А. Маслоу, К. Роджерс, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, В. В. Рибалка та ін.), духовно-екзистенціального (М. О. Бердяєв, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, О. І. Климишин, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, В. Франкл та ін.) підходів та інших розглянутих концепцій було обґрунтовано *духовно-моральнісний* підхід до гармонізації характеру в юнацькому віці, який дозволяє розглядати вищі духовно-моральні особистісні утворення (моральну самосвідомість, духовний потенціал) як динамічні системи, що розвиваються, актуалізуються і детермінують гармонізацію характеру юнацтва. Категоріальний апарат зазначеного підходу включає наступні поняття.

Характер – це динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких особистісних рис, відповідно до підструктур особистості, зумовлених як ендо-психічними якостями (темпераментом, афективністю, підсвідомими установками, звичними стереотипами), так і екзо-психічними чинниками (системою відносин людини до духовного і матеріального світу (до себе, до інших людей, до природи, до справи, до світу в цілому тощо), які визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки і життєдіяльності особистості.

Риси характеру – це стійкі форми реагування або поведінки. Кожна риса виражає

певне ставлення людини і формується в результаті багаторазової реалізації цього ставлення у відповідних вчинках. Відтак, риси характеру – це *навички прояву* власних ставлень тим або іншим способом. Характер як система стійких особистісних рис формується шляхом набуття і закріплення певних звичок, поведінкових стереотипів. Характер являє собою систему набутих позитивних або негативних «звичок» сприйняття та поведінкового реагування, в основі яких полягає система ставлень особистості.

Характер має структуру (систему кластерів рис) і зміст (позитивні або негативні риси). В залежності від сили волевої активності характери бувають сильні й слабкі. Однак, воля може сприяти досягненню як моральних, так і деструктивних цілей.

Процес характероутворення має два основних вектори: *гармонійний* і *дисгармонійний*. Гармонійність характерологічного розвитку юнаків та дівчат визначається процесом їх духовно-морального становлення, яке визначає актуалізацію духовно-моральних цінностей і розвиток *моральності* – внутрішньоособистісної духовної якості, що детермінує моральну поведінку. Першоосновою моральності є *моральне почуття* – здатність людини до розрізнення добра й зла, яке визначає *моральну потребу* – прагнення до добра й відразу від зла. Багаторазово повторюване моральне почуття (звичка прагнути до добра й відвертатися від зла) стає основою розвитку совісті, яка спрямовує волю особистості у бік добра. Основою гармонійного характеру виступають *моральнісні ставлення* особистості до матеріального і духовного світу (себе, людей, природи, діяльності, справи, ситуацій тощо).

Критерії гармонійності характеру розташовуються по осях: моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість характеру; урівноваженість – неврівноваженість; сила характеру – безхарактерність (М. Бурно). М'якість та жорсткість характеру є лише його *властивостями*, а не критеріями гармонійності, оскільки надто високий рівень м'якості або жорсткості є ознаками саме дисгармонійного характеру. Про гармонійність характеру свідчить збалансованість його м'якості та жорсткості. *Гармонійний характер* являє собою цілісну структуру узгоджених рис, де кожна риса виражає певне моральне ставлення людини і зумовлює духовно-моральну саморегуляцію, яка забезпечує адекватність поведінки і сприяє гармонізації взаємин особистості. Гармонійний характер відрізняється помірністю прояву рис, врівноваженістю, моральною силою. Цілісний, духовно-моральний, врівноважений, сильний характер як динамічна система стійких конструктивних рис виступає одночасно передумовою і результатом продуктивного особистісного роз-

витку. Ознакою гармонійного характеру є здатність особистості до духовно-моральної самоактуалізації й духовної любові, яка стає можливою за умови подолання власного егоїзму. Гармонійний характер – це результат активного духовно-морального самовиховання.

Під дисгармоніями характеру ми розуміємо не відхилення поведінки людини від середньостатистичної норми, а невідповідність характеру критеріям його гармонійності.

Дисгармонійний характер – це комплекс деструктивних рис, які не підпорядковані духовно-моральній саморегуляції і руйнують особистісні взаємини, викликаючи стан психологічного дискомфорту або самої людини, або з боку її оточення. Психологічними детермінантами розвитку дисгармоній характеру є несформованість *духовно-моральної саморегуляції* (нездатність людини до контролю власних емоцій і поведінки), що сприяє неврівноваженості характеру і проявляється у аморальності поведінки, непослідовності дій, суперечливості почуттів (агресія до коханої людини). Це пов'язане з *дефіцитом моральності й самоконтролю*. Дефіцит моральності проявляється егоцентризмом, безвідповідальністю, лицемірством, корисливістю, марнославством, жорстокістю. Емоційні розлади виражаються у дратівливості, емоційної лабільності, нездатності до прояву духовних почуттів (співстраждання, турботи, любові). Вольові дисгармонії проявляються у слабкості, відсутності самоконтролю, невмінні протистояти спокусам. Психологічні проблеми є свідченням внутрішньоособистісного розладу і характерологічної дисгармонійності.

Гармонізація характеру юнаків та дівчат відбувається на основі активізації базових складових особистісного розвитку: духовно-морального, інтелектуального, комунікативного, емоційного, вольового, психофізіологічного шляхом розвитку моральнісних ставлень до внутрішнього та зовнішнього світу, становлення позитивних рис, контролю над негативними. Духовно-моральнісний підхід спирається на систему принципів.

3.2. Принципи гармонізації характеру в юнацькому віці

3.2.1. Принцип духовно-моральнісної детермінації в процесі характероутворення в юнацькому віці

Термін «детермінація» означає «залежність» (причинність) психічних явищ нижчого психічного рівня від певних чинників. Принцип *духовно-моральнісної детермінації* в процесі характероутворення в юнацькому віці полягає у розумінні ієрархічності структури

особистості й детермінаційної функції її вищих підструктур. Особистість розглядається як система, що складається з ієрархічних підструктур (нижчих (психофізіологічних, психосоматичних), вищих (соціальних, інтелектуальних, вольових, емоційно-почуттєвих) і вершинних (духовно-моральних)). Психічні явища вищого ієрархічного рівня інтегрують у собі якості нижчих рівнів. Підструктури вищого психічного рівня стають провідним регулятором усієї системи і визначають діяльність нижчих психічних властивостей.

Характер є цілісною системою рис відповідно до ієрархічних підструктур особистості, інтеграція яких визначає цілісність характеру. Вершинні духовно-моральні утворення (моральна самосвідомість, духовний потенціал тощо) виступають провідними регуляторами інших підструктур (соціальних, емоційно-вольових та інших якостей) і детермінують гармонізацію рис характеру. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві психологічні якості набувають гармонійних властивостей і визначають врівноваженість і моральність поведінкових проявів. Розвиток чесності, совісності, відповідальності сприяє зміцненню волі й духовно-моральної саморегуляції, що зумовлює цілісність і силу характеру особистості юнацького віку. Розвиток *моральності* – духовної якості, що регулює поведінку юнаків та дівчат, надає їй духовно-моральної спрямованості. Моральність виступає змістовою характеристикою емоційно-вольової активності юнацтва і визначає становлення конструктивних рис, контроль над деструктивними, що забезпечує цілісну гармонізацію характерологічного розвитку юнаків і дівчат.

Показником гармонійного характеру є належна ієрархія рис, провідне місце в якій, належить духовно-моральним. Домінування деструктивних рис, що не контролюються духовно-моральними регулятивами, є ознакою дисгармонійного характеру. Гармонійність характеру досягається за рахунок дотримання внутрішньопсихологічного балансу, адже недостатній розвиток позитивних рис руйнує цілісність характеру і зумовлює його дисгармонійність. Духовно-особистісна інтеграція відбувається на основі принципу вищої *цілісності й доцільності*: життя людини розглядається як цілісний процес, усі події життя мають сенс і цінність. Це дозволяє усі переживання й світоглядні переконання розглядати з позицій єдності людини і світу. Будь-який досвід розглядається як особистісне надбання, що допомагає уникати типових помилок у майбутньому. Розв'язання життєвих проблем здійснюється в контексті підвищення рівня моральної самосвідомості людини з

орієнтацією на стратегічну мету – гармонізацію характеру юнацтва. Духовно-моральне усвідомлення юнаками і дівчатами власних рис сприяє досвіду їх інтеграції й гармонійної адаптації до різних життєвих ситуацій, що гармонізує поведінку юнацтва. Розширення моральної самосвідомості зумовлює ускладнення світогляду юнаків та дівчат, наповнення його духовним сенсом, що сприяє актуалізації духовного потенціалу, розвитку моральної саморегуляції й визначає гармонійний характерологічний розвиток, який триває протягом усього життя за умови постійного духовно-морального самоудосконалення особистості.

На зразок двох типів обдарованості особистості (спеціальної і загальної), нами визначено два типи гармонійності характеру: *відносна (адаптивна)* (характер адаптований у межах певних умов), що відповідає середньому рівню гармонійності, і *абсолютна (загальна)* (гармонійний характер за будь-яких зовнішніх умов), що відповідає вищому рівню гармонійності й формується під впливом духовно-моральних детермінант.

У випадку *адаптивної* гармонійності характеру існує залежність емоційно-психологічного стану юнаків та дівчат від зовнішніх обставин і соціального оточення (характерологічні прояви детермінуються переважно зовнішніми чинниками, які впливають через внутрішні умови: у доброзичливому оточенні людина проявляє позитивні риси, а в ситуації хронічного стресу, війни – негативні). Адаптивна гармонійність може досягатися шляхом вивчення людиною своїх конституціональних особливостей і знаходження адекватних способів їх адаптації до умов середовища (адже деякі дисгармонії характеру можуть навіть сприяти успішній діяльності у певних професіях), але при цьому існує залежність емоційно-психологічного стану людини від зовнішніх обставин і соціального оточення.

Загальна гармонізація характеру відбувається шляхом духовно-морального самоудосконалення, боротьби з егоцентризмом, опанування системою духовних чеснот, зміни вчинків у бік моральної норми. Займаючись духовно-моральним саморозвитком, людина гармонізує не тільки свій характер, а й світ навколо. Основою гармонізації характеру є духовний розвиток особистості: становлення моральних переконань, почуттів, волі. «Коли до моральних переконань приєднується сила волі й добре серце, то характер стає цілісним» [88, с. 19]. Тому волі треба розвивати не окремо, а в контексті духовно-морального розвитку.

У міру зміцнення духовно-морального стрижня особистості юнацького віку зростає рівень гармонійності її характеру, знижується вплив зовнішніх факторів і зростає рівень

духовно-моральної внутрішньоособистісної самодетермінації (моральнісні ставлення до людей і ситуацій визначають позитивний емоційно-психологічний стан). Поведінка характерологічно-гармонійних юнаків та дівчат меншою мірою залежить від зовнішніх обставин, а визначається переважно духовно-моральною спрямованістю і здатністю до самоконтролю над проявом негативних рис. Вплив духовно-моральних детермінант здійснює гармонізуючий ефект на характерологічний розвиток особистості юнацького віку.

3.2.2. Принцип позитивності у розвитку моральнісних ставлень як основи гармонійного характерологічного розвитку юнаків та дівчат

Провідну роль у процесі гармонійного характероутворення в юнацькому віці має розвиток моральнісних ставлень особистості – позитивне прийняття, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані. Моральнісне ставлення до себе полягає у самокритичності, скромності у поєднанні з почуттями гідності й самоповаги. Слід приймати себе, але орієнтуватися на духовний зразок, порівнюючи себе не з більшістю людей, а з високomorальними особистостями, чесно визнаватися собі у своїх помилках. Проявом аморального ставлення до себе є егоцентризм. Моральнісне ставлення до людей – це повага, довіра, альтруїзм; до речей і природи – охайність, відповідальність за екологію; до справи – працьовитість, уміння довести справу до кінця; до діяльності – креативність, цілеспрямованість; до ситуацій – спокійне сприйняття кожної ситуації, отримання мудрих висновків. Моральнісне ставлення до духовного світу, до Бога визначає духовну спрямованість і духовно-моральні риси – совісність, любов, добродійність, вдячність.

Принцип *позитивності* у формуванні моральнісних ставлень юнаків та дівчат означає спрямованість означає спрямованість на позитивне прийняття людей, проблемних життєвих ситуацій і життя в цілому. Моральнісні ставлення визначають позитивний емоційно-психологічний стан особистості, ознаками якого виступають психічна врівноваженість, позитивне прийняття себе, інших людей, узгодженість між словом і діями.

Гармонізація характеру юнаків і дівчат відбувається завдяки досвіду позитивних емоційних проявів, вміння нейтралізувати патогенні почуття (гнів, дратування, образи тощо). Це означає, що людина має виконувати роль своєрідного буфера, який не відбиває

негативні почуття, що надходять ззовні, а нейтралізує їх своєю позитивністю. Незважаючи на те, що більшість людей прагнуть бути добрими, люблячими, але далеко не у всіх це виходить. Найчастіше люди поведуться відповідно до принципу «віддзеркалювання»: одна людина помилилася (образила іншу), а інша «віддзеркалила»: «Сама така!» В результаті такого деструктивного спілкування лише розпалюється ворожнеча. Необхідно припиняти цей ланцюг негативних емоцій на початковій стадії за допомогою доброго жарту, ласкавого слова або визнання своєї неправоти, перемикаючи увагу на позитивне розв'язання конфлікту. В кожній людині необхідно бачити позитивний потенціал, який вона має. Для втілення зазначеного принципу слід вчасно переформулювати питання: «За що мені ця проблема?» у позитивній формі: «Для чого мені це?» Наприклад, у конфліктній ситуації не треба когось звинувачувати, а слід зосередитися на тім, який з можливих варіантів розв'язання конфлікту є оптимальним. Складні ситуації потрібно розглядати як умови завдання, яке потрібно вирішити. Життєві труднощі розглядаються з позиції користі, яку може мати для людини процес їх подолання.

Позитивність прийняття зумовлює почуття безумовної цінності кожної особистості (розуміння й повага до її думок і почуттів), яке визначає орієнтацію на кращі якості будь-якої людини. Нерідко причиною негативного ставлення є проекція власних недоліків (невірні чоловіки ревнують своїх дружин; той, хто сам нещедрий, той звинувачує інших у жадібності). Тому перш ніж звинуватити людину, слід насамперед подивитися на себе: «Чи маю я право звинувачувати, адже я й сам не безгрішний». Тому дотримання принципу цінності особистості полягає в тому, щоб спиратися на кращі якості людей, надавати презумпцію невинуватості кожній людині, не засуджувати, а намагатися зрозуміти і виправдати її.

Важливим підходом до гармонізації характеру виступає позитивна психотерапія Н. Пезешкіана, яка спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів людини, знаходження максимальної кількості позитивних рішень у складних життєвих ситуаціях. Позитивний підхід визначає формування позиції людини, що заснована не на боротьбі з навколишнім світом, а на прийнятті його. Принцип позитивності орієнтує особистість до пізнання, любові, зміни погляду на проблему, пошук нових можливостей і особистісних резервів [257; 299]. Позитивна психотерапія ґрунтується на принципі балансу, що сфокусований на людських ресурсах і визначає відновлення гармонії між життєвими сферами особистості: ті-

лом, ставленнями, досягненнями і планами на майбутнє. Недостатній розвиток однієї зі сфер людського буття створює певний дефіцит, зумовлює дисгармонію, що проявляється як невдоволення або хвороба. Позитивна психотерапія використовує наступні методи: позитивну інтерпретацію з метою розширення уявлень щодо проблеми; притчі з психотерапевтичним радикалом; відмову від критики і стереотипних оцінок; підкріплення моральної й конструктивної поведінки; розширення сфер взаємодії людиною з урахуванням її позитивних якостей і без переносу негативного досвіду; практикуються домашні завдання. Істотна роль у психотерапії належить релігійно-світоглядному аспекту як базовій концепції загальної системи ставлень особистості.

Позитивність моральнісних ставлень сприяє розвитку антиномічно-позитивного мислення – здатності до інтеграції суперечливих критеріїв, уміння сприймати кожную особистість з позиції її безумовної цінності й водночас враховуючи моральну оцінку її вчинків. Дотримуючись принципів позитивності й антиномічності, у юнаків й дівчат розвивається уміння пояснювати й інтерпретувати ситуації з погляду оптимізму, але не виправдуючи аморальність, а розуміючи мотиви поведінки інших людей і творчо знаходячи альтернативні способи вирішення проблемних ситуацій. Розвивати антиномічно-позитивне мислення доцільно для набуття досвіду запобігання конфліктів і профілактики патогенних почуттів (роздратування, образ). Для його реалізації слід диференціювати суб'єкта (особистість, яка завжди має позитивну цінність), від її вчинку, що оцінюється відповідно до духовно-моральних критеріїв. Наприклад, друг, який мене зрадив, не перестає бути для мене значимою людиною незважаючи на свій аморальний учинок, і тому заслуговує прощення за умови його усвідомлення своєї провини.

Принцип позитивності у формуванні моральнісних ставлень юнаків та дівчат можна узагальнити у таких положеннях: 1) особистість має завжди прагнути до актуалізації позитивних емоційних і поведінкових проявів; 2) існує безумовна цінність кожної особистості, тому при сприйнятті будь-якої людини слід орієнтуватися на її кращі якості; 3) розвиток антиномічно-позитивного мислення визначає здатність юнаків та дівчат до інтерпретації складних життєвих ситуацій з погляду моральності, оптимізму, розуміння та інтеграції суперечливих критеріїв, що дозволяє творчо знаходити альтернативні способи вирішення проблем.

3.2.3. Принцип «психоелевації» (інтернальності, конгруентності, самопомоги) в процесі оволодіння формами гармонійної поведінки в юнацькому віці

Принцип «психоелевації» спрямований на процес оволодіння юнаками та дівчатами різноманітних аспектів моральності в процесі набуття досвіду гармонійної поведінки. «Психоелевація» (І. Я. Медведєва) означає вирощування, окультурення, облагороджування психіки людини, знаходження форм оптимального застосування як позитивних, так і негативних якостей. Психоелевація в юнацькому віці пов'язана з духовно-моральним окультуренням характеру, приведенням у гармонійну пропорційність характерологічних рис шляхом помірності емоційно-поведінкових проявів, розвитком позитивних рис, морального самоконтролю над негативними, належного їх спрямування.

В структурі гармонійного характеру домінують позитивні риси, а моральна самосвідомість здійснює контроль і регуляцію негативних. При цьому відбувається адаптація до соціально прийнятних форм негативних рис (гнівливості, педантичності, індивідуалізму), які певною мірою також потрібні людині як інструменти самозбереження й саморозвитку. У гармонійному стані особистість юнацького віку здатна контролювати негативні риси й спрямовувати їх у конструктивний бік (наприклад, гнів спрямовувати не на інших людей, а на власне слабівлля, щоб активно працювати над собою). Згідно принципу «психоелевації» гармонізація характеру полягає у розвитку самоконтролю, на основі чого відбувається свідоме «вирощування» позитивних рис й окультурення негативних. Умовою гармонійної поведінки виступає здатність людини до *помірності* (золотої середини) – вміння дотримуватися належної міри в усіх емоційно-поведінкових проявах. Міра, як норма гармонійного існування, визначає гармонійний ритм життя. «Психоелевація» – духовно-моральне окультурення характеру юнаків та дівчат сприяє його гармонізації, яка відбувається шляхом розвитку інтернальності (відповідального ставлення до усіх подій власного життя), конгруентності особистості (погодженості думок, ставлень і почуттів з реальним життям, думками й поведінкою) й здатності до самопомоги (творчого знаходження засобів допомоги собі та іншим), що надає юнакам та дівчатам досвіду гармонійної поведінки. Розглянемо окремо ці аспекти та інтегруємо їх у єдиний принцип духовно-морального підходу.

Інтернальність (внутрішній локус контролю) полягає в основі розвитку відповіда-

льного ставлення до всього, що відбувається у житті людини. В залежності від локусу контролю існують три типи поведінкового реагування в проблемних ситуаціях: *екстрапунітивні* реакції – спрямовані на зовнішнє оточення у формі осуду інших людей як причин проблеми («Ти винуватий у тім, що з нами відбулася неприємність»); *інтрапунітивні* реакції – спрямовані на себе із прийняттям провини й відповідальності за вирішення проблеми (Я був необачним і тому потрапив у неприємну історію, надалі буду розумніше); *імпунітивні* реакції – коли ситуація розглядається як така, що може бути виправлена сама собою (відсутність провини) («Так вийшло...»). Дослідження С. Розенцвейга показали, що людям з дисгармонійним характером властиві екстрапунітивні реакції, які мають основою зовнішній локус контролю (або екстернальність) (В. Д. Менделевич). Переважання інтрапунітивних реакцій, заснованих внутрішньому локусі контролю (інтернальність), є свідченням високої моральності особистості. Імпунітивні реакції є проміжним шаблоном морального розвитку між екстрапунітивними та інтрапунітивними. Особистість, перш ніж навчитися брати відповідальність проходить такі етапи: спочатку звинувачує інших за наявність власної фрустрації (екстернальність, екстрапунітивні реакції), потім вчиться приймати ситуацію такою, як вона є, без обвинувачень (імпунітивні реакції), а вже після цього починає відповідати за вирішення проблемної ситуації (інтернальність). Інтернальність – це складний процес прийняття відповідальності, що включає ряд етапів: 1) децентрація – певне відсторонення від проблемної ситуації з метою об'єктивного її осмислення; 2) усвідомлення і визнання частини своєї провини у ситуації, що склалася; 3) встановлення конструктивних контактів з усіма учасниками ситуації на основі принципу позитивності; 4) розгляд альтернативних варіантів вирішення проблеми; 5) відповідальне прийняття рішення.

Інтернальність визначає здатність особистості до прийняття відповідальності, яке допомагає здійснювати конкретні кроки по щодо зміни свого життя.

Конгруентність (К. Роджерс) означає єдність психіки й діяльності, що проявляється у цілісності думок, почуттів і поведінки особистості. Погодженість ставлень людини з її думками, почуттями, висловлюваннями і реальними діями свідчить про конгруентність особистості й гармонійність її характеру. Існує зв'язок між особистістю і подіями її життя. Тому ставлення до проблеми зумовлює методи її розв'язання. Неузгодженість поведінки юнаків та дівчат з їх мотивами й ставленнями сприяє розвитку неконгруентно-

сті їх особистості, суперечливості поведінки, що є ознакою дисгармонійного характеру.

Самодопомога – це прагнення до творчого знаходження засобів допомоги собі та іншим на основі стратегій саморозвитку, адаптації й гармонізації особистості. Самодопомога здійснюється на основі сформованих моральнісних ставлень, позитивності сприйняття внутрішнього і зовнішнього світу, інтернальності (прийняття на себе відповідальності), конгруентності (приведення до єдності власних думок, почуттів й дій).

Узагальнимо основні положення концепції нашого дослідження.

Особистість розглядається нами як психологічна, духовно-моральна система, базисом якої є ієрархічні підструктури: нижчі психічні властивості (психофізіологічні, психосоматичні), вищі психологічні якості (почуття, інтелект, соціальність, воля) та вершинні духовно-моральні утворення (духовно-моральна самосвідомість, духовний потенціал, зрілі моральнісні ставлення, особистісна спрямованість), які є своєрідним «особистісним каркасом» для становлення кластерів рис характеру (рис. 3.1).

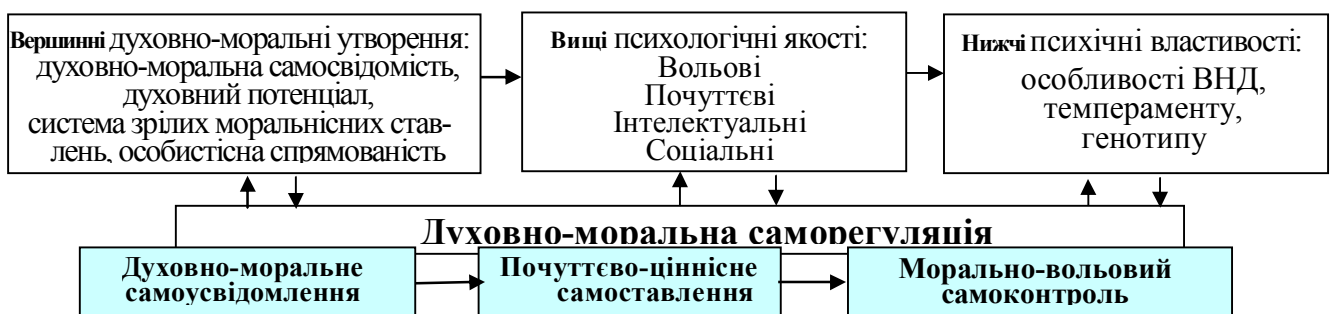

Рис. 3.1. Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції особистості.

Між підструктурами особистості існує ієрархія, яка є основою гармонійного характеру. Вищою підструктурою виступають вершинні духовно-моральні утворення (духовний потенціал, духовно-моральна самосвідомість, система зрілих моральнісних ставлень, особистісна спрямованість), які виконують детермінаційну функцію в процесі гармонійного характероутворення. Гармонійно сформовані вершинні духовно-моральні утворення забезпечують належне функціонування інших підструктур особистості, які визначають гармонійність розвитку відповідних рис характеру. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві якості набувають мотиваційних і регуляційних властивостей і визначають гармонійний розвиток рис характеру. *Гармонія* особистості проявляється в узгодженості її духовних, інтелектуальних, вольових і почуттєвих якостей, що визначає цілісність характеру, його духовно-моральну силу і конструктивність взаємин.

Гармонізація характеру є процесом наповнення його підструктур духовно-моральним змістом і відбувається шляхом розвитку антиномічно-позитивного мислення і моральнісних ставлень до себе, до інших людей, до світу в цілому, становлення позитивних рис, контролю над негативними, дотримання принципів помірності й позитивності в усіх життєвих проявах з метою становлення цілісної структури морально-сильного і урівноваженого характеру.

Набуття досвіду гармонійної поведінки в юнацькому віці відбувається на основі принципу «психоелевації» й спирається на ряд морально-психологічних навичок: 1) здатність до інтернальності, відповідального ставлення до подій життя; 2) конгруентність – єдність психіки і діяльності, погодженість думок, ставлень і почуттів людини з її реальним життям, думками, почуттями й поведінкою; 3) здатність до самопомоги.

Психологічним методом гармонізації характеру виступає духовно-моральна самоактуалізація особистості (духовна творчість і моральна саморегуляція). Особистість має як позитивні, так і негативні психологічні потенції, які реалізуються у відповідних антиномічних рисах характеру. Тому особистісний потенціал не завжди буває позитивним, і для його конструктивної актуалізації потрібні або певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування, адже реалізація патологічних потенцій людини, що не обмежуються моральними принципами, не тільки не сприяє конструктивному особистісному становленню, а навпаки зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній. Розвиток суто волевових рис поза духовно-моральних аспектів зумовлює емоційно-волеву стеничність, що позбавлена духовно-морального сенсу. Червоною стрічкою у процесі гармонізації характеру має стати саме актуалізація духовно-моральних властивостей особистості.

Високий духовно-моральний рівень і гармонійний характерологічний розвиток взаємозумовлюють один одного: людина з гармонійним характером найбільш здатна духовно-моральної самоактуалізації, оскільки характерологічні дисгармонії не гальмують її особистісний розвиток. Отже, гармонійність характеру, виступає психологічним підґрунтям і водночас результатом духовно-моральної самоактуалізації і продуктивного розвитку юнацькому віці. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з негативними особистісними якостями) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу, свідомий саморозвиток позитивних рис, моральнісних ставлень). Напрямами негативного аспекту є: визнання власних помилок, недоліків; усвідомлення

негативних рис характеру і активне їх подолання за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, морально-критичного самоаналізу, децентрації, самоконтролю, волі, терпіння. Напрямами позитивного аспекту виступають: підвищення духовно-моральної активності (допомога потребувачим), плідна творчість, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, становлення стійких духовних якостей: віри, надії, любові.

Духовно-моральнісний підхід покладений в основу формувального експерименту, що спрямований на гармонізацію характеру сучасних юнаків та дівчат.

3.3. Духовно-моральні детермінанти і психологічний механізм гармонізації характеру в юнацькому віці

Теоретичний аналіз духовно-філософських і психологічних джерел дозволив сформулювати основні положення духовно-морального підходу: 1) характер являє собою систему стійких особистісних рис відповідно до підструктур особистості; 2) процес продуктивного особистісного розвитку в юнацькому віці відбувається на основі духовно-морального становлення, яке визначає гармонійність розвитку характеру юнаків та дівчат.

Відповідно з принципу духовно-моральної детермінації і ускладнення духовно-моральної самосвідомості юнаків та дівчат гармонізація процесу їх характероутворення актуалізується системою таких духовно-моральних детермінант як: 1) особистісна само-рефлексія; 2) моральна самооцінка; 3) моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу (до себе, до людей, до природи, до справи тощо); 4) здатність до децентрації, подолання егоїзму; 5) духовна особистісна спрямованість (реалізація цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку); 6) актуалізований духовний потенціал (цілісність духовно-моральних, креативних і вольових якостей); 7) мотивація до духовно-морального самовдосконалення: активізація особистісної активності щодо самовиховання. Детермінаційний вплив зазначених чинників сприяє активізації становлення духовних, когнітивних, емоційних і вольових психологічних утворень (самоусвідомлення, самоприйняття, морального самоконтролю), що посилює моральну саморегуляцію поведінки й сприяє гармонійному розвитку усіх підструктур особистості юнаків та дівчат.

Детермінаційний вплив чинників гармонізації характеру здійснюється таким чином.

1. *Особистісна рефлексія* включає в себе усі інші види рефлексії й сприяє активізації когнітивних і духовних психічних функцій (самопізнання, духовно-морального самоусвідомлення), що посилює психологічну саморегуляцію поведінки й сприяє гармонійному розвитку моральних, інтелектуально-креативних і вольових рис характеру. Проблемі формування рефлексії як чиннику особистісного розвитку в підлітковому та юнацькому віці присвячені праці І. Д. Беха, І. С. Булах, З. Л. Становських, Ю. М. Швалба та інших.

2. *Моральна самооцінка* активізує розвиток самосвідомості особистості, посилюючи духовно-моральне самоусвідомлення позитивних і негативних якостей. Вона визначає здатність людини до чесного визнання недоліків власного характеру, що сприяє формуванню адекватної «Я-концепції», розвитку конгруентності самосприйняття, мотивації морального самовдосконалення, формуванню моральних якостей (сумлінності, відповідальності). Закономірності детермінаційного впливу моральної самооцінки на продуктивність особистісного розвитку висвітлено у роботах І. Д. Беха, І. С. Булах, М. Й. Боришевського, Л. Ю. Москальової, Г. І. Онищенко, К. Роджерса, В. В. Століна, І. І. Чеснокової.

3. *Моральнісні ставлення* людини до духовного і матеріального світу (до себе, до людей, до природи, до справи тощо) формуються на основі моральних цінностей і переконань особистості. Через становлення почуттєво-ціннісного самоствавлення до чесності, відповідальності, альтруїзму тощо вони зумовлюють розвиток системи зрілих моральнісних ставлень, які основою гармонійного характероутворення особистості і побудови гармонійних міжособистісних взаємин. Дослідженню розвитку моральнісних ставлень присвячені роботи І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, Б. С. Братуся, Г. І. Онищенко, Л. Є. Просандеєвої.

4. Здатність особистості до децентрації, подолання егоїзму, усвідомлення загальної єдності формується на основі зрілої системи моральнісних ставлень і сприяє розширенню духовно-моральної самосвідомості, що зумовлює досягнення особистістю вищих духовно-гармонійних станів (любові, альтруїзму, творчості тощо), які згодом набувають стійкості й перетворюються у духовно-моральні, морально-комунікативні та інтелектуально-креативні риси характеру. Дослідженнями цих духовно-моральних феноменів займаються Г. П. Васянович, А. Маслоу, Е. О. Помиткін, В. В. Соловйов, Е. Фромм та інші.

5. Духовна особистісна спрямованість зумовлена інтересом людини до духовного світу і проявляє себе у особистісній активності щодо морального самовиховання. Духовна

спрямованість визначає розвиток вершинних підструктур особистості, активізує духовний потенціал і морально-вольовий самоконтроль, який сприяє реалізації цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку на поведінковому рівні. Духовна особистісна спрямованість зумовлює духовно-моральний спосіб життя людини, який виступає своєрідним психологічним тренінгом гармонізації характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості. Психологічні закономірності впливу духовної спрямованості на особистісний розвиток досліджують І. Д. Бех, Г. П. Васянович, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, С. О. Савицька, Т. М. Титаренко.

6. Актуалізований духовний потенціал особистості (цілісність духовно-моральних, креативних і вольових якостей) визначає комплексний розвиток усіх диференціацій саморегуляції особистості (духовно-морального самоусвідомлення, почуттєво-ціннісного самоставлення та морально вольового самоконтролю). Розкриття духовного потенціалу активізує процес духовно-моральної самоактуалізації, що зумовлює розвиток духовно-моральних та інтелектуально-креативних рис, посилює емоційно-вольовий самоконтроль що сприяє цілісності характеру і духовно-моральної самоактуалізації особистості в юнацькому віці. Шляхи і методи актуалізації духовного потенціалу висвітлено у монографіях І. Д. Бега, Г. П. Васяновича, Г. Ващенко, А. Маслоу, Е. О. Помиткіна, В. Франкла.

7. Мотивація духовно-морального самовдосконалення активізує морально-вольовий самоконтроль і визначає особистісну активність щодо конструктивного самовиховання, що зумовлює гармонійне характероутворення юнаків та дівчат. Стійка мотивація духовно-морального самовдосконалення визначає духовно-моральний спосіб життя, який сприяє гармонійному функціонуванню усіх підструктур особистості й відповідних компонентів характеру. Закономірності духовного розвитку особистості вивчають І. Д. Бех, Г. П. Васянович, Г. Ващенко, З. С. Карпенко, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, С. О. Ставицька та багато інших.

Визначені духовно-моральні психологічні детермінанти сприяють зміцненню духовно-моральної саморегуляції особистості й здійснюють гармонізуючий вплив на розвиток вищих і вершинних підструктур особистості, а також усіх компонентів характеру.

Вплив розглянутих детермінант ми будемо експериментально досліджувати на етапі констатувального експерименту з метою доведення гіпотези стосовно детермінуючої функції духовно-моральних чинників на гармонійність характеру юнаків та дівчат.

Психологічним механізмом гармонізації характеру в юнацькому віці виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка зумовлює здатність управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись духовно-моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги, любові до оточуючого світу тощо). Духовно-моральна саморегуляція може бути *довільною* (низький рівень) і *мимовільною* (коли моральні принципи, збагачуючись переживаннями радості від здійснення добрих справ, стають мотивами поведінки). Сьогодні існує велика кількість дослідників духовно-моральної саморегуляції як психологічного механізму особистісного розвитку (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, І. С. Булах, Г. П. Васянович, Г. Ващенко, М. В. Савчин та інші).

Духовно-моральна саморегуляція забезпечує гармонійність взаємин особистості в юнацькому віці. Моральність є змістовою характеристикою емоційно-вольової активності особистості й зумовлює конструктивність її характерологічного розвитку. Сформованість духовно-моральної саморегуляції зумовлює повноцінний розвиток підструктур особистості, які визначають гармонійність відповідних рис характеру юнаків і дівчат.

Згідно наших положень механізм духовно-моральної саморегуляції диференціюється на *духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення та морально-вольовий самоконтроль*. Процес диференціації пов'язаний з ускладненням духовно-моральної самосвідомості юнаків, зокрема етапами осмислення, засвоєння та актуалізації духовно-моральних цінностей. Ці диференціації являють собою етапи усвідомлення, засвоєння та актуалізації у життєдіяльності вищих духовно-моральних цінностей [245, с. 58]. Г. П. Васянович також зазначає, що до складу духовно-моральної саморегуляції входять: система моральних принципів, ідеалів, моральна самооцінка (які визначають духовно-моральне самоусвідомлення), почуття обов'язку, сорому, честі (що зумовлюють почуттєво-ціннісне самоставлення), воля і самоконтроль, які здійснюють морально-вольовий самоконтроль особистості [59 с. 81-82].

Духовно-моральне самоусвідомлення юнацтва відбувається на основі розвитку особистісної рефлексії та здатності до моральної самооцінки й пов'язано з розвитком та осмисленням уявлень про риси власного характеру, духовно-моральні якості, що активно сприяє становленню духовно-моральних рис (чесності, сумлінності, відповідальності тощо).

Почуттєво-ціннісне самоставлення юнаків та дівчат до власного характеру і духо-

вно-моральних якостей відбувається шляхом активізації вищих почуттів (емпатії, доброзичливості, прийняття себе та інших), які згодом трансформуються в систему моральнісних ставлень особистості до духовного і матеріального світу і зумовлюють розвиток здатності до децентрації, подолання егоїзму, усвідомлення загальної єдності.

Морально-вольовий самоконтроль полягає в апробації, вправлянні й закріпленні форм духовно-моральної поведінки (у діях, вчинках) на підставі актуалізації духовного потенціалу. В юнацькому віці особистість здатна досягати розвинутого морально-вольового самоконтролю, який сприяє гармонійній поведінці й духовно-моральному способу життя. Морально-вольовий самоконтроль проявляє себе у особистісній активності щодо морального самовиховання, яке визначає духовно-моральний спосіб життя, що сприяє гармонійному функціонуванню усіх підструктур особистості.

Активізація й розвиток психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції відбувається завдяки дії духовно-моральних детермінант: особистісної саморефлексії; адекватної моральної самооцінки; моральнісних ставлень до духовного і матеріального світу; здатності до децентрації й подолання егоїзму, усвідомлення загальної єдності; актуалізації духовного потенціалу (цілісності духовно-моральних, креативних і вольових якостей); духовної особистісної спрямованості (реалізації цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку); мотивації до духовно-морального самовдосконалення.

Повноцінна сформованість психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції визначає гармонійний розвиток підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних духовно-моральних утворень).

3.4. Структура складових компонентів характеру; типи і рівні гармонійності характеру в юнацькому віці

У теоретичних розділах нашого дослідження було встановлено, що характер має *структуру* (систему або певний набір рис) і *зміст* (риси характеру мають дихотомічні властивості – можуть бути або позитивними, або негативними). Далі постає завдання побудови структури характеру і наповнення її змістовими характеристиками. Визначити структуру характеру означає виділити основні підструктури особистості й встановити зумовлені ними специфічні риси.

Радянські дослідники (М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн та інші), розглядаючи характер як систему стійких рис відповідно до системи ставлень людини до явищ дійсності, зупинились на двокомпонентній структурі характеру: спрямованості й волі. Ми не відкидаємо двокомпонентну модель структури характеру, а лише конкретизуємо її. Зважаючи на те, що кількість ставлень особистості (до себе, до інших людей, до справи, до життєвих ситуацій, до духовного світу тощо) є досить великою, тому в нашому дослідженні ми вважаємо за доцільне використовувати більш диференційовану структуру характеру.

Для побудови структури характеру нами було взято за основу структуру особистості, що складається з трьох підструктур: нижчих психічних властивостей (психофізіологічних, психосоматичних), вищих психологічних якостей (соціальних, інтелектуальних, вольових, емоційно-почуттєвих) та вершинних духовно-моральних утворень, яка являє собою своєрідний «особистісний каркас» для розвитку рис характеру (рис. 3.2). Останній являє собою систему рис відповідно до підструктур особистості, інтеграція яких визначає їх цілісність.

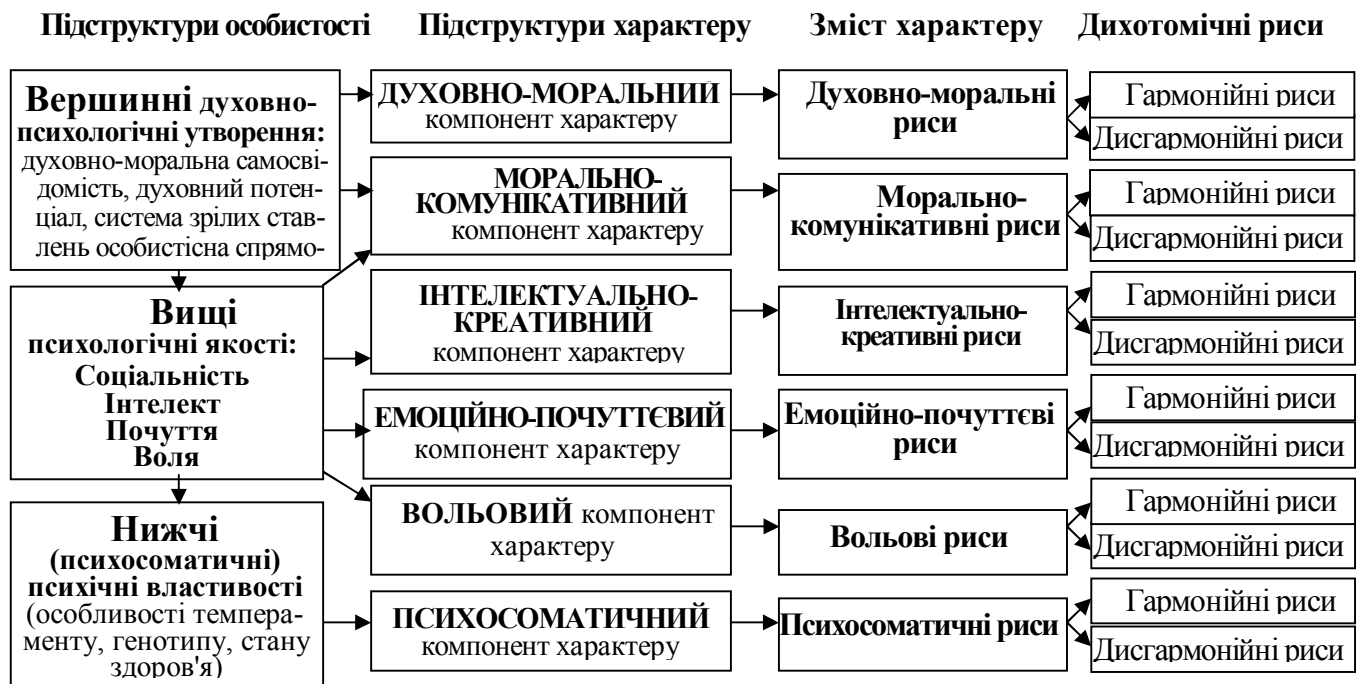

Рис. 3.2. Модель структури характеру відповідно до підструктур психіки особистості.

Модель структури характеру має 6 компонентів (духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний) що містять відповідні конструкти – дихотомічні риси (гармонійні або дисгармонійні). Нижчі психічні властивості сприяють розвитку психосоматичного компонента характеру. Вищі психологічні якості (воля, почуття, інтелект) зумовлюють розвиток вольового,

емоційно-почуттєвого та інтелектуально-креативного компонентів. Морально-комунікативний компонент характеру є результатом синергії соціальності й духовно-моральних утворень особистості. Згідно нашого положення, розвиток гармонійності характеру пов'язаний зі становленням *морально-комунікативних* рис (доброзичливості, емпатії, справедливості тощо), які активізують процес духовного спілкування – вищий рівень між-особистісних комунікацій. Вершинні духовно-моральні утворення сприяють розвитку духовно-моральних рис юнаків та дівчат, які утворюють вершинну шаблину характеру.

Далі постає завдання наповнення розробленої моделі структури характеру особистості змістовими характеристиками, які відбивають ступінь його гармонійності.

Конструктами компонентів характеру є кластери стійких рис. Особистість юнацького віку, включаючись у систему ціннісних ставлень до духовного і матеріального світу, набуває дихотомічних рис, які є змістовими конструктами компонентів характеру:

- психосоматичні стани визначають *психосоматичні* риси (активність, енергійність, стресостійкість – пасивність, млявість, невротичність (нервово-психічну ослабленість));
- ціннісне ставлення до життєвих ситуацій – *емоційно-почуттєві* риси (емоційну стійкість, впевненість, оптимізм – емоційну лабільність, тривожність, песимізм);
- ціннісне ставлення до *праці* – вольові риси (організованість, терплячість, самоконтроль – слабовілля, імпульсивність, збудливість);
- ціннісне ставлення до *діяльності* визначають інтелектуально-креативні риси (креативність, принциповість, толерантність – педантизм, конформізм, ригідність);
- ціннісне ставлення до *себе* і до *людей* – морально-комунікативні риси (скромність, доброзичливість, емпатію – марнославство, агресивність, індивідуалізм);
- ціннісне ставлення до *духовного світу* – духовно-моральні риси (альтруїзм, совісність, чесність, відповідальність – егоцентризм, корисливість, лицемірство, безвідповідальність (екстернальність)).

Гармонійний характер має як конструктивні, так і деструктивні риси, але міра прояву конструктивних рис значно перевищує прояв деструктивних. Деструктивні риси за умови свідомого морального самоконтролю над ними виконують інструментальні функції (самозбереження, захисту в ситуаціях загрози).

Для уточнення теоретично визначених змістових конструктів компонентів характе-

ру і підтвердження теоретичної моделі даними клінічних досліджень нами було проаналізовано найбільш типові характерологічні прояви при різних типах дисгармоній характеру.

Спочатку на основі аналізу і зіставлення типів різноманітних характерологічних дисгармоній (психопатій за І. П. Ганнушкіним, акцентуацій характеру за К. Леонардом, А. Є. Лічко та Є. Г. Ейдемільлером) було розроблено робочу класифікацію дисгармонійних характерів і визначено стрижневі дисгармонійні риси, які відбивають психологічну сутність того чи іншого типу дисгармоній, потім визначено протилежні гармонійні риси і угруповано пари дихотомічних рис відповідно до компонентів структури характеру. Далі було виявлено *провідні* стрижневі дисгармонійні риси, які створюють психологічну основу для розвитку кожного типу характерологічної дисгармонії особистості й перешкоджають гармонійному характерологічному розвитку та міжособистісним взаєминам людини. Робоча класифікація виконує суто інструментальну функцію – визначення стрижневих дисгармонійних рис, що відбивають психологічну сутність певного типу характерологічної дисгармонії (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Типологія характерологічних дисгармоній

Робоча типологія	Група психопатій (І. П. Ганнушкін)	Тип акцентуації (Є. Г. Ейдемільлер)	Тип акцентуації (за А. Є. Лічко)	Тип акцентуації (К. Леонард)	Провідні (стрижневі) дисгармонійні риси
Сензитивний	Конституціонально-депресивні -Емотивно-лабільні	- Емоційно-лабільний - Сензитивний - Меланхолійний	- Лабільний - Сенситивний - Циклоїдний	- Лабільний - Циклотімичний - Дістімичний	Емоційна лабільність Песимізм Невротичність
Психастенічний	Астеники	Психастенічний	Психастенічний	Тривожний	Тривожність Млявість (нерішучість)
Невротичний		Неврастенічний	Астено-невротичний	Емотивний	Невротичність Емоційна лабільність
Педантичний	Параноїди	Паранояльний	Педантичний	Застрягаючий	Педантизм, Ригідність (впертість)
Збудливий	Епілептоїди	Епілептоїдний	Епілептоїдний	Збудливий	Збудливість Агресивність
Демонстративний	Істероїди	Істероїдни	Істероїдний	Демонстративний Екзальтований	Марнославство Лицемірство
Шизоїдний	Шизоїди	Шизоїдний	Шизоїдний	Інтравертний	Індивідуалізм Егоцентризм
Гіпертімний	Конституціонально-збудливі	Гіпертімний	Гіпертімний	Гіпертімичний	Імпульсивність Збудливість
Нестійкий	Нестійкі	Нестійкий	Нестійкий	Слабовільний	Слабовілля Неорганізованість Пасивність
Конформний	Конституціонально-безглузді	Конформний	Конформний	Екстравертний	Конформізм (пристосуванство)
Аморальний	Антисоціальні, патологічні брехуни				Лицемірство, Корисливість Безвідповідальність

Незважаючи на те, що класифікація побудована на основі аналізу психопатичних і акцентуєваних характерів, слід зауважити, що дисгармонійні характерологічні тенденції

присутні ще на більш ранніх стадіях дисгармонійності (коли характер людини ще знаходиться у межах характерологічної норми, але має загострення певних якостей, які при психологічно несприятливих умовах можуть призводити до подальшого їх розвитку і більш глибокого рівня дисгармонійності характеру). Виявлення цих рис сприятиме своєчасній психологічній профілактиці розвитку характерологічних дисгармоній особистості.

1. *Сензитивний* тип. Основна ознака: підвищена чутливість, вразливість, знижений настрій і сором'язливість. Відкритим буває тільки з тими, хто їм добре знайомий. Має труднощі у спілкуванні та адаптації в колективі. Разом з тим має загострене почуття обов'язку, високі моральні вимоги до себе і до інших. Стрижневими дисгармонійними рисами характеру є *песимізм, невротичність* (нервово-психічна ослабленість).

2. *Психастенічний* тип відрізняється схильністю до самоаналізу, оцінок інших людей, тривожністю, суперечливістю характеру: самовпевненість сполучається з нерішучістю, а безапеляційність суджень – зі швидкими діями в ті моменти, коли потрібна обережність. Стрижневими дисгармонійними якостями є *тривожність, млявість (нерішучість)*, що зумовлені іпохондричними тенденціями.

3. *Невротичний* тип відрізняється підвищеною чутливістю, стомлюваністю, емоційною лабільністю, примхливістю й дратівливістю, що зумовлені слабкістю фізичного і психічного здоров'я. Стрижневими рисами є *невротичність та емоційна лабільність*.

4. *Педантичний* тип – орієнтований на себе, має надцінні ідеї, інших людей оцінює категорично: вимогливий, жорстокий, злопам'ятний, вередливий і дратівливий. Стрижневими якостями є *педантизм* (консерватизм), *ригідність* (нав'язливі думки, впертість).

5. *Збудливий* тип – агресивний, схильний до емоційних афектів, прагне не просто до лідерства, а на роль володаря. Встановлює свої порядки і диктує над іншими. В умовах жорсткого дисциплінарного режиму займає положення найближчого підлеглого у лідера, перед яким підлабузнюється. Жорстокий по відношенню до слабких. Може бути наполегливим. Стрижневими якостями є *психічна збудливість (вибуховість), агресивність*.

6. *Демонстративний* тип – імпульсивний, привертає увагу до себе за будь-яку ціну, здійснює невмотивовані вчинки, схильний до фантазування, має високі претензії. С якостями є *марнославство, лицемірство*.

7. *Шизоїдний* тип – замкнутий, самотній, на все має свою думку, відрізняється «не-

стандартною логікою», байдужий до інших людей, не вміє співчувати, стриманий у прояві своїх почуттів, часто в крайності, не слухає чужих порад. Стрижневими якостями є *егоцентризм, індивідуалізм*.

8. *Гіпертімний* тип має постійно піднесений настрій, підвищену активність, недисциплінований, схильний до бешкетництва, до афер. Часто буває неформальним лідером, має різносторонні, але нестійкі інтереси, поверхові захоплення, часто переоцінює свої здібності, буває надто самовпевненим, прагне вразити оточуючих. Стрижневими якостями є *збудливість (вибуховість), імпульсивність*.

9. *Нестійкий* тип не має особистісного стрижня стійких способів поведінки, залежний від оточуючих, діє за зразком, слабовільний, має підвищену тягу до розваг, до лінощів. Стрижневими якостями є *слабовілля, неорганізованість, пасивність*.

10. *Конформний* тип прагне бути як усі, пристосовуватися, наслідувати способи поведінки. Має некритичне ставлення до авторитетів. Це тип пристосуванця, який заради власних інтересів готовий на зраду, але завжди знайде виправдання своєму вчинку. Стрижневою якістю є *конформізм (пристосуванство)*.

11. *Аморальний* тип відрізняється асоціальністю, відсутністю моральнісних ставлень до інших людей: зневажливо й корисливо ставиться до оточуючих. Стрижневими якостями є *лицемірство (брехливість), корисливість, безвідповідальність (екстернальність)*.

Спираючись на принцип дихотомічності, у відповідності до кожної деструктивної риси, яка є ознакою дисгармонійного характеру, нами було визначено протилежні риси – ознаки гармонійного характеру: *егоцентризм – альтруїзм, корисливість – совісність, безвідповідальність (екстернальність) – відповідальність (інтернальність), лицемірство – чесність, конформність – принциповість, педантизм (консерватизм) – креативність, ригідність (впертість) – толерантність, емоційна лабільність – емоційна стійкість, тривожність – впевненість, песимізм – оптимізм, Збудливість (вибуховість) – самоконтроль, імпульсивність – терплячість, слабовілля – організованість, агресивність – доброзичливість, індивідуалізм – емпатія, марнославство – скромність, невротичність – стресостійкість, млявість – енергійність, пасивність – активність*. Ці дихотомічні риси майже співпадають з теоретично визначеними конструктами і виступають у якості *змістових критеріїв* гармонійності (або дисгармонійності) характеру юнаків та дівчат.

Аналогічні провідні риси характеру визначають й інші вчені, які вивчали різноманітні прояви психічної діяльності особистості. Дослідники темпераменту як психофізіологічного підґрунтя особистісного розвитку стверджують, що психофізичні властивості зумовлюють становлення таких якостей як емоційна лабільність, енергійність (І. П. Павлов), невротичність (В. В. Бойко), ергічність, витривалість (В. М. Русалов), нервово-психічна активність (Б. М. Теплов, В. Д. Небиліцин), адаптивність (О. М. Кокун), стресостійкість (М. В. Секач). Психологи, що досліджують особливості емоційно-почуттєвої сфери визначають наступні її ознаки: емоційна стійкість, експресивність (С. Кайзер), самоконтроль емоцій, (Р. Кеттелл), впевненість (В. Г. Ромек), оптимізм (К. Муздибаєв). Негативними емоційно-почуттєвими якостями виступають драгівливість (В. В. Бойко), тривожність, вразливість (А. Є. Ольшанникова), песимізм (Т. І. Балашова). Дослідники вольової сфери особистості визначають такі провідні вольові якості: рішучість (М. Д. Левітов), терплячість, наполегливість (Є. П. Ільїн), самовладання, самоконтроль (І. Д. Бех), організованість (Г. Крайг), саморегуляція (В. І. Абраменко), самоврядування (В. К. Калин). Інтелектуально-креативні якості зазвичай пов'язують з кмітливістю, допитливістю, креативністю (О. Є. Тунік), толерантністю до фрустрацій (С. Розенцвейг), самостійністю або конформністю (Р. Кеттелл), консерватизмом (догматичністю) (С. Г. Москвичов). Дослідники морально-комунікативних якостей визначають провідну роль в процесі розвитку моральнісних ставлень особистості до інших людей таких якостей як емпатія (В. В. Бойко), чуйність, відкритість (О. М. Гайкова), доброзичливість, простота, скромність, тактовність (Ф. М. Сулейманова) і деструктивного впливу агресивності, індивідуалізму, егоцентризму (Г. О. Онищенко). При визначенні духовно-моральних якостей більшість дослідників визначають совісність, чесність (І. С. Булах), відповідальність, альтруїзм (І. Д. Бех, М. В. Савчин, Г. Ващенко), безкорисливість, гуманізм (В. Довданов) та їх альтернативу – егоцентризм, екстернальність (безвідповідальність) (Є. Ф. Бажин), лицемірство (Л. І. Уманський).

Як бачимо, визначені нами змістовні конструкти характерологічних рис підтверджуються даними багатьох сучасних психолого-педагогічних досліджень. Отже, ми отримали систему *дихотомічних змістових критеріїв гармонійності характеру*.

Для наповнення компонентів структури характеру змістовими рисами усі визначені дихотомічні конструкти було згруповано та класифіковано у певні кластери характе-

рологічних рис відповідно до кожного з компонентів структури характеру таким чином:

1. Духовно-моральний компонент: совісність – корисливість, чесність – лицемірство; альтруїзм – егоїзм, відповідальність (інтернальність) – безвідповідальність (екстернальність).
2. Інтелектуально-креативний компонент: креативність – педантизм (консерватизм), толерантність – ригідність (впертість), принциповість – конформізм.
3. Морально-комунікативний компонент: доброзичливість – агресивність, емпатія – індивідуалізм, скромність – марнославство.
4. Емоційно-почуттєвий компонент: емоційна стійкість – емоційна лабільність, впевненість – тривожність, оптимізм – песимізм.
5. Вольовий компонент: самоконтроль – збудливість (вибуховість), терплячість – імпульсивність, організованість – слабовілля.
6. Психосоматичний компонент: стресостійкість – невротичність (нервово-психічна ослабленість), енергійність – млявість, активність – пасивність.

Ми отримали дихотомічні шкали, які розкривають зміст характеру особистості. Відповідно до кожного з компонентів характеру деструктивні риси є критеріями дисгармонійності (несформованості) цього компонента, а конструктивні риси – критеріями гармонійності (повноцінної сформованості) зазначеного компонента характеру. Повноцінний розвиток гармонійних духовно-моральних, морально-комунікативних, інтелектуально-креативних, вольових, емоційно-почуттєвих і психосоматичних якостей зумовлює послідовність у діях, поведінці людини і визначає цілісність її характеру. Таким чином, ми одержуємо модель структури та змісту характеру особистості, яка містить дихотомічні риси – ознаки гармонійного і дисгармонійного характеру (табл. 3.2). Цілісність характеру визначається рівнем гармонійної сформованості усіх його компонентів. Загальна гармонійність характеру забезпечується лише *комплексною сформованістю усіх його компонентів*, адже окремо розвинуті совісність або принциповість не є свідченням гармонійності характеру, особливо якщо у цієї людини несформовані толерантність і самоконтроль. Визначені конструктивні риси свідчать про гармонійність лише відповідного компонента характеру, а не цілісної його структури. Гармонійність характеру визначається повноцінною сформованістю усіх його компонентів. Як правило, при дисгармонійності певного компонента характеру має місце *психологічна компенсація* у вигляді високого рівня розвитку іншого компонента. Проте, такий хара-

ктер, що позбавлений цілісності, не є загально гармонійним, хоча і дозволяє особистості адаптовано функціонувати у певних умовах. Деструктивні риси також певною мірою мають місце в структурі характеру особистості: вони мають виконувати інструментальні функції (самозбереження, захисту), але за умови свідомого контролю над ними.

Таблиця 3.2.

Модель структури та змісту характеру особистості

Компоненти структури характеру	Зміст характеру			
	Критерії гармонійного характеру – конструктивні риси	Скор.	Критерії дисгармонійного характеру – деструктивні риси	Скор.
Духовно-моральний	Альтруїзм	Ал.	Егоцентризм	Ег.
	Відповідальність (інтернальність)	Від.	Безвідповідальність (екстернальність)	Екс.
	Совісність	С.	Корисливість	Кор.
	Чесність	Ч.	Лицемірство	Л.
Морально-комунікативний	Доброзичливість	Доб.	Агресивність	Аг.
	Емпатія	Емп.	Індивідуалізм	Інд.
	Скромність	Скр.	Марнославство	Мар.
Креативно-інтелектуальний	Принциповість	Прин.	Конформізм	Кон.
	Креативність	Кр.	Педантизм (консерватизм)	Пед.
	Толерантність	Тол.	Ригідність (впертість)	Риг.
Вольовий	Самоконтроль	С/к	Збудливість (вибуховість)	Збуд.
	Терплячість	Тер.	Імпульсивність	Ім.
	Організованість	Орг.	Слабовілля	Слаб.
Емоційно-почуттєвий	Емоційна стійкість	Ем. ст.	Емоційна лабільність	Лаб.
	Впевненість	Вп.	Тривожність	Тр.
	Оптимізм	Опт.	Песимізм	Пес.
Психосоматичний	Стресостійкість	Стр/ст	Невротичність	Невр.
	Енергійність	Ен.	Млявість	Мл.
	Активність	Акт.	Пасивність	Пас.

Відповідно до показників конструктивних і деструктивних рис, визначених у моделі структури та змісту характеру, був розроблений експериментальний психодіагностичний опитувальник «Структура і зміст характеру». Для його апробації проведено пілотажне дослідження, в якому брали участь 75 учнів 10-х класів гімназії ім. О. С. Пушкіна м. Києва).

Загальними критеріями гармонійності характеру (на відміну від визначених окремих конструктивних рис) являють собою систему інтегральних характеристик, які відбивають ступінь погодженості системи характерологічних якостей особистості. Нами було взято за основу дихотомічні критерії визначені М. Є. Бурно, які розташовуються вздовж осей: моральна вихованість – моральна невихованість; урівноваженість – неурівноваженість; сила – слабкість (безхарактерність); цілісність – неповнота характеру (табл. 3.3). М'якість і жорсткість характеру самі по собі не є критеріями його гармонійності, оскільки надто високий рівень м'якості або жорсткості є ознаками саме дисгармонійного характеру. Проте оптимальне

їх сполучення (збалансованість) є ознакою саме гармонійного характеру.

Таблиця 3.3.

Загальні дихотомічні критерії гармонійності характеру особистості

Критерії гармонійності характеру	Скор.	Критерії дисгармонійності характеру	Скор.
Моральна вихованість	М.В.	Моральна невихованість	М.н/в.
Урівноваженість характеру	Ур.	Неврівноваженість характеру	Неур.
Сила характеру	Сила	Слабкість характеру (безхарактерність)	Б/хар.
Цілісність характеру	Ціл	Неповнота характеру	Н/п

Відповідність характеру критеріям гармонійності визначає *рівень* його гармонійності: низький, нижче середнього, вище середнього і високий. 1. Низький рівень (дисгармонійний характер) – відзначається моральною невихованістю, неуврівноваженістю, нецілісністю, безхарактерністю, домінуванням деструктивних рис. 2. Рівень гармонійності нижче середнього (потенційно-дисгармонійний характер) – відзначається неповнотою, недостатньою моральною вихованістю, врівноваженістю й силою характеру. 3. Рівень гармонійності вище середнього – достатньо сформовані моральна вихованість, урівноваженість і сила характеру, певною мірою сформовані конструктивні риси. Але такий характер ще не є достатньо цілісним. 4. Високий рівень (гармонійний характер) – відзначається моральною вихованістю, урівноваженістю, силою, цілісністю, домінуванням виключно позитивних рис.

Характерологічний розвиток в юнацькому віці має два виміри (*духовно-моральний та емоційно-вольовий*), які мають позитивну або негативну модальність. Зобразимо графічно співвідношення між духовно-моральним та емоційно-вольовим вимірами характерологічного розвитку. Ми символічно припускаємо, що *вертикальний* вимір індивідуального людського буття зумовлений духовно-моральним розвитком особистості (у напрямі досягнення почуття загальної любові, єдності з людством, з Богом, Всесвітом). Емоційно-вольовий розвиток можна представити як «психологічний рух» у *горизонтальному* вимірі. Зобразимо співвідношення між духовно-моральним та емоційно-вольовим вимірами характерологічного розвитку особистості у вигляді системи координат, де духовно-моральний розвиток особистості – це вертикальна вісь, а психологічно-адаптивний – горизонтальна вісь. Взаємодія гармонійно сформованих духовно-морального, морально-комунікативного та інтелектуально-креативного компонентів характеру визначає *духовно-моральну самоактуалізацію* юнаків та дівчат, а несформованість означених компонентів означає низький духовно-моральний рівень особистості. Позитивна модальність за віссю духовно-

морального розвитку визначає показник духовно-моральної самоактуалізації особистості, а негативна – є показником її духовно-моральної деактуалізації.

Гармонійність психосоматичного, емоційно-почуттєвого і вольового компонентів зумовлює *емоційно-вольову врівноваженість* особистості, яка стає основою для розвитку психологічної адаптації особистості в юнацькому віці. Негативна модальність за віссю емоційно-вольового розвитку виявляється в емоційно-вольовій неврівноваженості, яка значною мірою зумовлює нездатність людини до психологічної адаптації до умов середовища (тобто, психологічну дезадаптацію особистості). Емоційно-вольова врівноваженість і сила характеру сприяють *конструктивній* адаптації юнаків та дівчат у разі їх сполучення з духовно-моральною самоактуалізацією їх особистості. Емоційно-вольова активність, що позбавлена духовно-морального змісту, має деструктивний напрямок і спричиняє психологічний дискомфорт оточуючим людям, хоча й свідчить про комфортний стан самої особистості.

Співвідношення модальностей кожного з вимірів характерологічного розвитку визначає типологію гармонійності характеру (духовно-гармонійний, глибоко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний і м'яко-дисгармонійний типи) (рис 3.3).

Перший тип (*глибоко дисгармонійний* характер) відповідає низькому рівню гармонійності й відзначається нездатністю особистості до духовно-моральної самоактуалізації та психологічної адаптації внаслідок безхарактерності або неадаптивної ригідної впертості особистості, відсутності в неї моральнісних ставлень, емоційно-вольового самоконтролю, що зумовлює деструктивність і некерованість її поведінки. Людина з глибоко-дисгармонійним характером не поступлива, мстива, легко свариться, намагається все зробити навпаки, невдачі викликають роздратування і пошук винних.

Рис. 3.3. Типи гармонійності характеру в контексті вимірів характерологічного розвитку особистості.

До *другого* – *м'яко-дисгармонійного* типу належить духовно-неврівноважений характер, що зумовлений дисбалансом між однобічно розвинутими окремими моральними якос-

тями (щирістю, відповідальністю, совісністю) і слабкістю емоційно-вольового самоконтролю емоцій та поведінки (внаслідок несформованості організованості, емоційної стійкості, стресостійкості). Основою розвитку м'яко-дисгармонійного характеру є такі типи акцентуацій (за типологією А. Є. Лічко) як: сензитивна, неврастенічна, психастенічна, лабільна, циклоїдна, нестійка. Представники м'яко-дисгармонійного характеру, як правило, мають однобічно розвинені духовні якості при наявності емоційно-вольових дисгармоній (нестриманості, невірноваженості, тривожності, слабовілля), коли людина не здатна повноцінно керувати своїми почуттями, поведінкою і відповідати власним моральним вимогам. Це створює умови зниження рівня життєвої активності, розлади самопочуття (психосоматичні феномени), порушення вольових функцій, емоційні розлади особистості. Виражена невірноваженість характеру свідчить про кризовий стан особистості: незважаючи на прагнення до духовно-моральної самоактуалізації така людина відчуває психологічний дискомфорт внаслідок деструктивного впливу несформованості емоційно-вольових якостей.

До *третього* типу належить *жорстко-дисгармонійний* характер, який зумовлений, дисбалансом між стенічним емоційно-вольовим потенціалом (наполегливістю, рішучістю, стресостійкістю, самоконтролем, емоційною стійкістю, впевненістю, агресивністю) і низьким рівнем духовного потенціалу при несформованості духовно-моральних якостей (совісності, альтруїзму, емпатії). Емоційно-вольова активність людини, що позбавлена духовно-морального змісту, має деструктивну спрямованість і спричиняє психологічний дискомфорт переважно оточуючим людям. Це тип прагматичного функціонера (типовий представник суспільства, яке прагне сформувати успішну людину, ігноруючи її духовний розвиток). Зазначений тип умовно позначено як сильний характер при низькому духовно-моральному рівні особистості (внаслідок деактуалізації духовного потенціалу). Основою розвитку жорстко-дисгармонійного характеру виступають такі акцентуації як педантична, епілептоїдна, гіпертимна, демонстративна. Отже, жорстко-дисгармонійний характер визначається низьким рівнем духовного потенціалу особистості при високому рівні емоційно-вольової стійкості, що зумовлює психологічну адаптацію, яку умовно можна позначити як «неконструктивну». Комунікативні і креативні риси можуть виступати в якості психологічної декомпенсації, проте вони зумовлені мотивами суто прагматичного самоствердження.

Четвертий тип (*духовно-гармонійний характер*) належить особам, які мають розви-

нутий духовний потенціал, емоційно-вольовий самоконтроль, здатні до духовно-моральної самоактуалізації та конструктивної психологічної адаптації, що зумовлює цілісність характеру (цей бажаний стан особистості, що відповідає високому рівню гармонійності).

Духовно-моральна самоактуалізація і конструктивна психологічна адаптація особистості виступають складовими процесу гармонізації характеру в юнацькому віці. Але складові процесу гармонізації характеру можуть бути не завжди однаково розвинуті: окремо взятий духовний розвиток особистості не завжди зумовлює гармонійність характеру юнаків та дівчат. Емоційно-вольова врівноваженість, що зумовлює психологічну адаптацію в юнацькому віці, також, хоча і свідчить про зовнішню успішність особистості, але не є ознакою загальної гармонійності її характеру. Нерідко самоактуалізовані (духовні, творчі) люди бувають соціально і психологічно неадаптовані, і навпаки соціально-адаптовані (так звані «успішні люди») не завжди прагнуть до духовно-моральної самоактуалізації. Саме цей дисбаланс між духовно-моральним та емоційно-вольовим розвитком свідчить про певну характерологічну дисгармонійність. Інтелектуально-креативні та вольові якості певною мірою беруть участь в обох вимірах характерологічного розвитку в юнацькому віці: при здійсненні духовно-моральної самоактуалізації воля сприяє оптимальній реалізації духовно-креативного потенціалу особистості, а при адаптації особистості інтелект допомагає усвідомити і знайти ефективні форми емоційно-вольової адаптації індивідуальних властивостей до умов середовища.

Відповідність характеру критерію цілісності забезпечується повноцінною сформованістю усіх його компонентів, що зумовлює конструктивність емоційно-вольової активності юнаків та дівчат. Ці співставлення певною мірою співзвучні нашому припущенню про два типи гармонійності характеру: критерії врівноваженості й сили характеру відповідають за *відносну гармонійність* (психологічна адаптованість особистості в межах певних умов завдяки розвинутому емоційно-вольовому самоконтролю); а критерії моральної вихованості й цілісності відповідають за *загальну гармонійність*, що забезпечується наявністю зрілої духовно-моральної саморегуляції особистості. Логіку цього викладення схематично відображено у моделі дослідження гармонійності характеру, яку покладено в основу констатувального експерименту (рис. 3.4).

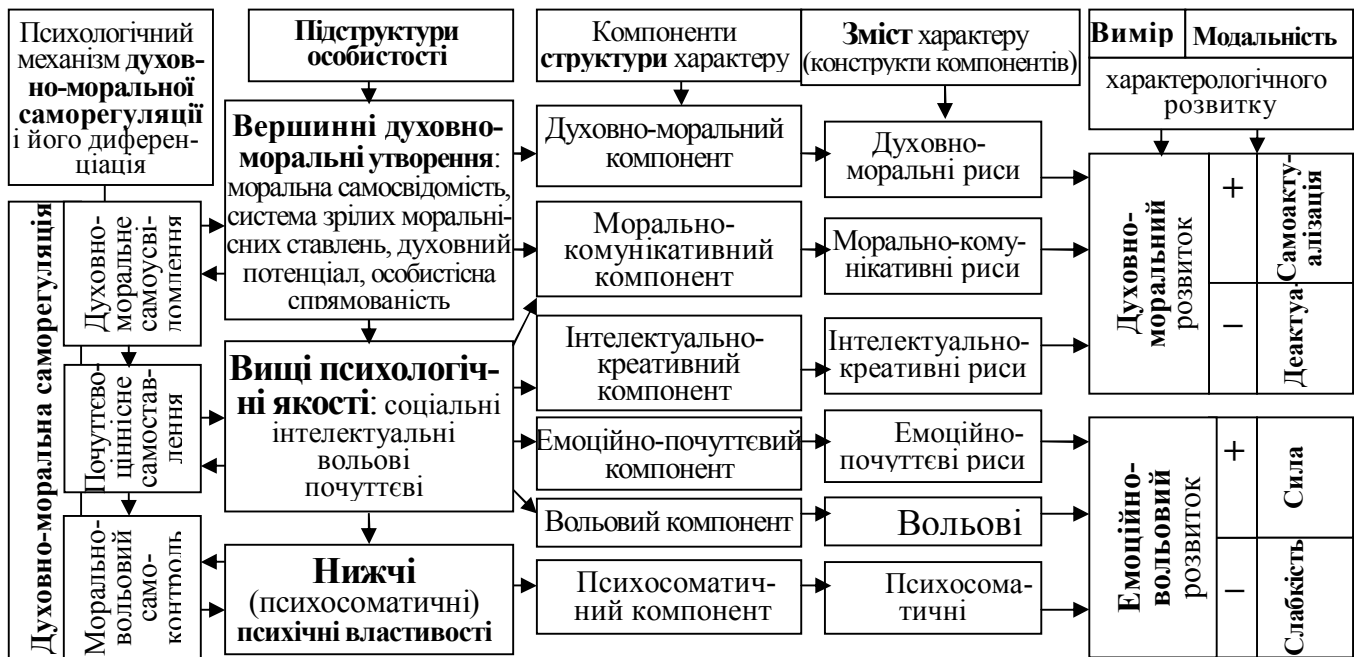

Рис. 3.4. Модель дослідження гармонійності характеру особистості.

Усі визначені типи гармонійності характеру є *динамічними*. Жодна людина протягом життя не мінає особистісних криз, які супроводжуються тимчасовими проявами дисгармонійності, що зумовлює *нелінійність* процесу характерологічного розвитку. Цілісна гармонізація характеру відбувається на основі *інтегрального сполучення* духовно-морального саморозвитку, що визначає здатність до духовно-моральної самоактуалізації, та емоційно-вольового саморозвитку особистості, який зумовлює здатність до конструктивної психологічної адаптації. Зобразимо графічно процес гармонізації характеру в юнацькому віці у вигляді системи координат де духовно-моральний саморозвиток – це вертикальна вісь, емоційно-вольовий – горизонтальна гармонізація характеру являє собою третю вісь (рис. 3.5).

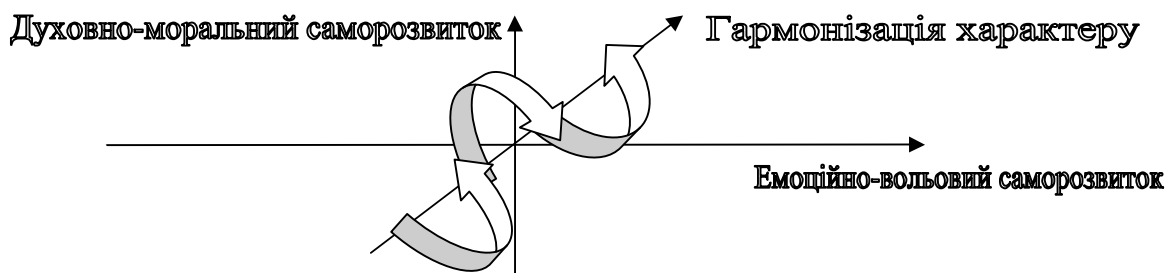

Рис.3.5. Модель процесу гармонізації характеру особистості в юнацькому віці.

Процес гармонізації характеру не є лінійним: він має періоди стабільних підйомів і кризових спадів. Духовно-моральний та емоційно-вольовий саморозвиток особистості є складовими процесу загальної гармонізації характеру в юнацькому віці. За нашими положеннями, духовно-моральний саморозвиток виконує детермінуючу функцію, адже актуа-

лізація духовно-творчих якостей і моральних регулятивів здійснює опосередкований вплив на розвиток волі й на цілісну гармонізацію характеру особистості в юнацькому віці.

Розглянемо можливі співвідношення духовно-морального та емоційно-вольового розвитку особистості. На перший погляд, спираючись на висунуте припущення щодо провідної ролі духовного розвитку, для вирішення психологічних проблем юнаків та дівчат достатньо було б спрямовувати їх в русло духовного розвитку. Але проблема полягає саме в тому, що наявність емоційно-вольових дисгармоній заважає людині розвиватись духовно, адже існують випадки, коли духовна особистість має психологічні проблеми суто емоційного характеру (емоційну лабільність, невпевненість, песимізм), що перешкоджає її соціально-психологічній адаптації та конструктивній самоактуалізації. Інший варіант – це зайвий акцент на психологічній адаптації поза духовно-морального розвитку (успішна але самотня людина страждає, оскільки нездатна вийти за межі власного егоцентризму і відчутти духовні почуття (любові, єдності зі світом)). В основі гармонійного характерологічного розвитку полягає рівномірність духовно-морального та емоційно-вольового розвитку, що сприяє не тільки гармонізації характеру, а й підвищенню духовно-особистісного рівня в цілому.

Варто відзначити, що комунікативні та інтелектуальні риси характеру можуть бути присутніми у випадку як гармонійного, так і дисгармонійного характеру. При дисгармонійному характері комунікабельність виступає як психологічна компенсація нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації, а креативність (заглиблення у творчість) компенсує недостатній розвиток вольових або морально-комунікативних рис характеру.

На підставі викладеного матеріалу зробимо наступні узагальнення.

Психологічним механізмом гармонізації характеру в юнацькому віці виступає духовно-моральна саморегуляція особистості – здатність управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись духовно-моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги).

Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоствавлення і морально-вольовий самоконтроль. Повноцінна сформованість духовно-моральної саморегуляції визначає гармонійний розвиток підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних духовно-моральних утворень), які зумовлюють гармонійність розвитку відповідних компонентів характеру (психосоматичного, емоційно-почуттєвого, вольового, інтелектуально-креативного, морально-комунікативного і духовно-морального), що містять змістові конструкти – дихотомічні

риси. Рівень гармонійності характеру зумовлений повноцінною сформованістю усіх його компонентів і відповідністю характеру критеріям гармонійності. Вершинні духовно моральні утворення виконують функцію гармонізації інших підструктур особистості й відповідних компонентів характеру. Духовно-моральні детермінанти активізують розвиток усіх підструктур особистості в юнацькому віці й духовно-моральної саморегуляції. Духовно-моральний та емоційно-вольовий саморозвиток юнаків та дівчат є складовими гармонізації їх характерологічного розвитку.

3.5. Концептуальна модель гармонізації характеру юнаків та дівчат.

Ми розглядаємо характер як структуру стійких особистісних рис, відповідно до підструктур особистості, що формуються на основі системи ставлень людини під впливом темпераменту, виховання, умов життя і соціального середовища. В залежності від особливостей свого змісту характер може бути гармонійним, що визначається моральним становленням особистості, й дисгармонійним. Важливим чинником свідомого характероутворення виступає особистісна спрямованість, яка формується шляхом розвитку духовно-моральної свідомості та самосвідомості особистості. Структура характеру містить 6 компонентів (духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, емоційно-почуттєвий, вольовий і психосоматичний). Вольові, емоційно-почуттєві й психосоматичні риси забезпечують контроль емоцій і здійснення вольових дій, але при відсутності моральних регуляторів воля зумовлює деструктивну активність людини. Психологічним механізмом гармонійного функціонування підструктур особистості виступає духовно-моральна саморегуляція, яка має диференціацію на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоствавлення та морально-вольовий самоконтроль і зумовлює цілісний розвиток усіх підструктур характеру юнаків та дівчат. Виходячи з цього, було розроблено змістову *концептуальну модель* дослідження процесу гармонізації характеру в юнацькому віці, яка цілісно відображає взаємозв'язок усіх компонентів психологічного феномену процесу гармонізації характеру: психологічних детермінант і психологічного механізму гармонізації характеру; підструктур особистості й відповідних компонентів структури характеру та їх конструктів; вимірів і типів характерологічного розвитку, критеріїв і рівнів гармонійності характеру, що дозволяє вивчати процес гармонізації характеру у його динаміці (досліджувати динаміку типів і рівнів гармонійності характеру юнаків та дівчат) і встановлювати психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці (рис. 3.6).

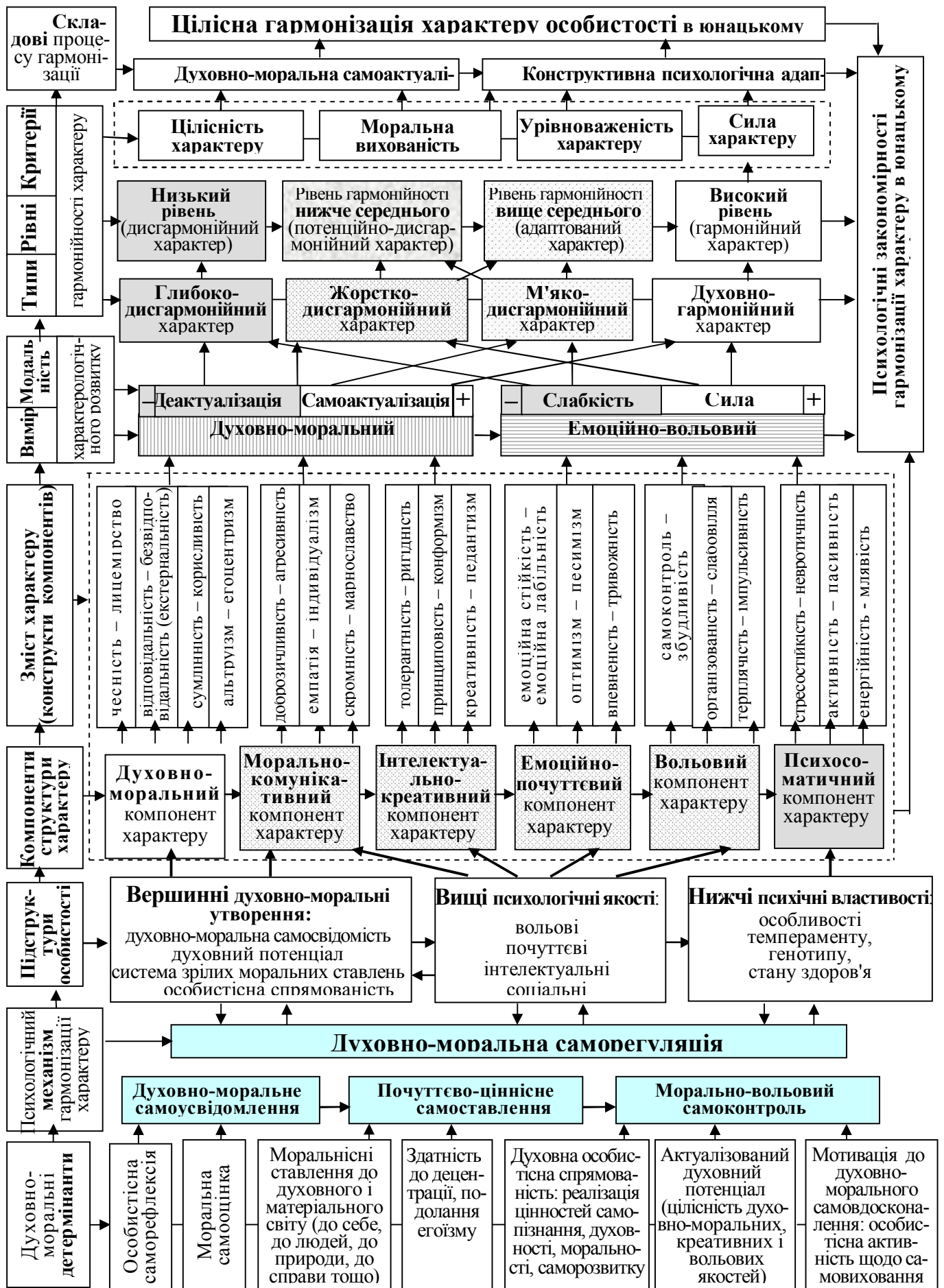

Рис. 3.6. Концептуальна модель гармонізації характеру особистості в юнацькому віці.

Виходячи з концептуальної моделі, процес гармонізації характеру юнацтва зумовлюється впливом духовно-моральних детермінант:

- *особистісною рефлексією*, яка сприяє активізації когнітивних і духовних психічних функцій (самопізнання, самоусвідомлення), розвитку психологічної саморегуляції поведінки, що визначає гармонізацію духовно-моральних і вольових рис характеру;
- *моральною самооцінкою*, яка активізує розвиток самосвідомості юнаків та дівчат, самоусвідомлення позитивних і негативних рис, становлення «Я-концепції», конгруентності, адекватного самоприйняття, мотивації морального самовдосконалення;
- розвитком *моральнісних ставлень* до духовного і матеріального світу, які актуалізуються на підставі засвоєння моральних цінностей. Почуттєво-ціннісне ставлення до відповідальності, альтруїзму, чесності тощо визначає розвиток системи зрілих моральнісних ставлень, які сприяють утворенню гармонійних взаємин юнаків та дівчат;
- *здатністю до децентрації, подолання егоїзму*, яка сприяє розширенню самосвідомості й усвідомленню загальної єдності, що зумовлює досягнення особистістю вищих духовних станів (любові, творчості), які згодом набувають стійкості й перетворюються у духовно-моральні, морально-комунікативні та інтелектуально-креативні риси характеру юнацтва;
- *духовною особистісною спрямованістю*, яка активізує духовний потенціал і сприяє реалізації цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку на поведінковому рівні, що визначає духовно-моральний спосіб життя, який виступає своєрідним психологічним тренінгом гармонізації характеру юнаків та дівчат;
- *розкриттям духовного потенціалу*, що активізує процес духовно-моральної самоактуалізації юнацтва, зумовлює цілісність духовно-моральних, інтелектуально-креативних і вольових рис, посилює емоційно-вольовий самоконтроль й сприяє цілісності характеру;
- *мотивацією до духовно-морального самовдосконалення*, яка активізує морально-вольовий самоконтроль і визначає особистісну активність щодо конструктивного самовиховання, завдяки чому відбувається гармонізація усіх компонентів характеру в юнацькому віці.

Духовно-моральні детермінанти сприяють активізації психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції, який забезпечує взаємоузгоджену взаємодію усіх підструктур особистості й відповідних компонентів характеру. Духовно-моральна саморегуля-

ція має диференціацію на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення та емоційно-вольовий самоконтроль.

Духовно-моральне самоусвідомлення через активізацію вищих і вершинних підструктур особистості (рефлексії, інтелекту, духовного потенціалу) сприяє розвитку чесності, совісності, що визначає гармонізацію духовно-морального компонента характеру.

Почуттєво-ціннісне самоставлення юнаків та дівчат до власного характеру, до духовно-моральних якостей відбувається на основі духовно-морального самоусвідомлення і активізації вищих почуттів (відповідальності, доброзичливості, емпатії, альтруїзму), які згодом перетворюються в систему моральнісних ставлень до духовного і матеріального світу, що визначає гармонізацію морально-комунікативного компонента характеру.

Морально-вольовий самоконтроль через інтегральну активізацію нижчих, вищих та вершинних підструктур особистості, актуалізацію духовного потенціалу здійснює закріплення форм духовно-моральної поведінки (здатності до моральних вчинків, вольових дій, емоційної саморегуляції), що сприяє конструктивній психологічній адаптації юнаків та дівчат, розвитку стресостійкості, енергійності, організованості, терплячості, впевненості й визначає гармонізацію психосоматичного, емоційно-почуттєвого і вольового компонентів характеру.

Через зміцнення духовно-моральної саморегуляції духовно-моральні детермінанти визначають гармонізацію усіх компонентів характеру в юнацькому віці й актуалізують два типи гармонійності характеру: адаптивну (характер адаптований у межах певних умов), яка може досягатися шляхом вивчення людиною особливостей свого характеру і знаходження адекватних способів їх адаптації до умов середовища, і загальну (гармонійний характер за будь-яких зовнішніх умов), що відповідає вищому рівню гармонійності й забезпечується наявністю духовно-морального стрижня особистості.

В цілому у відповідності з концептуальною моделлю, в юнацькому віці вплив духовно-моральних детермінант активізує розвиток психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції й підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних духовно-моральних утворень), що стають базисом для гармонійного становлення компонентів характеру (духовно-морального, морально-комунікативного, інтелектуально-креативного, вольового, емоційно-почуттєвого, психосоматичного), які проявляються у дихотомічних конструктах (рисах).

Рівень гармонійності характеру (низький, нижче середнього, вище середнього та високий) зумовлений відповідністю характеру критеріям його гармонійності (урівноваженості, силі, моральної вихованості, цілісності характеру). Співвідношення модальностей духовно-морального та емоційно-вольового вимірів характерологічного розвитку визначають типологію гармонійності характеру в юнацькому віці: глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний і духовно-гармонійний типи.

Відстеження динаміки характерологічних показників до і після формувального експерименту дозволяє визначати динаміку рівнів і типів гармонійності характеру й встановлювати психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

На основі концептуальної моделі розроблено модель дослідження особливостей гармонійності характеру на етапі констатувального експерименту (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Модель дослідження особливостей гармонійності характеру на етапі констатувального експерименту.

Зазначена модель відображає наступні блоки психологічних феноменів, які будемо досліджувати з метою встановлення психологічних особливостей впливу духовно-моральних детермінант на особливості гармонійності характеру в юнацькому віці: 1. Показники духовно-моральних детермінант (особистісна рефлексія, моральна самооцінка, духовний потенціал, моральнісні ставлення, здатність до децентрації, особистісна спрямованість, мотивація духовного розвитку); 2. Гармонійність кожного з компонентів характеру (духовно-морального, морально-комунікативного, креативно-інтелектуального, вольового, емоційного, психосоматичного), яка визначається відношенням прояву гармонійних та дисгармонійних рис; 3. Відповідність характеру критеріям його загальної гармонійності (урівноваженості, силі характеру, моральної вихованості, цілісності); 4. Визначення інтегрального коефіцієнту гармонійності характеру.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Духовно-моральнісний підхід до гармонізації характеру в юнацькому віці ґрунтується на принципах: *духовно-моральної детермінації* в процесі характероутворення в юнацькому віці; *позитивності* у формуванні моральнісних ставлень юнаків та дівчат та принципі *«психоелевації»* (інтернальності, конгруентності, та самодопомоги) в процесі оволодіння формами гармонійної поведінки в юнацькому віці. *Гармонізація характеру* – є процесом наповнення його підструктур духовно-моральним змістом, формування цілісного, духовно-морального, сильного і урівноваженого характеру шляхом розвитку моральнісних ставлень, духовно-моральної саморегуляції. Наповнення світогляду особистості духовно-моральним сенсом надає моральній самосвідомості якості духовно-моральних детермінант подальшої гармонізації характерологічного розвитку, яка триває протягом життя особистості за умови її постійного духовно-морального самоудосконалення.

2. Визначено наступні духовно-моральні детермінанти гармонізації характеру: особистісна рефлексія; моральна самооцінка; моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу; здатність до децентрації й подолання егоїзму; актуалізований духовний потенціал; духовна особистісна спрямованість: реалізація цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку; мотивація до духовно-морального самовдосконалення: особистісна активність щодо самовиховання.

3. Психологічним механізмом гармонізації характеру виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка спрямована на здійснення психологічної саморегуляції поведінки на основі духовно-моральних імперативів (прийняття, взаємоповаги, обов'язку, любові). Психологічний механізм саморегуляції диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, емоційно-ціннісне самоствавлення і духовно-вольовий самоконтроль. Повноцінна сформованість духовно-моральної саморегуляції визначає гармонійний розвиток усіх підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних духовно-моральних утворень), які зумовлюють гармонійність розвитку відповідних компонентів характеру. Вершинні духовно-моральні утворення виконують детермінуючу функцію в процесі гармонізації інших підструктур особистості та відповідних компонентів характеру. Одухотворення соціальних, інтелектуальних, емоційно-почуттєвих вольових і психосоматичних якостей, надає їм морально-регуляційних властивостей, що має гармонізуючий вплив на характерологічний розвиток юнаків та дівчат.

4. Структурою гармонійного характеру в юнацькому віці є система кластерів рис відповідно до підструктур особистості, яка має 6 компонентів: духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний, що містять відповідні дихотомічні конструкти (гармонійні або дисгармонійні риси).

Духовно-моральний та емоційно-вольовий саморозвиток особистості є складовими процесу гармонійного характерологічного розвитку в юнацькому віці. Духовно-моральна самоактуалізація і конструктивна психологічна адаптація особистості виступають складовими процесу гармонізації характеру юнаків і дівчат. Співвідношення модальностей кожного з вимірів характерологічного розвитку визначає типологію гармонійності характеру: глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний і духовно-гармонійний типи. Рівень гармонійності характеру (низький, нижче середнього, вище середнього та високий) зумовлений відповідністю характеру критеріям його загальної гармонійності (урівноваженості, силі, моральної вихованості, цілісності характеру).

4. Концептуальна модель гармонізації характеру юнаків та дівчат відображає взаємозв'язок психологічних детермінант з механізмом духовно-моральної саморегуляції; підструктурами особистості й відповідними компонентами структури характеру. Дослідження означених психічних феноменів дозволяє досліджувати динаміку типів і рівнів гармонійності характеру й встановлювати психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці. Результати третього розділу висвітлено у 5 наукових публікаціях:

20. Павлик Н.В. Психодіагностика особливостей характеру майбутнього педагога: метод. рек. / Наталія Павлик. – К.: Логос, 2013. – 48 с.
21. Павлык Н.В. Психодиагностика и гармонизация характера старшеклассников и студентов / Наталья Павлык. – Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2015. – 248 с.
22. Павлик Н. В. Концептуальна модель та методика дослідження характеру обдарованої особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини : теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2012. – Вип. 8. – С. 279–291.
23. Павлик Н.В. Психологічні критерії гармонійності характеру особистості в юнацькому віці / Ринок праці та зайнятість населення – К., 2013. – № 2. – С. 46–50.
24. Павлык Н. В. Духовно-нравственный, позитивно-личностный методологический подход к проблеме гармонизации характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2014. – № 2 (61). – Ч.П. — С. 262–267.

РОЗДІЛ 4

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

В розділі 4 представлено методику констатувального експерименту, проаналізовані особливості гармонійності характеру і духовно-моральних детермінант старшокласників, учнів ПТНЗ, студентів ВНЗ різних спеціальностей, визначено психологічні особливості впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці.

4.1. Програма і методика емпіричного дослідження особливостей структури, змісту та рівня гармонійності характеру в юнацькому віці

Експериментальне дослідження особливостей і рівня гармонійності характеру в юнацькому віці проходило в кілька етапів: 1) побудова загальної моделі дослідження характеру особистості; 2) укомплектування пакету психодіагностичних методів; 3) проведення емпіричного дослідження особливостей духовно-моральної свідомості і характеру старшокласників і студентів; 4) аналіз результатів констатувального експерименту; 5) опис тенденцій розвитку гармонійності характеру в юнацькому віці в закладах сучасної освіти; 6) вивчення психологічних особливостей впливу духовно-моральних чинників на прояв гармонійності характеру юнаків та дівчат і механізму духовно-моральної саморегуляції особистості в гармонійному та дисгармонійному проявах.

Відповідно до концептуальної моделі було розроблено *операціональну модель констатувального експерименту*, яка являє собою систему психологічних феноменів, критеріїв, показників і психодіагностичного інструментарію дослідження особливостей характеру особистості та рівня його гармонійності в юнацькому віці (табл. 4.1).

У відповідності до усіх визначених показників, представлених у моделі, було розроблено психодіагностичний інструментарій їх кількісного дослідження. Ця модель дозволяє визначати показники прояву позитивних і негативних рис у відповідності до компонентів характеру, завдяки чому ми отримуємо можливість оцінити рівень сформованості кожного з компонентів характеру й визначити коефіцієнт його загальної гармонійності. Крім того, ця модель дозволяє визначати кількісні показники рівня сформованості духовно-моральних детермінант (моральної самооцінки, духовного потенціалу, мотивації, спрямованості). Застосування методів математичної статистики дозволяє встановлювати психологічні особливості духовно-моральної детермінації гармонійності характеру в юнацькому віці.

Таблиця 4.1.

Емпірична модель дослідження духовно-моральної детермінації гармонійності характеру.

Підструктури особистості	Психологічні феномени	Психологічні показники		Психодіагностичний інструментарій
Вершинні психологічні утворення: духовно-моральні детермінанти	Моральна самосвідомість	Моральна самооцінка		Шкала «Самооцінка» за методикою «Особистісний диференціал»
	Духовний потенціал	Особистісна рефлексія, децентрація, усвідомлення загальної єдності		Методика «Духовний потенціал особистості»
	Мотивація до духовності	Мотивація до духовно-морального розвитку		Анкета «Мотивація духовно-морального розвитку»;
	Спрямованість	Егоїстична, ділова, соціальна, духовна		Методика «Особистісна спрямованість»
	Моральнісні ставлення	Здатність до подолання егоцентризму (рівень егоцентризму)		Тест егоцентричних асоціацій
	Духовно-моральні риси	<i>Конструктивні риси</i> Альтруїзм, чесність, совісність, відповідальність	<i>Деструктивні риси</i> Егоцентризм, лицемірство, корисливість, безвідповідальність	Методика «Структура і зміст характеру»
Вищі психологічні якості	Морально-комунікативні риси	Добротливість, емпатія, скромність	Агресивність, індивідуалізм, марнославство	Методика САН
	Інтелектуально-креативні риси	Толерантність, креативність, принциповість	Ригідність (впертість), педантизм (консерватизм), конформізм	
	Вольові риси	Самоконтроль, терплячість, організованість	Збудливість, слабовілля, імпульсивність	
	Емоційно-почуттєві риси	Емоційна стійкість, впевненість, оптимізм	Емоційна лабільність, тривожність, песимізм	
Нижчі Психічні властивості	Психосоматичні риси	Стресостійкість, активність, енергійність	Невротичність, пасивність, млявість	

У відповідності до визначених критеріїв і показників було розроблено методичний інструментарій. Програма констатувального експерименту включає вивчення особливостей гармонійності характеру юнаків і дівчат, їх духовного потенціалу та впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці. Нами виявлено якісні й кількісні показники гармонійності характеру і духовно-моральних детермінант, які досліджувалися за допомогою наступних методик. Рівень прояву рис та розвитку гармонійності характеру досліджувалися за допомогою методики «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик) [247]; психосоматичні характерологічні властивості – за методикою САН (авт. В. А. Доскін, Н. А. Лаврентьева, В. Б. Шарай, М. П. Мирошников). Рівні розвитку духовного потенціалу, особистісної рефлексії, децентрації – за методикою «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін, модиф. Н. В. Павлик) [247]; моральна самооцінка – за шкалою «оцінка» (методика «Особистісний диференціал» (авт. Ч. Осгуд, адапт. Є. Ф. Бажиним та О. М. Еткіндом)); духовна особистісна спрямованість – за методикою

«Особистісна спрямованість» (авт. Н. В. Павлик) [246; 247; 249]; моральнісні ставлення – за допомогою проективного тесту егоцентричних асоціацій за методом незакінчених речень (авт. Т. Шустрова, адапт. Т. І. Пашуковою); мотивація до духовно-морального розвитку – за анкетною «Мотивація до духовно-морального розвитку» (авт. Н. В. Павлик) [246].

ПРОГРАМА констатувального експерименту складається з двох частин:

1. Вступ (ознайомлення учасників експерименту з метою дослідження, створення психологічних умов для розвитку мотивації самопізнання). На цьому етапі учасникам надається інформація про характер людини, його гармонійність та негативні психологічні наслідки розвитку характерологічних дисгармоній.

2. Психодіагностична частина включає дослідження особливостей змісту і гармонійності характеру особистості та духовно-моральних детермінант його гармонізації.

Перший етап психодіагностики спрямований на вивчення рівня прояву гармонійних і дисгармонійних характерологічних рис за допомогою авторської методики «Структура і зміст характеру» та психосоматичних особливостей за методикою САН (авт. В. А. Доскін, Н. А. Лаврентьєва, В. Б. Шарай, М. П. Мирошников). Обробка результатів проводиться самими учасниками (експериментатор дає інструкцію до обробки тестового матеріалу й ключ до інтерпретації результатів з урахуванням принципу анонімності).

Другий етап психодіагностичного дослідження включає серію методик, показники яких надають інформацію про духовно-моральні детермінанти: моральну самооцінку (шкала «самооцінки» за методикою особистісного диференціалу Ч. Осгуда адапт. Є. Ф. Бажиным та О. М. Еткіндом), мотивацію до духовно-морального розвитку (авторська анкета); духовний потенціал, особистісну рефлексію, децентрацію (методика Е. О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості»); особистісну спрямованість (авторська методика «Особистісна спрямованість»); моральнісні ставлення (тест егоцентричних асоціацій).

Далі наведено опис методик і психодіагностичні показники, які ми отримували з кожної з методик і використовували у подальшому дослідженні. Текст анкет, інструкція, способи обробки емпіричних даних і норми оцінки результатів наведено у Додатку Д.

1. Для вивчення особливостей гармонійності характеру юнаків і дівчат використовувалась методика «*Структура і зміст характеру*» (авт. Н. В. Павлик) [246; 247; 249], яка розроблена на основі комплексного сполучення окремих шкал за різними методиками: совісності (В. В. Мельников, Л. Т. Ямпольський), альтруїзму, егоцентризму, екстернальності (Є. Ф. Бажин), самоконтролю, відповідальності, емоційної стійкості, організованості, три-

вожності, впевненості, консерватизму, конформізму (Р. Кеттелл), доброзичливості (Кемпбелл), креативності (О. Є. Туник), агресивності, емпатії, тривожності, невротичності, толерантності (В. В. Бойко), імпульсивності (С. Г. Москвичов), стресостійкості (М. В. Секач), песимістичності (Т. І. Балашова), терплячості (Є. П. Ільїн), лицемірства (Л. І. Уманський), відкритості, врівноваженості, дратівливості (психічної збудливості) (Фрайбургський особистісний опитувальник), індивідуалізму, оптимізму (ММРІ) тощо [300; 379; 415; 426].

Методика містить 35 шкал і дозволяє визначати риси характеру відповідно до його компонентів. Крім визначених нами 34 показників характерологічних рис ми додали ще одну додаткову шкалу «Неповнота характеру» (Н/п) як один з критеріїв його дисгармонійності, який свідчить про суперечливість характеру, неузгодженість думок, почуттів і вчинків особистості. Методика дозволяє визначати показники прояву конструктивних і деструктивних рис у відповідності до кожного компоненту, показники гармонійності (повноцінної сформованості) кожного з компонентів і цілісної гармонійності характеру.

Риси духовно-морального компонента: альтруїзм (Ал.) – егоцентризм (Ег.);

- совісність (С.) – корисливість (Кор.); чесність (Ч.) – лицемірство (Л.);
- відповідальність (Від.) – безвідповідальність (екстернальність) (Ек.).

Риси морально-комунікативного компонента:

- доброзичливість (Доб.) – агресивність (Аг.); емпатія (Емп.) – індивідуалізм (Інд.);
- скромність (Скр.) – марнославство (Мар.).

Риси інтелектуально-креативного компонента:

- принциповість (Прин.) – конформізм (Кон.); толерантність (Тол.) – ригідність (Риг.);
- креативність (Кр.) – педантизм (консерватизм) (Пед.).

Риси вольового компонента:

- самоконтроль (С/к) – збудливість (Збуд); терплячість (Терп.) – імпульсивність (Імп.);
- організованість (Орг.) – слабовілля (Слаб.).

Риси емоційно-почуттєвого компонента:

- емоційна стійкість (Ем. ст.) – лабільність (Лаб.); впевненість (Вп.) – тривожність (Тр.);
- оптимізм (Опт.) – песимізм (Пес.).

Риси психосоматичного компонента: стресостійкість (Стр/ст.) – невротичність (Невр.).

Шкала оцінки для прояву рис характеру:

0-3 бали – низький рівень; **4-7** – середній; **8-10** балів – високий.

Для визначення рівня гармонійності кожного з компонентів характеру підраховується коефіцієнт гармонійності по кожному з компонентів (відсоток гармонійних якостей):

$$\Sigma (+) / \Sigma (-)$$

$\Sigma (+)$ – сума балів по показниках усіх конструктивних рис відповідного компонента, а $\Sigma (-)$ – сума балів по показниках усіх деструктивних рис відповідного компонента.

Таким чином, отримуємо показники гармонійності духовно-морального компонента (Г.М.), гармонійності морально-комунікативного компонента (Г.К.), гармонійності інтелектуально-креативного компонента (Г.І.), гармонійності вольового компонента (Г.В.), гармонійності емоційно-почуттєвого компонента (Г.Ем.), гармонійності психосоматичного компонента (Г.П/с) та інтегральний коефіцієнт *загальної гармонійності* характеру (З.Г.).

Зазначена методика дозволяє також визначати рівень сформованості обох вимірів характерологічного розвитку особистості: духовно-морального та емоційно-вольового.

Духовно-моральний вимір, що зумовлює духовно-моральну самоактуалізацію (Д/Мор.), визначається рівнем сформованості духовно-морального, морально-комунікативного та інтелектуально-креативного компонентів характеру. Цей показник визначається шляхом підрахування середньоарифметичного між показниками гармонійності зазначених компонентів: $Д/мор. = Г.М. + Г.К. + Г.І. / 3$.

Емоційно-вольовий вимір характерологічного розвитку, що зумовлює психологічну адаптацію особистості (Адап.) визначається рівнем сформованості вольового, емоційного та психосоматичного компонентів характеру і підраховується як середньоарифметичне між показниками гармонійності зазначених компонентів: $Адап. = Г.В. + Г.Ем. + Г.П/с / 3$.

Для показників гармонійності кожного з компонентів характеру, духовно-моральної самоактуалізації, психологічної адаптації та загальної гармонійності характеру експериментально визначено наступну шкалу оцінки:

0 – 0,89 – *низький рівень* гармонійності визначається домінуванням деструктивних рис при відсутності конструктивних.

0,9 – 1,19 – рівень гармонійності *нижче від середнього* – відрізняється від попереднього тим, що відзначається дифузністю позитивних і негативних рис (в структурі характеру хоч і домінують негативні риси, але присутні й позитивні).

1,2 - 1,59 – рівень гармонійності *вище від середнього* – рівень прояву гармонійних рис вище, ніж дисгармонійних.

1,6 – 2,5 – *Високий рівень* гармонійності, зумовлений домінуванням виключно

конструктивних рис, повноцінною сформованістю усіх компонентів.

Таким чином, було визначено 4 рівні гармонійності характеру. Слід зазначити, що надто високий показник інтегрального коефіцієнту гармонійності може досягатись за рахунок надто низьких показників (0-1 бали) по шкалах деструктивних характерологічних рис. Проте, слід пам'ятати, що такі показники, що виходять за межі нормативного коридору свідчать про недостатню розвинутість рефлексивних здібностей особистості, або про прагнення давати соціально бажані відповіді. Цей рівень гармонійності було названо «Нерефлексивна гармонійність», яка виступає показником характерологічної дисгармонійності (адже особистість не усвідомлює деструктивні риси свого характеру). Отже, такі результати не можна відносити до гармонійного характеру. Тому класифікація анкет з подібними результатами вимагає додаткової психодіагностики за допомогою інтерв'ю або інших методик.

Отже, за допомогою методики «Структура і зміст характеру» ми отримуємо показники прояву конструктивних і деструктивних рис, коефіцієнти гармонійності по кожному з компонентів характеру, показники духовно-моральної самоактуалізації, психологічної адаптації та інтегральний коефіцієнт гармонійності характеру.

2. Модифікована методика *САН (ОСАН)* [247] є результатом сполучення методики САН (авт. В. А. Доскін, Н. А. Лаврентьєва, В. Б. Шарай, М. П. Мирошников) та шкали «самооцінки» (за методикою «Особистісний Диференціал» (авт. Ч. Осгуд, адапт. Є. Ф. Бажиным та А. Еткіндом). У власному дослідженні ми використовували цю методику для визначення рис психосоматичного компоненту характеру (активності, енергійності) та моральної самооцінки (як однієї з духовно-моральних детермінант гармонізації характеру). Методика побудована за методом семантичного диференціалу і складається з 32 пар протилежних якостей, відповідно до яких респондент має оцінити себе. Кожна пара якостей являє собою шкалу, на якій досліджуваний відзначає рівень прояву (високий, середній, низький) в себе кожної якості. Ця модифікація здійснена шляхом додавання до трьох шкал (самопочуття, активності й настрою) ще однієї шкали – моральної самооцінки. Отже, методика ОСАН дає експрес-оцінку рівня самопочуття, активності й настрою та моральної самооцінки.

3. Авторська методика «*Особистісна спрямованість*» (авт. Н. В. Павлик) дозволяє оцінити рівень прояву різних типів особистісної спрямованості (еґоїстичної, соціальної, ділової, духовної) [246; 247; 249]. Методика являє собою опитувальник з 18 запи-

тань по 2 варіанти відповіді на кожне. Запитання містять проблемні ситуації, а вибір того чи іншого варіанту відповідей – є індикатором певного типу особистісної спрямованості.

Нами досліджувалися 4 типи особистісної спрямованості: егоїстична (на себе), соціальна (до людей), ділова (до справи) і духовна (до духовного світу). За нашим припущенням, саме духовна спрямованість особистості, є детермінантою гармонізації характеру в юнацькому віці, а егоїстична спрямованість зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній. При подальшій статистичній обробці емпіричних даних визначення кореляцій показників кожного з типів особистісної спрямованості з рисами характеру дає можливість визначити їх функцію у характерологічному розвитку в юнацькому віці.

4. Авторська анкета *«Мотивація духовно-морального розвитку»* (авт. Н. В. Павлик) спрямована на вивчення мотиваційних ознак стосовно духовно-морального розвитку особистості [247]. Вона містить 12 запитань відкритого і закритого типу і дає інформацію стосовно статі, віку, навчального закладу, спеціальності досліджуваного, релігійної конфесії, до якої він належить. Анкета акцентує увагу випробуваного на духовно-моральних питаннях, розвиваючи рефлексію власних рис характеру і духовних аспектів життя. Процедура заповнення анкети дає можливість юнакам та дівчатам визначити для себе значення і бажаність власних характерологічних рис. До складу анкети включена низка запитань, які стосуються мотивації духовно-морального самовдосконалення, рівня прояву патріотизму, глибини релігійного досвіду та відчуття щастливості як показника особистісної гармонійності.

В цілому анкета сприяє розвитку рефлексивних можливостей особистості, й дає дослідникові інформативний матеріал стосовно мотивації духовно-морального розвитку, прояву патріотизму, релігійної потреби, а також задоволеністю життям (відчуття «щастливості»).

5. Методика *«Духовний потенціал особистості»* (авт. Е. О. Помиткін, модифік. Н. В. Павлик) спрямована на визначення рівня актуалізації у юнаків та дівчат духовного потенціалу [247]. Методика являє собою опитувальник, що містить 20 тверджень, що припускають прояв духовного потенціалу, з якими досліджуваний має або погодитися, або заперечити. Чим більше кількість тверджень, з якими респондент погодився, тим більш актуалізованим виявляється в нього духовний потенціал.

Також ця методика містить 4 шкали, що дозволяють визначити рівень розвитку таких духовно-моральних детермінант як: особистісна рефлексія, здатність до децентрації, трансценденції й усвідомлення загальної єдності.

6. З метою вивчення такої духовно-моральної детермінанти гармонізації характеру в юнацькому віці як сформованість моральнісних ставлень особистості використовувався *проективний тест егоцентричних асоціацій* за методом незакінчених речень (авт. Т. Шустрова, адапт. Т. І. Пашукової) [247].

Методика проводиться в умовах групового дослідження й містить 10 незавершених речень, що припускають виявлення *егоцентризму*, який свідчить про несформованість моральнісних ставлень у юнаків та дівчат. Початки речень зачитуються експериментатором у помірному темпі (без тривалих пауз) для того, щоб учасники працювали в умовах ліміту часу. Це дозволяє підвищити рівень вірогідності безпосередніх соціальних установок і ставлень особистості, оскільки не залишається часу придумувати соціально бажані варіанти закінчення речень. Чим більше досліджуваний використовує у реченнях похідних від «Я» (я, мені, моє, мої і т. п.), тим вище в нього рівень прояву егоцентризму. Якщо кількість згадок про себе більш ніж 6, то йдеться про виражений егоцентризм, що є свідченням несформованості моральнісних ставлень у юнаків та дівчат.

Для апробації й стандартизації авторських методик «Структура і зміст характеру» та «Особистісна спрямованість» було проведено пілотажне дослідження, у якому брало участь 65 учнів 10 класу ліцею ім. О. С. Пушкіна. Надалі розроблялися загальні процедури проведення тестування, уточнювалися запитання з урахуванням зауважень, та визначалися норми для оцінки якості показників. В результаті була визначена шкала оцінки.

Вимір надійності й валідності авторських методик проводився за допомогою методів поперечних зрізів (ретестова валідність), визначення загальної дисперсії на різних вибірках досліджуваних, а також шляхом виявлення кореляційних зв'язків між рівнем психодіагностичних показників з незалежною експертною оцінкою.

Метод поперечних зрізів «Тест – ретест» здійснювався шляхом проведення повторного тестування на тій же вибірці випробуваних (ре-тесту) і визначення коефіцієнта кореляції між результатами першого і повторного тестування. З цією метою до тестування було залучено 65 старшокласників 10-х класів. Коефіцієнти кореляції Пірсона між результатами першого і повторного тестування знаходяться в діапазоні 0,51 – 0,80 при $p \leq 0,01$ (див. Додаток А.2, Табл. 2.1), що свідчить про надійність авторських методик.

Валідізація авторських методик проводилась шляхом виявлення кореляційних

зв'язків між рівнем виконання тестового завдання з незалежним зовнішнім критерієм, що описує характер і спрямованість особистості (між показниками рис характеру, особистісної спрямованості старшокласників, виявленими за авторськими методиками, та незалежними експертними оцінками). У нашому дослідженні незалежними експертами виступали три педагоги (один з них – класний керівник), які здійснювали експертну оцінку якостей характеру і його гармонійності, а також типів особистісної спрямованості учнів.

Незалежним експертам пропонувалося оцінити рівень прояву у старшокласників за 10-ти-бальною шкалою ($n = 65$) загальної гармонійності характеру; гармонійності духовно-моральних рис (за критеріями совісності, чесності, відповідальності, альтруїзму); гармонійності морально-комунікативних якостей (за критеріями доброзичливості, емпатії, скромності); гармонійності інтелектуально-креативних рис (за критеріями креативності, принциповості, толерантності); гармонійності вольових рис (за критеріями організованості, самоконтролю, терплячості); гармонійності емоційно-почуттєвих рис (за критеріями емоційної стійкості, оптимізму, впевненості), сформованості стресостійкості; прояву егоїстичної спрямованості, соціальної спрямованості, ділової спрямованості і духовної спрямованості особистості. Потім було проведено кореляційний аналіз між середніми показниками незалежних експертних оцінок і психодіагностичними показниками за методиками.

Коефіцієнти кореляції Пірсона між емпіричними показниками за методиками та середньою експертною оцінкою знаходяться в діапазоні 0,51 – 0,80 при $p \leq 0,01$ (див. Додаток А.2, Табл. 2.2), що свідчить про надійність авторських методик.

Для більш точного аналізу впливу окремих психологічних механізмів на змінність загальної ознаки явища ми також використовували дисперсійний аналіз у 7-ох різних вибірках досліджуваних ($n = 200$), заснований на розподілі загальної дисперсії на складові компоненти, порівняння яких дає можливість визначити долю загальної варіації результуючої ознаки, що зумовлена дією як регульованих так і не врахованих факторів. Дисперсія показників за методикою «Структура і зміст характеру» обчислювалась у за допомогою статистичного пакету SPSS. Результати обчислення наведено у Додатку А. 2. Табл. 2.3. Достатній рівень достовірності ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) вказує на незначний рівень впливу різних вибірок на результати психодіагностики, що також свідчить про надійність авторських методик.

Нами було проведено дослідження особливостей гармонійності характеру у 1735 юнаків та дівчат віком від 15 до 23 років. Дані про склад вибірки представлені у табл. 4.4.

Загальна вибірка включає достатню кількість осіб різних вікових, гендерних та професійних категорій для того, щоб визначити психологічні закономірності впливу різноманітних факторів на рівень гармонійності характеру в юнацькому віці. За допомогою психодіагностичних методик було одержано 74 показники. Для зручності інтерпретації результатів емпіричного дослідження і статистичної обробки емпіричних даних результати опитування (особисті дані (тип закладу, заклад, спеціальність, курс (клас), стать, вік, віра (конфесія)) та психодіагностичні показники були внесені у зведену таблицю (див. Додаток А.1, Табл. 1.1).

Таблиця 4.4.

Характеристика вибірки констатувального експерименту

Заклад	Спеціальність	Клас / курс	Кількість
Загальноосвітні навчальні заклади м. Києва	Загальноосвітні школи Спортивна школа Лінгвістична гімназія	учні 9-11-х класів	352
Загальноосвітній заклад (Біла Церква)	Природничо-математична школа	учні 10-11-х класів	98
Вінницького Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості	«Кухар», «Бармен», «Офіціант»	учні I-III курсів	118
Брянський будівельний коледж ім. проф. М. Є. Жуковського	«Механіка», «Архітектура»	учні I-III курсів	60
Брянське духовне училище	«Пастирство», «Регентство», «Іконопис», «Соціальне служіння», «Педагог-катехізатор»	студенти I-III курсів	122
Брянський Державний університет імені акад. І. Г. Петровського	«Викладач рідної мови і літератури», «Математика-фізика»	студенти I-V курсів	115
Інститут психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка	«Практична психологія», «Соціальна педагогіка»	студенти I-V курсів	185
Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка	«Хореографія», «Музика», «Дизайн», «Художнє мистецтво»	студенти I-V курсів	185
Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка	«Початкова освіта»	студенти I-V курсів	171
Інститут суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка	«Історія», «Інформатика», «Менеджмент»	студенти I-V курсів	196
Гуманітарний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка	«Іноземна філологія»	студенти I-IV курсів	133

Оскільки у констатувальному експерименті брали участь 1935 досліджуваних, ми не мали можливості помістити у додатках результати усіх учасників опитування, тому у Табл. 1.1 Додатку А1 наведено емпіричні дані лише перших 50 респондентів.

4.2. Особливості гармонійності характеру старшокласників та їх духовно-моральних детермінант

Вивчення особливостей гармонійності характеру юнацтва здійснювалось за допомогою методики «Структура та зміст характеру». Нами було проведено дослідження ха-

рактерологічних рис і загальної гармонійності характеру юнаків і дівчат, що навчаються у закладах різного освітнього рівня: загальноосвітніх (далі – ЗОНЗ), професійно-технічних (далі – ПТНЗ), вищих (далі –ВНЗ)). Одним із ВНЗ було духовне училище – духовний навчальний заклад (далі – ДНЗ). В констатувальному експерименті брало участь 450 старшокласників (загальноосвітніх шкіл (далі – ЗОНЗ), спортивної школи (далі – спорт. ЗОНЗ), гімназії з поглибленим вивченням англійської мови (далі – лінгв. ЗОНЗ), школи природничо-математичного профілю (далі – матем. ЗОНЗ)); 118 учнів ПТНЗ (Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості) (далі – ПТНЗ), 60 учнів будівельного коледжу; 985 студентів ВНЗ і 122 студенти духовного училища (ДНЗ). В процесі емпіричного дослідження було виявлено кількісні показники, які вказують на певний рівень розвитку гармонійності характеру юнаків та дівчат. Відсотковий розподіл цих показників у закладах різного освітнього рівня (ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ, ДНЗ) відображено на рис. 4.1.

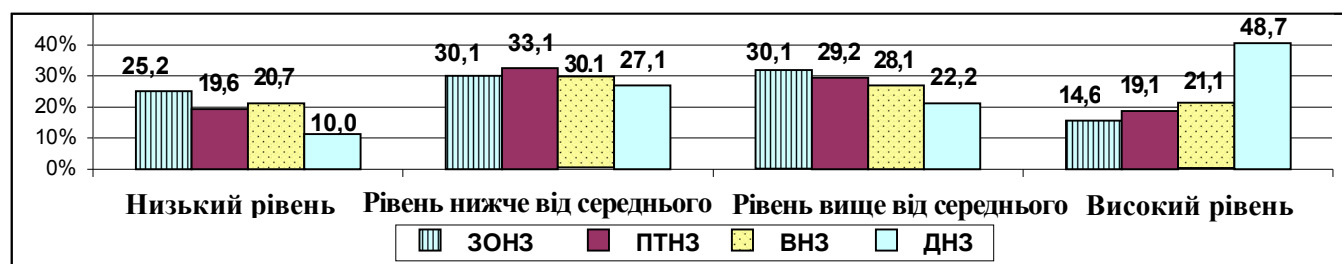

Рис. 4.1. Розподіл рівня розвитку гармонійності характеру у старшокласників, учнів ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (у %).

Серед старшокласників 25,2% респондентів мають низький рівень розвитку гармонійності характеру, серед учнів ПТНЗ – 19,6%, серед студентів ВНЗ – 20,7%, серед студентів ДНЗ – 10%. У таких юнаків і дівчат спостерігається переважання деструктивних рис (лицемірства, агресивності, збудливості тощо) над конструктивними (чесністю, альтруїзмом, самоконтролем тощо). Несформованість моральнісних ставлень (егоцентризм, корисливість, безвідповідальність) і конструктивних навичок взаємодії з іншими (агресивність, індивідуалізм) зумовлюють деструктивність та некерованість їх поведінки (збудливість, імпульсивність).

Рівень розвитку гармонійності нижче від середнього продемонстрували 30,1% учнів ЗОНЗ і студентів ВНЗ, 33,1% учнів ПТНЗ і 27,1% студентів ДНЗ, які відзначаються частковою сформованістю конструктивних рис (відповідальності, емпатії, креативності), що виступають як компенсаторні механізми і певною мірою нівелюють характерологічну дисгармонійність (ригідність, конформізм, песимізм, тривожність, невротичність, слабовілля).

Гармонійність характеру вище від середнього рівня було виявлено у 30,1% старшо-

класників, 29,2 % учнів ПТНЗ, у 28,1% студентів ВНЗ і у 22,2% студентів ДНЗ. Ці юнаки і дівчата мають достатньо розвинуті такі риси як доброзичливість, відповідальність, організованість, скромність, впевненість, стресостійкість і здатні до психологічної адаптації у соціумі. Проте у них не вистачає цілісної сформованості усіх компонентів характеру, тому в їх поведінці часом простежуються імпульсивність, корисливість, марнославство, педантизм.

Високий рівень розвитку гармонійності продемонстрували 14,6 % старшокласників, 19,1% учнів ПТНЗ, 21,1% студентів ВНЗ і 48,7% студентів ДНЗ. У цих досліджуваних конструктивні риси (сумлінність, альтруїзм, креативність, емоційна стійкість, самоконтроль, енергійність та ін.) значно переважають над деструктивними (егоцентризмом, ригідністю, слабовіллям тощо), що зумовлює конгруентність їх взаємин, доцільність прояву волевої активності, гармонійність поведінки й продуктивність діяльності. До високого рівня гармонійності ми відносили як цілісно-гармонійний характер, де усі підструктури рівномірно розвинені й домінують виключно позитивні риси, так і характер, який має одну-дві деструктивні риси (педантизм або млявість) на фоні розвинених конструктивних рис (така особистість здатна до гармонійного функціонування, хоча й має певні «людські слабкості»).

Як бачимо, найвищі показники розвитку гармонійності характеру порівняно з іншими мають студенти ДНЗ, серед яких спостерігається найменший відсоток респондентів з низьким рівнем (10,0%) і найбільша кількість – з високим рівнем (48,7%) гармонійності характеру. Думаємо, що це пов'язано з тим, що вплив духовно-моральних детермінант гармонізує характерологічний розвиток юнаків та дівчат, адже вони не зупиняються на етапі адаптації до умов середовища, а прагнуть до постійного самовдосконалення. Найнижчі показники розвитку гармонійності характеру спостерігаються в учнів ЗОНЗ. Але враховуючи те, що у старшокласників менша сукупність життєвого досвіду і духовно-моральних знань, стає зрозумілим, чому вони мають нижчий рівень гармонійності характеру, ніж учні ПТНЗ і студенти ВНЗ. Серед них було виявлено учні, які вивчали курс «Християнська етика», що продемонстрували знано вищий рівень гармонійності характеру, ніж інші старшокласники. Це підтверджує наше припущення стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру юнаків і дівчат.

Учні ПТНЗ мають вищі показники гармонійності характеру порівняно зі старшокласниками, але нижче ніж у студентів ВНЗ. За нашим розумінням, це вказує на те, що студенти ВНЗ завдяки високому освітньому рівню більш здатні до свідомого самовладання й гармонізації власного характеру. Отже, порівняльний аналіз рівня розвитку гармоній-

ності характеру юнацтва у закладах різного освітнього рівня (ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ, ДНЗ) свідчить, про тенденцію до зростання кількості юнаків та дівчат з високим рівнем гармонійності характеру пропорційно освітньому і духовно-моральному рівню особистості.

Дослідження специфіки кількісних показників розвитку гармонійності характеру в різнопрофільних ЗОНЗ показало, що рівень розвитку гармонійності характеру значно залежить від профілю загальної освіти. Тому з метою визначення психологічних особливостей гармонізації характеру нами було проведено порівняльний аналіз між показниками трьох видів загальноосвітніх закладів: загальноосвітньої школи (ЗОНЗ), спортивної школи (спорт. ЗОНЗ), лінгвістичної гімназії з поглибленим вивченням англійської мови (лінгв. ЗОНЗ), природничо-математичної спеціалізованої школи (матем. ЗОНЗ). В експерименті брало участь 450 учнів 9-11 класів м. Києва з двох ЗОНЗ (№ 95 (107 учнів), № 163 (78 учнів)), однієї спорт. ЗОНЗ № 75 (60 учнів); лінгвістичної гімназії № 172 (108 учнів) і Білоцерківської матем. ЗОНЗ № 16 (97 учнів). Всього 163 учня – 9-х, 140 учнів – 10-х і 147 учнів – 11-х класів. Розподіл кількісних показників рівня гармонійності характеру старшокласників різнопрофільних ЗОНЗ відображено на рис. 4.2.

Найбільш дисгармонійний характер спостерігається в учнів матем. ЗОНЗ, що проявляється у найвищих показниках кількості учнів з низьким рівнем (32,9%) гармонійності характеру та нижче середнього (36,1%) при найменших показниках кількості учнів з високим рівнем (9,3%) і вище середнього (21,7%). Аналогічні особливості продемонстрували учні лінгв. ЗОНЗ. Звідси випливає, що високе інтелектуальне навантаження старшокласників зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній.

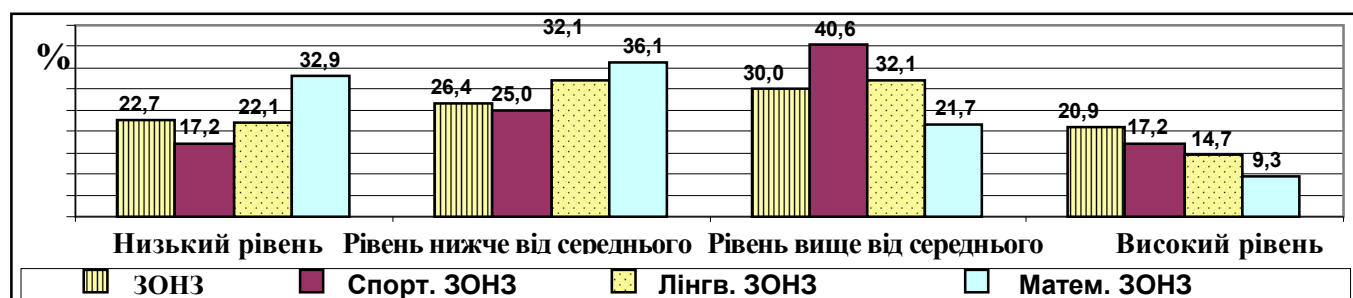

Рис. 4.2 Розподіл рівня розвитку гармонійності характеру старшокласників різнопрофільних ЗОНЗ (у %).

Найбільший відсоток учнів з високим рівнем гармонійності характеру (20,9%) виявився у старшокласників ЗОНЗ, а найбільша кількість учнів, що мають рівень гармонійності характеру вище від середнього (40,6%), переважає у спорт ЗОНЗ, де переважна кількість досліджуваних має розвинуті вольові риси характеру (самоконтроль, терплячість, доброзичливість), що сприяють психологічній адаптації особистості. І це не дивно, адже

командні види спорту (у нашому випадку – це футбол) сприяють кращій соціально-психологічній адаптованості юнацтва.

На рис. 4.3 представлено середньостатистичні показники загальної гармонійності характеру старшокласників ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, і спеціалізованих закладів (лінгв. ЗОНЗ і матем. ЗОНЗ, у яких середньостатистичні показники майже співпадають). Як бачимо з діаграми, показники учнів спорт. ЗОНЗ демонструють вікові тенденції до гармонізації характеру, а у старшокласників ЗОНЗ, лінгв. і матем. ЗОНЗ – до зниження рівня гармонійності характеру. Ці тенденції можна пояснити тим, що спорт сприяє гармонізації характеру за рахунок рівномірного розподілу інтелектуального і фізичного навантаження.

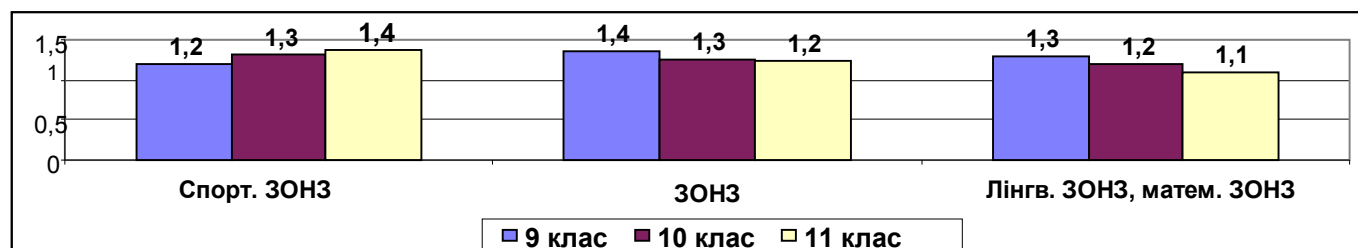

Рис. 4.3. Середньостатистичні показники загальної гармонійності характеру старшокласників ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, лінгв. ЗОНЗ і матем. ЗОНЗ.

Отримані дані вказують на те, що духовний розвиток сприяє загальній гармонізації характеру юнаків і дівчат, спорт позитивно впливає на їх психологічну адаптацію, а високе інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні характеру старшокласників інтелектуально-спрямованих навчальних закладів (матем. і лінгв. ЗОНЗ).

За допомогою статистичної обробки емпіричних показників рис характеру методом факторного аналізу (див. Додаток А 3, Табл. 3.1) було визначено домінанти, що відображають сутнісний зміст загальних критеріїв гармонійності характеру (духовно-моральної вихованості – невихованості, цілісності – неповноти, урівноваженості – неурівноваженості характеру, сили характеру – безхарактерності), а також м'якості – жорсткості характеру. Кожний фактор складають певні риси, які мають високі факторні навантаження (див. Додаток А.3, Табл. 3.1). Отже, визначені фактори відображають загальні критерії гармонійності характеру, які відбивають цілісну картину характеру. Психологічна інтерпретація отриманих факторів дозволила визначити риси, які відповідають кожному із загальних критеріїв гармонійності характеру. Для цього з кожного фактору було обрано найбільш значимі показники (ті, що мають максимальні значення $r \geq 0,50$) і визначено формули підрахунку кожного з критеріїв гармонійності характеру. Таким чином, *загальні критерії гармонійності* визначаються

як похідні від характерологічних рис.

Перший фактор «*Інтегральна гармонійність*» відбиває загальну гармонійність характеру, яка визначається наявністю усіх гармонійних рис зі знаком «плюс» і усіх дисгармонійних рис зі знаком «мінус», що свідчить про вдало визначені дихотомічні ознаки кожного з компонентів характеру.

Другий фактор відбиває критерій *моральної вихованості характеру*. Моральна вихованість пропорційна розвитку духовно-моральних якостей (совісності, альтруїзму відповідальності й чесності, доброзичливості) і зворотно пропорційна показникам дисгармонійних рис духовно-морального компонента (егоцентризму, безвідповідальності (екстернальності), лицемірству, корисливості й агресивності):

$$M.B. = (C. + Ал. + Від. + Ч. + Доб.) / (Ег. + Екс. + Л. + Кор. + Аг.).$$

Якщо цей показник більш ніж 1, це свідчить про духовно-моральну вихованість, якщо менш ніж 1, то – про моральну невихованість.

Усі наступні критерії гармонійності визначено як середнє арифметичне між характеристиками, які мають максимальне факторне навантаження зі знаком «плюс».

Третій фактор можна інтерпретувати як *цілісність* характеру, яка визначається такими якостями як совісність, відповідальність, чесність, доброзичливість, принциповість, самоконтроль, організованість, емоційна стійкість та стресостійкість:

$$Ціл. = (C. + Від. + Ч. + Доб. + Пр. + С/к + Орг. + Ем. ст. + Стр/ст) / 9.$$

Цілісність характеру зумовлює дотримання моральних принципів, погодженість ставлень особистості, послідовності дій, несуперечливість поведінки, єдність слова і справи.

Про неповноту характеру свідчить його суперечливість, неузгодженість мотивації та результатів вчинків, протиріччя між прагненнями та інтересами, а також одночасне сполучення протилежних тенденцій (наприклад, чесності й лицемірства, організованості й слабовілля, доброзичливості й агресивності). Критерій суперечливості характеру за допомогою факторного аналізу не було визначено, тому нами було додано до методики «Структура і зміст характеру» додаткову шкалу: «неповнота характеру».

Четвертий фактор було інтерпретовано як «*сила характеру*» – це енергія, що зумовлює здатність особистості юнацького віку до мобілізації сил при подоланні труднощів, прийнятті рішень. Юнаки та дівчата з сильним характером ініціативні, сміло приймають рішення й реалізують їх, мають витримку, мужність. Сила характеру визначається мораль-

ними якостями (відповідальністю, чесністю, принциповістю) у сполученні з вольовими рисами та емоційною стійкістю та стресостійкістю:

$$\text{Сила} = (\text{Від.} + \text{Ч.} + \text{Пр.} + \text{Вп.} + \text{С/к.} + \text{Тер.} + \text{Орг.} + \text{Ем. ст.} + \text{Стр/ст}) / 9.$$

П'ятий фактор – «*безхарактерність*» – це наслідок слабкої волі, невизначеності життєвих цілей, що проявляється у екстернальності (безвідповідальності), конформізмі, слабовіллі та емоційній лабільності: $\text{Б/хар} = (\text{Екс.} + \text{Кон.} + \text{Слаб.} + \text{Лаб.}) / 4.$

Фактор «*урівноваженості характеру*» – це ознака розвинутої волі, яка означає рівність поведінки, оптимальне співвідношення активності й стриманості. Врівноваженість характеру залежить від самоконтролю, терплячості, емоційної стійкості й стресостійкості особистості: $\text{Ур.} = \text{С/к.} + \text{Тер.} + \text{Ем. ст.} + \text{Стр/ст} / 4.$

Наступний фактор інтерпретований як «*неврівноваженість характеру* – наслідок емоційно-вольової слабкості особистості, що проявляється в екстернальності, збудливості, емоційній лабільності (частими змінами настрою), імпульсивності, слабовіллі, невротичності (нервово-психічній ослабленості): $\text{Неур.} = \text{Екс.} + \text{Збуд.} + \text{Ім.} + \text{Слаб.} + \text{Лаб.} + \text{Невр.} / 6.$

Фактор «*м'якість характеру*» на відміну від безхарактерності проявляється у гнучкості поведінки у зв'язку з доброзичливим або конформним ставленням до інших людей. Людина з м'яким характером, схильна до ухилення від гострих проблем, до поступливості у конфліктах. М'який характер визначається сполученням совісності, альтруїзму, доброзичливості, конформізму, емпатії й толерантності: $\text{М.} = (\text{С.} + \text{Ал.} + \text{Доб.} + \text{Кон.} + \text{Емп.} + \text{Тол.}) / 6.$

Фактор «*жорсткість характеру*» свідчить про впертість і негнучкість характеру, що зумовлені егоїзмом, принциповістю, негативним ставленням до людей (егоцентризмом, агресивністю, індивідуалізмом), підсилених принциповістю й розвинутою волею (самоконтролем, організованістю, стресостійкістю): $\text{Ж.} = (\text{Ег.} + \text{Пр.} + \text{С/к.} + \text{Орг.} + \text{Аг.} + \text{Інд.} + \text{Стр/ст.}) / 7.$

Отже, ми отримали формули підрахунку показників відповідності характеру загальним критеріям його гармонійності на основі кількісних психодіагностичних показників прояву характерологічних рис.

Дослідження особливостей змісту характеру показало, що рівні розвитку гармонійності характеру мають якісні ознаки (певний набір рис, які визначають спосіб поведінки й адаптації юнаків і дівчат, узгодженість у взаємодіях, спілкуванні, діяльності). За результатами психодіагностики було виявлено показники, які визначають певний рівень гармонійності характеру. Тому рівні гармонійності отримали такі назви.

1. Високий рівень гармонійності означає *гармонійний* характер. В структурі гармонійного характеру домінують виключно конструктивні риси. Показники урівноваженості й сили характеру значно перевищують показники неврівноваженості й безхарактерності. Гармонійний характер відзначається *цілісністю* (узгодженістю у взаємодіях, спілкуванні, діяльності); *моральною вихованістю* (у поведінці виявляються відповідальність, сумлінність, альтруїстичне ставлення до оточуючих); *урівноваженістю* (при потраплянні у складні соціальні ситуації проявляються принциповість, креативність, емоційна стійкість, впевненість, оптимізм); *силою* (при виконанні діяльності простежується організованість, терплячість, самоконтроль, а в проблемних ситуаціях виявляються стресостійкість, енергійність). Отже, гармонійний характер являє собою цілісну структуру узгоджених конструктивних рис, яка визначає сформованість усіх компонентів і відповідність характеру загальним критеріям його гармонійності (духовно-моральної вихованості, цілісності, урівноваженості, сили характеру, оптимального сполучення м'якості й жорсткості). Високий рівень гармонійності характеру визначає внутрішньоособистісну духовно-моральну детермінованість емоційно-психічних станів і поведінки юнаків та дівчат.

2. Рівень гармонійності вище від середнього має метафоричну назву – «*адаптований характер*». На цьому рівні переважає певна частина конструктивних рис над деструктивними. Моральна вихованість, урівноваженість і сила характеру перевищують неврівноваженість і безхарактерність, що є ознакою сформованої духовно-моральної саморегуляції, яка дозволяє юнакам і дівчатам адаптуватися до зовнішніх умов. Адаптований характер проявляється у відповідальному, доброзичливому, толерантному ставленні до інших людей у значущих стосунках, яке може сполучатися з мотивами корисливості, марнославства; поведінка у складних ситуаціях частіше відзначається впевненістю, оптимізмом, креативністю, але іноді можуть проявлятися імпульсивність або нетерплячість; в діяльності виявляється організованість, активність. В цілому, такий характер визначає психологічний комфорт юнаків і дівчат, здатність до успішної адаптації до умов середовища й самореалізації в професійній діяльності, але він не є достатньо цілісним, оскільки його компоненти не мають повної міри гармонійної сформованості, що свідчить про його неповноту. Але така людина може доволі успішно функціонувати в соціумі внаслідок соціально-психологічної адаптації.

3. Рівень гармонійності нижче від середнього умовно позначено як «*потенційно-дисгармонійний характер*», який відзначається недостатньою моральною вихованістю, неврівноваженістю. На фоні деструктивних рис особистість має частково сформовані

конструктивні риси, що виступають в якості компенсаторних механізмів, які певною мірою нівелюють характерологічну дисгармонійність. Потенційно-дисгармонійний характер не має гармонійної цілісності й моральної вихованості (несформованість моральнісних ставлень до інших маскується за лицемірними проявами доброзичливості, емпатії, але у вчинках простежується безвідповідальність); реакції на складні соціальні ситуації проявляються у тривожності, ригідній фіксації на проблемі при активному прагненні до її вирішення; у діяльності проявляється педантизм, терплячість, стремління закінчити розпочату справу, але не вистачає організованості, енергійності й самоконтролю. Отже, врівноваженість і сила потенційно-дисгармонійного характеру майже сягають середнього рівня, що дозволяє юнакам та дівчатам за сприятливих умов перебувати у відносно комфортному психологічному стані. У стабільні періоди життя гармонійність потенційно-дисгармонійного характеру може дещо зростати (але при цьому зберігається залежність від зовнішніх умов і оточення), а за умов тривалого стресу можливо загострення деструктивних рис, що низводить особистість до рівня більш глибокої характерологічної дисгармонії. Потенційно-дисгармонійний характер поділяється за критеріями його м'якості – жорсткості.

4. Низький рівень гармонійності умовно позначено як *«дисгармонійний характер»*, що відзначається цілковитим переважанням деструктивних рис над конструктивними, *нецілісністю*, неконгруентністю (неусвідомленістю егоцентричності ставлень до інших, непомірності почуттів, недоцільності вчинків); *моральною невихованістю* (безвідповідальністю, нечесністю, лицемірством, агресивністю, маніпулятивністю у взаємодіях); *неврівноваженістю* (у складних соціальних ситуаціях проявляються збудливість, звинувачення інших, емоційна лабільність, роздратованість, ригідність афектів, песимізм); *безхарактерністю* (при виконанні діяльності простежується неорганізованість, слабовілля, невміння довести справу до кінця). Це означає, що людина не має ні позитивних ставлень до інших, ні конструктивних навичок взаємодії з людьми. Несформованість механізмів конструктивної компенсації характерологічних дисгармоній зумовлює деструктивність та некерованість поведінки юнаків та дівчат. Такий характер знаходиться у граничному стані між акцентуацією та неврозом (або психопатією). Людина з глибоко-дисгармонійним характером є цілковито залежною від зовнішніх умов і соціального оточення. Якщо при цьому вона має низькі показники самопочуття, активності й настрою, то їй слід рекомендувати звернутись за психолого-медичною допомогою, доки характерологічна дисгармонійність не переросла у більш глибокі розлади особистості. Дисгармонійний характер поділяється на невротич-

чний (м'який) та психопатичний (жорсткий). У випадку невротичного характеру надто страждає сама людина внаслідок суттєвого порушення емоційно-вольової саморегуляції, що призводить до негативних емоційних афектів (тривожності, вразливості, депресивності) при нездатності до їх регуляції. У випадку психопатичного характеру несформовані духовно-моральні та морально-комунікативні риси. Тому психологічний дискомфорт виникає переважно у людей, оточуючих таку особистість, внаслідок брутального і жорстокого ставлення до них і нехтування моральними нормами.

Таким чином, ми підтверджуємо теоретично визначені критерії гармонійності характеру: моральна вихованість – невихованість (І. Д. Бех, Б. С. Братусь), врівноваженість – не-врівноваженість (В. І. Абраменко, М. Є. Бурно), сила характеру – безхарактерність (М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн), цілісність – неповнота характеру (М. Є. Бурно, С. Д. Максименко).

Зазначимо, що м'якість і жорсткість можуть бути виражені при дисгармонійному, потенційно-дисгармонійному і адаптованому характері. Саме адекватність ситуативного прояву м'якості та жорсткості свідчить про адаптивний рівень гармонійності характеру. В структурі гармонійного характеру жорсткість і м'якість знаходяться у межах середнього рівня але м'якість дещо переважає.

Дослідження рівня гармонійності показало, що крім визначених 4-х рівнів гармонійності характеру (дисгармонійний, потенційно-дисгармонійний, адаптований і гармонійний) у вибірці старшокласників існує ще й п'ята група (приблизно 5 % учнів), яку складають представники так званого типу «Нерефлексивна гармонійність», тобто особи, які внаслідок низького рівня самоусвідомлення мають надто високі показники гармонійності характеру, які виходять за межі нормативного коридору. Такі юнаки і дівчата не є характерологічно гармонійними, а навпаки потребують особливого розвитку самосвідомості (особистісної рефлексії, моральної самооцінки). Надалі ми будемо розглядати тільки 4 основні визначені типи гармонійності, оскільки представники у «нерефлексивної гармонійності» за своїми характерологічними ознаками вельми наближені до рівня «Адаптованого характеру».

Таким чином, рівень розвитку духовно-моральної саморегуляції й гармонійності компонентів характеру призводить до формування двох видів гармонійності: *адаптивної гармонійності* (яка відповідає рівню гармонійності вище від середнього і означає, що характер адаптований у межах певних умов) і *загальної гармонійності* (яка відповідає вищому рівню й означає гармонійність характеру за будь-яких зовнішніх умов). Адаптивна гармонійність може досягатися шляхом вивчення людиною особливостей свого харак-

теру і знаходження адекватних способів їх адаптації до умов середовища. Загальна гармонійність характеру забезпечується наявністю духовно-морального стрижня особистості.

На рис. 4.4 показано віковий розподіл рівня гармонійності характеру старшокласників. Як бачимо з діаграми, відсоток учнів з гармонійним характером менше, ніж з дисгармонійним. Зниження з віком відсотка осіб з гармонійним, адаптованим та збільшення учнів з дисгармонійним і потенційно-дисгармонійним характером, що свідчить про недостатність в сучасній системі освіти навчально-виховних програм, що сприяють особистісному становленню старшокласників. Визначена тенденція вказує на необхідність посилення виховної роботи щодо гармонізації характерологічного розвитку юнаків та дівчат.

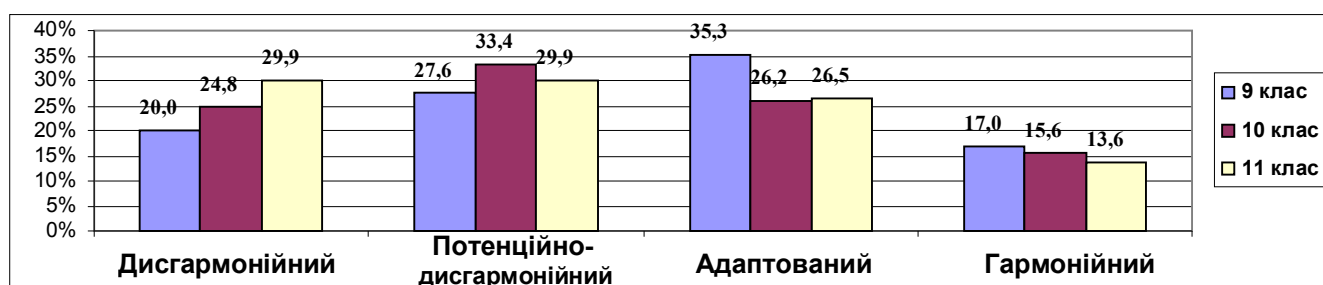

Рис. 4.4. Віковий розподіл рівня гармонійності характеру старшокласників (у %).

Значне зростання в 10-х класах відсотка учнів з потенційно-дисгармонійним характером свідчить про загострення духовно-особистісної кризи юнацького віку. Це може бути пов'язано, по-перше, зі збільшенням навчального навантаження в 10 класі порівняно з 9-м, і по-друге, із загостренням процесу професійного самовизначення.

Наступна діаграма (рис. 4.5) відображає вікову динаміку середньостатистичних показників гармонійності окремих підструктур характеру. Показники гармонійності духовно-морального компонента (далі – моральна гармонійність), морально-комунікативного (далі - комунікативна гармонійність) і вольового компонента (далі – вольова гармонійність) знаходяться на середньому рівні й мають вікову тенденцію до зниження. Це вказує на недостатність духовно-морального розвитку старшокласників в системі сучасної освіти.

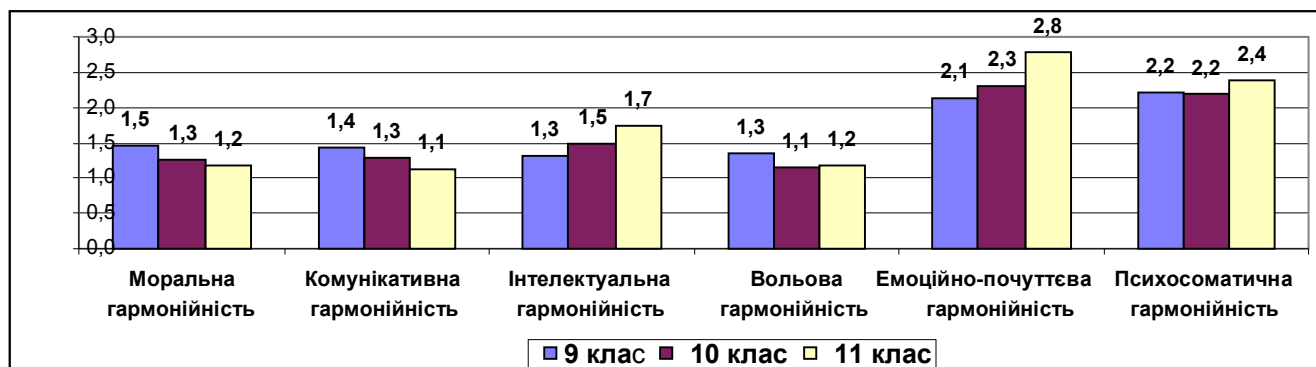

Рис. 4.5. Середньостатистичні показники гармонійності різних компонентів характеру старшокласників.

Натомість гармонійність інтелектуально-креативного (далі – інтелектуальна гармо-

нійність) емоційно-почуттєвого (далі – емоційно-почуттєва гармонійність) та психосоматичного (далі – психосоматична гармонійність) компонентів старшокласників сформовані добре і з віком ще більш зростають. З цього випливає, що такі риси як креативність, принциповість, оптимізм, впевненість, стресостійкість виступають у якості психологічної компенсації морально-комунікативної і вольової дисгармонійності юнацтва.

Порівняльний аналіз середньостатистичних показників гармонійності компонентів характеру в різних типах навчальних закладів представлено на рис. 4.6.

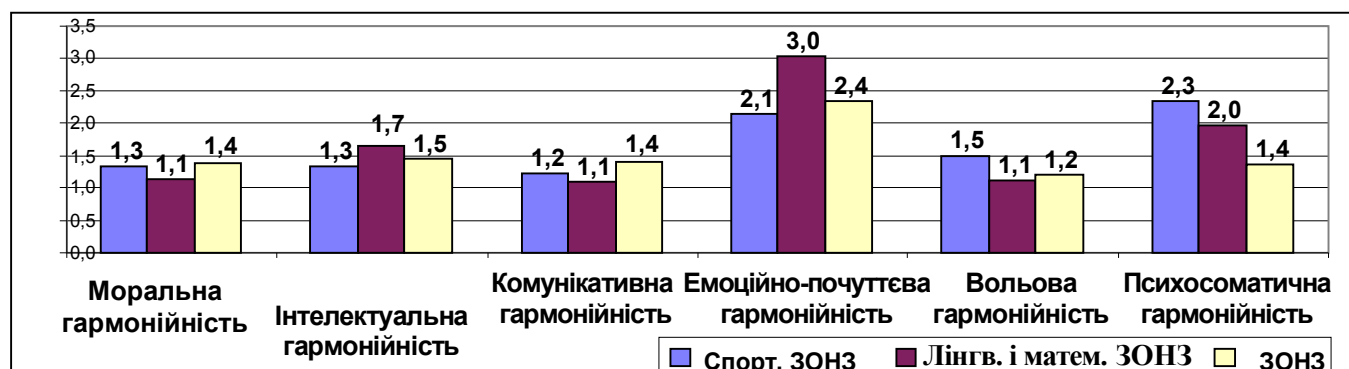

Рис. 4.6. Середньостатистичні показники гармонійності різних компонентів характеру старшокласників ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, лінгв. і матем. ЗОНЗ.

З діаграми видно, що інтелектуальний та емоційно-почуттєвий компоненти найбільш розвинуті у лінгв. і матем. ЗОНЗ (виявляється, що інтелектуальне навантаження зумовлює не тільки розвиток інтелекту, але й сприяє позитивно-емоційному настрою учнів). Проте старшокласники лінгв. ЗОНЗ демонструють найнижчий рівень моральних, комунікативних і вольових рис. Отже, креативність й оптимізм компенсують духовно-моральну і вольову неспроможність особистості («я хоч слабовільний і нетовариський, проте я розумний і веселий»). Не дивно, що вольові та психосоматичні риси (самоконтроль, організованість, стресостійкість) найбільш сформовані в учнів спортивної школи. Найвищий (хоча і не високий) рівень розвитку духовно-моральних і комунікативних рис демонструють учні ЗОНЗ. Отже, кожний вид провідної навчальної діяльності впливає на розвиток певних рис характеру. Проте, гармонійний характерологічний розвиток вимагає усвідомленої довільної роботи над собою у напрямку розвитку позитивних якостей.

Розглянемо динаміку духовно-моральних рис старшокласників. На рис. 4.7 відображено середньостатистичні показники конструктивних і деструктивних рис. Як бачимо з діаграми, конструктивні риси (совісність, альтруїзм, чесність) розвинуті на середньому рівні, що перевищує рівень прояву протилежних деструктивних рис (егоцентризму, корисливості, безвідповідальності). Найбільш вираженими виявляються конструктивна риса – відповідальність і деструктивна – лицемірство. Таке домінування суперечливих рис зумо-

влює загальну суперечливість характеру старшокласників і порушує його цілісність. З діаграми бачимо, що відбувається зростання рівня негативних рис при зниженні позитивних. Так, совісність і альтруїзм з віком знижуються і дорівнюють ступеню егоцентризму й корисливості, які мають тенденцію до зростання.

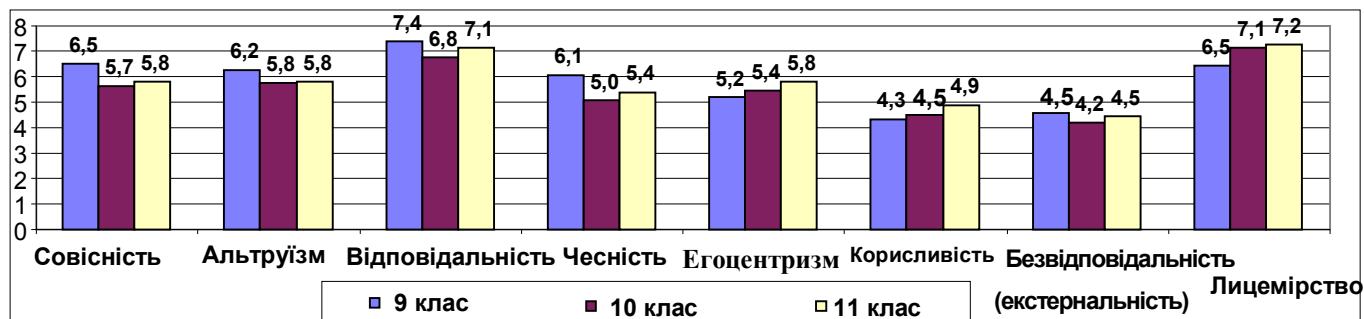

Рис. 4.7. Середньостатистичні показники конструктивних і деструктивних духовно-моральних рис учнів 9-11 кл.

Отже, вікова динаміка показників свідчить про тенденції до зниження рівня конструктивних рис (совісності, альтруїзму, чесності) при зростанні рівня деструктивних (егоцентризму, корисливості й особливо лицемірності). Особливо небезпечною є тенденція до того, що показники лицемірства старшокласників значно перевищують показники чесності. Нажаль, доводиться констатувати, що сучасна молодь схильна до хитрощів, маніпулювання. Це духовна хвороба сучасного суспільства: брехня, лукавість стали нормою життя. Але приємним є факт перевищення у загальній вибірці показників відповідальності над екстернальністю. Це вказує на те, що посилення відповідальності у взаємодіях, діяльності є психологічною компенсацією щодо несформованості моральних якостей.

В цілому можна констатувати, що духовно-моральні риси старшокласників сформовані недостатньо, учні мають виражену дифузність у розумінні позитивних і негативних моральних якостей. Дослідження показало, що духовно-моральні риси найбільш диференційовані в учнів ЗОНЗ (вони мають найвищі показники совісності, альтруїзму, чесності при найнижчих показниках лицемірства і корисливості). Проте рівень екстернальності перевищує рівень відповідальності, що є ознакою недостатньо сформованих духовно моральних якостей. Найвищий рівень відповідальності при найнижчому рівні екстернальності демонструють учні спортивної школи. Але рівень лицемірства у них перевищує рівень чесності, що також є ознакою духовно моральних вад. Найбільш морально-дисгармонійними виявилися учні лінгв. і матем. ЗОНЗ, які проявили найвищий рівень лицемірства при найнижчому рівні чесності. Рівень егоцентризму в них перевищує рівень совісності, проте психологічною компенсацією виступає відповідальність, показники якої перевищують показники екстернальності. Ми можемо припустити, що зайва інтелектуалізація без на-

буття морального досвіду перешкоджає формуванню духовно-моральних рис.

Недостатня сформованість духовно-моральних рис позначається на погіршенні показників морально-комунікативних якостей старшокласників (рис. 4.8). З діаграми видно, що майже усі середньостатистичні показники знаходяться у межах середнього рівня, причому рівень марнославства (демонстративності) перевищує рівень скромності. Вікова динаміка морально-комунікативних рис свідчить про тенденції до зниження доброзичливості, емпатії (які в 9-тих класах вище середнього рівня), при зростанні агресивності, індивідуалізму. Несформованість моральнісних ставлень до інших людей визначає розвиток і закріплення руйнівних характерологічних рис – ворожості, агресії, що зумовлює нездатність юнаків і дівчат до побудови дружніх, довірливих стосунків.

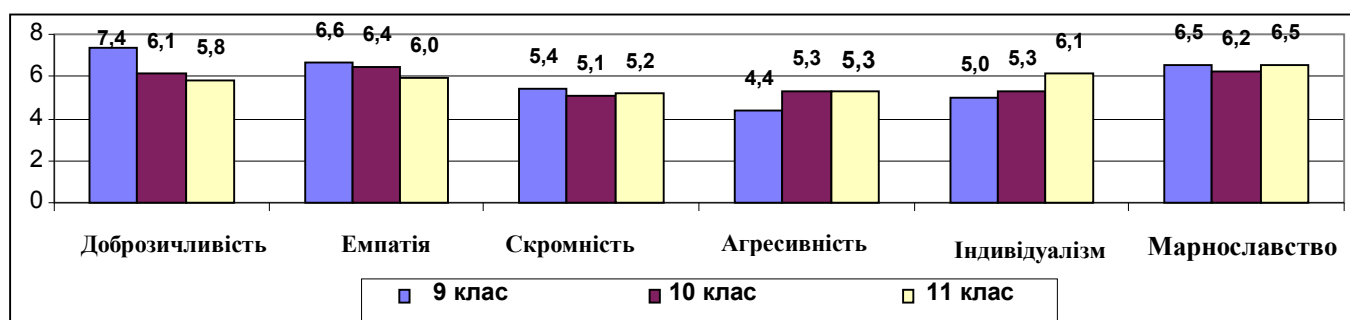

Рис. 4.8. Середньостатистичні показники морально-комунікативних характерологічних рис старшокласників.

Аналогічна динаміка морально-комунікативних рис спостерігається в усіх типах загальноосвітніх закладів, що свідчить про наявність характерологічних дисгармоній у зв'язку з несформованістю духовно-морального і морально-комунікативних якостей.

Діаграма на рис. 4.9 відображає середній рівень розвитку інтелектуально-креативних рис характеру старшокласників: принциповості, креативності, толерантності, ригідності й педантизму при низькому рівні конформності.

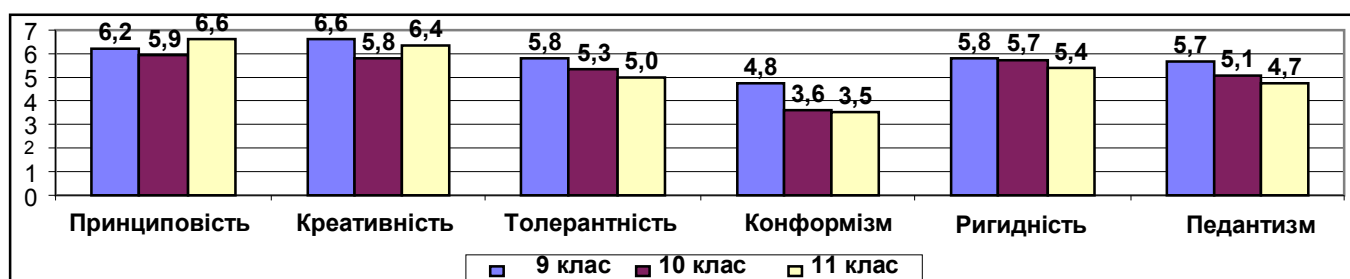

Рис. 4.9. Середньостатистичні показники креативно-інтелектуальних рис старшокласників.

З віком усі якості крім принциповості мають тенденцію до зниження. Виражена принциповість при відсутності конформності зумовлена ефектом юнацького негативізму. Педантизм і ригідність при середньому рівні толерантності створює підґрунтя, що ускладнює побудову стабільних моральних взаємин юнаків і дівчат.

Вікова тенденції середньостатистичних показників емоційно-почуттєвих рис характеру юнацтва (емоційної стійкості, впевненості, оптимізму, а також емоційної лабільності, тривожності, песимізму) відображено на рис. 4.10.

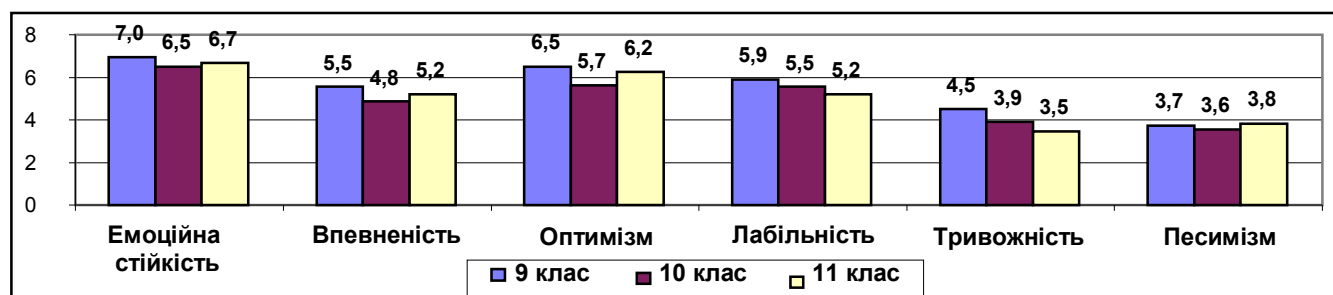

Рис. 4.10. Середньостатистичні показники емоційно-почуттєвих рис характеру старшокласників.

Аналіз діаграми показує, що емоційно-почуттєві риси сформовані досить добре: показники емоційної стійкості, впевненості, оптимізму значно перевищують середньостатистичні показники емоційної лабільності, тривожності й песимізму, що свідчить про сприятливий емоційний фон сучасної молоді. Показники емоційно-почуттєвих рис свідчать, про суперечливість їх вікової динаміки, а саме: з одного боку, відбувається процес стабілізації емоцій (зменшується рівень емоційної лабільності), знижується тривожність; поряд з цим впевненість і оптимізм також мають незначну тенденцію до зниження, яка найбільш проявляється в учнів 10-х класів. Цей факт, хоча і не свідчить про емоційну дисгармонійність старшокласників, проте підтверджує гіпотезу щодо особистісної кризи у 10 класі.

Вікові тенденції середньостатистичних показників вольових і психосоматичних характерологічних рис відображено на рис. 4.11.

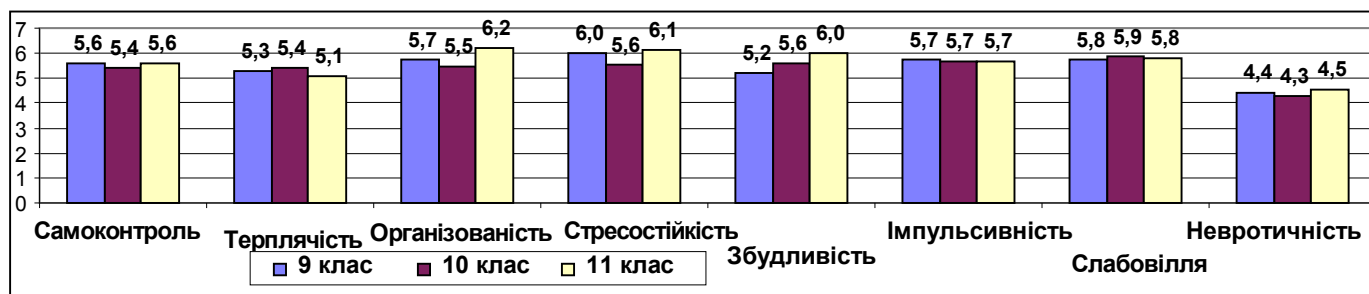

Рис. 4.11. Середньостатистичні показники вольових і психосоматичних рис характеру старшокласників.

Нами досліджувалися позитивні риси (самоконтроль, терплячість, організованість, стресостійкість) і протилежні (негативні) риси – збудливість слабовілля, імпульсивність, невротичність. З діаграми видно, що вольова сфера старшокласників розвинена недостатньо: показники збудливості, імпульсивності і слабовілля перевищують показники самоконтролю і терплячості. Проте психосоматичні характеристики у старшокласників досить гармонійні: стресостійкість значно перевищує показники невротичності (нервово-психічної ослаблено-

сті), що створює підґрунтя для нівелювання вольових характерологічних дисгармоній за рахунок активності, стресостійкості, що властиві юнацькому віку. Але слід зауважити, що з віком тіло людини слабшає, і на поверхню виходять ті психічні здобутки (воля, моральність, інтелектуальні риси тощо), які особистість набула протягом попереднього життя. Отже, юнацтву не слід бути вельми безпечними, адже саме в цей час вони мають свідомо закладати духовно-моральні підвалини гармонійності свого майбутнього характеру.

Тенденції розвитку вольових якостей у загальній вибірці старшокласників виявилася непоказовою (крім вікової тенденції до зростання середньостатистичних показників психічної збудливості інших змін не виявлено). Тому розглянемо окремо динаміку вольових і психосоматичних рис у різних типах загальноосвітніх навчальних закладів.

Рис. 4.12 презентує вікову динаміку середньостатистичних показників учнів спорт. ЗОНЗ. Як бачимо з діаграми, серед учнів спортивної школи має місце вікова тенденція до зростання в 11-му класі організованості, психічної збудливості при зниженні показників імпульсивності, слабовілля невротичності, що свідчить про позитивний вольовий і психофізіологічний розвиток особистості під впливом спорту. Гармонізація вольових рис, що відбувається за рахунок зниження рівня прояву деструктивних рис, забезпечуватиме старшокласникам успішну соціально-психологічну адаптацію до умов нового дорослого життя.

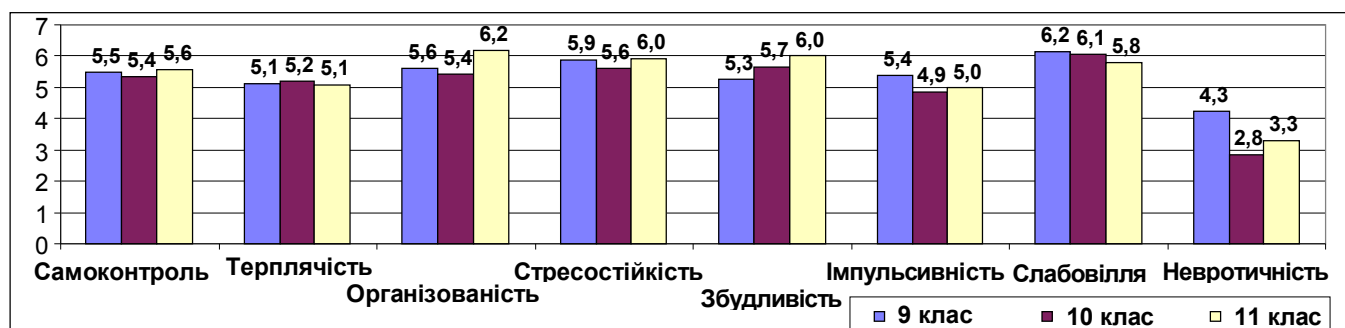

Рис. 4.12. Вікова динаміка середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис в учнів спорт. ЗОНЗ.

Вікові тенденції середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис характеру учнів лінгв. ЗОНЗ відображена на рис. 4.13.

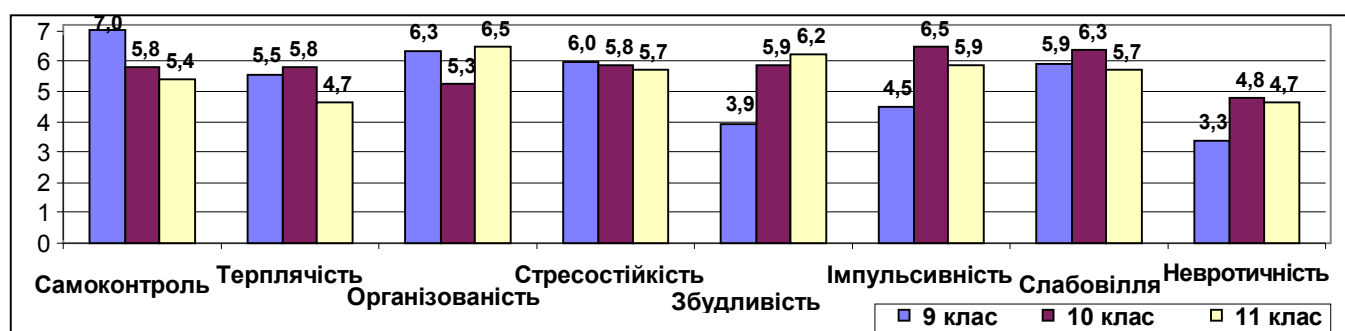

Рис. 4.13. Вікові тенденції середньостатистичних показників вольових і психосоматичних рис у старшокласників лінгв. ЗОНЗ.

Діаграма свідчить про досить дисгармонійні тенденції характерологічно-вольового розвитку, а саме: різке зростання показників деструктивних рис (збудливості, імпульсивності, невротичності) при зниженні рівня прояву конструктивних вольових рис (самоконтролю, терплячості, стресостійкості)

Про ще більш посилені дисгармонійні тенденції характерологічно-вольового розвитку свідчить зниження середньостатистичних показників усіх позитивних психосоматичних і вольових рис (самоконтролю, терплячості, організованості, стресостійкості) серед старшокласників ЗОНЗ при значному зростанні показників негативних рис (збудливості, імпульсивності, слабовілля й особливо невротичності) (рис. 4.14).

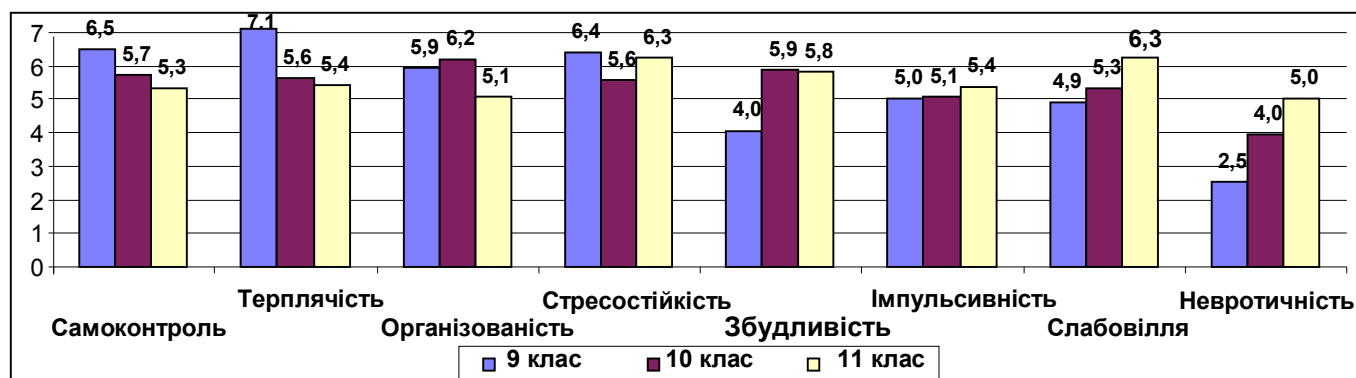

Рис. 4.14. Вікові тенденції середньостатистичних показників вольових і психосоматичних рис в учнів ЗОНЗ.

Ми припускаємо, що значне зростання збудливості в усіх типах загальноосвітніх навчальних закладів зумовлено впливом гормональних факторів, які є фізіологічними стимуляторами усієї психічної активності особистості в юнацькому віці. Проте, слід звернути увагу на те, що в учнів 10 класів показники вольового самоконтролю дещо знижені порівняно з учнями 9-х і 11-х класів. Цей факт підтверджує гіпотезу стосовно кризової перебудови характеру особистості, яка припадає саме на період навчання у 10-му класі. Коли людина зустрічається зі шквалом власних некерованих емоцій, відчуттів (позитивних і негативних), то звичні способи саморегуляції вже не спрацьовують, що позначається на зниженні показників стресостійкості, самоконтролю, організованості і зростанні імпульсивності й невротичності. Крім того, особистість вимушена функціонувати в умовах неперервного навчання за досить складною програмою (особливо в лінгв. і мат.ЗОНЗ), виконувати повсякденні обов'язки, вирішувати складні життєві проблеми майже дорослого життя. В такій ситуації у людини виникає потреба *свідомого* розвитку саморегуляції, виховання власного характеру. Ми припускаємо, що цей період являє собою своєрідну «точку біфуркації» у процесі характерологічного становлення особистості, яка визначає вектор її подальшого розвитку. Старшокласники спорт. ЗОНЗ найбільш гармонійно про-

ходять цю вікову кризу, оскільки спорт сприяє розвитку гармонії тіла, яке в юнацькому віці є основним ресурсом особистісного розвитку. В умовах навчання у ЗОНЗ й особливо у інтелектуально-спрямованих закладах (лінгв. ЗОНЗ і матем. ЗОНЗ) процес проходження вікової кризи загострюється у зв'язку з дисбалансом інтелектуального навантаження старшокласників, який викликає дисгармонію між різними підструктурами особистості.

Далі розглянемо особливості розвитку духовно-моральних детермінант у юнаків і дівчат. Духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує її до реалізації духовних цінностей – добра, краси, істини, релігійності. Нами було проведено порівняльний аналіз психодіагностичних показників духовно-моральних детермінант між різними типами навчальних закладів.

В ході емпіричного дослідження духовно-моральних детермінант гармонізації характеру юнацтва за методикою «Духовний потенціал особистості» був виявлений кількісні показники рівнів духовного потенціалу в учнів ЗОНЗ, ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (табл. 4.5).

Дослідження показало, що найбільший відсоток досліджуваних з низьким рівнем духовного потенціалу (14,3%), при найменшій кількості респондентів, які мають високий рівень духовного потенціалу (21,7%), спостерігається серед учнів ЗОНЗ, що зумовлено недостатністю духовно-морального досвіду у старшокласників. Юнаки та дівчата з низьким рівнем духовного потенціалу, не дотримуються духовно-моральних принципів співіснування (вони недоброчливі, не толерантні, не несуть відповідальності за свої вчинки й стосунки). Деактуалізація духовного потенціалу проявляється у фіксації особистості суто на біологічних потребах, байдужості до оточуючих, природи, духовного світу.

Таблиця 4.5.

Кількісні показники рівнів духовного потенціалу в учнів ЗОНЗ, ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (у %).

n = 1735

Тип закладу	Професійна спрямованість	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
ЗОНЗ	Старшокласники 9-11 класів	14,3	64	21,7
ПТНЗ	ПТНЗ переробної промисловості	10	42	48
	Архітектура	6	45,7	48,3
ВНЗ	Практична психологія	2,5	48,2	49,3
	Початкова освіта	4,8	41,6	53,6
	Історія	4,2	43,7	52,1
	Іноземна філологія	5,3	37,4	57,3
	Викладач рідної мови і літератури	2,3	40,9	56,8
	Мистецтво	2,7	35,2	62,1
ДНЗ	Духовне училище	1,2	10,3	88,5

Юнаки та дівчата з середнім рівнем духовного потенціалу проявляють зусилля щодо подолання своїх недоліків, підтримують доброзичливі стосунки з іншими, проявляють до них повагу, справедливість, намагаються жити за загальнолюдськими принципами, ведуть здоровий спосіб життя, прагнуть до самостійного завершення розпочатих справ.

Високий рівень духовного потенціалу означає інтеграцію вольових якостей з духовною спрямованістю особистості та мотивацією до духовно-морального самоудосконалення. Ці юнаки та дівчата прагнуть до реалізації гуманістичних, естетичних, екологічних цінностей; вони здатні до самопізнання, самоактуалізації, самовдосконалення, мають високий рівень відповідальності, прагнуть знайти духовний сенс у багатьох подіях і явищах дійсності.

Студенти ДНЗ випереджають інші категорії юнацтва за рівнем актуалізації духовного потенціалу (88,5% студентів мають високий рівень духовного потенціалу). І це закономірно, адже у духовні навчальні заклади вступають абітурієнти, які мають досвід духовно-морального розвитку. Близько половини студентів з високим рівнем духовного потенціалу спостерігається у ВНЗ: у майбутніх практичних психологів (49,3%), педагогів-початківців (53,6%), митців (56,8%), іноземних філологів (57,3%), викладачів рідної мови і літератури (56,8%) та істориків (52,1%). Трохи менше, ніж половина, досліджуваних з високим рівнем духовного потенціалу виявилось серед учнів ПТНЗ (близько 48%). Показники духовного потенціалу мають такі вікові тенденції: до зростання – у студентів будівельного коледжу, інституту мистецтв і духовного училища; до зниження – в учнів спорт. ЗОНЗ і ПТНЗ переробної промисловості. *Отже*, результати дослідження свідчать, що на актуалізацію духовного потенціалу юнацтва впливають набуття особистісної зрілості та духовного досвіду.

Середньостатистичні показники духовного потенціалу старшокласників знаходяться на середньому рівні. Цікавою виявляється закономірність: в 9-х класах середньостатистичні показники духовного потенціалу вище, ніж в 10-11-х (рис. 4.15).

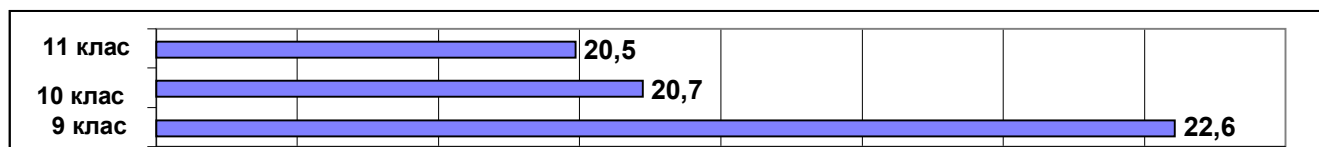

Рис. 4.15. Середньостатистичні показники духовного потенціалу старшокласників.

Відсотковий розподіл рівнів духовного потенціалу старшокласників зображено на рис. 4.16.

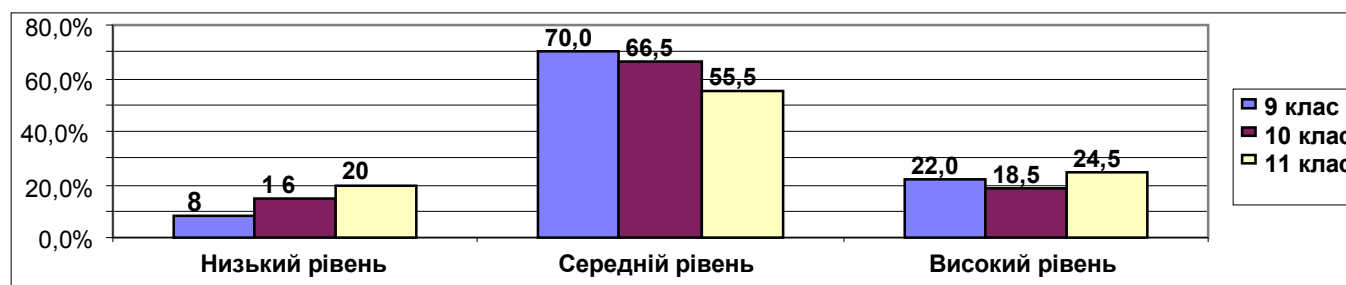

Рис. 4.16. Розподіл рівнів духовного потенціалу у старшокласників (у %).

З діаграми видно, що в 11-х класах зростає відсоток учнів як з високим (з 22% до 24,5%) так і низьким рівнем (з 8% до 20%) духовного потенціалу, що свідчить про тенденцію до поля-

ризації особистісного розвитку в юнацькому віці (особистість або свідомо розвивається, або духовно деградує). Отже, хто не набуває власного духовного потенціалу, той втрачає його. Найвищий рівень середньостатистичного показника духовного потенціалу серед учнів 9-х класів досягається за рахунок високого відсотка (70%) учнів з середнім рівнем і мінімальним відсотком (8 %) учнів з низьким рівнем духовного потенціалу.

Дослідження показало, що динаміка духовних якостей старшокласників детермінується переважно духовною спрямованістю, спеціалізацією навчального закладу і життєвим досвідом особистості. На рис. 4.17 відображено середньостатистичні показники духовного потенціалу учнів ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, лінгв. і матем. ЗОНЗ.

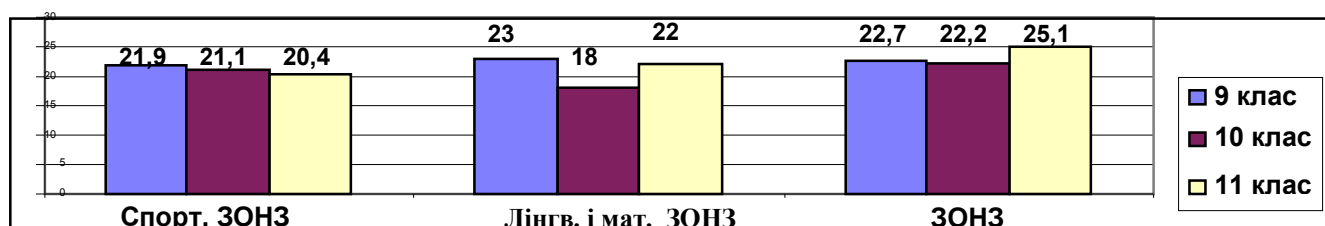

Рис. 4.17. Середньостатистичні показники духовного потенціалу старшокласників ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, лінгв. і матем. ЗОНЗ.

Середньостатистичні показники свідчать про вікову тенденцію до зниження духовного потенціалу в учнів спорт. ЗОНЗ і лінгв. ЗОНЗ (і матем. ЗОНЗ), а до зростання – в учнів ЗОНЗ. Звідси можемо припустити, що односпрямований (фізичний або інтелектуальний) розвиток гальмує духовний розвиток в юнацькому віці. Високі інтелектуальні навантаження створюють психологічні умови ризику виникнення духовно-особистісних криз.

Рис. 4.18 відображає середньостатистичні показники духовно-моральних детермінант (за методикою Е. О. Помиткіна) – децентрації (подолання власного егоцентризму), рефлексії, трансценденції, усвідомлення загальної єдності (з колективом, з людством, в Всесвіті).

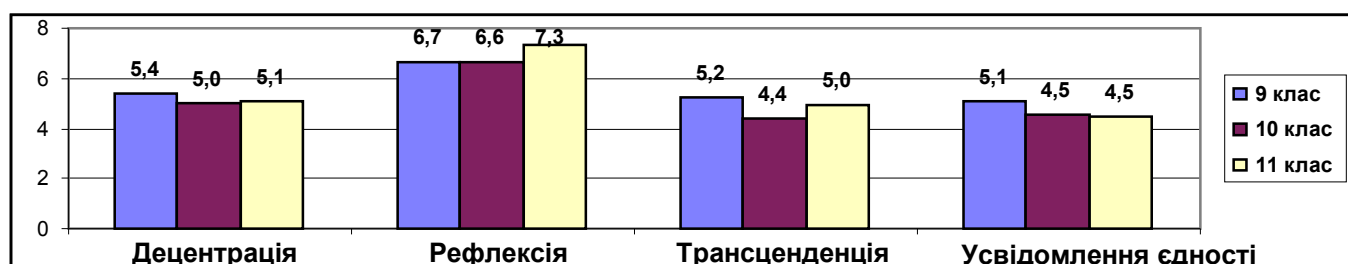

Рис. 4.18. Середньостатистичні показники духовно-моральних детермінант старшокласників.

З діаграми видно, що усі показники духовно-моральних детермінант знаходяться у межах середнього рівня (крім показника рефлексії в 11-х класах). Динаміка середньостатистичних показників свідчить про вікові тенденції до зростання рефлексії (особливо це проявляється серед старшокласників лінгв. ЗОНЗ (і матем. ЗОНЗ)) і тенденцію до зниження здат-

ності до децентрації і усвідомлення єдності. Отже, інтелектуальний розвиток сприяє розвитку рефлексії (здатності до самоусвідомлення), а сучасна молодіжна культура (зокрема, занурення у віртуальний світ) створює психологічні умови соціального відчуження молоді, що позначається на нездатності долати власний егоцентризм і відчувати єдність з оточуючими.

Рис. 4.19 відображає середньостатистичні показники духовно-мотиваційної сфери старшокласників (мотивації духовно морального розвитку, релігійної потреби, патріотизму).

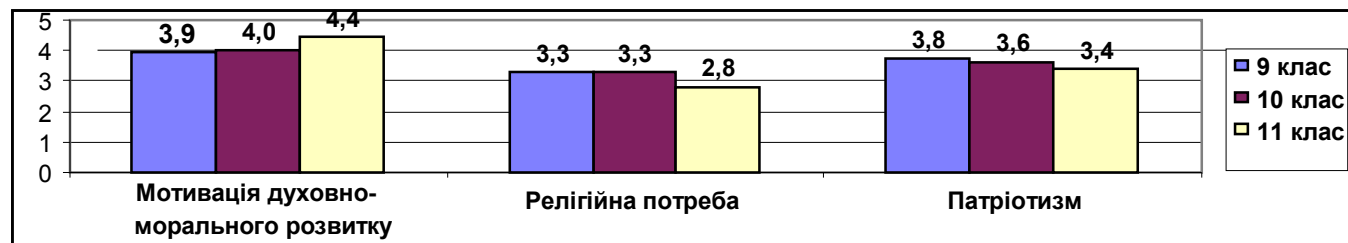

Рис. 4.19. Середньостатистичні показники духовно-мотиваційної сфери старшокласників.

Мотивація до духовно-морального розвитку знаходиться на середньому рівні й має тенденцію до зростання (особливо це проявляється в учнів ЗОНЗ і дещо у лінгв. ЗОНЗ). Релігійна потреба і патріотичність знаходяться на рівні нижче від середнього і мають вікову тенденцію до зниження (особливо серед старшокласників лінгв. і матем. ЗОНЗ), що свідчить про прагнення молоді до саморозвитку особистості поза релігійних і патріотичних цінностей (розвиток лише заради себе).

Цікавою є вікова тенденція до зростання відсотка осіб, які мають високий рівень релігійного досвіду (рис. 4.20) попри те, що середньостатистичний показник прояву релігійної потреби з віком знижується. Виявляється, що з віком зростає кількість осіб, які прагнуть до пізнання духовно-релігійної сфери.

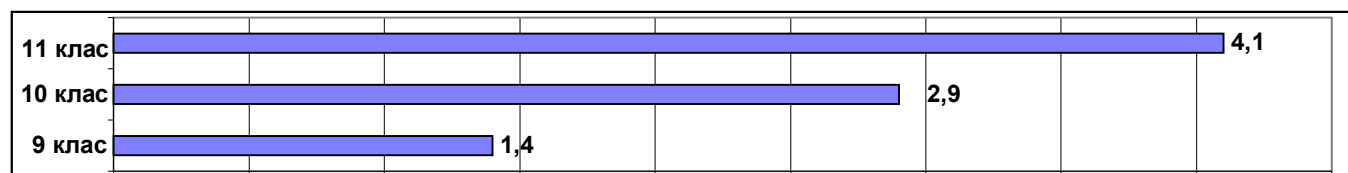

Рис. 4.20. Відсоток осіб, що мають високий рівень релігійного досвіду (у %).

Дослідження особистісної спрямованості показало, що у старшокласників спостерігається рівномірний розподіл егоїстичної спрямованості (на себе), соціальної (до людей) і ділової (до справи), яка майже не змінюється з віком, при низькому рівні духовної спрямованості (рис. 4.21). Егоцентризм, як основа розвитку дисгармоній характеру, в учнів 9-х класів має високий рівень прояву, а з віком знижується до середнього рівня, що свідчить про конструктивну тенденцію особистісного розвитку сучасних старшокласників. Розвиток моральної свідомості (мотивації духовно-морального розвитку, рефлексії) сприяє пев-

ному зниженню рівня егоцентризму, хоча проблема свідомого подолання егоцентризму ще залишається актуальною, адже виражена егоїстична спрямованість виступає психологічним чинником, що заважає юнакам і дівчатам будувати гармонійні моральні взаємини.

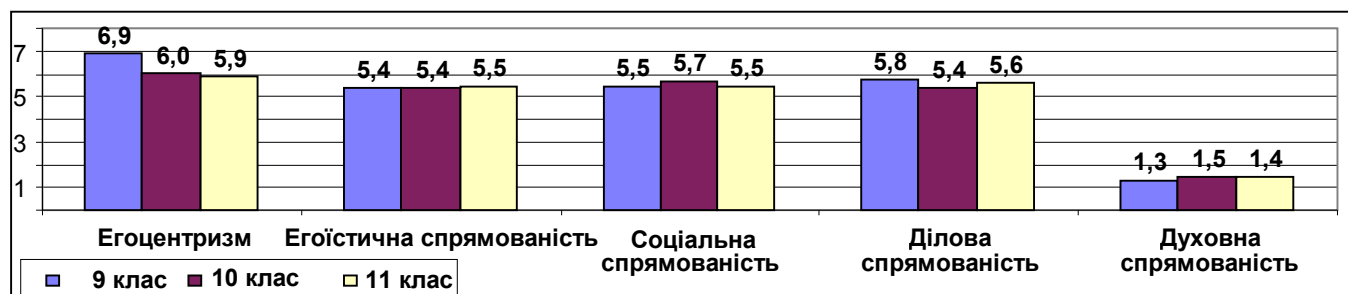

Рис. 4.21. Середньостатистичні показники егоцентризму та особистісної спрямованості старшокласників.

Нами також було досліджено середньостатистичні показники відчуття щастливості, моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою старшокласників. Цікавою є вікова динаміка показника відчуття *щастливості* (див. рис. 4.22-4.24). В цілому, можна сказати, що старшокласники – доволі щасливі люди: 47 % учнів вважають себе повністю щасливими, позбавленими усіляких страждань, 47,7% почуваються щасливими частково, інколи відчують психологічний дискомфорт. Проте існують 5,3 % учнів, які відчують себе зовсім нещасливими. Причиною тому можуть бути стреси, міжособистісні конфлікти, невпевненість у майбутньому, психофізіологічна виснаженість.

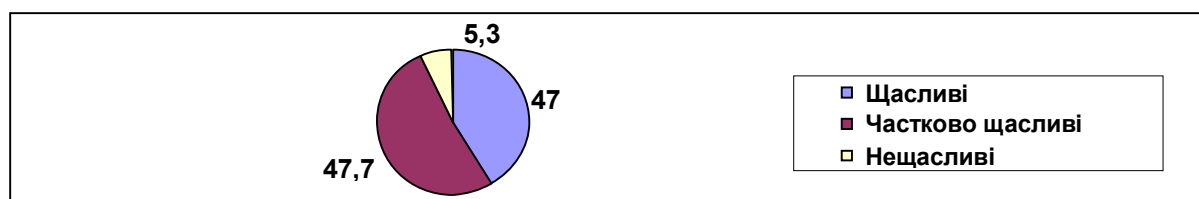

Рис. 4.22. Розподіл відчуття щастливості у старшокласників (у %).

Можемо припустити, що не менш важливим чинником відчуття нещастливості є рівень матеріального благополуччя в родині, адже, в школах навчаються як діти із заможних родин, так і з сімей, які мають низький рівень матеріального достатку. Тому відчуття нещастливості учнів може бути пов'язаним з незадоволенням певних матеріальних потреб або заздрощами по відношенню до однокласників. Віковий розподіл середньостатистичних показників відчуття щастливості старшокласників відображено на рис. 4.23.

Рис. 4.23. Віковий розподіл середньостатистичних показників відчуття щастливості в учнів 9-11 кл (у %).

Як бачимо з діаграми, у 9-х та 11-х класах показник кількості нещасливих учнів є

незмінним (5%). Серед десятикласників зростає відсоток «нещасливих» учнів (6 %) за рахунок зниження кількості осіб з середнім рівнем відчуття щастливості (45%), що підтверджує наявність певної психологічної кризи у 10-му класі.

Розподіл середньостатистичних показників відчуття щастливості учнів ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, лінгв. ЗОНЗ і матем. ЗОНЗ відображено на рис. 4.24.

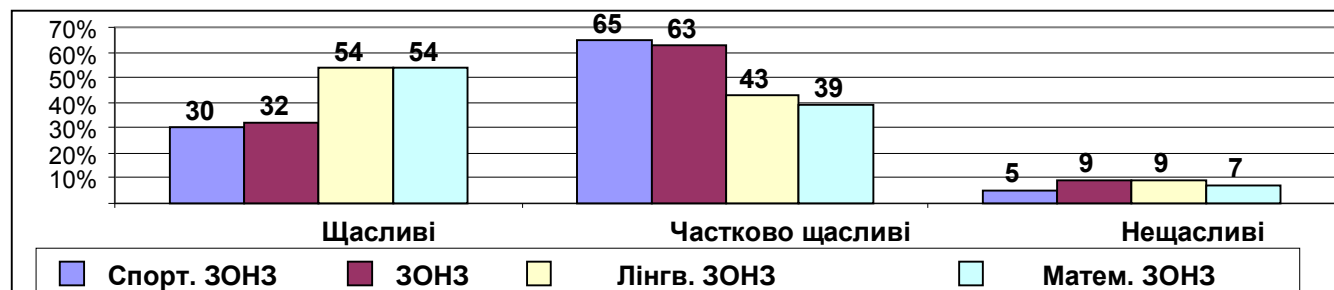

Рис. 4.24. Розподіл показників відчуття щастливості в учнів 9-11 кл. ЗОНЗ, спорт. ЗОНЗ, лінгв. ЗОНЗ, матем. ЗОНЗ (у%).

Доволі несподіваним виявляється факт, що у спеціалізованих навчальних закладах (лінгв ЗОНЗ і матем. ЗОНЗ), незважаючи на нижчий рівень гармонійності характеру, значно більший відсоток учнів відчують себе повністю щасливими (54 %) на відміну від ЗОНЗ (30%) і спорт. ЗОНЗ (32%), у яких учні переважно вважають себе частково щасливими (64%). Ця особливість може бути пояснена тим, що інтенсивний інтелектуальний розвиток, хоча і виснажує людину у психофізіологічному плані, проте сприяє розвитку духовного потенціалу, який надає особистості глибинне відчуття щастливості.

Вікова криза є важливим етапом психічного розвитку на шляху досягнення особистісної зрілості. Зазвичай психологічні кризи характеризуються різкими змінами особистості, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. Перебудова свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності впливають на подальший розвиток особистості. В залежності від конструктивності вирішення кризи відбувається або особистісне зростання, або деградація особистості. Типи перебігу вікової кризи можуть бути різними в залежності як від внутрішньоособистісних, так зовнішніх чинників.

Результати дослідження моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, впевненості, які виступають індикаторами перебігу психологічного стану старшокласників і допомагають визначити психологічні закономірності перебігу вікової кризи юнацького віку (рис. 4.25-4.28). У загальній вибірці середньостатистичні показники моральної самооцінки, самопочуття і настрою знаходяться у межах середнього рівня.

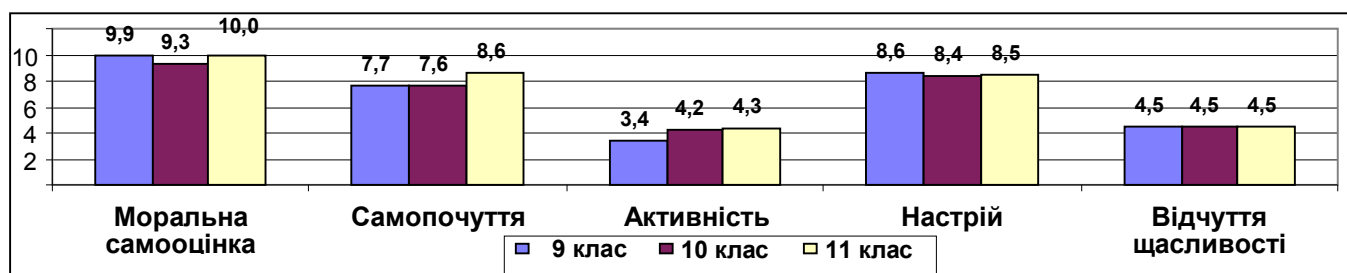

Рис. 4.25. Вікова динаміка середньостатистичних показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості у старшокласників.

Слід зазначити, що показник *активності* дуже низький, що свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та переважно учнів. Особливо це виражено серед 9-класників, де психофізіологічна активність надто низька.

Оскільки динаміка середньостатистичних показників у загальній вибірці не є виразною, розглянемо її в окремих вибірках по кожному типу навчального закладу, починаючи зі спорт. ЗОНЗ (рис. 4.26). З діаграми видно, що усі показники мають вікову тенденцію до зростання, що свідчить про гармонійність характерологічного розвитку в умовах спорт. ЗОНЗ. Цю особливість можна інтерпретувати як певний стан ейфорії, що зумовлений, зростанням психофізіологічних можливостей і життєвої активності особистості. Проте, як правильно спрямувати ці сили, особистість в 15-16 років ще не знає, оскільки в неї не вистачає життєвого досвіду. Можемо припустити, що зростання активності й гарного самопочуття є передумовою виходу на новий етап особистісного розвитку.

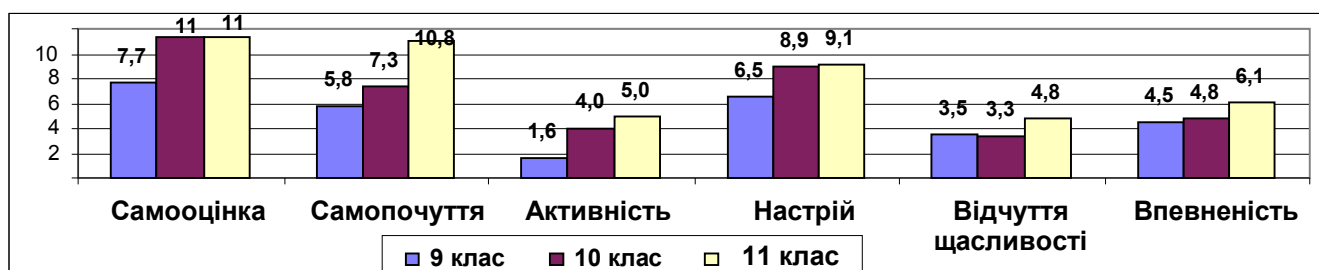

Рис. 4.26. Вікова динаміка середньостатистичних показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості у старшокласників спорт. ЗОНЗ

В учнів ЗОНЗ психологічна криза проходить більш загострено порівняно з учнями спорт. ЗОНЗ, що відображається на зниженні показників впевненості й відчуття щастливості (рис. 4. 27). Проте показники моральної самооцінки, самопочуття і настрою вище від середнього рівня і з віком ще більш зростають. Активність також зростає, але не перевищує середнього рівня. Отже, тенденція до зростання моральної самооцінки, самопочуття, активності й настрою найбільш виразно простежується в учнів ЗОНЗ і спорт. ЗОНЗ. Виходячи з цього ми припускаємо, що спорт і фізичне навантаження в юнацькому віці є конструктивними умовами успішного подолання вікової кризи і засобами гармонізації характеру особистості.

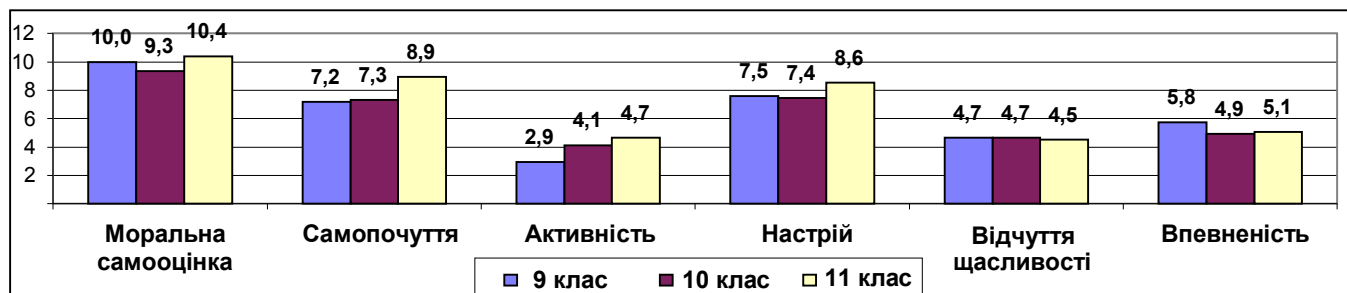

Рис. 4.27. Вікова динаміка середньостатистичних показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості старшокласників ЗОНЗ.

Розглянемо динаміку показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості у старшокласників спеціалізованих шкіл (лінгв. і матем. ЗОНЗ). В учнів лінгв. ЗОНЗ, де рівень навчального навантаження вище, психологічна криза виявляється зниженням самопочуття, настрою, впевненості. Проте, моральна самооцінка дещо зростає (рис. 4.28). Це можна інтерпретувати як ефект втоми від складної навчальної програми (життєві сили виснажуються), але особистість задоволена набутими знаннями. Цікаво, що у 10-класників спостерігається зростання активності, настрою, відчуття щастливості при зниженні моральної самооцінки, впевненості. Це свідчить, з одного боку, про стан певної ейфорії, що зумовлено відсутністю стресів пов'язаних з підготовкою до іспитів (адже у 10-му класі іспитів немає), а з іншого, про несприятливий кризово-психологічний стан та перевтому учнів.

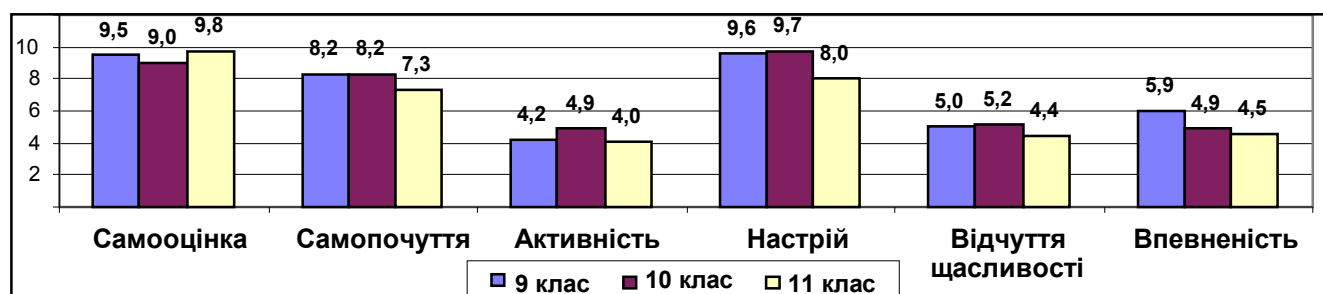

Рис. 4.28. Вікова динаміка середньостатистичних показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості старшокласників лінгв. ЗОНЗ.

Ми припускаємо, що старшокласники відчувають психологічний дискомфорт, пов'язаний з високим рівнем навчального навантаження, однобічним розвитком переважно інтелектуальних процесів (мислення, пам'яті, уваги), що психічно виснажує учнів, не залишаючи життєвих сил для творчої самореалізації.

Посилення тенденції до значного зниження показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості спостерігається у старшокласників матем. ЗОНЗ, що також свідчить про психічне напруження учнів (рис. 4.29).

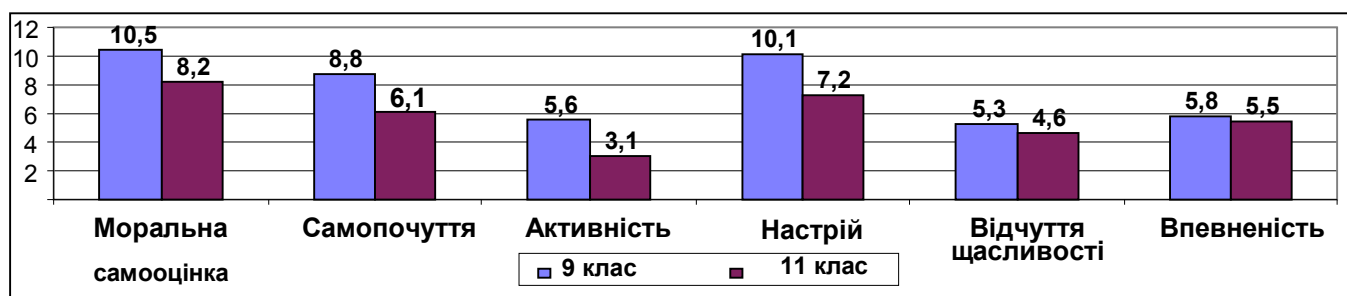

Рис. 4.29. Вікова динаміка середньостатистичних показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості старшокласників матем. ЗОНЗ.

В експерименті брали участь лише учні 9-х і 11-х класів матем. ЗОНЗ. Зниження рівня показників моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості, впевненості може бути пояснений таким чином: по, перше, природничо-математичний профіль є досить складним і вимагає від учня високого рівня уваги, зосередженості, аналітичності мислення, що доволі виснажує нервову систему старшокласників. А по-друге, нами було виявлено, що учні 9-х класів на відміну від 11-класників мали можливість вивчати курс «Християнська етика», що позитивно вплинуло на їх духовний розвиток, адже духовно-особистісний рівень зумовлює психологічну стійкість, гармонійність характеру та відчуття особистого благополуччя під час подолання вікової кризи.

Отже, в юнацькому віці відбувається вікова криза що пов'язана вивільненням надлишкової психофізичної енергії (у вигляді психічної збудливості, гарного самопочуття, настрою, життєрадісності, почуття щастливості). Зростання в 10-му класі психофізіологічної активності учнів є індикатором виходу старшокласників на новий етап особистісного розвитку. Перебіг психічного стану під час подолання вікової кризи відбувається в залежності від внутрішньоособистісних чинників (духовно-моральних знань, духовно-особистісного досвіду) та зовнішніх умов виховання і соціального оточення старшокласників. Незважаючи на індивідуально-особистісні відмінності існують певні психологічні закономірності характерологічного розвитку.

Аналіз отриманих результатів показав, що старшокласники мають середній рівень гармонійності характеру і духовного потенціалу. Динаміка показників духовного потенціалу свідчить про вікову тенденцію до його зниження в учнів спортивної школи, до зростання – в учнів звичайної школи і відносно стабільний стан серед учнів спеціалізованих закладів (лінгв. і матем. ЗОНЗ). Отже, односпрямований (фізичний або інтелектуальний) розвиток гальмує духовне становлення в юнацькому віці. Високі інтелектуальні навантаження створюють психологічні умови ризику виникнення духовно-особистісних криз.

Зустріч з протиріччями дорослого життя викликає характерологічні зміни, що виявляються у підвищеному настрої, почутті щастливості, ейфорії. Поряд з цим емоційно-фізіологічним підйомом виникає стан внутрішньої розгубленості, пов'язаний з дефіцитом життєвого досвіду і нездатності до конструктивної творчої самореалізації особистісних потенцій. При нездатності до самоконтролю молода людина спрямовує надлишкову енергію, яка з'являється в неї внаслідок гормональної перебудови організму, переважно у руйнівне русло (на агресію, сексуальність, прагматичне самоствердження). Отже, зростання психофізіологічної активності суперечливо позначається на динаміці рис характеру: зниженні показників самоконтролю, доброзичливості, емпатії, чесності. Дискомфортний психологічний стан спонукає старшокласників на свідоме самовиховання, з метою знаходження шляхів розв'язання складних життєвих ситуацій. У випадку успішного проходження кризи юнацького віку й набуття навичок духовно-моральної саморегуляції відбувається розвиток вольових рис характеру (організованості, стресостійкості).

Результати дослідження свідчать, про тенденцію до зростання кількості досліджуваних з високим рівнем гармонійності характеру пропорційно життєвому досвіду, освітньому і духовно-моральному рівню особистості. На основі дослідження робиться висновок: спорт позитивно впливає на психологічну адаптацію юнаків та дівчат, духовний розвиток сприяє загальній гармонізації їх характеру, а високе інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні характеру в юнацькому віці. Гармонійність характеру юнаків та дівчат детермінується духовно-моральним досвідом і рівномірним розвитком усіх підструктур особистості. Гармонійний характерологічний розвиток вимагає від особистості усвідомленої роботи над собою.

Інтелектуальне перенавантаження створює психологічні умови ризику загострення вікових і духовно-особистісних криз. Саме тоді старшокласникам вкрай необхідна духовно-моральна підтримка дорослих, набуття досвіду прийняття моральних рішень, здійснення моральних вчинків, конструктивного вирішення складних життєвих ситуацій. Це завдання може бути вирішено за допомогою організації психологічного супроводу старшокласників в умовах загальної освіти. На це слід звернути увагу шкільних психологів при плануванні заходів щодо психологічної профілактики кризових станів учнів 9-11 класів.

4. 3. Тенденції характерологічного розвитку учнів ПТНЗ

З метою вивчення рівня гармонійності характеру учнів ПТНЗ та її динаміки протягом навчання у професійно-технічних навчальних закладах було проведено експериментальне дослідження, у якому брали участь 118 учнів I-III курсів Вінницького Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості (далі – ПТНЗ) за спеціальностями «Кухар», «Бармен», «Офіціант»; та 60 учнів I-III курсів Брянського будівельного коледжу ім. проф. М. Є. Жуковського (далі – Будівельний коледж) за спеціальностями «Архітектура» і «Механіка». За результатами експерименту було визначено психологічні тенденції характерологічного розвитку в умовах навчання у ПТНЗ.

Порівняльний аналіз рівня гармонійності характеру показав, що в учнів будівельного коледжу гармонійність характеру вище ніж в учнів ПТНЗ переробної промисловості, що відображається у більшій кількості осіб з гармонійним та адаптованим характером на противагу учням ПТНЗ, серед яких переважають особи з потенційно дисгармонійним характером (рис. 4.30). Вікові тенденції розвитку гармонійності характеру учнів ПТНЗ переробної промисловості відображено на рис. 4.31. Аналіз діаграми показує, що в учнів ПТНЗ від 1-го до 3-го курсу відбувається процес зростання відсотка осіб з дисгармонійним (з 15,4% до 25%) та потенційно-дисгармонійним характером (від 30,8% на 1-му курсі до майже 40% на 2-му та 3-му курсах) та зниження кількості учнів з адаптованим (з 38,5% до 23,3%) та гармонійним характером (з 15,4% до 11,7%).

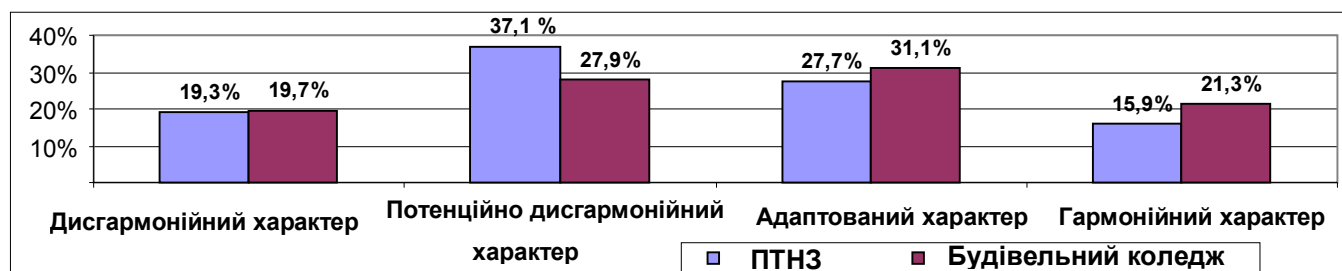

Рис. 4.30. Рівень гармонійності характеру учнів ПТНЗ переробної промисловості та будівельного коледжу.

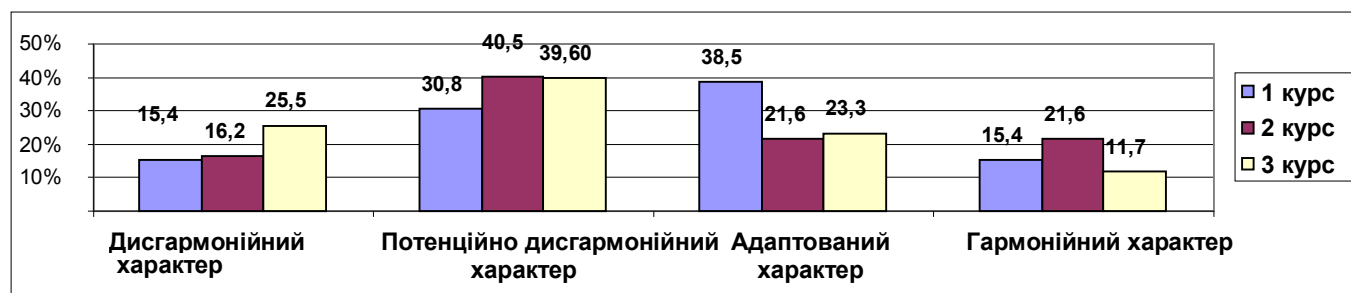

Рис. 4.31. Вікові тенденції розвитку гармонійності характеру в учнів ПТНЗ переробної промисловості (у %).

В закладах професійно-технічної освіти відсоток учнів з низьким рівнем розвитку

гармонійності характеру, нижче ніж у ЗОНЗ та ВНЗ, а з високим рівнем – вище ніж у ЗОНЗ, але нижче, ніж у ВНЗ. Ми припускаємо, що в учнів ПТНЗ на відміну від старшокласників розвивається більш гармонійний характер завдяки професійно-практичній діяльності, але на відміну від студентів їм не вистачає освітнього рівня для свідомого розвитку гармонійності власного характеру.

В цілому учні ПТНЗ мають гармонійно розвинені моральні і комунікативні риси характеру. Емоційно-почуттєві та вольові якості розвинуті недостатньо і вимагають додаткового психологічного розвитку. Незважаючи на те, що на 2-му курсі відсоток характерологічно-гармонійних учнів дещо зростає (з 15,4% до 21,6%), проте в цілому можна говорити про зниження рівня гармонійності характеру у процесі навчання у ПТНЗ переробної промисловості, що проявляється у зниженні середньостатистичних показників совісності, терплячості, впевненості, оптимізму, відчуття щастливості, духовного потенціалу, рефлексії та зростанні рівня егоцентризму, лицемірства, психічної збудливості, агресивності, індивідуалізму, невротичності, слабовілля. Психологічною компенсацією виявляються достатньо розвинуті моральна самооцінка, стресостійкість, відповідальність і гарний настрій.

Аналіз психодіагностичних показників учнів будівельного коледжу навпаки свідчить про виражену тенденцію до гармонізації характеру, адже гармонійність характеру учнів 3-го курсу значно вище, ніж у першокурсників (на 22 % більше студентів з гармонійним характером і на 12 % менше тих, хто має виражені характерологічні дисгармонії) (рис. 4.32).

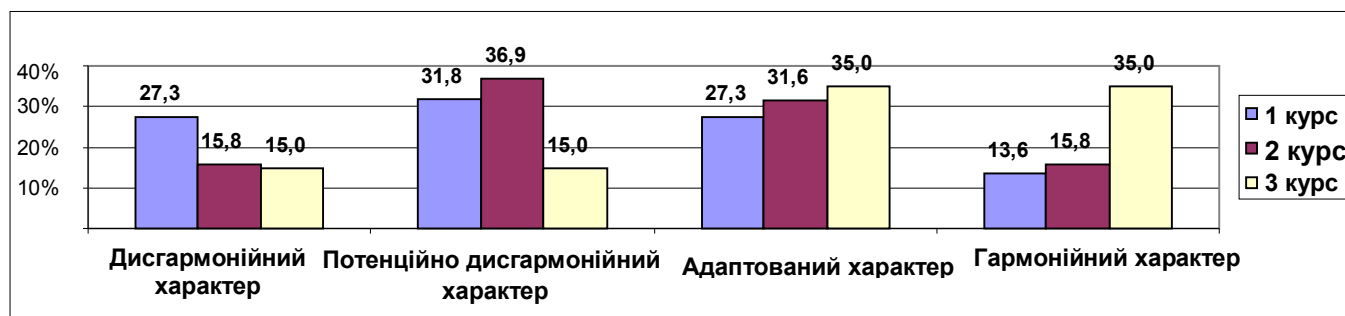

Рис. 4.32. Вікові тенденції розвитку гармонійності характеру в учнів будівельного коледжу (у %).

На процес гармонізації вказують також зниження відсотка учнів з потенційно-дисгармонійним характером (хоча на 2-му курсі кількість потенційно-дисгармонійних осіб дещо зростає на 5 %), проте відсоток учнів з адаптованим та гармонійним характером невинно збільшується. Особливо це стосується стрибкоподібного зростання гармонійності характеру на 3-му курсі (на 20 %). Отже, на 3-му курсі характер у 70 % учнів коледжу можна вважати гармонійним і адаптованим, а лише у 30% – дисгармонійним і потенційно дисгармонійним. За результатами дослідження, гармонійність морального, інтелектуального, комунікативного та емоційно-почуттєвого компонентів характеру учнів будівельного ко-

леджу мають вікову тенденцію до зростання в той час як гармонійність вольового компонента з віком дещо знижується. Проте зростання середньостатистичних показників духовно-моральних детермінант (духовного потенціалу, релігійної потреби) і духовно-моральних рис (совісності, чесності, відповідальності, доброзичливості, емпатії, самоконтролю, організованості) при зниженні негативних рис (егоцентризму, корисливості, екстернальності, агресивності, імпульсивності, невротичності) свідчить про загальну гармонізацію характеру в умовах навчання у будівельному коледжі. Більшість характерологічних показників учнів будівельного коледжу мають позитивну вікову динаміку: невротичність знижується; моральна самооцінка, самопочуття, активність, настрої і відчуття щасливості зростають, що свідчить про психологічно-здорову атмосферу навчального закладу, яка сприяє духовному розвитку й гармонізації характеру учнів.

Єдиною суперечливою тенденцією залишається одночасне зростання середньо статистичних показників як чесності ($\bar{A} = 6,95$), так і лицемірства ($\bar{A} = 6,95$). Нажаль, доводиться констатувати, що брехня, лукавість стали нормою життя і духовною хворобою сучасного суспільства, адже майже в усіх вибірках учнів та студентів показники лицемірства перевищують показники чесності. Досить позитивним є факт значного перевищення показників відповідальності ($\bar{A} = 7,15$) над екстернальністю – схильністю перекладати відповідальність на інших ($\bar{A} = 5,05$) в усіх вибірках учнів ПТНЗ і будівельного коледжу. Вважаємо, що саме почуття відповідальності виступає стрижневою моральною саморегуляцією сучасної молоді.

Порівнюючи рівень гармонійності характеру учнів 1-го і 3-го курсів ПТНЗ та будівельного коледжу, можна визначити, що до ПТНЗ вступають особи з більш гармонійним характером, ніж до будівельного коледжу (незалежно від їх інтелектуального рівня) (рис. 4.33), але у процесі навчання й оволодіння такими професіями як кухар, офіціант, бармен ці юнаки та дівчата втрачають свою гармонійність і ситуація змінюється на протилежну: серед випускників ПТНЗ переважають учні з дисгармонійним характером, а серед архітекторів – з гармонійним (рис. 4.34). За нашим припущенням, головним фактором гармонізації характеру учнів будівельного коледжу є творчий характер професійної діяльності (розвиток художніх здібностей, творчої уяви. Професійна творчість майбутніх архітекторів залучує особистість до духовної сфери буття, яка має гармонізуючий вплив і сприяє духовно-моральній самоактуалізації особистості. На противагу цьому кухарі, бармени і офіціанти не мають можливості повноцінної реалізації своїх творчо-особистісних потенцій, оскільки характер їх професійної діяльності є більш реалістичним, рутинним (хоча не

виключні варіанти розвитку кухарсько-творчих здібностей).

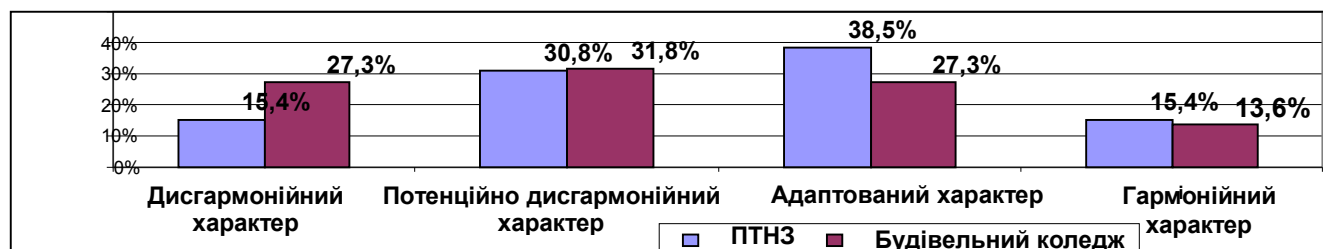

Рис. 4.33. Розподіл рівня гармонійності характеру учнів 1-курсу ПТНЗ та будівельного коледжу.

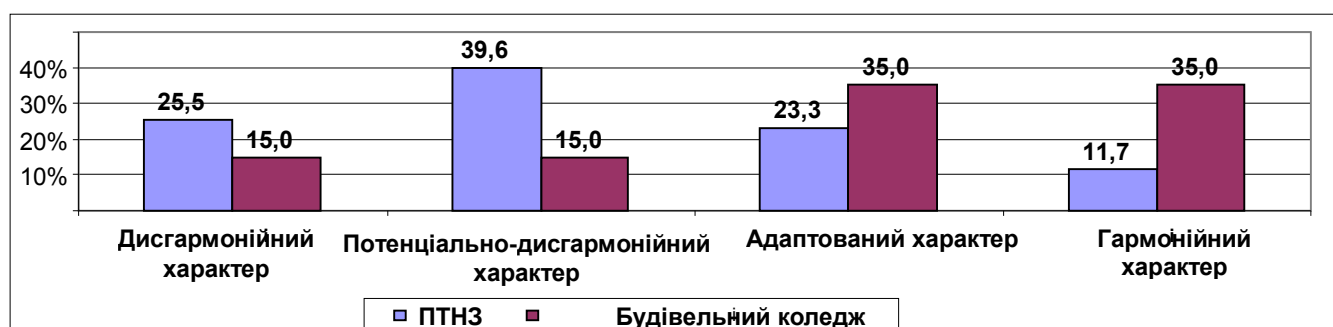

Рис. 4.34. Рівень гармонійності характеру студентів 3-курсу ПТНЗ та будівельного коледжу (у %).

За результатами дослідження в учнів ПТНЗ відбуваються як конструктивні так і деструктивні зміни особистості: з одного боку, учні 3-го курсу стають більш відповідальними, чесними, скромними, а з іншого, їх енергопотенціал значно знижується, що позначається на зниженні показників впевненості, оптимізму, відчуття щастливості й зростанні рівня слабовілля, індивідуалізму (адже сил на щире активне спілкування вже не вистачає).

Учні будівельного коледжу відчувають себе більш щасливими, ніж учні ПТНЗ (адже у будівельному коледжі 54,9% осіб вважають себе повністю щасливими, а у ПТНЗ – лише 39 %, а кількість досліджуваних, які відчувають себе нещасливими, майже у тричі вище у ПТНЗ (14,2 %) ніж у будівельному коледжі (5 %)). Більшість учнів ПТНЗ відчувають себе щасливими частково (46,8 %) (рис. 4.35).

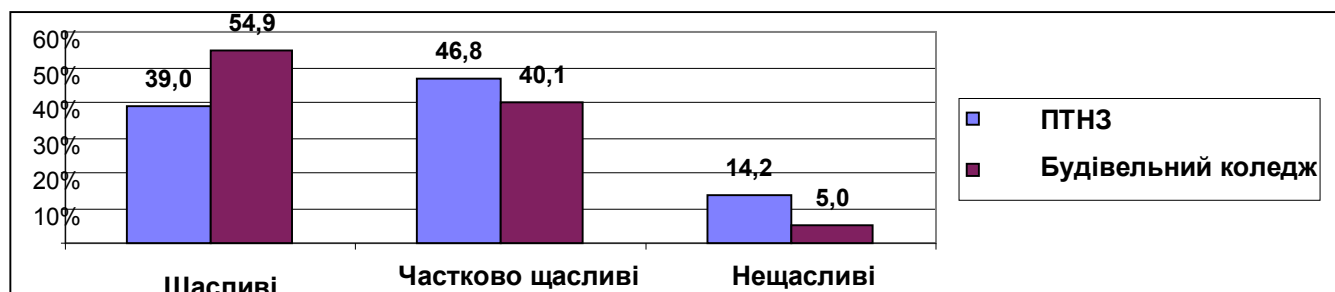

Рис. 4.35. Розподіл показників рівня відчуття щастливості в учнів ПТНЗ і будівельного коледжу (у %).

Отже, творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру особистості у той час як рутинна праця психофізично виснажує людину, що негативно впливає на її характер. Не менш важливим чинником гармонізації характеру є задоволеність

обраною професією та перспективами професійного росту. Більшість майбутніх архітекторів задоволені своєю спеціальністю і мають наміри продовжувати навчання у ВНЗ за обраним профілем, у той час як більшість майбутніх барменів і офіціантів визнають свою спеціальність лише як проміжну ланку у своєму професійному становленні (майже ніхто не хоче працювати офіціантом або барменом усе життя).

Цікавим з психологічної точки зору є розподіл учнів ПТНЗ та будівельного коледжу за критерієм м'якості-жорсткості характеру (рис. 4.36). З діаграми видно, що серед учнів ПТНЗ переважають особи з м'яким характером (63%), а серед учнів будівельного коледжу спостерігається дещо вищий відсоток осіб з жорстким та урівноваженим характером. Це також додає аргументів для пояснення причин дисгармонізації характеру в учнів ПТНЗ: зайва м'якість характеру заважає людині протистояти як зовнішнім перешкодам (міжособистісним конфліктам, адаптації до нових умов життя) так і внутрішнім (подоланню вікової кризи, розчарування у професії тощо), що сприяє дисгармонізації характеру.

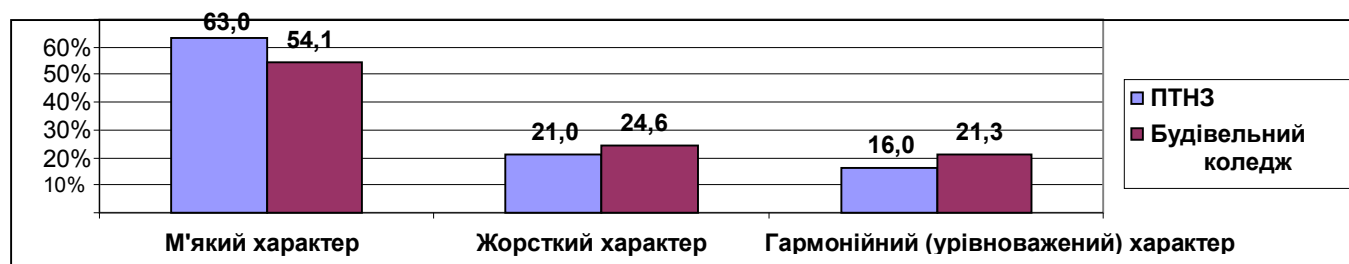

Рис. 4.36. Розподіл учнів ПТНЗ та будівельного коледжу за критерієм м'якості-жорсткості характеру (у %).

Можна припустити, що урівноваженість м'якості й жорсткості характеру зумовлює формування особистісного стрижня, який допомагає людині подолати кризу юнацького віку і оптимально адаптуватися до умов професійної діяльності.

Вивчення динаміки гармонійності характеру в учнів ПТНЗ і будівельного коледжу дозволило встановити, що у студентів будівельного коледжу спостерігається гармонізація характеру, а в учнів ПТНЗ відбувається зниження рівня гармонійності характеру. Ми припускаємо, що гармонізація характеру у майбутніх архітекторів зумовлюється, по-перше, тим, що предмет професійної діяльності, що має ознаки гармонійної цілісності (гармонійні архітектурні форми), що в процесі інтеріоризації зумовлюють розвиток стійких мотивів й вищих цінностей (краси, гармонії, естетики тощо), які згодом перетворюється на гармонійні особистісні якості характеру. Отже, творчий характер професійної діяльності стимулює гармонізацію характеру, у той час як рутинна праця в умовах ПТНЗ переробної промисловості психофізично виснажує людину і негативно впливає на її характер.

4.4. Порівняльний аналіз особливостей гармонійності характеру студентів ВНЗ різних спеціальностей

З метою вивчення особливостей гармонійності характеру студентів ВНЗ було проведено емпіричне дослідження, у якому брали участь 116 студентів I-V курсів Брянського Державного університету імені академіка І. Г. Петровського (за спеціальностями «Викладач рідної мови і літератури» (99 осіб) і «Фізика-математика» (15 осіб)); 870 студентів I-V курсів чотирьох Інститутів Київського університету імені Бориса Грінченка: Інституту психології та соціальної педагогіки (за спеціальностями «Практична психологія» (134 особи) і «Соціальна педагогіка» (51 особа)); Інституту мистецтв (за спеціальностями «Хореографія» (17 осіб), «Музика» (82 особи), «Дизайн» (50 осіб), «Художнє мистецтво» (36 осіб)); Педагогічного інституту (за спеціальністю «Початкова освіта» (171 особа)), Інституту суспільства (за спеціальностями «Історія» (127 осіб), «Інформатика» (45 осіб), «Менеджмент» (25 осіб) та Гуманітарного інституту (за спеціальністю «Іноземна філологія» (133 особи)), а також 122 студенти I-III курсів Брянського духовного училища (ДНЗ) (за спеціальностями «Пастирське служіння» (12 осіб), «Духовно-соціальне служіння» (45 осіб), «Педагог-катехізатор» (37 осіб), «Регент церковного хору» (17 осіб), «Іконопис» (10 осіб)).

Порівняльний аналіз динаміки гармонійності характеру студентів ВНЗ дозволив встановити особливості впливу різних типів навчально-професійної діяльності на прояв гармонійності характеру в юнацькому віці. Дослідження особливостей і рівня гармонійності характеру студентів різних спеціальностей показало, що відсоток студентів з гармонійним характером (19,7%) дещо нижче чим досліджуваних з дисгармонійним характером (20,7%). У сучасних юнаків та дівчат найбільш розвинені моральні й комунікативні риси, а вольові якості сформовані недостатньо і вимагають додаткового психологічного розвитку.

Дослідження динаміки середньостатистичних показників егоцентризму за допомогою методу незакінчених речень студентів 1-го і 3-го курсів показало, що найбільш егоцентричними виявилися майбутні хореографи, які мають стабільно високий рівень егоцентризму (рис. 4.37). У студентів за спеціальностями «Початкова освіта» і «Практична психологія» протягом навчання у закладі середньостатистичні показники егоцентризму зростають з середнього рівня до високого. Студенти спеціальності «Іноземна філологія» мають середньо стабільний рівень егоцентризму. У студентів ДНЗ та на спеціальностях «Викладач рідної мови і літератури», «Дизайн», «Художнє мистецтво», «Музика» на третьому курсі рівень

егоцентризму значно знижується порівняно з першим, що свідчить про гармонійні зміни особистості в умовах навчання у цих закладах.

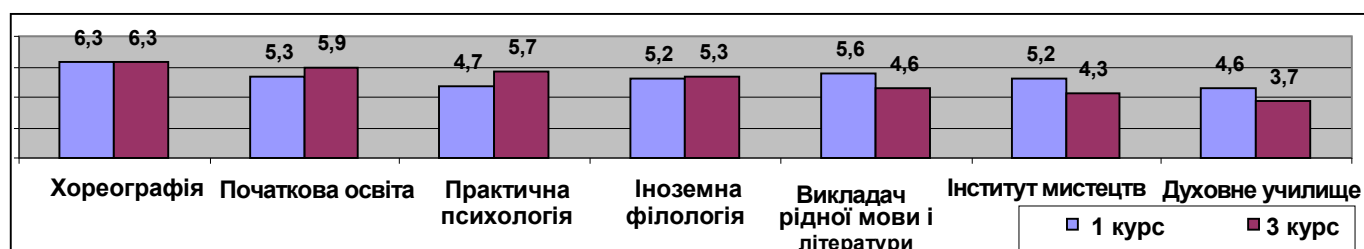

Рис. 4.37. Середньостатистичні показники егоцентризму студентів різних спеціальностей 1 і 3 курсів.

Розподіл показників гармонійності характеру студентів різних спеціальностей зображена на рис. 4.38. Порівняльний аналіз рівня гармонійності характеру показав, що найбільш гармонійний характер спостерігається у студентів духовного училища (41% студентів мають гармонійний характер). Представники світських навчальних закладів мають переважно середній рівень гармонійності характеру (переважають особи з потенційно-дисгармонійним (від 27% до 36%) та адаптованим (від 22% до 34%) характером). Найбільш адаптований характер виявився у майбутніх архітекторів (31%). Представники спеціальності «Викладач рідної мови і літератури» виявили майже рівномірний розподіл гармонійності характеру (від 22% до 27% осіб в кожному типі гармонійності). Середній рівень гармонійності продемонстрували студенти спеціальностей «Суспільні науки» (інформатика, історія), «Мистецтво» (художнє мистецтво, дизайн, музика, хореографія), «Початкова освіта» і «Практична психологія».

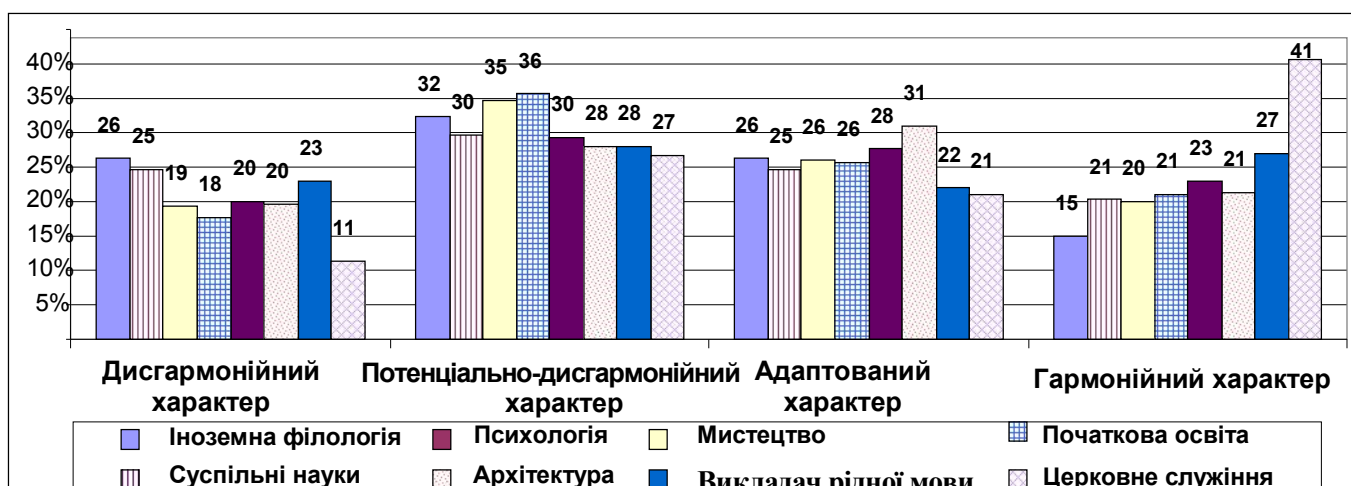

Рис. 4.38. Розподіл рівня гармонійності характеру студентів різних професійних спеціальностей (у %).

Найменш характерологічно гармонійними у порівнянні з іншими професійними студентськими вибірками виявилися студенти за спеціальністю «Іноземна філологія», серед яких найбільша кількість осіб мають дисгармонійний (26%) і потенційно-дисгармонійний

(32%) характер, а найменший відсоток належить особам з гармонійним характером (15%).

Отже, дослідження кількісних показників гармонійності характеру в *різнопрофільних* навчальних закладах показало, що гармонійність характеру юнацтва значно залежить від профілю освіти. Тенденції характерологічного розвитку (поперечні зрізи рівнів гармонійності) в умовах навчання у ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ і ДНЗ відображено у таблиці 4.6.

Таблиця 4.6.
Динаміка показників розвитку гармонійності характеру в ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ і ДНЗ (у %).
n = 1735

Тип закладу	Рівень розв-ку гармонійності х-ру	Дисгармонійний		Потенц.-дисгармон.		Адаптований		Гармонійний	
	Назва навч. закладу /клас (курс)	9 кл	11 кл	9 кл	11 кл	9 кл	11 кл	9 кл	11 кл
ЗОНЗ	ЗОНЗ	21,5	20,8	25	29,2	30	33,3	23,3	16,7
	Спортивний ЗОНЗ	23,3	8,4	26,7	25	40	45,8	10	20,8
	Лінгвістичний ЗОНЗ	16,7	26,9	29,6	38,4	37	23	16,7	11,5
	Математичний ЗОНЗ	21,6	45,6	43,1	28,3	23,5	19,5	11,8	6,5
ПТНЗ		1 курс	3 курс	1 курс	3 курс	1 курс	3 курс	1 курс	3 курс
	ПТНЗ переробної промисловості	15,4	25,5	30,8	39,6	38,5	23,3	15,4	11,7
	Архітектура	27,3	15,8	31,8	36,9	27,3	31,6	13,6	15,8
ВНЗ	Практична психологія	20,3	36,8	27,5	29	28,9	18,4	23,2	15,8
	Початкова освіта	12,2	17,4	26,8	45,6	32,9	19,6	28,1	17,4
	Історія	9,5	16,7	33,3	25	28,6	41,7	28,6	16,7
	Іноземна філологія	17,6	38,5	27,5	33,3	31,3	23	23,5	5,1
	Викладач рідної мови і літератури	26,7	18,1	28,9	27,3	20,0	25	24,4	29,6
	Мистецтво	20,6	14,3	44,8	19	20,7	38,1	13,8	28,6
ДНЗ	Духовне училище	18,8	6,9	31,3	25,6	21,0	20,9	29,3	46,5

Порівняльний аналіз рівнів розвитку гармонійності характеру учнів 9-го і 11-го класів різнопрофільних ЗОНЗ та студентів 1-го і 3-го курсів різнопрофільних ВНЗ дозволив встановити особливості впливу різних типів навчально-професійної діяльності на розвиток гармонійності характеру в юнацькому віці. Найбільш зростають показники гармонійного характеру з 1-го до 3-го курсу (від 29,3% до 46,5%) і знижується відсоток студентів з дисгармонійним характером (від 18,8% до 6,9%) у духовному училищі. Це вказує на детермінаційний вплив духовно-морального розвитку особистості в процесі гармонізації характеру в юнацькому віці.

На другому місці щодо зростання показників гармонійного характеру знаходяться кількісні показники в студентів за фахом «Мистецтво» (від 13,8% до 28,6%), «Викладач рідної мови і літератури» (від 24,4% до 29,6%), «Архітектура» (від 13,6% до 15,8%), а також в учнів спортивної школи (від 10% до 20,8%). Це означає, що в процесі опанування духовними, мистецько-творчими й спортивними професіями відбувається гармонізація характеру, яка проявляється у зростанні кількості студентів, що мають гармонійний і адаптований характер, при зниженні відсотка студентів з дисгармонійним і потенційно-дисгармонійним характером.

Зниження рівня гармонійності характеру відбувається в учнів 11 класів ЗОНЗ (від

23,3% до 16,7%), матем. ЗОНЗ (від 11,8% до 6,5%), і лінгв. ЗОНЗ (від 16,7% до 11,5%), а також у студентів третього курсу за спеціальностями «Історія» (від 28,6% до 16,7%), «Практична психологія» (від 23,2% до 15,8%), «Початкова освіта» (від 28,1% до 17,4%), що проявляється у зростанні відсотка респондентів з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним характером при зниженні кількості представників адаптованого і гармонійного характеру. На нашу думку, ця тенденція зумовлена по-перше, переважанням в системі сучасної освіти інтелектуальної (раціональної) модальності особистісного розвитку за рахунок духовно-моральної та емоційно-почуттєвої.

Розглянемо детально особливості вікових характерологічних тенденцій у різно-профільних ВНЗ. Найбільш виразно процес дисгармонізації характеру простежується за спеціальністю «Іноземна філологія», де відсоток студентів з дисгармонійним характером до 3-го курсу зростає (від 17,6% до 38,5%), а кількість представників гармонійного характеру різко знижується (від 23,5% до 5,1%) (рис. 39). Аналіз діаграми показує, що у студентів від 1-го до 3-го курсу відбувається процес значного зростання відсотка осіб з дисгармонійним (від 18,5% до 33,8%) та потенційно-дисгармонійним характером (від 24,6% до 39,7%) та зниження майже удвічі представників адаптованого (з 30,8% до 20,6%) та гармонійного (з 26% до 5,9%) характерів.

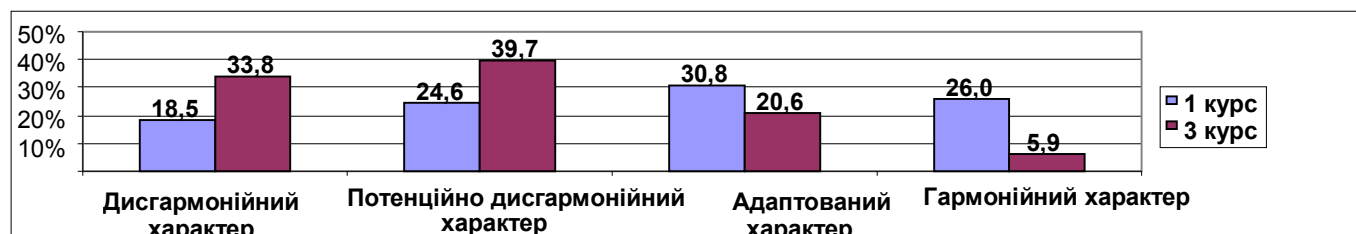

Рис. 4.39. Динаміка гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Іноземна філологія»(у %).

Простежується виражена дисгармонізація характеру студентів у процесі навчання за спеціальністю «Іноземна філологія». Аналізуючи цю тенденцію, ми наслідимося припустити, що головним чинником зниження рівня гармонійності характеру майбутніх іноземних філологів є внутрішньоособистісний культуральний конфлікт, зумовлений суперечливістю цінностей вітчизняного менталітету, притаманного українським студентам, з цінностями тих культур, з якими їм доводиться ідентифікуватися, вивчаючи західні та східні мови. Адже за вимогами навчальної програми студенти протягом терміну оволодіння знаннями у ВНЗ мають здобути компетенції *вільно міркувати* на іноземній мові. Тому ми припускаємо, що саме наявність психологічної неконгруентності внаслідок розбіжності систем мислення у процесі навчання і спілкування у реальному житті є основ-

ним чинником психологічної дисгармонізації не тільки характеру, а й особистості в цілому. Не випадковим є факт, що представники саме цієї спеціальності найбільш виражають бажання жити закордоном. І справа тут не в матеріальних статках, а саме у мовній ідентифікації та прагненні до життя відповідно до стандартів (норм, цінностей), які особистість інтегрувала у власну картину світу шляхом вивчення мови і культури певної країни.

За допомогою анкетування та інтерв'ю нам вдалося з'ясувати, що більшість студентів іноземної філології не задоволені своєю професією. Серед студентів IV курсу існує певний відсоток, які змінюють свій фах, а більшість тих, хто продовжує навчання, визнають свою спеціальність лише як проміжну ланку у своєму професійному становленні (вони мріють використовувати знання іноземних мов у якості співробітників сумісних україно-європейських або іноземних компаній). Отже, дисгармонізація характеру є індикатором соціально-психологічної дезадаптації студентів у зв'язку з дисбалансом особистісної спрямованості й цінностей вітчизняної культури.

Інша ситуація спостерігається серед студентів за спеціальністю «Викладач рідної мови і літератури»: протягом навчання у педагогічному університеті у них зростає відсоток осіб з гармонійним характером (з 24,4% до 29,7%) і певне зниження кількості осіб, що мають дисгармонійний характер (з 26,7% до 22,3%), що свідчить про соціальну адаптованість і психологічну конгруентність особистості (рис. 4.40). Отже, професійний фах суттєво впливає на рівень і динаміку гармонійності характеру в юнацькому віці.

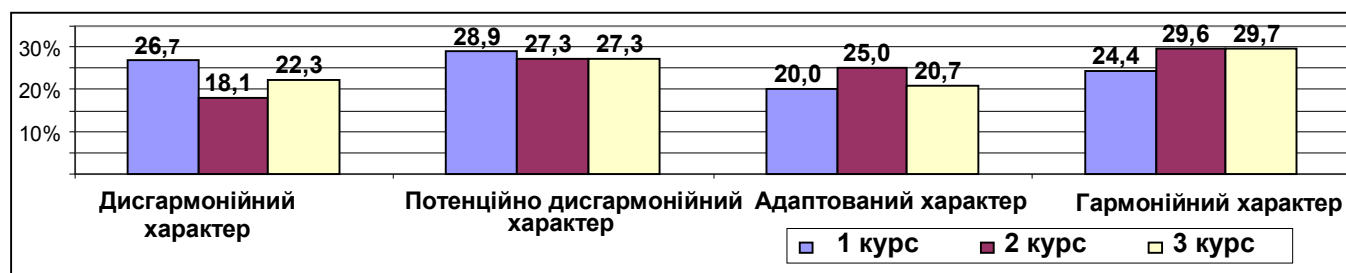

Рис. 4.40. Динаміка гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Викладач рідної мови і літератури» (у %).

Цікавою є динаміка рівня гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Історія», яка проявляє себе тенденцією до поляризації (рис. 4.41).

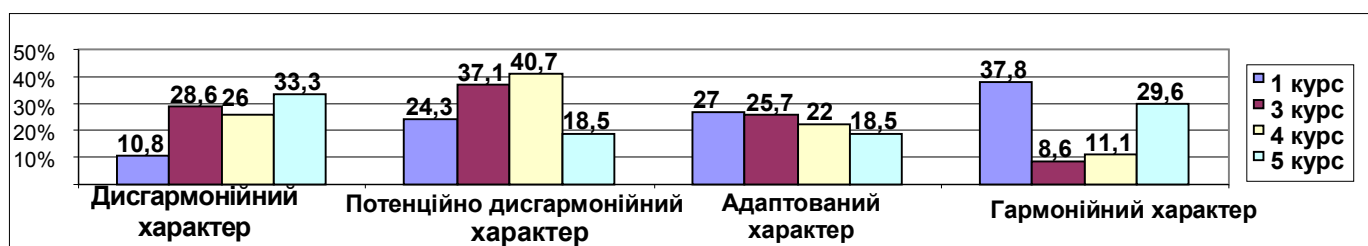

Рис. 4.41. Динаміка рівня гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Історія» (у %).

На початку навчання (на 1-му курсі) переважають студенти з гармонійним характером (37,8 %), який згодом починає «псуватися» (на 3-4 курсах переважають особи з потенційно-дисгармонійним характером (40,7%)), а в магістратурі (на 5-му курсі) відбувається поляризація характерів: потенційно-дисгармонійні поповнюють групу дисгармонійних (до 33,3%), а адаптовані набувають рівня гармонійності (до 29,6%). Цю тенденцію можна інтерпретувати як показник особистісної кризи: пізнання історичної правди викликає суперечливі ставлення і оцінки студентів, що позначається на дисгармонізації їх характеру (на 3-4 курсах), але згодом завдяки особистісному зростанню відбувається формування *свідомих* ставлень людини (прийняття «гіркої правди буття людства» сприяє гармонізації характеру, а неприйняття її укорінює особистість у негативному протистоянні світові).

Певне зниження гармонійності характеру спостерігається у студентів за спеціальностями «Початкова освіта» та «Інформатика» (рис. 4.42-4.43). Ця тенденція, на наш погляд, зумовлена по-перше, переважанням інтелектуального компонента в системі освіти за рахунок духовно-морального розвитку особистості (адже у навчальних програмах курси з природничо-математичного профілю переважають над творчо-гуманітарними), і, по-друге, фіксацією студентів не на гармонійних об'єктах творчості, а на абстрактній знаковій інформації (у інформатиків) та на педагогічних проблемах (у педагогів-початківців).

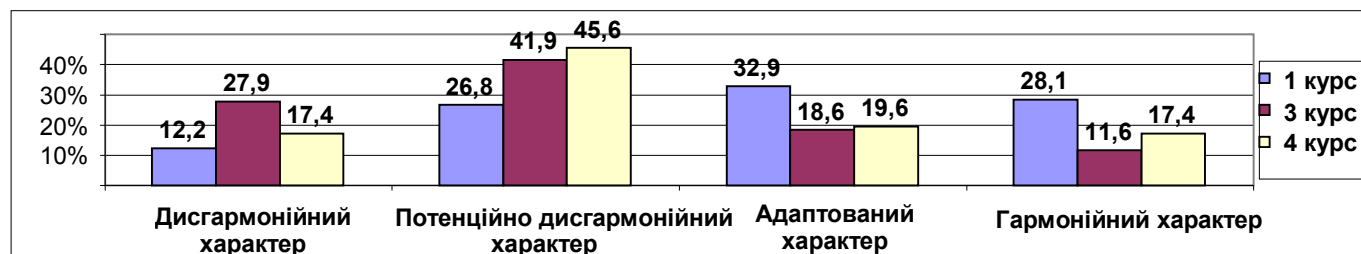

Рис. 4.42. Динаміка рівня гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Початкова освіта» (у %).

Ознаками зниження гармонійності характеру у майбутніх педагогів-початківців є зниження відсотка осіб з гармонійним (з 28,1% до 17,4%) і адаптованим характером (з 32,9% до 19,6%) та зростання кількості студентів, що мають дисгармонійний (з 12,2% до 17,4%) і потенційно-дисгармонійний (з 26,8% до 45,6%) характер. На IV-му курсі відсоток осіб з потенційно-дисгармонійним характером дуже високий, адже ця група студентів створює «зону ризику», яка передбачає тенденцію до зростання кількості невротизованих майбутніх вчителів-початківців, які мають дисгармонійний характер і у своїй професійній педагогічній діяльності підсвідомо транслюватимуть власну характерологічну дисгармонійність учням початкової школи. Отже, при розробці навчальних програм для студентів педагогічних навчальних закладів звернути особливу увагу на предмети творчо-гуманітарного

спрямування, а також спецкурси щодо гармонізації характеру майбутніх педагогів.

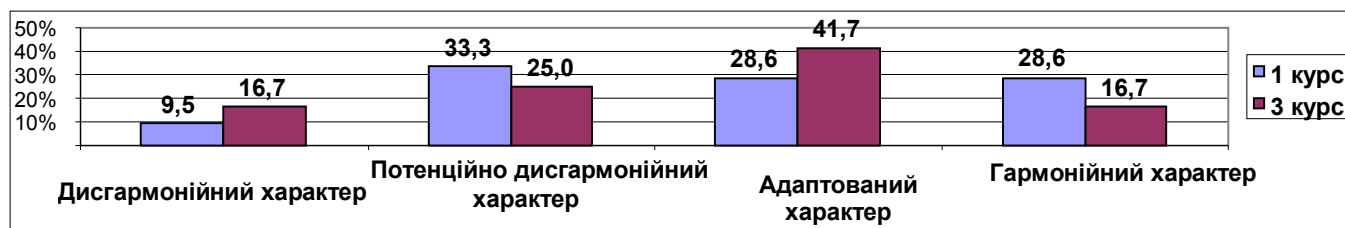

Рис. 4.43. Динаміка рівня гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Інформатика» (у %).

Динаміку рівнів гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Інформатика» можна пояснити впливом процесу соціально-психологічної адаптації студентів, адже до третього курсу значно зростає кількість осіб з адаптованим характером (з 28,6% до 41,7%) при зниженні відсотка представників гармонійного (з 28,6% до 16,7%) характеру.

Ті студенти, що не змогли соціально і професійно адаптуватися, майже удвічі збільшують число осіб з дисгармонійним характером (з 9,5% до 16,7%). Ця ситуація свідчить про недостатній розвиток духовно-особистісного стрижня у студентів технічного профілю.

Нами було проведено комплексне психодіагностичне дослідження особливостей характеру та ступеню його гармонійності у майбутніх спеціалістів художньо-мистецького профілю (студентів Інституту мистецтв). У дослідженні брали участь студенти за спеціальністю «Хореографія» 1-го курсу (17 осіб), «Дизайн» 1-го та 3-го курсів (50 студентів), «Художнє мистецтво» 4-го курсу (36 осіб) та «Музика» 1-го, 3-го та 5-го курсів (82 студенти). Досить приємно зазначити позитивне ставлення керівництва закладу до проблематики гармонізації характеру.

Порівнюючи рівень гармонійності характеру студентів 1-х курсів, можна зазначити, що на спеціальності «Інформатика» та «Початкова освіта» вступають особи з більш гармонійним характером, ніж до Інституту мистецтв але у процесі навчання й оволодіння професійними інтелектуально-насиченими знаннями ці юнаки та дівчата втрачають свою гармонійність і ситуація змінюється на протилежну: серед випускників за спеціальностями «Інформатика» та «Початкова освіта» переважають особи з дисгармонійним характером, а у митців – з гармонійним. Дослідження показало, що серед студентів мистецького профілю переважають особи з потенційно-дисгармонійним характером (34,6%). Це свідчить про те, що до професійного мистецтва схильні духовні особистості, які відрізняються психологічною витонченістю і вразливістю, що дозволяє їм тонко відчувати мистецтво. Відсоток осіб з гармонійним характером (20%) серед майбутніх митців дещо перевищує

кількість студентів, які мають виражені характерологічні дисгармонії (19,4%) (рис. 4.44).

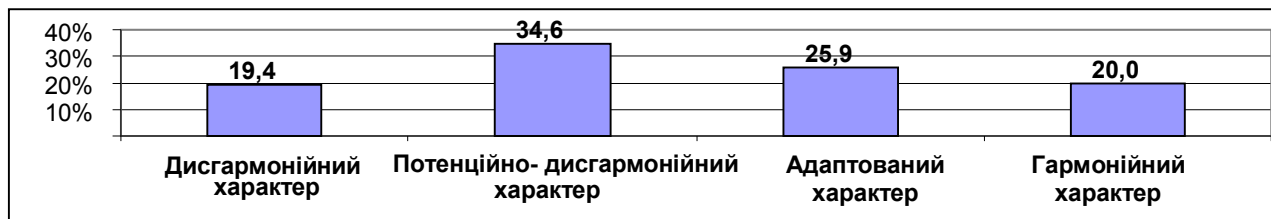

Рис. 4.44. Розподіл рівнів гармонійності характеру студентів Інституту мистецтв (у %).

Розподіл рівнів гармонійності характеру у представників різних спеціальностей мистецького профілю відображено на рис. 4.45. Найбільша кількість характерологічно гармонійних осіб виявлена серед майбутніх музикантів (21 %), найбільший відсоток студентів, які мають характерологічні дисгармонії, спостерігається серед майбутніх художників (28 %). Серед хореографів переважають особи з потенційно-дисгармонійним характером (41%).

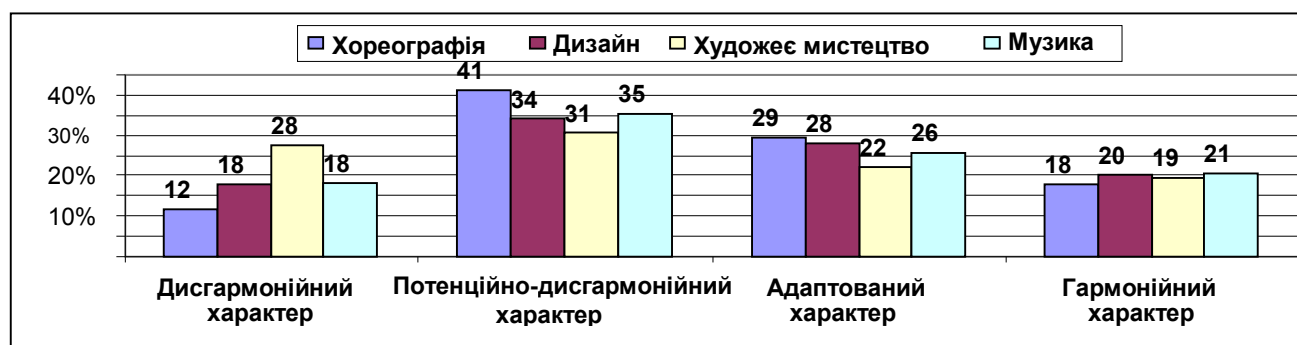

Рис. 4.45. Розподіл рівня гармонійності характеру студентів-митців різних спеціальностей (у %).

Розглянемо вікові тенденції змін рівня гармонійності характеру студентів Інституту мистецтв відображено на рисунку 4.46.

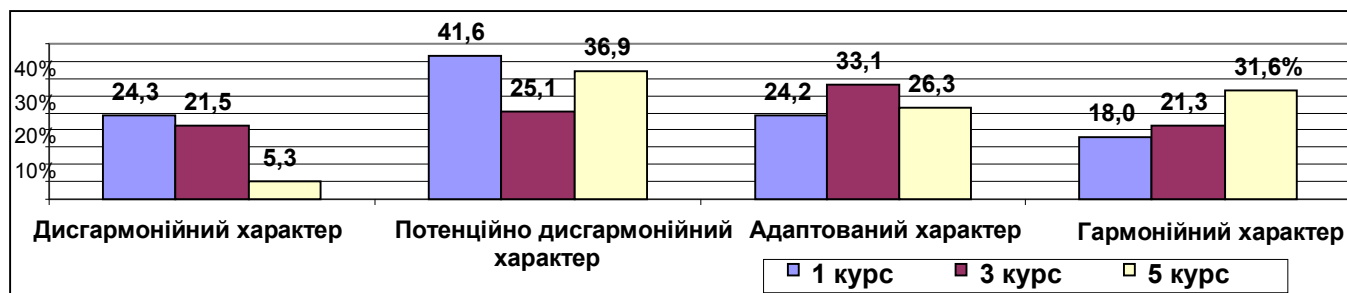

Рис. 4.46. Вікові тенденції змін рівня гармонійності характеру студентів Інституту мистецтв (у %).

Аналіз динаміки показників гармонійності характеру студентів різних курсів Інституту мистецтв свідчить про виражену тенденцію до гармонізації характеру, на яку вказують зниження відсотка осіб з дисгармонійним (з 24,3% до 5,3%) та потенційно-дисгармонійним (з 41,6% до 36,9%) характером при збільшенні кількості осіб з адаптованим (з 24,2% до 26,3%) і гармонійним (з 18% до 31,6%) характером. Насмілимося припустити, що головним фактором гармонізації характеру майбутніх хореографів, музикантів, художників і

дизайнерів є творчий характер професійної діяльності, адже розвиток художніх здібностей, творчої уяви нібито залучує особистість до вищої духовної сфери буття, яка гармонізує особистість. Іншими словами, творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру особистості. Не менш важливим чинником гармонізації характеру є задоволеність обраною професією. Більшість майбутніх митців задоволені своєю спеціальністю і мають наміри працювати за обраним профілем і підвищувати свій професійний рівень.

Рис. 4.47. демонструє середньостатистичні показники гармонійності *компонентів* характеру (морального, інтелектуального, вольового, комунікативного, психосоматичного) у студентів-митців. Як бачимо, досить розвиненим виявився психосоматичний компонент. Найбільш психофізіологічно витривалими виявилися майбутні хореографи, проте морально-комунікативні якості в них розвинуті недостатньо.

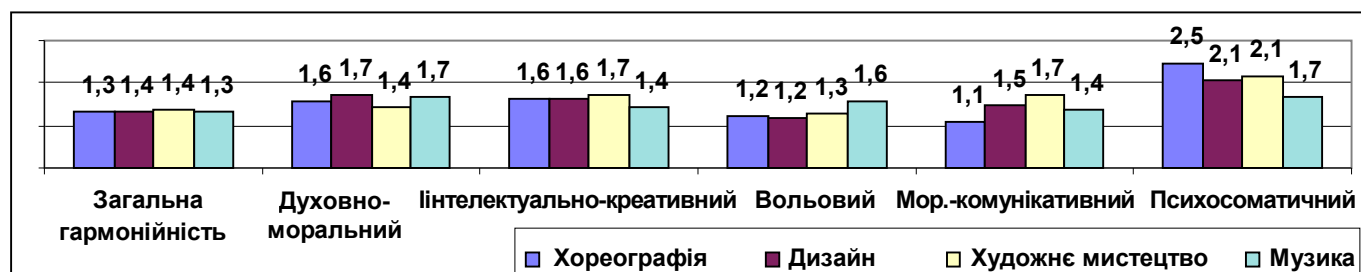

Рис. 4.47. Середньостатистичні показники гармонійності компонентів характеру у студентів-митців.

Гармонійність вольових рис характеру у студентів спеціальностей «Хореографія», «Дизайн» і «Художнє мистецтво» знаходиться на середньому рівні, що свідчить про недостатню розвиненість самоконтролю і вимагає особливої уваги щодо його розвитку. Найбільш вольовими виявилися майбутні музиканти. Морально-комунікативні компоненти найбільш розвинені у майбутніх художників. Духовно-моральні та креативно-інтелектуальні риси високо розвинені у студентів усіх мистецьких спеціальностей.

На рис. 4.48 ми розмістили попарно протилежні риси: совісність – корисливість, альтруїзм – егоцентризм, чесність – лицемірство, відповідальність – екстернальність.

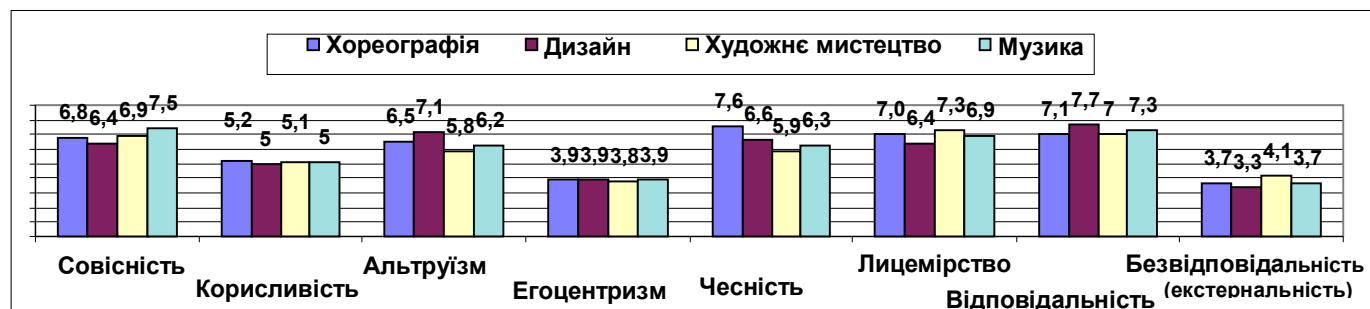

Рис. 4.48. Середньостатистичні показники моральних рис студентів мистецького профілю.

З діаграми видно, що рівень розвитку майже усіх позитивних рис перевищує рівень

негативних. Так, середньостатистичні показники совісності, альтруїзму перевищують показники егоцентризму і корисливості, що свідчить про позитивне ставлення майбутніх митців до інших людей. Найвищий рівень совісності спостерігається у музикантів.

Показники альтруїзму й відповідальності значно перевищують показники корисливості, екстернальності (тенденції перекладати відповідальність на інших). Вищий рівень відповідальності мають дизайнери. Проте варто зазначити, що студенти мають певний рівень дифузності у розумінні таких моральних якостей як чесність і лицемірство, які знаходяться майже на одному рівні (а у майбутніх художників середній показник лицемірства значно перевищує показник чесності). Ця деструктивна закономірність підтверджує, що сучасна молодь незалежно від віку і професійної спрямованості схильна до хитрощів, лукавства. Лише у студентів духовного училища спостерігається високий рівень диференційованості духовно-моральних якостей, а середньостатистичний показник чесності ($\bar{A}=6,8$) перевищує середньостатистичний показник лицемірства ($\bar{A}=5,7$). Звідси висновок: свідомий і активний духовний розвиток особистості сприяє розвитку моральної свідомості, диференціації моральних цінностей, що зумовлює високий рівень духовно-моральної саморегуляції і гармонійності характеру.

Високий рівень розвитку духовно-моральних студентів-митців позначається на досить високому рівні їх показників морально-комунікативних рис: доброзичливості, емпатії, що зумовлює здатність людини до побудови дружніх, довірливих стосунків (рис. 4.49).

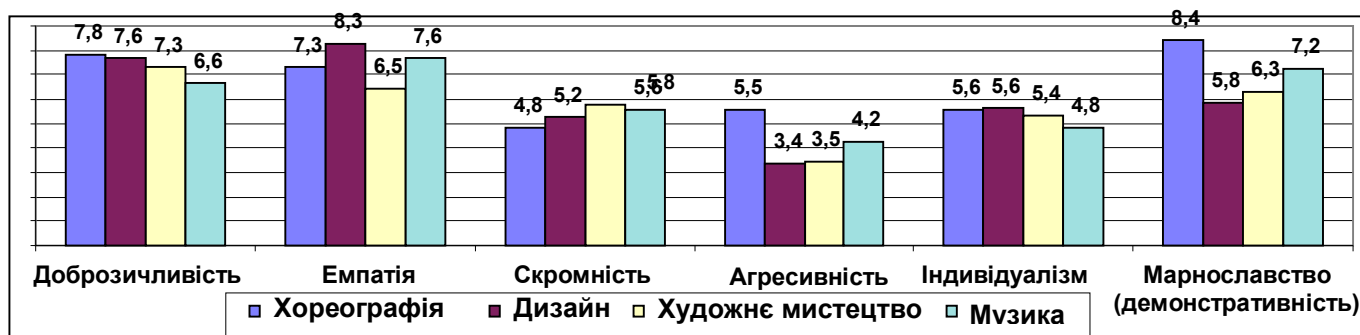

Рис. 4.49. Середньостатистичні показники комунікативних рис студентів мистецького профілю.

Проте рівень марнославства є дещо завищеним, адже середні показники марнославства значно перевищують показники скромності. Але слід зазначити, що для студентів мистецько-творчого профілю демонстративно-артистичні риси є професійно важливими якостями. Як бачимо з діаграми, найбільш доброзичливими, марнославно-демонстративними і дещо агресивними виявляються майбутні хореографи. Студенти інших спеціальностей («Музика», «Дизайн» і «Художнє мистецтво») є неагресивними.

Розглянемо далі середньостатистичні показники вольових і психосоматичних рис характеру студентів мистецького профілю (рис. 4.50).

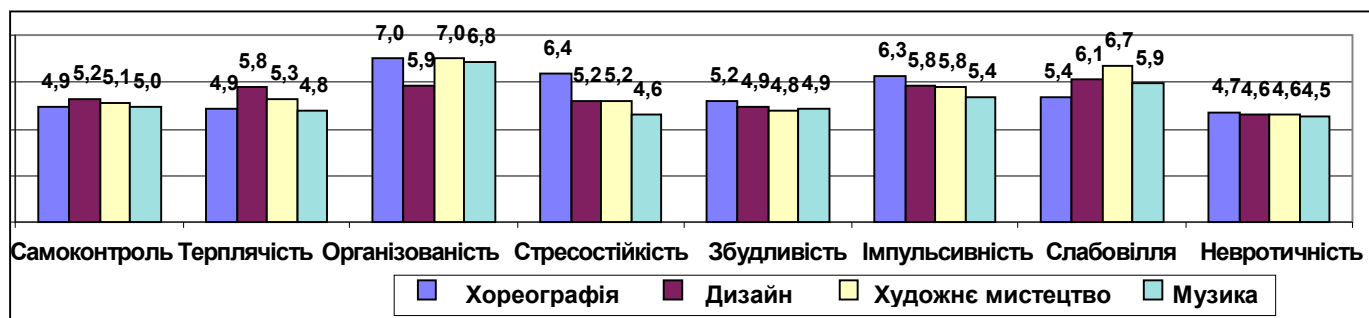

Рис. 4.50. Середньостатистичні показники вольових і психосоматичних рис студентів мистецького профілю.

Як бачимо з діаграми, вольова сфера у майбутніх митців розвинена недостатньо: імпульсивність і слабовілля перевищують показники самоконтролю і терплячості. Лише організованість має середній рівень розвитку. Стресостійкість розвинена лише у майбутніх хореографів (завдяки регулярним фізичним тренуванням). Середньостатистичні показники невротичності сягають середнього рівня.

Інтелектуально-креативний та емоційно-почуттєвий компоненти характеру у студентів Інституту мистецтв розвинуті на досить високому рівні (рис. 4.51-4.52).

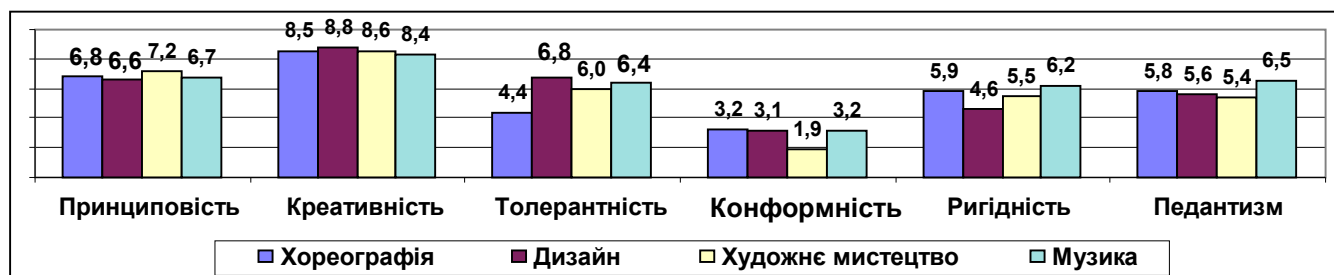

Рис. 4.51. Середньостатистичні показники інтелектуально-креативних рис студентів мистецького профілю.

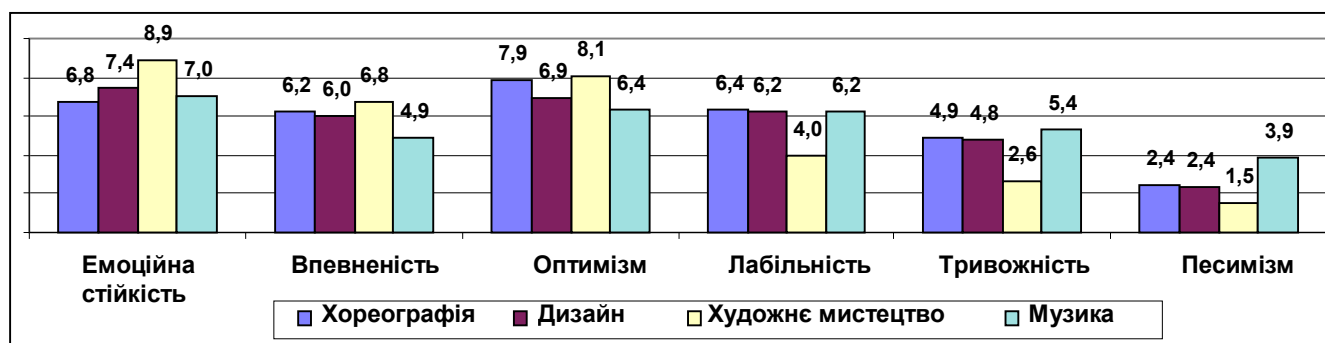

Рис. 4.52. Середньостатистичні показники емоційно-почуттєвих рис студентів мистецького профілю.

Майбутні хореографи відрізняються від студентів інших спеціальностей емоційною лабільністю, впевненістю оптимізмом, що може свідчити про їх холеричний темперамент. Найбільш тривожними і песимістичними виявилися майбутні музиканти, що вказує на їх меланхолійний темперамент і високий рівень вразливості. Емоційно стійкими, спокійними і

впевненими виявилися майбутні художники. Це може служити індикатором їх флегматичного темпераменту. Дизайнери відзначаються найвищим рівнем креативності й толерантності, що вказує на високий рівень розвитку інтелектуально-креативного компонента характеру і може бути ознакою сангвінічного темпераменту. Отже, аналіз характерологічних особливостей студентів Інституту мистецтв дозволив визначити психологічні, що до художнього мистецтва тяжіють особи з флегматичним типом темпераменту, до музики – з меланхолійним, до хореографії – з холеричним, а до дизайну – з сангвінічним. Гармонійність характерологічного розвитку відбувається завдяки залученню молодої людини до духовно-творчої діяльності, яка сприяє духовній самоактуалізації особистості, що зумовлює подальший оптимальний розвиток рис, притаманних кожному з типів темпераменту.

Також було досліджено показники моральної самооцінки, самопочуття активності, настрою студентів-митців (рис. 4.53). Середньостатистичні показники самооцінки, самопочуття і настрою знаходяться на рівні вище середнього, а показник *активності* дуже низький. Це свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та перевтому студентів. Ми припускаємо, що студенти відчувають психологічний дискомфорт, пов'язаний з високим рівнем навчального навантаження, тривалих репетицій, а також проблемами побутового характеру (адже більшість студентів проживає у гуртожитку), що фізично і психічно виснажує їх.

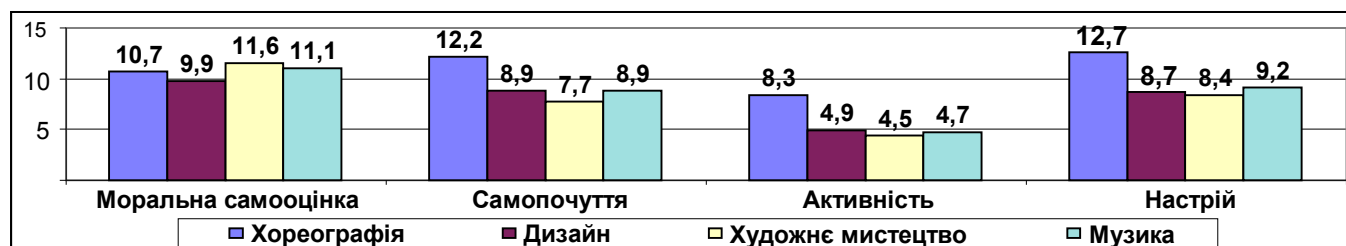

Рис. 4.53. Середні показники моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою студентів-митців.

З діаграми видно, що за показниками самопочуття, активності й настрою майбутні хореографи знов випереджають усіх інших студентів. Слід звернути увагу на те, що фізичне навантаження, яке мають хореографи, майже відсутнє у студентів інших мистецьких напрямів, і можливо саме воно сприяє зростанню всебічної гармонійності характеру (аналогічну тенденція простежувалася у старшокласників спортивної школи).

Цікавим є факт, що студенти за спеціальністю «Художнє мистецтво» мають найнижчі показники самопочуття, активності й настрою, проте психологічною компенсацією виступає найвищий порівняно з іншими рівень моральної самооцінки.

Розподіл рівня відчуття *щастливості* серед студентів мистецького профілю дає основні стверджувати, що в цілому студенти-митці – досить щасливі: 57 % з них вважають себе повністю щасливими, 36 % почуваються частково щасливими. Проте існують 7 % студен-

тів, які відчувають себе зовсім нещасливими. Причиною тому можуть бути стреси, міжособистісні конфлікти, невпевненість у майбутньому, психофізіологічна виснаженість. Не менш важливим чинником відчуття щастливості студентів є рівень матеріального благополуччя, адже, в університеті навчаються багато студентів, які мають необхідність орендувати житло та заробляти гроші, що пов'язано з матеріальними, психологічними проблемами та додатковим навантаженням. Як бачимо з діаграми (рис. 4.54), найбільш щасливими виявляються майбутні хореографи (82%), а найбільш нещасливі – майбутні дизайнери (12%).

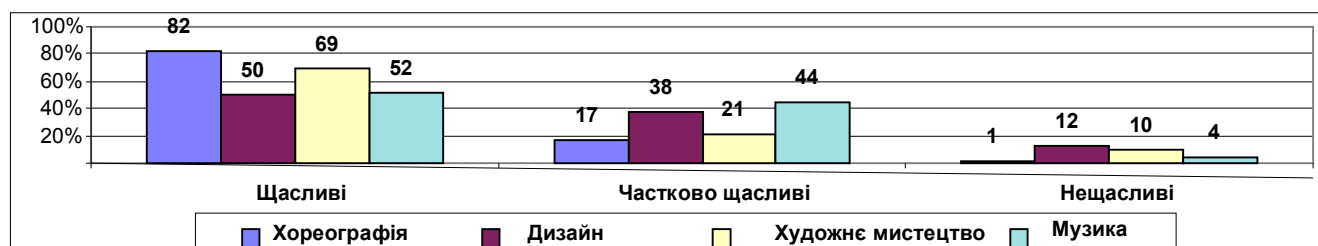

Рис. 4.54. Розподіл відчуття щастливості у студентів творчо-мистецького профілю (у %).

Дослідження духовного потенціалу майбутніх митців показало, що найвищий рівень духовного потенціалу спостерігається у студентів за спеціальністю «Хореографія», рівень духовного потенціалу вище середнього продемонстрували майбутні дизайнери (рис. 4.55). Духовний потенціал майбутніх художників і музикантів знаходиться на середньому рівні.

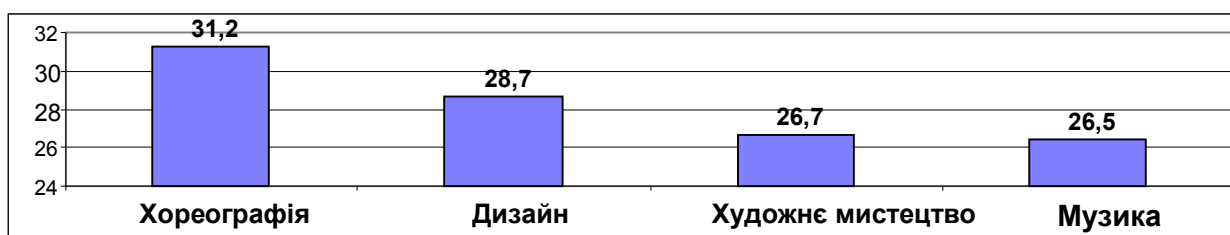

Рис. 4.55. Середньостатистичні показники духовного потенціалу студентів мистецького профілю.

Рівень розвитку таких духовних детермінант як децентрація (подолання власного егоцентризму) і мотивація до духовно-морального розвитку, майже на усіх мистецьких спеціальностях мають середній рівень (рис. 4.56).

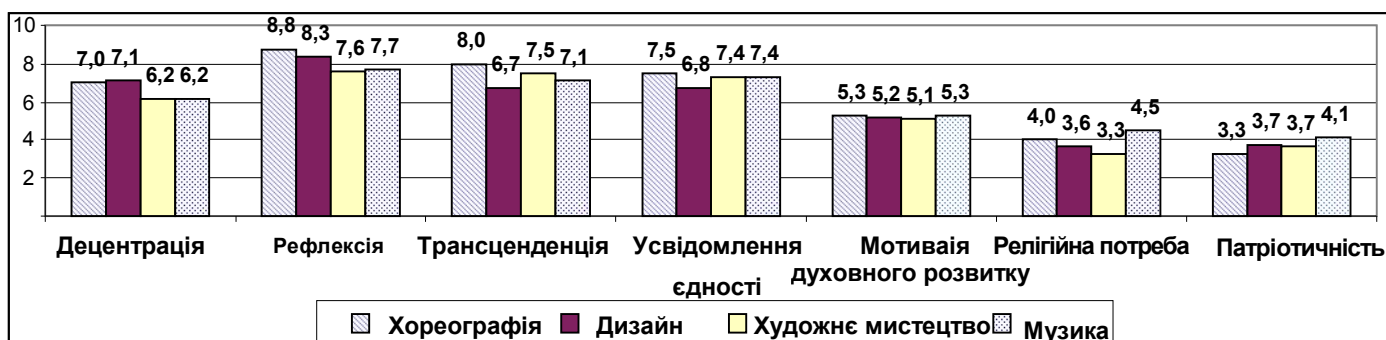

Рис. 4.56. Середньостатистичні показники духовно-моральних детермінант у студентів-митців.

Студенти за спеціальностями «Хореографія» та «Дизайн» найбільш здатні до децент-

рації і мають високий рівень рефлексії (самоусвідомлення). Здатність до трансценденції та усвідомлення загальної єдності також найбільш розвинені у майбутніх хореографів (завдяки колективній професійній діяльності). Релігійна потреба і патріотичність в усіх студентів мистецького профілю розвинені на рівні нижче середнього. Найбільш релігійними і патріотичними з них виявилися майбутні музиканти.

Також нами було виявлено певну тенденцію щодо якісних показників з негативною модальністю за усіма вибірками генеральної сукупності досліджуваних. Констатовано значне перевищення середньостатистичних показників лицемірства ($\bar{A}=7,05$) над показниками чесності ($\bar{A}=5,50$). Водночас виявляється психологічна компенсація щодо несформованості певних показників моральних якостей за рахунок посилення відповідальності ($\bar{A}=7,15$) у взаємодіях, спілкуванні й діяльності.

В процесі теоретичного аналізу та якісної інтерпретації емпіричних даних нами були виявлені загальні показники, що свідчать про певний *тип гармонійності* характеру (глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний і духовно-гармонійний) в юнаків і дівчат. Рис. 4.57. демонструє відсотковий розподіл зазначених типів у ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ і ДНЗ.

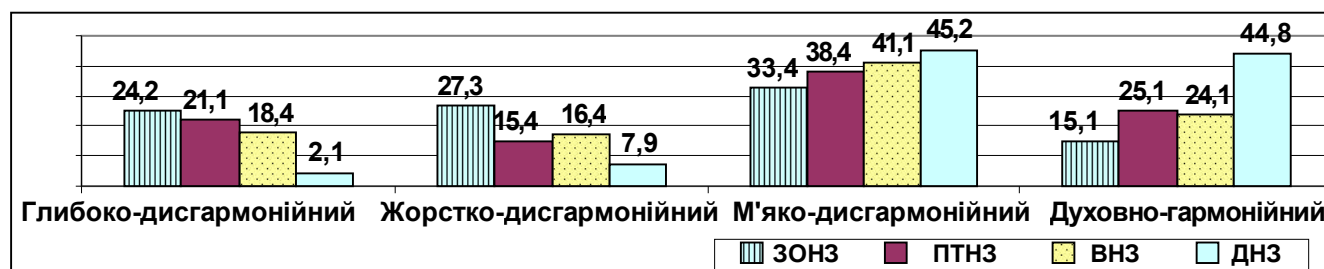

Рис. 4.57. Відсотковий розподіл типів гармонійності характеру в представників ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ, і ДНЗ (у %).

Кількість респондентів з *глибоко-дисгармонійним* типом характеру в ЗОНЗ – 24,2%, у ПТНЗ – 21,1%, у ВНЗ – 18,4%, у ДНЗ – 2,1%. У цих юнаків і дівчат несформовані моральнісні ставлення, емоційно-вольовий самоконтроль, деактуалізований духовний потенціал, в поведінці проявляються егоцентризм, агресивність, конфліктність, безвідповідальність, слабовілля, прагнення до споживацтва, маніпулювання, що зумовлює їх неспроможність до конструктивної самореалізації. Внаслідок свого індивідуалізму й ригідної впертості вони не виявляють здатності до адаптивного входження в соціальне середовище.

Відсоток досліджуваних, які мають *жорстко-дисгармонійний* тип характеру, значно вище у ЗОНЗ (27,3%), ніж в ПТНЗ (15,4%), ВНЗ (16,4%) і ДНЗ (7,9%). Ці респонденти відзначаються дисбалансом між наполегливістю, рішучістю, стресостійкістю, впевненістю, агресивністю, з одного боку, і несформованістю духовно-моральних якостей (совісності,

чесності, емпатії), з іншого. Емоційно-вольова активність, що позбавлена духовно-морального змісту, спрямована лише на прагматичне самоствердження особистості.

М'яко-дисгармонійний тип характеру мають 33,4% учнів ЗОНЗ, 38,4% – учнів ПТНЗ, 41,1% – студентів ВНЗ і 45,2% – студентів ДНЗ. Такі досліджувані відрізняються духовно-неврівноваженим характером, що зумовлений однобічно розвинутими щирістю, відповідальністю, совісністю і слабкістю емоційно-вольового самоконтролю, що визначає їх нездатність керувати своїми почуттями, поведінкою і відповідати власним моральним вимогам.

Відсоток респондентів з *духовно-гармонійним* типом характеру значно, вище у ДНЗ (44,8%), ніж у ЗОНЗ (15,1%), ПТНЗ (25,1%) і ВНЗ (24,1%). До духовно-гармонійного типу характеру ми відносили осіб, що мають високий та вище середнього рівень духовного потенціалу і гармонійності усіх компонентів характеру. Такі юнаки і дівчата мають розвинутий моральний самоконтроль, сумлінність, відповідальність і здатні до самовладання у складних ситуаціях, духовно-моральної самоактуалізації, побудови гармонійних стосунків, альтруїзму, безкорисливої допомоги потребуючим, плідної творчої співпраці з іншими.

Як бачимо з діаграми (рис. 4.57), відсоток осіб, що мають духовно-гармонійний характер (44,8%), в духовному училищі значно перевищує цей показник в інших закладах, а кількість осіб, які мають глибоко-дисгармонійний характер, в духовному училищі (1,1%), значно нижче ніж у ЗОНЗ, ПТНЗ і ЗНЗ, що свідчить про конструктивний вплив духовного розвитку на гармонійність характеру в юнацькому віці. Кількість осіб з жорстко-дисгармонійним типом характеру в духовному училищі нижче (7,9 %), ніж в інших навчальних закладах, що вказує на те, що духовна освіта ставить акцент на духовно-моральному розвитку студентів на відміну від світської освіти, яка орієнтує молодь переважно на соціально-психологічну адаптацію. *Результати* констатувального експерименту вказують на зниження кількісних показників респондентів з глибоко-дисгармонійним типом характеру при зростанні показників духовно-гармонійного типу серед студентів (18,4%), порівняно зі старшокласниками (24,2%). Це свідчить про духовне і особистісне зростання сучасної молоді пропорційно освітньому рівню особистості.

Відсотковий розподіл представників різних типів гармонійності характеру у загальній вибірці відображено на рис. 4.58. На підставі результатів дослідження виокремлюється тенденція: серед генеральної сукупності досліджуваних переважають юнаки і дівчата з *м'яко-дисгармонійним* (духовно-неврівноваженим) характером (40,3%). Це означає, що суспільство має досить високий відсоток молоді, яка переживає стан духовно-особистісної кризи, коли молода людина свідомо прагне до духовно-морального розвитку, але їй не вистачає емо-

ційно-вольової саморегуляції, що сприяє певній дисгармонізації характеру (внаслідок недостатнього життєвого досвіду вона не може адаптуватися до умов сучасного середовища).

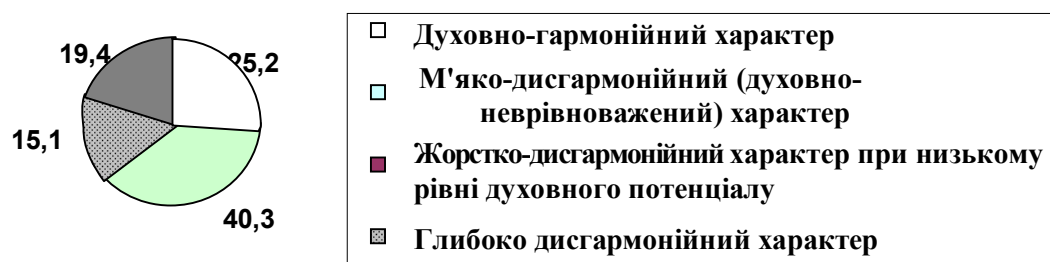

Рис. 4.58. Співвідношення кількісних показників типів гармонійності характеру (загальна вибірка) (у %).

На другому місці – кількісні показники духовно-гармонійного типу (25,2%). Але слід зауважити, що в цю категорію потрапили не тільки високо духовні юнаки та дівчата, але й особи, що мають рівень духовного потенціалу й гармонійності характеру вище середнього.

Майже п'ята частина (19,4%) опитаної молоді має дисгармонійний характер при низькому рівні духовного потенціалу. На наш погляд, це дуже високий відсоток осіб у суспільстві, які створюють своєрідну «зону ризику» – характерологічно дисгармонійних осіб, які самі, знаходячись у стані емоційного дискомфорту і соціально-психологічної дезадаптації, дисгармонізують сферу міжособистісних стосунків навколо, оскільки не мають моральних ставлень до інших і не володіють психологічними механізмами духовного розвитку (децентрацією, рефлексією). Внаслідок дисгармонійності свого характеру вони створюють психологічні проблеми для оточуючих, не відчуваючи внутрішнього дискомфорту, оскільки духовні почуття (совісності, співстраждання, любові) в них відсутні.

У представників жорстко-дисгармонійного типу (15,1%) відсутня мотивація до духовно-морального саморозвитку (навіщо розвиватись, коли я досить адаптований в соціумі).

Розглянемо відсотковий розподіл зазначених типів в залежності від профілю навчання у світських вищих і професійно-технічних закладах (рис. 4.59).

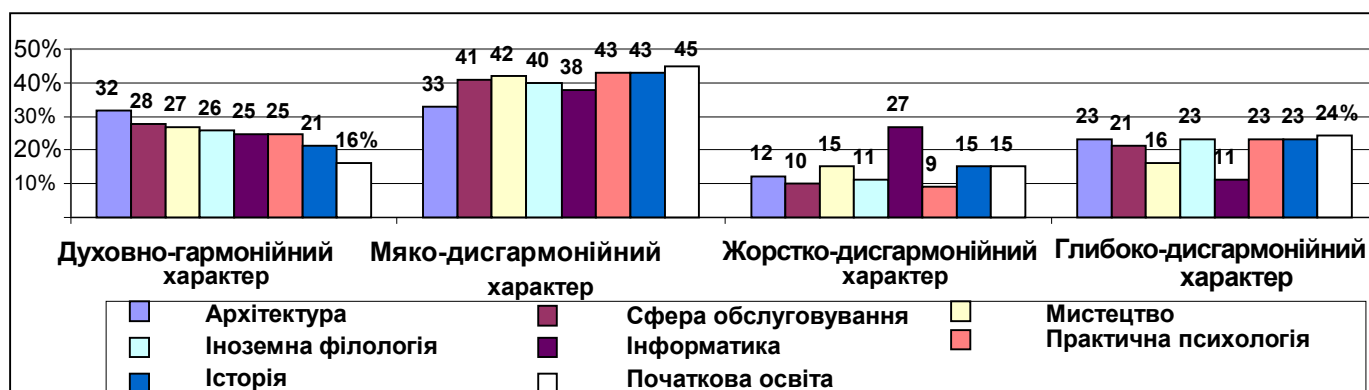

Рис. 4.59. Розподіл типів гармонійності характеру в залежності від професійного профілю (у %).

З діаграми видно, що розподіл типів гармонійності характеру варіюється в залежності

від профілю навчання і також свідчить про значне переважання кількості досліджуваних, що мають м'яко-дисгармонійний характер (33-45%). Відсоток осіб з духовно-гармонійним типом характеру варіюється у межах 16-32%. Найбільшу кількість представників цього типу демонструють майбутні архітектори (32%), а найменшу – майбутні педагоги-початківці (16%). Педагоги-початківці мають найвищу кількість студентів з м'яко-дисгармонійним типом характеру (45%). Відсоток респондентів, що мають глибоко-дисгармонійний характер варіюється в залежності від професійного профілю. Найменша кількість (11%) представників глибоко-дисгармонійного характеру спостерігається за фахом «Інформатика».

Цікавою є наступна тенденція: найбільшу кількість осіб з жорстко-дисгармонійним характером демонструють майбутні інформатики (27 %), а найменшу – майбутні практичні психологи (9 %). Думаємо, що це пов'язано з тим, що технічний фах обирають переважно добре адаптовані особи, проте у них немає мотивації духовно-морального розвитку, оскільки повністю задоволені життям, адже неактуальні проблеми не викликають в них підвищеного інтересу. У психологію йдуть переважно особи, що мають дисгармонійний характер, з метою вирішення особистих проблем, оскільки вони страждають від гармонійності власного характеру і соціально-психологічної дезадаптації. Тому можемо припустити, що професійно-психологічний інтерес в юнацькому віці переважно зумовлений найбільш проблемною сферою особистого життя.

Отже, серед усіх вибірок юнацтва переважають особи, які мають емоційно-вольові дисгармонії характеру при досить розвиненому духовному потенціалі. Звідси випливає, що духовний розвиток спричиняє тимчасову дисгармонізацію характеру юнаків та дівчат (ті звичайні явища і ситуації, які раніше не викликали сумнівів, зараз потребують морального самовизначення, знаходження особистісної позиції, що зумовлює психічну напругу і соціально-психологічну дезадаптацію особистості). Це положення нібито суперечить гіпотезі нашого дослідження про те, що розвиток духовного потенціалу виступає чинником гармонізації характеру особистості в юнацькому віці. Але з іншого боку це наштовхує на припущення, що процес гармонізації характеру особистості *не є лінійним* на відміну від процесу духовного розвитку. Тобто, гармонізація характеру під впливом духовних чинників має періодичність гармонійного підйому і кризових станів, коли характер людини відрізняється вираженою дисгармонійністю і викликає соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Але, пройшовши стадію «бридкого качення», особистість, яка не припиняє духовного самовдосконалення, виходить на наступний рі-

вень особистісної зрілості і набуває гармонійності характеру.

Нами також було проведено порівняльний аналіз і визначено психологічні тенденції характерологічного розвитку представників двох *споріднених професій* – майбутніх психологів і церковнослужителів. У експериментальному дослідженні брали участь 122 студенти 1-3 курсів духовного училища та 134 студенти 1-3 курсів за спеціальністю «Практична психологія» педагогічного університету імені Б. Грінченка. Порівняльний аналіз рівня гармонійності характеру показав, що у студентів духовного училища гармонійність характеру вище, ніж у майбутніх психологів (рис. 4.60).

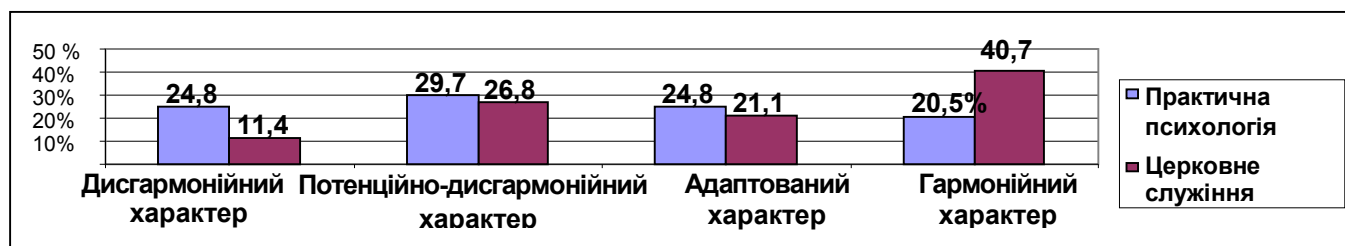

Рис. 4.60. Рівень гармонійності характеру в учнів духовного училища та майбутніх психологів (у %).

Нажаль, більш ніж половина майбутніх психологів відрізняються певним рівнем характерологічної дисгармонійності (24,8% осіб мають дисгармонійний характер і 29,7% – потенційно-дисгармонійний характер) на відміну від студентів духовного училища (11,4% і 24,8% відповідно). Натомість майбутні практичні психологи продемонстрували вищий відсоток представників адаптованого характеру (24,8%) на відміну від майбутніх церковнослужителів (21,1%). Серед студентів-психологів кількість осіб з гармонійним характером (20,5%) нижче ніж кількість тих, хто має дисгармонійний характер (24,8%) і майже удвічі нижче відповідної кількості студентів з гармонійним характером (40,7%) у духовному училищі. Отже, майбутні церковнослужителі випереджають майбутніх психологів за гармонійністю характеру. Розглянемо вікову динаміку розвитку гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Практична психологія» (рис. 4.61).

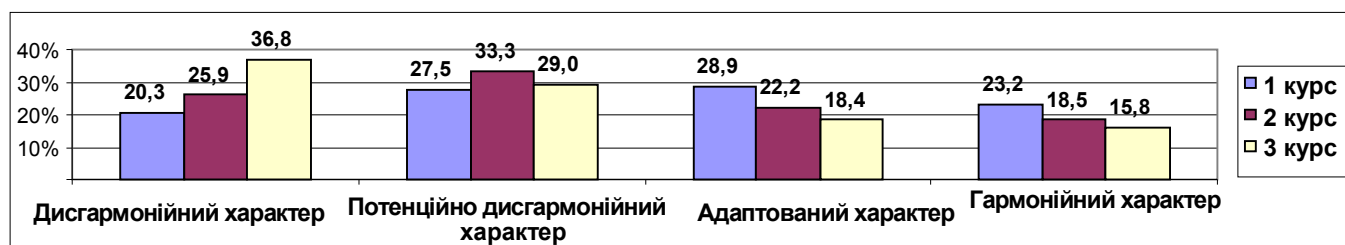

Рис. 4.61. Динаміка рівня гармонійності характеру майбутніх практичних психологів (у %).

Аналіз діаграми показує, що у студентів-психологів від 1-го до 3-го курсу відбувається процес зростання відсотка осіб з дисгармонійним (від 20,3% до 36,8%) та потенційно-дисгармонійним характером (від 27,5% до 29%) та зниження кількості представників

адаптованого (з 28,9% до 18,4%) та гармонійного характерів (від 23,2% до 15,8%). Це свідчить про наявність вираженої тенденції до дисгармонізації характеру майбутніх психологів. Ця тенденція, на наш погляд, зумовлена переважанням інтелектуального компонента в освіті за рахунок зменшення уваги до духовно-морального розвитку юнацтва (адже інтелектуально-аналітичний зміст навчальних курсів з переважає над творчо-духовним).

Аналіз динаміки показників рівня гармонійності характеру студентів духовного училища свідчить про тенденцію до гармонізації характеру, на яку вказують зниження відсотка майбутніх церковнослужителів з дисгармонійним (з 18,8 % до 4,5 %) та потенційно-дисгармонійним характером (з 31,3 % до 22,7 %) та значне збільшення відсотка студентів, які мають гармонійний характер (з 29,3 % до 54,5 %) (рис. 4.62).

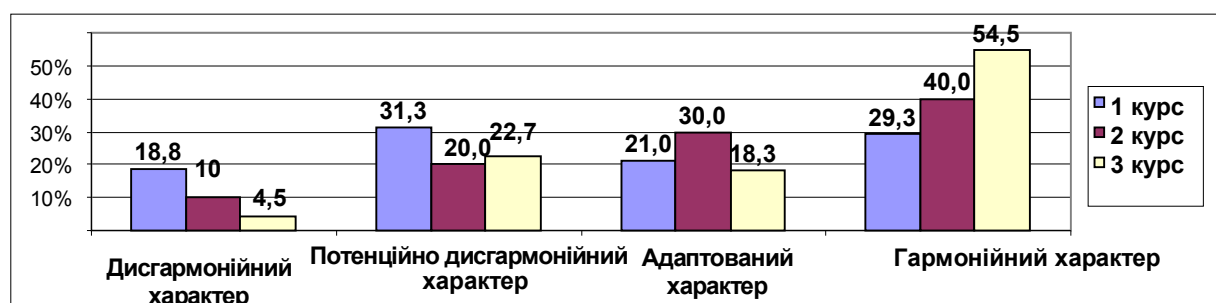

Рис. 4.62. Динаміка рівня гармонійності характеру студентів духовного училища (у %).

Порівнюючи рівень гармонійності характеру студентів 1-х курсів духовного та світського навчальних закладів, можна зазначити, що до духовного училища на відміну від факультету «Практична психологія», вступають переважно абітурієнти з більш гармонійним характером, кількість яких у процесі навчання до 3-го курсу ще більш зростає (на 25,2%). Це можна пояснити тим, що духовного училища вступають лише ті особи, хто має духовно-церковний досвід (вони складають іспити з церковного співу, знання священного писання, основ катехізису – закону Божого). Хоча це не виключає наявності серед студентів 1-го курсу духовного училища осіб з дисгармонійним характером (18,8%), проте їх відсоток нижче, ніж у першокурсників-психологів (20,3%). Таким чином, можна визначити, що *духовний досвід* особистості не тільки на інтелектуальному, а й на духовно-інтуїтивному рівні надає їй орієнтацію на гармонійний характерологічний розвиток. Цей духовний досвід, базуючись на щирій релігійній вірі, спрямовує особистість в русло духовно-морального самоудосконалення, що сприяє гармонізації характеру та особистості в цілому.

Розглянемо показники гармонійності окремих підструктур характеру студентів духовного училища і факультету практичної психології (рис. 4.63). Як бачимо з діаграми, показники загальної гармонійності, а також гармонійності вольового і комунікативного компонентів характеру у майбутніх практичних психологів знаходяться на середньому рівні, а у

студентів духовного училища – на високому.

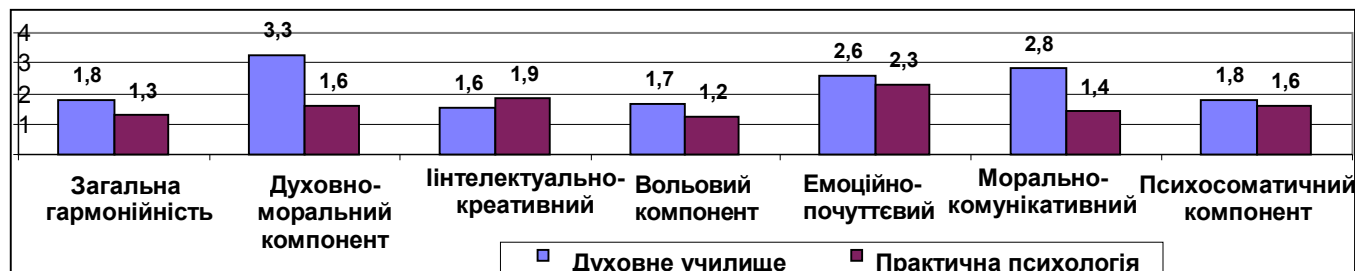

Рис. 4.63. Середньостатистичні показники гармонійності окремих підструктур характеру студентів духовного училища і факультету практичної психології.

Таким чином, враховуючи недостатній рівень розвитку вольових якостей характеру у майбутніх психологів, вважаємо за рекомендувати доцільне введення до навчального курсу психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток волі, адже психолог має добре володіти собою для того, щоб здійснювати психолого-педагогічний вплив на вихованців. Майбутні церковнослужителі значно випереджають практичних психологів за показником гармонійності духовно-морального компонента, проте відстають стосовно гармонійності інтелектуально-креативного компонента характеру. Середньостатистичні показники гармонійності емоційно-почуттєвого і психосоматичного компонентів характеру знаходяться в обох вибірках на високому рівні, хоча дещо переважають у студентів духовного училища.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що акцент на духовно-моральному розвитку особистості на відміну від інтелектуального розвитку найбільш сприяє гармонізації характеру людини. Цікавим з психологічної точки зору є розподіл кількості студентів духовного училища та майбутніх психологів за критерієм м'якості-жорсткості характеру (рис. 4.64).

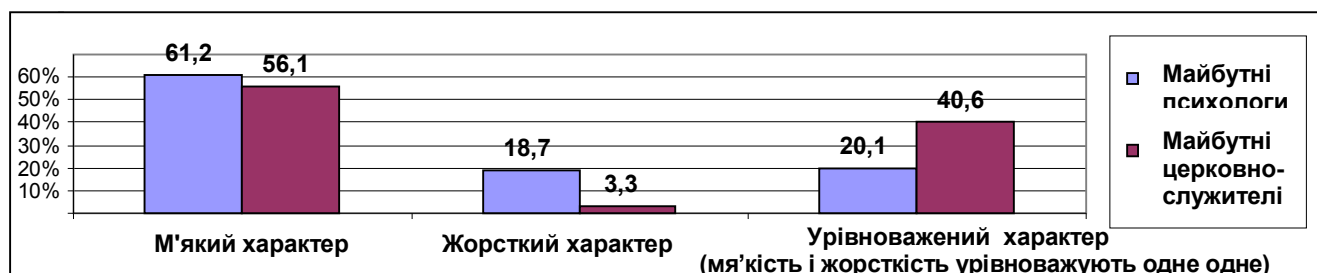

Рис. 4.64. Розподіл відсотків студентів духовного училища та майбутніх психологів за критерієм м'якості-жорсткості характеру (у %).

З діаграми видно, що серед майбутніх психологів переважають особи як з м'яким так і з жорстким характером, а серед студентів духовного училища спостерігається удвічі вищий відсоток осіб з урівноваженим відносно м'якості і жорсткості характером. Це також додає аргументів для пояснення ефекту дисгармонізації характеру студентів-психологів: зайва м'якість характеру заважає їм протистояти як зовнішнім перешкодам (міжособистісним конфліктам, труднощам адаптації до нових життєвих умов) так і внутрішньоособисті-

сним деструктивним факторам (віковим кризам, розчаруванню у професії, у коханні тощо), а виражена жорсткість характеру створює умови додаткової конфліктності особистості.

Аналіз анкет майбутніх психологів показав, що на факультет практичної психології вступають досить проблемні, хоча й творчі особистості, які більшою мірою прагнуть до опанування психологічними знаннями з метою вирішення власних особистісних проблем. Але, як показало дослідження, в процесі оволодіння професійними інтелектуально-насиченими знаннями вони певною мірою втрачають гармонійність свого характеру.

Насмілюся припустити декілька гіпотез щодо чинників гармонізації характеру майбутніх церковнослужителів, митців і викладачів рідної мови і літератури.

По-перше, головним фактором гармонізації характеру студентів духовного училища є *православна віра*, яка є особистісним надбанням людини, оскільки сучасне суспільство, втративши духовну традицію, виховує молоде покоління за шаблонами атеїстичної бездуховності. Сутність православної віри полягає у боротьбі віруючої людини з власною духовною недосконалістю. Тому студенти духовного училища набувають духовний досвід і навички духовно-морального самоудосконалення, а саме: *мотивація до духовно-морального розвитку зумовлює внутрішній локус контролю*; невпинна робота над собою (дотримання морально-етичних настанов, покаєння, сповідь) сприяє розвитку *рефлексії* та *духовно-моральної саморегуляції*; любов і безкорисливе ставлення до інших людей формує *морально-комунікативні* здібності; молитва, участь у церковних таїнствах зміцнює духовні якості характеру; дотримання релігійних постів, обмеження фізіологічних потреб мобілізує *емоційно-вольову і психосоматичні* сфери особистості. Тобто духовно-церковне життя і християнсько-антропологічний світогляд забезпечують рівномірний і повноцінний розвиток усіх підструктур особистості, що зумовлює гармонійність її характеру.

Не менш важливим чинником гармонізації характеру є естетично-творчий характер професійної діяльності (розвиток художніх та музичних здібностей (іконопис, церковні гармонійні піснопіви) залучує особистість до вищої духовної сфери буття, яка також має гармонізуючий вплив) Отже, духовно-творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру. Також слід зазначити, що більшість майбутніх церковнослужителів, які пройшли довгий шлях духовних пошуків, душевних страждань і, нарешті, знайшли своє місце у церковному житті, задоволені своєю спеціальністю і мають наміри *служити* Богові і людям – самовіддано працювати за обраним профілем, у той час як певна частина майбутніх психологів визнають свою спеціальність лише як засіб про-

фесійного самоствердження, а набуті психологічні знання використовують переважно для вирішення власних психологічних проблем буденно-побутового рівня.

Аналіз духовно-моральних детермінант показав, що у студентів ВНЗ порівняно зі старшокласниками дещо знижується рівень егоїстичної і зростає рівень духовної особистісної спрямованості. Розподіл ступеню прояву типів особистісної спрямованості студентів різних спеціальностей відображено на рис. 4.65. Проте особистісна спрямованість студентів різних спеціальностей світських навчальних закладів практично однакова – переважає соціальна і ділова спрямованість (до людей і до справи). Найвищий рівень ділової спрямованості продемонстрували студенти Інституту мистецтв, а соціальної – майбутні психологи та педагоги-початківці. Егоїстична спрямованість (на себе) трохи нижче, але також виражена, а духовна спрямованість має рівень прояву нижче середнього.

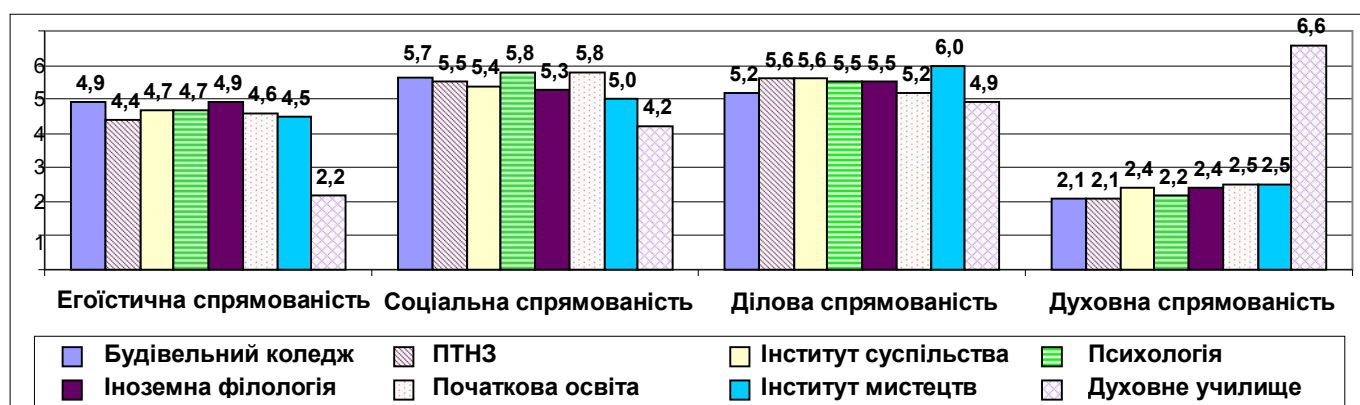

Рис. 4.65. Розподіл показників прояву типів особистісної спрямованості.

На відміну від світських навчальних закладів студенти ДНЗ продемонстрували іншу картину: виражена перевага духовної спрямованості при відносно низькому рівні егоїстичної спрямованості. Соціальна спрямованість у майбутніх церковнослужителів нижче, ніж у студентів світських навчальних закладів. Така особливість може пояснюватись тим, що до духовно-релігійних навчальних закладів вступають винятково особи з духовною спрямованістю, у системі цінностей яких спілкування (спрямованість до людей) виконує суто інструментальну функцію на шляху духовного розвитку особистості.

Відсоток осіб з високим рівнем духовно-релігійного досвіду серед учнів і студентів світських навчальних закладів значно варіюється (рис. 4.66). Найбільша кількість осіб (15,7%), які мають високий рівень духовно-релігійного досвіду, спостерігається в «Інституті мистецтва» за спеціальністю «Початкова освіта». Найменш виражений духовно-релігійний досвід в учнів загальноосвітніх шкіл (у 2,8%), будівельного коледжу і студентів спеціальностей «Інформатика» (6,7%) та «Іноземна філологія» (7,4%). Ми припускаємо, що творча (мистецтво) і соціальна (учитель початкової школи) професійна спрямо-

ваність наближає людину до прийняття духовно-релігійних цінностей, у той час як професійна спрямованість типу «людина-знакова система» (інформатика, іноземна мова) не пов'язана з духовно-релігійним розвитком у юнацькому віці.

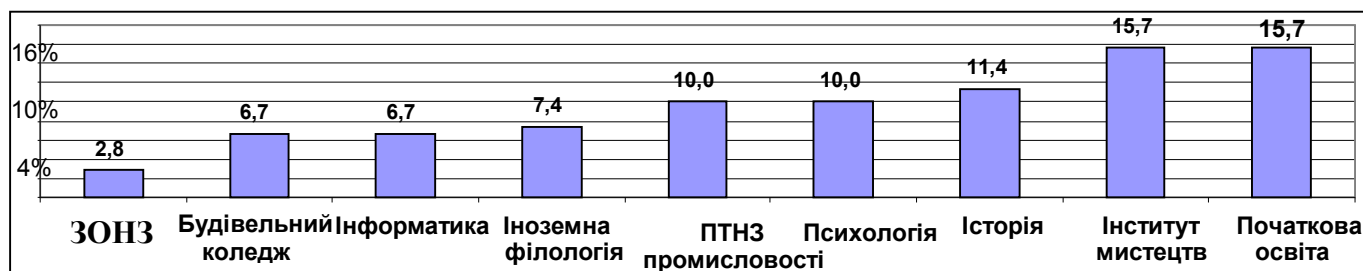

Рис. 4.66. Кількість осіб з високим рівнем релігійного досвіду (у %).

Розподіл середньостатистичних показників духовного потенціалу у ЗОНЗ, ПТНЗ і ВНЗ свідчить, що духовний потенціал у учнів ПТНЗ і студентів ВНЗ вище ніж у старшокласників і знаходиться переважно у межах середнього рівня (рис. 4.67). Високий рівень духовного потенціалу мають лише студенти духовного училища та Інституту мистецтв. У студентів за фахом «Викладач рідної мови і літератури» рівень духовного потенціалу вище від середнього.

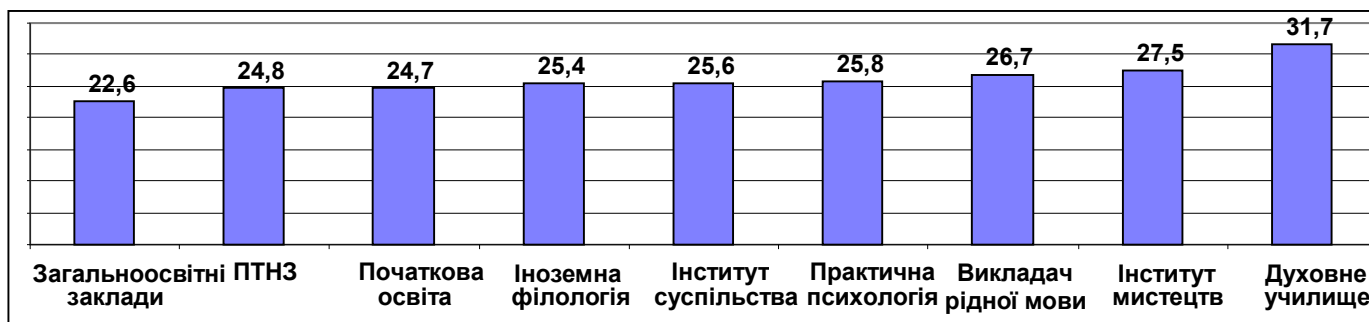

Рис. 4.67. Розподіл середньостатистичних показників духовного потенціалу учнів ЗОНЗ, ПТНЗ і студентів ВНЗ.

Середньостатистичні показники духовно-моральних детермінант у студентів різних спеціальностей відображено на рис. 4.68. Як бачимо з діаграми, єдиним психологічним механізмом духовного розвитку, який досить добре сформований в усіх категорій студентів, є рефлексія, яка формується завдяки інтенсивному інтелектуальному розвитку в умовах навчання у вищих навчальних закладах. Найбільш розвинуті духовно-моральні детермінанти у студентів духовного училища. Друге місце посідають студенти інституту мистецтв та майбутніх вчителів рідної мови і літератури. У них найбільш розвинутими виявляються рефлексія і децентрація (у студентів-митців ще й трансценденція), у той час як інші детермінанти мають середній рівень розвитку. На усіх інших спеціальностях («Іноземна філологія», «Початкова освіта», «Практична психологія» і «Суспільні науки») спостерігається середній рівень розвитку духовно-моральних детермінант, що зумовлено акцентом переважно на інтелектуальному розвитку студентів.

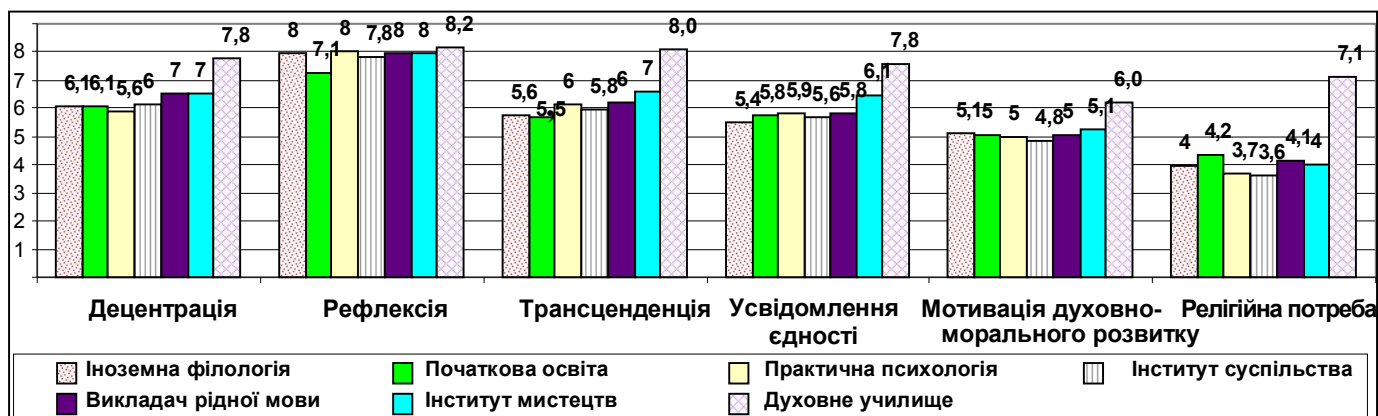

Рис. 4.68. Розподіл середньостатистичних показників духовно-моральних детермінант студентів ВНЗ.

Отже, порівняльний аналіз особливостей гармонійності характеру показав, що у студентів ДНЗ рівень гармонійності характеру вище, ніж у студентів світських навчальних закладів. У студентів ДНЗ, Інституту мистецтв та за спеціальностями «Архітектура» і «Викладач рідної мови і літератури» відбувається гармонізація характеру, яка проявляється у зростанні кількості досліджуваних, що мають адаптований і гармонійний характер, та зниженні відсотка студентів з дисгармонійним і потенційно-дисгармонійним характером. Вважаємо, що феномен гармонізації характеру майбутніх митців, філологів, архітекторів і церковнослужителів пов'язаний з тим, що предмет професійної діяльності, який має ознаки гармонійної цілісності (духовна і класична музика, література, живопис, дизайн, хореографія, архітектура), в процесі інтеріоризації викликає духовні переживання, які перетворюються у стійкі мотиви, що актуалізують вищі особистісні цінності. Останні інтеріоризуються у гармонійні риси характеру. Отже, гармонізації характеру сприяють духовно-творчий характер професійної діяльності та акцент на духовно-моральному розвитку особистості.

У студентів за спеціальностями «Практична психологія», «Соціальна педагогіка», «Початкова освіта», «Інформатика», «Математика-фізика» та «Іноземна філологія» відбувається процес дисгармонізації характеру, який проявляється у зростанні відсотка осіб з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним характером та зниженні кількості осіб, що мають адаптований і гармонійний характер. Ця тенденція зумовлена по-перше, переважанням інтелектуального компонента в системі сучасної освіти за рахунок духовно-морального розвитку особистості, і, по-друге, фіксацією студентів не на гармонійних об'єктах творчості, а на абстрактній знаковій інформації (у математиків, інформатиків та іноземних філологів) та психолого-педагогічних проблемах (у психологів і педагогів).

Подальший розгляд характерологічних відмінностей між студентами різних спеціальностей ми вивчали за допомогою методів математичної статистики, зокрема на основі

визначення однорідних вибірок за характерологічними якостями згідно t-критерію Ст'юдента, який дозволяє визначати однорідні вибірки відповідно певних критеріїв (духовних або характерологічних). Перш ніж проводити статистичну обробку емпіричних показників, нами було здійснено підтвердження нормальності розподілу за A-критерієм Колмогорова-Смирнова. За усіма духовними та характерологічними якостями у загальній вибірці було підтверджено нормальний розподіл показників (див. Додаток Б1, табл. 1.1).

За допомогою метода визначення однорідних вибірок за t-критерієм Ст'юдента нами було встановлено характерологічні відмінності на основі гендерних, релігійних та професійних ознак особистості (Додаток Б.2).

Розглянемо гендерні характерологічні відмінності (Додаток Б.2, табл. 2.1). Дослідження показало, що в юнацькому віці духовно-моральні детермінанти (духовний потенціал, децентрація, рефлексія, духовна мотивація, релігійна потреба і релігійний досвід) розвинені більшою мірою у дівчат ніж у юнаків ($p \leq 0,001$). Гендерні відмінності особистісної спрямованості полягають у переважанні соціальної спрямованості у дівчат ($p \leq 0,05$) та ділової спрямованості у юнаків ($p \leq 0,001$). Загальна гармонійність характеру у юнаків та дівчат не відрізняється, проте існують наступні відмінності рівня гармонійності окремих компонентів характеру. Так, дівчата відрізняються від юнаків гармонійністю моральних і морально-комунікативних рис (вони демонструють вищий рівень совісності, чесності, доброти, емпатії ($p \leq 0,001$)), натомість мають більшу емоційну лабільність, тривожність, імпульсивність, невротичність і марнославство (демонстративність) ($p \leq 0,001$). Юнаки випереджають дівчат стосовно гармонійності емоційно-почуттєвих та психосоматичних рис (виявляються більш впевненими, вольовими, терплячими, емоційно стійкими, стресостійкими, але безвідповідальними, індивідуалістичними ($p \leq 0,001$), егоїстичними і корисливими ($p \leq 0,05$)). Цікавими є гендерні відмінності інтелектуального компонента характеру: юнаки виявляють вищий рівень конформності ($p \leq 0,001$), а дівчата – ригідності, яка компенсується гарним настроєм і вищою самооцінкою, ніж у юнаків ($p \leq 0,001$).

Виходячи з означених відмінностей, гендерні особливості гармонійності характеру виражаються у м'якості й неврівноваженості характеру у дівчат ($p \leq 0,001$), та жорсткості, урівноваженості ($p \leq 0,001$), але слабхарактерності ($p \leq 0,05$) у юнаків. Отже дисгармонійність характеру у юнаків та дівчат має різні форми прояву і психологічної компенсації.

Наступним критерієм для диференціації характерологічних особливостей ми обрали тип навчального закладу – світський або духовний (Додаток Б.2, табл. 2.2). За допомогою t-критерію Ст'юдента було визначено наступні відмінності характеру у студентів духовного типу навчальних закладів: вищий рівень сформованості духовних якостей (духовного потенціалу, духовної мотивації, духовної спрямованості, релігійної потреби, патріотичності, совісності, альтруїзму, відповідальності, толерантності, терплячості, доброзичливості, емпатії, скромності) ($p \leq 0,001$). Проте студенти світських закладів продемонстрували значно вищий рівень відчуття щастливості, егоїстичної, соціальної та ділової спрямованості, стресостійкості, агресивності, марнославства, індивідуалізму, психічної збудливості, імпульсивності, тривожності, а також егоцентризму, корисливості, безвідповідальності (екстернальності) та лицемірства ($p \leq 0,001$), що свідчить про неприборкану вітальну силу людини, яка не обмежена моральними нормами. Але слід зазначити, що ця некерована вітальна сила (ергічність – за термінологією В. М. Русалова)) ще не визначає сили характеру, вона може сприяти як конструктивній діяльності, так і здійсненню руйнівних особистісних процесів. Доречи, характер студентів світських закладів відрізняється суперечливим сполученням жорсткості, неврівноваженості ($p \leq 0,001$) та безхарактерності ($p \leq 0,05$).

Загальна гармонійність характеру вище у студентів духовного училища ($p \leq 0,001$), яка зумовлена цілісністю характеру ($p \leq 0,05$), а також вищим рівнем гармонійності духовно-морального, морально-комунікативного ($p \leq 0,001$) і вольового ($p \leq 0,05$) компонентів, що свідчить про розвинутість духовно-моральної саморегуляції. Відмінностей у ступені гармонійності креативно-інтелектуального, емоційно-почуттєвого та психосоматичного компонентів характеру студентів духовних і світських навчальних закладів не виявлено.

Отже, результати дослідження характерологічних відмінностей згідно t-критерію Ст'юдента дозволяють зробити висновок, що розвиток духовного потенціалу, духовної мотивації, духовно-моральних якостей сприяє цілісності характеру, зміцненню волі, покращенню комунікативних здібностей, що підтверджує гіпотезу стосовно провідної функції духовно-моральної саморегуляції в процесі гармонізації характеру в юнацькому віці.

Далі розглянемо характерологічні відмінності представників різних релігійних конфесій у студентів світських навчальних закладів. Нами розглядалися 6 типів віросповідання студентів: 1 – православ'я (1095 осіб), 2 – протестантизм (57 осіб), 3 – католицизм

(27 осіб), 4 – мусульманство (17 осіб), 5 – східні вчення (73 особи), 6 – атеїзм (461 особа).

Дослідження показало, що духовна сфера (духовний потенціал, децентрація, рефлексія, мотивація духовного розвитку) найбільш розвинені у представників протестантизму та східної філософії ($p \leq 0,001$) і майже зовсім не сформовані у атеїстів ($p \leq 0,001$). Атеїсти мають низький рівень загальної гармонійності характеру ($p \leq 0,001$). Це свідчить про те, що свідомо релігійність є одним з головних чинників духовного розвитку і гармонізації характеру в юнацькому віці. Релігійна потреба і духовно-релігійний досвід найбільш проявлені у протестантів і мусульман ($p \leq 0,001$). Проте, релігійність мусульман є суто «теоретичною», адже не підкріплюється реальною духовною роботою особистості над собою: у них відсутня мотивація морального самовдосконалення і боротьба з недоліками власного характеру ($p \leq 0,001$), що визначає найнижчі показники гармонійності усіх компонентів характеру, альтруїзму, чесності, відповідальності, доброзичливості, емпатії, активності, самопочуття, настрою, впевненості, оптимізму, стресостійкості ($p \leq 0,001$) при найвищих показниках екстернальності, емоційної лабільності, психічної збудливості, агресивності, песимізму ($p \leq 0,001$). Отже, однорідну вибірку з низьким рівнем духовного потенціалу і найбільш дисгармонійним характером створюють атеїсти й мусульмани, які відзначаються низьким рівнем рефлексії і найвищим рівнем егоцентризму ($p \leq 0,001$).

Представники християнських конфесій (православ'я, протестантизму і католицизму) майже за усіма характерологічними критеріями знаходяться у межах однієї однорідної вибірки, але є певні розбіжності. Зокрема, православні і протестанти демонструють найвищий рівень цілісності характеру, гармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів, відповідальності, альтруїзму, емпатії ($p \leq 0,001$). Натомість католики і представники східної філософії лідирують стосовно гармонійності інтелектуально-креативного, емоційно-почуттєвого і вольового компонентів характеру ($p \leq 0,001$), зокрема католики демонструють найвищий рівень толерантності, терплячості, емоційної стійкості, впевненості, оптимізму, доброзичливості ($p \leq 0,001$).

Представники східної філософії разом з атеїстами і мусульманами створюють однорідну вибірку відносно критерію стресостійкості ($p \leq 0,001$) – вони виявляються більш стресостійкими порівняно з християнами. Представники східної філософії відзначаються високим рівнем духовного потенціалу, рефлексії, трансценденції, мотивації духовно-морального розвитку, загальної гармонійності характеру ($p \leq 0,001$) при відсутності духов-

но-релігійної спрямованості. За критеріями корисливості, принциповості, креативності, ригідності, педантизму, індивідуалізму й невротичності відмінностей між студентами різних віросповідань не виявлено (показники за цими якостями знаходяться у межах середнього рівня). Конформність в усіх вибірках студентів майже відсутня, що є ознакою юнацького максималізму. Нажаль, доводиться констатувати, що лицемірство значно виражено в усіх вибірках (середньостатистичні показники знаходяться на рівні вище середнього).

Підсумовуючи сказане вище, заключаємо, що усі студенти світських навчальних закладів за критерієм духовних і характерологічних якостей можна умовно поділити на три категорії: 1) атеїсти і мусульмани, які відрізняються низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру (незважаючи на високий рівень релігійності у мусульман), 2) представники християнських конфесій, які демонструють високий рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру, 3) представники східної філософії, які займають проміжне положення: вони мають високий рівень духовного потенціалу і загальної гармонійності характеру, при відсутності духовно-релігійної спрямованості і середньому рівні сформованості моральних і морально-комунікативних якостей. Таким чином, ми припускаємо, що морально-психологічне самовдосконалення на основі духовно-релігійного розвитку – є найважливішою умовою цілісної гармонізації характеру.

Далі розглянемо духовні й характерологічні відмінності представників різних професійних спеціальностей. У констатувальному експерименті брали участь представники 14 спеціальностей (у тому числі й загальноосвітніх навчальних закладів): 1 – загальноосвітній заклад (185 осіб), 2 – спорт (60 осіб), 3 – поглиблена англійська мова (108 осіб), 4 – природничо-математичний профіль (97 осіб), 5 – сфера обслуговування, (119 осіб), 6 – архітектура (42 особи), 7 – механіка (18 осіб), 8 – початкова освіта (171 особа), 9 – дизайн (50 осіб), 10 – музика (82 особи), 11 – хореографія (17 осіб), 12 – Викладач рідної мови і літератури (99 осіб), 13 – іноземна філологія (113 осіб), 14 – історія (127 осіб), 15 – менеджмент (25 осіб), 16 – практична психологія (134 особи), 17 – соціальна педагогіка (51 особа), 18 – фізико-математичний, (15 осіб) 19 – пастирське служіння (12 осіб), 20 – іконопис (18 осіб), 21 – регент (диригент церковного хору) (17 осіб), 22 – духовно-соціальне служіння (37 осіб), 23 – педагог-катехизатор (викладач закону Божого) (37 осіб), 24 – художнє мистецтво (36 осіб), 25 – інформатика (45 осіб). За допомогою t-

критерію Ст'юдента ми намагалися встановити найбільш значущий чинник гармонійності характеру – професійно-діяльнісний або духовний, порівнюючи рівень гармонійності характеру в представників споріднених професій: художників та іконописців, музикантів та регентів, практичних психологів і пастирів, педагогів-початківців і педагогів-катехизаторів, соціальних педагогів та представників духовно-соціального служіння.

Дослідження показало, що за критеріями характерологічних ознак існують однорідні вибірки різних професійних категорій. Загальна вибірка чітко поділяється на три категорії, які можна інтерпретувати як гуманітарний тип (що має м'який характер), технічний тип (представники якого відрізняються жорстким характером) і так звані «суміжні» типи, які за одними характеристиками наближаються до гуманітарного, а за іншими – до технічного типу. Ця закономірність дещо перегукується з ідеєю І. П. Павлова щодо художнього і розумового типів характеру, які зумовлені домінуванням першої або другої сигнальної системи особистості.

До «гуманітарного типу характеру» належать представники усіх духовних спеціальностей (пастир, регент, іконопис, духовно-соціальне служіння та педагог-катехизатор) і вчителі рідної мови і літератури, які лідирують за критерієм гармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів характеру. Проте ця категорія випробуваних демонструє найнижчі показники гармонійності психосоматичного компонента характеру, самопочуття, настрою, відчуття щастливості. При гармонійному характерологічному розвитку ці особливості компенсуються духовними якостями (духовним потенціалом, духовною спрямованістю, духовною мотивацією, релігійним досвідом), що сприяють духовно-моральній самоактуалізації особистості, яка відбувається саме у духовно-гуманітарному оточенні, адже оптимальне самоздійснення для цього типу полягає не в активній діяльності, а в духовному спогляданні (наука, мистецтво, релігія).

До проміжних типів, які більшою мірою тяжіють до гуманітаріїв, належать представники мистецьких спеціальностей, історії, початкової освіти і практичної психології.

Протилежну однорідну вибірку створюють представники технічного і спортивного напрямів (старшокласники спортивної і природничо-математичної школи, студенти фізико-математичного факультету, студенти за фахом «Інформатика», учні ПТНЗ за спеціальністю «Механіка»). Цей тип відрізняється жорсткістю й урівноваженістю характеру, високим рівнем стресостійкості, організованості, впевненості, гарним самопочуттям, відчуттям

щасливості, які поєднані з духовною «товстошкірістю» (низьким рівнем розвитку духовно-моральних і комунікативних якостей (духовного потенціалу, совісності, альтруїзму, відповідальності, чесності, доброзичливості, емпатії), натомість домінують егоцентризм, корисливість, лицемірство і навіть агресивність)). Цей тип ергічних осіб є потенційною основою успішності військової, адміністративної, технічної та інших видів активної предметної діяльності, вектор якої має бути спрямованим у конструктивне русло. Можемо припустити, що у цій категорії досліджуваних при несприятливих життєвих обставинах існує вірогідність дисгармонізації характеру по жорсткому типу (хоча ми не виключаємо можливості того, що окремі особи згодом зорієнтуються у бік духовного розвитку). Оскільки у зазначеній категорії спостерігається виражена егоцентрична та ділова спрямованість, тому гармонійне характероутворення особистості забезпечується завдяки свідомому духовному розвитку (формуванню мотивації духовного самоудосконалення, опанування духовно-моральними рисами) шляхом залучення людини до активної суспільно-корисної діяльності, допомоги потребуючим (з метою набуття навичок здійснення моральних вчинків).

Одразу до обох крайніх категорій (гуманітарної і технічної) тяжіють майбутні хореографи, яким притаманні риси як гуманітаріїв (окремі духовні якості) так і ознаки реалістично-спортивного типу (сила характеру, стресостійкість, оптимізм, позитивні самопочуття і настрої при низькому рівні толерантності). За критерієм креативності однорідну вибірку створюють музиканти, художники дизайнери, хореографи, іконописці, регенти, а також інформатики і менеджери, що підтверджує думку про те, що духовна творчість гармонізує характер людини, зближуючи гуманітарний і технічний типи особистості.

Крайні варіанти прояву характерологічних типів, зумовлених професійною спрямованістю (гуманітарною або технічною) в юнацькому віці являють собою потенційні форми розвитку характерологічних дисгармоній по м'якому або жорсткому напрямкам.

У представників гуманітарного типу, які є природно більш схильними до духовності, характерологічний розвиток пов'язаний з набуттям навичок психологічної саморегуляції. Якщо емоційно-вольова саморегуляція розвинена, характер є цілісним, сильним завдяки поєднанню волі з моральними якостями. У випадку несформованої емоційно-вольової саморегуляції високо розвинені емпатія, совісність, гіпер-відповідальність створюють підґрунтя для психологічної незахищеності людини, яка відчуває хронічні

душевні страждання. При дисгармонійному характерологічному розвитку (коли гуманітарій змушений існувати в умовах тривалих фізичних навантажень, емоційного дискомфорту, або у ворожому оточенні), починається процес соціально-психологічної дезадаптації внаслідок високої духовної чутливості та слабкої стресостійкості, що сприяє дисгармонізації характеру (ще більшому посиленню дисгармонійних рис).

У представників технічного типу психофізіологічне благополуччя протистоїть розвитку духовності (доки у людини все добре, вона безтурботно насолоджується життям, займається спортом, точними науками і не прагне до духовно-морального саморозвитку). Але зіткнення з життєвими труднощами спонукає одних людей замислитися і розпочати моральне самовдосконалення, гармонізацію характеру, а інші замикаються у власному егоцентризмі і пручаються особистісним змінам, що сприяє дисгармонізації їх характеру.

Отже, професійне середовище є важливим чинником характероутворення особистості. Рівномірний розвиток духовно-морального та емоційно-вольового компонентів забезпечує не тільки гармонійність характеру, а високий особистісний рівень (за термінологією О. Ф. Лазурського) і конструктивну актуалізацію здібностей людини.

Представники таких споріднених професій як художник й іконописець, музикант і регент мають такі спільні риси як емоційна стійкість, організованість, принциповість, але суттєво відрізняються за критеріями морально-комунікативних якостей (художники і музиканти на відміну від іконописців і регентів виявляються більш ригідними, марнославними, агресивними, менш доброзичливими, емпатійними і терплячими). Цей факт свідчить про духовну детермінацію моральної і комунікативної гармонійності характеру і діяльнісну детермінацію емоційно-вольових якостей.

Студенти за спеціальністю «Практична психологія» кардинально відрізняються від майбутніх пастирів за нижчим рівнем гармонійності морального, комунікативного і вольового компонентів характеру (пастирі виявились більш схильними до децентрації, що позначається на вищому рівні альтруїзму, совісності, толерантності, емоційної стійкості, а психологи виявились більш корисливими, егоцентричними, імпульсивними, нетерплячими, марнославними, але креативними). У більшості випадків практичні психологи належать до однорідної вибірки з менеджерами за такими ознаками як соціальна спрямованість, емоційна лабільність, оптимізм, гармонійність інтелектуального та емоційно-

почуттєвого компонентів характеру. Отже, сучасна система освіти сприяє формуванню освічених, інтелектуальних, але характерологічно-дисгармонійних психологів, креативність яких не обмежується духовно-моральними цінностями. Ця особливість зумовлює необхідність надання рекомендацій щодо обов'язкового введення до навчального курсу за спеціальністю «Практична психологія» спецкурсів духовно-морального спрямування.

Нами також виявлені значні характерологічні розбіжності між представниками споріднених професій педагогів-початківців та педагогів-катехізаторів за різними критеріями: педагоги-початківці мають нижчий рівень духовного потенціалу, гармонійності морального, інтелектуально-креативного, вольового, емоційно-почуттєвого і комунікативного компонентів характеру (моральних якостей, терплячості, толерантності) і вищий рівень соціальної спрямованості, егоцентризму, ригідності, емоційної лабільності, імпульсивності, тривожності, організованості, відчуття щастливості, гарного самопочуття й настрою ($p \leq 0,001$). Спільними якостями характеру між майбутніми педагогами-початківцями і викладачами закону Божого (катехізаторів) виявляється доброзичливість, емпатія, неагресивність, невпевненість, низька стресостійкість. Отже, в цілому представники обох спеціальностей мають певні дисгармонійні емоційно-почуттєві і психосоматичні риси характеру, але завдяки духовно-моральному самовдосконаленню майбутніх педагогів-катехізаторів їх кількість з віком значно знижується. Але духовна робота особистості над собою вартує їй гарного настрою і відчуття щастливості. Це є тим бар'єром, який здатна здолати лише людина, яка має сильну духовну мотивацію.

Між представниками споріднених професій «Соціальна педагогіка» і «Духовно-соціальне служіння» виявлено багато спільних рис характеру, які є основою соціальної діяльності, а саме: духовної мотивації, рефлексії, відповідальності, безкорисливості, гармонійності емоційно-почуттєвого компонента характеру. Спільними ознаками є також середній рівень педантизму, креативності, толерантності, ригідності, емоційної стійкості, стресостійкості, волі. Проте представники духовно-соціального служіння виявилися більш морально-комунікативними, терплячими, доброзичливими, емпатійними але принциповими ($p \leq 0,001$), а соціальні педагоги – більш психічно збудливими, тривожними, активними, впевненими, організованими і марнославно-демонстративними ($p \leq 0,001$).

Отже, аналіз характерологічних якостей представників споріднених духовних і

світських професій показав, що на процес характероутворення впливають духовно-особистісні чинники, що зумовлюють гармонійність характеру особистості, та діяльнісно-професійні чинники, які суттєво впливають на спрямованість діяльності і рівень життєвої активності юнаків та дівчат.

Також було виявлено цікаву психологічну закономірність: представники двох різних професій – духовного профілю (іконопис, соціальне служіння, пастир, педагог-катехізатор) і сфери обслуговування (кухар, бармен, перукар) – відрізняються найнижчими показниками настрою і відчуття щастливості ($p \leq 0,001$). Проте психологічні чинники зниженого настрою виявилися протилежними. Психологічний дискомфорт особистості (відчуття нещастливості), як правило, зумовлюється фрустрацією її певних потреб. Дослідження довело, що студенти духовного училища відрізняються високим рівнем домагань *стосовно себе*, що відбивають такі якості як високий рівень альтруїзму, совісності, рефлексії, інтернальності, нелицемірності, які свідчать про «*ауто-фрустрацію*», яка спрямована на власну особистість. Тобто, студенти ДНЗ мають високий рівень домагань стосовно власних морально-особистісних стандартів і відчують психологічні страждання, коли усвідомлюють свою недосконалість. На відміну від студентів духовного училища провідні потреби учнів ПТНЗ переробної промисловості спрямовані назовні, адже ця категорія випробуваних відрізняється вираженням егоцентризмом, екстернальністю, низьким рівнем духовної мотивації. Тобто, відчуття фрустрації і нещастливості в учнів ПТНЗ зумовлено незадоволенням саме егоцентричних потреб.

Отже, психологічні страждання особистості мають своїм джерелом як дефіцит духовно-моральних якостей (на прикладі учнів ПТНЗ), так і високо розвинені духовні риси (у студентів духовного училища). Таким чином, дисгармонійний психічний стан зумовлюється порушенням психологічної рівноваги між потребами особистості (духовними або матеріальними) і можливостями їх реалізації. Для гармонізації психічного стану доцільно розвивати креативні якості, які допомагають розглядати різні варіанти актуалізації особистісних ресурсів, реалізації власних потреб і долати ригідність як характерологічну дисгармонію, що спричиняє фрустрацію і викликає психологічний дискомфорт. Тому гармонізація характеру має спиратися на духовно-моральнісний підхід максимально враховуючи особливості характеру і мотивації людини.

Спираючись на результати дослідження, ми дійшли висновку, що на процес характероутворення впливають як духовно-особистісні, так і діяльнісно-професійні чинники. Духовно-особистісні чинники зумовлюють більшою мірою гармонійність характеру юнаків та дівчат, а професійні чинники суттєво впливають на спрямованість діяльності і рівень життєвої активності особистості.

Чинниками гармонізації характеру в юнацькому віці виступають: духовно-творча професійна діяльність, зосередженість на гармонійності об'єктів творчості, рівномірний розвиток усіх підструктур особистості, свідоме духовно-моральне самоудосконалення.

4.5. Психологічні особливості впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці

Гармонійність характеру у сполученні з духовністю є ознакою конструктивного особистісного розвитку. Проте, нажаль, так буває не завжди. На перший погляд, для вирішення психологічних проблем людини достатньо було б спрямовувати її в русло духовного розвитку. Але проблема полягає в тому, що саме характерологічні дисгармонії заважають особистості духовно розвиватись. Тобто, рівень духовного розвитку людини не завжди визначає рівень гармонійності її характеру і навпаки, гармонійність характеру, що забезпечує соціально-психологічну адаптацію особистості, ще не означає високого духовного рівня.

Для перевірки гіпотези щодо впливу духовних чинників на рівень гармонійності характеру було проведено дослідження впливу духовно-моральних детермінант на рівень гармонійності характеру за допомогою *методу полярних груп*, а також *кореляційного* та *регресійного* аналізу. У загальній вибірці були виділені підгрупи з гармонійним і дисгармонійним характером, серед яких визначено відсотковий розподіл юнаків і дівчат з різним рівнем духовного потенціалу. Далі було проведено порівняльний аналіз відсоткового співвідношення осіб з високим, середнім і низьким рівнем духовного потенціалу серед представників гармонійного і дисгармонійного характеру (рис. 4.69). Аналіз результатів показав, що у вибірці з дисгармонійним характером переважає відсоток представників низького (20,1%) та середнього (67,7%) рівня духовного потенціалу, а у вибірці з гармонійним характером значно превалюють юнаки і дівчата з високим рівнем духовного потенціалу (56,1%). Отже, гар-

монійність характеру безпосередньо пов'язана з духовним рівнем особистості. Ця особливість підтверджує наше положення про духовну детермінацію гармонійності характеру в юнацькому віці. Оскільки духовність тісно пов'язана з моральністю, то доцільно розглядати саме духовно-моральну детермінацію гармонійності характеру особистості.

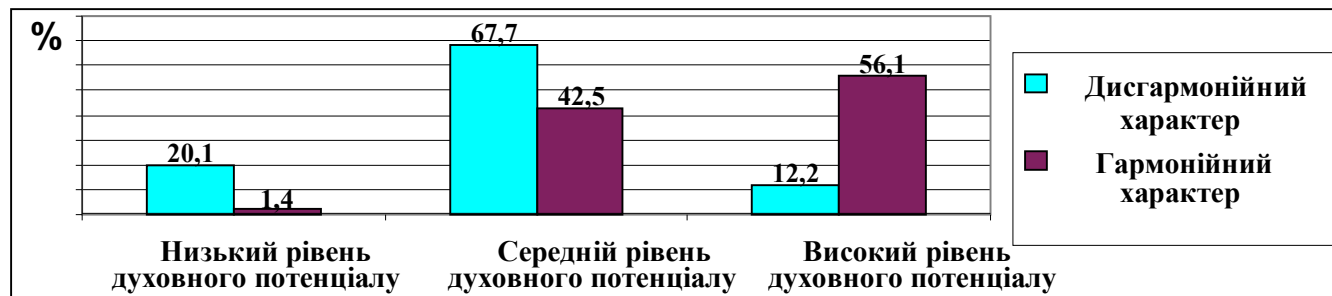

Рис. 4.69. Рівень духовного потенціалу у вибірках з дисгармонійним та гармонійним характером (у %).

Подальше дослідження спрямовано на виявлення *психологічних особливостей* духовно-моральної детермінації гармонійності характеру в юнацькому віці. Для установлення надійності й достовірності показників було проведено *кореляційний аналіз*. Виявлялися кореляційні зв'язки (далі – кореляції) між показниками гармонійності характеру і духовно-моральних детермінант, що дозволило встановити психологічні особливості духовно-моральної детермінації гармонійності характеру в юнацькому віці. Для встановлення напрямку детермінаційних впливів було визначено коефіцієнти регресії. Рівень достовірності перевірявся на підставі t-критерію Ст'юдента. Порівняльний аналіз кореляцій між показниками духовно-моральних детермінант і рис характеру ми проводили також у полярних вибірках: у вибірці з низьким рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу (далі – *дисгармонійній* вибірці), у вибірці з високим рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу (далі – *гармонійній* вибірці) та *загальній* вибірці. З метою встановлення напрямку детермінаційних впливів було визначено коефіцієнти регресії. Порівняльні таблиці інтеркореляційних зв'язків між показниками у полярних вибірках, а також коефіцієнти регресії наведено у Додатку Б.3 (табл. 3.1-3.23). Там, де регресійні залежності відсутні, нами наведено лише коефіцієнти кореляції у полярних вибірках.

Порівняльний аналіз інтеркореляційних зв'язків духовних показників з показниками особистісної спрямованості, гармонійності характеру, характерологічними рисами, показниками самопочуття, активності, настрою дозволив виявити наступні психологічні особливості духовно-моральної детермінації гармонійності характеру.

Перш за все привертають увагу досить дивні й цікаві кореляції між рисами характе-

ру та показниками статі й віку у полярних групах (Додаток Б.3, Табл. 3.23). Показник *статі* у дисгармонійній вибірці має зв'язки з багатьма характерологічними рисами: у юнаків – з діловою спрямованістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), урівноваженістю ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), силою ($r=0,31$; $p\leq 0,05$) і жорсткістю ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) характеру, індивідуалізмом ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), егоцентризмом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), терплячістю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і марнославством ($r=0,24$; $p\leq 0,05$); а у дівчат – із соціальною спрямованістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), релігійною потребою ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), м'якістю характеру ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), неврівноваженістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), безхарактерністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), моральними ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і комунікативними ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) якостями, емпатією ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що характерологічно-дисгармонійні юнаки і дівчата мають суттєві характерологічні розбіжності: юнаки – впевнені, індивідуалістичні, жорсткі у спілкуванні, марнославстві, урівноважені, вольові, стресостійкі, креативні; а дівчата – емоційною лабільні, неврівноважені, тривожні, невротичні, комунікабельні, моральні, емпатійні. Звідси витікає, що прояв дисгармоній характеру в юнаків відбувається переважно по жорстко-дисгармонійному типу, а у дівчат – по м'яко-дисгармонійному типу. З психологічної точки зору ці закономірності є доволі логічними.

Несподіваним виявився факт відсутності будь-яких кореляцій з рисами характеру за обома статями у гармонійній вибірці, що визначило для нас новий погляд на проблему статево-психологічних відмінностей, а саме: особистість, яка досягла високого рівня духовного потенціалу і гармонійності характеру, втрачає статево зумовленість розвитку певних рис і набуває свободи у духовно-моральному вимірі. Духовні й гармонійні юнаки і дівчата наближуються одне до одного у характерологічному плані. Це наштовхує на думку, що особистість, яка досягла високого рівня духовного потенціалу і гармонійності характеру, втрачає зумовленість суто психологічними (а можливо і матеріальними) законами і набуває свободи у духовно-моральному вимірі. Недарма у Біблії сказано: «Немає ні чоловічої статі, ні жіночої: тому що всі ви одне в Христі Ісусові» [33; Гал. 3:28], адже мова йде про духовну і гармонійну особистість, яка антиномічно поєднала у собі характерологічні ознаки обох статей. Отже, чим вище рівень гармонійності характеру представників чоловічої та

жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними.

Стосовно показника *віку* спостерігаємо протилежну закономірність: у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру кореляції віку з характерологічними рисами майже відсутні, водночас як у вибірці з високим рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру можемо спостерігати виражені кореляції з багатьма духовними характерологічними якостями: позитивні кореляції з духовною спрямованістю ($r=0,46$; $p\leq 0,01$), духовною мотивацією ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), духовно-релігійним досвідом ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), гармонійністю комунікативного компонента характеру ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), совісністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), скромністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$); негативні кореляції з егоцентризмом ($r= -0,27$; $p\leq 0,05$), соціальною спрямованістю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), жорсткістю характеру ($r= -0,28$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r= -0,30$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r= -0,36$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r= -0,29$; $p\leq 0,05$). Тобто, у дисгармонійних осіб вік не впливає на гармонізацію характеру, адже характерологічно дисгармонійна особистість не здатна конструктивно засвоювати життєвий досвід, а духовно-гармонійні особи набули високого рівня гармонійності характеру завдяки постійній роботі щодо духовно-морального самоудосконалення (тобто вони використовували час свого життя (вік) для гармонізації власного характеру). З цього випливає, що у характерологічно-дисгармонійних юнаків і дівчат вік не впливає на гармонізацію характеру, адже такі досліджувані не здатні конструктивно засвоювати життєвий досвід. Проте юнаки та дівчата з гармонійним характером завдяки моральному самовдосконаленню використовують час свого життя для гармонізації власного характеру і з віком долають егоцентризм і набувають ще більшої гармонійності.

Загальна гармонійність характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), духовно-релігійним досвідом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), патріотичністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), самопочуттям ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Розвитку загальної гармонійності характеру найбільш сприяють такі духовні чинники як децентрація ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), рефлексія ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), духовна спрямованість ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) особистості і відчуття щастливості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). Цікавим є факт наявності кореляцій між гармонійністю характеру і моральною самооцінкою ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), самопочуттям ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,21$; $p\leq 0,05$) у загальній і дисгармонійній вибірках і відсутністю цього зв'язку у духо-

вно-гармонійній вибірці. Інакше кажучи, психологічний стан характерологічно-дисгармонійних юнаків і дівчат залежить від самооцінки, самопочуття, активності і настрою, а у гармонійних детермінується лише духовною спрямованістю. Отже, психологічний стан дисгармонійних осіб зумовлюється психосоматичними чинниками (самопочуттям, настроєм) і самооцінкою у той час як характер духовно-гармонійних осіб не залежить від психосоматичних факторів та зовнішніх впливів. Це підтверджує гіпотезу про духовно-моральну самодетермінацію, яка має місце при гармонійному характері.

Аналогічна закономірність простежується стосовно кореляційних зв'язків гармонійності характеру з духовною спрямованістю ($r=0,32$; $p\leq 0,05$) і патріотичністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) (у гармонійній вибірці вони присутні, а у дисгармонійній відсутні). Також гармонійність характеру у загальній вибірці корелює з духовною мотивацією позитивно ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), а у дисгармонійній – негативно ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Отже, загальна гармонійність характеру у загальній та дисгармонійній вибірках визначається переважно впливом духовних і психосоматичних чинників, а у гармонійній вибірці – суто духовними факторами і визначається децентрацією, рефлексією, духовною спрямованістю і відчуттям щастливості.

Духовний потенціал має виражену позитивну кореляцію з духовно-релігійною спрямованістю ($r=0,50$; $p\leq 0,01$), моральною самооцінкою ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), цілісністю ($r=0,51$; $p\leq 0,01$), силою ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), м'якістю характеру ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), врівноваженістю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), загальною гармонійністю характеру ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) компонентів, а також з окремими рисами: з совісністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), альтруїзмом ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), відповідальністю ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), терплячістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), організованістю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), емпатією ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), креативністю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), принциповістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), неагресивністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). Також можна констатувати факт наявності кореляцій між духовним потенціалом з духовно-релігійною спрямованістю особистості і моральними якостями у гармонійній вибірці і відсутністю цього зв'язку у дисгармонійній. Регресійний аналіз між показником духовного потенціалу та іншими показниками, з якими він має значущі кореляції, показав, що у загальній та гармонійній вибірках духовний потен-

ціал зумовлений духовною особистісною спрямованістю ($r=0,50$; $p\leq 0,01$), а у дисгармонійній вибірці – соціальною спрямованістю ($r=0,22$; $p\leq 0,05$). Отже, духовна мотивація людини, яка має дисгармонійний характер, визначається соціальними факторами (схваленням або засудженням). За результатами регресійного аналізу чинниками детермінації розвитку духовного потенціалу виступають совісність, креативність, доброзичливість, емпатія, педантизм (у розумінні педантичної наполегливості). Егоїстична спрямованість знижує духовний потенціал особистості ($r=-0,48$; $p\leq 0,01$).

Духовно-моральні детермінанти мають наступні кореляційні і регресійні зв'язки. *Децентрація* позитивно корелює з духовною мотивацією ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), духовною спрямованістю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), духовно-релігійним досвідом ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), релігійною потребою ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), цілісністю характеру ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), його м'якістю ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), урівноваженістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) і силою ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), загальною гармонійністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), гармонійністю духовно-морального ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) компонентів, а також з такими рисами як совісність ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), відповідальність ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), чесність ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), толерантність ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), самоконтроль ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), терплячість ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), емоційна стійкість ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). Провідними чинниками розвитку децентрації виступають альтруїзм ($r=0,46$; $p\leq 0,01$), доброзичливість ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), емпатія ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), креативність ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). Перешкоджають розвитку децентрації егоїстична спрямованість ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$), егоцентризм ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), корисливість ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), лицемірство ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), збудливість ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$), агресивність ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці децентрація пов'язана з тривожністю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), конформізмом ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). Тобто, характерологічно-дисгармонійна людина долає егоїстичну замкнутість на себе деструктивним шляхом конформізму з метою зниження рівня невротичної тривожності.

Дослідження показало, що децентрація виступає головним духовно-моральним чинником гармонізації характеру і одночасно підсилюється вже сформованими духовно-моральними рисами. Тобто психологічні механізми духовного розвитку і гармонізації характеру тісно пов'язані між собою: духовність зумовлює розвиток духовно-моральних рис, які посилюють самі духовні якості і визначають подальшу цілісну гармонізацію характеру.

Слід зазначити, що усі духовні показники тісно корелюють між собою, тому у подальшому ми будемо говорити лише про кореляції духовних якостей з характерологічними. Наступні психологічні духовно-моральні детермінанти являють собою психологічні механізми духовного розвитку, що зумовлюють гармонізацію окремих компонентів характеру.

Рефлексія позитивно корелює із загальною гармонійністю характеру ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), його цілісністю ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), м'якістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), врівноваженістю ($r=0,26$), моральними рисами (совісністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), відповідальністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$)), організованістю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці рефлексія позитивно корелює з невротичністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$). Розвиток рефлексії зумовлюють духовна спрямованість ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), духовна мотивація ($r=0,46$; $p\leq 0,01$), а також емпатія ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), принциповість ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) і креативність ($r=0,31$; $p\leq 0,05$). Перешкоджає розвитку рефлексії егоїстична спрямованість ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$). Ми вважаємо за доцільне рекомендувати при моральному вихованні молоді (зокрема, при розвитку чесності, відповідальності) спиратися перш за все на розвиток рефлексії.

Трансценденція зумовлена сформованістю інших психологічних механізмів духовного розвитку і має аналогічні з рефлексією кореляційні зв'язки. Спостерігається позитивна кореляція трансценденції з гармонійністю емоційно-почуттєвого компонента характеру ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) та негативна кореляція з педантизмом ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$).

Усвідомлення загальної єдності також зумовлюється розвитком інших психологічних механізмів духовного розвитку, а також патріотичності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), релігійної потреби ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), емпатії ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), креативності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює з моральними рисами, м'якістю ($r=0,38$; $p\leq 0,01$) і силою ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) характеру.

Мотивація духовного розвитку має аналогічні кореляційні закономірності. Вона позитивно корелює цілісністю характеру ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), його з м'якістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) і моральними рисами, креативністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,26$; $p\leq 0,05$). Проте у дисгармонійній вибірці мотивація духовного розвитку зумовлюється емоційною лабільністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), має позитивні кореляції з неврівноваженістю ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), песимістичністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), лицемірством ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) і негативно позначається на гармонійності інтелектуально-креативного ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) компонентів, моральній самооцінці ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$), самоконтролю

лі ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$), що може свідчити про тимчасове загострення вольових, психосоматичних та інтелектуальних дисгармоній при початковому розвитку духовно-моральної мотивації. На наступному етапі духовного розвитку (якщо людина не повернулася до колишнього (бездуховного) способу життя) відбувається психологічна адаптація особистості, яка зумовлює подальшу гармонізацію її характеру (у духовно-гармонійній вибірці негативна кореляція між духовно-моральною мотивацією і гармонійністю характеру відсутня, натомість з'являється позитивна кореляція із загальною гармонійністю ($r = 0,23$; $p \leq 0,05$) і духовною спрямованістю ($r = 0,40$; $p \leq 0,01$)). Розвиток духовно-моральної мотивації у загальній і духовно-гармонійній вибірках зумовлюється рефлексією ($r = 0,23$; $p \leq 0,05$), трансценденцією ($r = 0,32$; $p \leq 0,05$), совісністю ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$), відповідальністю ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$), і негативно корелює з егоїстичною ($r = -0,35$; $p \leq 0,05$) і соціальною ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$) спрямованістю і конформізмом ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$). Отже, духовно-моральна мотивація суттєво впливає на характерологічний розвиток: на початковому етапі відбувається тимчасова дисгармонізація характеру, а згодом під впливом духовної спрямованості і психологічних механізмів духовного розвитку відбувається активна загальна гармонізація характеру.

Моральна самооцінка зумовлюється чесністю ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$), принциповістю ($r = 0,29$; $p \leq 0,05$), організованістю ($r = 0,29$; $p \leq 0,05$), доброзичливістю ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$), гарним самопочуттям ($r = 0,45$; $p \leq 0,01$) і настроєм ($r = 0,48$; $p \leq 0,01$). Вона позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$), децентрацією ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$), загальною гармонійністю характеру ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$), його цілісністю ($r = 0,38$; $p \leq 0,01$), силою ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$), урівноваженістю ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$) і м'якістю ($r = 0,29$; $p \leq 0,05$), а також емоційною стійкістю ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$), оптимізмом ($r = 0,36$; $p \leq 0,05$), доброзичливістю ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$), емпатією ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$), альтруїзмом ($r = 0,23$; $p \leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з песимізмом, невротичністю і суперечливістю характеру. Агресивність ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$) та індивідуалізм ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$) знижують моральну самооцінку. Тобто, духовний потенціал, гармонійний характер, гарне самопочуття і настрої підвищують моральну самооцінку, а комунікативні та емоційно-почуттєві дисгармонії зумовлюють її низький рівень.

Релігійна потреба у гармонійних осіб зумовлена розвитком духовної спрямованості ($r = 0,55$; $p \leq 0,01$), почуттям загальної єдності ($r = 0,41$; $p \leq 0,01$), доброзичливістю ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$) і позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,45$; $p \leq 0,01$), духовною мотиваці-

єю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), патріотизмом ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) компонентів, м'якістю характеру ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), совісністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з егоїстичною ($r= -0,36$; $p\leq 0,05$) і соціальною ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$) спрямованістю, жорсткістю характеру ($r= -0,25$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці релігійна потреба зумовлюється слабким самоконтролем ($r= -0,38$; $p\leq 0,01$) і пов'язана з егоцентризмом ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), безхарактерністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), педантизмом ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), конформізмом ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) при високому рівні відповідальності ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), дисгармонійністю інтелектуально-креативного ($r= -0,34$; $p\leq 0,05$) і вольового ($r= -0,23$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, а також з несформованістю креативності ($r= -0,35$; $p\leq 0,05$), урівноваженості характеру ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$). Тобто, до Бога починають звертатися переважно характерологічно дисгармонійні особи, які відчують себе слабкими і неспроможними внаслідок власної безхарактерності, егоїстичності при відсутності самоконтролю. Релігія для них – це засіб рятування від душевних страждань і спосіб вирішення егоїстичних проблем. Для духовно-гармонійних осіб релігійність виступає природною духовною потребою, яка сприяє гармонізації характеру і особистісному розвитку.

Духовно-релігійний досвід, який визначається релігійною потребою ($r=0,70$; $p\leq 0,01$), духовною спрямованістю ($r=0,90$; $p\leq 0,01$) і совісністю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), позитивно корелює з усіма духовними характеристиками (духовним потенціалом ($r=0,51$; $p\leq 0,01$), децентрацією ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), рефлексією ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), трансценденцією ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), почуттям єдності ($r=0,42$; $p\leq 0,01$), духовною мотивацією ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), патріотизмом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$)), а також з гармонійністю характеру ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,23$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з егоїстичною ($r= -0,63$; $p\leq 0,01$), соціальною ($r= -0,30$) і діловою спрямованістю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), гордістю ($r= -0,25$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r= -0,24$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r= -0,28$; $p\leq 0,05$), агресивністю ($r= -0,24$; $p\leq 0,05$) і марнославством ($r= -0,30$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці спостерігається негативна кореляція з рефлексією ($r= -0,25$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r= -0,23$; $p\leq 0,05$), лицемірством ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r= -0,29$; $p\leq 0,05$) при позитивній кореляції з ригідністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) і педантизмом ($r=0,25$;

$p \leq 0,05$), що свідчить про початковий «дисгармонійно-неадаптивний» період духовно-релігійного досвіду, коли людина безкомпромісно відстоює духовні принципи, але ще не набула духовної рефлексії й гармонійності характеру, що зумовлює її вперту і неадаптивну поведінку. Але згодом (у процесі духовного зростання за допомогою смирення відбувається гармонізація характеру: людина набуває м'якості характеру ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), гармонійності його духовно-морального ($r=0,34$; $p \leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,30$; $p \leq 0,05$) компонентів). Отже, гармонійність характеру визначає рівень релігійного досвіду особистості. Тобто, глибоко пізнати Бога може тільки гармонійна людина. Дисгармонійність характеру заважає актуалізації духовно-моральних релігійних цінностей. З іншого боку, релігійний досвід зумовлює засвоєння людиною духовно-моральних цінностей (любові, терпіння, смирення), що нівелює характерологічні дисгармонії (корисливість, збудливість, агресивність, марнославство) і сприяє гармонізації характеру.

Патріотичність як духовну якість визначають почуття загальної єдності ($r=0,24$; $p \leq 0,05$), альтруїзм ($r=0,27$; $p \leq 0,05$) і відсутність егоїстичної спрямованості ($r=-0,30$; $p \leq 0,05$). Патріотичність також має позитивну кореляцію з духовним потенціалом ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), децентрацією ($r=0,23$; $p \leq 0,05$), релігійним досвідом ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), загальною гармонійністю характеру ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), зокрема, з його цілісністю ($r=0,23$; $p \leq 0,05$) духовно-моральним ($r=0,27$; $p \leq 0,05$) і морально-комунікативним ($r=0,26$; $p \leq 0,05$) компонентами, доброзичливістю ($r=0,23$; $p \leq 0,05$). У гармонійній вибірці спостерігається позитивна кореляція зі скромністю ($r=0,28$; $p \leq 0,05$) і негативна кореляція з марнославством ($r=-0,27$; $p \leq 0,05$), стресостійкістю ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$) і жорсткістю характеру ($r=-0,28$; $p \leq 0,05$). Тобто, характерологічно-гармонійні патріоти не егоїстичні, не жорсткі, не марнославні, не агресивні, а навпаки – доброзичливі, альтруїстичні, релігійні, скромні.

Далі розглянемо кореляційні зв'язки особистісної спрямованості у загальній і полярних вибірках. *Егоїстична спрямованість* негативно корелює з усіма духовно-моральними детермінантами (духовним потенціалом ($r=-0,48$; $p \leq 0,01$), децентрацією ($r=-0,46$; $p \leq 0,01$), рефлексією ($r=-0,31$; $p \leq 0,05$), трансценденцією ($r=-0,36$; $p \leq 0,05$), почуттям єдності ($r=-0,35$; $p \leq 0,05$), релігійною потребою ($r=-0,36$; $p \leq 0,05$), патріотичністю ($r=-0,30$; $p \leq 0,05$)), а також із загальною гармонійністю характеру ($r=-0,41$; $p \leq 0,01$), гармонійністю духовно-морального ($r=-0,38$; $p \leq 0,01$), вольового ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=-0,38$) компонен-

тів, цілісністю ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), м'якістю ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) характеру, совісністю ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), скромністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). Проте виражена позитивна кореляція спостерігається з психічною збудливістю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), агресивністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), жорсткістю характеру ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці простежується зв'язок егоїстичної спрямованості з егоцентризмом ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і навіть гарним настроєм ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), що свідчить про перекрученість ставлень людини до інших людей, до себе, до світу в цілому. Егоїстична спрямованість детермінується розвитком егоцентризму ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), безвідповідальності (екстернальності) ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), лицемірства ($r=0,29$; $p\leq 0,05$). Перешкоджають егоїстичній спрямованості розвиток духовної мотивації ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=-0,36$; $p\leq 0,05$), відповідальності ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), доброзичливості ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) й набуття релігійного досвіду ($r=-0,63$; $p\leq 0,01$). Отже, статистичний аналіз емпіричних даних наочно свідчить про деструктивний вплив егоїстичної спрямованості особистості на гармонійність її характеру.

Соціальна спрямованість має кореляційні зв'язки з характерологічними рисами переважно у дисгармонійній вибірці: вона позитивно корелює з м'якістю характеру ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), негативна кореляція спостерігається з жорсткістю характеру ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Соціальна спрямованість детермінується гарним настроєм ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), децентрацією ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), почуттям єдності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), а також відсутністю педантизму ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) і духовно-релігійного досвіду ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Отже, соціальна спрямованість майже не впливає на рівень гармонійності характеру особистості, а виконує лише функцію психологічної компенсації, зниження тривожності й марнославного самоствердження при м'яко-дисгармонійному характері у ранньому юнацькому віці.

Ділова спрямованість також має кореляції з характерологічними рисами переважно у дисгармонійній вибірці. Вона зумовлюється індивідуалізмом ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), скромністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), відсутністю егоцентризму ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$) і духовно-релігійного досвіду ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). Ділова спрямованість позитивно корелює з гармонійністю психосоматичного компонента характеру ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), що свідчить

про предметну ергічність ділової особистості (за В. М. Русаловим). Негативна кореляція спостерігається між діловою спрямованістю і почуттям єдності ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) (тобто у поганому настрої людина усамітнюється і занурюється в роботу). Отже, ділова спрямованість також майже не впливає на рівень гармонійності характеру особистості.

Духовна спрямованість детермінується духовною мотивацією ($r=0,40$; $p\leq 0,01$) і релігійною потребою ($r=0,55$; $p\leq 0,01$). Вона позитивно корелює з усіма духовними показниками (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,35-0,55$; $p\leq 0,01$), загальною гармонійністю характеру ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), його цілісністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=0,21$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) компонентів, совісністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з егоцентризмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), безвідповідальністю (екстернальністю) ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), лицемірством ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці на відміну від гармонійної духовна спрямованість негативно корелює з альтруїзмом ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), м'якістю характеру ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), що можна інтерпретувати як початковий «дисгармонійно-ворожий» період духовного розвитку, коли людина в оточуючих бачить лише «бездуховних» ворогів. Але згодом (у процесі духовного зростання відбувається гармонізація характеру: особистість набуває м'якості характеру ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), гармонійності духовно-морального ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,38$; $p\leq 0,01$) компонентів. Отже духовна спрямованість разом з духовно-моральною мотивацією суттєво впливають на характерологічний розвиток. Проте на початковому етапі відбувається тимчасова дисгармонізація характеру, а згодом психологічних механізмів духовного розвитку відбувається загальна гармонізація характеру.

Далі розглянемо кореляції та регресії показників гармонійності компонентів характеру з духовними якостями (Додаток Б.3, табл. 3.9-3-11).

Найбільш виражені кореляційні і регресійні зв'язки між гармонійністю *духовно-морального* компонента характеру і духовною сферою особистості: духовним потенціалом ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), децентрацією ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), духовною мотивацією ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), духовною спрямованістю ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), релігійною потребою ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), духовно-

релігійним досвідом ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), відсутністю егоїстичної спрямованості ($r=-0,38$; $p\leq 0,01$). Проте детермінаційний вплив на гармонійність духовно-морального компонента здійснюють не духовні якості, а характерологічні: вольовий ($r=0,38$; $p\leq 0,01$) і комунікативний ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) компоненти характеру (зокрема, терплячість ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), доброзичливість ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), емпатія ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), відсутність агресивності ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), індивідуалізму ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), марнославства, психічної збудливості ($r=-0,37$; $p\leq 0,05$) і невротичності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$)). Гармонійність духовно-морального компонента визначає цілісність ($r=0,36$; $p\leq 0,05$) і м'якість ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) характеру. У дисгармонійній вибірці спостерігається негативна кореляція духовно-морального компонента характеру з психосоматичним компонентом ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), що свідчить про духовно-моральну кризу, яка сприяє тимчасовій дисгармонізації окремих компонентів характеру. Духовно-моральні риси (совісність, альтруїзм, відповідальність, чесність) високо корелюють між собою, з морально-комунікативними рисами (доброзичливістю, емпатією), вольовими якостями (самоконтролем, терплячістю) а також з духовним потенціалом і усіма духовними детермінантами (духовною спрямованістю, духовно-моральною мотивацією, моральною самооцінкою (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,24-0,41$; $p\leq 0,05$)), і детермінують розвиток децентрації. У дисгармонійній вибірці духовно-моральні риси корелюють з показниками тривожності, емоційної лабільності, песимізму, невротичності. Тобто, на початковому етапі розвиток духовно-моральних якостей тимчасово порушує соціально-психологічну адаптацію особистості.

Гармонійність *інтелектуально-креативного* компонента позитивно корелює з гармонійністю емоційно-почуттєвого ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) компонентів, з урівноваженістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), і силою ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) характеру, впевненістю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) особистості, що свідчить про гармонізуючу та психотерапевтичну функцію креативності. Інтелектуально-креативний компонент негативно корелює з суперечливістю характеру ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) емоційною лабільністю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) і зумовлюється відсутністю егоїстичної спрямованості ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) та безхарактерності ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$). Отже, інтелектуально-креативні якості слід розвивати на тлі вже сформованого сильного альтруїстичного характеру.

У дисгармонійній вибірці гармонійність креативно-інтелектуального компонента негативно корелює з духовними показниками (духовною мотивацією ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), релігійною потребою ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), совісністю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$)), гармонійністю комунікативного компонента характеру ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) (доброзичливістю ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$)) і зумовлюється недостатнім розвитком совісності, що може свідчити про компенсаторну функцію інтелектуально-креативних якостей при характерологічних дисгармоніях.

Інтелектуально-креативні риси (принциповість, креативність, толерантність) у гармонійному стані позитивно корелюють з духовним потенціалом, духовно-моральними, вольовими і психосоматичними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,27-0,42$; $p\leq 0,05$). Креативність поєднує між собою позитивними кореляціями духовний потенціал ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), вольові риси (самоконтроль ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), терплячість ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), організованість ($r=0,30$; $p\leq 0,05$)), емоційно-почуттєві якості (емоційна стійкість ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), впевненість ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), оптимізм ($r=0,31$; $p\leq 0,05$)) і гармонійність психосоматичного компонента характеру ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Толерантність пов'язана з духовно-моральним ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), вольовим ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативним ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) компонентами характеру, з його цілісністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), силою ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), урівноваженістю ($r=0,42$; $p\leq 0,01$). Принциповість поєднує духовний потенціал ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), чесність ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), організованість ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) і стресостійкість ($r=0,37$; $p\leq 0,01$). Проте при дисгармонійному характері інтелектуально-креативні риси пов'язані з морально-деструктивними якостями: принциповість позитивно корелює з жорсткістю характеру, психічною збудливістю, агресивністю; креативність пов'язана з егоцентризмом, корисливістю, що може стати засобом соціально-небезпечної творчості (шахрайства, злодійства).

Отже, інтелектуально-креативний компонент у структурі гармонійного характеру виконує роль своєрідного «буфера», поєднуючи між собою усі інші компоненти характеру, а при дисгармонійному характері виконує інструментальну функцію прагматичного самоствердження особистості. Звідси висновок: для конструктивного (гармонійного) функціонування інтелектуально-креативний компонент має бути органічно «вбудованим» в ієрархічну структуру характеру і спрямовуватися духовно-моральною мотивацією.

Гармонійність *вольового* компонента характеру має позитивну кореляцію з духовним потенціалом ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$),

емоційною стійкістю ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), оптимістичністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і зумовлюється розвитком децентрації ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), гармонійності духовно-морального ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), емоційно-почуттєвого ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) і комунікативного ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, а також його цілісністю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$), відсутністю егоцентризму ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), невротичності ($r=-0,40$; $p\leq 0,01$). Негативна кореляція вольового компонента спостерігається з корисливістю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), безвідповідальністю (екстернальністю) ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), лицемірством ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=-0,38$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$).

Вольові риси (самоконтроль, терплячість, організованість) у гармонійному стані також поєднують між собою різні компоненти характеру позитивними кореляціями: самоконтроль пов'язаний з децентрацією ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвим ($r=0,37$; $p\leq 0,01$) і психосоматичним ($r=0,38$; $p\leq 0,01$) компонентами, відповідальністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) і відчуттям щастливості ($r=0,26$; $p\leq 0,05$); терплячість позитивно корелює з духовним потенціалом ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), духовно-моральним ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і психосоматичним ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) компонентами, відповідальністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), скромністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$); організованість також корелює з духовним потенціалом ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), гармонійністю психосоматичного компонента ($r=0,26$; $p\leq 0,05$). Отже, вольовий компонент детермінується духовним потенціалом особистості і аналогічно інтелектуально-комунікативному поєднує між собою інші компоненти характеру. Вектор вольової активності зумовлюється впливом духовності і моральності. Морально-комунікативні риси, в основі яких полягає здатність до децентрації, зумовлюють гармонійність вольового компонента характеру, а деструктивні риси (корисливість, екстернальність, ригідність, агресивність) незважаючи на їх псевдо-вольову спрямованість, лише зумовлюють жорсткість характеру ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), яка сприяє розвитку вольових характерологічних дисгармоній і послаблює гармонійність вольового компонента.

Гармонійність *емоційно-почуттєвого* компонента не залежить від духовних якостей, а зумовлюється впливом лише вольового ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=0,40$;

$p \leq 0,01$) компонентів, а також активністю ($r=0,25$; $p \leq 0,05$), настроєм ($r=0,24$; $p \leq 0,05$), відсутністю ригідності ($r=-0,43$; $p \leq 0,01$), психічної збудливості ($r=-0,25$), імпульсивності ($r=-0,28$; $p \leq 0,05$), неврівноваженості ($r=-0,50$; $p \leq 0,05$), невротичності ($r=-0,37$; $p \leq 0,01$). У загальній та гармонійній вибірках простежується позитивна кореляція емоційно-почуттєвого компонента з інтелектуально-креативним ($r=0,29$; $p \leq 0,05$), урівноваженістю ($r=0,38$; $p \leq 0,01$), цілісністю характеру ($r=0,25$; $p \leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,37$; $p \leq 0,01$), самопочуттям ($r=0,25$; $p \leq 0,05$), та негативна кореляція з безхарактерністю ($r=-0,37$; $p \leq 0,01$), суперечливістю характеру ($r=-0,34$; $p \leq 0,05$), екстернальністю ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці гармонійність емоційно-почуттєвого компонента характеру негативно корелює з морально-комунікативним компонентом ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$), з м'якістю характеру ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$), совісністю ($r=-0,32$; $p \leq 0,05$), емпатією ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$), скромністю ($r=-0,34$; $p \leq 0,05$). Це можна інтерпретувати як тенденцію до відчуття людиною з жорстко-дисгармонійним характером емоційного дискомфорту при здійсненні морально-комунікативних дій (адже психопатична особистість нездатна до емпатії, совісності, оскільки при цьому вона втрачає емоційну рівновагу).

Емоційно-почуттєві якості (емоційна стійкість, впевненість, оптимізм) у гармонійному стані поєднані з вольовим, морально-комунікативним і психосоматичним компонентами: емоційна стійкість позитивно корелює з відповідальністю ($r=0,24$; $p \leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,33$; $p \leq 0,05$), креативністю ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), толерантністю ($r=0,42$; $p \leq 0,01$), самоконтролем ($r=0,54$; $p \leq 0,01$), терплячістю ($r=0,37$; $p \leq 0,01$), організованістю ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), гарним самопочуттям ($r=0,27$; $p \leq 0,05$), настроєм ($r=0,28$; $p \leq 0,05$). Впевненість зв'язана з креативністю ($r=0,37$; $p \leq 0,01$), самоконтролем ($r=0,37$; $p \leq 0,01$), стресостійкістю ($r=0,43$; $p \leq 0,01$), гарним самопочуттям ($r=0,34$; $p \leq 0,05$), настроєм ($r=0,29$; $p \leq 0,05$), активністю ($r=0,35$; $p \leq 0,05$); оптимізм має позитивні кореляції з моральною самооцінкою ($r=0,36$; $p \leq 0,05$), відповідальністю ($r=0,24$; $p \leq 0,05$), чесністю ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), креативністю ($r=0,31$), самоконтролем ($r=0,42$), доброзичливістю ($r=0,37$; $p \leq 0,01$), відчуттям щастливості ($r=0,44$). Проте, у дисгармонійній вибірці спостерігається зв'язок впевненості з жорсткістю характеру ($r=0,42$; $p \leq 0,01$), гордістю ($r=0,32$; $p \leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,41$; $p \leq 0,01$), марнославством ($r=0,40$; $p \leq 0,01$); оптимізм також пов'язаний з марнославством ($r=0,34$; $p \leq 0,05$) і егоїстичною спрямованістю ($r=0,25$; $p \leq 0,05$). Цей факт свідчить про те, що гармонійність емоційно-почуттєвого компонента характеру вимагає впливу належного духовно-морального спрямування почуттів людини. У

гармонійній вибірці існує негативна кореляція емоційно-почуттєвого компонента характеру з конформністю ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$), педантизмом ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$). Тобто у гармонійної людини негативні емоції виникають у відповідь на розвиток дисгармонійних якостей. Отже, у гармонійному стані емоційно-почуттєва сфера виконує функцію «морального барометра», розлад якого визначається розвитком характерологічних дисгармоній.

Гармонійність *морально-комунікативного* компонента характеру зумовлюється духовним потенціалом ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), зокрема, децентрацією ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), духовною спрямованістю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального компонента ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), цілісністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), м'якістю характеру ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), совісністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), відповідальністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), а також відсутністю егоїстичної спрямованості ($r=-0,38$; $p\leq 0,01$), невірності ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), жорсткості характеру ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$) і таких рис як безвідповідальність (екстернальність) ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), егоцентризм ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$), корисливість ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), лицемірство ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). Морально-комунікативні риси (доброзичливість, емпатія, скромність) зумовлені рівнем духовного потенціалу і ступенем сформованості психологічних механізмів духовного розвитку, духовної мотивації і духовно-релігійного досвіду (коефіцієнти кореляцій знаходяться у межах 0,36-0,47; $p\leq 0,01$). У гармонійному стані доброзичливість позитивно корелює з духовним потенціалом ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), моральною самооцінкою ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), духовно-моральним ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), і вольовим ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) компонентами характеру, а також з емоційною стійкістю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), оптимістичністю ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), гарним настроєм ($r=0,27$; $p\leq 0,05$); у показника емпатії спостерігаються аналогічні кореляції; скромність пов'язана з альтруїзмом і неагресивністю ($r=-0,47$; $p\leq 0,01$). У дисгармонійній вибірці існує негативна кореляція морально-комунікативних якостей з гармонійністю емоційно-почуттєвого ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), інтелектуально-креативного ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру (зокрема, з принциповістю ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), креативністю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$)) і позитивна кореляція з конформізмом ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,37$; $p\leq 0,01$). Іншими словами, особи з низьким рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу не вміють будувати моральні стосунки з іншими людьми: для пристосування до групи вони використовують стратегію конформізм-

му, залишаючись при цьому тривожними і лабільними, а інші дисгармонійні особи використовують протилежні деструктивну стратегію – нонконформізму, використовуючи принциповість і креативність не за призначенням, а в якості засобів протистояння групі.

Несподіваною виявилася особливість, що гармонійність морально-комунікативних якостей негативно корелює з психосоматичними й емоційно-почуттєвими якостями: зі стресостійкістю ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), самопочуттям ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$). Тобто, доброзичливими і емпатійними виявляються ті особи, які самі відчували, що таке погане самопочуття, невпевненість, стресонестійкість. Маючи розвинений духовний потенціал, вони добрі й здатні до любові, розуміння, прощення помилок інших людей.

Гармонійність *психосоматичного* компонента характеру в дисгармонійній вибірці негативно корелює з духовним потенціалом ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), децентрацією ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), духовною мотивацією ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) компонентів, зокрема, з відповідальністю ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), совісністю ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), м'якістю характеру ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$). У гармонійній вибірці існують позитивні кореляції психосоматичного компонента з силою характеру ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), самопочуттям ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), креативністю ($r=0,21$; $p\leq 0,05$). Показник стресостійкості позитивно корелює з гармонійністю інтелектуального компонента ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), самоконтролем ($r=0,30$), впевненістю ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), оптимістичністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), самопочуттям ($r=0,27$), активністю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,22$; $p\leq 0,05$). Розвиток стресостійкості зумовлюється гармонійністю інтелектуально-креативного ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) та емоційно-почуттєвого ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) компонентів, жорсткістю характеру ($r=0,37$), урівноваженістю ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), при відсутності ригідності ($r=-0,38$; $p\leq 0,01$), емоційної лабільності ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). Проте у дисгармонійній вибірці стресостійкість пов'язана з неформованістю духовно-морального ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,52$; $p\leq 0,01$), компонентів, гордістю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), агресивністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), відсутністю емпатії ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Отже, психосоматичний компонент характеру ніби протистоїть розвитку духовно-моральних і морально-комунікативних якостей.

Недарма у Священному Писанні сказано, що у немочі тілесній діє сила Божа [33]. Тілесна міць і стресостійкість надає людині гарного самопочуття, активності, що сприяє позитивному емоційному стану, креативності, але водночас сприяє «духовної товстошкірості». Тому для гармонізації характеру необхідно гармонійно розвивати усі його компоненти, не обмежуючись лише досягненням стану емоційно-фізичного комфорту.

Показник *самопочуття* зовсім не корелює з духовними показниками, але має позитивні кореляції з гармонійністю характеру ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), силою ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), урівноваженістю ($r=0,40$; $p\leq 0,01$). У загальній і гармонійній вибірках самопочуття визначає цілісність характеру ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), гармонійність психосоматичного компонента ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), стресостійкість ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), креативність ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), відсутність слабовілля ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), відчуття щастливості ($r=0,37$; $p\leq 0,01$); а у дисгармонійній вибірці гарне самопочуття зумовлює гармонійність емоційно-почуттєвого компонента ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) (емоційну стійкість ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), оптимізм ($r=0,47$; $p\leq 0,01$) і марнославство ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Тобто у дисгармонійних осіб емоційне благополуччя залежить від стану здоров'я. Цікавим фактом є позитивна кореляція самопочуття з і жорсткістю характеру ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) і негативна кореляція з гармонійністю морально-комунікативного компонента ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) (цим пояснюється тенденція «зриватися» на оточуючих під час поганого самопочуття). Також гарне самопочуття знижує рівень невротичності ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$), зумовлює активність ($r=0,56$; $p\leq 0,01$), гарний настрій ($r=0,58$; $p\leq 0,01$) і високу моральну самооцінку ($r=0,45$; $p\leq 0,01$).

Показник *активності* позитивно корелює з самопочуттям ($r=0,56$; $p\leq 0,01$), настроєм ($r=0,56$; $p\leq 0,01$), відчуттям щастливості ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,38$), загальною гармонійністю характеру ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), його цілісністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), урівноваженістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), гармонійністю інтелектуально-креативного ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=0,31$; $p\leq 0,05$) компонентів, зокрема, з креативністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), організованістю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), оптимістичністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), стресостійкістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з безхарактерністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), суперечливістю характеру ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$), слабовіллям ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=-0,40$; $p\leq 0,01$), невротичністю ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), скромністю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці активність негативно ко-

релює з духовною спрямованістю особистості ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) (адже на початковому етапі духовного розвитку людина стримує свою активність з метою надати їй виключно конструктивного спрямування). Отже, активність як індикатор гармонійного психологічного стану особистості відбиває її психосоматичне благополуччя, проявляється у креативних тенденціях і зумовлює гармонійність емоційно-почуттєвого компонента характеру.

Показник *настрою* зовсім не корелює з духовними і моральними якостями, але має виражену позитивну кореляцію з гармонійністю психосоматичного компонента ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), гарним самопочуттям ($r=0,58$; $p\leq 0,01$), активністю ($r=0,56$; $p\leq 0,01$), відчуттям щастливості ($r=0,50$), оптимістичністю ($r=0,58$; $p\leq 0,01$), високою самооцінкою ($r=0,48$; $p\leq 0,01$), впевненістю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), тобто відбиває стан психологічної адаптованості особистості. У загальній та дисгармонійній вибірках настроїв позитивно корелює із загальною гармонійністю характеру ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), гармонійністю емоційно-почуттєвого ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) компонента, доброзичливістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), відсутністю ригідності ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$). У загальній та духовно-гармонійній вибірках настроїв позитивно корелює з цілісністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), силою ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) характеру, урівноваженістю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці спостерігається позитивна кореляція з егоїстичною ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) і соціальною ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) спрямованістю і негативна кореляція з діловою спрямованістю ($r=-0,33$), песимізмом ($r=-0,58$; $p\leq 0,01$), екстернальністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), скромністю ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Отже, настроїв як і самопочуття є лише показниками емоційно-почуттєвого і психосоматичного благополуччя особистості, її соціально-психологічної адаптованості і жодним чином не відбиває духовно-морального стану людини (тобто, в гарному настрої можуть бути як духовні, так і бездуховні особи, але гармонійність характеру завжди супроводжується гарним настроєм). Але слід зауважити, що характерологічно дисгармонійні особи залежать від свого настрою, який зумовлюється переважно психосоматичними та емоційними факторами, а гармонійність характеру і психологічний стан духовно-гармонійних осіб – не залежить від настрою й інших психосоматичних та емоційно-почуттєвих факторів. Актуалізація креативності (творча діяльність) сприяє гарному настрою.

Відчуття щастливості також не залежить від духовного потенціалу і спрямованості особистості, але визначається загальною гармонійністю характеру ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), його

несуперечливістю ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), оптимістичністю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$), гарним настроєм ($r=0,50$; $p\leq 0,01$). Відчуття щастливості позитивно корелює із гармонійністю емоційно-почуттєвого ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) компонентів, силою ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) характеру, урівноваженістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), гарним самопочуттям ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), настроєм ($r=0,50$; $p\leq 0,01$), активністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,29$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з неврівноваженістю ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) характеру, емоційною лабільністю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), песимістичністю ($r=-0,51$; $p\leq 0,01$). З віком відчуття щастливості дещо знижується. Цікавим є факт, що на відчуття щастливості негативно впливає совісність ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) (доки не мучить сумління, людина відчувається щасливою). Отже, духовний розвиток не сприяє емоційній задоволеності людини, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Це може сприяти загостренню духовно-особистісних криз, для подолання яких необхідні стійка духовна мотивація і вольові якості.

Далі розглянемо кореляційні зв'язки показників дихотомічних критеріїв гармонійності характеру з показниками духовних якостей особистості.

Урівноваженість характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), децентрацією ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), рефлексією ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), відповідальністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), креативністю ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), гармонійністю психосоматичного компонента ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), гарним самопочуттям ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), активністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,31$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з суперечливістю характеру ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$), ригідністю ($r=-0,40$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці існує негативна кореляція з релігійною потребою ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$) і позитивні кореляції з педантизмом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), егоцентризмом ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), що свідчить про те, що корисливо-релігійна мотивація (прагнення до марнославного самоствердження і вирішення вузько особистих проблем засобами релігійності) перешкоджає розвитку врівноваженості характеру. Гармонійна урівноваженість зумовлюється переважно духовно-моральними чинниками.

Неврівноваженість характеру позитивно корелює з егоїстичною спрямованістю

($r=0,27$; $p\leq 0,05$), суперечливістю характеру ($r=0,59$; $p\leq 0,01$), корисливістю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), екстернальністю ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), лицемірством ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,40$), песимізмом ($r=0,46$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r=0,49$; $p\leq 0,01$), марнославством ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з децентрацією ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), вольовими якостями (самоконтролем ($r=-0,50$; $p\leq 0,01$), терплячістю ($r=-0,42$; $p\leq 0,01$), організованістю ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$)), емоційною стійкістю ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$), впевненістю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), самопочуттям ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці неврівноваженість характеру позитивно корелює з емпатією ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) і совісністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$). Поясненням даної закономірності може бути наступне припущення: егоїстична спрямованість зумовлює формування аморальних рис характеру, що порушує саморегуляцію особистості. При несформованості духовно-моральної сфери підвищена чутливість (емпатія) сприяє розвитку неврівноваженості і м'яко-характерологічних дисгармоній особистості.

Сила характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), децентрацією ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), рефлексією ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), трансценденцією ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), почуттям єдності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), інтелектуально-креативного ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), емоційно-почуттєвого ($r=0,37$; $p\leq 0,01$) і психосоматичного ($r=0,48$; $p\leq 0,01$) компонентів, а також з жорсткістю ($r=0,46$; $p\leq 0,01$) характеру, креативністю ($r=0,48$; $p\leq 0,01$), толерантністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), оптимізмом ($r=0,49$; $p\leq 0,01$), гарним самопочуттям ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), активністю ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), настроєм ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з безвідповідальністю (екстернальністю) ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), імпульсивністю ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), слабовіллям ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$), невротичністю ($r=-0,42$; $p\leq 0,01$). У дисгармонійній вибірці сила характеру позитивно корелює з агресивністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,51$; $p\leq 0,01$), марнославством ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), що зумовлює дисгармонійність морально-комунікативного компонента характеру ($r=-0,44$; $p\leq 0,01$). Отже, спрямовуючись духовним потенціалом, сила характеру сприяє подальшій його гармонізації, зумовлюючи духовно-

моральну саморегуляцію особистості. У разі необмеженості духовно-моральними регулятивами сила характеру спричиняє руйнівний вплив як на саму особистість, так і на її оточення.

Безхарактерність має позитивні кореляції з егоцентризмом ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), імпульсивністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) і невротичністю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$). Негативна кореляція спостерігається з організованістю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), самопочуттям ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці безхарактерність позитивно корелює з м'якістю характеру ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), доброзичливістю ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), скромністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), релігійною потребою ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) і негативно – з впевненістю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$) і принциповістю ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$). Ці закономірності розвитку безхарактерності свідчать про формування м'яко-дисгармонійного характеру, який являє собою «побічний психологічний ефект» початкового етапу релігійного розвитку особистості. Отже, безхарактерність виступає індикатором несформованості духовно-моральної саморегуляції.

Цілісність характеру позитивно корелює духовним потенціалом ($r=0,51$; $p\leq 0,01$), з усіма психологічними механізмами духовного розвитку (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,30-0,43$; $p\leq 0,05$), духовною спрямованістю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), альтруїзмом ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$), емпатією ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), толерантністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), терплячістю ($r=0,42$; $p\leq 0,01$), впевненістю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,45$). У загальній і гармонійній вибірках спостерігається кореляція з гарним самопочуттям ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) і негативна кореляція – з егоїстичною спрямованістю ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), безвідповідальністю (екстернальністю) ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), слабовіллям ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$), агресивністю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці з'являються позитивні кореляції цілісності характеру з педантизмом ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) при відсутності кореляцій з духовними показниками. Поясненням даної закономірності може бути наступне положення: духовно-моральні якості, воля і креативність є стрижнем харак-

терологічної цілісності, які в процесі гармонізації характеру зумовлюють і позитивні психосоматичні характеристики (самопочуття, активність, настрої), а за умови відсутності духовно-морального компонента компенсаторним психологічним механізмом виступає розвиток індивідуалізму, педантизму й марнославства.

Неповнота характеру має негативну кореляцію з гармонійністю майже усіх компонентів характеру: духовно-морального ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), інтелектуально-креативного ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), емоційно-почуттєвого ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), психосоматичного ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), а саме: з організованістю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$). Позитивна кореляція спостерігається з егоцентризмом ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), безвідповідальністю (екстернальністю) ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), психічною збудливістю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), імпульсивністю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), слабовіллям ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), емоційною лабільністю ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), тривожністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), песимізмом ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), невротичністю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r = 0,38$; $p\leq 0,01$). У дисгармонійній вибірці негативна кореляція спостерігається з моральною самооцінкою ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). Отже неповнота характеру є психологічною передумовою соціально-психологічної дезадаптації особистості.

М'якість характеру тісно пов'язана з духовним потенціалом ($r=0,47$; $p\leq 0,01$) і психологічними механізмами духовного розвитку (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,30-0,47$; $p\leq 0,01$), духовною спрямованістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), моральною самооцінкою ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), відповідальністю ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається з егоїстичною спрямованістю ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), егоцентризмом ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), агресивністю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці м'якість характеру позитивно корелює з егоїстичною ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і соціальною ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) спрямованістю, безхарактерністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), конформністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), ригідністю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$), невірноваженістю ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), слабовіллям ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,42$; $p\leq 0,01$), тривожністю ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), невротичністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$). Ці особливості дають основи для ствердження: при егоїстичній мотивації (пристосування до людей з метою уникнення емоційних страждань) особистості, яка не має духовно-морального стрижня, м'якість характеру визначає формування характерологічних дисгармоній невротичного типу, у той час як розвиток духовних де-

термінант зумовлює м'якість характеру зрілої, гармонійної особистості, яка спрямована на встановлення моральних взаємин з оточуючими.

Жорсткість характеру пов'язана з егоїстичною спрямованістю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), принциповістю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), психічною збудливістю ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), марнославством ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), гарним самопочуттям ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), настроєм ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), активністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$). Негативні кореляції спостерігаються з гармонійністю духовно-морального компонента характеру ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці жорсткість характеру має негативні кореляції з децентрацією ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), рефлексією ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), соціальною спрямованістю ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=-0,22$) і позитивно корелює з гармонійністю вольового компонента ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), педантизмом ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), лицемірством ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), імпульсивністю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), посилюється позитивний зв'язок з принциповістю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), креативністю ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), марнославством ($r=0,45$; $p\leq 0,01$).

Аналіз кореляцій характерологічних рис дозволяє зробити висновок: м'якість, жорсткість характеру, креативність, принциповість, емпатія, індивідуалізм, організованість, стресостійкість є морально-нейтральними якостями і можуть бути присутніми як при гармонійному, так і при дисгармонійному характерологічному розвитку в залежності від духовно-морального спрямування вектора особистісної спрямованості.

З порівняльного аналізу кореляційних і регресійних зв'язків між показниками духовного потенціалу і гармонійності характеру в полярних вибірках можна зробити ряд висновків.

Усі критерії гармонійності характеру мають позитивні кореляції з духовними показниками (духовним потенціалом, децентрацією, рефлексією, усвідомленням загальної єдності, духовною спрямованістю, духовно-моральною мотивацією, духовно-релігійним досвідом, патріотичністю). Ми не можемо констатувати факт односпрямованого детермінаційного впливу духовного потенціалу на процес гармонізації усіх компонентів характеру в юнацькому віці. Але ми можемо стверджувати, що духовний потенціал і гармонійність характеру взаємовпливають одне на одне. Розвиток духовного потенціалу сприяє гармонізації духовно-морального, морально-комунікативного і вольового компонентів характеру. Водночас певні конструктивні риси (совісність, креативність, емпатія, доброзичливість) зу-

мовляють зростання духовного потенціалу. Тобто, гармонійний характер є психологічною передумовою і одночасно результатом духовного розвитку особистості в юнацькому віці. Психологічний стан характерологічно-гармонійних юнаків і дівчат не залежить від самопочуття, настрою, самооцінки та зовнішніх впливів, водночас як психологічний стан характерологічно-дисгармонійних осіб детермінується психосоматичними та зовнішніми чинниками. Духовно-моральний і морально-комунікативний компоненти характеру зумовлюються розвитком духовного потенціалу особистості й позитивно корелюють з інтелектуально-креативним і вольовим компонентами. Психосоматичний та емоційно-почуттєвий компоненти у характерологічно-дисгармонійних юнаків і дівчат мають негативну кореляцію з духовними потенціалом і також позитивно корелюють з інтелектуально-креативним і вольовим компонентами. Отже, ми бачимо у дисгармонійній вибірці феномен внутрішньоособистісного протистояння духовно-морального і психосоматичного компонентів.

Таким чином, статистичний аналіз доводить, що в структурі гармонійного характеру особистості юнацького віку всі компоненти позитивно корелюють між собою. Однак у структурі дисгармонійного характеру існує внутрішній конфлікт між духовно-моральним та морально-комунікативним компонентами, з одного боку, і психосоматичним та емоційно-почуттєвим компонентами, з іншого боку (психосоматичні та емоційно-почуттєві риси ніби протистоять розвитку духовно-моральних якостей) (рис. 4.70).

Гармонійний характер: цілісний

Дисгармонійний характер: внутрішньо-конфліктний

Рис. 4.70. Схема взаємозв'язків між компонентами характеру юнаків та дівчат.

Умовні позначення: $\longrightarrow$ – позитивна кореляція; $\longrightarrow$ – негативна кореляція.

Недарма апостол Павло зауважує, що плоть воює проти відродженого людського Духу, а Дух – проти плоті, адже «Плоть бажає того, що противне духу, а дух – того, що противне плоті» [33; Гал. 5:17]. Тобто, в особистості співіснують дві протилежні тенденції: психосоматична активність, яка тісно пов'язана з почуттями, і духовно-моральна активність. Розвиток кожної з них у дисгармонійно-характерологічному стані виключає роз-

виток іншої. Тобто, апостол Павло говорить про конфлікт між плоттю й духом але він не говорить про дуалізм або вроджену дисгармонію тіла й душі. Наявність цього внутрішньоособистісного конфлікту наочно продемонстрували результати нашого дослідження.

Ми вбачаємо конструктивний напрямок розв'язання конфлікту між духовно-моральним і психосоматичним компонентами характеру у наступній логіці гармонізації характеру особистості. Гармонійність психосоматичного компонента характеру є фактором лише емоційного благополуччя юнаків та дівчат і не визначає духовно-морального розвитку особистості. Вона може лише опосередковано через розвиток енергетичного потенціалу, через зміцнення волі і створення позитивного емоційного фону сприяти розвитку врівноваженості характеру, соціально-психологічній адаптації людини та її творчій діяльності. Проте односпрямований акцент на соціально-психологічній адаптації знижує духовний і морально-комунікативний потенціал особистості.

Інтелектуально-креативний і вольовий компоненти характеру виступають посередниками між духовним і природно-енергетичним потенціалом особистості (адже мають виражені позитивні кореляції як з духовним потенціалом, духовно-моральним і морально-комунікативним компонентами, так і з емоційно-почуттєвим і психосоматичним компонентами характеру). Розвиток духовно-моральних якостей сприяє зміцненню зв'язку духовного потенціалу з розумом (інтелектуально-креативним компонентом) і волею (вольовим компонентом характеру) і надання останнім духовно-моральної спрямованості. Враховуючи позитивні кореляції інтелектуально-креативного і вольового компонентів з емоційно-почуттєвим і психосоматичним компонентами, зробимо висновок: духовно-моральна спрямованість розуму і волі, яка формується внаслідок впливу духовного потенціалу особистості, здатна здійснювати опосередкований гармонізуючий вплив на почуття і тіло. Таким чином, за рахунок гармонізуючого впливу духовного потенціалу на духовно-моральні, морально-комунікативні, креативно-інтелектуальні і вольові риси характеру, а останніх на емоційно-почуттєві і психосоматичні якості відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру.

Отже, для конструктивного розв'язання цього протиріччя доцільно використовувати інтелектуально-креативний і вольовий компоненти як посередників, адже вони мають позитивні кореляції і з духовно-моральним та морально-комунікативним компонен-

тами характеру, і з емоційно-почуттєвим та психосоматичним компонентами. Актуалізація духовно-моральних детермінант має сприяти зміцненню їх зв'язку з інтелектуально-креативним і вольовим якістьми і надавати останнім духовно-моральної спрямованості. За рахунок гармонізуючого впливу духовних детермінант на інтелектуально-креативні й вольові риси, а останніх на емоційно-почуттєві та психосоматичні риси відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру. Отже, в нашому дослідженні була підтверджена гіпотеза стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру.

Таким чином, ми підтверджуємо нашу гіпотезу стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру особистості.

На наступному етапі констатувального експерименту було здійснено статистичну обробку експериментальних даних за допомогою факторного аналізу, який також проводився у загальній та полярних вибірках. Фактори – це угруповання тісно пов'язаних між собою показників. Фактор являє собою причину спільної мінливості декількох вихідних змінних.

Нами було визначено 3 основних факторів які співвідносяться з духовно-гармонійним, м'яко-дисгармонійним і жорстко-дисгармонійним типами характеру, і 12 додаткових факторів що являють собою підтипи гармонійного і дисгармонійного характерів в юнацькому віці. Інтерпретація факторів проводилась також шляхом їх порівняння у полярних групах (Додаток Б.4, Табл. 4.1). Розглянемо детально основні характерологічні фактори.

1. Фактор *духовно-моральної саморегуляції* – являє собою єдність розвинутого духовного потенціалу і загальної гармонійності характеру, що визначається сформованістю усіх компонентів (духовно-морального, морально-комунікативного, креативно-інтелектуального, вольового, емоційно-почуттєвого, психосоматичного) та показників активності, гарного самопочуття, настрою, відчуття щастливості. Визначимо відмінності духовно-моральної саморегуляції у полярних вибірках. У духовно-гармонійній вибірці духовно-моральна саморегуляція не залежить від емоційного стану і самооцінки особистості, а зумовлюється релігійною потребою, духовною спрямованістю (при відсутності егоїстичної і соціальної) і позначається на гармонійності усіх компонентів характеру, водночас як у дисгармонійній вибірці саморегуляція зумовлена моральною самооцінкою і соціальною спрямованістю (при відсутності духовної) і сприяє гармонізації лише духовно-морального, емоційно-почуттєвого, вольового і морально-комунікативного компонентів (тобто інтеле-

ктуально-креативний і психосоматичний компоненти у саморегуляції не задіяні). У дисгармонійній вибірці на відміну від гармонійної саморегуляція не пов'язана з емоційною лабільністю, тривожністю, агресивністю, а зумовлюється лише емпатією, оптимістичністю і відчуттям щастливості, що дає основи для припущення щодо її неповноцінної сформованості, адже за умов наявності негативних емоцій вольовий компонент саморегуляції не справляє належним чином. Отже, основною детермінантою духовно-моральної саморегуляції виступає духовна спрямованість особистості.

2. Фактор *дисгармонійності характеру по м'якому типу* впливає більшою мірою на дівчат, ніж на юнаків і полягає у сполученні високого рівня духовного потенціалу, духовних детермінант, духовно-моральних рис (совісності, відповідальності, альтруїзму, чесності) морально-комунікативних якостей при несформованості самоконтролю, стресостійкості й дисгармонійності інтелектуально-креативного, емоційно-почуттєвого, вольового і психосоматичного компонентів характеру, що проявляється у ригідності, педантизму, відсутності емоційної лабільності, тривожності, невпевненості, песимізму і позначається на зниженні показників особистого благополуччя людини.

Зазначений фактор має суттєві відмінності у гармонійній і дисгармонійній вибірках. У гармонійній вибірці дисгармонійність по м'якому типу зумовлена соціальною спрямованістю при несформованості психологічних механізмів конструктивної комунікації, що проявляється суперечливим поєднанням екстернальності, принциповості й високого рівня конформності, але не знижує моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою. У дисгармонійній вибірці при сформованості духовного потенціалу, духовної мотивації, совісності, відповідальності, чесності спостерігається виражений комплекс деструктивних якостей: егоцентризму, екстернальності, лицемірства, психічної збудливості, імпульсивності, агресивності, марнославства, індивідуалізму, невротичності, що знижує самопочуття, активність, настрої. Отже для гармонізації м'яко-дисгармонійного характеру психотерапевтичний вплив слід спрямувати на корекцію егоцентризму, екстернальності, лицемірства, агресивності, марнославства шляхом формування лагідності, позитивного сприйняття світу, засвоєння моральних цінностей (адже чим більш дисгармонійний характер має людина, тим більше вона потребує моральних обмежень, які сприяють розвитку самоконтролю, стресостійкості, зміцнюючи психологічну саморегуляцію особистості).

3. Фактор *дисгармонійності характеру по жорсткому типу* є чинником формування, стенічного, сильного і жорсткого характеру особистості юнацького віку, яка має розвинуті інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний компоненти при дисгармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів і низькому рівні духовного потенціалу. Цей фактор можна назвати фактором розвитку психопатичного характеру, який, зумовлюючись егоїстичною і діловою спрямованістю, сприяє розвитку волі, самоконтролю, організованості, стресостійкості, егоцентризму, корисливості, безвідповідальності (екстернальності), агресивності, принциповості, креативності, що забезпечує гарне самопочуття, настрої, активність і відчуття щасливості. Така людина, не обтяжуючи себе моральними якостями (совісністю, альтруїзмом, доброзичливістю, емпатією), відчуває себе в зоні емоційного комфорту, проте створює незручності та емоційні страждання іншим людям своїм жорстким, безвідповідальним ставленням до них. Слід зазначити, що відмінності цього фактору у гармонійній та дисгармонійній вибірках незначні і полягають лише в тому, що у дисгармонійній вибірці особистість, яка знаходиться під впливом зазначеного фактору, відчуває більш виражений емоційний комфорт, вольову і психосоматичну міцність (тобто її зовсім не турбує власна аморальна поведінка і деструктивні почуття, вона звикла до такого стану і стенічно відстоює свою життєву позицію, незважаючи на потреби інших людей).

Серед додаткових факторів було визначено 12 факторів, які умовно можна співвіднести з типами гармонійності характеру (духовно-гармонійним, м'яко-дисгармонійним, жорстко-дисгармонійним і глибоко-дисгармонійним). До факторів, що визначають духовно гармонійні підтипи характеру належать: фактори «ергічності», «патріотичності» й «чоловічої шляхетності». До підтипів м'яко-дисгармонійного характеру належать підтипи, що зумовлені факторами «початкової релігійності», «релігійно-егоїстичної спрямованості», «легко-важкої безтурботності» і «слабовілля». До підтипів жорстко-дисгармонійного характеру належать підтипи, що зумовлені факторами «брутальної мужності» та «індивідуалізму». Фактори «суперечливості характеру», «егоцентричного інфантилізму» і «мізантропічного егоцентризму» визначають підтипи глибоко-дисгармонійного характеру.

Розглянемо фактори, що визначають підтипи гармонійного характеру (Додаток Б.4, табл. 4.2). Фактор *предметної ергічності* проявляється в активності, відповідальності, тер-

плячості, принциповості, стресостійкості, відсутності слабовілля, що зумовлені діловою спрямованістю при відсутності соціальної спрямованості. У назві цього фактору ми використовували термінологію В. М. Русалова, який звертав увагу на те, що взаємодія людини з предметним (суб'єкт-об'єктним) середовищем впливає на формування її динамічних характеристик. Предметна ергічність – це надлишок сил, енергії, що зумовлює прагнення до розумової й фізичної напруги. У гармонійній вибірці ергічність зумовлюється усвідомленням єдності, патріотичністю, вона пов'язана з гармонійністю духовно-морального компонента і супроводжується оптимізмом і відчуттям щастливості. У дисгармонійній вибірці ергічність не супроводжується відчуттям щастливості, оскільки визначається сполученням духовно-моральної мотивації з суперечливим поєднанням конструктивних і деструктивних моральних якостей (совісності, відповідальності з корисливістю, нечесністю, безвідповідальністю (екстернальністю)). Отже, ергічність характерологічно-дисгармонійних осіб не дає морального задоволення, оскільки зумовлюється прагматично-корисливими мотивами. Адже, конструктивність реалізації будь-якого прагнення має забезпечуватися лише духовно-моральною мотивацією.

Фактор *чоловічої шляхетності* – це сила характеру, що зумовлена духовно-моральною мотивацією, совісністю, відповідальністю. Цей фактор в обох вибірках притаманний юнакам, що надає підстави для віднесення його до суто чоловічих факторів. У гармонійній вибірці чоловіча шляхетність проявляється у м'якості характеру, емпатії, совісності, відповідальності, які зумовлені здатністю юнаків до децентрації при ще несформованій толерантності (саме цим пояснюється зайва категоричність молодих людей у романтичних стосунках). Низькі показники самопочуття «шляхетних юнаків» у гармонійній вибірці визначають психологічний портрет тендітного романтичного інтелігента, який бере на себе відповідальність у побудові взаємин. У дисгармонійній вибірці цей фактор представлений совісними, стресостійкими, патріотичними юнаками, хоча дещо егоцентричними й агресивними – це типаж «лицаря», який прагне силою довести свою чоловічу шляхетність.

Фактор *патріотичності* свідчить про духовно-патріотичну спрямованість юнаків і дівчат, яка ґрунтується на гармонійності духовно-морального і психосоматичного компонентів характеру, стресостійкості, альтруїзмі, нелицемірності при наявності психічної збудливості. У гармонійній вибірці патріотичність притаманна більш юнакам з релігійною потре-

бою, альтруїзмом. У дисгармонійній вибірці патріотичність зумовлена духовною спрямованістю почуттям єдності, духовно-моральною мотивацією, релігійним досвідом у поєднанні з безхарактерністю, конформністю, відсутністю рефлексії, суперечливістю характеру: чесністю але безвідповідальністю, слабовіллям при нервово-психічній стійкості. Ці особливості надають основи для припущення, що патріотичність виступає в якості форми самореалізації для духовно-незрілих юнаків та дівчат, які маючи «благі наміри», ще не набули конструктивного духовно-особистісного досвіду, тому прагнуть приєднатися до національної спільноти з метою досягнення вищої мети. Про це свідчать альтруїзм у сполученні з безхарактерністю, конформністю, екстернальністю, безвідповідальністю, слабовіллям, які присутні у факторі патріотичності навіть у гармонійній вибірці. Проте ми відносимо фактор патріотизму до факторів гармонійності характеру, який на певному етапі особистісного зростання допомагає юнакам і дівчатам розвинути і конструктивно реалізувати свій духовний потенціал.

Розглянемо фактори, що являють собою підтипи дисгармонійних типів характеру (див. Додаток Б.4, табл.4.3-4.5). Фактор *легковажної безтурботності* притаманний переважно дівчатам старшого юнацького віку і являє собою сполучення несформованості духовно-морального, вольового і психосоматичного компонентів, з почуттям щастливості, легкістю, оптимізмом, неврівноваженістю і слабовіллям. У дисгармонійній вибірці ці дівчата характеризуються духовною спрямованістю, розвинутою рефлексією, духовною мотивацією, чесністю, неагресивністю, але водночас вони відзначаються дисгармонійністю вольового компонента: безвідповідальністю, імпульсивністю, нетерплячістю, слабовіллям, відсутністю стресостійкості та альтруїзму. У гармонійній вибірці цей фактор пов'язаний з гарним настроєм, розвитком самоконтролю, емоційної стійкості, оптимізму у сполученні з корисливістю, екстернальністю, лицемірством. Про дисгармонійність цього стану свідчить невротичність (нервово-психічна ослабленість) як реакція на неузгодженість духовно-морального та вольового компонентів характеру, адже у гармонійному стані воля має спрямовуватись саме духовно-моральними якостями. Отже фактор легковажної безтурботності сприяє поглибленню дисгармонійності характеру, оскільки перешкоджає розвитку духовно-моральної саморегуляції юнаків та дівчат.

Фактор *початкової релігійності* проявляється у сполученні духовно-релігійних якостей (духовного потенціалу, трансценденції, почуття єдності, релігійної спрямованості (при

відсутності соціальної), релігійної потреби) та дисгармонійністю духовно-морального й інтелектуально-креативного компонентів характеру (низький рівень чесності, принциповості, креативності) при підвищеному настрої і оптимізмі. У дисгармонійній вибірці цей фактор пов'язаний з несформованістю децентрації і моральних рис (чесності, альтруїзму, толерантності) при високому рівні егоцентризму, корисливості, екстернальності, конформності, що свідчить про початковий рівень релігійності, яка за супроводжується ханжеством (коли людина лише декларує духовні цінності, не маючи навичок духовно-моральних дій, які формуються за умови тривалого духовно-морального самовдосконалення). У дисгармонійній вибірці цей фактор пов'язаний з емоційною стійкістю при відсутності імпульсивності і психічної збудливості, що може пояснюватися початковим розвитком психологічної саморегуляції. У гармонійній вибірці спостерігається зв'язок початкової релігійності з рефлексією, духовно-моральною мотивацією, духовною і діловою спрямованістю, урівноваженістю, силою і жорсткістю характеру, принциповістю, креативністю, стресостійкістю, неконформністю, що свідчить про конструктивні зрушення у характерологічному розвитку під впливом початкової релігійності. Показниками характерологічної дисгармонійності залишаються індивідуалізм, недоброзичливість, лицемірство при низьких показниках моральної самооцінки, настрою, відчуття щастливості, які відбивають психологічну реакцію релігійної свідомості на невідповідність власного характеру декларованим духовно-моральним стандартам. Отже, фактор початкової релігійності можна віднести до факторів «умовної дисгармонійності», яка виникає на перших етапах духовно-морального розвитку особистості, а згодом нівелюється завдяки розвитку духовно-моральної саморегуляції.

Фактор *слабовілля* зумовлений соціальною спрямованістю, низькою моральною самооцінкою і проявляється у недисциплінованості, безхарактерності й самопотуранні, схильності до брехливості, коли людина дозволяє собі поводитись безпринципно, безвідповідально, проте доволі толерантно до інших людей. У дисгармонійній вибірці фактор слабовілля представлений переважно особами, молодшими за віком, і пов'язаний з розвитком суперечливих тенденцій: духовними якостями, з одного боку, і агресивності, стресостійкості при відсутності рефлексії, організованості, з іншого. У гармонійній вибірці фактор слабовілля пов'язаний з усвідомленням єдності, м'якістю характеру, емпатією, толерантністю при відсутності духовної спрямованості. Слабовілля є фактором розвитку м'яко-дисгармонійного

характеру, оскільки відзначається недостатністю емоційно-вольової саморегуляції юнацтва.

Фактор *релігійно-егоцентричної спрямованості* представлений переважно дівчатами молодшого віку. Він тісно пов'язаний з попередньо описаним фактором початкової релігійності і зумовлений прагматичною установкою людини, яка щойно звернулася до Бога: я буду вірити у Бога, якщо Він допоможе мені у житті (наприклад, вдало одружитися, вступити до вишу, отримати прибуток тощо). Зазначений фактор зумовлений домінуванням егоїстичної і духовно-релігійної спрямованості, егоцентризмом, лицемірством, низьким рівнем духовного потенціалу, нездатністю до децентрації, нетерплячістю, небажанням працювати над собою і працювати взагалі (відсутність ділової спрямованості). У дисгармонійній вибірці цей фактор пов'язаний з несформованістю рефлексії, мотивації духовно-морального розвитку при наявності релігійного досвіду, гарного настрою і високої моральної самооцінки, безвідповідальності, педантизму, принциповості, нетолерантності, що складають передумови для висування високих вимог до оточуючих (у тому числі й до Бога). У гармонійній вибірці цей фактор відзначається наявністю відповідальності, толерантності, відсутності психічної збудливості, індивідуалізму, що свідчить про процес конструктивних змін у системі ставлень особистості до інших людей під впливом духовно-релігійної спрямованості. Отже, релігійність у сполученні з егоїстично-прагматичними рисами характеру на початковому етапі сприяє їх загостренню, але за умови духовно-моральної роботи над собою поступово відбувається конструктивна перебудова характеру.

Фактор *брутальної мужності* представлений чоловічою статтю і зумовлений переважно діловою спрямованістю (при низькому рівні духовного потенціалу) і розвинутою волею, що визначає самоконтроль, жорсткість, силу характеру, емоційну стійкість, креативність, корисливість. Індивідуалізм, скромність, песимізм і відчуття нещасливості відбивають стан соціально-психологічної дезадаптації юнаків (особистість живе у своєму світі, уникає спілкування, спрямована переважно на працю і не відчуває себе щасливою). У гармонійній вибірці виражені урівноваженість характеру, вольові якості: терплячість, організованість, педантизм при дисгармонійності інтелектуально-креативного компонента, безвідповідальності, лицемірстві, низьких показниках самопочуття, активності, настрою, що визначає усамітнений, але спокійний стиль життя. Дисгармонійна вибірка відрізняється значно зниженими духовними показниками (духовного потенціалу, децентрації, рефлексії,

усвідомлення єдності), відсутністю соціальної спрямованості, дисгармонійністю емоційно-почуттєвого компонента характеру, слабовіллям, неорганізованістю, які сполучаються з доброзичливістю й толерантністю. Отже, фактор брутальної мужності зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію юнаків та дівчат, що сприяє зниженню показників їх самопочуття, активності й настрою.

Фактор *індивідуалізму* визначається егоцентризмом, низькою моральною самооцінкою, відсутністю соціальної спрямованості й характеризується сполученням відповідальності, емоційної стійкості, терплячості, оптимізму, відчуттям щастливості з ригідністю і безсовісністю. У дисгармонійній вибірці фактор індивідуалізму визначається відсутністю духовної спрямованості й зумовлює суперечливість характеру, яка полягає у сполученні дисгармонійності інтелектуально-креативного компонента характеру при гармонійності емоційно-почуттєвого: емоційна стабільність і стресостійкість досягаються за рахунок зростання конформності, патріотичності й альтруїзму при зниженні толерантності, креативності, моральної самооцінки і настрою. У гармонійній вибірці фактор індивідуалізму притаманний юнакам і визначає формування вольових якостей (відповідальності, терплячості), які спрямовуються індивідуалістичними мотивами: егоцентризмом, корисливістю, безпринципністю. Отже, фактор індивідуалізму не сприяє гармонійності характеру, адже усі позитивні риси юнаків спрямовані на обслуговування переважно егоїстичних потреб.

Фактор *суперечливості* характеру притаманний переважно особам раннього юнацького віку і визначається нецілісністю, неповнотою характеру, несформованістю духовного потенціалу, рефлексії, почуття єдності, стресостійкості у сполученні з лицемірством, екстернальністю, нетерплячістю. У дисгармонійній вибірці фактор суперечливості характеру зумовлює суперечливе поєднання соціальної спрямованості з нетолерантністю, з безпринципністю; емоційної стійкості, гарного самопочуття і настрою з тривожністю; сполучення децентрації з егоцентризмом, нетерплячості з відсутністю слабовілля, що свідчить про дисгармонійні характерологічні тенденції.

Фактор *егоцентричного інфантилізму* – визначається егоцентричною і соціальною спрямованістю, низьким рівнем духовного потенціалу, несформованістю духовно-моральних, інтелектуально-креативних і вольових якостей, прагненням до легкого спілкування, що зумовлює м'якість характеру, безпринципність, конформність. Це доброзич-

чливі, емпатійні, але інфантильні, неврівноважені й безвідповідальні юнаки і дівчата, які заповнюють міжособистісні стосунки переважно плітками жартами і підтримують власну самооцінку, виконуючи в групі роль блазнів. У дисгармонійній вибірці цей фактор притаманний більшою мірою дівчатам, які мають виражену егоїстично-соціальну спрямованість (при відсутності духовної і ділової), неврівноваженість, відсутність цілісності й сили характеру, збудливість, імпульсивність, слабовілля при відсутності самоконтролю, організованості, терплячості; марнославство, лицемірство при хронічному ейфорійному стані (оптимізм, впевненість, відчуття щастливості, гарні настрої, самопочуття, активність) – все це свідчить про егоїстично-особистісну незрілість. У гармонійній вибірці цей фактор демонструє початковий рівень розвитку психологічної саморегуляції, що проявляється у сполученні суперечливих якостей: безхарактерності й відповідальності, слабовілля і самоконтролю, емоційної стійкості і лабільності, що підкріплюються креативністю й толерантністю. Низькі показники самопочуття і активності свідчать про психологічний дискомфорт, зумовлений початковим етапом особистісного розвитку, що полягає у спробах особистості подолати власні дисгармонійні характерологічні тенденції.

Фактор *мізантропічного егоцентризму* також притаманний переважно особам раннього юнацького віку і визначається сполученням егоцентризму з антисоціальною і діловою спрямованістю, що зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію юнаків і дівчат. У дисгармонійній вибірці цей фактор пов'язаний з наявністю духовного потенціалу, децентрації і стресостійкості. Недостатня сформованість вольових якостей проявляється у нетерплячості, збудливості, слабовіллі. Проте існують певні елементи компенсації у вигляді організованості, безкорисливості. У гармонійній вибірці спостерігається розвиток емпатії, принциповості, скромності, які дещо знижують рівень егоцентризму і підвищують моральну самооцінку людини. Фактор мізантропічного егоцентризму є початковим етапом розвитку шизоїдної акцентуації і зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію особистості.

Порівняння факторів у вибірках з гармонійним і дисгармонійним характером надало підстави стверджувати, що гармонізація характеру в юнацькому віці відбувається шляхом ментальної самореконструкції особистістю існуючої системи ставлень до себе, до інших людей, до світу в цілому. Це відбувається за рахунок рефлексії власних ставлень, усвідомлення їх деструктивності й свідомої перебудови існуючих власних відносин

у систему моральних ставлень. Наприклад, індивідуалізм в структурі дисгармонійного характеру базується на егоцентризмі, нігілізмі, неуважному ставленні до інших людей. Проте психоелевація індивідуалізму (наповнення його повагою та любов'ю до інших) є основою розвитку самостійності мислення, конструктивної креативності, що сприяє гармонізації характеру людини. Тобто, трансформуючи власні установки у систему моральних ставлень особистість формує базис для розвитку гармонійного характеру. Отже, гармонізація характеру є процесом наповнення його підструктур духовно-моральним змістом, розвиток моральних ставлень, самоконтроль над негативними якостями.

Результати емпіричного дослідження свідчать, що духовно-моральний розвиток виступає важливим чинником гармонізації характеру в юнацькому віці. Розвиток духовного потенціалу зумовлює гармонізацію духовно-морального, морально-комунікативного і волевого компонентів характеру, що сприяє розвитку духовно-моральної саморегуляції і відповідності характеру критеріям його гармонійності (цілісності, моральній вихованості, урівноваженості, силі). Найбільш значущими детермінантами виступають децентрація, рефлексія, духовна спрямованість і мотивація духовно-морального розвитку.

Духовний потенціал і гармонійність характеру взаємовпливають один на одний. Свісність, відповідальність, альтруїзм, доброзичливість, креативність, зумовлюють зростання духовного потенціалу. Отже, гармонійний характер є психологічною передумовою одночасно результатом духовного розвитку особистості в юнацькому віці. Проте, духовний потенціал не завжди позитивно корелює з гармонійністю характеру, оскільки процес його гармонізації не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому та кризових станів, що супроводжуються соціально-психологічною дезадаптацією особистості.

Визначення проблемних аспектів характерологічного розвитку юнаків і дівчат зумовлює необхідність розробки системи психологічної допомоги сучасній молоді шляхом створення психологічних умов духовно-морального оздоровлення особистості, адже здоровий характерологічний розвиток, спрямований на свідому побудову власного характеру, є невід'ємною частиною продуктивного особистісного становлення юнацтва.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Програма констатувального експерименту включає вивчення особливостей гармонійності характеру юнаків і дівчат, їх духовного потенціалу та впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці. Нами виявлено якісні й кількісні показники гармонійності характеру і духовно-моральних детермінант, які досліджувалися за допомогою цілого ряду методик.

2. Порівняльний аналіз рівня гармонійності характеру і духовного потенціалу юнацтва у закладах різного освітнього рівня (ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ, ДНЗ) свідчить, про тенденцію до зростання кількості юнаків та дівчат з гармонійним характером пропорційно духовно-моральному і освітньому рівню особистості. Старшокласники у наслідок недостатнього життєвого досвіду і духовно-моральних знань відрізняються найнижчими показниками розвитку гармонійності характеру і духовного потенціалу ніж учнів ПТНЗ і студенти ВНЗ. Дослідження довело, що професійний фах суттєво впливає на гармонійність характеру в юнацькому віці. Найбільш високий рівень гармонійності характеру з тенденцією до подальшої гармонізації виявився у студентів духовного училища. Друге місце посідають студенти Інституту мистецтв і спеціальностей «Архітектура» і «Викладач рідної мови і літератури». У студентів за спеціальностями «Практична психологія», «Соціальна педагогіка», «Початкова освіта», «Інформатика» і особливо «Іноземна філологія» спостерігається зниження рівня гармонійності характеру.

3. Духовно-моральне самовдосконалення сприяє становленню рефлексії, внутрішнього локусу контролю, навичок моральної роботи над собою, що зумовлює розвиток конструктивних рис характеру юнаків і дівчат. Феномен гармонізації характеру майбутніх митців, архітекторів, церковнослужителів, вчителів рідної мови і літератури пов'язаний з тим, що предмет професійної діяльності, який має ознаки гармонійної цілісності (духовна і класична музика, література, живопис, дизайн, хореографія, архітектура), в процесі інтеріоризації викликає духовні переживання, які перетворюються у стійкі мотиви, що актуалізують вищі особистісні цінності. Останні інтеріоризуються у гармонійні риси характеру. Саме залучення юнацтва до духовно-творчої діяльності, розвиток художніх, музичних здібностей сприяє духовній самоактуалізації особистості, яка зумовлює гармонійний розвиток характеру.

3. Було виявлено тенденцію щодо якісних показників з негативною модальністю за

усіма вибірками генеральної сукупності досліджуваних. Констатовано значне перевищення середньостатистичних показників лицемірства над показниками чесності. Водночас виявляється психологічна компенсація щодо несформованості певних показників моральних і вольових якостей за рахунок посилення відповідальності у спілкуванні й діяльності.

Результати дослідження доводять, що гармонійність характеру в юнацькому віці детермінується рівномірним розвитком усіх підструктур особистості, її духовно-моральним і життєвим досвідом, рівнем освіти і профілем навчання. Вплив вікових особливостей на гармонійність характеру юнацтва не простежується. Отримані дані вказують на те, що духовний розвиток, естетично-творча професійна діяльність, задоволеність обраною професією сприяють духовній самоактуалізації особистості, що зумовлює гармонізацію характеру в юнацькому віці. Спорт позитивно впливає на становлення вольових якостей юнаків і дівчат та їх психологічну адаптацію, а високе інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні характеру юнацтва.

4. На процес характероутворення здійснюють вплив духовно-особистісні чинники, що зумовлюють гармонійність характеру, і діяльнісно-професійні чинники, які суттєво впливають на життєву активність та емоційний стан людини.

Процес гармонізації характеру особистості *не є лінійним*, він має періодичність гармонійного підйому та кризових станів, що супроводжуються тимчасовою дисгармонізацією характеру, але при подальшому духовному розвитку відбувається психологічна адаптація юнаків та дівчат, яка зумовлює поступову гармонізацію їх характеру.

Показники духовно-моральних детермінант тісно корелюють між собою і з гармонійністю характеру. Характер духовно-гармонійних юнаків і дівчат не залежить від самооцінки й зовнішніх впливів, водночас як психологічний стан характерологічно-дисгармонійних юнаків і дівчат детермінується переважно психосоматичними та зовнішніми чинниками. Результати четвертого розділу висвітлено у таких наукових публікаціях:

25. Павлык Н.В. Психодиагностика и гармонизация характера личности в юношеском возрасте: учеб.-метод. пособие / Наталия Павлык. – К.: Логос, 2013. – 148 с.
26. Павлик Н. В. Психодіагностика характеру особистості в умовах професійної депривації / Н. В. Павлик / Ринок праці та зайнятість населення – К., 2012. – № 3. – С. 45-48.
27. Павлик Н.В. Психодіагностичні методики дослідження особистісної спрямованості та

- ступеня гармонійності характеру в юнацькому віці / Павлик Н. В. / *Практ. психологія та соц. робота: наук.-практ. та освітньо-метод. журн.* – № 11 (188), 2014. – С. 43-52.
28. Павлик Н. В. Характерологічні фактори психологічної готовності педагога до творчої професійної діяльності / Наталія Павлик // *Соціальна психологія.* – К. – 2010. – № 4 (42). – С. 173–181.
29. Павлык Н. В. Характерологические факторы невротического развития личности / Н. В. Павлык // *Вісник Національного технічного університету України «КПІ» / Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць.* – К.: Політехніка, 2010 – № 2 (29). – С. 118–123.
30. Павлик Н. В. Тенденції характерологічного розвитку обдарованих старшокласників у період подолання вікової кризи / Павлик Наталія / *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. // голов. ред І. С. Волощук.* – К. : Інститут обдарованої дитини, 2013. – Вип. 1 (10). – С. 256–266.
31. Павлик Н. В. Гармонійність характеру майбутнього педагога мистецько-творчого профілю / Наталія Павлик // *Вісник Інституту розвитку дитини.: зб. наук. праць.* – Серія : Філософія, педагогіка, психологія. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 27. – С. 141–148.
32. Павлик Н. В. Гармонійність характеру студентів духовного училища та майбутніх психологів / Н. В. Павлик // *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / Психологія обдарованості.* — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 9. – Т. VI. – С. 381–391.
33. Павлик Н. В. Психологічні особливості гармонізації характеру майбутнього педагога / Наталія Павлик / *Вісник Інституту розвитку дитини.: зб. наук. праць.* – Серія : Філософія, педагогіка, психологія. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 31. – С. 144–152.
34. Павлик Н. В. Психологічні закономірності гармонізації характеру обдарованої особистості в юнацькому віці / Павлик Наталія // *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.].* – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – Вип. № 1 (12) – С. 88–100.
35. Павлик Н. В. Духовність як чинник характерологічного розвитку в юнацькому віці / Н.В. Павлик // *Психологічні перспективи* – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014.– Вип. 24. – С. 250–263.
36. Павлик Н. В. Динаміка розвитку гармонійності характеру в учнів ПТНЗ / Наталія Павлик / *Педагогіка і психологія професійної освіти.* – 2013. – № 4. – С. 181–193.
37. Павлык Н. В. Духовная личностная направленность как фактор гармонизации характера в юношеском возрасте / Павлык Н. В. // *Национальный психологический журнал.* – М., 2015. – № 1(17). – С. 88–95.

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Цей розділ присвячений розробці психологічних засобів гармонізації характерологічного розвитку юнаків та дівчат, методичного інструментарію формувального експерименту, висвітленню якісних змін гармонійності характеру юнаків та дівчат експериментальної і контрольної груп; встановленню психологічних закономірностей гармонізації характеру, обґрунтуванню методичних рекомендацій для психологів і педагогів щодо гармонізації характерологічного розвитку молоді в системі сучасної освіти.

5.1. Психологічні засоби гармонізації характерологічного розвитку юнаків та дівчат

При розробці і впровадженні засобів гармонізації характеру в юнацькому віці ми спиралися на духовно-моральнісний підхід, зокрема, на такі положення:

1. Духовно-моральний розвиток особистості визначає гармонійність її характеру.
2. Активізація *духовно-моральних детермінант* зумовлює розвиток духовно-моральної саморегуляції, усіх підструктур особистості й компонентів характеру в юнаків та дівчат.
3. Гармонізація характеру відбувається на основі розвитку базових процесів: духовно-морального, інтелектуального, емоційного, вольового розвитку і являє собою процес наповнення компонентів характеру духовно-моральним змістом, шляхом духовно-морального самоудосконалення, боротьби з егоцентризмом, опанування системою духовних чеснот, формування моральних ставлень, набуття досвіду гармонійної поведінки зміни, вчинків убік моральної норми.

Для гармонізації характеру юнацтва було розроблено та експериментально перевірено *інноваційну розвивальну програму* гармонізації характеру старшокласників і студентів.

Метою програми є створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення юнацтва, насичення психологічного супроводу учнів і студентів заходами духовно-творчого спрямування, підвищення рівня духовної просвіти юнаків, дівчат, педагогів, шкільних психологів, батьків. *Психологічними засобами* гармонізації характеру юнаків і дівчат були лекційні заняття, психотренінг, психологічні вправи, рольові ігри з наступним їх обговоренням, диспути на моральну тематику.

У межах розвивальної програми було визначено етапи, що передбачають психологічну роботу з усіма учасниками навчально-виховного процесу – учнями (студентами), педагогами (класними керівниками, кураторами), практичними психологами, батьками.

1. *Психодіагностичний етап* мав на меті психологічну діагностику та розвиток духовно-морального самоусвідомлення юнаків і дівчат. Зазначений етап передбачав психодіагностичне вивчення особливостей характеру і духовного потенціалу юнацтва за допомогою методик «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик); «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін, модиф. Н. В. Павлик); проективного тесту егоцентричних асоціацій (авт. Т. Шустрова) та надання учням і студентам інформації стосовно результатів діагностики.

2. *Метою культурно-освітнього етапу* було підвищення рівня духовно-моральної просвіти юнацтва, батьків, педагогів, шкільних психологів. На цьому етапі використовувалися такі *методи*: організація тематичних заходів (педагогічних нарад, батьківських зборів, масових свят), присвячених висвітленню проблеми гармонізації характеру шляхом духовно-морального розвитку особистості, формування дбайливого ставлення до власного духовного світу, до внутрішнього світу інших людей, до природи, до світу в цілому.

Нами було проведено педагогічні наради у ЗОНЗ за темами: «Характероутворення особистості юнацького віку», «Критерії гармонійного характеру юнаків і дівчат», «Результати психодіагностики особливостей характеру старшокласників»; виступи перед педагогічним колективом у ВНЗ: «Гармонійність характеру майбутнього педагога мистецько-творчого профілю», «Розвиток духовно-моральних детермінант гармонізації характеру»; «Формування вольових якостей з опорою на духовні цінності»; організовані батьківські збори за тематикою: «Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини», «Моральнісні ставлення особистості – основа її гармонійного характеру»; «Шляхи гармонізації характеру: розвиток мотивації самоудосконалення»; проводився цикл методичних занять для шкільних психологів та кураторів студентських груп по темі: «Психодіагностика і гармонізація характеру юнаків і дівчат». Також було проведено масові заходи для юнацтва, вчителів і батьків – «Свято духовності й гармонії», «Чиста екологія – результат дбайливого ставлення до природи», «Прийняття, прощення, любов – основа моральнісних ставлень до людей» тощо.

3. В межах *гармонійно-поведінкового етапу* ставилася *мета* допомоги юнакам і дівчатам у набутті досвіду гармонійної поведінки.

Методами реалізації гармонійно-поведінкового етапу виступали психологічне консультування юнацтва, педагогів, батьків, а також інноваційний *спецкурс* «Гармонізація характеру в юнацькому віці», який поєднував міні-лекції та психологічний тренінг.

Для реалізації розвивальної програми нами використовувалися також принцип *позитивності* у розвитку моральнісних ставлень, що сприяв формуванню у юнацтва антиномічно-позитивного мислення й почуття безумовної цінності кожної особистості; та принцип *«психоелевації»* спрямований на процес набуття конструктивних психологічних навичок (інтернальності, конгруентності, здатності до самодопомоги), що сприяли оволодінню юнаками та дівчатами формами гармонійної поведінки.

Для проведення формувального експерименту, спрямованого на активізацію духовно-моральних детермінант гармонізації характеру в юнацькому віці було визначено *процесуальну модель*, яка включає етапи розвитку психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції особистості й її диференціацій: духовно-морального самоусвідомлення, почуттєво-ціннісного самоствавлення та морально-вольового самоконтролю (рис. 5.1). Процесуальна модель включає духовно-мотиваційний; морально-когнітивний; почуттєво-ціннісний і морально-вольовий компоненти.

Духовно-мотиваційний компонент – формування у юнацтва мотивації до гармонізації власного характеру, розвитку конструктивних рис; самопізнання, самовдосконалення; усвідомлення зв'язків між наявністю дисгармоній характеру і психологічних проблем особистості.

Морально-когнітивний компонент полягає у розвитку духовно-морального самоусвідомлення юнаками і дівчатами рис власного характеру шляхом наповнення їх самоусвідомості духовно-моральним змістом, надання знань щодо основ духовності, моральності, набуття навичок рефлексії та диференціації дихотомічних рис характеру, розуміння духовно-моральних принципів, розвитку антиномічно-позитивного мислення.

Почуттєво-ціннісний компонент – розвиток почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості на основі прийняття власних рис характеру, щирого визнання своїх помилок, розвитку позитивних почуттів (вдячності, прощення, задоволення від духовно-моральних вчинків).

Морально-вольовий компонент полягає в актуалізації й зміцненні морально-вольового самоконтролю юнаків та дівчат, набуття досвіду гармонійної поведінки, корекції деструктивних рис, розвитку здатності до морального вибору, моральних вчинків, конструктивної психологічної адаптації та духовно-моральної самоактуалізації особистості.

Послідовна актуалізація усіх визначених компонентів процесу гармонізації характеру сприяє розвитку й зміцненню цілісного психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції, яка визначає гармонізацію характеру юнаків та дівчат.

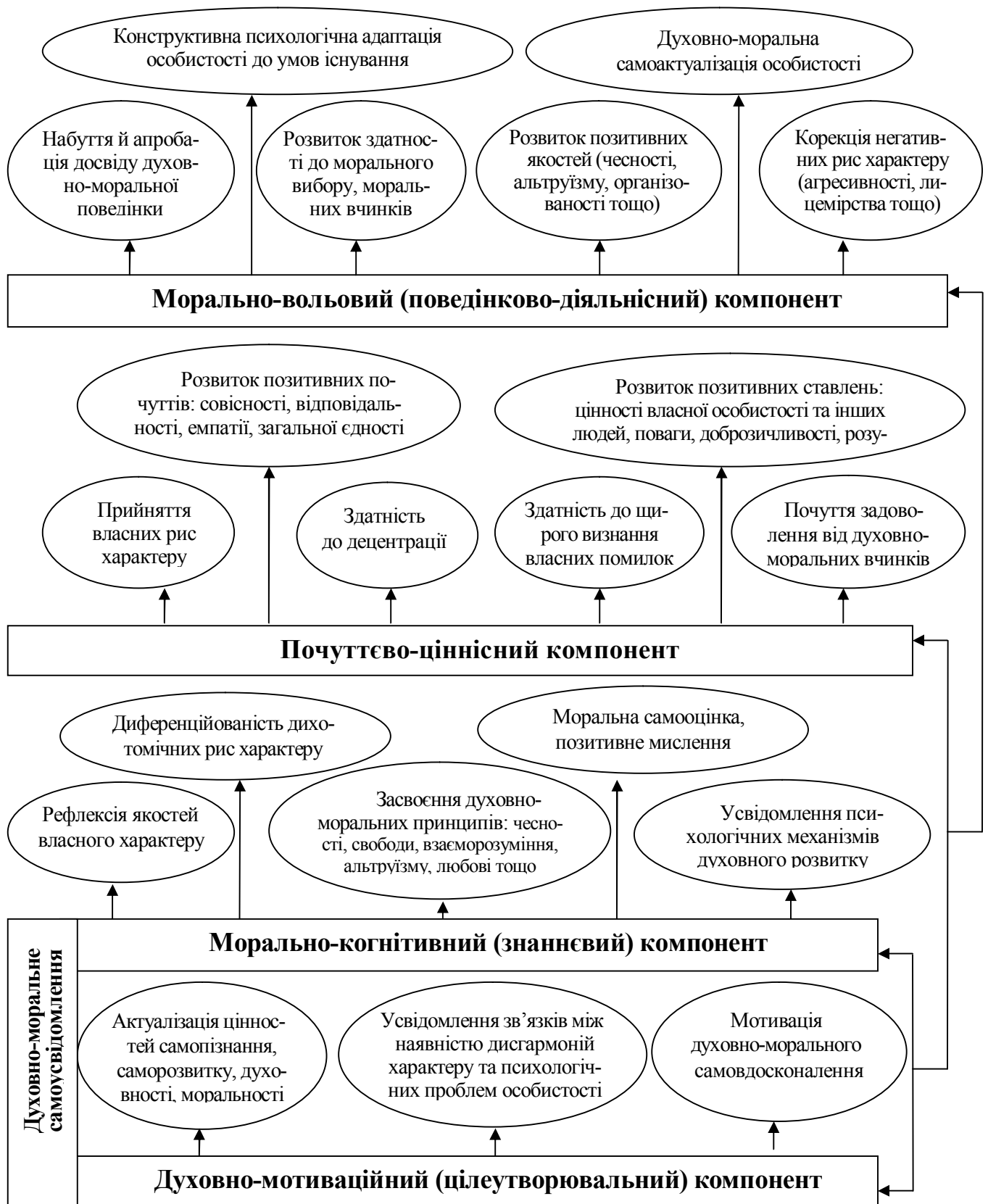

Рис. 3.8. Процесуальна модель гармонізації характеру в юнацькому віці.

Єдність духовно-мотиваційного і морально-когнітивного компонентів зумовлює розвиток духовно-морального самоусвідомлення особистості. Почуттєво-ціннісний і морально-вольовий компоненти відбивають специфіку відповідних диференціацій духовно-моральної саморегуляції особистості (почуттєво-ціннісного самоствавлення та морально-вольового самоконтролю). Гармонійний характер виступає психологічним підґрунтям й одночасно результатом конструктивного особистісного розвитку в юнацькому віці.

Нами було визначено наступні етапи формувального експерименту.

Першим етапом гармонізації характеру виступає розвиток духовно-морального самоусвідомлення і почуттєво-ціннісного самоствавлення, які стають основою подальшої гармонізації компонентів характеру (усвідомлюючи власні риси, людина набуває досвіду їх інтеграції з метою адаптації до різних ситуацій і, таким чином, гармонізує свою поведінку).

Другий етап формувального експерименту включає послідовний розвиток і гармонізацію усіх компонентів характеру: духовно-морального, інтелектуально-креативного, морально-комунікативного, емоційно-почуттєвого, вольового і психосоматичного на основі зміцнення психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції.

До складу програми увійшов інноваційний спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці». *Метою* спецкурсу було набуття практичних навичок свідомої гармонізації власного характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації, що передбачало засвоєння духовно-моральних принципів, розвиток моральнісних ставлень, духовно-моральної саморегуляції, здобуття навичок моральної поведінки і свідомого самовиховання.

Спецкурс мав такі *завдання*: 1) формування у юнацтва мотивації щодо гармонізації власного характеру, самопізнання, самовдосконалення; 2) усвідомлення зв'язків між наявністю дисгармоній характеру і психологічних проблем особистості; 3) розвиток ціннісного ставлення до духовності, моральності, гармонійності; 4) набуття навичок саморефлексії й диференціації дихотомічних рис власного характеру; 5) розуміння духовно-моральних принципів гармонізації характеру; 6) формування антиномічно-позитивного мислення; 7) розвиток почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості на основі прийняття власних рис характеру, щирого визнання своїх помилок, розвитку позитивних почуттів (вдячності, прощення, задоволення від духовно-моральних вчинків); 8) розвиток здатності до морального вибору; 9) зміцнення морально-вольового самоконтролю юнаків та дівчат; 10) апробація

форм морально-гармонійної поведінки, корекція деструктивних рис; 11) розвиток здатності до духовно-моральної самоактуалізації особистості, здійснення нею моральних вчинків.

Програма спецкурсу має два модулі (по 26 академічних годин): «Розвиток духовно-морального самоусвідомлення і почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості юнацького віку» та «Розвиток і морального самоконтролю особистості юнацького віку» шляхом гармонізації усіх компонентів характеру (рис. 5.2). Кожне заняття присвячено окремій змістовій темі й містить відповідно за змістом міні-лекцію (1 акад. год.) і психотренінг (1 акад. год.).

Рис. 5.2. Психологічна модель гармонізації характеру особистості.

Модуль I: «Розвиток духовно-морального самоусвідомлення і почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості юнацького віку» мав на меті: актуалізацію духовно-моральних детермінант: мотивації самопізнання, самоудосконалення; гармонізації власного характеру; усвідомлення дихотомічності позитивних і негативних рис свого характеру; рефлексію власних думок і рис характеру, розвиток здатності до свідомого визнання своїх помилок. Змінюючи світоглядну позицію особистості, наповнюючи її духовно-моральним сенсом,

ми розвиваємо духовно-моральну самосвідомість особистості, яка набуває якості духовно-моральної детермінанти гармонізації характерологічного розвитку, що триває протягом усього життя людини за умови її постійного духовно-морального самоудосконалення.

В модулі II «Розвиток морального самоконтролю особистості юнацького віку» консолідовано увагу на диференційованому розвитку усіх компонентів характеру (духовно-морального, інтелектуально-креативного, морально-комунікативного, емоційно-почуттєвого, вольового, психосоматичного).

Метою стало формування морально-вольової саморегуляції емоцій і поведінки на основі підвищення потенціалу структурних компонентів характеру; набуття досвіду самовиховання, розвиток позитивних рис, контроль над негативними; формування здатності до морального вибору, моральних вчинків, апробація форм морально-гармонійної поведінки в ході імпровізації, розігрування та вирішення складних екстремальних, життєвих ситуацій рефлексії набутих знань і життєвого досвіду.

Психологічний супровід гармонізації характеру юнацтва базувався на комплексі психологічних засобів, спрямованих на диференційоване формування кожного з компонентів.

В процесі психотренінгу було застосовано цикл розроблених засобів, що сприяли розвитку совісті, відповідальності, здатності до свідомого визнання своїх помилок. усвідомленню конструктивних і деструктивних рис характеру (дискусії на моральну тематику: «Риси характеру, які допомагають міжособистісному спілкуванню», «Що таке духовно-моральне самовдосконалення» тощо), самоаналізу власних вчинків, думок, почуттів (вправи: «В чому я не правий», «Садівник» тощо), розвитку позитивного мислення, позитивних почуттів – розуміння, прощення, прийняття іншого (ігрові вправи «Аеропорт», «Антидзеркало» тощо); апробацію форм гармонійної поведінки (рольові ігри «Проблемні ситуації», «Два шляхи» тощо).

Гармонізація духовно-морального компоненту характеру здійснювався на основі аналізу світових духовних творів («Притчі», «Біблія», «Життя святих»); розгляду моральних колізій («Чи варто йти проти власної совісті заради досягнення мети», «Чи виправдує себе неправда в благо», «Чим загрожує юнакам і дівчатам втрата цнотливості» тощо); обговорення художніх фільмів морального змісту («Брат» (реж. А. Балабанов), «Учень» (реж. К. Серебреніков), «Улюблена вчителька» (реж. Л. Белозорович)), що стимулювало розвиток духовно-моральної самосвідомості юнаків і дівчат. Для розвитку вольових якостей використовувались вправи «Складні ситуації», «Відказ на безпідставне прохання»,

«Моральний вибір» тощо, які давали можливість актуалізації вольових ресурсів особистості. Цілісній гармонізації характеру сприяли підсумкові заняття «Уроки мудрості», спрямовані на систематизацію отриманих знань, рефлексію досвіду, визначення планів щодо подальшої гармонізації власного характеру.

Програма і методика формувального експерименту зумовлені положеннями духовно-морального підходу, який розглядає гармонізацію характеру особистості як процес узгодження його підструктур, наповнення їх духовно-моральним змістом шляхом активізації духовно моральних детермінант, розвиток позитивних якостей з метою контролю над негативними рисами. Методологія гармонізації характеру лежить на межі філософії, духовних повчань, психології, психотерапії, етично-естетичного виховання, мистецтва, акторської майстерності. Засвоєння і синтез цих знань на основі духовно-морального розвитку особистості сприяє формуванню духовно-морального світогляду і гармонійної поведінки людини. Основним завданням гармонізації характеру виступає розвиток *духовно-моральної саморегуляції* – здатності управляти своїми емоціями й діями, керуючись моральними імперативами: збереження миру, любові, взаємоповаги; формування моральних ставлень до себе, до інших людей, до Бога, до навколишнього світу, дотримання принципів помірності й позитивності в усіх життєвих проявах з метою формування цілісної структури сильного, урівноваженого, морального характеру. Займаючись духовно-моральним саморозвитком, юнаки і дівчата гармонізують не тільки свій характер, а й власну особистість. Якщо людина йде на компроміс із власними моральними переконаннями то руйнується психологічна рівновага і зникає гармонія характеру. Тому гармонізація характеру обов'язково має спиратися на моральні принципи і починатися з осмислення світобудови, місця людини в ній, духовних законів їх глибинної впорядкованості. Гармонізація характеру спирається на розвиток духовно-моральних детермінант особистості: духовного потенціалу, духовної мотивації, здатності до децентрації, рефлексії, формування моральних переконань, моральних почуттів (любові, емпатії, доброзичливості, відповідальності), волі (самоконтролю, організованості, рішучості). Розумність, чесність, доброта у сполученні з твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється у духовній стійкості при перенесенні життєвих труднощів. Тільки перебуваючи в гармонії з життям, з вищими цінностями, можна досягти внутрішньої гармонії та конструктивних взаємин. Використовуючи у якості методичного інструментарію синтез духов-

но-філософських, психотерапевтичних, психолого-педагогічних і психодраматичних методів, нами було розроблено змістовне наповнення програми спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці».

Методологія спецкурсу гармонізації характеру ґрунтується на засадах екзистенційно-християнської зокрема, православної антропології. Слід зазначити, що попри те, що переважна більшість населення України приймає християнські цінності, цей спецкурс не має на меті пропагування або нав'язування певної релігійної конфесії. Слухачі спецкурсу отримують можливість лише для *ознайомлення* з основними положеннями християнської антропології, яка використовується як загально-філософське підґрунтя цілісного психологічного процесу гармонізації характеру особистості. Проте, варто зазначити, що інші релігійно-етичні концепції (конфуціанство, буддизм, мусульманство, протестантські динамізації тощо) також мають схожі погляди на сутність гармонійності особистості, принаймні в тих спільних етичних положеннях, які стосуються психології характеру (зокрема, майже усі конфесії стверджують безумовну цінність духовно-моральних якостей, які детермінують конструктивну регуляцію поведінки і міжособистісних стосунків). Отже, знання психологічних засад вітчизняної духовно-культурної традиції не виключає можливості здійснення молоддю вільного вибору власного філософського світогляду. Це дає змогу представникам інших релігійних уподобань також ефективно навчатися і гармонізувати свій характер у межах цієї програми спецкурсу за вибором.

Спецкурс поєднує такі форми психологічної роботи як лекції, дискусії, психотренінг, рольові ігри, психотренінгові заняття, що спрямовані на засвоєння духовних цінностей, формування духовно-моральних якостей, розвиток духовно-моральної саморегуляції.

Спецкурс розрахований на 52 акад. години, які складають 12 тематичних занять (що містять по 1 теоретичному і 1 практичному заняттю по 2 акад. години кожне) та 2 рефлексивних заняття по 2 акад. години. Заняття проводились протягом навчального року по два теоретичних або два практичних акад. години на тиждень. Теоретичні (лекційні) заняття можуть проводитися у великих групах (по 20-30 осіб), а практичні (психотренінгові) – у малих підгрупах (по 10-15 осіб). Практичні заняття містять психологічні вправи, самоаналіз, дискусії, рольові ігри, що спрямовані на засвоєння теоретичної інформації.

Далі представлено тематичний план і зміст програми спецкурсу (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Тематичний план спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці»

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ впровадження спецкурсу.

№		Назва теми	Кількість годин		
Теми	Уроку		Теоретичні	Практичні	Усього
Модуль 1		РОЗВИТОК ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ І ПОЧУТТЄВО-ЦІННІСНОГО САМОСТАВЛЕННЯ	11	15	26
1	1-2	Вступ до курсу «Гармонізація характеру»	1	1	2
	3-4	Знайомство з групою: самопрезентація характерів		2	2
2	5-6	Характер особистості. Критерії гармонійного характеру.	2		2
	7-8	Моральнісні ставлення людини – основа гармонійного характеру		2	2
3	9-10	Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини.	2		2
	11-12	Розвиток психологічних механізмів гармонізації характеру		2	2
4	13-14	Християнська антропология: дух, душа, тіло.	2		2
	15-16	Актуалізація у поведінці принципів гармонізації характеру		2	2
5	17-18	Християнська антропология: вчення про моральні чесноти і пристрасті	2		2
	19-20	Духовно-моральне самоудосконалення		2	2
6	21-22	Християнська антропология: душевні пристрасті і моральні чесноти	2		2
	23-24	Боротьба з пристрастями. розвиток моральних чеснот		2	2
	25-26	Рефлексивне заняття		2	2
Модуль 2		РОЗВИТОК МОРАЛЬНОГО САМОКОНТРОЛЮ	12	14	26
7	27-28	Гармонізація духовно-морального компонента характеру	2		2
	29-30	Саморозвиток духовно-моральних якостей		2	2
8	31-32	Гармонізація інтелектуально-креативного компонента характеру	2		2
	33-34	Саморозвиток інтелектуально-креативних якостей		2	2
9	35-36	Гармонізація емоційно-почуттєвого компонента характеру	2		2
	37-38	Саморозвиток емоційно-позитивних якостей		2	2
10	39-40	Гармонізація морально-комунікативного компонента характеру	2		2
	41-42	Саморозвиток морально-комунікативних якостей		2	2
11	43-44	Гармонізація вольового компонента характеру	2		2
	45-46	Саморозвиток морально-вольових якостей		2	2
12	47-48	Гармонізація психосоматичного компонента характеру	2		2
	49-50	Саморозвиток стресостійкості		2	2
13	51-52	Уроки мудрості. Рефлексія отриманого досвіду.		2	2
<i>Підсумковий контроль - залік</i>					
Всього годин			23	29	52

У результаті вивчення дисципліни «Гармонізація характеру в юнацькому віці» старшокласники (студенти) **повинні знати**:

- що духовно-моральне самовдосконалення сприяє гармонізації власного характеру;
- психологічні прояви характерологічних дисгармоній;
- критерії гармонійного характеру і принципи його гармонізації;
- розрізняти поняття «мораль» і «моральність»;
- усвідомлювати ієрархічність структури особистості і рис характеру;

- моральні принципи, духовно-моральні закономірності;
- напрями здорового способу життя, що сприяють гармонізації характеру;
- методи гармонізації окремих підструктур характеру.

Старшокласники (студенти) **повинні вміти:**

- диференціювати гармонійні й дисгармонійні риси характеру;
- рефлексувати свої стани, думки, почуття;
- застосовувати отримані теоретичні знання на практиці у проблемних життєвих ситуаціях;
- володіти прийомами духовно-моральної саморегуляції (здійснювати духовно-моральну регуляцію емоцій та поведінки; активізувати волю й конструктивно спрямовувати її);
- володіти методами антиномічно-позитивного мислення, керувати своїми думками і почуттями;
- будувати моральне спілкування (поважати інших людей, бути доброзичливими, толерантними);
- вміти опановувати стрес, володіти навичками самовідновлення після стресу.

Зміст програми спецкурсу відображено у табл. 5.2.

Таблиця 5.2.

Зміст програми спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці».

К-ть годин	Зміст навчально-практичного матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
1	2	3
26	Модуль 1. РОЗВИТОК ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ	
12	Розділ 1. Характер особистості	
1	Вступ до курсу.	Учень (студент): усвідомлює зміст і завдання курсу, визначає його мету; усвідомлює актуальність проблеми гармонізації характеру; формує мотивацію духовно-морального саморозвитку; рефлексує свої характерологічні риси, вчиться робити самопрезентацію власного характеру.
1	Попередня психодіагностика характерологічних рис (діагностичне заняття).	
2	Знайомство з групою, самопрезентація характерів (тренінгове заняття).	Учень (студент): опановує понятійний апарат: «характер», «гармонія», «гармонійний характер»; усвідомлює сутність і форми прояву моральних відносин до себе, до інших, до справи, до Бога, до світу в цілому як основи гармонійного характеру; набуває навички рефлексії своїх сильних і слабких рис характеру; розвиває моральні ставлення до інших.
2	Критерії гармонійного характеру.	
2	Моральні ставлення людини – основа її гармонійного характеру (тренінгове заняття).	
2	Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини.	Учень (студент): усвідомлює ознаки дисгармоній характеру; рефлексує власні дисгармонійні прояви, розвиває мотивацію духовної роботи над собою; розуміє психологічні механізми гармонізації характеру; пізнає та активізує власні механізми духовного розвитку; усвідомлює буттєву єдність Всесвіту; підвищує адекватність самооцінки; набуває навичок модифікації та корекції власної поведінки.
2	Розвиток психологічних механізмів гармонізації характеру (тренінгове заняття).	

1	2	3
12	Розділ 2. Духовно-моральна гармонізація характеру у християнській антропології	
2	Дух, душа, тіло. Структура характеру. Принципи гармонізації характеру.	Учень (студент): отримує уявлення про основи християнської антропології; усвідомлює значення духовності в житті людини; рефлексує ієрархічну структуру особистості: духу, душі й тіла; розуміє структуру і зміст характеру (визначає структурні компоненти характеру); засвоює інформацію про психологічні механізми і принципи гармонізації характеру та шляхи їх реалізації (принципи позитивності, інтернальності, духовно-моральної детермінації).
2	Актуалізація у житті принципів гармонізації характеру (тренінгове заняття).	Учень (студент): усвідомлює реальну ієрархію підструктур своєї особистості. набуває навичок визнання власних помилок і сприйняття людей з опорою на їх кращі якості; практикується у позитивно-інтернальному спілкуванні.
2	Вчення про моральні чесноти і пристрасті. Мораль і моральність. Совість – внутрішній моральний закон. Тілесні пороки і чесноти: пристрасть червоугодництва – чесноти помірності й стриманості; пристрасть блуду – чеснота цнотливості.	Учень (студент): оволодіває понятійним апаратом: «моральність», «моральне почуття», «моральний закон», «совість»; засвоює основи святоотецького вчення про моральні чесноти і пристрасті; усвідомлює тілесні пристрасті і моральні чесноти.
2	Духовно-моральне самоудосконалення (тренінгове заняття).	Учень (студент): набуває навичок аналізу і визнання власних помилок у житті; усвідомлює своє відношення до обмежень і заборон; розвиває здатність до протистояння спокусам; розуміє духовну небезпеку від ледарства, формує мотивацію боротьби з лінощами.
2	Душевні пристрасті й моральні чесноти: пристрасть срібололюбства – чеснота милосердя; пристрасті гніву, осуду – чесноти терпіння і лагідності; пристрасті суму, зневіри – чесноти віри і сили духу; пристрасті гордині, марнославства – чеснота смиренності	Учень (студент): тлумачить поняття: «душевні і тілесні пристрасті й «чесноти»; набуває навичок диференціації пристрастей і моральних чеснот; усвідомлює душевні пристрасті срібололюбства, гніву, зневіри й гордині; формує мотивацію самовиховання чеснот милосердя, терпіння, лагідності, смиренності, та інших позитивних рис й подолання негативних рис характеру.
2	Боротьба з пристрастями, розвиток моральних чеснот (тренінгове заняття).	Учень (студент): розвиває самоконтроль над афектами гніву, злості, зневіри; рефлексує пристрасті по їх зовнішніх проявах у поведінці; усвідомлює можливість різних форм поведінки в складній ситуації; апробує різні форми моральної поведінки.
2	Підрозділ 3. Рефлексія	
2	Рефлексивне заняття	Учень (студент): систематизує отримані знання, рефлексує свій психологічний стан, усвідомлює отриманий досвід, визначає ступінь гармонійності власного характеру і перспективи духовно-морального самоудосконалення.

26	МОДУЛЬ 2. РОЗВИТОК ПОЧУТТЄВО-ЦІННІСНОГО САМОСТАВЛЕННЯ І МОРАЛЬНОГО САМОКОНТРОЛЮ	
4	Розділ 1. Гармонізація духовно-морального компонента характеру.	
2	<p>Духовно-моральний компонент характеру.</p> <p>Гідність особистості – основа розвитку моральних якостей.</p> <p>Дихотомічність духовно-моральних рис: альтруїзм – егоїзм, корисливість, совісність – егоцентризм, чесність – лицемірство, відповідальність (інтернальність) – безвідповідальність (екстернальність).</p> <p>Саморозвиток духовно-моральних якостей (тренінгове заняття).</p>	<p>Учень (студент): оволодіває понятійним апаратом: честь, гідність, совість, відповідальність; усвідомлює дихотомічність духовно-моральних рис характеру: чесності – брехливості, альтруїзму – егоїзму, екстернальності – відповідальності; аналізує моральні аспекти складних соціальних ситуацій.</p> <p>Учень (студент): пізнає та оцінює власні моральні риси; розвиває здатність до самовиховання чесності, альтруїзму, відповідальності; усвідомлює і аналізує мотиви власних вчинків і вчинків інших людей; усвідомлює відповідальність перед собою і перед навколишніми; розвиває здатність до морального вибору; набуває навичок моральної поведінки.</p>
4	Розділ 2. Гармонізація інтелектуально-креативного компонента характеру.	
2	<p>Інтелектуально-креативний компонент характеру.</p> <p>Позитивне мислення. Сила подяки.</p> <p>Дихотомічність інтелектуально-креативних рис: креативність – педантизм (консерватизм); принциповість – конформність; толерантність – ригідність (впертість).</p> <p>Саморозвиток інтелектуально-креативних якостей (тренінгове заняття).</p>	<p>Учень (студент): оперує поняттями «креативність», «позитивне мислення», «толерантність»; усвідомлює сутність антиномічно-позитивного мислення та дихотомічність інтелектуальних якостей: ригідності – креативності; конформності – принциповості; педантичності – толерантності; знайомиться з методами мозкового штурму й розвитку антиномічно-позитивного мислення.</p> <p>Учень (студент): Здобуває досвід самовиховання інтелектуально-креативних рис (креативності, принциповості, толерантності), розвиває навички антиномічно-позитивного мислення, гнучкості мислення, навчається розв'язувати складні соціальні ситуації й сприймати себе та інших людей позитивно; опановує стратегії та форми інтелектуально-креативної поведінки; усвідомлює помилки у сприйнятті людини, навчається опановувати уразливість та образи на інших людей.</p>
4	Розділ 3. Гармонізація морально-комунікативного компонента характеру.	
2	<p>Комунікативний компонент характеру. Моральне спілкування. Основи ефективної поведінки в ситуації словесних нападів. Метод «Я-повідомлення».</p> <p>Дихотомічність комунікативних рис: доброзичливість – агресивність; емпатія – індивідуалізм (байдужість), скромність – марнославство.</p> <p>Саморозвиток морально-комунікативних якостей (психотренінгове заняття).</p>	<p>Учень (студент): усвідомлює риси характеру, які допомагають і які перешикоджають міжособистісному спілкуванню; дає загальну характеристику поняття «моральне спілкування»; визначає поняття: «агресивність», «доброзичливість»; «емпатія», «демонстративність (марнославство)»; оцінює роль емпатії у взаєминах між людьми; усвідомлює, що в процесі спілкування між його учасниками відбувається обмін емоційно-насиченою позитивною й негативною інформацією як на вербальному, так і невербальному рівні, усвідомлює зони особистих і меж.</p> <p>Учень (студент): формує морально-комунікативні якості (доброзичливість, емпатію, скромність, поважність до людей); набуває практичних навичок моральної комунікації (формулювання «Я-повідомлень», вміння доброзичливого реагування на негатив співрозмовника, надання зворотного зв'язку іншим); вміє позитивно отримувати зворотний зв'язок; навчається враховувати індивідуальні особливості в процесі спілкування; формує навички вербалізації свого емоційного стану і психічних станів співрозмовників; вдосконалює навички розв'язання конфліктів; усвідомлює і визначає власну психологічну позицію у спілкуванні, застосовує вміння емпатійного сприйняття співрозмовника.</p>

4	Розділ 4. Гармонізація емоційно-почуттєвого компонента характеру.	
2	Емоційно-почуттєвий компонент характеру. Емоційний інтелект. Самоконтроль емоцій. Дихотомічність емоційно-почуттєвих рис: емоційна стійкість – емоційна лабільність; оптимізм – песимізм; впевненість – тривожність.	<p>Учень (студент): володіє понятійним апаратом: «емоції», «емоційний стан», «почуття», «афекти», «емоційний інтелект»; розуміє дихотомічність емоційних рис характеру: емоційної лабільності – емоційної стійкості; песимізму – оптимізму; тривожності – впевненості; класифікує і характеризує емоційні стани людини; усвідомлює шляхи подолання гніву;</p> <p>Учень (студент): усвідомлює і рефлексує власні почуття; розвиває емоційний інтелект: усвідомлює свої емоції, набуває здатності до керування ними, розуміє почуття іншої людини; розвиває навички емоційно-позитивної поведінки; набуває досвід гармонізації емоційних рис (емоційної стійкості, впевненості, оптимізму); долає страх прилюдного виступу; опановує техніки «невіддзеркалювання зовнішнього негативу»; набуває емоційної стійкості і навичок творчої сублімації емоційного негативу шляхом складання чарівної казки з позитивним сюжетом.</p>
2	Саморозвиток емоційно-позитивних якостей (тренінгове заняття).	
4	Розділ 5. Гармонізація вольового компонента характеру.	
2	Вольовий компонент характеру. Поняття «сила волі». Дихотомічні вольові риси характеру: самоконтроль – збудливість («вибуховість»); організованість – слабовілля; терплячість – імпульсивність. Етапи вольової дії.	<p>Учень (студент): усвідомлює значення волі у житті людини; володіє теоретичною інформацією щодо методів розвитку вольових якостей, постановки та досягнення мети; усвідомлює дихотомічність вольових рис: збудливості – самоконтролю; слабовілля – організованості; імпульсивності – терплячості; характеризує методи розвитку волі; розуміє етапи вольових дій.</p> <p>Учень (студент): рефлексує і розвиває вольові якості (самоконтроль, вміння відмовити в необґрунтованому проханні, здатність до керування своїми почуттями, подолання складних ситуацій); оволодіває навичками вольової саморегуляції, самоконтролю, цілепокладання, визначення стратегій досягнення мети, здобуває практичний досвід здійснення вольових дій.</p>
2	Саморозвиток морально-вольових якостей (тренінгове заняття).	
4	Розділ 6. Гармонізація психосоматичного компонента характеру.	
2	Психосоматичний компонент характеру. Дихотомічність психосоматичних рис: активність – пасивність; стресостійкість – невротичність. Реакції в ситуаціях стресу. Розвиток стресостійкості. Стратегії опанування людиною емоційних проблем. Засоби самовідновлення після стресу. Здоровий спосіб життя.	<p>Учень (студент): тлумачить поняття «стрес», «стресостійкість», «нервово-психічна ослабленість», «невротичність»; усвідомлює дихотомічність психосоматичних рис: пасивності – активності; нервово-психічної ослабленості – стресостійкості; усвідомлює різноманітність реакцій людини в ситуаціях стресу та чинники успішності його подолання; засвоює правила здорового способу життя і методи боротьби зі стресом.</p> <p>Учень (студент): набуває досвід саморозвитку конструктивної активності, стресостійкості, практичних навичок саморегуляції з метою подолання стресу; аналізує помилки власної поведінки; навчається конструктивно реагувати на стрес, апробовує різні форми поведінки у стресових ситуаціях.</p>
2	Саморозвиток стресостійкості (тренінгове заняття)	
2	Розділ 7. Рефлексія отриманого досвіду	
2	Уроки мудрості Рефлексивне заняття Заклучна психодіагностика характерологічних рис.	<p>Учень (студент): систематизує отримані знання, володіє об'єктивною інформацією про рівень та динаміку розвитку власних рис характеру, рефлексує свій психологічний стан, усвідомлює отриманий досвід, визначає рівень гармонійності власного характеру і перспективи самоудосконалення; розробляє стратегію індивідуального саморозвитку.</p>

Спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці» рекомендований до впровадження вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 9 від 28 жовтня 2013 р.) і впроваджений у навчально-виховний процес закладів Києва, Прилук, Білої Церкви.

5.2. Динаміка гармонійності характеру юнаків і дівчат експериментальної та контрольної груп

Формувальний експеримент був спрямований на гармонізацію характеру старшокласників і студентів. В експерименті брало участь 54 учня 10-х класів ЗОНЗ (ЗОНЗ № 175 м. Києва; Білоцерківської спеціалізованої школи № 16; гімназій № 1, № 5, ЗОНЗ № 2, № 3 м. Прилуки Чернігівської області) та 52 студенти 4 курсу Інституту мистецтв Київського університету імені Б. Грінченка. Учасники експериментальних груп відвідували факультативний спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці» протягом навчального року по дві академічні години на тиждень. Педагоги (класні керівники, куратори), психологи й батьки учасників експериментальних груп також були залучені до розвивальної програми (проходили психологічне консультування, брали участь у педагогічних нарадах, батьківських зборах та інших масових заходах, спрямованих на активізацію духовно-моральних детермінант гармонізації характеру).

Контрольна група налічувала 55 учнів 10-х класів і 56 студентів тих же навчальних закладів. Для оцінки ефективності впровадження спецкурсу в експериментальних групах до і після формувального експерименту було проведено психодіагностику гармонійності характеру за методикою «Структура і зміст характеру». В контрольних групах також було проведено два аналогічних психодіагностичних зрізи на початку і наприкінці навчального року. Психодіагностичні показники, отримані в результаті першого і другого психодіагностичних зрізів в експериментальних та контрольних групах було занесені у зведені таблиці 1.1-1.2 у Додатку В. До них належать показники позитивних і негативних рис відповідно до кожного компонента характеру, рівень гармонійності кожного з компонентів, показник загальної гармонійності характеру.

Дослідження показало, що в процесі формувального експерименту в його учасників відбулися позитивні зміни характеру, адже середньостатистичний показник загальної гар-

монійності характеру в експериментальній групі має тенденцію до зростання (рис. 5.3).

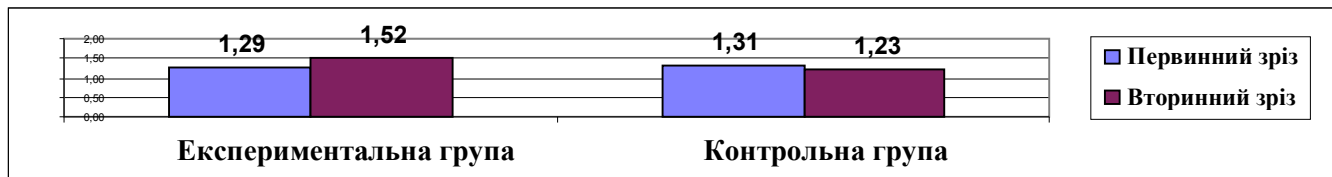

Рис. 5.3. Динаміка середньостатистичних показників загальної гармонійності характеру.

В ході порівняльного аналізу в експериментальних і контрольних групах показники рис і гармонійності компонентів характеру було статистично оброблено методом порівняння середніх значень у парних вибірках (Paired-Samples T-Test) (авт. Ф. Уїлкоксон), що презентований у математичному пакеті SPSS 13. По кожному показнику були підраховані, різниця середніх значень до і після експерименту, середньостатистичне відхилення, середньостатистична похибка, t-критерій Ст'юдента і достовірність розходжень (див. табл. 1.1-1.2 у Додатку Г.1). Статистична достовірність змін показників перевірялась за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента.

Статистичний аналіз за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента показав, що впровадження спецкурсу в експериментальній групі дало конструктивні результати, які відобразилися у позитивній динаміці не тільки показників сформованості окремих компонентів характеру (емоційно-почуттєвого ($p \leq 0,001$), вольового ($p = 0,004$), духовно-морального ($p \leq 0,001$), морально-комунікативного ($p \leq 0,001$) і психосоматичного ($p = 0,001$)), а й зростання загальної гармонійності характеру ($p \leq 0,001$). Слід зазначити, що хоча статистично достовірні зміни й вказують на позитивні зрушення середнього рівня загальної гармонійності характеру у бік його зростання, проте це ще не означає досягнення усіма учасниками експерименту вищого рівня його гармонійності. Але достовірне зростання показників конструктивних рис при зниженні показників деструктивних рис свідчить про послідовний процес гармонізації характеру у юнаків і дівчат, який відбувся на основі активізації духовно-моральних детермінант. Тобто, динаміка середньостатистичного рівня гармонійності характеру свідчить лише про наявність тривалого процесу його гармонізації на основі духовно-моральної самоактуалізації особистості.

Табл. 3 містить інформацію щодо показників тих рис і компонентів характеру, які свідчать про достовірні зміни в процесі формувального експерименту у вибірці старшокласників і студентів. Статистичний аналіз показав, що впровадження спецкурсу в експериментальних групах дало конструктивні результати, які відобразилися у позитивній динаміці не тільки показників окремих рис, а й зростанні загальної гармонійності харак-

теру як у старшокласників ($\Delta\bar{A}=-0,355$; $p\leq 0,01$), так і у студентів ВНЗ ($\Delta\bar{A}=-0,361$; $p\leq 0,01$).

Таблиця 3.3.

Кількісні показники рис характеру і гармонійності його компонентів у експериментальних групах (старшокласників і студентів)

n=106

Показники рис характеру і гармонійності його компонентів	Експериментальна група (n=106)			
	Старшокласники –10 клас (n=54)		Студенти ВНЗ – 3 курс (n=52)	
	Різниця середніх значень ($\Delta\bar{A}$)	Достовірність розходжень (p)	Різниця середніх значень ($\Delta\bar{A}$)	Достовірність розходжень (p)
Альтруїзм	-1,2 41	0,000	-0,741	0,000
Відповідальність	-0,741	0,001	-1,441	0,001
Корисливість	0,729	0,002	1,323	0,002
Екстернальність	0,894	0,002	1,445	0,002
Креативність	-0,941	0,000	-1,743	0,000
Толерантність	-0,427	0,042	-1,376	0,000
Терплячість	-0,624	0,030	-1,234	0,000
Організованість	-0,882	0,002	-1,582	0,000
Збудливість	0,947	0,006	0,647	0,014
Слабовілля	0,800	0,008	1,540	0,000
Оптимізм	-1,567	0,000	-0,847	0,002
Емоційна лабільність	1,112	0,000	0,812	0,005
Доброзичливість	-1,441	0,000	-0,956	0,000
Емпатія	-1,6 76	0,000	-0,976	0,001
Агресивність	1,059	0,000	0,867	0,000
Стресостійкість	-1,429	0,000	-0,729	0,003
Невротичність	1,106	0,000	0,957	0,000
Духовно-моральний компонент	-0,417	0,000	-0,554	0,000
Морально-комунікативний компонент	-0,552	0,000	-0,449	0,000
Інтелектуально-креативний компонент	-0,121	0,135	-0,348	0,007
Вольовий компонент	-0,442	0,004	-0,546	0,000
Емоційно-почуттєвий компонент	-0,420	0,000	-0,413	0,001
Психосоматичний компонент	-0,534	0,001	-0,522	0,005
Загальна гармонійність характеру	-0,355	0,000	-0,361	0,000

В обох експериментальних групах (старшокласників і студентів) відбулося достовірне зростання гармонійності компонентів характеру в юнаків і дівчат, що визначило зростання рівня загальної гармонійності їх характеру. Статистична обробка даних дозволила встановити, що в експериментальних групах відбулося достовірне зростання показників таких рис характеру як альтруїзм ($p\leq 0,001$), відповідальність ($p\leq 0,001$), креативність ($p\leq 0,001$), толерантність ($p\leq 0,05$), терплячість ($p\leq 0,05$), організованість ($p\leq 0,001$), оптимізм ($p\leq 0,001$), доброзичливість ($p\leq 0,001$), емпатія ($p\leq 0,001$), стресостійкість ($p=0,003$) при зниженні рівня егоцентризму ($p\leq 0,05$), корисливості ($p\leq 0,05$), безвідповідальності (екстернальності) ($p\leq 0,05$), ригідності ($p\leq 0,05$), збудливості ($p\leq 0,05$), слабовілля ($p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($p\leq 0,005$), агресивності ($p\leq 0,001$) і невротичності ($p\leq 0,001$). Тобто, достовірне зростання середньостатистичних показників позитивних якостей при зниженні рівня негативних свідчить про послідовний процес гармонізації характеру який відбувається на

основі активізації психологічних механізмів духовно-морального розвитку особистості.

Проте якісний аналіз змін середньостатистичних показників показав відмінності перебігу процесу гармонізації характеру в період ранньої юності (10-й клас) і пізній юності (4-й курс). В учнів 10 класів переважно розвинулись морально-комунікативний ($\Delta\bar{A}=-0,652$; $p\leq 0,01$) та емоційно-почуттєвий ($\Delta\bar{A}=-0,620$; $p\leq 0,01$) компоненти характеру, що відобразилось на зростанні показників відповідних рис. Учні 10 класу стали більш емпатійними ($\Delta\bar{A}=-1,676$; $p\leq 0,05$), доброзичливими ($\Delta\bar{A}=-1,441$; $p\leq 0,01$), альтруїстичними ($\Delta\bar{A}=-1,241$; $p\leq 0,001$) оптимістичними ($\Delta\bar{A}=-1,567$; $p\leq 0,01$), менш збудливими ($\Delta\bar{A}=0,947$), агресивними ($\Delta\bar{A}=1,059$; $p\leq 0,01$), невротичними ($\Delta\bar{A}=1,106$; $p\leq 0,01$), емоційно лабільними ($\Delta\bar{A}=1,112$; $p\leq 0,01$). Суттєвих змін інтелектуально-креативного компонента характеру в учнів 10 класів не відбулося ($\Delta\bar{A}=-0,121$; $p=0,135$). Незмінними залишились показники совісності, чесності, лицемірства, принциповості, конформізму, педантизму, самоконтролю, імпульсивності, емоційної стійкості, впевненості, тривожності, песимізму, скромності, марнославства, індивідуалізму в процесі формувального експерименту ($p>0,05$). Ми припускаємо, що ці риси характеру виявляються більш ригідними або інтегрально-складними і тому для їх розвитку потрібний більш тривалий досвід. Гармонійність психосоматичного компонента характеру достовірно зростає рівною мірою як у старшокласників, так і студентів ($p\leq 0,01$).

Отже, період *ранньої юності* виявився найбільш сензитивним щодо розвитку морально-комунікативних та емоційно-почуттєвих якостей. Ця особливість наштовхує на думку: гармонізація характеру особистості в юнацькому віці відбувається шляхом поступового формування певних позитивних якостей (альтруїзму, відповідальності, креативності, терплячості, організованості, доброзичливості, емпатії), які згодом стають психологічним підґрунтям для розвитку інших гармонійних рис характеру (совісності, чесності, самоконтролю, емоційної стійкості тощо).

Аналогічні тенденції гармонізації характеру продемонстрували й студенти, проте, у них порівняно зі старшокласниками більш активно розвивались духовно-моральний ($\Delta\bar{A}=-0,554$; $p\leq 0,01$), вольовий ($\Delta\bar{A}=-0,546$; $p\leq 0,01$) та інтелектуально-креативний ($\Delta\bar{A}=-0,348$; $p\leq 0,01$) компоненти характеру. У студентів значно зросли показники організованості ($\Delta\bar{A}=-1,582$; $p\leq 0,01$), терплячості ($\Delta\bar{A}=-1,234$; $p\leq 0,01$), відповідальності ($\Delta\bar{A}=-1,441$; $p\leq 0,01$), креативності ($\Delta\bar{A}=-1,743$; $p\leq 0,01$), толерантності ($\Delta\bar{A}=-1,376$; $p\leq 0,01$), знизився рівень корисливості ($\Delta\bar{A}=1,323$; $p\leq 0,01$), екстернальності ($\Delta\bar{A}=1,445$; $p\leq 0,01$), слабовілля ($\Delta\bar{A}=1,540$; $p\leq 0,01$). Таким чином, можна зробити висновок, що в період *пізньої юності* процес гар-

монізації характеру протікає більш інтенсивно. За нашим припущенням, це пов'язано з активним розвитком свідомості, самосвідомості, інтелекту, що посилює процеси духовно-морального самоусвідомлення й саморегуляції юнаків та дівчат.

Таким чином, нами підтверджено, що інтенсивність гармонізації характеру в юнацькому віці пропорційна освітньому рівню особистості.

В цілому результати формувального експерименту свідчать про гармонізацію характеру тих юнаків і дівчат, які свідомо займалися духовно-моральним самовдосконаленням.

На відміну від експериментальної, в контрольній групі за результатами першого і другого психодіагностичних зрізів суттєвих змін рівня гармонійності характеру не виявлено (див. табл. 1.2 у Додатку Г.1). Натомість спостерігається незначне зниження середньостатистичних показників доброзичливості, креативності, принциповості, скромності при зростанні рівня збудливості, невротичності, песимізму ($p \leq 0,05$). Незначне зниження рівня окремих конструктивних рис характеру юнаків та дівчат може бути пояснено, по-перше, природною кризою юнацького віку, коли молода людина намагається певним чином самоствердитись (і не завжди успішно); по-друге – складною соціально-політичною ситуацією в Україні, що сприяла послабленню соціальної стабільності у суспільстві, зрушенню стереотипів мислення і загостренню особистісних криз, подолання яких можливо переважно завдяки знаходженню нових сенсів життя і духовних ціннісних орієнтирів; і по-третє – якщо особистість юнацького віку свідомо не удосконалює себе духовно і морально, то вона під впливом психогенних умов сучасності стає більш невротичною та песимістичною.

Отже, результати формувального експерименту відобразилися у позитивній динаміці гармонійності характеру учасників експериментальних груп: зростанні показників моральних якостей (альтруїзму, відповідальності, чесності), морально-комунікативних рис (доброзичливості, емпатії), зміцненні вольових і психосоматичних якостей (організованості, терплячості, стресостійкості), зростанні креативності, толерантності, оптимізму при зниженні рівня прояву агресивності, екстернальності, корисливості, збудливості, невротичності, що доводить ефективність гармонізації характеру в юнацькому віці шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості. Таким чином, позитивна динаміка характерологічних якостей підтверджує ефективність програми інноваційного авторського спецкурсу «Гармонізації характеру в юнацькому віці».

Наприкінці навчального року нами було проведено опитування старшокласників і

студентів, які відвідували цей спецкурс. Усі опитані підтверджують його корисність і доцільність, відзначаючи, що найбільш активний інтерес викликали тренінги і рольові ігри. Серед старшокласників неодноразово лунають проблемні питання щодо недоліку часу на повноцінне проведення спецкурсу, адже у навчально-виховному плані освітніх закладів відсутня необхідна кількість годин на психологічну роботу з учнями. Найбільшу *зацікавленість* викликали психологічні заняття, присвячені наступним темам:

- Моральні ставлення людини – основа її гармонійного характеру.
- Самоаналіз результатів психодіагностики.
- Дихотомічність духовно-моральних рис характеру.
- Саморозвиток духовно-моральних, волевих, креативних і комунікативних якостей (сподобались практичні вправи).
- Розвиток сили волі, антиномічно-позитивного мислення.
- Усвідомлення рис характеру, які допомагають міжособистісному спілкуванню.
- Особливо сподобалися психологічні рекомендації й практичні вправи щодо набуття навичок відновлення після стресу.

Отже, виходячи з вираженої зацікавленості до проблем морально-психологічного змісту, можемо відзначити досить розвинуту мотивацію у юнаків та дівчат до самопізнання, що є проявом їх психологічної готовності до духовно-моральної самоактуалізації.

Найбільш *дискусійними* були питання:

- Що таке саморозвиток, духовно-моральне самовдосконалення?
- Які існують критерії гармонійного характеру?
- Питання цнотливості, срібллюбства, гордині з точки зору християнської антропології.
- Як вести боротьбу з пристрастями, розвивати моральні чесноти?
- Диференціація моралі і совісті; брехливості і чесності.

Високий рівень зацікавленості й дискусійності означених питань означає зону найближчого особистісного розвитку юнацтва, а саме: визначення системи духовно-моральних цінностей та критеріїв конструктивної поведінки людини, які відповідають гармонійному характеру. Тобто, мотивація саморозвитку особистості в юнацькому віці є досить сформованою, а моральних орієнтирів для її реалізації не вистачає. Тому актуальним завданням сучасної освіти є створення психолого-педагогічних умов духовної

просвіти і духовного розвитку на основі розуміння і засвоєння чітко визначеної системи духовно-моральних цінностей. Найбільш *складними* для усвідомлення були теми:

- Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини (адже, на думку сучасних юнаків, дисгармонії характеру у сучасній молоді відсутні).
- Цілісність духу, душі й тіла (існує проблема усвідомлення цілісності підструктур особистості).
- Вчення про тілесні пристрасті та моральні чесноти (нерозуміння того, чим загрожує людині блуд, нестриманість, черевоугодництво, лінощі).

Складнощі у розумінні глибинних основ християнської антропології, неусвідомленість сутності дисгармоній характеру – все це свідчить про нерозвинутість моральної самосвідомості учнів, рефлексії. Високий рівень его-захисних психологічних механізмів (самовиправдання власних помилок і негативних рис) ускладнює міжособистісні взаємини юнаків та дівчат. Тому сьогодні психолого-педагогічний виховний вплив доцільно спрямовувати саме на формування духовного, зокрема, християнського світогляду юнацтва, на розуміння дихотомічної природи добра і зла. Формування мотивації саморозвитку юнаків та дівчат має спиратися не лише на прагнення до морального ідеалу, а, перш за все, на усвідомлення власних дисгармонійних рис і відверту боротьбу з недосконалістю свого характеру.

Результати формувального експерименту дозволили також дослідити особливості характерологічного розвитку в юнацькому віці.

У будь-якій учнівській спільноті завжди існують особи, які прагнуть до гармонії внутрішнього світу і розвивають позитивні якості, свідомо займаючись духовно-моральним самовихованням. Є також й ті, хто перебуває у стабільному стані (гармонійність їх характеру залишається незмінною, а характерологічний розвиток дещо «пригальмований»), вони ніби «пливуть за течією», не прикладають жодних зусиль, щоб стати краще. Такий стан зумовлює стагнацію характерологічного розвитку. Також, нажаль, існують й ті особи, характер яких псується під впливом певних зовнішніх та внутрішньоособистісних чинників (знижується гармонійність характеру). За умови важких життєвих обставин або за рахунок впливу деструктивних суб-культуральних факторів такі особи набувають негативних рис (агресивності, жорстокості, лицемірства, брехливості тощо).

Отже, вектор особистісного розвитку може спрямовувати молоду людину або до гармонізації власного характеру, або до стагнації (відсутності розвитку), або до дисгармонізації характеру та саморуйнування особистості (коли людина внаслідок власної дисгар-

монійності не може будувати конструктивні взаємини, що прирікає її на самотність).

З метою визначення особливостей характерологічного розвитку учнів і студентів, які брали участь у формульовальному експерименті, їх було класифіковано на підгрупи у відповідності до *рівнів* і *типів* гармонійності характеру, які було виявлено за допомогою першого психодіагностичного зрізу на початку формульовального експерименту. За результатами другого психодіагностичного зрізу було також встановлено *рівень* і *тип* гармонійності характеру, якому став відповідати характер кожного з учасників формульовального експерименту. Таким чином, ми отримали можливість відстежити, в яких осіб відбувався процес гармонізації характеру, у яких – дисгармонізації, а у яких – стагнації характерологічного розвитку. Після цього було проведено порівняльний аналіз відсоткового розподілу осіб з різними рівнями і типами гармонійності характеру в експериментальній та контрольній групах.

Розглянемо особливості перебігу характерологічного розвитку юнаків та дівчат, починаючи з динаміки рівнів загальної гармонійності характеру.

У Розділі 3 було визначено 4 рівні гармонійності характеру: низький рівень (*дисгармонійний характер*), зумовлений несформованістю духовно-моральної саморегуляції особистості внаслідок дисгармонійності усіх компонентів характеру; середній рівень гармонійності (який поділяється на рівень нижче середнього (*потенційно-дисгармонійний характер*, що характеризується початковим рівнем сформованості психологічної саморегуляції, і рівень гармонійності вище середнього (*адаптований характер*), що зумовлює здатність до адаптивного існування в соціумі); і високий рівень гармонійності (*гармонійний характер*), який відрізняється повноцінною сформованістю усіх його компонентів.

Далі наведено порівняльні діаграми динаміки відсоткового розподілу рівнів загальної гармонійності характеру протягом 8 місяців в експериментальній та контрольній групах (рис. 5.4 -5.5). Як бачимо з діаграм, відсоток досліджуваних, з низьким рівнем гармонійності характеру в експериментальній групі значно знижується (на 16 %), а в контрольній залишається майже незмінним.

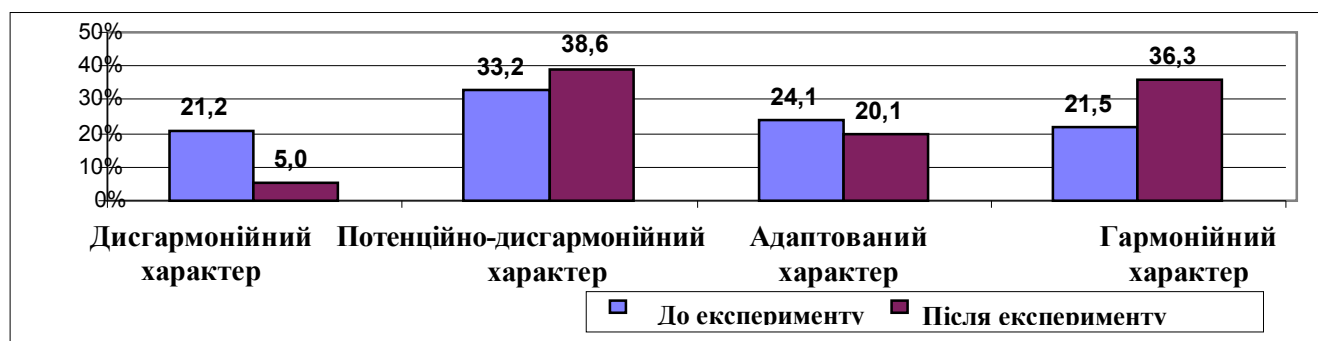

Рис. 5.4. Динаміка розподілу рівня загальної гармонійності характеру в експериментальній групі (у %).

Проте, кількість досліджуваних, які мають високий рівень гармонійності характеру в експериментальній групі зростає (на 13,8 %), а в контрольній знижується (на 5,9%). Зниження відсотка осіб з дисгармонійним характером в експериментальній групі та збільшення представників гармонійного характеру підкреслює факт гармонізації характеру завдяки духовно-моральній самоактуалізації особистості.

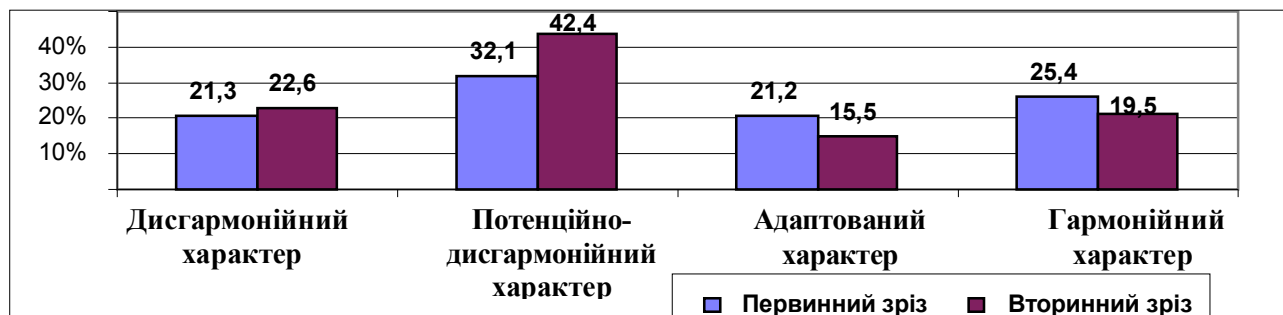

Рис. 5.5. Динаміка розподілу рівня загальної гармонійності характеру в контрольній групі (у %).

В обох групах (експериментальній та контрольній) зафіксовані ідентичні характерологічні тенденції: зростання відсотка осіб з потенційно дисгармонійним характером і зниження кількості досліджуваних з адаптованим характером, що свідчить про психологічну кризу юнацького віку. Проте, в контрольній групі ця тенденція є більш вираженою, ніж в експериментальній, що підтверджує позитивний вплив духовно-морального самовиховання на процес перебігу вікової кризи.

Нами було також підраховано в експериментальній і контрольній групах відсотковий розподіл показників гармонізації (зростання рівня гармонійності) характеру, дисгармонізації (зниження рівня гармонійності) та стагнації характерологічного розвитку (стабільний стан рівня гармонійності характеру) (рис. 5.6).

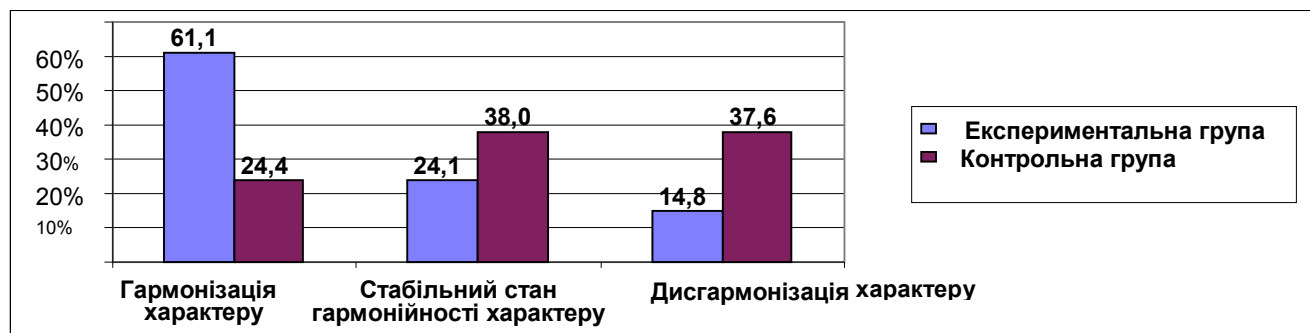

Рис. 5.6. Динаміка характерологічного розвитку в експериментальній та контрольній групах (у %).

Як бачимо з діаграми, у контрольній групі (тобто у природних умовах життєдіяльності юнаків і дівчат) кількість осіб, у яких відбувається зниження рівня гармонійності характеру дорівнює кількості осіб, які мають стабільний рівень гармонійності (38 %). Це значно перевищує відсоток старшокласників і студентів, гармонійність характеру яких

зростає (24 %). В експериментальній групі ситуація кардинально змінюється. Ми спостерігаємо протилежні тенденції: завдяки створенню психологічних умов духовно-морального розвитку особистості кількість осіб, які свідомо гармонізують свій характер, дорівнює 61 %, що значно перевищує кількість тих, хто особистісно не розвивається (24%), і тих, у кого рівень гармонійності характеру знижується (15 %). Цей факт ще раз підтверджує положення, що гармонізація характеру в юнацькому віці відбувається завдяки довільному спрямуванню особистості в русло духовно-морального саморозвитку.

Наступним етапом дослідження був порівняльний аналіз відсоткового розподілу представників *різних типів* гармонійності характеру в експериментальній та контрольній групах. Нагадаємо, що у Розділі 4 було визначено 4 типи гармонійності характеру (глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний і духовно-гармонійний).

На рисунках 5.7-5.9 представлено порівняльні діаграми динаміки відсоткового розподілу в експериментальній та контрольній групах представників означених типів гармонійності характеру, яка відбувалась протягом 8 місяців.

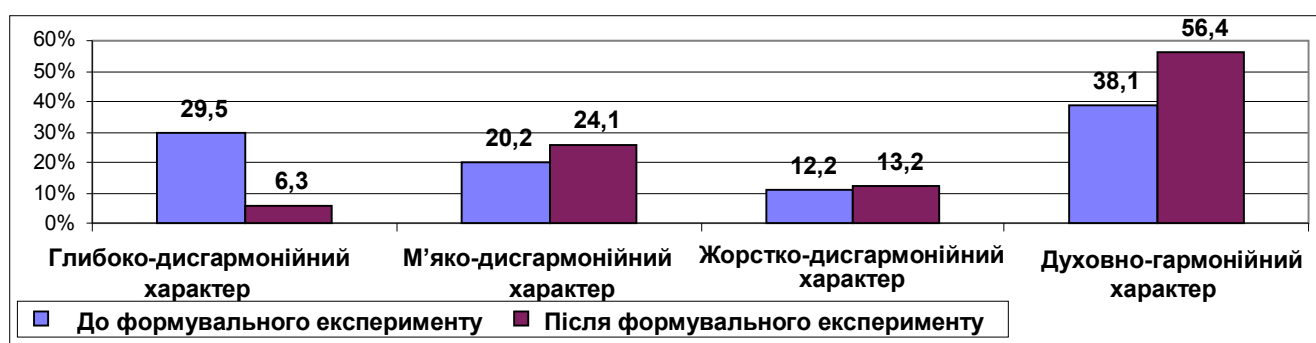

Рис. 5.7. Динаміка розподілу типів гармонійності характеру в експериментальній групі до і після формувального експерименту (у %).

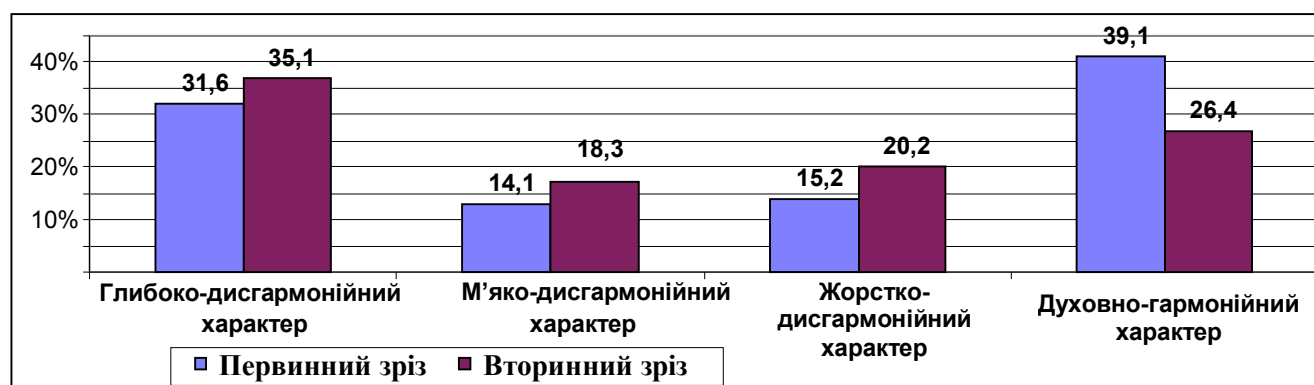

Рис. 5.8. Динаміка розподілу типів гармонійності характеру в контрольній групі (у %).

Незважаючи на те, що на початку експерименту в експериментальній групі відсоток осіб з духовно-гармонійним характером був нижче, ніж у контрольній, проте напри-

кінці експерименту ситуація змінюється на протилежну. В експериментальній групі значно зросла кількість респондентів, що мають духовно-гармонійний характер (з 38,1% до 56,4%) при зниженні відсотка осіб з глибоко-дисгармонійним характером (з 29,5% до 6,3%) (цей результат нагадує характерологічний розвиток студентів духовного училища).

Отже, в експериментальній групі спостерігається цілеспрямований процес активізації особистісного розвитку і гармонізації характеру (хоча це і не виключає тимчасового зниження рівня загальної гармонійності характеру у окремих досліджуваних).

Натомість у контрольній групі спостерігається зниження відсотка осіб, що мають духовно-гармонійний характер (з 39,1% до 26,4%) при зростанні кількості юнаків і дівчат з глибоко-дисгармонійним характером (з 31,6% до 35,1%). Проте, зростання відсотка представників м'яко- і жорстко-дисгармонійного характеру в обох групах зумовлено різними чинниками: в експериментальній групі кількість представників даних типів зростає тому, що до цих категорій переходять більш характерологічно-дисгармонійні особи, а в контрольній групі її поповнюють представники духовно-гармонійного характеру, які набувають характерологічно-дисгармонійних якостей. Отже, активізація духовно-морального розвитку в юнацькому віці сприяє оптимізації характерологічного розвитку.

Розглянемо динаміку характерологічного розвитку, в експериментальній і контрольній групах в у межах кожного з типів гармонійності характеру.

На рис. 5.9 відображено відсотковий розподіл характерологічних тенденцій у досліджуваних, які мають глибоко-дисгармонійний характер.

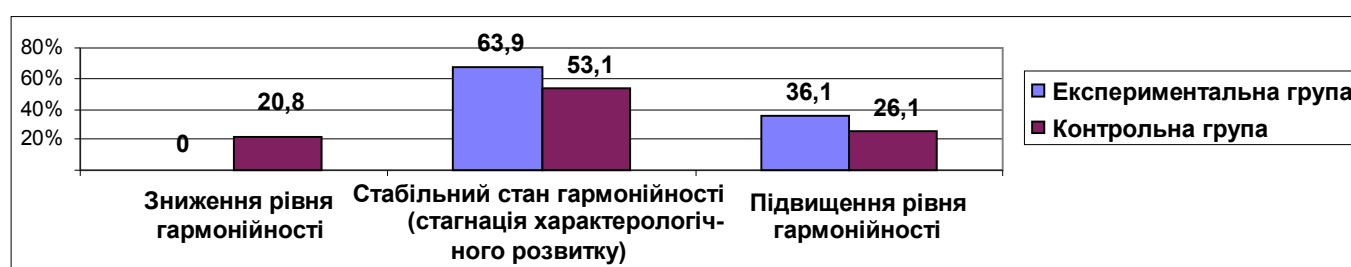

Рис. 5.9. Динаміка характерологічного розвитку представників глибоко-дисгармонійного характеру в експериментальній і контрольній групах (у %).

В експериментальній групі спостерігається або підвищення рівня гармонійності характеру (у 36,1 %), або стабільний його стан (у 63,9 %) при відсутності тенденції до зниження рівня гармонійності характеру. У той час як в контрольній групі у 20,8% юнаків та дівчат з глибоко-дисгармонійним характером спостерігається подальше поглиблення його дисгармонійності внаслідок впливу негативних зовнішніх чинників. Цей факт свідчить про психологічну закономірність: якщо людина свідомо не працює над собою, то її характер псується.

Рис. 5.10 відображає динаміку характерологічного розвитку при м'яко-дисгармонійному характері в експериментальній і контрольній групах. Як бачимо з діаграми, у представників м'яко-дисгармонійного характеру в обох групах відбуваються майже ідентичні процеси: половина досліджуваних знаходиться у стабільному стані, майже у 10% спостерігається зниження рівня гармонійності характеру. Проте у 38,2% осіб в експериментальній і у 39,8% в контрольній групах відбуваються позитивні характерологічні зміни, про що свідчить підвищення рівня загальної гармонійності характеру. Вважаємо, що ця особливість пов'язана з тим, що: по-перше, особи з м'яко-дисгармонійним характером (незалежно від їх належності до експериментальної або до контрольної груп) мають високий рівень мотивації духовно-морального розвитку, яка зумовлює їх стабільну спрямованість на духовно-моральне самовдосконалення (тому динаміка їх характерологічного розвитку ідентична в обох групах); по-друге, завдяки духовно-моральному самовдосконаленню більш ніж третина представників цього типу досягають успіхів у гармонізації характеру.

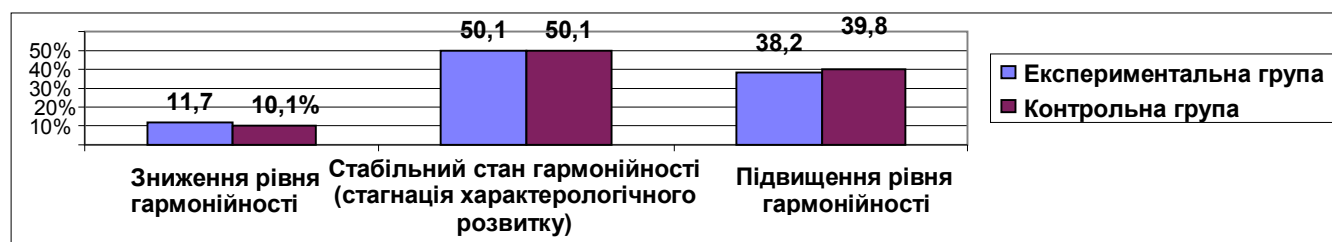

Рис. 5.10. Динаміка характерологічного розвитку представників м'яко-дисгармонійного характеру в експериментальній і контрольній групах (у %).

Рис. 5.11 презентує динаміку характерологічного розвитку осіб з жорстко-дисгармонійним характером в експериментальній і контрольній групах. З діаграми видно, що представники цього типу переважно залишаються у стабільному стані стагнації характерологічного розвитку, тобто виявляються найбільш ригідними щодо характерологічних змін.

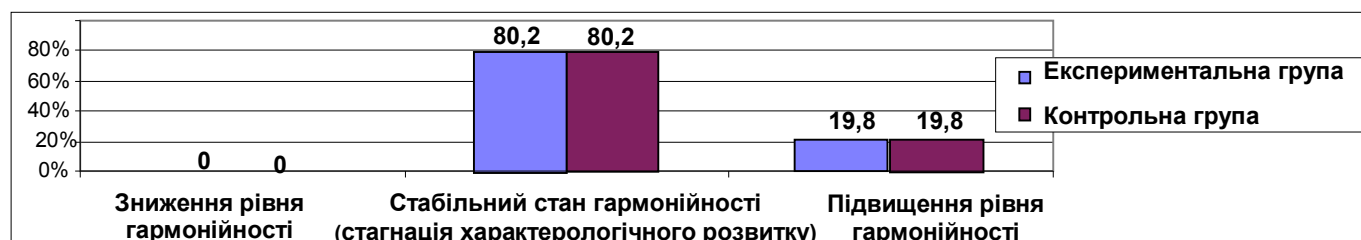

Рис. 5.11. Динаміка характерологічного розвитку при жорстко-дисгармонійному характері в експериментальній і контрольній групах (у %).

Проте зниження рівня гармонійності при цьому типі характеру також не виявлено (але це не означає повної відсутності характерологічної динаміки у представників зазначеного типу, адже стабільний відсотковий розподіл у межах цього типу може досягатися і за

рахунок взаємних «переходів» між різними типами і рівнями гармонійності характеру).

Цікавим феноменом виявився факт однакового відсотка осіб з жорстко-дисгармонійним характером в контрольній та експериментальній групах, у яких спостерігалось підвищення рівня загальної гармонійності характеру. Це означає, що активізація духовного розвитку (в умовах формувального експерименту) не так виражено впливає на характерологічний розвиток особистості з жорстко-дисгармонійним характером як при інших типах, або для більш активної гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру потрібен досить тривалий час.

Ці особливості характерологічного розвитку наштовхують на припущення, що існує два шляхи гармонізації характеру: по м'якому типу і по жорсткому, кожний з яких має свої психологічні особливості. Надалі для перевірки цього припущення ми проаналізуємо зміни характерологічних рис при обох типах характеру.

Розглянемо динаміку характерологічного розвитку осіб, що мають духовно-гармонійний характер в експериментальній і контрольній групах (рис.5.12).

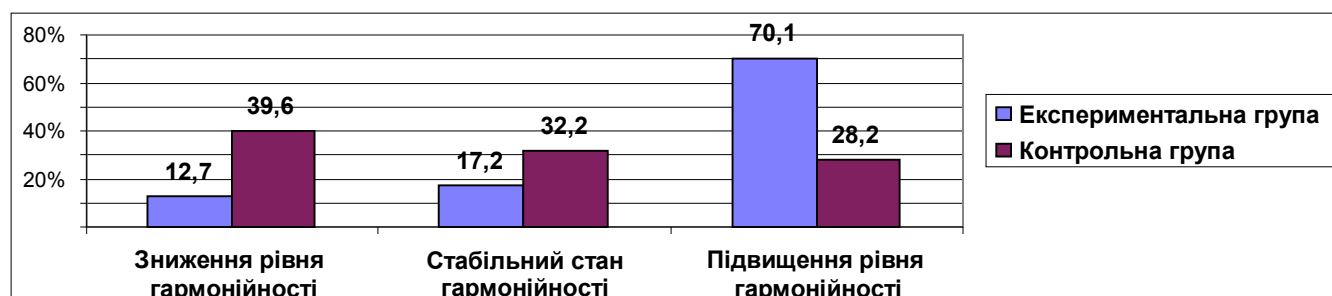

Рис. 5.12. Динаміка гармонійності характерологічного розвитку осіб, що мають духовно-гармонійний характер, в експериментальній і контрольній групах (у %).

Як бачимо з діаграми, при духовно-гармонійному характері в експериментальній групі у 70,1 % осіб активізуються процеси його подальшої гармонізації, а в контрольній групі переважають досліджувані (39,6%), у яких спостерігається зниження рівня загальної гармонійності характеру. Пояснити цю психологічну особливість можна таким чином: для особистості, яка має добре сформовану духовно-моральну саморегуляцію, активізація духовно-морального розвитку виявляється найбільш природним і гармонійним для неї процесом, адже, з одного боку, людина має усі необхідні засоби (духовно-моральні та емоційно-вольові якості) для успішної духовно-моральної самоактуалізації, а з іншого боку, постійна актуалізація гармонійних якостей виконує функцію своєрідного тренінгу їх подальшого розвитку. А за умови відсутності духовно-моральної і вольової активності (в контрольній групі) рівень гармонійності характеру починає знижуватися, оскільки «духовно-

моральні характерологічні м'язи» послаблюються внаслідок відсутності їх постійного тренування. Аналогічні закономірності існують у спортсменів, які потребують активних регулярних тренувань, і завдяки цьому досягають більш гармонійної спортивної форми. Отже, особи з духовно-гармонійним характером мають постійно підтримувати стан власної характерологічної гармонії шляхом регулярного духовно-морального самоудосконалення.

Розглянемо більш детально особливості характерологічного розвитку в експериментальній та контрольній групах. З метою визначення особливостей процесу гармонізації характеру нами було підраховано кількість осіб у межах кожного з типів характеру, які «перейшли» до більш характерологічно-гармонійного типу. Надалі для зручності оформлення малюнків ми будемо позначати типи гармонійності характеру і переходи між ними римськими цифрами: глибоко-дисгармонійний (далі – I тип), м'яко-дисгармонійний (далі – II тип), жорстко-дисгармонійний (далі – III тип) і духовно-гармонійний (далі – IV тип). На рисунку 5.13. відображено відсотковий розподіл (% від загальної вибірки в експериментальній і контрольній групах) осіб, які здійснили «переходи» у більш гармонійні типи характеру. Як бачимо з діаграми, експериментальна група відрізняється тим, що в ній відбулось значно більше «переходів» до більш високого рівня гармонійності на відміну від контрольної.

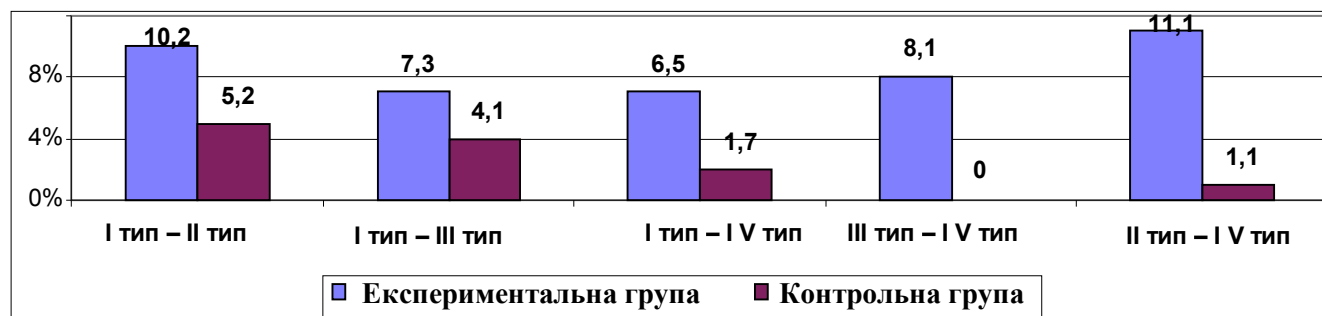

Рис. 5.13. Відсотковий розподіл переходів у більш гармонійні типи в експериментальній і контрольній групах (у %).

Цікавим фактом виявилось те, що на середньому рівні гармонійності «переходів» між м'яко- і жорстко-дисгармонійним типами не виявлено, що свідчить о протилежності даних типів. Найбільший відсоток осіб (11,1 % від загальної вибірки) спостерігається при переході від м'яко-дисгармонійного типу до духовно-гармонійного, що свідчить про духовну детермінацію процесу гармонізації характеру.

У контрольній групі не виявилось жодної особи з жорстко-дисгармонійним типом характеру, яка б досягла високого рівня гармонійності. Цей факт пояснюється тим, що представники цього типу виявляються найбільш ригідними у плані характерологічних

змін і за умови відсутності свідомої роботи над собою гармонізація їх характеру виявляється доволі проблематичною. Цей висновок ніби суперечить діаграмі на рисунку 5.11, яка свідчить про наявність процесу гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру у контрольній групі (але на тій діаграмі не уточнюється, до якого рівня гармонійності відбувається ця гармонізація). Нами було встановлено, що в контрольній групі гармонізація жорстко-дисгармонійного характеру відбувалась у межах того ж типу гармонійності (тобто, у 19,8 % осіб хоча і зросли показники загальної гармонійності характеру, але не вийшли за межі жорстко-дисгармонійного характеру). Натомість в експериментальній групі спостерігаються 8,1 % осіб від загальної вибірки, які подолали жорстку дисгармонійність свого характеру і набули духовно-характерологічної гармонійності.

Слід зазначити, що процес гармонізації глибоко-дисгармонійного типу характеру (далі – *початкової* гармонізації) є досить активним і полягає у «переходах» від глибоко-дисгармонійного типу до м'яко-дисгармонійного (10 %), жорстко-дисгармонійного (7%) і навіть до духовно-гармонійного (7%) типів характеру. Ми припускаємо, що представники глибоко-дисгармонійного типу «переходять» до м'яко-дисгармонійного типу шляхом розвитку переважно духовно-моральних якостей, до жорстко-дисгармонійного типу – через зміцнення емоційно-вольового компонента саморегуляції. Досягнення духовно-гармонійного типу відбувається шляхом рівномірного розвитку усіх компонентів характеру.

Розглянемо далі відсотковий розподіл (% від загальної вибірки в експериментальній і контрольній групах) осіб, які зберегли свій тип гармонійності характеру (рис. 5.14).

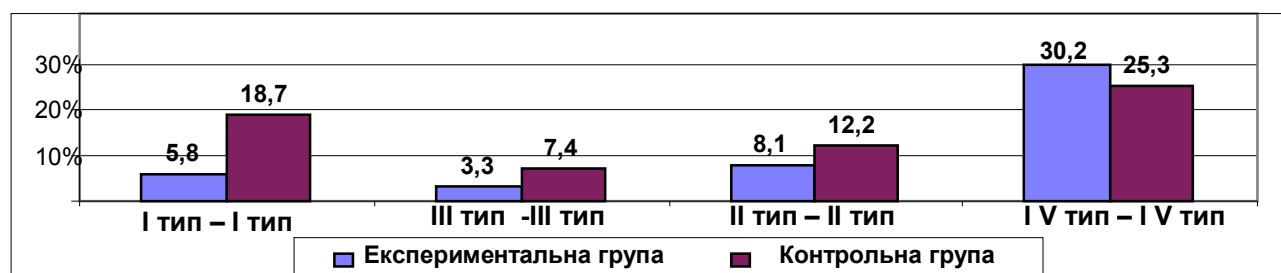

Рис. 5.14. Відсотковий розподіл осіб в експериментальній і контрольній групах, які мають стабільний тип гармонійності характеру (у %).

З діаграми видно, що найбільший відсоток осіб, які залишилися у тому ж типі гармонійності, представлений респондентами з духовно-гармонійним типом характеру (30,2% – в експериментальній і 25,3% – у контрольній групах). Але це не означає, що у цих осіб характерологічний розвиток був пригальмованим, адже у межах одного і того ж типу може відбуватися як зростання рівня гармонійності окремих компонентів характеру, так і його зниження. Перебування особистості у межах одного типу означає лише те, що кількісні

зміни рівня гармонійності окремих компонентів її характеру ще не переросли у якісні характерологічні новоутворення, які зумовлюють перехід до іншого типу.

В контрольній групі при низькому і середньому рівнях гармонійності характеру спостерігається більша кількість осіб ніж в експериментальній, які залишаються у межах одного типу (особливо це стосується досліджуваних, які мають глибоко-дисгармонійний характер (18,7%). Це свідчить, що у спеціально створених психологічних умовах духовно-моральної самоактуалізації відбувається більш активний характерологічний розвиток, ніж у реальних життєвих умовах. Розглянемо відсотковий розподіл (% від загальної вибірки) досліджуваних, які «перейшли» до менш гармонійного типу характеру (рис. 5.15).

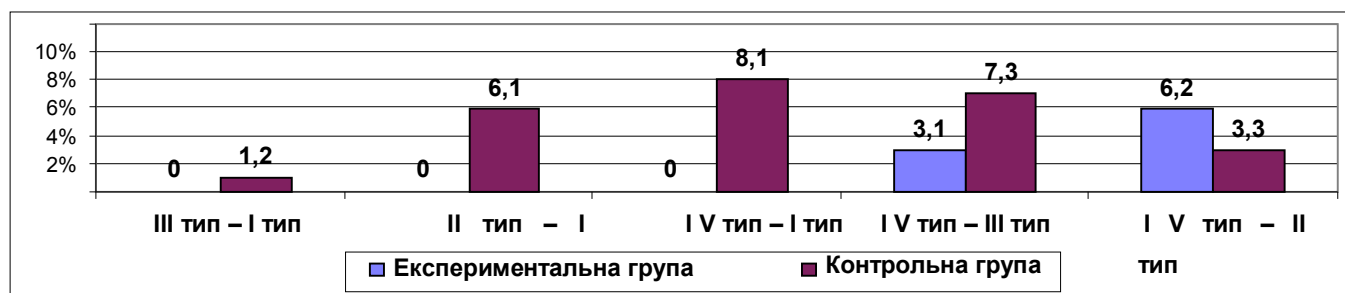

Рис. 5.15. Відсотковий розподіл переходів у менш гармонійні типи в експериментальній і контрольній групах (у %).

Діаграма наочно показує, що в експериментальній групі «переходи» до нижчого рівня гармонійності існують лише серед представників духовно-гармонійного характеру (причому «переходів» до м'яко-дисгармонійного типу удвічі більше (6,2%), ніж до жорстко-дисгармонійного (3,1%)). Натомість у контрольній групі дисгармонізація характеру під впливом деструктивних соціальних, економічних, культурних та інших факторів спостерігається при усіх типах характеру (існує навіть значний відсоток (8,1 %) досліджуваних, у яких відбувається дисгармонізація духовно-гармонійного характеру до глибоко-дисгармонійного). Цей факт акцентує увагу психологічної науки на необхідності термінового створення психологічних умов духовно-моральної самоактуалізації молоді, що сприятимуть гармонізації характеру сучасних юнаків та дівчат шляхом опанування ними форм духовно-моральної комунікації і конструктивної поведінки.

Отже, результати формувального експерименту дозволили не тільки підтвердити ефективність застосування авторського спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці», але й дослідити особливості характерологічного розвитку юнаків та дівчат, визначити найбільш проблемні аспекти духовно-морального становлення старшокласників і зробити висновок про позитивну динаміку характерологічного розвитку, яка відбувається в процесі духовно-моральної самоактуалізації особистості.

5.3. Психологічні закономірності гармонізації характеру юнаків та дівчат.

Статистичний аналіз результатів формувального експерименту також дав можливість дослідити особливості характерологічного розвитку і визначити психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці. Встановлення психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці ми розпочали з детального вивчення особливостей перебігу процесу характерологічного розвитку юнаків і дівчат. Для цього нами було визначено *показники змін* за усіма характерологічними якостями, які відбулися в процесі формувального експерименту (за результатами першого і другого діагностичних зрізів) (див. табл. 1.3 у Додатку В). До них належать показники змін позитивних і негативних характерологічних рис відповідно до кожного компонента характеру, зміни рівня гармонійності кожного з компонентів, зміни показника загальної гармонійності характеру, а також зміни рівнів духовно-моральної самоактуалізації та емоційно-вольової (психологічної) адаптації юнацтва. Кожний з означених показників позначений латинською літерою «d», що означає рівень його зміни протягом 8 місяців.

Наприклад, $d \text{ Гар.} = \text{Гар.1} - \text{Гар.2}$ і означає різницю між рівнями загальної гармонійності характеру на початку формувального експерименту і наприкінці. Якщо $d \text{ Гар.} < 0$, це означає підвищення рівня гармонійності, а якщо $d \text{ Гар.} > 0$, це означає що показник загальної гармонійності характеру знизився. Таблицю змін характерологічних показників було оброблено за допомогою методів математичної статистики і встановлено психологічні закономірності і фактори гармонізації характеру в юнацькому віці.

У подальших рисунках ми будемо використовувати систему скорочень:

d Г.М. – зміни гармонійності духовно-морального компонента,

d Г.І. – зміни гармонійності інтелектуально-креативного компонента,

d Г.В. – зміни гармонійності вольового компонента,

d Г.Ем. – зміни гармонійності емоційно-почуттєвого компонента,

d Г.К. – зміни гармонійності морально-комунікативного компонента,

d Г.П/с – зміни гармонійності психосоматичного компонента.

Розглянемо динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності кожного з компонентів характеру при гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру (рис. 5.16).

З діаграми видно, що існує 4 види гармонізації глибоко-дисгармонійного характе-

ру: *початкова* гармонізація (зростання рівня гармонійності усередині зазначеного типу), гармонізація *по м'якому* типу (шляхом переходу до м'яко-дисгармонійного типу), *по жорсткому* типу (набуття якостей жорстко-дисгармонійного характеру) і *цілісна* гармонізація (перехід до духовно-гармонійного типу).

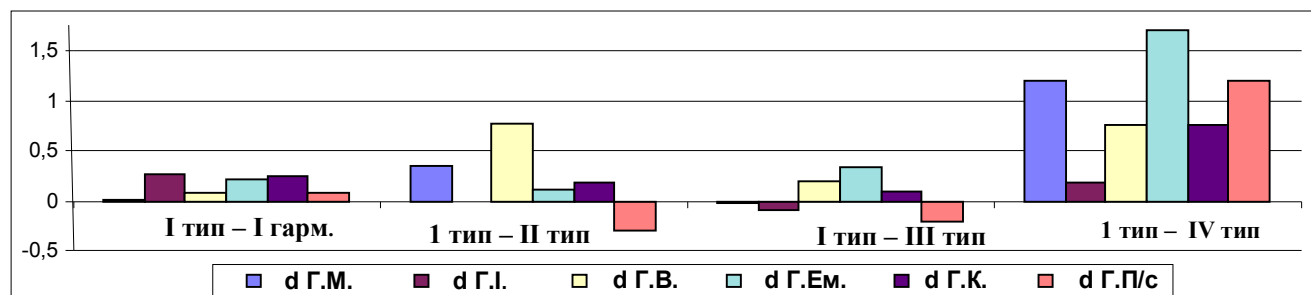

Рис. 5.16. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру.

Ми гіпотетично припускаємо, що досягнення вищого рівня гармонійності відбувається також або через м'який або жорсткий типи характерологічного розвитку.

При початковій гармонізації найбільш виражені позитивні зміни гармонійності інтелектуально-креативного, емоційно-почуттєвого та морально-комунікативного компонентів. При гармонізації по м'якому типу найбільш розвиваються духовно-моральні та волеволі якості при зниженні гармонійності психосоматичного компонента (набуття стану тимчасової невротизації особистості). При гармонізації по жорсткому типу спостерігається, передусім, розвиток емоційно-вольових якостей при зниженні показників психосоматичних та інтелектуально-креативних рис. Зниження рівня гармонійності психосоматичного компонента як при м'якому так і при жорсткому типах гармонізації характеру свідчить про об'єктивність кризового стану під впливом процесу самоудосконалення особистості (адже подолання власних негативних якостей потребує духовних навичок роботи над собою, які набуваються шляхом проходження духовно-особистісної кризи). При цілісній гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру шляхом переходу до духовно-гармонійного типу відбувається комплексне зростання гармонійності усіх компонентів характеру (особливо емоційно-почуттєвого: набуття емоційної стійкості, оптимізму виступають у якості психологічно нагороди особистості за успішне подолання власної характерологічної дисгармонійності). Розглянемо динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при гармонізації характеру усередині кожного типу (рис. 5.17).

При зростанні рівня загальної гармонійності при гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру відбувається незначне зростання гармонійності усіх його компонентів. При гармонізації м'яко-дисгармонійного типу характеру спостерігається незнач-

не зростання духовно-морального, вольового, морально-комунікативного компонентів при значному зростанні психосоматичного (тобто зміцнення стресостійкості створює психоенергетичне підґрунтя для переходу до більш високого рівня гармонійності).

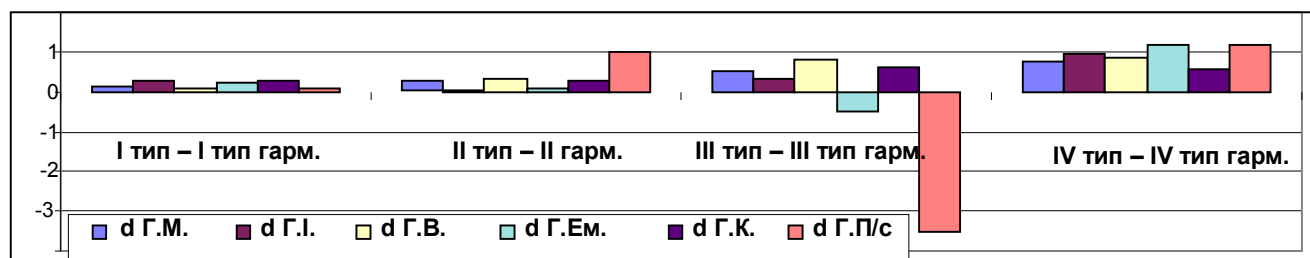

Рис. 5.17. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при гармонізації характеру усередині кожного типу.

Кардинально інша ситуація спостерігається при гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру: при зростанні рівня гармонійності духовно-морального, інтелектуально-креативного, вольового і морально-комунікативного компонентів відбувається зниження гармонійності емоційно-почуттєвого і особливо психосоматичного компонентів характеру (тобто для особистості з жорстко-дисгармонійним характером духовно-моральний розвиток вимагає дуже багато психічної енергії щоб подолати власну жорстку ригідність і кардинально змінити свій характер).

Гармонізація духовно гармонійного характеру полягає у рівномірному зростанні гармонійності усіх компонентів і протікає для особистості спокійно, оскільки психологічний механізм для її подальшого розвитку (духовно-моральна саморегуляція) вже сформований.

Динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при переході у більш гармонійний тип характеру представлено на рис. 5.18.

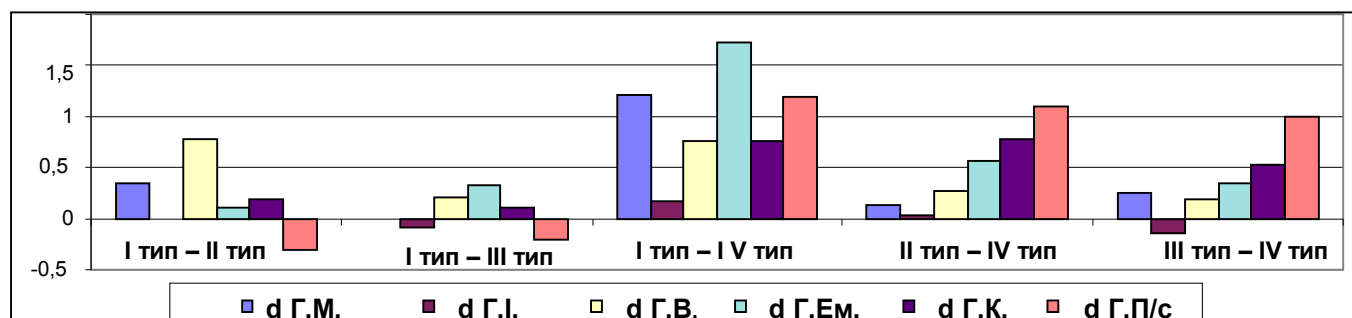

Рис. 5.18. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при переході у більш гармонійний тип характеру.

Гармонізацію глибоко-дисгармонійного характеру ми розглядали вище, тому розглянемо особливості переходу з м'яко-дисгармонійного типу до духовно-гармонійного. З діаграми видно, що провідну роль в цьому процесі відіграють розвиток емоційно-вольових, морально-комунікативних і особливо психосоматичних якостей. Отже, набуття стресос-

тійкості, налагоджування взаєностосунків з оточуючими і зміцнення емоційно-вольової саморегуляції – це основні завдання психокорекції м'яко-дисгармонійного характеру.

При гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру перш за все постає завдання духовно-морального розвитку особистості, оскільки зміцнення волі й стресостійкості без засвоєння духовно-моральних регуляторів поведінки сприятиме ще більш глибокій дисгармонізації характеру. Цікавим є факт зниження рівня гармонійності інтелектуально-креативного компонента при гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру (можливо саме пом'якшення зайвої принциповості сприяє гармонізації жорсткого характеру).

Отже, найбільш виражена психологічна криза, що пов'язана з процесом духовно-морального розвитку особистості, відбувається при гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру і зумовлена процесом перебудови світоглядних уявлень, існуючих переконань, ригідних когнітивних утворень, корекції деструктивних поведінкових патернів, формуванням системи моральних ставлень. Гармонізація глибоко-дисгармонійного і м'яко-дисгармонійного характеру відбувається досить динамічно, але має певні труднощі, пов'язані з емоційно-вольовою саморегуляцією, що зумовлені слабкістю нервової системи людини, яка визначає дисгармонійність психосоматичного компонента характеру. Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при духовно-гармонійному характері, оскільки сформованість обох складових гармонійного характерологічного розвитку виступає злагодженим психологічним механізмом подальшої гармонізації характеру.

Розглянемо особливості процесу дисгармонізації характеру. На рис. 5.19-5.20 відображено динаміку показників змін гармонійності компонентів характеру при його дисгармонізації. З діаграм видно, що дисгармонізація глибоко-дисгармонійного характеру пов'язана з початковим етапом духовно-морального розвитку особистості і відзначається зростанням показників гармонійності духовно-морального та інтелектуально-креативного компонентів при зниженні гармонійності усіх інших компонентів характеру.

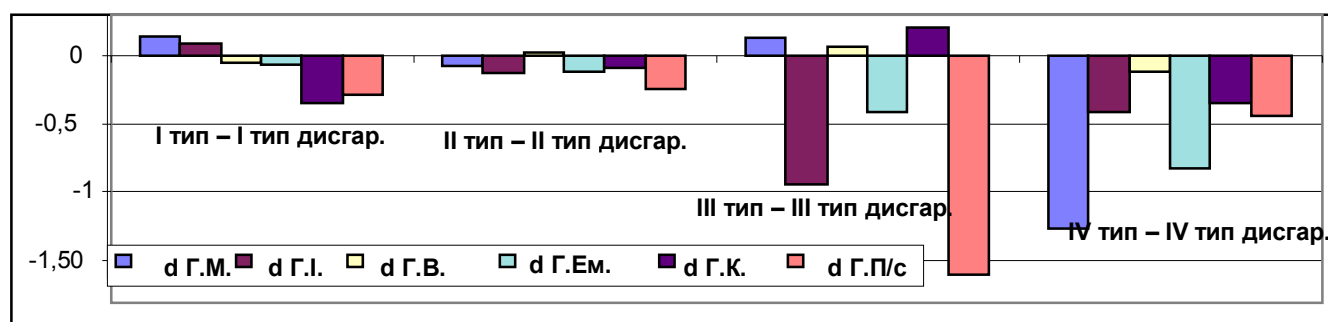

Рис. 5.19. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при дисгармонізації характеру усередині кожного типу.

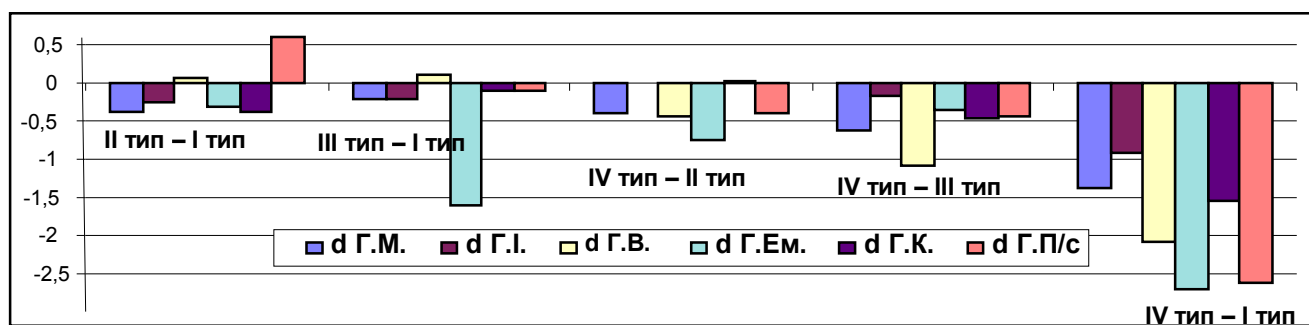

Рис. 5.20. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при різних типів дисгармонізації характеру.

Цікаві психологічні особливості відкриває аналіз процесу дисгармонізації м'яко-дисгармонійного характеру, який спочатку супроводжується незначним зниженням рівня гармонійності майже усіх його компонентів (крім вольового, який і без того виявляється нерозвиненим у зазначеного типу характеру). Доки особистість певною мірою зберігає моральний самоконтроль, вона знаходиться у межах м'яко-дисгармонійного типу характеру (при цьому рівень гармонійності психосоматичного компонента дуже низький). Якщо особистість втрачає моральний контроль над собою (знижується гармонійність її духовно-морального і морально-комунікативного компонентів), то вона «переходить» до глибоко-дисгармонійного типу. При цьому гармонійність психосоматичного компонента в неї різко зростає (метафорично це можна порівняти з «продажем душі» – обміном духовно-морального надбання особистості на психосоматичний комфорт).

Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру на початковому етапі дисгармонізації жорстко-дисгармонійного характеру дуже нагадує динаміку цих показників при його гармонізації, а саме: зростання показників духовно-морального, морально-комунікативного і вольового компонентів при зниженні гармонійності інтелектуально-креативного, емоційно-почуттєвого і особливо психосоматичного компонентів. Тобто, доки людина опанує себе і знаходиться у межах цього типу, вона має однакові шанси як гармонізувати свій характер, так і потрапити до рівня глибоко-дисгармонійного характеру, який відзначається різким зниженням показника гармонійності емоційно-почуттєвого компонента (людина стає роздратованою, тривожною, песимістичною).

Отже, психологічний аналіз особливостей жорстко-дисгармонійного характеру надає основи для ствердження: представники саме цього характерологічного типу на відміну від інших відчувають найбільш сильний психологічний дискомфорт внаслідок впливу духовно-особистісних криз, але через особистісну неконгруентність намагаються замаскувати власну уразливість агресивно-демонстративними формами поведінки. Тобто особис-

тість з жорстко-дисгармонійним характером через неадаптивну поведінку намагається звернути увагу оточуючих до власного психічного страждання (заподіяння страждань іншим людям символічно надає особистості тимчасове полегшення від власних страждань завдяки ілюзії того, що усі навколо теж страждають, а не тільки я). Проте це не тільки не вирішує проблему позбавлення характерологічної дисгармонії й зумовленого нею психологічного дискомфорту, а навпаки поглиблює дисгармонійність характеру через психосоматизацію психологічної проблематики особистості. Як правило, представники зазначеного типу вкрай рідко звертаються по допомогу, оскільки власна характерологічна жорсткість створює своєрідний панцир, який перешкоджає психологічним змінам особистості.

Представники інших характерологічних типів виявляються більш конгруентними і послідовними у поведінці (плачуть і звертаються по допомогу, якщо відчують душевний біль). Але слід зазначити, що особи з м'яко-дисгармонійним характером виявляються більш психологічно лабільними (у них частіше відбувається як гармонізація, так і дисгармонізація характеру) на відміну від жорстко-дисгармонійного характеру, який хоча і досить важко піддається позитивним змінам, але вже надовго залишається у стабільному стані, якщо його гармонізація вже відбулася. Отже, позитивною ознакою жорстко-дисгармонійного типу виявляється його стабільність, яка не дозволяє втратити вже набуті психологічні досягнення.

Динаміка показників змін гармонійності компонентів характеру при дисгармонізації духовно-гармонійного характеру відзначається тим, що при «переході» до м'яко-дисгармонійного типу така особистість зберігає гармонійність інтелектуально-креативного і морально-комунікативного компонентів, а при інших типах дисгармонізації духовно-гармонійного характеру спостерігається зниження рівня гармонійності усіх компонентів.

Наступним етапом нашого дослідження є аналіз особливостей динаміки характерологічного розвитку *на різних рівнях* гармонійності характеру (низькому (дисгармонійний характер – до цього рівня потрапило 21,5 % осіб від загальної вибірки), нижче середнього (потенційно-дисгармонійному характері – 29,5 %), вище середнього (адаптованому характері – 25,5 %) і високому (гармонійному характері – 18,5 %).

Дослідження показало, що серед юнаків та дівчат, які брали участь у формуальному експерименті існує ще й група осіб (5 %), які відповідають рівню «*Нерефлексивної гармонійності*», тобто особи, які внаслідок низького рівня самоусвідомлення і рефлексії мають надто високі показники гармонійності характеру, які виходять за межі нормативного

коридору. Нами було досліджено процеси характерологічних змін, які відбувалися у межах кожного типу гармонійності характеру. На рисунку 5.21 відображено відсотковий розподіл осіб, у яких відбуваються процеси гармонізації (зростання рівня загальної гармонійності характеру), дисгармонізації (зниження рівня загальної гармонійності) і стабільного стану (стагнації процесу характерологічного розвитку) на різних рівнях гармонійності характеру.

З діаграми видно, що найбільш активно процес гармонізації характеру відбувається на нижчому рівні гармонійності (13,5 %). Представники цього типу переважно прагнуть до гармонізації власного характеру, оскільки явно відчувають психологічний дискомфорт і психологічні проблеми, що зумовлюються наявністю характерологічних дисгармоній.

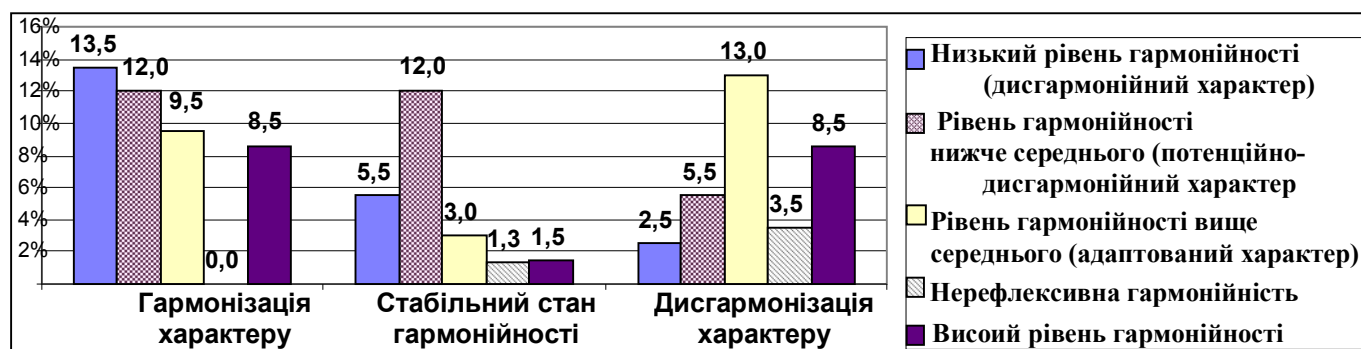

Рис. 5.21. Відсотковий розподіл осіб, у яких відбуваються процеси гармонізації, дисгармонізації і стабільного стану на різних рівнях гармонійності характеру (у %).

На вищому рівні гармонійності характеру спостерігається однаково помірно виражені тенденції як до гармонізації, так і дисгармонізації характеру (по 8,5 % загальної вибірки).

Особи, що належать типу «Нерефлексивна гармонійність», не здатні до гармонізації характеру, оскільки у них несформовані рефлексія й адекватна моральна самооцінка. Тому в цієї категорії осіб у міру їх духовного зростання і адекватності оцінки власних якостей відбувається переважно зниження рівня гармонійності характеру (3,5 % осіб загальної вибірки) або стагнація характерологічного розвитку (1,3 %). Стабільний стан гармонійності характеру найменш притаманний характерологічно-гармонійним особам (1,5 %) і найбільш виражений у представників потенційно-дисгармонійного характеру (12 %).

У юнаків та дівчат з середнім рівнем гармонійності характеру (потенційно-дисгармонійного і адаптованого типів) існують виражені розбіжності характерологічного розвитку. У представників потенційно-дисгармонійного характеру рівною мірою виражені тенденції до гармонізації характеру і стагнації характерологічного розвитку (по 12 % осіб загальної вибірки) при незначній тенденції до його дисгармонізації (5,5 %). Натомість динаміка характерологічного розвитку у представників адаптованого характеру значно виражена і переважає у бік його дисгармонізації (13 %) на відміну від гармонізації (9,5 %). За нашим

переконанням, домінування тенденції до дисгармонізації характеру у представників адаптованого характеру зумовлено саме послабленням процесу духовно-морального самовиховання у зв'язку зі станом психологічного комфорту і соціально-психологічної адаптованості (навіщо далі розвиватися, коли і так все добре). Натомість особи, що мають потенційно-дисгармонійний характер спрямовані на стабілізацію характеру («Хоча б втримати те, що маєш») і його подальшу гармонізацію, що зумовлено високим рівнем їх духовно-моральної мотивації. Отже, на нижчому рівні гармонійності характеру переважає тенденція до його гармонізації. На вищому рівні спостерігаємо рівномірний розподіл між гармонізацією та дисгармонізацією характеру (тому характерологічно гармонійні особи мають постійно підтримувати процес самовиховання, адже за умови послаблення самоконтролю рівень гармонійності їх характеру може знижуватися). Представники потенційно-дисгармонійного характеру спрямовані на його стабілізацію подальшу гармонізацію. При адаптованому характері значно переважає тенденція до дисгармонізації характеру.

З метою детального вивчення особливостей перебігу процесу характерологічного розвитку розглянемо особливості гармонізації й дисгармонізації характеру на *кожному з рівнів* його гармонійності. Для встановлення психологічних закономірностей гармонізації характеру в залежності від рівня його гармонійності нами було досліджено динаміку середньостатистичних показників *змін* рівнів духовно-морального та емоційно-вольового компонентів характерологічного розвитку, загальної гармонійності характеру, а також *змін* рівнів гармонійності кожного з компонентів характеру на кожному з рівнів гармонійності.

Рис. 5.22 відображає динаміку середньостатистичних показників змін рівня розвитку складових гармонійного характерологічного розвитку (духовно-морального та емоційно-вольового) при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію. З діаграми видно, що найбільш виражено зростання показників обох компонентів саморегуляції і рівня загальної гармонійності відбувається при гармонійному характері.

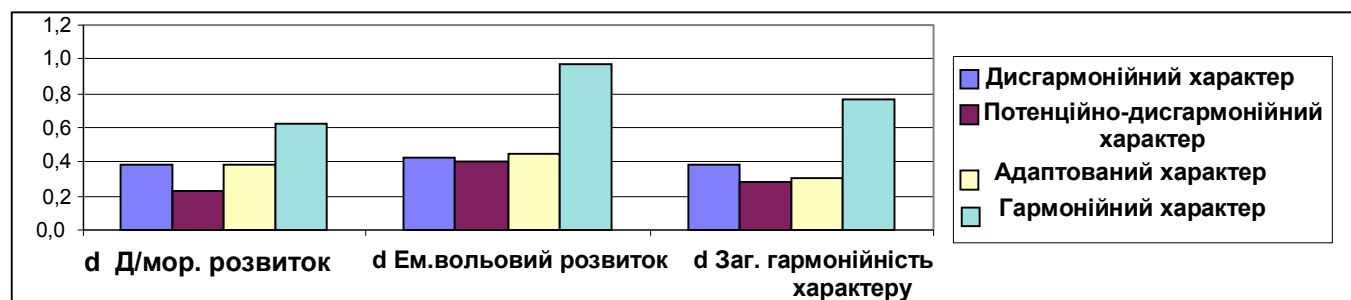

Рис. 5.22. Динаміка середньостатистичних показників змін складових характерологічного розвитку при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Ця особливість зумовлена високим рівнем духовно-моральної саморегуляції, яка

виступає психологічним механізмом подальшої активної гармонізації характеру.

На рис. 5.23. відображено динаміку показників змін рівня гармонійності кожного з компонентів характеру на різних рівнях його гармонійності, що забезпечують загальну гармонізацію характеру. Діаграма також свідчить про найбільш активний розвиток усіх характерологічних підструктур, притаманний вищому рівню гармонійності.

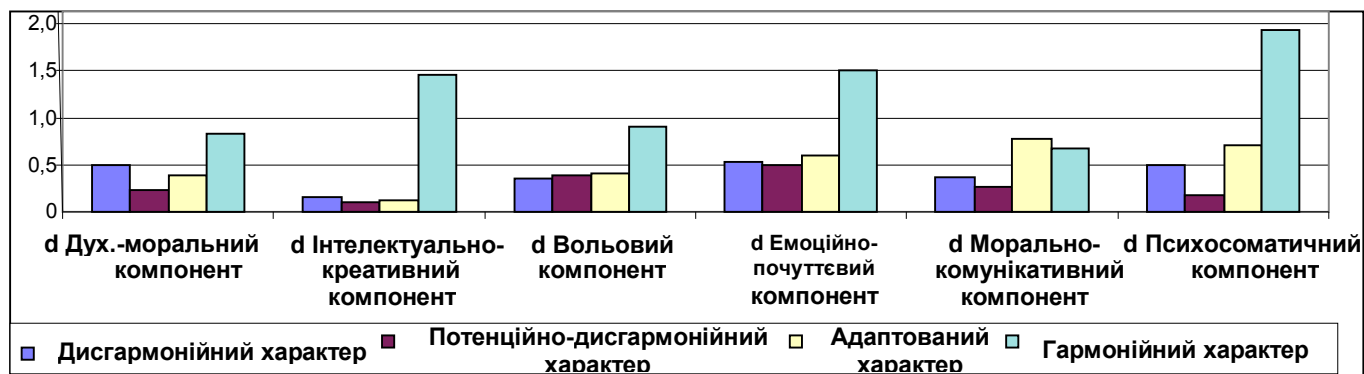

Рис. 5.23. Динаміка середньостатистичних показників змін рівня гармонійності кожного з компонентів характеру на різних рівнях його гармонійності, що забезпечують загальну гармонізацію характеру.

На рівні потенційно-дисгармонійного характеру найбільш сприятливим виявляється розвиток емоційно-почуттєвого і вольового компонентів (саме цих якостей, яких не вистачає на зазначеному рівні), а найбільш проблематичним виявляється розвиток психосоматичного та інтелектуально-креативного компонентів. Цікавим фактом виявляється наявність активізації гармонізації інтелектуально-креативного компонента саме на вищому рівні загальної гармонійності характеру. Це дуже важливий момент, адже сучасна освіта орієнтує особистість переважно на інтелектуальний розвиток незважаючи на становлення духовно-морального, вольового, комунікативного та інших компонентів. Проте гармонійний інтелектуально-креативний розвиток особистості стає можливим лише на тлі вже достатньо гармонійно розвинених усіх інших компонентів характеру.

На рис. 5.24-5.28 відображено динаміку показників змін характерологічних рис (позитивних і негативних) відповідно до компонентів характеру при його гармонізації.

Рис. 5.24 відображає динаміку показників змін духовно-моральних рис при різних типах гармонійності, які забезпечують гармонізацію характеру. Аналіз діаграми показує, що духовно-моральний розвиток особистості протікає поступово і нерівномірно шляхом формування певних духовно-моральних якостей, які згодом стають підґрунтям для розвитку інших духовно-моральних рис. Так, на початковому етапі духовно-морального розвитку (на рівні дисгармонійного характеру) особистість, передусім, усвідомлює і бореться з аморальними якостями (егоцентризмом, корисливістю, безвідповідальністю, розвиваючи

чесність і альтруїзм. Тому для характерологічно-дисгармонійної особистості заклики про совісність і відповідальність залишаються не сприйнятими, оскільки ці якості активно розвиваються на більш високому рівні гармонійності (саме на рівні адаптованого характеру).

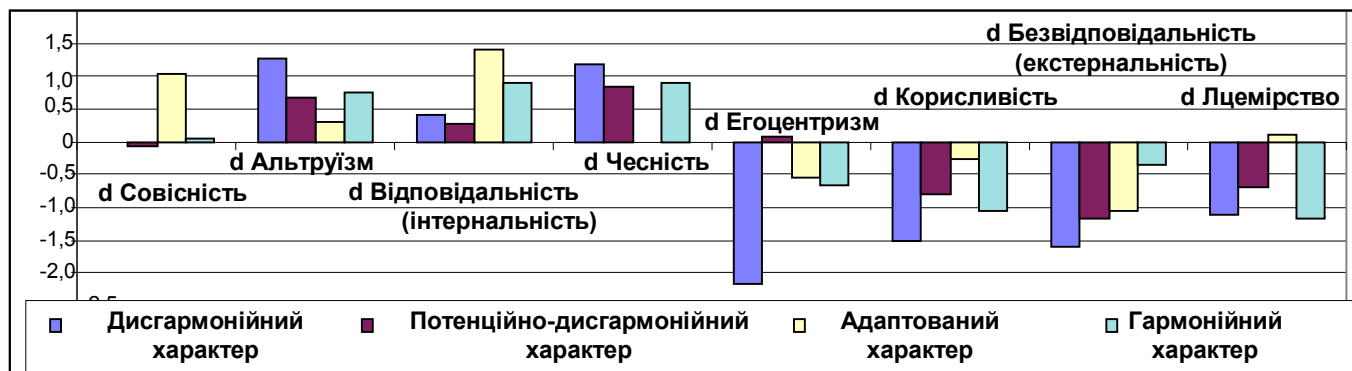

Рис. 5.24. Динаміка середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Рис. 5.25 відображає динаміку показників змін інтелектуально-креативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію. Як бачимо, гармонізація дисгармонійного характеру розпочинається зниженням ригідності й принциповості і розвитком толерантності і креативності (тобто, подолання юнацького негативізму є передумовою гармонізації характеру). На середньому рівні гармонійності принциповість знов зростає, а креативність і толерантність дещо знижуються. При адаптованому характері спостерігається навіть незначне зростання конформності та ригідності, які згодом згасають, а креативність різко зростає при переході до вищого рівня гармонійності характеру. Отже, динаміка рис характеру підтверджує наше припущення про *нелінійність* процесу характерологічного розвитку: становлення рис має синусоїдальну послідовність свого зниження і зростання при переході на інший рівень гармонійності характеру.

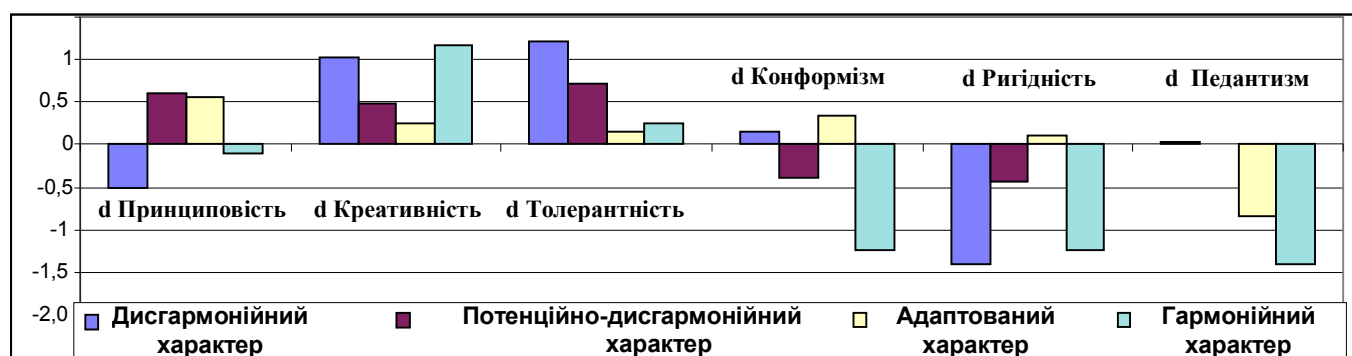

Рис. 5.25. Динаміка середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Більш рівномірний розвиток рис спостерігається при гармонізації морально комунікативних характерологічних якостей (рис. 5.26). На нижчих рівнях гармонійності (при дис-

гармонійному і потенційно-дисгармонійному характерах) найбільш розвиваються доброзичливість, емпатія, скромність, що зумовлює зниження рівня індивідуалізму, марнославства і агресивності. На вищих рівнях гармонійності ці тенденції зберігаються, хоча стають менш вираженими. Цікаво, що при гармонійному характері відбувається зниження скромності як інструментальної якості, яка призначена обмежувати деструктивні емоції та негативні особистісні прояви. Тому при гармонійному характері ця функція втрачає свою актуальність.

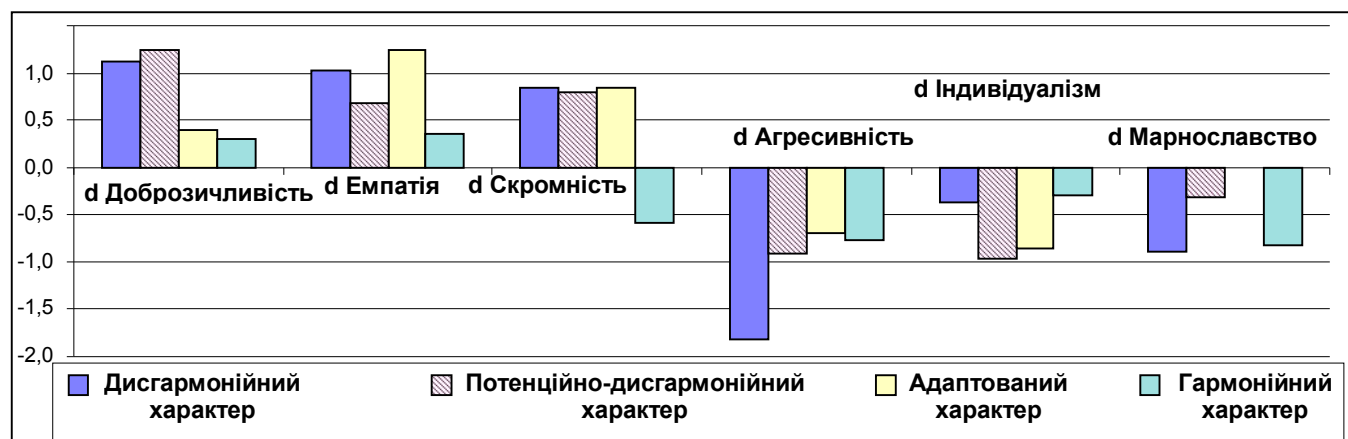

Рис. 5.26. Динаміка середньостатистичних показників змін морально-комунікативних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Рис. 5.27 відображає динаміку показників змін емоційно-почуттєвих якостей, при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

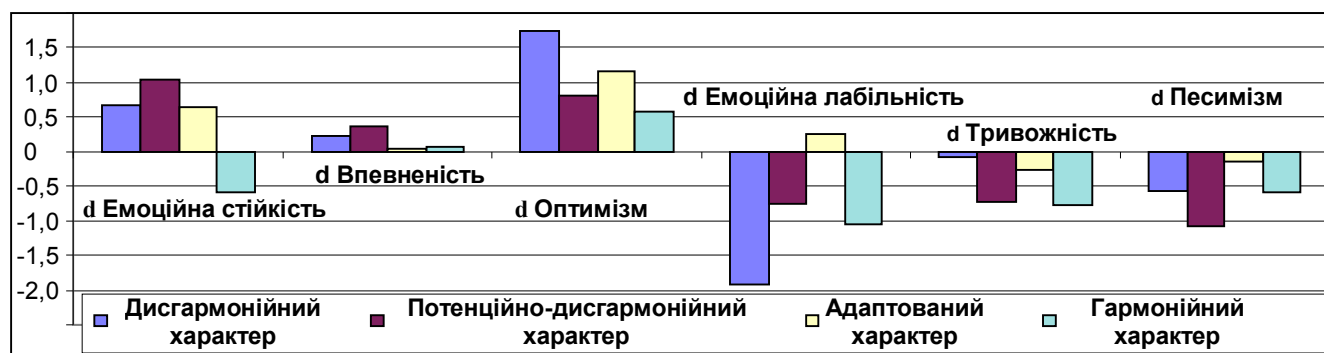

Рис. 5.27. Динаміка середньостатистичних показників змін емоційно-почуттєвих якостей, при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

При початковій гармонізації (на рівні дисгармонійного характеру) спочатку значно знижується емоційна лабільність і зростає оптимізм як емоційна реакція на позитивні зміни характеру. Але на наступному етапі (при потенційно-дисгармонійному характері) рівень оптимізму дещо знижується, оскільки особистість усвідомлює, що робота над собою – це важка психічна праця і постійне самообмеження. Проте на усіх рівнях гармонійності відбувається зниження тривожності й песимізму. Цікавою є особливість: на вищих рівнях гармонійності характеру впевненість особистості майже не зростає. Недарма мудрий Сократ ка-

зав, що чим більше я знаю, тим більше розумію, що нічого не знаю (що свідчить про смиренність і відсутність вираженої самовпевненості мудрої людини).

Рис. 5.28 відображає динаміку показників змін вольових та психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності, що забезпечують загальну гармонізацію характеру. Як бачимо з діаграми, вольові та психосоматичні якості розвиваються досить послідовно: на початкових етапах (при дисгармонійному характері) відбувається активний розвиток позитивних якостей (самоконтролю, терплячості, організованості, стресостійкості) при зниженні рівня збудливості, імпульсивності, слабовілля і невротичності. На рівні адаптованого характеру розвиток самоконтролю і боротьба зі слабовіллям значно гальмуються, а рівень стресостійкості навіть знижується (тобто людина дозволяє собі дещо розслабитися). При досягненні вищого рівня гармонійності характеру знов активізуються процеси розвитку стресостійкості, організованості, що свідчить про циклічність характерологічного розвитку.

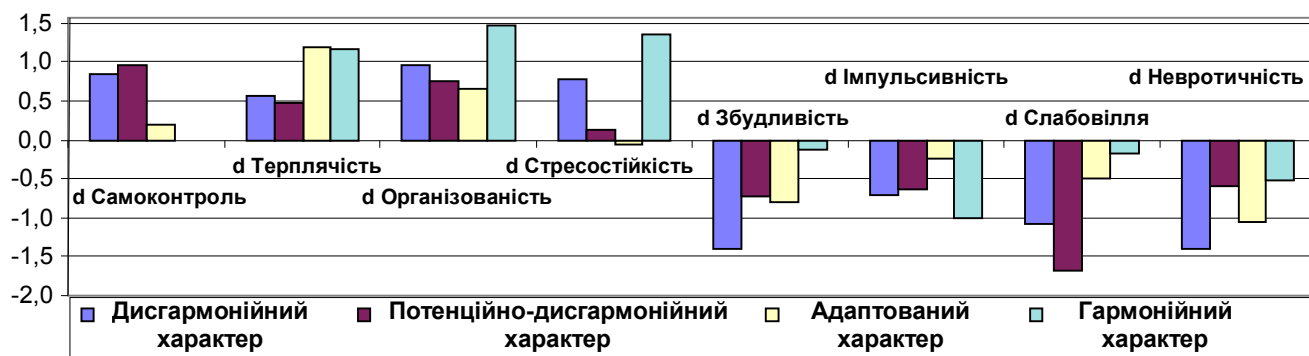

Рис. 5.28. Динаміка середньостатистичних показників змін вольових та психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Розглянемо особливості процесу дисгармонізації характеру (зниження рівня його гармонійності). Рис. 5.29 відображає динаміку середньостатистичних показників змін рівня складових гармонійного характерологічного розвитку при різних рівнях гармонійності характеру при його загальній дисгармонізації.

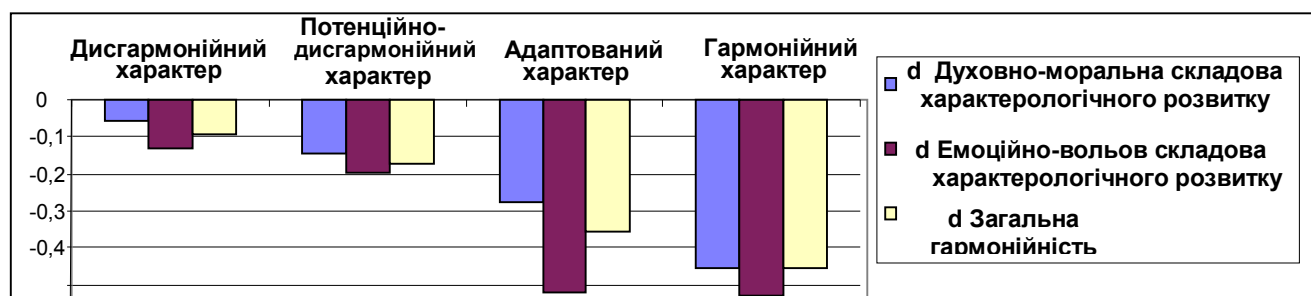

Рис. 5.29. Динаміка середньостатистичних показників змін рівня складових гармонійного характерологічного розвитку при різних рівнях гармонійності характеру при його загальній дисгармонізації.

Як бачимо з діаграми, на усіх рівнях гармонійності характеру найбільш «гостро» реагує на його дисгармонізацію саме емоційно-вольова складова характерологічного розвитку

ку. Зниження рівня духовно-моральної складової менш виражено, ніж емоційно-вольової. Це надає основи для припущення, що духовно-моральний компонент саморегуляції виявляється більш стійким і саме тому його розвиток може стримувати послаблення емоційно-вольового компонента. Дане припущення потребує підтвердження за допомогою методів математичної статистики (кореляційного та регресійного аналізів).

На рисунку 5.30 відображено динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності кожного з компонентів характеру при різних рівнях гармонійності, що забезпечують його загальну дисгармонізацію. Як бачимо з діаграми, при низькому рівні гармонійності зниження гармонійності усіх компонентів характеру пов'язано з початковим розвитком духовно-морального компонента, а на вищому рівні гармонійності – з розвитком інтелектуально-креативного компонента. Тобто, духовно-моральна самоактуалізація особистості, яка проявляється у розвитку духовних і креативних якостей, зумовлює на початковому етапі дисгармонізацію інших компонентів характеру, що викликає стан духовно-особистісної кризи. Для подолання кризи необхідна актуалізація духовного потенціалу.

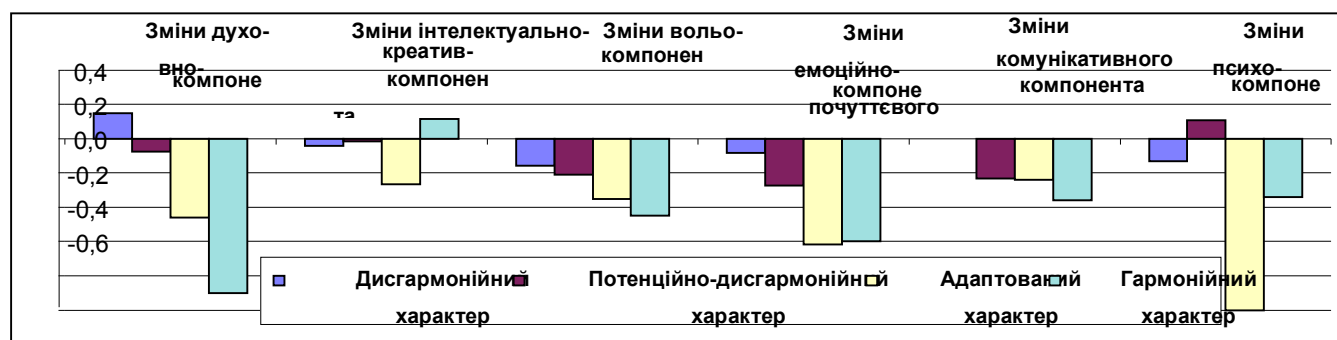

Рис. 5.30. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності кожного з компонентів характеру при різних рівнях його гармонійності, що забезпечують загальну дисгармонізацію характеру.

Рис. 5.31 відображає динаміку середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних рівнях гармонійності при загальній дисгармонізації характеру.

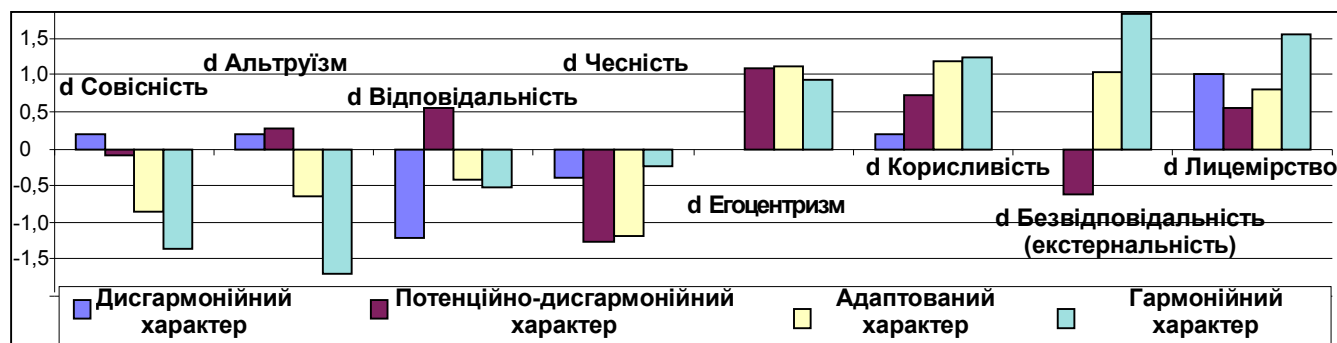

Рис. 5.31. Динаміка середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Початковий етап дисгармонізації на низькому рівні гармонійності розпочинається зі

зниження у людини відповідальності, чесності, розвитку лицемірства і корисливості при зберіганні совісності. При дисгармонізації потенційно-дисгармонійного характеру активний розвиток егоцентризму, лицемірства і корисливості ніби нівелюється зростанням альтруїзму і відповідальності. На вищих рівнях гармонійності дисгармонізація характеру зумовлюється зниженням моральних якостей (особливо совісності й альтруїзму) при зростанні екстернальності, лицемірства, корисливості й егоцентризму. Отже, щоб запобігти дисгармонізації характеру особистість юнацького віку має пильно стежити за станом своєї совісті (бути чесною перед собою), проявляти альтруїстичне, відповідальне ставлення до інших людей, не звинувачувати їх у своїх проблемах і не лицемірити.

На рис. 5.32 відображено динаміку показників змін морально-комунікативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його дисгармонізацію. Дисгармонізація характеру на низькому рівні гармонійності відзначається розвитком емпатії, марнославства, індивідуалізму при зниженні доброзичливості, скромності, агресивності. При потенційно-дисгармонійному характері ці тенденції посилюються різким зниженням емпатії. При адаптивному характері маємо риси істероїдної особистості: агресивність, марнославство при відсутності скромності, доброзичливості, емпатії. Цікаво, що у характерологічно-гармонійних осіб дисгармонізація морально-комунікативних рис проявляється різким зростанням агресивності, індивідуалізму при зниженні марнославства, емпатії, доброзичливості, що більш відповідає епілептоїдній акцентуації (за типологією А. Є. Лічко).

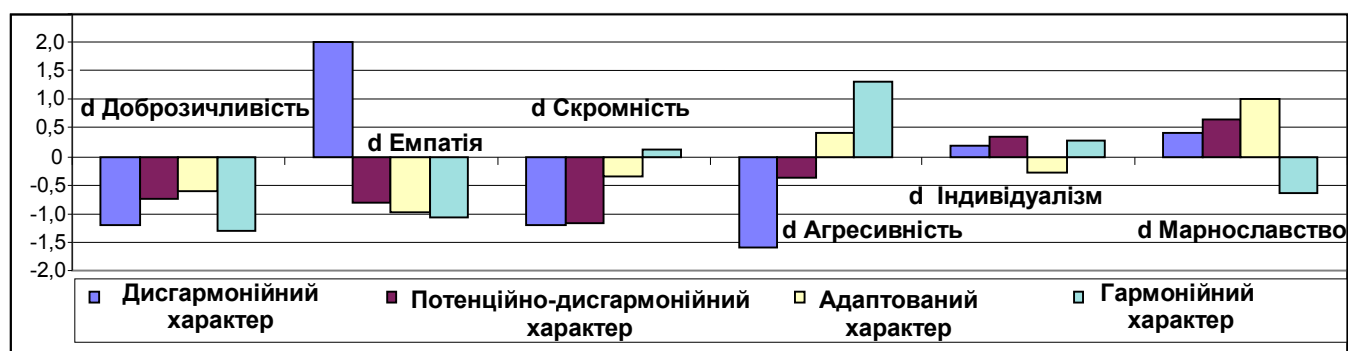

Рис. 5.32. Динаміка середньостатистичних показників змін морально-комунікативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Динаміка середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних рис при різних рівнях гармонійності характеру, також свідчить про нерівномірність розвитку характерологічних якостей (рис. 5.33). У випадку дисгармонійного характеру різко знижується принциповість і конформність, зростає ригідність. Ознаками дисгармонізації потенційно-невротичного характеру є різке зростання рівня педантизму і толерантності при

зниженні креативності. Дисгармонізація характеру на вищих рівнях його гармонійності проявляється у згасанні усіх позитивних рис і зростанні конформності й ригідності.

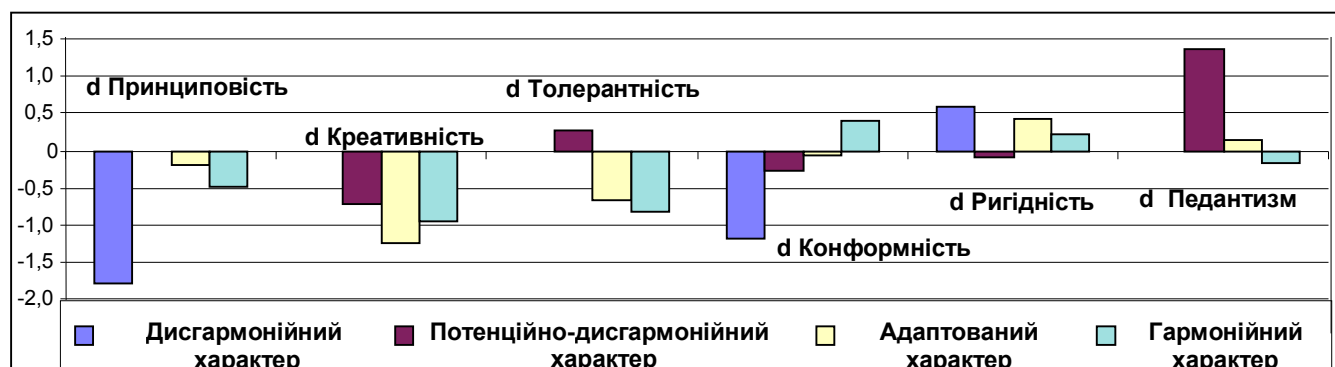

Рис. 5.33. Динаміка середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Динаміка показників змін емоційно-почуттєвих рис свідчить про те, що емоційно-почуттєва сфера досить чітко реагує на дисгармонійні зміни характеру на усіх рівнях гармонійності, що проявляється у зниженні емоційної стійкості, оптимізму, зростанні песимізму, тривожності (рис. 5.34). На нижчих рівнях гармонійності емоційно-почуттєві риси намагаються компенсувати психічний дискомфорт. Так, при потенційно-дисгармонійному характері водночас з високою тривожністю зростає впевненість, а при дисгармонійному характері знижується тривожність, що свідчить про те, що характерологічно дисгармонійна особистість під впливом негативних емоцій втрачає почуття самозбереження.

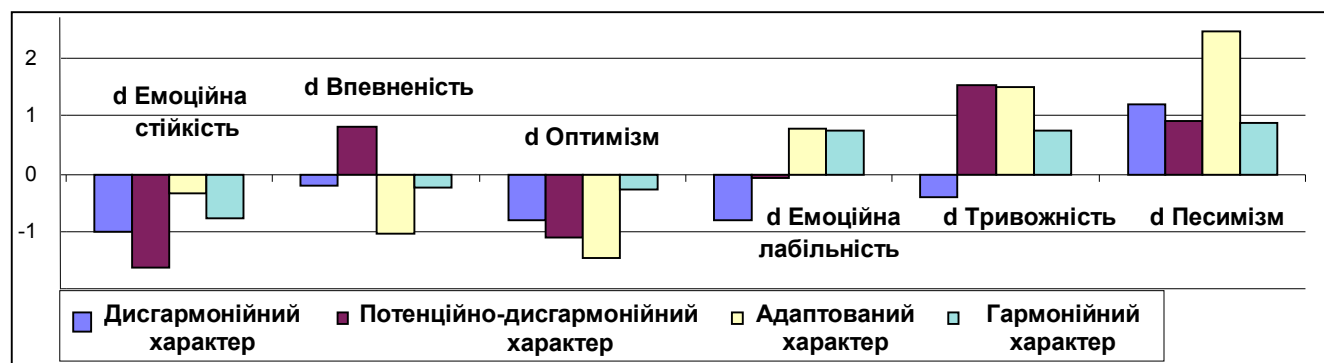

Рис. 5.34. Динаміка середньостатистичних показників змін емоційно-почуттєвих рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Рис. 5.35 відображає динаміку показників змін вольових та психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію. Як бачимо з діаграми, гармонійний характер псується за рахунок зростання збудливості, імпульсивності, невротичності, які дещо стримуються незначним зростанням самоконтролю і стресостійкості. На адаптованому і потенційно-дисгармонійному рівнях усі вольові якості погіршуються, натомість зростають невротичність, імпульсив-

ність, слабівлія. При дисгармонійному характері різко знижується самоконтроль, організованість і стресостійкість, зростають невротичність, слабівлія, які людина намагається компенсувати розвитком терплячості.

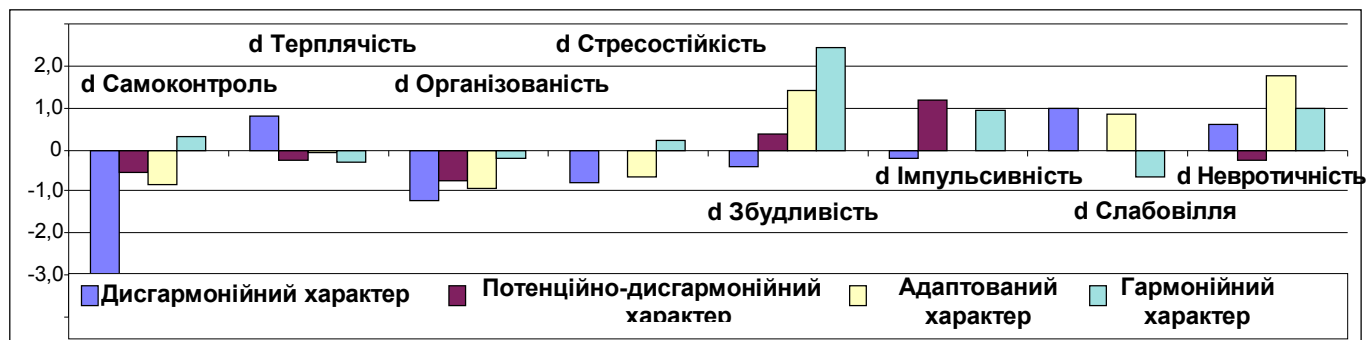

Рис. 5.35. Динаміка середньостатистичних показників змін вольових та психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Отже, психологічний аналіз показників змін характерологічних якостей дозволив зробити висновок про нерівномірність або поетапність характерологічного розвитку в юнацькому віці (адже позитивні якості розвиваються не одночасно, а формуються в результаті попередньо сформованих рис, також і негативні риси характеру зникають послідовно в процесі духовно-морального самовдосконалення особистості).

Подальше дослідження психологічних особливостей характерологічного розвитку і закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці ми здійснювали за допомогою статистичної обробки експериментальних даних методом кореляційного, регресійного і факторного аналізу. Порівняльний аналіз інтеркореляційних зв'язків між показниками змін рис характеру в процесі формування експерименту було проведено також у полярних вибірках: у вибірці досліджуваних, де відбувалося зниження рівня гармонійності характеру, у вибірці, де відбувалася гармонізація характеру, й у загальній вибірці.

З метою встановлення наряду детермінаційних впливів для показників, які мали між собою високий ступень кореляційних зв'язків, було визначено коефіцієнти регресії.

Порівняльні таблиці інтеркореляційних зв'язків та коефіцієнтів регресії між показниками у полярних вибірках: у виборці з дисгармонізацією характеру, у загальній вибірці, та виборці з гармонізацією характеру наведено у Додатку Г.2 (табл. 2.1-2.16). Там, де регресійні залежності відсутні, нами наведено лише коефіцієнти кореляції.

Порівняльний аналіз кореляцій змін характерологічних показників дозволив дослідити наступні психологічні особливості характерологічного розвитку юнацтва.

Нами було встановлено, що гармонійність духовно-морального, морально-комунікативного та інтелектуально-креативного компонентів характеру свідчить про рівень

духовно-моральної самоактуалізації особистості, а гармонійність вольового, емоційно-почуттєвого та психосоматичного компонентів є індикатором розвитку емоційно-вольового самоконтролю і соціально-психологічної адаптованості особистості. Формувальний експеримент показав, що більш високий рівень духовно-моральної самоактуалізації спостерігається у дівчат, а емоційно-вольового самоконтролю – у юнаків.

Рівні обох вимірів гармонійного характерологічного розвитку – духовно-моральної самоактуалізації та емоційно-вольової адаптації особистості мають виражену позитивну кореляцію і регресійну залежність між собою (Додаток Г.2, табл. 2.1). В цьому контексті можна стверджувати, що духовно-моральна самоактуалізація та емоційно-вольова адаптація особистості взаємозумовлюють і підсилюють розвиток одна одної ($r=0,50$; $p\leq 0,01$).

При високому рівні *духовно-моральної самоактуалізації* при подальшій гармонізації характеру відбувається активне зростання гармонійності інтелектуально-креативного ($r=0,32$; $p\leq 0,05$) та психосоматичного компонентів ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), а при дисгармонізації спостерігається зниження гармонійності духовно-морального ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) і морально комунікативного ($r=-0,31$; $p\leq 0,05$) компонентів.

При високому рівні *емоційно-вольової адаптації* при гармонізації характеру відбувається швидке зростання гармонійності інтелектуально-креативного ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), емоційно-почуттєвого ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) і вольового ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) компонентів, а при дисгармонізації відбувається зниження рівня гармонійності духовно-морального ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), психосоматичного ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$) компонентів.

Отже, духовно-моральна самоактуалізація юнаків та дівчат визначає не тільки духовно-моральний розвиток особистості, а й впливає на становлення інтелектуальних рис, оптимізму, стресостійкості в юнацькому віці. Водночас, сформованість вольових якостей також сприяє розвитку інтелектуальних рис, а несформованість волі зумовлює зниження впевненості, стресостійкості й духовно-морального рівня особистості.

На нижчих рівнях гармонійності спостерігаються протилежні тенденції: при гармонізації позитивні якості набуваються повільно, а при дисгармонізації деструктивні риси розвиваються досить швидко: зростають збудливість ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), агресивність ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), емоційна лабільність ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), невротичність ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), екстернальність ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), корисливість ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) при зниженні показників емпатії ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), толерантності ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=-0,30$;

$p \leq 0,05$). Отже, особам, що мають дисгармонійний характер, складніше розпочати роботу по його гармонізації і набути навички духовно-здорового способу життя, адже психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції ще не сформований, і тому процес гармонізації характеру потребує розвитку мотивації духовного саморозвитку і багато психологічних зусиль з боку самої людини. Натомість при гармонійному характері процес подальшої гармонізації відбувається майже автоматично внаслідок добре сформованого і налагодженого психологічного механізму саморегуляції. Але слід пам'ятати, що основою цього механізму є духовно-моральний розвиток. Тому, якщо навіть характерологічно-гармонійна особистість перестає приділяти увагу своєму духовному розвитку, то наслідком цього є неминучий процес дисгармонізації її характеру.

На зростання рівня загальної гармонійності характеру впливає розвиток усіх його компонентів, але ключову роль відіграють саме духовно-моральний ($r=0,70$; $p \leq 0,01$), емоційно-почуттєвий ($r=0,78$; $p \leq 0,01$), вольовий ($r=0,51$; $p \leq 0,01$) і морально-комунікативний ($r=0,71$; $p \leq 0,01$) компоненти (вплив інтелектуально-креативного ($r=0,37$; $p \leq 0,01$) і психосоматичного ($r=0,29$; $p \leq 0,01$) компонентів в процесі гармонізації характеру менш суттєвий). Зростанню загальної гармонійності характеру найбільш сприяє розвиток таких якостей як совісність ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), альтруїзм ($r=0,35$; $p \leq 0,05$), чесність ($r=0,31$; $p \leq 0,05$), креативність ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), терплячість ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), організованість ($r=0,37$; $p \leq 0,01$), оптимізм ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), доброзичливість ($r=0,36$; $p \leq 0,05$), а зниження гармонійності характеру найбільш зумовлюють егоцентризм, ($r=-0,40$; $p \leq 0,01$), корисливість ($r=-0,49$; $p \leq 0,01$), безвідповідальність (екстернальність) ($r=-0,39$; $p \leq 0,01$), лицемірство ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$), збудливість ($r=-0,47$; $p \leq 0,01$), ригідність ($r=-0,33$; $p \leq 0,05$), імпульсивність ($r=-0,29$; $p \leq 0,05$), слабовілля ($r=-0,33$; $p \leq 0,05$), тривожність ($r=-0,40$; $p \leq 0,01$), емоційна лабільність ($r=-0,42$; $p \leq 0,01$).

Отже, гармонізації характеру сприяє переважно розвиток духовно-моральних і вольових рис (чесності, альтруїзму, доброзичливості, організованості, терплячості), а дисгармонізація зумовлюється, передусім, сполученням негативних емоційно-вольових і моральних якостей (корисливості, егоцентризму, екстернальності, тривожності, емоційної лабільності, слабовілля). Відтак, рівень сформованості духовно моральних і вольових якостей визначає вектор характерологічного розвитку: або гармонізації, або дисгармонізації.

Розглянемо детально кореляційні та регресійні зв'язки *змін* рівня гармонійності кожного з компонентів характеру зі змінами характерологічних рис.

Найбільш виражені позитивні зміни *духовно-морального компонента* характеру відбуваються при низькому рівні гармонійності характеру. Звідси витікає, що процес гармонізації характеру і виховання особистості в цілому слід розпочинати саме з розвитку духовно-морального компонента. Формування духовно-моральних якостей доцільно здійснювати через розвиток емоційно-почуттєвого ($r=0,54$; $p\leq 0,01$) і морально-комунікативного ($r=0,43$; $p\leq 0,01$) компонентів, які мають позитивні регресійні зв'язки (тобто зумовлюють формування духовно-моральних рис). Розвиток духовно-морального компонента позитивно позначається на зростанні гармонійності вольового ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), інтелектуально-креативного ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру та емоційно-вольової складової характерологічного розвитку в юнацькому віці ($r=0,54$; $p\leq 0,01$). Розвиток духовно-моральних якостей сприяє розвитку доброзичливості ($r=0,25$), емпатії ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,2$; $p\leq 0,057$) і перешкоджає прояви збудливості ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$), тривожності ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$).

Розглянемо, як розвиток духовно-моральних якостей впливає на зміни інших характерологічних рис. Розвиток *совісності* позитивно корелює зі зростанням доброзичливості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), емпатії ($r=0,35$; $p\leq 0,05$). При тимчасовій дисгармонізації характеру, що пов'язана з початковим етапом духовно-морального розвитку, совісність зумовлює зростання гармонійності вольового ($r=0,31$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=0,21$; $p\leq 0,05$) компонентів, а також педантичності ($r=0,32$; $p\leq 0,05$) при зниженні рівня екстернальності ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), марнославства ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) і толерантності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$).

Найважливішою духовно-моральною рисою, що суттєво впливає на процес гармонізації характеру, виявляється *альтруїзм*, розвиток якого позитивно корелює з розвитком загальної гармонійності характеру ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), гармонійності комунікативного компонента ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), доброзичливості ($r=0,21$); $p\leq 0,05$, емпатії ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). Проте при дисгармонізації спостерігається негативна кореляція між розвитком альтруїзму і гармонійності інтелектуально-креативного компонента характеру ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), що зумовлено зростанням педантичності ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,39$; $p\leq 0,05$). При гармонізації характеру розвиток альтруїзму допомагає долати корисливість ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), песимізм ($r=-0,20$; $p\leq 0,05$) і сприяє зростанню гармонійності емоційно-почуттєвого компонента ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), чесності

($r=0,26$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,28$; $p\leq 0,05$).

Розвиток *відповідальності* має позитивну кореляцію з розвитком чесності ($r=0,31$), організованості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), а при дисгармонізації характеру сприяє зниженню впевненості ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$) і марнославства ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$). Розвиток *чесності* позитивно корелює зі зростанням загальної гармонійності характеру ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), гармонійності емоційно-почуттєвого компонента ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), а також з розвитком альтруїзму ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), при зниженні рівня збудливості ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), лицемірства ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$).

Отже, розвиток духовно-моральних якостей позитивно впливає не лише на зростання рівня гармонійності духовно-морального компонента характеру, а й сприяє розвитку вольового, емоційно-почуттєвого компонентів, морально-комунікативних якостей, креативності.

Розглянемо кореляції змін негативних рис духовно-морального компонента.

Розвиток *егоцентризму* має позитивну кореляцію з розвитком корисливості ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), екстернальності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) і негативно корелює з розвитком емоційно-вольової складової характерологічного розвитку ($r=-0,26$), гармонійністю вольового ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, а також з терплячістю ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) й толерантністю ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$).

Розвиток *корисливості* негативно позначається на гармонійності інтелектуально-креативного ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=-0,36$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) і навіть психосоматичного ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, а також на емоційно-вольової складової характерологічного розвитку ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$). Зростання корисливості пов'язано з розвитком егоцентризму ($r=0,33$), екстернальності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), слабовілля ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,27$) і зниженням емоційної стійкості ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), емпатії ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). Отже, розвиток корисливості виявляється суттєвою детермінантою дисгармонізації характеру в юнацькому віці, і в сучасних умовах ринкової економіки саме корисливість спрямовує юнаків і дівчат відхилятися від духовно-моральних орієнтирів у русло прагматичного самоствердження.

Аналіз кореляцій змін рівня лицемірства дає ключ до розв'язання проблеми: чому

розвиток лицемірства став духовною хворобою сучасного суспільства. Виявляється, що *розвиток лицемірства при дисгармонізації характеру* позитивно корелює з розвитком емоційно-вольової складової характерологічного розвитку особистості ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), а також зі зростанням емоційної стійкості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), розвитком вольового ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), комунікативного ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру. Іншими словами, особистість, яка не має духовно-морального стрижня, заради соціально-психологічної адаптації й набуття емоційного спокою нехтує гармонійністю свого характеру, перетворюючи лицемірство у стійкий стереотип життя на рівні когнітивно-поведінкових патернів. Проте кореляційний аналіз показує, що розвиток лицемірства перешкоджає не тільки розвитку духовно-морального компонента саморегуляції ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), а й загальної гармонійності характеру ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$) і сприяє зростанню агресивності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,21$), емоційної лабільності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). Тобто лицемірство, з одного боку, надає юнакам та дівчатам примарного відчуття адаптованості й спокою а, з іншого, сприяє розвитку небезпечних деструктивних якостей (невротичності, агресивності), які виступають психологічними механізмами дисгармонізації їх характеру.

Зростання екстернальності (безвідповідальності) також негативно впливає на розвиток емоційно-вольової складової характерологічного розвитку ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), гармонійності емоційно-почуттєвого ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, перешкоджає розвитку доброзичливості ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), совісності ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), терплячості ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) і сприяє зростанню егоцентризму ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), індивідуалізму ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Відтак, прагнення перекидати відповідальність за свої помилки на інших заважає людині чесно визнавати власні помилки і змінювати себе (гармонізувати свій характер). Звідси впливає необхідність розвитку моральної саморефлексії з метою свідомої боротьби особистості з проявами власної екстернальності й набуття навичок відповідального ставлення до своїх думок, почуттів, дій. Адже набагато важче подолати ригідність мислення, збудливість та емоційну лабільність, що виступають дисгармонійним характерологічним комплексом, що формується внаслідок розвитку екстернальності.

Отже, психокорекція характерологічних дисгармоній має починатися з гармонізації духовно-моральних якостей (шляхом рефлексії власної корисливості, лицемірства,

екстернальності, егоцентризму, формування негативного ставлення до них і розвитку протилежних якостей – альтруїзму, чесності, відповідальності, совісності).

Розвиток гармонійності *інтелектуально-креативного* компонента найбільш виражений на високому рівні гармонійності характеру ($r=0,32$; $p\leq 0,05$) і тісно пов'язаний з розвитком духовно-морального ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) компонентів. На зростання гармонійності інтелектуально-креативних якостей негативно впливає розвиток тривожності ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) й корисливості ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). При дисгармонізації характеру розвиток інтелектуально-креативного негативно корелює з розвитком альтруїзму ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$), самоконтролю ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), скромності ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). В цьому контексті можемо інтерпретувати ці кореляції таким чином: ознакою дисгармонійного характерологічного розвитку виступає антагонізм інтелектуально-креативної активності з альтруїстичною мотивацією і самоконтролем.

Розглянемо вплив розвитку інтелектуально-креативних якостей на зміни інших рис характеру. Дослідження показало, що розвиток *креативності* в юнацькому віці притаманний більшою мірою юнакам, ніж дівчатам і сприяє зростанню гармонійності обох складових характерологічного розвитку (духовно-моральної ($r=0,29$) та емоційно-вольової ($r=0,21$; $p\leq 0,05$)). Зростання рівня креативності зумовлюється розвитком толерантності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює з гармонійністю духовно-морального компонента характеру ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), розвитком альтруїзму ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), доброзичливості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), принциповості ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), самоконтролю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), емоційної стійкості ($r=0,2$; $p\leq 0,053$), впевненості ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) та зниженням корисливості ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$). При дисгармонізації характеру простежується позитивна кореляція розвитку креативності з індивідуалістичністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) і агресивністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). Відтак, за наявності духовно-моральної самоактуалізації особистості креативність сприяє конструктивній творчості й гармонізації характеру, а при наявності моральних дисгармоній вектор креативності спрямовується у антисоціальне русло і обслуговує витончені форми психопатичного самоствердження людини (жорстокість помсти, витончене шахрайство тощо).

Як показали результати дослідження, розвиток *принциповості* в юнацькому віці має як позитивний так і негативний вплив на процес гармонізації характеру, адже, з одного боку, зростання принциповості має позитивну кореляцію з розвитком гармонійності психосо-

матичного компонента характеру ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), самоконтролю ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), а з іншого боку, позитивно корелює зі зростанням збудливості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), індивідуалізму ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) і має негативну кореляцію з гармонійністю морально-комунікативного компонента ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$).

Отже, розвиток принципності сприяє прояву вітальної ергічності людини, яка за умови відсутності моральної обмеженості здійснює руйнівний вплив як на саму людину, так і на її оточення (руйнує урівноваженість психічного стану і позитивність взаєностосунків). Тому не дивно, що розвиток принципності виявляється конструктивним особистісним надбанням лише за умови високого рівня гармонійності характеру.

Розвиток *толерантності* також має неоднозначний вплив на гармонізацію характеру, оскільки при дисгармонійному характерологічному розвитку толерантність може перетворюватися у конформність, її зростання позитивно корелює з егоцентризмом ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) і має негативну кореляцію з розвитком емоційно-вольового компонента ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$), принципності ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), совісності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$). Проте при гармонізації характеру зростання толерантності має позитивну кореляцію з розвитком креативності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), доброзичливості ($r=0,21$; $p\leq 0,05$).

Отже, креативність, принципність і толерантність для свого конструктивного функціонування мають базуватися виключно на духовно-моральних якостях у структурі загально гармонійного характеру і спрямовуватися на духовну мету. Тому не дарма народна мудрість наголошує, що «усьому є своє місце й свій час», тобто щоб гармонійно розвивати інтелектуально креативні риси, слід навчитися належним спрямовувати свою фізичну і психічну активність у русло духовно-морального творення себе і світу навколо.

Розглянемо кореляції змін негативних рис інтелектуально-креативного компонента.

Найбільш проблематичною інтелектуально-характерологічною рисою, яка викликає розвиток багатьох дисгармоній характеру і неврозу нав'язливих станів, є *ригідність*, що полягає у негнучкості мислення, фіксації особистості на проблемах і перешкоджає рухатися вперед у своєму особистісному розвитку. Аналіз кореляцій свідчить, що зростання ригідності зумовлено розвитком екстернальності ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює зі збудливістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), тривожністю ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), слабовіллям ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), корисливістю ($r=0,23$;

$p \leq 0,05$), марнославством ($r=0,22$; $p \leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,24$; $p \leq 0,05$). З розвитком ригідності пов'язане зниження впевненості ($r=-0,27$; $p \leq 0,05$), загальної гармонійності характеру ($r=-0,33$), гармонійності емоційно-почуттєвого ($r=-0,26$), морально-комунікативного ($r=-0,21$; $p \leq 0,05$) та психосоматичного ($r=-0,23$; $p \leq 0,05$) компонентів характеру. При дисгармонізації характеру ригідність може зумовлюватися навіть альтруїстичними мотивами ($r=0,39$; $p \leq 0,05$), коли людина вперто намагається «заподіяти добро», яке нікому не потрібно. В основі ригідності полягає егоцентризм, несмиренність, несформованість моральних ставлень до людей, невміння керувати своїми нав'язливими думками, почуттями і власною поведінкою. Розвиток ригідності більшою мірою притаманний особам, у яких відбувається дисгармонізація характеру, адже у цій вибірці набагато більше значимих кореляцій між показниками рис характеру і ригідністю, ніж у вибірці, де відбувається гармонізація характеру.

Таким чином, одним з напрямів гармонізації інтелектуально-креативного компонента характеру має бути розвиток самоконтролю за власними думками.

Іншою дисгармонійною рисою інтелектуального компонента виступає *конформність*, розвиток якої позитивно корелює зі зростанням тривожності ($r=0,22$; $p \leq 0,05$), невротичності ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), корисливості ($r=0,24$; $p \leq 0,05$), екстернальності ($r=0,21$; $p \leq 0,05$). При дисгармонізації характеру розвиток конформності позитивно корелює зі зростанням доброзичливості ($r=0,29$; $p \leq 0,05$), гармонійності комунікативного компонента ($r=0,21$; $p \leq 0,05$) і пов'язано зі зниженням гармонійності емоційно-почуттєвого компонента характеру ($r=-0,31$; $p \leq 0,05$) (тобто заради того, щоб уникнути негативних переживань і несення відповідальності, людина обирає тактику «пристосуванця»). При гармонійному характерологічному розвитку зростання конформності пов'язано зі зниженням рівня егоцентризму ($r=-0,30$; $p \leq 0,05$) і зростанням скромності ($r=0,33$; $p \leq 0,05$), що негативно впливає на розвиток гармонійності психосоматичного компонента характеру ($r=-0,32$; $p \leq 0,05$). Отже, конформність розвивається у людини, коли вона прагне вирішити внутрішньоособистісний конфлікт шляхом пристосування до групи при неможливості подолати негативний емоційний стан внаслідок недостатньої сформованості духовно-морального стрижня. Але слід зауважити, що розвиток конформності при зовнішній доброзичливості до людей згодом перетворюється у ненависть до них як до об'єктів заради, яких конформна особа «жертвує» власною свободою (хоча насправді мотиви цієї «жертвості» досить корисливі).

Розвиток *педантичності* позитивно корелює з розвитком совісності ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), принциповості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=0,20$), оптимізму ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), а також, лицемірності ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) при зменшенні чесності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$). Це зумовлює зниження рівня загальної гармонійності характеру ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) внаслідок активізації суперечливих тенденцій: зростання гармонійності вольового компонента ($r=0,21$; $p\leq 0,05$) при зниженні гармонійності емоційно-почуттєвого ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). У випадку гармонізації характеру зростання педантичності перешкоджає розвитку лицемірства ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), але сприяє зростанню тривожності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і скромності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$). Отже, зростання педантичності на початковому етапі особистісного розвитку виконує захисну функцію (допомагає людині розвивати волю, опанувувати декларовані цінності), але за умови відсутності чітких духовно-моральних орієнтирів педантизм гальмує характерологічний розвиток юнацтва.

Отже, розвиток інтелектуально-креативних якостей справляє неоднозначний вплив на гармонійність компонентів характеру, тому інтелектуально-креативний розвиток особистості має спиратися на гармонійно сформовані духовно-моральні, вольові й морально-креативні якості.

Розвиток *морально-комунікативного компонента* характеру найбільш активно відбувається на нижчих рівнях гармонійності характеру і зумовлений розвитком духовно-морального компонента ($r=0,43$; $p\leq 0,01$) при зниженні збудливості ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$) особистості. Розвиток морально-комунікативних якостей позитивно корелює зі розвитком психологічної адаптації ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), гармонійності вольового ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), психосоматичного ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, зокрема, з розвитком совісності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,22$). Розвиток морально-комунікативних якостей має негативну кореляцію зі зростанням егоцентризму ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), екстернальності ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), слабовілля ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) і зайвої принциповості ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$). У випадку дисгармонізації характеру розвиток морально-комунікативного компонента позитивно корелює зі зростанням рівня лицемірства ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), конформності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), при зниженні впевненості ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), самоконтролю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$).

Отже, морально-комунікативний компонент може сприяти як гармонізації харак-

теру (якщо морально-комунікативні якості сприяють особистісному розвитку), так і дисгармонізації характеру (у випадку, коли комунікативна активність ґрунтується на лицемірності, конформності і сприяє розвитку інших деструктивних рис).

Розглянемо, як розвиток морально-комунікативних якостей впливає на зміни інших характерологічних рис (див. Додаток Г.2, табл. 2.15-2.16).

Основною рисою морально-комунікативного компонента є *доброзичливість*, розвиток якої зумовлений розвитком духовно-морального компонента характеру ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), совісності ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), емоційної стійкості ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) і має позитивну кореляцію зі зростанням рівнів загальної гармонійності характеру ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), духовно-моральної самоактуалізації ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) та емоційно-вольової психологічної адаптації ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). Розвиток доброзичливості має незначну позитивну кореляцію з розвитком альтруїзму ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), емпатії ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), толерантності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) при негативній кореляції зі зростанням егоцентризму ($r=-0,49$; $p\leq 0,01$), екстернальності ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). У випадку дисгармонізації характеру доброзичливість зумовлюється зростанням марнославства ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і конформності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), тобто може служити як духовно-моральним, так і корисливим цілям. В цілому, зазначимо, що формування доброзичливості є значущою детермінантою гармонізації характеру, оскільки спілкування виступає однією з провідних діяльностей юнацького віку.

З доброзичливістю пов'язана *емпатія*, розвиток якої також позитивно корелює зі зростанням загальної гармонійності характеру ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), гармонійності духовно-морального ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) компонентів, розвитком обох компонентів саморегуляції ($r=0,34$; $p\leq 0,05$). Розвиток емпатії найбільш активно відбувається на нижчих рівнях гармонійності характеру. Він має позитивні кореляції з розвитком совісності ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і сприяє зниженню агресивності ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). У випадку дисгармонізації характеру зростання емпатії пов'язано зі зниженням впевненості ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), стресостійкості ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), тобто сприяє формуванню м'яко-дисгармонійного (невротичного) характеру.

Розвиток *скромності* також може сприяти як позитивним, так і негативним характерологічним змінам: при гармонізації характеру зростання скромності пов'язано з розвитком

ком самоконтролю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), зниженням рівня слабобілля ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). У випадку дисгармонізації характеру зростання скромності позитивно корелює з розвитком педантичності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), імпульсивності ($r=0,29$), невротичності ($r=0,31$; $p\leq 0,05$). Отже, при зниженні гармонійності інтелектуально-креативного компонента характеру ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$) розвиток скромності супроводжує формування м'яко-дисгармонійного характеру.

Таким чином, морально комунікативні риси виконують інструментальну функцію і можуть спрямовуватися як духовно-моральними, так і прагматично-деструктивними мотивами. Розглянемо кореляції змін негативних комунікативних якостей.

Зростання *агресивності* зумовлено зростанням рівня збудливості ($r=0,40$; $p\leq 0,01$) і негативно позначається на загальній гармонізації характеру ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), а також сприяє зниженню здатності до духовно-моральної самоактуалізації ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). Зростання агресивності пов'язано з розвитком егоцентризму ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), лицемірства ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), тривожності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), зайвої принциповості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$). При становленні жорстко-дисгармонійного характеру зростання агресивності сполучається з розвитком самоконтролю ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) і навіть емоційної стійкості ($r=0,38$; $p\leq 0,01$) (тобто агресивність стає інструментом холоднокровної жорстокої людини, яка повністю володіє собою). Отже, агресивність не тільки сприяє розвитку негативних рис, а здатна перетворювати позитивні якості (волю, креативність) у засоби помсти і жорстокої поведінки.

Розвиток *індивідуалізму* позитивно корелює зі зростанням рівня як позитивних рис (відповідальності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), принциповості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), самоконтролю ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), емоційної стійкості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), стресостійкості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), зниження рівня лицемірства ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$)), що зумовлює конструктивність характерологічного розвитку, так і зростання негативних якостей (збудливості ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), імпульсивності ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), екстерсальності ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$)), що призводить до зниження загальної гармонійності характеру ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), гармонійності вольового компонента ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$) характеру, а також зниження потенціалу духовно-моральної ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) та емоційно-вольової ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) складових характерологічного розвитку особистості.

Отже індивідуалізм на відміну від агресивності не слід відносити до суто негативних рис, а слід створювати психологічні умови конструктивного використання даної якості.

Марнославство також за певних умов сприяє розвитку позитивних якостей (самоконтролю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), доброзичливості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=0,20$), соціально-психологічної адаптованості ($r=0,28$; $p\leq 0,05$)). Але, як показало дослідження, розвиток марнославства більшою мірою зумовлює зниження загального рівня гармонійності характеру ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), гармонійності вольового ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$) компонентів, перешкоджаючи духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$). За результатами дослідження, як не дивно, розвиток марнославства притаманний більшою мірою юнакам ніж дівчатам і позитивно корелює зі зростанням егоцентризму ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), лицемірства ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), слабовілля ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і має негативну кореляцію з розвитком відповідальності ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$) й скромності ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$). Отже, марнославство лише на поверховому рівні вдається привабливою рисою, а насправді вона як «міна вповільненої дії» спрямовує особистість у русло егоцентризму, марнославства, самозамилування, що унеможлиблює гармонізацію її характеру, формування моральних ставлень до інших людей і гармонійних взаємин.

Виходячи з усього сказаного вище, зробимо висновок, що розвиток духовно-морального компонента є ключовим етапом гармонізації характеру особистості й виконує функцію термінальних ціннісних орієнтирів особистісного розвитку. Морально-комунікативний та інтелектуально-креативний компоненти характеру виконують інструментальну функцію у характерологічному розвитку, їх розвиток обов'язково має базуватися на вже сформованих моральних якостях і спрямовуватися на духовно-моральну мету.

Розвиток *емоційно-почуттєвого компонента* характеру найбільш активно відбувається на нижчих рівнях гармонійності характеру й зумовлюється духовно-моральною самоактуалізацією особистості ($r=0,55$; $p\leq 0,01$) за умови відсутності педантичності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$). Розвиток емоційно-почуттєвого компонента характеру позитивно корелює з розвитком гармонійності усіх компонентів характеру (духовно-морального ($r=0,54$; $p\leq 0,01$), інтелектуально-креативного ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), психосоматичного ($r=0,34$; $p\leq 0,05$)), а також з розвитком альтруїзму ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,32$;

$p \leq 0,05$), доброзичливості ($r=0,22$; $p \leq 0,05$), емпатії ($r=0,22$; $p \leq 0,05$), стресостійкості ($r=0,24$; $p \leq 0,05$) і має негативну кореляцію зі зростанням егоцентризму ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$), корисливості ($r=-0,36$; $p \leq 0,05$), екстернальності ($r=-0,30$; $p \leq 0,05$), конформності ($r=-0,31$; $p \leq 0,05$), ригідності ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$), збудливості ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$), імпульсивності ($r=-0,23$), слабовілля ($r=-0,26$), невротичності ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$). Проте при дисгармонійному характерологічному розвитку емоційно-почуттєві якості пов'язані зі зниженням рівня емоційно-вольового самоконтролю особистості ($r=-0,25$; $p \leq 0,05$), а при гармонізації характеру розвиток емоційно-почуттєвих якостей сприяє зростанню емоційно-вольового самоконтролю ($r=0,29$; $p \leq 0,05$). Отже, позитивний емоційний стан створює сприятливі психологічні умови конструктивного характерологічного розвитку.

Розглянемо вплив емоційно-почуттєвих якостей на зміни інших характерологічних рис (див. Додаток Г.2, табл. 2.10, 2.13, 2.14). Розвиток *емоційної стійкості* сприяє як гармонізації, так і дисгармонізації характеру. При гармонійному характерологічному розвитку зростання емоційної стійкості позитивно корелює з розвитком самоконтролю ($r=0,29$; $p \leq 0,05$), терплячості ($r=0,33$), доброзичливості ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), індивідуалізму ($r=0,27$; $p \leq 0,05$) і має негативну кореляцію зі зростанням егоцентризму ($r=-0,33$; $p \leq 0,05$), корисливості ($r=-0,35$; $p \leq 0,05$), імпульсивності ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$). При дисгармонізації характеру емоційна стійкість забезпечує зростання лицемірства ($r=0,24$; $p \leq 0,05$), агресивності ($r=0,38$; $p \leq 0,05$), зниження рівня стресостійкості ($r=-0,24$; $p \leq 0,05$).

Розвиток *впевненості* при гармонійному характерологічному розвитку позитивно корелює з розвитком організованості ($r=0,25$; $p \leq 0,05$), креативності ($r=0,23$; $p \leq 0,05$), толерантності ($r=0,25$; $p \leq 0,05$), оптимізму ($r=0,21$; $p \leq 0,05$) і сприяє зниженню рівня емоційної лабільності ($r=-0,30$; $p \leq 0,05$), ригідності ($r=-0,27$; $p \leq 0,05$). А при дисгармонізації характеру зростання впевненості сприяє зниженню гармонійності морально-комунікативного компонента ($r=-0,29$; $p \leq 0,05$), відповідальності ($r=-0,22$; $p \leq 0,05$), чесності ($r=-0,23$; $p \leq 0,05$), емпатії ($r=-0,27$; $p \leq 0,05$), зростанню педантичності ($r=0,20$; $p \leq 0,05$). Тобто для конструктивного прояву впевненості особистість має бути позитивною, моральною, толерантною, адже характерологічна дисгармонійність, що підсилюється почуттям самовпевненості, шкодить не тільки самій людині, не дозволяючи їй самовдосконалюватися, а й руйнує її взаємини.

Зростання рівня *оптимізму* зумовлюється рівнем духовно-моральної самоактуалі-

зації особистості ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) і розвитком самоконтролю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$). Спостерігаються позитивні кореляції між зростанням оптимізму і розвитком загальної гармонійності характеру ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), гармонійності духовно-морального компонента ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), доброзичливості ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), принциповості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). При дисгармонізації характеру спостерігається позитивна кореляція між зростанням оптимізму і педантичності ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) (тобто, у складних життєвих ситуаціях визначеність і обмеженість строгими правилами ніби відгороджує людину від негативної ситуації й сприяє оптимістичному погляду у майбутнє). Отже, оптимізм виступає психологічним атрибутом гармонійного характеру і сприяє його подальшій гармонізації.

Розглянемо кореляції змін негативних емоційно-почуттєвих якостей. Зростання *емоційної лабільності* відбувається внаслідок порушення емоційно-вольового самоконтролю ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$), зниження гармонійності психосоматичного компонента ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$) (падіння стресостійкості ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), зростання невротичності ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,38$; $p\leq 0,01$)). При гармонійному характерологічному розвитку зростання емоційної лабільності має позитивні кореляції з розвитком совісності ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) а при дисгармонізації характеру позитивно корелює зі зростанням екстернальності ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), лицемірства ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=0,23$), слабовілля ($r=0,21$) при зниженні впевненості ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$) й самоконтролю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), що свідчить про сигнальну функцію емоційної лабільності у ситуації духовно-особистісної кризи. Зростання емоційної лабільності зумовлює зниження загальної гармонійності характеру ($r=-0,42$; $p\leq 0,01$), а також гармонійності духовно-морального ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) і вольового ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$) компонентів.

Зростання *песимізму* зумовлено зниженням оптимізму ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$) і позитивно корелює з розвитком егоцентризму ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), екстернальності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), тривожності ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,28$; $p\leq 0,05$). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається між зростанням песимізму і духовно-моральною самоактуалізацією ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$), гармонійністю духовно-морального ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=-0,20$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$) компонентів ха-

рактеру, а також розвитком організованості ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=-0,20$; $p\leq 0,05$).

Отже песимізм є індикатором дисгармонійного характерологічного розвитку особистості й сигналізує людині на емоційно-почуттєвому рівні про необхідність гармонізації власного характеру шляхом зміни способу життя.

Зростання *тривожності* також перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), розвитку гармонійності духовно-морального ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), інтелектуально-креативного ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=-0,20$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, відповідальності ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$). Розвиток тривожності позитивно корелює зі зростанням егоцентризму ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), конформності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), педантичності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), імпульсивності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) й песимізму ($r=0,23$; $p\leq 0,05$). Тобто, зростання тривожності також сигналізує людині про формування моральних дисгармоній, що перешкоджає гармонійному характерологічному розвитку. Отже, негативні емоційно-почуттєві риси (емоційна лабільність, тривожність, песимізм) виступають своєрідним «моральним барометром» і виконують функцію індикаторів не тільки емоційного неблагополуччя людини, а й дисгармонійності характерологічного розвитку особистості.

Зростання гармонійності *вольового компонента* характеру найбільш активно відбувається на вищих рівнях гармонійності характеру і зумовлюється гармонійністю духовно-морального ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) та емоційно-почуттєвого ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру (див. Додаток Г.2, табл. 2.4). Розвиток вольового компонента характеру має позитивну кореляцію з розвитком духовно-моральної самоактуалізації особистості ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), гармонійності морально-комунікативного ($r=0,31$; $p\leq 0,05$) та психосоматичного ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру. Зростання рівня гармонійності вольового компонента пов'язано з розвитком совісності ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), стресостійкості ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), зниженням егоцентризму ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), марнославства ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$) та індивідуалізму ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). При дисгармонійному характерологічному розвитку вольові якості мають позитивну кореляцію зі зростанням педантичності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$) й лицемірства ($r=0,38$; $p\leq 0,01$). Вольові якості тісно корелюють між собою і взаємозумовлюють розвиток одна одної.

Однією з перших позитивних характерологічних якостей у процесі онтогенезу осо-

бистості виступає *терплячість*, розвиток якої зумовлюється зростанням доброзичливості ($r=0,37$; $p\leq 0,01$) при зниженні егоцентризму ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$). Розвиток терплячості є необхідною психологічною умовою гармонізації характеру, оскільки має позитивну кореляцію зі зростанням загальної гармонійності характеру ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), самоконтролю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), емоційної стійкості ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), емпатії ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), зниженням рівня марнославства ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$), екстернальності ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). Отже, терплячість виконує виключно гармонізуючу функцію в процесі характероутворення особистості.

Наступною вольовою рисою виступає *організованість*, розвиток якої притаманний більш юнакам, ніж дівчатам і зумовлюється відповідальністю ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), альтруїзмом ($r=0,30$; $p\leq 0,05$). Організованість сприяє зменшенню слабовілля ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). Зростання організованості пов'язано з розвитком загальної гармонійності ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), гармонійності духовно-морального ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=0,32$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, духовно-моральної самоактуалізації особистості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), а також самоконтролю ($r=0,46$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), стресостійкості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), совісності ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), чесності ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,35$; $p\leq 0,05$). У випадку дисгармонійного характерологічного розвитку зростання організованості позитивно корелює зі зростанням агресивності ($r=0,33$; $p\leq 0,05$).

Інтегративною рисою, що поєднує усі вольові якості, виступає *самоконтроль*, який активно розвивається на вищих рівнях гармонійності характеру ($r=0,25$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює зі розвитком духовно-моральної самоактуалізації ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), емоційно-вольового самоконтролю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) особистості, альтруїзму ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), принциповості ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), терплячості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), емоційної стійкості ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), оптимізму ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), креативності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), скромності ($r=0,2$; $p\leq 0,057$), індивідуалізму ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) при зниженні емоційної лабільності ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$). При дисгармонійному характерологічному розвитку зростання самоконтролю пов'язано зі зниженням рівня чесності ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), гармонійності інтелектуально-креативного ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) і морально-комунікативного ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру, з розвитком корисливості ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), марнославства ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), збуд-

ливості ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,23$; $p\leq 0,05$). Отже, самоконтроль в залежності від особистісної спрямованості може здійснювати як конструктивні характерологічні прояви, так і сприяти дисгармонійному самоствердженню особистості.

Отже, для гармонійного існування в соціумі юнаки та дівчата мають не тільки розвивати свою волю, а й, передусім, спрямовувати її на моральну мету. Результати статистичного аналізу емпіричних даних підтверджують положення, що моральність має бути змістом вольової активності, адже гармонійна поведінка особистості юнацького віку зумовлюється її здатністю до морального вибору і морально-вольових дій.

Розглянемо кореляції змін негативних вольових якостей. Суттєвим психологічним чинником вольових розладів особистості юнацького віку виступає зростання рівня *збудливості* (вибуховості), яка зумовлюється розвитком екстернальності ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,40$; $p\leq 0,01$), недобррозичливості ($r=0,34$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює з розвитком егоцентризму ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), слабовілля ($r=0,42$; $p\leq 0,01$), емоційної лабільності ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), індивідуалізму ($r=0,38$; $p\leq 0,01$). Зростання збудливості суттєво перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації ($r=-0,40$; $p\leq 0,01$) та емоційно-вольовому самоконтролю особистості ($r=-0,43$; $p\leq 0,01$), що сприяє дисгармонізації характеру, яка проявляється у зниженні гармонійності духовно-морального ($r=-0,33$), емоційно-почуттєвого ($r=-0,24$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$), психосоматичного ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$) компонентів характеру. В окремих випадках збудливість позитивно корелює з креативністю ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) й самоконтролем ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), що може частково компенсувати її дисгармонійний вплив й сублімувати збудливість у креативні прояви.

Розвиток *імпульсивності* як наслідок несформованості терплячості також негативно позначається на рівні загальної гармонійності характеру ($r=-0,37$; $p\leq 0,01$), гармонійності емоційно-почуттєвого ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$) і психосоматичного ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) компонентів. Розвиток імпульсивності має негативні кореляції з розвитком самоконтролю ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), емоційної стійкості ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), стресостійкості ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює зі зростанням емоційної лабільності ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), тривожності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), індивідуалізму ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), скромності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$). Тобто, імпульсивність виступає ознакою невротичного розвитку характеру юнаків і дівчат.

Зростання *слабовілля* зумовлено зниженням гармонійності емоційно-почуттєвого компонента характеру ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$) і сприяє зниженню загальної гармонійності характеру ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$), організованості ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), гармонійності морально-комунікативного ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), психосоматичного ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) компонентів. Розвиток слабовілля має позитивну кореляцію зі зростанням корисливості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=0,20$), марнославства ($r=0,24$; $p\leq 0,05$). Тобто слабовілля повністю дезорганізує вольову сферу і спрямовує особистість у бік гедоністичного розвитку.

Розглянемо кореляції змін гармонійності *психосоматичного компонента* характеру з іншими характерологічними якостями. Зростання рівня гармонійності психосоматичного компонента найбільш активно відбувається на вищих рівнях гармонійності характеру ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і позитивно корелює з розвитком гармонійності інтелектуально-креативного ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), вольового ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативного ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) компонентів і сприяє духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), зростанню рівня принциповості ($r=0,23$; $p\leq 0,05$), емпатії ($r=0,26$; $p\leq 0,05$). Розвиток гармонійності психосоматичного компонента характеру має негативні кореляції зі зростанням корисливості ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), конформності ($r=-0,32$), ригідності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), збудливості ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), імпульсивності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), слабовілля ($r=-0,35$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), марнославства ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$). Отже, психосоматика поза свідомістю особистості негативно реагує на розвиток аморальних та інших дисгармонійних якостей характеру.

Розвиток *стресостійкості* сприяє зростанню гармонійності вольового ($r=0,22$; $p\leq 0,05$), емоційно-почуттєвого ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) компонентів, організованості ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), сприяє емоційно-вольовому самоконтролю особистості ($r=0,37$; $p\leq 0,01$) і негативно корелює з розвитком імпульсивності ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) та емпатії ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$). Тобто, стресостійкість в цілому сприяє розвитку сильно-гармонійного характеру, хоча дещо послаблює духовну чутливість особистості.

Розвиток *невротичності* перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) й пов'язаний зі зниженням гармонійності емоційно-почуттєвого компонента ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), зростанням збудливості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), ригідності ($r=0,30$),

агресивності ($r=0,21$; $p\leq 0,05$), імпульсивності ($r=0,20$; $p\leq 0,05$), слабовілля ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), емоційної лабільності ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), песимізму ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), конформності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), зайвої скромності ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), які виступають симптомами невротичного характерологічного розвитку особистості. Зростання невротичності може відбуватися внаслідок високого рівня принциповості людини ($r=0,22$; $p\leq 0,05$) і прийняття на себе великої відповідальності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), з якою вона не може впоратися. Проте слід зазначити, що зростання невротичності сприяє більшій витонченості сприйняття особистістю духовних явищ, що зумовлює актуалізацію креативності ($r=0,22$; $p\leq 0,05$).

Отже, гармонійний баланс рис психосоматичного компонента характеру зумовлює конструктивність характерологічного розвитку.

Аналіз динаміки середньостатистичних показників змін характерологічних якостей на різних рівнях гармонійності характеру, які відбувалися в процесі формувального експерименту, та кореляційних зв'язків між ними дозволив визначити наступні особливості характерологічного розвитку в юнацькому віці.

1. Процес гармонізації характеру особистості *не є лінійним*, він має періодичність гармонійного підйому та кризових станів, що супроводжуються тимчасовою дисгармонізацією характеру. Складні життєві ситуації та кризові періоди викликають надлишок стресової напруги, з якою людина не завжди може гармонійно впоратися. Тому не існує сталого стану гармонійності протягом усього життя. Високий рівень розвитку психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції особистості створює підґрунтя для подолання людиною життєвих криз і відновлення гармонійного характерологічного розвитку. Обидві складові гармонійного характерологічного розвитку (духовно-моральний та емоційно-вольовий) взаємозумовлюють розвиток один одної. Дівчата більш здатні до духовно-моральної самоактуалізації, а юнаки – до соціально-психологічної адаптації.

2. Гармонізацію характеру зумовлюють переважно розвиток духовно-моральних і вольових рис (чесності, альтруїзму, доброзичливості, організованості, терплячості), а дисгармонізація визначається сполученням корисливості, егоцентризму, екстернальності, тривожності, емоційної лабільності, слабовілля. Розвиток духовно-морального компонента є провідним в процесі гармонізації характеру юнаків і дівчат й базується на термінальних ціннісних орієнтирах. Морально-комунікативний та інтелектуально-креативний компоне-

нти характеру виконують інструментальну функцію у характерологічному розвитку, їх функціонування має спрямовуватися на духовно-моральну мету.

3. На нижчих рівнях гармонійності характеру (коли духовно-моральна саморегуляція ще не сформована) позитивні якості набуваються досить повільно, а деструктивні риси розвиваються швидко. Тому особам, що мають дисгармонійний характер, складніше розпочати роботу по його гармонізації і набути навички духовно-здорового способу життя, адже психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції ще не сформований.

Натомість при гармонійному характері процес подальшої гармонізації відбувається майже мимовільно шляхом швидкого зростання гармонійності усіх компонентів характеру, оскільки сформованість обох складових гармонійного характерологічного розвитку виступає злагодженим психологічним механізмом подальшої гармонізації характеру. Але слід пам'ятати, що основою цього механізму є духовно-моральний розвиток. Тому, якщо людина перестає працювати над своїм духовним розвитком, то наслідком цього є неминучий процес духовного ослаблення особистості і дисгармонізації її характеру.

3. На зростання рівня загальної гармонійності характеру особистості впливає розвиток усіх його компонентів, але ключову роль відіграють духовно-моральний, емоційно-почуттєвий, вольовий і морально-комунікативний. Кожний з компонентів в процесі характероутворення виконує свою специфічну функцію.

Основним компонентом виявляється духовно-моральний, адже розвиток духовно-моральних якостей сприяє розвитку вольових, емоційно-почуттєвих, креативних і морально-комунікативних рис. Емоційно-почуттєві риси характеру виступають своєрідним «моральним барометром» і виконують функцію індикаторів не тільки емоційного благополуччя – неблагополуччя людини, а й гармонійності – дисгармонійності цілісного характерологічного розвитку особистості. Морально-комунікативні якості можуть сприяти як гармонізації, так і дисгармонізації характеру (у випадку, коли комунікативна активність людини ґрунтується на лицемірності, конформності і сприяє розвитку деструктивних рис).

Розвиток інтелектуально-креативних якостей справляє неоднозначний вплив на гармонійність характеру. Інтелектуально-креативні риси виконують функцію обоюдогострого меча: за наявності духовно-моральних обмежень вони сприяють конструктивній творчості і гармонізації характеру, а при наявності моральних дисгармоній вектор креативності спрямовується у антисоціальне русло і обслуговує витончені форми деструктивного

самоствердження людини (жорстокості, шахрайства). Тому інтелектуально-креативний розвиток особистості має спиратися на гармонійно сформовані духовно-моральні якості. Вольові риси в залежності від особистісної спрямованості також здатні здійснювати як конструктивний вплив на вчинки людини, так і сприяти дисгармонійному самостверженню особистості. Психосоматичний компонент поза свідомістю людини негативно реагує на розвиток аморальних та інших дисгармонійних якостей характеру.

4. Зростання лицемірства серед молоді, яке останнім часом набуло характеру «аморальної епідемії», позитивно корелює з розвитком емоційної стійкості (юнаки і дівчата заради власної адаптації й набуття емоційного спокою здатні перетворювати лицемірство у стійкий стереотип життя). Проте розвиток лицемірства сприяє зростанню агресивності, невротичності, що перешкоджає загальній гармонізації характеру.

5. Процес гармонізації характерологічного розвитку має три основні етапи: *початковий* (коли саморегуляція ще не сформована, головним завданням постає самоусвідомлення і рефлексія власних рис); *основний етап* – при середньому рівні саморегуляції (процес прийняття особистістю свого характеру і адаптація до умов існування) і *духовно-гармонійний етап* (що відбувається на основі достатньо розвинутої духовно-моральної саморегуляції шляхом конструктивної самоактуалізації особистості і корекції негативних рис. Позитивні якості розвиваються не одночасно, а формуються на основі попередньо сформованих рис (також і негативні риси характеру зникають послідовно в процесі духовно-морального самовдосконалення особистості).

Статистичний аналіз даних формувального експерименту показав, що на нижчих рівнях гармонійності характеру початкову гармонізацію характерологічного розвитку особистості доцільно розпочинати з гармонізації духовно-морального та емоційно-почуттєвого компонентів. Гармонізацію духовно-моральних якостей слід здійснювати шляхом рефлексії власних негативних рис (корисливості, лицемірства, егоїзму тощо), формування негативного ставлення до них і розвитку протилежних якостей – совісності, альтруїзму, відповідальності. На середньому рівні гармонійності (коли зазначені компоненти вже сформовані) починається основний етап гармонізації характеру, на якому оптимально розвиваються морально-комунікативний і вольовий компоненти. На духовно-гармонійному етапі доцільно розвивати інтелектуально-креативний та психосоматичний компоненти, оскільки активізація гармонійного розвитку інтелектуально-креативних якостей відбувається саме на вищому рівні гармонійності характеру. Це важливо врахо-

увати в у плануванні заходів психологічного супроводу старшокласників і студентів, адже сучасна освіта орієнтує особистість переважно на інтелектуальний розвиток незважаючи на гармонійність духовно-морального, вольового, комунікативного компонентів, в той час як справжній інтелектуально-креативний розвиток особистості стає можливим лише на тлі вже достатньо гармонійно розвинених усіх інших компонентів характеру.

5. Процес гармонізації характеру має три основні типи (гармонізація по м'якому типу, по жорсткому типу і цілісна гармонізація). Гармонізація характеру по м'якому типу відбувається з опорою на духовний розвиток особистості через акцент на духовно-моральну самоактуалізацію (через розвиток переважно духовно-морального і морально-комунікативного компонентів характеру) (рис. 5.36).

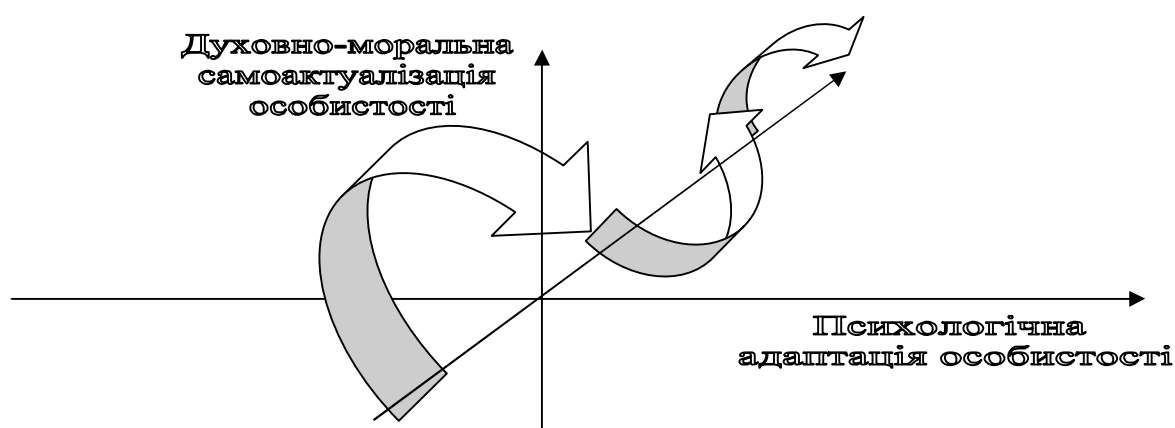

Рис. 5.36. Процес гармонізації характеру по м'якому типу.

Духовно-моральне зростання юнаків і дівчат у цьому випадку відбувається досить динамічно. Але особистість має певні труднощі, зумовлені слабкістю емоційно-вольової саморегуляції, що визначає тимчасову невротизацію характеру, яка пов'язана з початковим духовно-моральним розвитком особистості. Отже, початковий етап духовно-особистісного зростання викликає тимчасове загострення характерологічних дисгармоній і соціально-психологічну дезадаптацію особистості (адже людина вже усвідомила і прийняла духовно-моральні цінності, але ще не набула психологічних навичок поведінкового реагування згідно декларованим орієнтирам, і доки в неї зберігається цей когнітивно-поведінковий дисонанс, виникають проблеми, пов'язані з соціально-психологічною адаптацією). Але при подальшому духовному розвитку (за умови невпинного самовдосконалення) відбувається психологічна адаптація особистості, яка зумовлює поступову гармонізацію її характеру завдяки позитивному впливові духовно-моральної самоактуалізації на розвиток емоційно-вольових якостей.

Представники м'якого типу характеру виявляються доволі послідовними у пове-

дінці, але вони виявляються більш психологічно лабільними (у них частіше відбувається як гармонізація, так і дисгармонізація характеру) на відміну від жорстко-дисгармонійного характеру, який хоча і досить важко піддається позитивним змінам, але вже надовго залишається у стабільному стані, якщо його гармонізація вже відбулася.

4. Гармонізація характеру по жорсткому типу відбувається через акцент на емоційно-вольовому розвитку особистості (розвитку волі, самоконтролю, стресостійкості) (рис. 5.37).

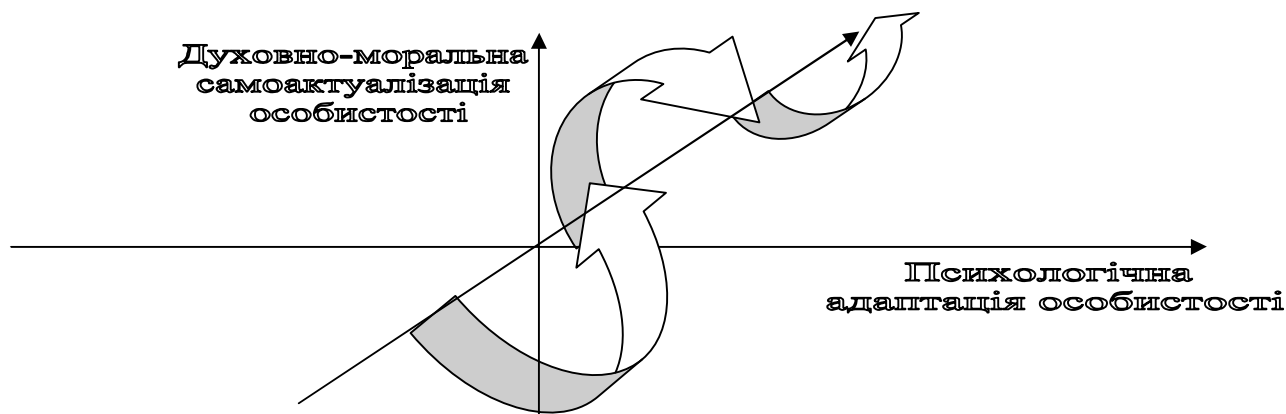

Рис. 5.37. Процес гармонізації характеру по жорсткому типу.

Але при цьому типі гармонізації (незважаючи на стан соціально-психологічної адаптованості особистості) відбувається психологічна криза, що пов'язана з процесом перебудови світоглядних уявлень людини, існуючих переконань, ригідних когнітивних утворень, корекції жорстких деструктивних поведінкових патернів. Психологічний аналіз особливостей жорстко-дисгармонійного характеру надає основи для ствердження: представники саме цього характерологічного типу на відміну від інших відчують найбільш сильний психологічний дискомфорт внаслідок впливу духовно-особистісних криз і психотравмуючих факторів, але через особистісну неконгруентність намагаються замаскувати власну уразливість агресивно-демонстративними формами поведінки. Проте це не тільки не вирішує проблему позбавлення від характерологічної дисгармонії й зумовленого нею психологічного дискомфорту, а навпаки поглиблює дисгармонійність характеру через психосоматизацію психологічної проблематики особистості.

5. Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при цілісній гармонізації характеру шляхом послідовного і комплексного розвитку гармонійності усіх його компонентів.

На підставі проведеного дослідження нами встановлено наступні психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

1. Духовність і гармонійність характеру юнацтва взаємовпливають одне на одне: чим

вище потенціал духовно-морального розвитку особистості юнацького віку, тим активніше відбувається гармонізація її характеру, водночас при низькому духовному потенціалі юнаків та дівчат знижуються показники гармонізації їх характеру. Гармонійний характер виступає результатом попереднього і передумовою подальшого духовно-морального розвитку особистості, а дисгармонійний характер перешкоджає духовно-моральному становленню юнацтва.

2. Чим сильніше виражена гармонійність характеру особистості юнацького віку, тим активніше в неї відбувається розвиток конструктивних рис, водночас розвиток деструктивних рис уповільнюється. Чим нижче рівень гармонійності характеру юнаків та дівчат, тим повільніше формуються у них конструктивні риси, тоді як розвиток деструктивних рис прискорюється.

3. У міру зростання гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх факторів на психологічний стан юнаків та дівчат і зростає рівень духовно-моральної внутрішньоособистісної самодетермінації. У міру зниження рівня гармонійності характеру збільшується вплив зовнішніх і психосоматичних детермінант на емоційно-психологічний стан особистості.

4. Чим вище рівень гармонійності характеру у представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними. А чим нижче рівень гармонійності характеру, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами.

5. Чим сильніше виражена гармонійність характеру юнаків і дівчат, тим ще більшої гармонійності вони набувають з віком, конструктивно використовуючи свій життєвий досвід. Чим нижче рівень гармонійності характеру особистості, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її характеру.

На заключному етапі дослідження психологічних закономірностей гармонізації характеру було здійснено статистичну обробку експериментальних даних (таблиці змін показників характерологічних рис, які відбувалися протягом 8-ми місяців) за допомогою *факторного аналізу*, який проводився у загальній вибірці учасників формувального експерименту.

На відміну від характерологічних факторів, які були отримані за результатами констатувального експерименту, і являють собою своєрідні підтипи гармонійного і дисгармонійного характеру, результати цього факторного аналізу стосуються *динамічних змін* рис характеру, що відбулися в процесі формувального експерименту. Ці фактори були проінте-

рпретовані як фактори гармонізації і дисгармонізації характеру. Нами було визначено 5 факторів гармонізації характеру і 10 факторів його дисгармонізації (Додаток Г.3, Табл. 3.1-3.3). До факторів дисгармонізації належать фактори: невротизації ($F=0,28$; $n \geq 0,23$), соціально-психологічної адаптації за будь-яку ціну ($F=0,27$; $n \geq 0,23$), чоловічої фемінності ($F=0,24$; $n \geq 0,26$), жіночої маскулинності ($F=0,24$; $n \geq 0,23$), лицемірної підступності ($F=0,18$; $n \geq 0,23$), юнацького максималізму ($F=0,17$; $n \geq 0,23$), слабовілля ($F=0,16$; $n \geq 0,23$), неадаптивної емоційної напруги ($F=0,14$; $n \geq 0,23$), деструктивної комунікабельності ($F=0,13$; $n \geq 0,21$), марнославства ($F=0,12$; $n \geq 0,21$). Думаємо, що ці фактори визначають психологічні чинники, які зумовлюють розвиток дисгармоній характеру юнацтва. До факторів гармонізації належать фактори всебічної духовно-моральної гармонізації ($F=0,73$; $n \geq 0,26$), подолання початкової невротизації ($F=0,37$; $n \geq 0,23$) креативної ергічності ($F=0,31$; $n \geq 0,21$), психофізичного саморозвитку ($F=0,21$; $n \geq 0,22$), стеничної мужності ($F=0,12$; $n \geq 0,21$). Далі наведено їх психологічну інтерпретацію.

Фактор *всебічної активної початкової гармонізації характеру* здійснює суттєвий гармонізуючий вплив на характерологічний розвиток осіб, які мають низький рівень гармонійності характеру. Завдяки дії цього фактору відбувається розвиток гармонійності усіх компонентів характеру (особливо духовно-морального, емоційно-почуттєвого, вольового і морально-комунікативного). Всебічна початкова гармонізація полягає, передусім, у зниженні рівня негативних якостей (егоцентризму, корисливості, екстернальності, лицемірства, ригідності, збудливості, імпульсивності, слабовілля, емоційної лабільності, тривожності, песимізму, агресивності, невротичності) і розвитку позитивних рис (совісності, альтруїзму, відповідальності, чесності, доброзичливості, емпатії, креативності, терплячості, організованості, емоційної стійкості, оптимізму). Отже, активний відгук особистості на заклик до гармонізації власного характеру визначає успішність самовиховання характерологічно-дисгармонійних осіб на початковому етапі їх духовно-морального розвитку. Але наступний етап роботи над собою виявляється кризовим і вимагає від особистості багато зусиль для його подолання і подальшої гармонізації характеру.

Фактор *кризи подолання початкової невротизації* впливає також на характерологічний розвиток осіб, які мають низький рівень гармонійності характеру і полягає у загостренні суперечливих характерологічних тенденцій: позитивних (совісності, альтруїзму, доброзичливості, емпатії, креативності, принциповості, самоконтролю, терплячості, організованості, емоційної стійкості, оптимізму, скромності) і негативних (ригідності, пе-

дантичності, конформності, марнославства, невротичності), що порушує стан соціально-психологічної адаптованості й викликає тимчасове емоційне напруження при зниженні рівня інтелектуально-креативного і психосоматичного компонентів характеру.

Отже, після перших гармонійних характерологічних зрушень особистість відчуває першу кризу, подолання якої визначає, чи відбудеться подальша гармонізація її характеру. Тому ми відносимо цей фактор саме до факторів гармонізації, оскільки подолання першої кризи виявляється своєрідним іспитом на спроможність особистості до подальшої гармонізації свого характеру. Аналогічну закономірність описують святі отці-аскети, коли говорять про те, що на початку духовного розвитку діє Божа благодать, що спонукає людину до подальшого духовного розвитку, а потім ця благодать відступає, і людина залишається сам на сам зі своїми пристрастями. Тут існує лише два шляхи: або людина злякається випробувань і повернеться у свій попередній дисгармонійний стан, або мобілізує свій особистісний ресурс на подолання кризи, що виведе її на більш гармонійний рівень духовно-особистісного розвитку. Слід звернути увагу на те, що цей фактор поєднує більшу кількість позитивних характерологічних якостей (духовно-моральні, вольові й креативні риси), які є особистісним ресурсом. Тому ми сподіваємось, що особистість, яка щиро прагне до гармонізації, має мобілізувати свій духовно-моральний, вольовий та креативний потенціал для подолання психологічної кризи.

Фактор *креативної ергічності* впливає на характерологічний розвиток осіб з достатньо високим рівнем гармонійності характеру і сприяє зростанню рівня гармонійності психосоматичного та емоційно-почуттєвого компонентів, що сприяє формуванню комплексу вольових якостей (самоконтролю, організованості, терплячості, стресостійкості), інтелектуально-креативних рис (креативності, принциповості) при наявності позитивного емоційного фону (впевненості, оптимізму) і сильного енергопотенціалу. Емоційно-вольова стеничність і креативність знаходить реалізацію у творчій активності, що сприяє соціально-психологічній адаптації особистості. Проте, слід зазначити, що активність, яка не обмежена моральними якостями і зумовлюється психічною збудливістю, марнославством, агресивністю, індивідуалістичністю, може призводити до асоціальних форм прояву. Отже, дію зазначеного фактору слід постійно обмежувати моральними регулятивами, щоб результат креативної ергічності був конструктивним і соціально-корисним.

Фактор *психофізичного саморозвитку* сприяє розвитку гармонійності психосома-

тичного компонента характеру (зростанню стресостійкості, зниження рівня невротичності) завдяки роботі над власним тілом. Але однобічність психофізичного самоудосконалення сприяє розвитку як позитивних якостей (зниженню рівня агресивності, лицемірства, розвитку толерантності), так і негативних (зростанню індивідуалізму, екстернальності, імпульсивності при зниженні емоційної стійкості й терплячості). Власно кажучи, цей фактор також відбиває наявність певної психологічної кризи, що пов'язана із саморозвитком особистості (хоча і однобічним), але ми відносимо його до числа факторів гармонізації характеру, оскільки він пов'язаний з мотивацією роботи над собою з метою фізичного самоудосконалення. Дію цього фактору ми мали можливість відстежити, коли аналізували особливості характеру старшокласників спортивної школи і студентів-хореографів (в обох вибірках було відмічено позитивний вплив фізичного навантаження на гармонійність характерологічного розвитку і на перебіг духовно-особистісної кризи юнацького віку).

Фактор *стенічної мужності* притаманний переважно юнакам і сприяє розвитку суто чоловічих рис характеру: стресостійкості, чесності, імпульсивності, агресивності. Проте, поряд з цими мужніми якостями знижується рівень емоційної стійкості й принциповості. Ця особливість пояснює психологічний феномен, коли мужні юнаки потребують моральної підтримки й розради з боку мудрої жінки. Це типова ситуація для військових родин: нерідко бравий полковник вдома стає ніби кошеня і просить поради у дружини.

Наступні 10 факторів ми віднесли до числа факторів дисгармонізації характеру.

Фактор *невротизації особистості* впливає переважно на характерологічно гармонійних осіб і проявляється у однобічності духовно-моральних якостей (совісності, відповідальності) при психосоматичній виснаженості людини, що сприяє формуванню невротичної симптоматики (нервово-психічної ослабленості, емоційної лабільності, невпевненості, ригідності, недисциплінованості). Цей фактор, хоча і пов'язаний зі зростанням гармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів, проте сприяє дисгармонізації характеру людини, оскільки знижує соціально-психологічну адаптацію особистості внаслідок ослаблення емоційно-вольового самоконтролю. Фактор невротизації також можна віднести до числа кризових, адже під його впливом виникає незбалансованість між духовно-моральною та емоційно-вольовою складовими характерологічного розвитку юнацтва.

Фактор *соціально-психологічної адаптованості за будь-яку ціну* виступає проти-лежністю попередньо описаного фактору, але також сприяє незбалансованому розвитку

гармонійності окремих компонентів характеру. Фактор соціально-психологічної адаптованості, що не обмежена моральними нормативами, сприяє гармонійності вольового, психосоматичного і комунікативного компонентів характеру при зниженні гармонійності духовно-морального та інтелектуально-креативного компонентів. Завдяки дії цього фактору відбувається розвиток дисгармонійного комплексу як позитивних так і негативних якостей: зростання терплячості, педантичності, скромності, конформізму, лицемірства при зниженні чесності, толерантності, креативності, марнославства, імпульсивності, що сприяє формуванню людини-приспосованця й перешкоджає духовно-моральному самоусвідомленню особистості. Отже, якщо характерологічний розвиток людини зумовлюється впливом цього фактору, то гармонізацію характеру слід спрямовувати у русло засвоєння духовних цінностей, принципів, формування моральних якостей.

Наступні фактори (чоловічої фемінності та жіночої маскулиності) зумовлені несформованістю психологічного механізму конструктивної статевої ідентифікації, перекрученням уявлень особистості стосовно гендерних характерологічних відмінностей, відсутністю адекватних якостей і поведінкових навичок конструктивного реагування, що притаманні відповідній статі. Фактор *чоловічої фемінності*, що притаманний переважно чоловічій статі, спотворює характерологічний розвиток юнаків, оскільки сприяє розвитку суто жіночих рис: марнославства, емпатії, емоційній нестабільності, надто чутливої совісності, підсилених деструктивними якостями (безвідповідальністю, екстернальністю, ригідністю, нескромністю, егоцентризмом, відсутністю самоконтролю). Якщо для жіночій природи емоційно-вольова нестійкість сприймається як «звичайна жіноча слабкість», то для чоловіка таке сполучення характерологічних якостей виглядає як особистісна збоченість.

Фактор *жіночої маскулиності*, що притаманний переважно жіночій статі, також дисгармонізує характерологічний розвиток дівчат, оскільки сприяє зростанню агресивності, зайвої принциповості, егоцентризму, які підсилюються такими деструктивними якостями як нечесність, педантизм, ригідність, неконформність, що перетворює м'який, поступливий жіночий характер у жорстко-агресивний. Зрозуміло, що дівчата з таким характером частіше досягають успіхів у кар'єрі ніж у близьких міжособистісних стосунках.

При корекції жорстко-агресивних характерологічних якостей у дівчат і фемінно-жіночих проявів у юнаків слід розвивати, передусім, такий психологічний механізм духо-

вного розвитку особистості як здатність до *конструктивної ідентифікації* (з духовними особистостями, представниками своєї статі). При формуванні належних статевих поведінкових патернів доцільно спиратися на методи когнітивно-поведінкової терапії і гармонізувати характер шляхом знаходження, усвідомлення і апробації конструктивних жіночих і чоловічих форм реагування і поведінки.

Фактор *лицемірної підступності* також властивий переважно жіночій статі й сприяє розвитку креативності, толерантності, терплячості, що «обслуговують» аморальну мотивацію особистості, яка зумовлена лицемірністю, агресивністю, емоційною лабільністю, тривожністю і пригніченим настроєм людини (відсутністю оптимізму, відповідальності).

Скоріш за все цей фактор діє на дівчат, які мають розвинений інтелект і креативні здібності, але не мають духовно-моральних якостей. У ситуації, коли вони ображені на оточуючих, такі особи не здобувають позитивний досвід з проблемних ситуацій, а намагаються витончено помститися тим, хто не задовольнив їх очікувань, спрямовуючи свій креативний потенціал і винахідливість на досягнення деструктивної мети (при цьому вони здатні бути толерантними, люб'язними в очікуванні підходящого моменту для нанесення удару). Проте, помста не приносить задоволення, а навпаки сприяє ще більшому зростанню емоційного негативу й агресивності. Таким чином відбувається дисгармонізація характеру особистості. Тому для психологічної профілактики цього деструктивного процесу слід проводити психологічну роботу з молоддю стосовно усвідомлення юнаками і дівчатами руйнівного впливу власних образ на саму людину і навчання методам ведення конструктивного діалогу, надання зворотного зв'язку тим, хто тебе ображає чи дратує, а саме головне – це навчити молодь прощати один одному образи, не фіксуватися на конфліктній ситуації, а відпускати негатив, зберігаючи позитивні моральні ставлення до людей.

Фактор *юнацького максималізму* притаманний особам, що мають низький рівень гармонійності характеру, і полягає у однобічному розвитку інтелектуально-креативного та вольового компонентів характеру, що сприяє формуванню дисгармонійного комплексу характерологічних рис (принциповості, відповідальності, чесності, вольових якостей, при наявності екстернальності, песимізму і відсутності альтруїзму), які зумовлюють жорсткість, категоричність і безкомпромісність оцінок особистості. Максималізм як напрямок дисгармонійного характерологічного розвитку є досить розповсюдженим у ранньому юна-

цькому віці, коли особистість щойно відкрила для себе нові життєві сенси, але не навчилася розрізняти допустимі межі прояву певних якостей у конкретних ситуаціях, розуміти мотиви вчинків людей, по-справжньому любити і виправдовувати своїх батьків, друзів, коханих. Тому вплив зазначеного фактору досить жорстко карає юнаків та дівчат великою кількістю сварок, непорозумінь і навіть трагічних випадків, які виникають внаслідок егоїзму, відсутності любові до ближніх й смиренного ставлення до життєвих ситуацій.

Фактор *слабовілля* зумовлений духовною бездіяльністю особистості, психологічним розслабленням, психофізіологічним комфортом і паралізує функціонування вольового компонента характеру, сприяючи розвитку слабовілля, неорганізованості. Ми вважаємо, що фактор слабовілля найбільш впливає на осіб, що мають флегматичний тип темпераменту, який визначає високий рівень стресостійкості, відсутність емоційної лабільності, доброзичливість при відсутності моральних якостей (відповідальності, альтруїзму). Цей пасивний стан людини (на кшталт поведінки відомого персонажа Манілова) визначає спочатку стагнацію характерологічного розвитку, а згодом – дисгармонізацію характеру, адже відсутність духовно-морального самовдосконалення особистості не тільки не сприяє особистісному розвитку, а й знищує вже набуті особистісні досягнення (у тому числі й гармонійні риси).

Фактор *неадаптивної емоційної напруги* полягає у тривожності, емоційній нестійкості особистості, що зумовлені фрустрацією надто високого рівня моральних домагань людини до себе (принциповістю, чесністю, нелицемірством, педантичністю, терплячістю, совісністю). У прагненні опанувати одразу усі ці якості особистість витрачає свій психологічний ресурс і здатність до соціально-психологічної адаптації і психічно виснажується: втрачає внутрішній спокій, часто нервує, переживає, відчуває тривожність, в результаті чого стає неухважною, безвідповідальною. Прагнучи до досягнення висот духовності, юнаки і дівчата не враховують своєї суто психофізичної обмеженості. Іншими словами, прагнення до повної актуалізації духовно-моральних цінностей – це, безумовно, добре, але в усьому має бути розсудливість: не слід бути перфекціоністом і брати на себе те, що тобі не під силу. Тому перші емоційні симптоми психофізичної перевтоми (емоційна лабільність, тривожність, занепокоєння) є сигналом до того, щоб провести «внутрішню ревізію» і переглянути відповідність рівня домагань до себе рівню власного психологічного ресурсу.

Фактор *деструктивної комунікабельності* полягає у зростанні суто поверхової

емоційно-комунікативної активності особистості при зниженні гармонійності духовно-морального компонента характеру. Це означає що непомірна активна комунікабельність сучасної молоді, хоча і має позитивну форму, супроводжуючись зовнішньою доброзичливістю і оптимізмом, проте ґрунтується на досить негативних якостях: егоцентризмі, лицемірстві, імпульсивності, відсутності чесності, відповідальності, альтруїстичного ставлення до людей. Отже, такі форми спілкування незважаючи на те, що іноді й допомагають юнакам і дівчатам «гарно провести час», але не сприяють актуалізації морально-комунікативного потенціалу особистості (який розгортається лише на основі принципів поваги, розуміння, прощення тощо). Тому серед молоді нерідко бувають випадки підступності, зради, прагматичного використання іншої людини з метою власного самоствердження. Отже, міжособистісне спілкування має базуватися на моральних ставленнях один до одного (уважності, емпатії, чесності, терплячості, відповідальності).

Фактор *марнославства* також виступає фактором дисгармонізації характеру в юнацькому віці, оскільки саме прагнення до слави, визнання, соціального статусу нерідко означає дисгармонійний напрямок особистісного розвитку молоді (акцент на кар'єрі, успішності поза моральністю міжособистісних взаємин). Факторний аналіз показав, що фактор марнославства зумовлює розвиток певних комунікативних якостей (доброзичливості, зовнішнього альтруїзму), які сполучаються з корисливістю, егоцентризмом, безсовісністю, прагматичністю особистості. Сьогодні зазначений фактор досить активно впливає на свідомість багатьох юнаків та дівчат, які з реклам бачать впевнені усмішки успішних суперменів, що на підсвідомому рівні закладає основи прагнення до прагматичного самоствердження заради задоволення мотивації марнославства і самозвеличення.

Отже, визначені фактори дисгармонізації характеру (глибокої невротизації особистості, соціально-психологічної адаптованості за будь-яку ціну, чоловічої фемінності та жіночої маскулиності, лицемірної підступності, юнацького максималізму, слабовілля, неадаптивної емоційної напруги, деструктивної комунікабельності і марнославства) описують сутність психологічних чинників розвитку характерологічних дисгармоній сучасної молоді. Визначені фактори гармонізації характеру (всебічної активної гармонізації, кризи подолання початкової невротизації, креативної ергічності, психофізичного саморозвитку, стеничної мужності) відображають пріоритетні напрями психокорекції дисгармоній характеру у юнаків і дівчат.

5.4. Методичні рекомендації для психологів, педагогів, кураторів студентських груп щодо гармонізації характерологічного розвитку молоді в системі сучасної освіти.

На основі проведеного дослідження було обґрунтовано систему методичних рекомендацій стосовно гармонізації характеру юнаків та дівчат в системі сучасної освіти.

Зазначені рекомендації стосуються теоретико-практичних аспектів психологічних заходів щодо гармонізації характеру сучасної учнівської та студентської молоді й призначені для шкільних і соціальних психологів, педагогів (класних керівників, кураторів студентських груп), які працюють із молодіжним контингентом.

Варто зазначити: робота стосовно гармонізації характеру в юнацькому віці носить творчий характер, що більше співвідноситься з категорією «мистецтво психологічного консультування», або «педагогічна майстерність» ніж з класичною дидактикою або вихованням. Тому визначимо основні напрями психолого-педагогічної роботи з юнацтвом та форми їх реалізації. Основними напрямками психологічної роботи з молоддю є наступні:

- 1) *психодіагностичний* (вивчення характерологічних особливостей у представників сучасних молодіжних груп);
- 2) *культурно-освітній* (підвищення рівня духовно-моральної просвіти і психологічної культури юнацтва);
- 3) *психолого-екологічний* (формування дбайливого ставлення юнаків та дівчат до свого духовного світу, до внутрішнього світу оточуючих людей, до природи, до світу в цілому);
- 4) *гармонійно-поведінковий*, який полягає у допомозі молоді у розвитку мотивації духовно-морального самовдосконалення; усвідомленні й диференціації гармонійних і дисгармонійних характерологічних проявів, у знаходженні позитивного досвіду гармонізації власного характеру, у формуванні моральних ставлень до себе, до інших людей, до праці, до життя в цілому, у апробації адекватних форм моральної поведінки);
- 5) *психокорекційний* (психолого-консультативна робота з корекції дисгармоній характеру);
- 6) *психотерапевтичний* (психотерапевтична допомога юнацтву у подоланні глибоких та стійких характерологічних дисгармоній).
- 7) *психолого-профілактичний* (профілактика дисгармонійного характерологічного розвитку).

Психолого-педагогічними засобами гармонізації характеру виступають: лекційні заняття, диспути, рольові ігри, психологічні вправи, психологічний тренінг, спецкурси га-

рмонізації характеру, психологічне консультування, особистий приклад гармонійної поведінки психолога, обговорення і аналіз художніх фільмів духовно-морального змісту, спостереження, вивчення та інтерпретація вищих надбань духовної культури людства.

Розглянемо форми практичної реалізації кожного із запропонованих напрямів.

1. Психодіагностичний напрямок психолого-педагогічної роботи спрямовано на вивчення особливостей характеру та ступеню його гармонійності у представників учнівських та студентських груп. Метою даної роботи є виявлення деструктивних соціальних стереотипів мислення, сприйняття, емоційного і поведінкового реагування, які є основою формування, закріплення і розвитку характерологічних дисгармоній в сучасному молодіжному середовищі. Для цього необхідно з'ясувати погляди молоді та озвучити моральну оцінку таких дисгармонійних рис характеру як егоцентризм, індивідуалізм, кар'єризм, малодушність. Для здійснення психодіагностичної роботи ми пропонуємо використовувати методики, опис яких наведено в нашому дослідженні, а саме: «Духовний потенціал особистості», анкету «Мотивація духовно-морального розвитку», методику САН, методики «Особистісна спрямованість» і «Структура і зміст характеру».

Для проведення роботи з вивчення особливостей характеру юнацтва доцільно організувати курс *інформаційно-психологічного супроводу*, який можна проводити протягом «годин психолога», або у вигляді факультативів та спецкурсів. Зміст курсу інформаційно-психологічного супроводу включає інформацію щодо загальної теорії характеру, проблеми розвитку і прояву характерологічних дисгармоній, а саме чітке окреслення ознак дисгармоній характеру та критеріїв його гармонійності, акцентування уваги молоді на необхідності вивчення та усвідомлення людиною особливостей власного характеру з тим, щоб свідомо будувати своє життя і конструктивні взаємини в майбутньому.

2. Культурно-освітня робота з молоддю спрямована на підвищення рівня *духовно-моральної просвіти* юнацтва та розвиток духовно-моральної культури у молодіжних спільнотах. Необхідність духовно-моральної просвіти сучасної молоді зумовлена тим, що масова культура (реклама, ЗМІ, молодіжні серіали й т.д.) сприяють розмиванню грані у свідомості людей між моральними та аморальними явищами життя, між гармонійними та дисгармонійними проявами думок, ставлень, почуттів, поведінки. В умовах відсутності чітко окреслених моральних ідеалів та зразків в сучасному молодіжному середовищі має

місце зниження рівня моральності, що викликає зростання антигуманних тенденцій. Тому дуже важливо в роботі з молоддю акцентувати увагу на моральному боці вчинків, відносин з метою формування чітких меж у свідомості юнаків та дівчат між моральними та аморальними явищами дійсності. Психолого-педагогічний вплив має бути спрямованим на усвідомлення духовно-моральних принципів, на основі яких можлива побудова *сутнісних*, стабільних міжособистісних відносин з навколишніми. Тому першочерговим психолого-педагогічним завданням є розвиток духовно-моральної свідомості молоді на основі розуміння і ціннісного відношення до духовно-моральних принципів.

Формами реалізації цього напрямку можуть служити *просвітні спецкурси, лекторії, факультативи* (наприклад, «Основи моральності», «Етика міжособистісного спілкування», «Духовний світ особистості» тощо), метою яких є формування ставлення людини до моральності як до ціннісного явища, усвідомлення етичних норм і духовно-моральних законів, формування навичок усвідомлення і диференціації духовних і моральних цінностей, допомога молоді в усвідомленні зв'язку між моральними ставленнями людини, її гармонійним характером і конструктивними взаєминами. У даних курсах повинна надаватись інформація щодо загальних питань стосовно духовно-морального розвитку: про етапи духовно-морального розвитку особистості, про чіткі моральні зразки, перспективи і способи духовно-морального самовиховання людини. Тематичними напрямками, що забезпечують психолого-педагогічний вплив, є: *диспути* на духовно-моральну тематику, *бесіди* про актуальні проблеми, які несуть у собі моральні підстави.

Проведення освітніх програм можуть здійснювати психологи, викладачі етики, класні керівники. Духовно-моральна просвіта сприяє підвищенню рівня духовно-моральної культури особистості, формуванню морального відношення до інших людей.

Важливим методом духовно-морального розвитку особистості є *позитивний досвід* знайомства з вищими (духовними, моральними, естетичними, творчими) цінностями і культурними досягненнями людства. Залучення особистості до світу вищих духовних цінностей доцільно проводити з опорою на традиційну Православну культуру. Нами була проаналізована феноменологія Православної традиції й виділено ряд психологічних ефектів (педагогічний, психотерапевтичний, психогігієнічний), що сприяють гармонізації характеру особистості [245, с. 186]. При засвоєнні духовно-моральних цінностей фо-

рмується орієнтація людини на *сутнісний* зміст головних сенсів життя, такі як любов, істина, краса, пошук покликання, що дає можливість моральної самоактуалізації, побудови моральних відносин з навколишніми. У Православній культурі величезна роль приділяється *педагогічно-виховній* функції (вихованню поваги до батьків, до старших за віком, до керівництва), *психотерапевтичному* впливу (вмінню долати пристрасті, що викликають деструктивні емоційні переживання і афекти: депресію, сум, агресію) і *психогієні*: самовихованню, розвитку рефлексії та моральної самосвідомості (наприклад, завдяки регулярній сповіді людина вчиться рефлексувати не тільки свої вчинки, але також думки й почуття). Християнська аскетика залишила величезний методологічний інструментарій щодо гармонізації особистості шляхом духовно-морального розвитку. Тому необхідно відзначити важливість сполучення психолого-педагогічних підходів із залученням молоді до традиційної духовної традиції. Церковне життя у сполученні із загальною психологічною культурою сприяють формуванню високодуховних, морально-стійких, гармонійних особистостей, здатних протистояти сурогату ідеологій, відстоювати моральну позицію і відроджувати вітчизняну духовну культуру.

3. Психолого-екологічний напрямок спрямований на формування дбайливого ставлення особистості до свого духовного світу, а також до внутрішнього світу інших людей і навколишнього середовища в цілому. Формами реалізації цього напрямку є *освітні курси з проблем етики*, а також *індивідуальне психологічне консультування*.

Засвоєння етичних цінностей сприяє формуванню здатності людини дотримуватися *етичних меж* у спілкуванні, які виконують психолого-екологічну функцію. Уміння етично ставитися до особистих потреб людей, тримати оптимальну психологічну дистанцію у відносинах з навколишніми є важливою умовою побудови конструктивного спілкування. Це дозволяє особистості делікатно ставитися до внутрішнього світу інших людей, не переходити недозволених меж у спілкуванні, не ображати інших нетактовним відношенням, не ображатися самій через невинуваті очікування, а визнавати свободу вибору партнера. Щоб правильно ставитися до себе, потрібно порівнювати себе не з більшістю людей, а з гідними високоморальними людьми, чесно визнавати власні помилки, свої погані думки, почуття і вчинки. Завжди слід зберігати душевний мир, вчитися прощати образи.

4. Гармонійно-поведінковий напрямок має на меті надання допомоги юнацтву у

знаходженні *позитивного* досвіду в апробації адекватних форм *гармонійної поведінки*. Сьогодні серед молоді досить гостро постає проблема формування особистісної позиції, знаходження правильних форм реакцій і поведінки у складних ситуаціях.

Завданням цього напрямку виступає укорінення гармонійних форм реагування і поведінки до рівня поведінкових патернів, які спираються на моральні ставлення особистості. Наприклад, гармонійним поведінковим патерном виступає звичка не підвищувати голос (навіть якщо тебе щось дратує), яка досягається завдяки розвитку самоконтролю і толерантного ставлення до людей, до проблем, до складних ситуацій. Іншим гармонійним поведінковим патерном є звичка коректно формулювати свої почуття у формі «Я-повідомлення», не звинувачуючи партнера: «Мене дуже засмучує твоя поведінка» замість «Ти мене дратуєш». Позитивний досвід актуалізації моральних ставлень, здійснення моральних вчинків, самовиховання гармонійних рис є одним з найдійовіших психологічних способів здобуття людиною особистісної зрілості.

Основою формування гармонійної поведінки особистості виступає розвиток мотивації духовно-морального самовдосконалення, гармонізації власного характеру, формування здатності до моральної оцінки власних якостей, вчинків та явищ дійсності.

Гармонізація характеру особистості має спиратися на знання і практичне моделювання психологічних умов «запуску» і функціонування духовно-моральної саморегуляції. Такими умовами є: усвідомлення людиною дисгармоній власного характеру, формування адекватних оцінних еталонів, чітких духовно-моральних критеріїв, належних акцентів і пріоритетів у ставленнях, розвиток рефлексії власних помилок, набуття духовно-морального досвіду, що визначає конструктивність форм поведінки.

Для гармонізації характеру учнів доцільно використовувати метод підвищення довіри шляхом: а) підвищення віри у свої сили, б) покладання відповідальних доручень.

Зазначений напрямок може здійснюватися психологом або спеціально підготовленим класним керівником переважно у формі групової роботи. Це можуть бути *тренінг гармонійного розвитку, самоаналіз, рольові ігри, диспути - лекції* на тему: «Що заважає нам спілкуватися», «Як стати духовною та гармонійною людиною?».

Тематичні напрямки групових занять (бесід, диспутів) можуть спиратися на наступні міркування ведучого (психолога, класного керівника): «Особистість ще в юнацтві має

засвоїти, що життя, яке не одухотворене духовно-моральним змістом (прагненням до добра, істини, краси, творчості, духовності), позбавляє людину реалізації справжнього її призначення, замикає її на егоїстичному служінні собі й своїм нижчим потребам. Егоїстична спрямованість створює бар'єр для побудови теплих міжособистісних відносин, оскільки така людина не здатна до співпереживання, розуміння інших людей, турботи про них, а тому приречена на самотність. Побудова щирих, довірливих взаємин з навколишніми можлива лише на основі морального відношення до них (уважного, поважного, споглядального, альтруїстичного). Тому передумовою встановлення теплих міжособистісних відносин з навколишніми є моральні ставлення до них і гармонійність власного характеру».

Психологу (педагогу) необхідно пам'ятати, що в юнацькому віці гармонізація характеру є усвідомленим процесом особистості й має певні етапи: формування уявлень про гармонійний характер і його дисгармонії, усвідомлення особливостей власного характеру (когнітивний етап), розвиток власних моральних ставлень (емоційно-оцінний етап), набуття і актуалізація в поведінці гармонійних рис (поведінковий етап). Отже, гармонізацію характеру учнів і студентів слід організовувати як процес свідомого духовно-морального і вольового самоудосконалення особистості, формуючи відповідну мотивацію.

Варто зазначити, що для того, щоб конструктивно гармонізувати характер особистості в юнацькому віці, психолог (педагог) сам повинен мати досить гармонійний характер. Оскільки духовно-моральні цінності сприймаються переважно на емоційно-почуттєвому рівні (людина інтуїтивно відгукується на добре, моральне відношення до неї), тому психологові необхідно не просто надавати інформацію стосовно гармонізації характеру, а й власним прикладом демонструвати його гармонійність, моральні ставлення до інших, будувати все своє життя згідно з духовно-моральними принципами. Так, А. С. Макаренко спирався на найкращі якості учнів, дотримуючись принципу: пред'являти до людини якнайбільше вимог й поваги і зауважував, що вихователь має бути сам вихований [184]. У іншому випадку найкращі слова про моральність і гармонійність перетворюються у лицемірне моралізування, що при роботі з молоддю замість конструктивного психолого-педагогічного впливу викликає протилежний ефект *юнацького негативізму*.

Вплив особистого приклада педагога на особистість вихованця здійснюється завдяки таким психологічним закономірностям: на основі почуття симпатії відбувається

ідентифікація, копіювання рис, засвоєння характеру авторитетної людини. На думку К. Д. Ушинського: «Тільки особистість може сприяти розвитку особистості, тільки власним характером можна виховати характер» [372, с. 64]. П. Г. Васянович зазначає, що виховувати – означає спілкуватися у гармонійній співпричетності до проблем учня, у духовно-моральній атмосфері взаємопошани, поваги до буття [58, с. 75].

Враховуючи недостатній рівень розвитку вольових якостей у майбутніх психологів і педагогів, вважаємо за рекомендоване доцільне введення до навчального курсу психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток волі, адже психолог і педагог мають добре володіти собою для того, щоб здійснити психолого-педагогічний вплив на вихованців.

Конкретними психолого-педагогічними (індивідуальними і груповими) формами роботи в цьому напрямку є: психологічне *консультування*, соціально-психологічний *тренінг*, психологічний *практикум* конструктивного спілкування, *диспути* на тему: «Вибір у проблемній ситуації», *рольові ігри*, *творчі роздуми*, практика у вирішенні й обговоренні *проблемних ситуацій* морального змісту, рефлексія отриманого морального досвіду.

Стимулювання морально-гармонійної поведінки особистості в юнацькому віці конструктивно проводити шляхом групової роботи в умовах соціально-психологічного тренінгу. Можливим варіантом такої роботи може бути комунікативно-ігровий тренінг із програванням типових (а іноді й злободенних) проблемних ситуацій морального змісту з наступним обговоренням і знаходженням оптимальних варіантів їх вирішення. Психологічними умовами формування гармонійних якостей виступають проблемні ситуації, коли особистість ставиться в умови морального вибору (вибору між різними мотивами).

Залучення до проблемної ситуації сприяє тому, щоб молода людина задумалася, засумнівалася, відрефлексувала свою позицію, знайшла своє місце в ній, свідомо визначила конструктивну лінію поведінки. При цьому психологу необхідно тонко підійти до внутрішнього світу особистості з врахуванням її індивідуальних особливостей, життєвого (а часом і психотравматичного) досвіду, тактовно допомогти усвідомити власні якості (не завжди гармонійні), визначитися у своєму відношенні до моральних критеріїв, знайти конструктивне ставлення до ситуації і відповідні форми реагування. У процесі гри людина вчиться знаходити й апробувати різні форми моральної поведінки, а під час обговорення одержує зворотний зв'язок відносно своїх вчинків. За умови згуртованості

групи, позитивного ставлення її членів один до одного, апробація моральних форм поведінки не буде викликати напруги, оскільки доброзичливість групи нівелює страх людини вчинити «неправильно». Тому основним моральним принципом групової роботи є принцип *прийняття* особистості й прагнення бачити людину не такою, яка вона є, а такою, якою вона має стати в результаті гармонізації свого характеру. Прояв гумору під час цих занять має бути пов'язаний з симпатією до людини, з бажанням, щоб вона виправила негативні риси. Саме бажання допомогти людині стати краще є основою морального відношення до неї. При вирішенні проблемних ситуацій психолог має надавати емоційну підтримку юнакам та дівчатам, стимулюючи їх до прояву самостійності і відповідальності. Тут доцільно проводити розгляд можливих варіантів вирішення проблеми й зіставляти кожний з них із системою духовно-моральних принципів, прогнозувати варіанти належної гармонійної поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому.

Психолого-виховна робота, що спрямована на знаходження особистістю *позитивного* досвіду набуття гармонійних рис, є досить творчою. Її опис неможливо обмежити рамками методичних рекомендацій, а тому вона вимагає від психолога високого рівня професійності, психологічної гнучкості, життєвого досвіду і психолого-педагогічної майстерності.

5. Психокорекційний напрямок гармонізації характеру молоді презентує собою роботу з корекції характерологічних дисгармоній особистості, допомогу в подоланні негативних тенденцій, що супроводжують процес особистісного становлення в юнацькому віці. Психокорекція може здійснюватися психологом або психотерапевтом. При корекції характерологічних дисгармоній особистості ми віддаємо перевагу індивідуальній формі роботи, яка надає можливість більш тонко оцінити особливості характеру особистості й відповідно до них скласти індивідуальну програму роботи з клієнтом.

Для юнаків та дівчат, що мають м'яко-дисгармонійний характер, психокорекцію слід спрямовувати на зміцнення емоційно-вольових якостей (організованості, самоконтролю, стресостійкості, терплячості, впевненості), розвиток недостатньо сформованих моральних якостей (формування лагідності, позитивного сприйняття світу), та корекцію екстернальності, лицемірства, марнославства шляхом духовно-морального розвитку (адже чим більш дисгармонійний характер має людина, тим більше вона потребує моральних обмежень, які сприяють розвитку самоконтролю, стресостійкості, зміцнюючи психологічну

саморегуляцію особистості). Для молоді з жорстко-дисгармонійним характером психокорекційний вплив має спрямовуватися на розвиток духовно-моральних і морально-комунікативних рис (емпатії, совісності, відповідальності, чесності, альтруїзму). Для психологічної корекції зазначеного типу дисгармонії характеру ми вважаємо за доцільне створювати духовно-гармонійне оточення задля того, щоб характерологічно-дисгармонійна особистість на підсвідомому рівні набувала досвіду моральних ставлень до інших людей. Для цього слід залучати осіб з жорстко-дисгармонійним характером до психологічних тренінгів духовно-особистісного зростання та інших гуманістично-спрямованих заходів (наприклад, організації допомоги потребуючим). При корекції жорстко-агресивних характерологічних якостей у дівчат і фемінно-жіночих проявів у юнаків слід розвивати, передусім, такий психологічний механізм духовного розвитку особистості як здатність до *конструктивної ідентифікації* (з духовними особистостями, представниками своєї статі). При формуванні належних статевих поведінкових патернів доцільно спиратися на методи когнітивно-поведінкової терапії і гармонізувати характер шляхом знаходження, усвідомлення і апробації конструктивних жіночих і чоловічих форм реагування і поведінки.

У якості методу психокорекції характерологічних дисгармоній доцільно використовувати метод духовно-моральної самоактуалізації особистості, яка в юнацькому віці значно залежить від спілкування юнаків та дівчат з авторитетними дорослими людьми (батьками, вчителями, старшими товаришами, талановитими діячами тощо), які вже мають життєвий досвід і можуть надати наочний приклад гармонійної поведінки. Учитель, який сам духовно і морально самоактуалізується, здійснює підсвідомий позитивний вплив на здатність учнів до конструктивної самореалізації. Тобто відбувається двосторонній процес самоактуалізації усіх учасників навчально-комунікативної взаємодії за рахунок психокорекційного впливу моральних взаємин на духовне розкриття особистості. Педагог має значно більший досвід, ніж учень або студент. Гармонізуючи характер вихованця, він не повинен підштовхувати його до того або іншого рішення, а має створювати психологічні умови для того, щоб людина прийняла це рішення самостійно. Тому він не повинен чіплятися за слова, а викладати своє бачення певної проблеми коректно, запропоновувати шляхи її розв'язання, не нав'язуючи свою думку. Етичний кодекс психолога наголошує, що про помилки учнів

(студентів) краще говорити не прямо, а мимохіть, наголошуючи, що кожен може помилятися, головне, щоб вчасно виправити помилки й не допускати їх у майбутньому [105].

6. Психотерапевтичний напрямок полягає у здійсненні психотерапевтичної допомоги юнацтву у подоланні глибоких та стійких характерологічних дисгармоній.

Психотерапія може здійснюватися психотерапевтом або психологом, який пройшов спеціальну психотерапевтичну підготовку. У межах нашого дослідження ми пропонуємо християнськи орієнтований підхід психотерапії. На думку Ф. Ю. Василюка, християнство повинне бути тією точкою опори, на яку має спиратися психолог (психотерапевт), але сама позиція може бути не явною, а в підтексті [57]. А. Лоргус зазначає, що роботу психолога-консультанта і психотерапевта можна порівняти з пастирською роботою [178]. Психолог допомагає людині зрозуміти себе, розібратися у власних душевних проблемах. Для цього важливо зберегти цілісність своєї особистісної позиції.

У роботу психолога входять елементи педагогіки: він несе людям антропологічну, психологічну і духовну освіту. Тому велике значення мають особистісні якості психолога (емпатія, відповідальність, чесність). Без співстраждання психолог не зможе працювати результативно. Необхідною умовою ефективності роботи психолога виступають його досвід, особистісна зрілість, цілісність мислення, світогляду й життя, відповідність його віри способу мислення і життя [20]. Також психолог (психотерапевт) має бути настроєним на іншу людину, уважним до неї. Особистісно зрілим психологам властиві здатність до прийняття іншої людини, терпляче і лояльне відношення до її досвіду. Для психолога важливо мати власну практику духовного покаяння, моральний статус, спосіб життя і відповідну поведінку, а також знати свої проблеми, для того, щоб вони не резонували в роботі із клієнтом. Для цього слід використовувати супервізію, коли психолог за допомогою більш досвідченого колеги або групи психологів може виявити свої особисті або професійні проблеми і зрозуміти, що заважає йому повноцінно працювати з клієнтом. Супервізія допомагає навчитися визнавати свої помилки, розуміти свої обмеження, не боятися труднощів і одержувати задоволення від своєї роботи [178].

М. Д. Гур'єв пропонує наступну схему курсу духовно-психотерапевтичної роботи.

1. Бесіда з клієнтом має починатися з обговорення і усвідомлення того, що кожна людина шукає в житті щастя. Але радість і щастя не залежать від зовнішніх причин. Зовнішні об-

ставини впливають на людину через її внутрішнє відношення до них, що формується завдяки моральним якостям. Звідси витікає, що щастя людини залежить від її моральності.

2. Далі відбувається поділ якостей на позитивні й негативні, усвідомлюються зроблені помилки, а також те, що сила, розум можуть бути спрямовані на служіння як добру, так і злу.
3. Далі клієнт має бути спрямованим на усвідомлення своїх негативних і позитивних якостей, на рефлексію того, якими емоційними станами супроводжуються позитивні, а якими – негативні якості характеру.
4. Далі проводиться бесіда про наявність протиріч між думками, бажаннями і можливостями. Розглядаються можливості протистояння дисгармонійним звичкам.
5. Після цього джерелом розвитку будь-якої гармонійної якості визнається любов.

Оцінюючи дисгармонійні риси з духовних позицій, ми пропонуємо систему духовно-моральних рекомендацій Д. О. Авдеєва стосовно психотерапії характерологічних дисгармоній, які полягають в основі різноманітних психопатологічних захворювань [2].

1. Духовно-моральні напрями психотерапії при *неврастенії*.

Психолог (педагог) має вчити молоду людину духовно-моральним навичкам:

1. Любити ближнього як самого себе. У собі треба любити образ Бога (духовні властивості). Не прийнявши і не полюбивши себе, людина компенсує це атаками нервозності.
2. Слід боротися з власною гординою: навчитися терпіти і спокійно переносити образи, докори і несправедливість як умови для виховання духовних чеснот – терпіння і смирення.
3. Усвідомлювати себе здатним на промахи, помилки, і тому вважати критику заслуженою.
4. Нікого не засуджувати, не звинувачувати, не висміювати.
5. Не підвищувати голосу, не вживати брутальних слів, не сперечатися, не говорити зайвого.
6. Причину власних невдач вбачати тільки у собі – тоді встановиться врівноваженість і спокій.
7. Сприймати наявність тимчасового метафізичного невдоволення земним життям як нормальний процес духовного росту.
8. Приймати події життя як вже здійснений факт і не мучити себе марними сумнівами.
9. Вести здоровий спосіб життя (режим дня, недопущення надлишку в їжі, сні, розвагах).
10. Читати духовну літературу, відвідувати Богослужіння, зберігати внутрішній спокій.

2. Духовно-моральні напрями корекції *ригідності* (нав'язливих думок, страхів).

1. Метод парадоксальної інтенції В. Франкла спрямований на подолання нав'язливих ду-

мок шляхом формування гумористичного ставлення до них. Цей метод ґрунтується на досягненні християнської смиренності: коли людина смиряється, вона сміється над власними страхами і дозволяє собі помилку, страх неправильно щось зробити в неї зникає (вона думає більше не про те, як зробити, а що зробити).

2. Постійний самоконтроль за своїми думками, слід свідомо уникати марних фантазій.
3. Не вірити змісту нав'язливих думок, не вести з ними «співбесіду», а намагатися їх ігнорувати.

3. Духовно-моральні напрями психотерапії демонстративності й марнославства:

1. Усвідомлення власного марнославства і боротьба ним з шляхом розвитку моральної самооцінки, рефлексії, набуття скромності.
2. Оточуючим не слід реагувати на істеричні прояви людини (без глядача істерика припиняється). Слід зберігати достоїнство і спокій, а якщо потрібно, і розумну строгість.

4. Методичні рекомендації щодо зниження рівня *песимізму*:

1. Боротьба з пристрастями суму і зневіри шляхом терпіння, смиренності, любові. Слід прикладати духовні зусилля, не плекати свою депресію, не жаліти себе, а сподіватися на Бога.
2. Розвиток таких якостей характеру як поступливість, м'якість, спокій, що приводить до зниження фрустраційної напруги.
3. Логотерапія, що спрямована на усвідомлення сенсу життя, розуміння сутності страждання;
4. Раціональна психотерапія: переконання, корекція особистісних установок і поведінки шляхом переглядання відносини до них.
5. Загартовування волі, розвиток терпіння (шляхом фізичної праці, спорту).
6. Фізіотерапевтичні процедури: ванни з додаванням морської солі й хвойного екстракту, вітаміни групи В, мед, інжир, прогулянки на свіжому повітрі, сонячні ванни – це сприяє виробленню ендорфінів (гормонів щастя).
7. Оточуючі мають створити атмосферу любові, спокійні, теплі відносини; не засуджувати, не волати до совісті, а підтримати, утішити, виявити щиру турботу.

5. Методичні рекомендації щодо зниження *агресивності* [121, с. 110]:

1. Можливість висловити наболіле і бути понятим – це є ефективним кроком до подолання негативних емоцій. Тому психолог має більше спілкуватися з агресивними особами.
2. Вчити адекватно оцінювати власні переживання і нести відповідальність за проблеми, а не перекладати провину на інших; розвивати почуття співпереживання людям, природі.

3. Допомогати виражати гнів соціально прийнятними способами (у спорті, змаганнях).
4. Людина має зрозуміти те, що не можна самостверджуватися, принижуючи інших людей. Зло перемагається лише добром і любов'ю, розумінням і прощенням.
5. Слово служить вираженням думок, почуттів, але воно робить і зворотну дію: породжує думки, почуття, бажання, надає їм силу. Тому мова – один з головних факторів формування характеру. Ознакою людини, що володіє собою, є вміння втримувати мову у належних межах [421, с. 274]. Треба вміти говорити й вміти мовчати. Безмовність і самота – це метод досягнення духовної зосередженості, зібраності [356, с. 328].

6. Методичні рекомендації стосовно зниження рівня *тривожності* [121, с. 120-121]:

1. Не слід порівнювати юнаків з іншими однолітками, не влаштовувати змагань, не акцентувати увагу на їх невдачах; не кричати, не підганяти, а дати учневі заспокоїтися в новій обстановці, частіше проявляти любов.
2. Психолог має спільно з юнаками та дівчатами обговорювати ситуації, що викликають тривогу, знаходити корисні або смішні властивості в об'єкті страху.
3. Надавати учням волю проявляти ініціативу, приймати рішення; створювати ситуації, де учень може виявити таланти, заслужити повагу однолітків, здобути досвід перемог і успіхів.

7. Методи духовно-моральної *самодопомоги* у гармонізації власного характеру [229]:

1. Душевний спокій ґрунтується на любові, смиренні й терпінні.
2. Важливим компонентом на шляху психологічної самодопомоги є правильна оцінка причин власних помилок.
3. Шлях до позбавлення дисгармоній характеру полягає через усвідомлення власної ролі у створенні проблем і щире прагнення до морального виправлення свого життя.
4. Важливо зрозуміти різницю між усвідомленням власних помилок, що народжує в душі мир і спокій, і невротичним самоїдством, що лише збільшує страждання.
5. Використовувати метод раціоналізації: заспокоїтися і тверезо проаналізувати проблемну ситуацію, виписати причини проблеми (конфлікту) і можливі шляхи її вирішення.
6. Розвиток передбачливості (заздалегідь готувати себе до труднощів, відповідальних кроків).
7. Під час переживань перемикатися на щось приємне (на споглядання природи, мистецтва).
8. Самота і безмовність допомагають упорядкуванню думок і почуттів.
9. Тренування у добросердому терпінні скорбот (увиди собі останній день свого життя і

оцінити свої переживання з цього погляду).

7. Психолого-профілактичний напрямок має на меті випереджаючу профілактику дисгармоній характеру і деструктивного особистісного розвитку. Він включає всі форми психолого-педагогічної роботи, що описані вище.

Специфікою цього напряму є діагностика характерологічних якостей членів молодіжних груп і виявлення «групи ризику», тобто, осіб, які мають схильність до глибоко-дисгармонійних характерологічних проявів. Як правило, це педагогічно занедбані юнаки та дівчата з неблагополучних родин, які соціально дезадаптовані в класі або студентській групі. Референтними для них виявляються неформальні молодіжні угруповання, спілкування в яких носить деструктивний, асоціальний характер. При роботі з такими особами ефективним є створення для них індивідуально-розвиваючого оточення. Завчасне виявлення особистостей з «групи ризику» і проведення з ними психолого-консультаційного або психокорекційного курсу дозволяє направити їх майбутнє життя в конструктивне русло. Для психологічної профілактики розвитку ригідної фіксації у юнаків та дівчат на нав'язливих почуттях, на образах слід проводити психологічну роботу з молоддю стосовно усвідомлення юнаками і дівчатами руйнівного впливу власних образ на саму людину і навчання методам ведення конструктивного діалогу, надання зворотного зв'язку тим, хто тебе ображає чи дратує, а саме головне – це навчити молодь прощати один одному образи, не фіксуватися на конфліктній ситуації, а відпускати негатив, зберігаючи позитивні моральні ставлення до людей.

Усі запропоновані форми психолого-педагогічної роботи сприяють не тільки гармонізації характеру, а й цілісному конструктивному розвитку особистості в юнацькому віці.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

1. Психологічним засобом гармонізації характеру юнаків і дівчат є розроблена та експериментально перевірена *інноваційна розвивальна комплексна програма*, яка спрямована на створення психологічних умов духовно-моральної самоактуалізації юнацтва, насичення психологічного супроводу учнів і студентів заходами духовно-творчого спрямування, підвищення рівня духовної просвіти юнаків, дівчат, педагогів, шкільних психологів, батьків.

2. Впровадження розвивальної програми і авторського спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці» спричинило конструктивні результати, які відобразилися у позитивній динаміці характерологічних рис учасників експериментальної групи, що підтвердило ефективність програми та спецкурсу. Достовірне зростання показників гармонійності характеру і конструктивних рис при зниженні деструктивних свідчить про послідовний процес гармонізації характеру на основі активізації психологічних механізмів духовно-моральної самоактуалізації особистості юнацького віку.

3. Формувальний експеримент дозволив визначити особливості характерологічного розвитку і встановити наступні психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці:

- Чим вище потенціал духовно-морального розвитку особистості юнацького віку, тим активніше відбувається гармонізація її характеру, водночас при низькому духовному потенціалі юнаків та дівчат знижуються показники гармонізації їх характеру.

- Чим сильніше виражена гармонійність характеру юнаків та дівчат, тим активніше відбувається розвиток конструктивних якостей, водночас розвиток деструктивних рис уповільнюється. Чим нижче рівень гармонійності характеру юнаків та дівчат, тим повільніше формуються у них конструктивні якості, тоді як становлення деструктивних рис прискорюється.

- У міру зростання гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх факторів на психологічний стан юнаків та дівчат і зростає рівень духовно-моральної внутрішньоособистісної самодетермінації. У міру зниження рівня гармонійності характеру збільшується вплив зовнішніх і психосоматичних детермінант на емоційно-психологічний стан особистості.

- Чим сильніше виражена гармонійність характеру в представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними.

Чим нижче рівень гармонійності їх характеру, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами.

- Чим вище рівень гармонійності характеру юнаків і дівчат, тим ще більшої гармонійності вони набувають з віком. Чим нижче рівень гармонійності характеру особистості, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її характеру.

4. Методичні рекомендації для психологів, педагогів, кураторів визначають напрями (культурно-освітній, психолого-екологічний, гармонійно-поведінковий, психокорекційний, психотерапевтичний, психолого-профілактичний) психологічного супроводу юнацтва, що зумовлюють гармонізацію характеру юнаків та дівчат. Зазначені напрями реалізуються за допомогою таких *методів як*: психологічне консультування юнацтва, педагогів, батьків, міні-лекції та психологічний тренінг, насичення навчально-виховного процесу заходами духовно-творчого спрямування, введення спецкурсів гармонізації характеру, підвищення рівня духовної просвіти, розвиток мотивації самоудосконалення, формування морально-вольових рис з опорою на духовні цінності.

Результати п'ятого розділу висвітлено у наступних наукових публікаціях:

38. Павлик Н. В. Психокорекційні заходи надання психологічної допомоги особистості, яка перебувала в екстремальних умовах професійної діяльності / Н. В. Павлик // Вісник Національного технічного університету України «КПІ» / Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : Політехніка, 2008. – № 3 (24). – С. 143–147.

39. Павлик Н. В. Психологічний тренінг як умова формування педагогом рис власного характеру / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2011. – № 7/8. – С. 37–47.

40. Павлик Н. В. Гармонізація психосоматичного компонента характеру особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик / Вісник Інституту розвитку дитини / Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. праць – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, К., 2013. – Вип. 29. – С. 150–156.

41. Павлик Н. В. Навчально-психологічний спецкурс гармонізації характеру обдарованих старшокласників // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика. / Наталія Павлик / зб. наук. праць / голов. ред І. С. Волощук. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2013. – Вип.11. – С. 60–71.

42. Павлик Н. В. Навчально-психологічний спецкурс: Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці: метод. рек. / Наталія Павлик. – К. : Логос, 2013. – 95 с.

43. Павлик Н. В. Гармонізація комунікативного компонента характеру особистості в юнацькому віці / Павлик Наталія // Вісник Інституту розвитку дитини / Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 30. – С. 152–158.
44. Павлык Н. В. Гармонизация духовно-нравственного компонента характера личности в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 3 – С. 337–342.
45. Павлык Н. В. Гармонизация эмоционального компонента характера личности в юношеском возрасте / Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 4. – С. 266–271.
46. Павлик Н. В. Програма інноваційного психологічного спецкурсу : «Гармонізація характеру в юнацькому віці» / Н. В. Павлик // Практ. психологія та соц. робота – № 5(182), 2014. – С. 42–56.
47. Павлик Н.В. Розвиток вольових рис характеру у обдарованих старшокласників / Наталія Василівна Павлик // Освіта та розвиток обдарованої особистості / К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. – № 2 (21) /02– С. 39–44.
48. Павлик Н. В. Гармонізація характеру старшокласників : спецкурс / Н. В. Павлик. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. – 126 с.
49. Павлик Н. В. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці у світлі християнської антропології/ Наталія Павлик / Наука і суспільство. – № 1–2, 2014. – К. – С. 45–53.
50. Павлик Н. В. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці: розвиток морально-комунікативних якостей / Павлик Н. / Наука і суспільство. – № 9–10, 2014. – К. – С. 54–63.
51. Павлык Н. В. Психологический тренинг гармонизации эмоциональных черт характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Вестник : Серия : Психология. – Алматы : Изд-во Казахск. НПУ им. Абая, 2014. – № 3 (40). – С. 85–95.
52. Павлык Н. В. Психологический тренинг гармонизации интеллектуально-креативного компонента характера в юношеском возрасте / Н.В.Павлык // Вестник : Серия гуманитарных наук. – Астана : Изд-во Евразийского нац. ун-та им. Л.Н.Гумилева, 2014. – № 5 (102). – С. 173–179.
53. Павлык Н. В. Гармонизация эмоционального компонента характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Весник МДУ : Серия Психолого-педагогические науки. – Могилев: Издательство Могилевск. Гос. ун-та им. А. А. Куляшова, 2015. – № 1 (45) – С. 46–56.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз дозволив визначити поняття «характер» як динамічне психічне утворення, що являє собою систему стійких кластерів рис сформованих відповідно до психофізіологічних властивостей, почуттів, волі, інтелекту та духовно-моральних утворень особистості юнацького віку. Особливості характеру юнаків і дівчат детермінуються їх темпераментом та системою ставлень до духовного і матеріального світу (до себе, інших людей, справи, життя й світу в цілому) і визначають індивідуальну своєрідність поведінки.

Структурою характеру в юнацькому віці є система кластерів рис, яка має такі компоненти: духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний, що містять відповідні дихотомічні конструкти (конструктивні й деструктивні риси). Гармонійний характер є цілісністю конструктивних рис, які здійснюють духовно-моральну саморегуляцію, що забезпечує гармонійність поведінки юнаків та дівчат. Основою гармонійного характероутворення виступають моральнісні ставлення особистості – прийняття, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані, які визначають конструктивність взаємин юнацтва. Гармонійність характеру визначається його цілісністю – гармонійністю усіх компонентів і такими *критеріями* як моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неуврівноваженість; сила характеру – безхарактерність.

Дисгармонійний характер є комплексом деструктивних рис, які не підпорядковані духовно-моральній саморегуляції й руйнують особистісні взаємини, викликаючи стан психологічного дискомфорту самої особистості, або з боку її оточення. Психологічним чинником розвитку дисгармоній характеру є дефіцит моральності й самоконтролю особистості.

2. Юнацький вік є сензитивним періодом для свідомого характероутворення. Розвиток характеру сучасних юнаків та дівчат зумовлений впливом різноспрямованих соціокультурних та особистісно-вікових чинників. Гормональна перебудова організму, висока збудливість, вплив негативних соціокультурних факторів визначає підвищення рівня психічної напруги, що сприяє дисгармонійним проявам характеру юнаків та дівчат. Проте активізація фізичних, емоційних і когнітивних функцій, розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, мотивації самовиховання стає психологічним підґрунтям особистісного зрос-

тання в юнацькому віці, що визначає здатність до самоусвідомлення і самовиховання гармонійного характеру в юнацькому віці.

Розвиток гармонійного характеру юнацтва відбувається в процесі духовно-морального становлення особистості. Гармонізацію характеру юнаків та дівчат доцільно здійснювати на основі духовно-моральної самоактуалізації, яка має два аспекти: негативний (свідома боротьба з проявами власних дисгармоній шляхом рефлексії власних рис, морально-критичного їх самоаналізу, визнання своїх помилок) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу, підвищення духовно-моральної активності: безкорисливої праці, плідної творчості, духовного пошуку, самовдосконалення).

3. Духовно-моральнісний підхід до гармонізації характеру в юнацькому віці ґрунтується на принципах: *духовно-моральної детермінації*, оскільки одухотворення соціальних, інтелектуальних, вольових та ін. якостей, надає їм морально-регуляційних властивостей; *позитивності* у формуванні моральних ставлень юнаків і дівчат та *психоелевації* (інтернальності, конгруентності, самопомоги) в процесі оволодіння формами гармонійної поведінки.

Духовно-моральними детермінантами гармонізації характеру виступають: особистісна саморефлексія; моральна самооцінка; моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу (до себе, до людей, до природи, до справи тощо); здатність до децентрації, подолання егоїзму; актуалізований духовний потенціал (цілісність духовно-моральних, креативних і вольових якостей); духовна особистісна спрямованість (реалізація цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку); мотивація до духовно-морального самовдосконалення (активізація особистісної активності щодо самовиховання).

Вплив духовно-моральних детермінант сприяє активізації підструктур особистості й психологічного механізму *духовно-моральної саморегуляції*, яка спрямована на здійснення психологічної саморегуляції поведінки на основі духовно-моральних імперативів (обов'язку, взаємоповаги). Духовно-моральна саморегуляція диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоствавлення і морально-вольовий самоконтроль. Концептуальна модель гармонізації характеру юнаків та дівчат відображає взаємозв'язок духовно-моральних детермінант з механізмом духовно-моральної саморегуляції, підструктурами особистості й компонентами структури характеру.

4. Результати емпіричного дослідження свідчать про духовне й особистісне зростання сучасного юнацтва, що проявляється у зниженні кількісних показників дисгармонійного характеру при зростанні показників духовного потенціалу і гармонійності характеру серед студентів порівняно зі старшокласниками. Гармонійність характеру в юнацькому віці визначається, духовно-моральним і життєвим досвідом особистості, рівнем освіти і профілем навчання. Вплив вікових особливостей на гармонійність характеру юнацтва не простежується. Серед молоді переважають юнаки і дівчата з м'яко-дисгармонійним типом характеру. Духовно-моральний розвиток, естетично-творча професійна діяльність сприяють гармонізації характеру, спорт позитивно впливає на становлення вольових якостей та психологічну адаптацію юнаків і дівчат, а високе інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні характеру юнацтва.

Визначено наступні психологічні особливості гармонізації характеру в юнацькому віці:

- процес гармонізації характеру в юнацькому віці не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і кризових станів; на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація, але згодом (за умови постійного духовно-морального самовдосконалення) становлення духовно-моральних рис нівелює дезадаптивні характерологічні прояви;
- гармонізацію характеру зумовлюють переважно розвиток духовно-моральних і вольових рис (чесності, альтруїзму, доброзичливості, організованості, терплячості); дисгармонізація визначається сполученням розвитку корисливості, егоцентризму, екстернальності, що зумовлює зростання тривожності, емоційної лабільності, слабовілля;
- морально-комунікативний, інтелектуально-креативний і вольовий компоненти характеру виконують інструментальну функцію в процесі характерологічного розвитку; гармонійність їх функціонування в юнацькому віці забезпечується духовно-моральною спрямованістю;
- процес гармонізації характеру пов'язаний з наступними етапами: початковим; основним і духовно-гармонійним; на початковому етапі доцільно розвивати духовно-моральні та емоційно-почуттєві риси, на основному етапі – морально-комунікативні й вольові риси, а на духовно-гармонійному етапі – інтелектуально-креативні й психо-

соматичні риси;

- в процесі гармонізації характеру виокремлюються такі основні типи: гармонізація за м'яким типом, за жорстким типом і цілісна гармонізація, яка відбувається шляхом комплексного розвитку гармонійності усіх його компонентів;
- цілісний розвиток духовно-моральної саморегуляції зумовлює формування спочатку адаптивної гармонійності характеру, яка може досягатися шляхом вивчення людиною особливостей свого характеру і знаходження адекватних способів їх адаптації до умов середовища, а згодом – загальної гармонійності, що забезпечується наявністю духовно-морального стрижня особистості.

5. Розроблена та експериментально перевірена розвивальна програма спрямована на створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення юнацтва і його соціального оточення: підвищення рівня духовної просвіти старшокласників, студентів, педагогів, кураторів, батьків. Інноваційний спецкурс сприяє гармонізації характеру юнаків і дівчат шляхом свідомого самовиховання, засвоєння духовно-моральних принципів, розвитку моральних ставлень, здобуття навичок моральної поведінки, духовно-моральної самоактуалізації. Достовірні позитивні зрушення показників гармонійності характеру юнаків і дівчат у бік зростання свідчать про поступову гармонізацію характеру в учасників експерименту і доводять ефективність розвивальної програми.

6. Встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці:

- чим вище духовний потенціал особистості юнацького віку, тим активніше відбувається гармонізація її характеру, водночас при низькому духовному потенціалі юнаків та дівчат знижуються показники гармонізації їх характеру.
- чим сильніше виражена гармонійність характеру юнаків та дівчат, тим активніше відбувається розвиток конструктивних якостей, водночас розвиток деструктивних рис уповільнюється; чим нижче рівень гармонійності характеру юнаків та дівчат, тим повільніше формуються у них конструктивні якості, тоді як становлення деструктивних рис прискорюється;
- у міру зростання гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх факторів на психологічний стан юнаків та дівчат і зростає рівень духовно-моральної внутрішньоособистісної самодетермінації; у міру зниження рівня гармонійності характеру збі-

льшується вплив зовнішніх і психосоматичних детермінант на емоційно-психологічний стан особистості;

- чим сильніше виражена гармонійність характеру в представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними; чим нижче рівень гармонійності їх характеру, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами;

- чим вище рівень гармонійності характеру юнаків і дівчат, тим ще більшої гармонійності вони набувають з віком; чим нижче рівень гармонійності характеру особистості, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її характеру.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження була підтверджена гіпотеза і досягнута мета роботи. Водночас проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей психологічної сумісності осіб з різними типами дисгармоній характеру, у розробці методів психологічної допомоги (технологій психологічного консультування, тренінгів, спецкурсів), які спираються на визначені закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці й спрямовані на подолання егоцентризму і розвиток морально-вольових якостей сучасних юнаків та дівчат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменко В. И. Закономерности развития характера у подростков и условия его формирования : Дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. / В. И. Абраменко. – К., 1986. – 476 с.
2. Авдеев Д. А. Душевные болезни: православный взгляд / Д. А. Авдеев. – М. : Дар, 2005. – 287 с.
3. Авдеев Д. А. Нервность: ее духовные причины и проявления. – 6-е изд., доп. / Д. А. Авдеев. – М. : МБЦ Серафима Саровского, Омега, 2009. – 320 с.
4. Аверин В. А. Психология личности. Характер личности / Статьи по психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=520 (19.05.15). – Назва з екрану.
5. Адлер А. О нервическом характере : [пер. с нем.] / А. Адлер – СПб.: Университетская книга, 1997. – 388 с.
6. Акцентуация характера и психопатия (классификация Н.Я. Иванова, А.Е. Личко) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://worldleonard.h1.ru/doc/gipn/gipn_044.html (19.05.15). – Назва з екрану
7. Александер Ф. Человек и его душа: познание и врачевание от древности до наших дней ; [пер. с англ.] / Ф. Александер, Ш. Селесник. – М. : Прогресс-Культура, Изд-во Агентства Яхтсмен, 1995.– 608 с.
8. Александров А. А. Интегративная психотерапия / А. А.. Александров. – СПб. : Питер, 2009. – 352 с.
9. Аллин В. Психопаты : основные типы по Ганнушкину / [Электронный ресурс] / Персональный сайт Валерия Аллина. – Режим доступа: <http://val000.livejournal.com/117311.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
10. Амонашвили Ш. Почему не прожить нам жизнь героями духа / Ш. Амонашвили. – М. : Издательский дом Шалвы Амонашвили, 2003. – 54 с.
11. Ананьев Б. Г. Проблема формирования характера / Б. Г. Ананьев. : Изд-во ЛГУ, – Л., 1949. – 201 с.
12. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
13. Андрущенко В. П. Социализация и нравственное воспитание студенческой молодежи / В.П. Андрущенко // Этика и эстетика. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1978. – Вып. 21.– С. 37–46.

14. Андрущенко В. П. Стратегія для освіти : з матеріалами звіту відділу філософії та прогнозування розвитку освіти Інституту вищої освіти АПН України / В.П. Андрущенко // Вища освіта України, – 2006. – № 3. – С. 5–9.
15. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту : Статті, нариси, інтерв'ю – 2-ге вид., допов. / В.П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2008. – 819 с.
16. Антиномия / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Антиномия> (19.05.15). – Назва з екрану.
17. Антоний Митрополит Сурожский. Человек перед Богом. / Митрополит Антоний Сурожский. – М. : Паломник, 2000. – 382 с.
18. Апостол с толкованием блаженного Феофилакта, Архиепископа Болгарского. – Смоленск : Одигитрия, 2006. – 1343 с.
19. Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А.Я. Арет. – Фрунзе : Изд-во Киргизского университета, 1961. – 128 с.
20. Архимандрит Киприан (Керн). Православное пастырское служение / Архимандрит Киприан Керн. – Клин : Фонд Христианская жизнь, 2002. – 335 с.
21. Архимандрит Лазарь. Душе, отягощенной духом уныния / Архимандрит Лазарь. – М. : Изд-во Братства Филарета Московского, 2000. – 118 с.
22. Архимандрит Платон (Игумнов). Православное нравственное богословие / Архимандрит Платон Игумнов. – М. : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994.– 187 с.
23. Аскандарова Э.Э. Шизоидный, нарцисстический и невротический способы построения и завершения контакта [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://users.livejournal.com/_esina/566118.html (19.05.15). – Назва з екрану.
24. Асмус В. Ф. Античная философия. – 3-е изд. / В.Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 2001. – 400 с.
25. Ассаджиоли Р. Психосинтез : [пер. с англ.] / Р. Ассаджиоли. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997.– 320 с.
26. Балл Г. О. Категорія гармонії в аналізі проблем освіти / Г.О. Балл // Педагогічна майстерність академіка Івана Зязюна : зб. наук. пр. / Гол. редкол. Н.Г. Ничкало. – К. : Богданова А. М., 2013. – С. 114–120.
27. Балл Г. О. Актуальні методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки / Г. Балл // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. вип. – С. 14–22.
28. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.

29. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности : дис...д-ра психол.наук : 19.00.07 / Бех Иван Дмитриевич. – К. : НИИ психологии Украины, 1992. – 320 с.
30. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності: / І. Д. Бех. // наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
31. Бех І. Д. Духовна енергія вчинку : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – Рівне : РДГУ, 2004. – 42 с.
32. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех. – К. : ІЗМН МО України, 1998. – 204 с.
33. Библия : Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Изд. Московской патриархии, 1983. – 1372 с.
34. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире ; [пер. с нем] / Л. Бинсвангер – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999. – 336 с.
35. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Психология личности: Сборник статей ; сост. А. Б.Орлов. – М. : ООО Вопросы психологии; 2001. – С. 62–92.
36. Болтвівець С. І. Духовність і мораль у молодіжному середовищі / С. І. Болтвівець // Всеукр. науково-популярний журнал Дивосвіт, 2003. – № 2 – С. 252–254.
37. Бондаренко Г. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури / Галина Іванівна Бондаренко / Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 07. – Луганськ : Східноукр. Нац. Ун-т ім. В. Даля, 2004. – 20 с.
38. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / О. Ф. Бондаренко. – Х. : Фоліо, 1996. – 237 с.
39. Бондаренко А. Ф. Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии // Журнал практикующего психолога / А. Ф. Бондаренко. – 2005. – Вып. 11. – С. 39–48.
40. Боришевський М. Й. Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини / М. Й. Боришевський // Актуальні проблеми психології / Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві : зб. наук. статей [за заг. ред. С. Д. Максименка та С. О. Ладивір]. – К., 2007. – Том IV. – С. 4–15.
41. Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки : поняттєвий апарат / М. Й. Боришевський. – К. : Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 1993. – 69 с.

42. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія / М. Й. Боришевський. – К. : Еллада, 2012. – 608 с.
43. Борьба с эгоизмом [Электронный ресурс] / GLOBUSLIFE.RU. – Режим доступа: <http://globuslife.ru/articles/chto-takoe-egoizm.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
44. Братаніч Б. В. Самоактуалізація особистості та освіта / Б. В. Братаніч, І. Г. Ільченко // Філософські проблеми освіти. – 2011. – № 2. – С. 13–20.
45. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Психология личности : сборник статей ; сост. А. Б. Орлов. – М. : ООО Вопросы психологии, 2001. – С. 177–192.
46. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности: психологическое исследование. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
47. Братусь Б.С. Начала христианской психологии : учеб. пособ. для ВУЗов / Б. С. Братусь. – М. : Наука, 1995. – 218 с
48. Бронзов А. А. Вера как христианская добродетель [Электронный ресурс] / Библиотека : Духовная литература. – Режим доступа: <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnaia-bogoslovskaja-jenciklopedija/tom-3/vera-kak-dobrodetel.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
49. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Булах Ірина Сергіївна. – К., 2004. – 46 с.
50. Булах І. С. Психологія особистості підлітка / Вікова та педагогічна психологія : навч. посібн. / І. С. Булах О. В. Скрипченко. – К.: Каравела, 2008. – С. 151–198.
51. Бурлачук Л. Ф. Психотерапия : психологические модели : учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Е. Жидко. – СПб.: Питер, 2003. – 472 с.
52. Бушай І. М. Деформації образу світу молоді в процесі соціалізації / І. М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XIII, част. 3. – К., 2011. — С. 72–77.
53. Бурно М. Е. О характерах людей. / Марк Бурно. – М. : Академический проект, 2006. – 2-е изд. – 368 с.
54. Бурно М. Е. Психопатии. Сила слабых : психотерапевтическая книга / М. Е. Бурно. – М. : Приор, 1999. – 368 с.
55. Буянов М. И. Системные психоневрологические расстройства у детей и подростков : руководство для врачей и логопедов / М. И. Буянов. – М. : Рос. общ-во медиков-литераторов. 1995. – 192 с.

56. Брянчанинов Игнатий. Письма / Игнатий Брянчанинов // Христианское чтение. Т. VII. – М., 1895. – С. 588.
57. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва : опыт общепсихологического исследования / Ф. Е. Василюк. – М. : Смысл, 2005. – 191 с.
58. Васянович Г. П. Концептуальні засади морально-духовної та естетико-психологічної підготовки фахівців у системі професійно-технічної освіти / Г. Васянович, В. Онищенко, Л. Руденко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003 – №3. – С. 11-19.
59. Васянович Г. П. Ноологія особистості : навчальний посібник для студентів і викладачів / Григорій Васянович, Василь Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
60. Ващенко І. В. Формування моральної поведінки як напрям віктимологічної профілактики / І. В. Ващенко // Соціальна психологія. – Спец. вип. – К., 2007. – С. 155-163.
61. Вера и жизнь христианская : по учению святых отцов и учителей Церкви : [пер. с греч., латин.] / сост. Проф. Н. Сагарда. – М. : Изд-во Паломник, 1996. – 630 с.
62. Влахос И. Православная психотерапия: святоотеческий курс врачевания души ; [пер. с греч.] / Митрополит Иерофей (Влахос); пер. А. Крюкова. – М. : Изд-во Свято- Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. – 368 с.
63. Волошина В.В. Теоретичний аналіз проблеми професійно значущих якостей особистості майбутнього психолога / В.В. Волошина // Вісник ХНПУ імені Г.С.Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2010. – Вип.37. – С.51-64.
64. Ворошилов А. Формирование личности и коррекция трудных детей в лоне православной Церкви. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kds.eparhia.ru/www/script/ps18_12_68589236111.html (19.05.15). – Назва з екрану.
65. Воспитание, тренировка, техника развития воли [Электронный ресурс] / Лаборатория психотехники. – Режим доступа: <http://www.psi-test.ru/privat/sovet/trening-voli.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
66. Выготский Л. С. Собр. соч. / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – Т. II. – 224 с.
67. Высоцкий А. И. Волевая активность школьников и методы ее изучения: уч. пособ. / А. И. Высоцкий. – Челябинск, 1979. – С. 4–67.
68. Ганнушкин П. Б. Избранные труды / П. Б. Ганнушкин. – М. : Медицина, 1964. – 292 с.
69. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий / П. Б. Ганнушкин // Психология индивидуальных

- различий : тексты [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 535-585.
70. Гармаев А. Ц. Обрести себя / А. Гармаев // Свет православия: христианский собеседник. – Изд. Макариев-Решемской обители, 1999. – Вып. 49. – 228 с.
71. Гармаев А. Ц. Психопатологический круг семьи / А. Гармаев. – Волгоград : Офсет, 1999. – 306 с.
72. Гармаев А. Ц. Этапы нравственного развития ребёнка / А. Гармаев. – УПЦ Полтавская епархия, Спасо-преображенский Мгарский монастырь, 2002. – 332 с.
73. Гармонизация / Энциклопедический словарь экономики и права [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_economic_law/2463/ГАРМОНИЗАЦИЯ (19.05.15). – Назва з екрану.
74. Гармоничный характер и личность [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://narko-zavisimost.narod.ru/index/0-4> (19.05.15). – Назва з екрану.
75. Гармония / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Гармония> (19.05.15). – Назва з екрану.
76. Гельвеций, К.А. О человеке, его умственных способностях и воспитании / К.О. Гельвеций. – М.: Соцэкгиз, 1938 – С. 403-427.
77. Герасимов И. Про эмоциональную устойчивость и эмоциональный интеллект [Электронный ресурс] / Персональный сайт Игоря Герасимова. – Режим доступа: http://www.nrpsy.ru/vliyanie_emocionalni_intellekt.html (19.05.15). – Назва з екрану.
78. Горбачев А. Л. Психологические условия и механизмы духовно-нравственного развития личности студентов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Горбачев Алексей Леонидович. – Нижний Новгород, 2009. - 210 с.
79. Горностай П.П. Психологія ролівої самореалізації особистості / Автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Павел Петрович Горностай. – Київ, 2009. – 32 с.
80. Григорьева Т.Г. Основы конструктивного общения : метод. пос. для преподавателей [под ред. Ю. М. Забродина, М. В. Поповой] / Т. Г. Григорьева, Л. В. Линская, Т. П. Усольцева. – М.: Совершенство, 1997. – 169с.
81. Грот М.Я. Вибрані психологічні твори. / М. Я. Грот ; [упоряд., передмова М. Д. Бойправ]. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.
82. Гундаров И. А. Духовное неблагополучие и демографическая катастрофа / И. А. Гунда-

- ров // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 51-60.
83. Гурджиев Г.И. Вестник грядущего добра / Г. Гурджиев. – СПб.: Изд. Чернышева, 1993. – 125 с.
84. Гурова А.Н. Исторические законмерности и тенденции духовного развития личности в педагогике Украины : монография / А. Н. Гурова. – М.: Изд-во Прометей, 2000. – 380 с.
85. Гурьев Н.Д. Страсти и их воплощение в соматических и нервно-психических болезнях. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fatheralexander.org/booklets/russian/strasti_somaticheskie_zabolevania_guriev (19.05.15). – Назва з екрану.
86. Гусейнов А. Краткая история этики / А. Гусейнов, Г. Ирлитц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
87. Гусейнов А. А. Великие пророки и мыслители : нравственные учения от Моисея до наших дней / А. Гусейнов. – М. : Вече, 2009. 496 с.
88. Давыденко В. Основные начала религиозно-нравственного воспитания. – Изд. 2, доп. / В. Давыденко. – Харьков, 1905. – 194 с.
89. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / В. Даль. – СПб. : ТОО Диамант, 1996. – Т. 4. – 688 с.
90. Данилюк И. В. Психологическое сопровождение детей с ослабленным здоровьем в инклюзивной школе / И. В. Данилюк // Ананьевские чтения – 2013 / Психология в здравоохранении : материалы науч. конф. / отв. ред. О. Ю. Щелкова. – СПб. : Скифия-принт, 2013. – С. 483–485.
91. Демиенко Е.С. Философское осмысление здоровья человека в техногенном мире / Е. С. Демиенко // Философия здоровья. – М. : ИФ РАН, 2001. – С. 175–195.
92. Дидро Д. Размышления по поводу книги Гельвеция «Об уме» : собр. соч. в 10-ти т. / Д. Дидро. – М. : Академия, 1935. –Т.2.– С.109-118.
93. Дисгармония / Словарь иностранных слов русского языка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/10323/ДИСГАРМОНИЯ (19.05.15). – Назва з екрану.
94. Діагностичні критерії з DSM-III-R / Пер. з англ. — Київ: Абрис, 1995. – 270 с.
95. Діуліна В. В. Соціально-педагогічні умови формування морально-етичної культури майбутнього керівника у сфері управлінської діяльності / Віра В'ячеславівна. Діуліна / Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. – Х., 2003. – 24 с.

96. Добротолубие избранное для мирян : [в рус. пер.] // Св. Антоний, Св. Василий Великий, Св. Григорий Богослов, Преп. Исихий пресвитер и др. : Сборник трудов. – 3-е изд. доп., – М. : Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1997. – Т. II – 446 с.
97. Добротолубие : [в рус. пер.] // Блж. Диадок, Св. Максим исповедник, прп. Филофей си-найский : сборник трудов. 3-е изд. доп., М. : Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992.– Т. III– 442 с.
98. Долинська Л. В. Комунікативна саморегуляція майбутнього вчителя : навч.-метод. посіб. / Л. В. Долинська., О. С. Ніколаєнко. – К. : НПУ, 2007. – 88 с.
99. Долинська Л. В. Основи психологічного консультування та психологічної корекції / Лю-бов Василівна Долинська, Оксана Богданівна Мельничук. – К.: НПУ імені М.П. Драгома-нова, 2004. – 76 с.
100. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония. – 2-е изд. / Е.А. Донченко, Т.М.Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 176 с.
101. Душевная жизнь детей : очерки по педагогической психологии / под ред. А. Ф. Лазурс-кого и А. П. Нечаева. – М. : Польша, 1910. – 282 с.
102. Елисеев В.А. Православный путь к святости как процесс формирования положительных качеств личности / В. А. Елисеев // История отечественной и мировой психологической мысли / Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : материалы меж-дунар. конф. / под ред. А. Л. Журавлева и др. – М. : Изд-во Институт психологии РАН, 2006. – С. 190–197.
103. Євтух М.Б. Проблеми виховання молоді в світлі християнського вчення / М. Б. Євтух, Т. Д. Тхоржевська // Вісник православної педагогіки / Християнські цінності в освіті і вихованні: матеріали церков.-світс. конф. ; редкол.: А. Затовський, М. Б. Євтух та ін. – К. : Свято-Успен. Києво-Печер. Лавра, 1999. – № 1. – С. 54–59.
104. Етика як філософська наука про мораль [Електронний ресурс] / Реферати, курсові, дипломні. – Режим доступу:
http://myrefs.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6752 (17.04.15). – На-зва з екрану.
105. Етичний кодекс психолога. – Тернопіль, 1996. – 14 с.
106. Жаворонкова А. С. Предмет философии [Електронний ресурс]. / Шпаргалка по философии. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/97995/Zhavoronkova_-

Shpargalka_po_filosofii.html (19.05.15). – Назва з екрану.

107. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення студентів вищих навчальних закладів : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Жигайло Наталія Ігорівна. –К., 2010. – 350 с.
108. Жизнь как творчество / отв. ред. Л. В.Сохань, В. А.Тихонович. – К. : Наук. думка, 1985. – 302 с.
109. Жуковський В. М. Передумови виховання молодого покоління на засадах християнських моральних цінностей / В. М. Жуковський // Наукові записки Острозької Академії. – Острог, 1999. – С. 113-115.
110. Зайцев Е. / Нравственный Закон Божий [Електронний ресурс] / Восточная конференция Церкви христиан адвентистов седьмого дня. – Режим доступу: <http://vkasd.org.ua/2009-04-09-09-01-49/830-the-moral-law-of-god.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
111. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія / Л. П. Журавльова. - Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
112. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні чинники психосоматичних розладів у студентської молоді : монографія // Н. Є. Завацька, Л. М. Клевець / під ред. Н. Є. Завацької. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля ; Алчевськ : ДонДТУ , 2013. – 181 с.
113. Зарин С. М. Аскетизм по православно-християнському учению : этико-богословское исследование / Святые отцы и учителя церкви в исследованиях православных ученых./ С. М. Зарин. – М. : Паломник, 1996. – 682 с.
114. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии / сост. Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – С. 100–145.
115. Зеличенко А. И. Психология духовности / А. И. Зеличенко. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 400 с.
116. Зеньковский В. В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике : Свободное воспитание / В. В. Зеньковский. – М., 1912. – № 9. – С. 29–46.
117. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии /В. В. Зеньковский. – Париж, 1930 (Препринт / М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – 223 с.)
118. Золотое правило нравственности / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Золотое_правило_нравственности (19.05.15). – Назва з екрану.

119. Зорин К. В. Духовная культура и профессиональная подготовка врача : Педагогика в медицине / К. Зорин [уч. пособ. для студ. выс. мед. уч. завед.] – М., 2006. – С. 241–291.
120. Зорин К. В. Образование и духовная культура врача : Психология для стоматологов / К. Зорин. – М., 2007. – С. 286–336.
121. Зорин К.В. Гены и семь смертных грехов.– 4-е изд., испр. и доп. / Константин Зорин.– М. : Русский Хронографъ, 2008. – 288 с.
122. Зязюн І. А. Молодь напередодні ХХІ століття / І. А. Зязюн // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. Р. П. Ігнатенка, Р. П. Сеульського, упор. О. М. Павличенка]. – К., 1997. – С. 43-47.
123. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: / І.А. Зязюн / наук.-метод. посіб. – К. : МА-УП, 2000. – 312 с.
124. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність як мистецька дія : посібник для вчителів / Рідна школа. – 1995. – № 7-8. – С.31–50.
125. Иоанн Кронштадский. Полный годичный курс поучений / Праведный Иоанн Кронштадский. – Почаев.: Изд-во Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2007. – 351 с.
126. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин [сост., авт. предисл., отв. ред. О. А. Платонов] – М. : Институт русской цивилизации, 2011. – 1216 с
127. Ильинский Ф. М. Большой катехизис Лаврентия Зизания / Ф. М. Ильинский. – С.-Пб. : Изд-во Аксион-эстин, 2007. – 143 с.
128. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры /Святитель Иоанн Дамаскин // Репринтное воспроизведение издания 1894 г. – М. – Р./Д., 1992. – С. 81–85.
129. Иоанн Златоуст. Полное собрание творений : в 12 т. [в рус. пер.] / Св. Иоанн Златоуст. – М. : Изд-во Златоуст. – 1994. – Т. 3. – Кн. 1. – 408 с.
130. История этики / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/История_этики (19.05.15). – Назва з екрану.
131. Калинин В. К. Психология воли : сборник научных трудов памяти В. К. Калина / В. К. Калинин. – Симферополь, 2011. – 208 с.
132. Калитевская Е. Р. Психическое здоровье как способ бытия в мире : от объяснения к переживанию / Е. Р. Калитевская // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. :

Смысл, 1997.– С. 231–238.

133. Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVII століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13. 00. 01 / Каневська Ольга Борисівна. –К., 1997. – 236 с.
134. Кант И. О характере как образе мыслей / И. Кант // Психология личности. : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. М.: Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.
135. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант / под ред. В. Ф. Амуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1966. – Т. 5. – 1966. – 564 с.
136. Карвасарский Б. Д. Неврозы: Руководство для врачей / Б. Д. Карвасарский. – М. : Медицина, 1990. – 572 с.
137. Карпенко І. М. Духовний ідеал ноосфери і катарсична сутність виховання / І. М. Карпенко // Педагогіка і психологія. –1997. – № 2. – С. 48–53.
138. Качалов В. Характер [Електронний ресурс] / Владимир Качалов // Мир Психологии. – Режим доступу: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1081> (19.05.15). – Назва з екрану.
139. Кебриков О. В. Избранные труды. / О. В. Кебриков. – М. : Медицина, 1971. – 312 с.
140. Келли Дж. Психология личности : теория личностных конструктов / Дж. Келли. – С.-Пб. : Речь, 2000. – 206 с.
141. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии [пер. с англ. М.И. Завалова] / Отто Ф. Кернберг. – М. : Класс, 2000. – 464 с.
142. Климишин О. І. Християнсько-психологічні основи духовного розвитку особистості : автореф. дис ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Ольга Іванівна Климишин. – Київ : Б. в., 2013. – 43 с.
143. Ковалев А. Г. Психические особенности человека : характер / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1957. – Т. 1.– 264 с.
144. Ковалев В. В. Патохарактерологическое формирование личности [Електронний ресурс] / Посольство медицины – Режим доступу http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=nozarticle&art_id=3836 (19.05.15). – Назва з екрану.
145. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння / А. Б. Коваленко. – К. : КНУ імені Т. Шевченка, 2010. – 208 с.
146. Кокун О. М. Психофізіологія : навч. посіб. / О. М. Кокун. – К : Центр навч. літератури,

2006. – 184 с.

147. Кокун О. М. Життєве та професійне самовизначення як предмет дослідження сучасної психології / О. М. Кокун // *Практ. психологія та соц. робота : наук.-практ. та освітньо-метод. журн.* – 2013. – № 9. – С. 1-5.
148. Конспект по нравственному богословию : по книге «Христианская жизнь» прот. Н. Вознесенского / сост. И. Филарет. – М. : ПП ЧТ МГПО, 1990. – 112 с.
149. Концепция самоактуализации в решении задач Федеральной целевой программы развития образования на 2006-10 г.г.
150. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / Під ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 609 с.
151. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
152. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г., Бокум Д. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
153. Кречмер Э. Теория темпераментов : строение тела и характер / Э. Кречмер // *Психология индивидуальных различий : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова.* – М. : ЧеРо, 2000. – С. 343-352.
154. Крутецкий В. А. Проблема характера в советской психологии / В. А. Крутецкий // *Психологическая наука в СССР.* – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. –Т. 2. – 352 с.
155. Кузьменко В. У. Індивідуалізоване виховання і навчання в освітніх закладах. : навч.-метод. посіб. для самостійної роботи студентів. – К. : Вид. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 54с.
156. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : Сфера, 2001. – 463 с.
157. Курапова И. А. Духовно-нравственные детерминанты эмоционального выгорания у педагогов / И. А. Курапова / [Электронный ресурс] / *Вестник Адыгейского гос. ун-та / Серия 3 : Педагогика и психология.* – 2009. – № 2. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/duhovno-nravstvennye-determinanty-emotsionalnogo-vygoraniya-u-pedagogov> (19.05.15). – Назва з екрану.
158. Лабрюйер Ж. Характеры или нравы нынешнего века / Ж. Лабрюйер : [пер. с фр. Ю.Корнеева, Э.Линецкой]. – М. : АСТ; Харьков : Фолио, 2001. – 604 с.

159. Ладанов И. Д. Управление стрессом / И. Д. Ладанов. – М. : Просвещение, 1989. – С. 43–119.
160. Лазурский А. Ф. / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазурский,_Александр_Фёдорович (19.05.15). – Назва з екрану.
161. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / А. Ф. Лазурский // Психология индивидуальных различий : хрестоматия / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2000. – 776 с.
162. Лазурский А.Ф. Очерк науки о характерах / А.Ф. Лазурский. – М. : Наука, 1995. – 271 с.
163. Лао-цзы / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Лао-цзы> (19.05.15). – Назва з екрану.
164. Левитов Н. Д. Психология характера. – Изд. 3. / Н. Д. Левитов. – М. : Просвещение, 1969 – 424 с.
165. Левитов Н. Д. Проблема характера в современной психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1266.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
166. Левицька Л. В. Розвиток саногенних почуттів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Левицька Людмила Вікторівна; – Хмельницький : Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. – 20 с.
167. Лейтес Н. С. Об умственной одаренности / Натан Лейтес. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1960. – 216 с.
168. Лексиконы психиатрии ВОЗ [пер. с англ.] ; под общ. ред. В. Б. Позняка. – К. : Сфера, 2001. – 390 с.
169. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард / под ред. и ред. В. М. Блейхера. – К. : Вища школа, 1989. – 375 с.
170. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл; ИЦ Академия, 2004. – 352 с.
171. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – 3-е изд., доп. /А. Н. Леонтьев.– М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 575с.
172. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Дмитрий Леонтьев // Гумани-

- тарные проблемы современной психологии / Известия Таганрогского гос. радиотехнич. ун-та, 2005. – № 7. – С. 16–21.
173. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности – 3-е изд., доп. / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
174. Лесгафт П. Ф. Собрание педагогических починений : Т. III. : Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт – М. : Физкультура и спорт, 1956. – 439 с.
175. Либин А. В. Дифференциальная психология : на пересечении европейских, российских и американских традиций / А. В. Либин. – М. : Смысл, 1999. – 532 с.
176. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 208 с.
177. Лихачев А. Е. Духовно-нравственная жизнь в категориях психологии / А. Лихачев / Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3. – С. 20–50.
178. Лоргус А. Опыт методологического анализа психологических категорий : психика, душа и личность [Электронный ресурс] / Институт христианской психологии: статьи на конференциях. – Режим доступа: http://fapsyrou.ru/science/stati_conference/opyt_metodologicheskogo_analiza_616/ (19.05.15). – Назва з екрану.
179. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви : догматическое богословие / В. Н. Лосский. – М. : Центр СЭИ, 1991. – С. 242-243.
180. Лучинин А. История психологии [Электронный ресурс] / Библиотека Гумер : психология – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/luchin/03.php (19.05.15). – Назва з екрану.
181. Львовичкіна А. М. Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості: монографія / А. М. Львовичкіна. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 411 с.
182. Лящ О. В. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Оксана Павлівна Лящ. – К., 2006. – 23 с.
183. Макаревич О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях. / О. П. Макаревич. – К. : Оріяни, 2001. – 223 с.
184. Макаренко, А.С. Педагогические сочинения: в 8 т. / А. С. Макаренко / Редкол.: М. И. Кондаков (гл. ред.) и др.; сост. и авт. коммент. Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов ; АПН СССР. –

- М. : Педагогика, 1984. – Т. 3. – 1984. – 512 с.
185. Максименко С. Д. Психічне здоров'я дітей : авторські програми з психології / С. Д. Максименко ; упор. О. Главник. – К. : Шк. світ, Психол. б-ка, 2002. – С. 4–10.
186. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. - К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 152 с.
187. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
188. Малахов В. А. Етика спілкування : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 400 с.
189. Малахов В. А. Етика : курс лекцій / В. Малахов // навч. посіб. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.
190. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия / И.П. Маноха. – К. : «Стимул», 1995. – 256 с.
191. Маноха І. П. Психологія потаємного Я : монографія / І. П. Маноха. – К. : Поліграф книга, 2001. – 448 с.
192. Маркович А. На пути к абсолютной морали [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philprob.narod.ru/philosophy/Absolute.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
193. Марсель Г. Быть и иметь : [пер. с фр.] / Г. Марсель. – Новочеркасск : Агенство САГУ-НА, 1994. – 160 с.
194. Мар'яненко Л. В. Особистість, яка самоактуалізується / Л. В. Мар'яненко // Актуальні проблеми сучасної української психології : Наукові записки : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 230–240.
195. Марьясова Н. В. Духовность в контексте психологического анализа (личный аспект) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Марьясова Наталья Валерьевна. – Хабаровск, 2004. – 157 с.
196. Маслов Н. В. Православное воспитание как явление русской педагогической культуры (на материале трудов схиархимандрита Иоанна (Маслова)) / Н. В. Маслов. – М. : МПГУ, 2003. – 360 с.
197. Маслоу А. Г. Мотивация и личность : [пер. с англ.] / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

198. Маслоу А. Г. Психология бытия : [пер. с англ.] / А. Маслоу.– М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
199. Маслоу А. Г. Самоактуализация личности и образование : [пер. с англ.] / А. Маслоу; предисловие Г. А. Балла. – Киев–Донецк: Ин-т психології ім. Г. С.Костюка, 1994. – 52 с.
200. Медведева И. Я. Новые дети / И. Медведева, Т. Шишова. – М., 1998. – 192 с.
201. Медведева И. Я. Разноцветные белые вороны / И. Медведева, Т. Шишова. – М., 2004. – 331 с.
202. Мелехов Д. Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни / Д.Е. Мелехов // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М. : Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 12–61.
203. Менделевич В. Д. Неврология и психосоматическая медицина. / В. Д. Менделевич, С. Л. Соловьёва – М. : МЕДпресс-информ, 2002. – 607 с.
204. Менегетти А. Мудрец и искусство жизни : [пер. с итал.] / А. Менегетти. – Пермь : Хортон Лимитед, 1993. – 46 с.
205. Мень А. История религии : в 2-х кн. – Кн. 1-я : В поисках Пути, Истины и Жизни / А. Мень. – М., Форум-Инфра-М, 1998. – 216 с.
206. Миронова М. Построение лестницы развития : регрессии в христиански-ориентированной психологии / М. Миронова. – Московский психотерапевтический журнал. 2003. – № 3, с.26–73.
207. Михайлов А. Из истории характера // Человек и культура : индивидуальность в истории культуры / А. Михайлов. – Г., 1990. – С. 43–72.
208. Михнов-Вайтенко Г. Как вредят людям бесы / Священник Григорий Михнов-Вайтенко. – М. : Лепта Книга, 2012. – 96 с.
209. Мозгова Г. П. Психосоматична патологія у дітей з порушеннями психофізичного розвитку та їх медико-психолого-педагогічна реабілітація : дис... д-ра психол. наук : 19.00.04 / Мозгова Галина Петрівна. – К., Нац. пед. ун-т ім. М. П.Драгоманова, 2010 – 402 с.
210. Моляко В. О. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С.19–26.
211. Морозов А. М. Нравственный ателиоз (философские изыскания о нравственности как психиатрической категории, не лишенные научной, практической и социальной ценности) / А. М. Морозов // Архив психиатрии. – 2002. – № 4 (31). – С. 133–139.

212. Морозов Г. В. Психогенные патологические формирования личности : руководство по психиатрии [Электронный ресурс] // Посольство медицины : психиатрия / Г. В. Морозов. – Режим доступа: http://www.medicus.ru/psychiatry/spec/?cont=article&art_id=2461 (19.05.15). – Назва з екрану.
213. Москалець В. П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: дис... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Москалець Віктор Петрович. – К. : Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 1996. – 425 с.
214. Москальова Л. Ю. Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти : монографія / Л. Ю. Москальова. – Мелітополь : ТОВ Видавничий будинок ММД, 2009. – 464 с.
215. Мудрецы поднебесной : сб. : Лао-цзы. «Дао де цзин»; Конфуций. «Лунь юй»; Мо-цзы. «Мо-цзы»; Чжуан-цзы. «Чжуан-цзы »; Сюнь-цзы, Хань Фей. – Симферополь: Изд-во Реноме, 1998. – 348 с.
216. Мусский А. Сто великих мыслителей / А. Мусский. – М. : Вече, 2009. – 248 с.
217. Мэй Р. Искусство психологического консультирования : [пер. с англ.] / Р. Мэй. – М. : Класс, 1994. – 144 с.
218. Мэй Р. Любовь и воля : [пер. с англ.] / Р. Мэй. – М.: Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 384 с.
219. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 426 с.
220. Мясищев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / В. Н. Мясищев. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – 356 с.
221. Мясищев В. Н. Психотерапевтическая энциклопедия – изд. 2-е, перераб. и доп. / Владимир Николаевич Мясищев ; под. ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. : Питер, 2000. – 1024 с.
222. Набойченко В. Н. Здоровье и болезнь – благо для духа, души и тела / Валерий Набойченко. – К., 2013. – 223 с.
223. Найдьонова Л. А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Акад. пед. наук України, Ін-т соціальної і політичної психології, 2007. – Вип.17 (20). – С. 157–166.
224. Невротический характер [Электронный ресурс]. / Образовательный Проект «Psy4.ru» : Невроз. Психоз. Пограничное расстройство – Режим доступа: <http://www.neurosis.psy4.ru/neurchar.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.

225. Невротический характер [Электронный ресурс] / Словари, рефераты – Режим доступа: http://gufo.me/content_psy/nevroticheskij-karakter-26043.html (19.05.15). – Назва з екрану.
226. Невротический характер [Электронный ресурс] / Мир словарей. – Режим доступа: http://mirslovari.com/content_psy/nevroticheskij-karakter-26043.html (05.02.13). – Назва з екрану.
227. Невротические расстройства [Электронный ресурс] / Психология : психические расстройства – Режим доступа: <http://medkarta.com/?cat=article&id=22723> (19.05.15). – Назва з екрану.
228. Невротические симптомы : природа невротических симптомов [Электронный ресурс] / Психологическая помощь <http://www.psystatus.ru/article.php?id=298> (19.05.15). – Назва з екрану.
229. Невярович В. К. Терапия души / В. Невярович. – М. : Русский хронограф, 2001. – 319 с.
230. Невярович В. К. Происхождение болезней и их причина : трактат о болезнях и врачевании в православном изъяснении / В. К. Невярович. – М. : Русский хронограф, 2002. – 127 с.
231. Ничипоров Б. В. Введение в христианскую психологию: размышления священника-психолога / Б. В. Ничипоров. – М. : ШКОЛА-ПРЕСС, 1994. – 21 с.
232. Ничкало Н. Г. Педагогіка вищої школи : крок у майбутнє. Сучасна вища школа : психол.-пед. аспекти : монографія / Н. Г. Ничкало. – К., АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. 1999. – С. 3–11.
233. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект : концептуалізація феномену, основні функції : [монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига - К. : Вища школа, 2003. – 159 с.
234. Нравственность [Электронный ресурс] / Е. М. Удовиченко. Философия : конспект лекций и словарь терминов (элементарный курс) : уч. пособ., 2004. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/928/word/nravstvenost> (19.05.15). – Назва з екрану.
235. Нравственность : словарь по этике. – 4-е изд. / под ред. И. Кона. – М. : Политиздат, 1981. – 430 с.
236. Нравственный закон [Электронный ресурс] / Философский энциклопедический словарь. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/2846/НРАВСТВЕННЫЙ (19.05.15). – Назва з екрану.

237. Ожогова Е. М. Поиск смысла жизни как показатель готовности подростков к духовно-нравственному самоопределению / Е. М. Ожогова // Психологические проблемы смысла жизни и акме : материалы XIII симпозиума / под ред. Г. А. Вайзер, Н. В. Волковой (Кисельниковой). – М. : ПИ РАО, 2008. – С. 114–116.
238. Олпорт Г. В. Становление личности: избранные труды / Г. Олпорт ; под ред. Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461 с.
239. Онищенко Г. И. Роль эмоционально-нравственных отношений в самоорганизации поведения подростков : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Онищенко Галина Ивановна / – К., 1989.– 191 с.
240. Остроглазов В. Тупик развития личности / В. Остроглазов // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 77–79.
241. Опыты православной педагогики ; сост. А. Стрижев, С. Фомин. – М. : Литературная учебка, 1993. – 240 с.
242. Орановська Л. Д. Педагогічні умови прилучення молодших школярів до духовних цінностей на уроках музики : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 07. / Л. Д. Орановська / – Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2006. – 20 с.
243. Павелків Р. В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : монографія / Р. В. Павелків; під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 368 с.
244. Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных / И. П. Павлов / ред., послесловие и примечания Э. А. Асратяна. – Москва: «Наука», 1973. – 654 с.
245. Павлик Н. В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Павлик Наталія Василівна. – К., 2006. – 270 с.
246. Павлик Н. В. Концептуальна модель та методика дослідження характеру обдарованої особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини : теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2012. – Вип. 8. – С. 279–291.
247. Павлык Н. В. Психодиагностика и гармонизация характера личности в юношеском возрасте: уч.-метод. пособие / Наталия Павлык. – К.: Логос, 2013. – 148 с.

248. Павлик Н. В. Гармонізація характеру старшокласників : спецкурс / Н. В. Павлик. – К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. – 126 с.
249. Павлик Н. В. Психодіагностичні методики дослідження особистісної спрямованості та ступеню гармонійності характеру в юнацькому віці / Н. В. Павлик // *Практ. психологія та соц. робота.* – № 11 (188), 2014. – С. 43–52.
250. Панок В.Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. - 277 с.
251. Папуш М. П. Концепция невротического характера [Електронний ресурс] // Становление и развитие личности / М. П. Папуш. – Режим доступу: <http://papush.ru/index.php/personality-structure/194-2009-04-22-08-31-43> (19.05.15). – Назва з екрану.
252. Патохарактерологические реакции детского и подросткового возраста [Електронний ресурс] // *Психология.* – Режим доступу: <http://medicalplanet.su/psixologia/93.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
253. Патохарактерологический тип девиантного поведения [Електронний ресурс] // Зависимости. – Режим доступу: http://narko-zavisimost.narod.ru/patoharakterologicheskii_tip_deviantnogo_povedeniya (19.05.15). – Назва з екрану.
254. Патохарактерологическое развитие личности [Електронний ресурс] // Информационный сервер. – Режим доступу: http://www.medkurs.ru/psychiatry/aperiodicities_maturity/section2756/17577.html (19.05.15). – Назва з екрану.
255. Пашукова Т. И. Изменение смысла жизни и духовное преобразование человека / Смысл жизни и акме : 10 лет поиска : в 2 ч. / Т. И. Пашукова / под ред. А. А. Бодалёва, Г. А. Вайзер, Н. А. Карповой, В. Э. Чудновского. – М. : Смысл, 2004. – Часть 2. – 224 с.
256. Педагогика древних отцов учителей Церкви : несколько мыслей о воспитании из древно-отеческих творений (посвящается пастырям-воспитателям) / сост. Н. Маккавейский. – Киев, 1897. – 81 с.
257. Пезешкиан Н. Позитивная психотерапия : теория и практика метода / Н. Пезешкиан. – Франкфурт, 1977. – 234 с.
258. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов / сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.
259. Писания преподобного отца Кассиана Римлянина : [пер. с лат. еп. Петра] . – (Репринт изд. 1892 г.). – М. – Свято–Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 115-243.

260. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
261. Плахотнік О. В. Роль почуттів співпереживання у виховному процесі сучасної школи / О. В. Плахотнік // Наукові записки Ніжинського держ. ун-ту ім. М. Гоголя. – Сер. : Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 4. – С. 44–47.
262. Пограничное расстройство личности [Электронный ресурс] // Библиотека «Психиатрия и неврология» / Сайт Института психотерапии и клинической психологии. – Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=2054> (12.04.13) – Назва з екрану.
263. Поллан Ф. Психология характеров : [пер. Ф. Павленкова] / Франсуа Поллан. – СПб., 1896 г. – 243 с.
264. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : наук.-метод. посіб. – К. : ІЗМН, 1996. – 164 с.
265. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
266. Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00. 07 / Помиткін Едуард Олександрович. – К., 2009. – 556 с.
267. Помиткіна Л. В. Корекція особистісних дисгармоній психодинамічно неконгруентних старшокласників : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Любов Віталіївна Помиткіна. – К., 2004. – 24 с.
268. Помиткіна Л. В. Вибір стратегій досягнення життєвих цілей студентами як психологічна проблема / Л. В. Помиткіна // Педагогічна освіта : теорія і практика. – 2014. – № 22. – С. 89–94.
269. Попов С. П. Понятие «сердца» в аскетике и мистике Православной Церкви / С. П. Попов. – СПб., 1903. – 176 с.
270. Попов Е. Нравственное богословие для мирян / Протоиерей Евгений Попов. – М., 1995. – Ч.1. – 540 с.
271. Поучение Владимира Мономаха : материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Поучение_Владимира_Мономаха (10.04.16). – Назва з екрану.
272. Поучения аввы Дорофея / (Репринтное изд.). – М. : Правило веры, 1995. – 315 с.
273. Преподобный Исаак Сирий. О добродетелях и страстях. // Добротолюбие. – 2-е изд. – М., 1900. – Т. II. – С. 374-381.

274. Преподобный Нил Синайский. О чтении и молитве : О различных лукавых помыслах. – М., 2000. – 383 с.
275. Преподобный Иоанн. Лествица / Преподобный Иоанн, игумен синайской горы. – М. : Отчий дом, 2013. – 496 с.
276. Преподобных отцов Варсонуфия Великого и Иоанна. Руководство к духовной жизни в ответах на вопрошания учеников : [пер. с греч.] / (Репринт). – М., 1993. – С. 355.
277. Принцип антиномичности построения и анализа художественного образа [Электронный ресурс] / Культурология: статьи о культуре – Режим доступа: <http://www.kultarticles.ru/index&a55.php?article> (19.05.15). – Назва з екрану.
278. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Приходько Юлія Олексіївна. – К., 1997. – 428 с.
279. Про стресс и про то, как снять стресс [Электронный ресурс] / Личный сайт Игоря Герасимова. – Режим доступа: http://www.nrpsy.ru/vliyanie_stress.html (19.05.15). – Назва з екрану.
280. Проблема воли и характера (Аристотель) [Электронный ресурс] / Статьи по психологии. – Режим доступа: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=122 (19.05.15). – Назва з екрану.
281. Просандеева Л. Є. Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації : автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Людмила Євгеніївна Просандеева. – К., 2012. – 44 с.
282. Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М. : Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – 165 с.
283. Психология индивидуальных различий : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
284. Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. Л. В. Куликов. – СПб. : Питер, 2000. – 480с.
285. Психология личности в условиях социальных изменений : сб. статей / под ред. К. А. Абульхановой-Славской, М. И. Володиковой. – М.: ИПАН, 1993. – 103 с.
286. Психология личности : сб. статей / сост. А. Б. Орлов. – М. : ООО Вопросы психологии, 2001. – 192с.
287. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : «РУТА», 2001. – 319 с.

288. Психология личности : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыряя. – М : Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.
289. Психология личности : хрестоматия. – 2-е изд., доп. – Самара : Изд. Дом БАХРАХ, 1999. – Т.1. – 448с.
290. Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – 336 с.
291. Психология самосознания : хрестоматия. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2000. – 672 с.
292. Психология : словарь. – 2-е изд. испр. и доп. / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
293. Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.- метод. посіб. / за ред. Л. Сохань, І. Г. Єрмакова. – К. : ВПОЛ, 1996. – 792 с.
294. Психопатический (антисоциальный) тип характера [Электронный ресурс] // Гуманитарно-правовой портал – Режим доступа: <http://psyera.ru/psihopaticheskiy-antisocialnyy-tip-haraktera-2133.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
295. Психопатический характер [Электронный ресурс] // Онлайн библиотека. – Режим доступа: http://www.plam.ru/health/dobro_i_zlo_igra_v_dualnost/p32.php (19.05.15). – Назва з екрану.
296. Психопатический характер [Электронный ресурс] // Глубинная психология. – Режим доступа: <http://www.psychopath.psy4.ru/> (19.05.15). – Назва з екрану.
297. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 752 с.
298. Психотерапия : учебник./ под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. : Питер, 2002. – 672 с.
299. Пять новых способов развить позитивное мышление [Электронный ресурс] // Личностный рост : метод Сильва. – Режим доступа: <http://www.metodsilva.ru/blog/позитивное-мышление/> (19.05.15). – Назва з екрану.
300. Райгородский Д. Я. Психология и психоанализ характера / Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 200. – 640 с.
301. Райх В. Анализ характера : [пер. с англ. Е. Поле] / Райх Вильгельм. – М : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.
302. Ранние представления о характере : «этос» Аристотеля [Электронный ресурс] // Книги по психологии и статьи по психологии. – Режим доступа: <http://litpsy.ru/obshhaya->

[psixologiya/harakterologiya-2/rannie-predstavleniya-o-xaraktere-etos-aristotelya/](#) (19.05.15). –

Назва з екрану.

303. Расстройства личности (психопатии) [Электронный ресурс] / Affinity. – Режим доступа: <http://01101.ru/index.php/2010-10-04-17-12-23/137-2010-10-05-17-16-55.html> (19.05.15). –

Назва з екрану.

304. Реан А. А. Характерологические особенности подростков-делинквентов [Электронный ресурс] / Экспериментальные исследования. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1991/914/914139.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.

305. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – М. : Вече-Аст., 2000. – Т. 1. – 141 с.

306. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций [пер. с польского и вступ. статья В. К. Вилюнаса] / общ. ред. О. В. Овчинниковой / Я. Рейковский. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.

307. Ринчинова Т. М. Сущность духовно-нравственного мировоззрения традиционного китайского общества / Т. М. Ринчинова // Межнациональные и межконфессиональные отношения в условиях глобализации : сб. науч. трудов : в 2 ч. – Улан-Удэ : Изд-во Бурят, гос. ун-та, 2012. – Ч. 1. – С. 30–34.

308. Репетій С. Т. Розвиток креативного компонента духовності вчителів музики в системі післядипломної освіти : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Світлана Тимофіївна Репетій. – Київ, 2012. – 21 с.

309. Роджерс К. Р. Консультирование и психотерапия : новейшие подходы в области практической работы : [пер. с англ.] / К. Р. Роджерс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.

310. Роджерс К. Р. Клиенто-центрированная терапия : [пер. с англ.] / К. Р. Роджерс. – М.: Рефл-бук, К. : Ваклер, 1997. – 320 с.

311. Романенко Г. Информационный и телевизионный беспредел: что смотрят и читают наши дети / Г. Романенко // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 210–227.

312. Роменец В. А. Виховання творчих здібностей у студентів / В. А. Роменець. – К.: Вища школа, 1973 - 96 с.

313. Роменец В. А. Психологія творчості / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.

314. Роуз С. Православие и религия будущего : [пер. С. Фонова] / Иеромонах Серафим (Ро-

- уз). – М. : Паломник, 2005. – 352 с.
315. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
316. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М., 1973. – 123 с.
317. Руднев В. П. Характеры и расстройства личности / В. П. Руднев. – М.: Класс, 2002. – 272 с.
318. Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників : монографія. К. : Деміург, 1998. – 160 с.
319. Рибалка, В. В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості / Валентин Рибалка. – Київ: «Шкільний світ», 2009. - 118 с.
320. Рибалка В. В. Психологія честі й достоїнства особистості : культурологічні й аксиологічні аспекти : наук-метод. посіб. / В. В. Рибалка – К. : ТОВ Інформаційні системи, 2011. – 428 с.
321. Савостьянова М. В. Пріоритети вищого порядку / Савостьянова М. В. // Батьківський комітет України : газета для батьків та вчителів. – 2014. – № 1 (7) – С. 7.
322. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. – 2-ге вид., пер., доп. / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місток НВ, 2010. – 508 с.
323. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин; ред.: О. Пілько. - Івано-Франківськ : Плай. Вид-во Прикарп. ун-ту, 2001. - 204 с.
324. Святое Евангелие с толкованием Феофилакта Архиепископа Болгарского. – Почаїв: Святоуспенская Почаевская Лавра, 2012. – 823 с.
325. Святой Ефрем Сирий. Творения / Св. Ефрем Сирий. – 5-е изд. – Сергиев Посад : Типогр. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1912. – Ч. 5. – 522 с.
326. Святой праведный Иоанн Кронштадтский. Моя жизнь во Христе / Святой праведный Иоанн Кронштадтский. – Минск, 2005. – 686 с.
327. Святой Максим (исповедник). О любви в четырех сотнях / Святой Максим (исповедник) – СПб., 1991. – 77 с.
328. Святитель Лука. Дух, душа и тело. / Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). – М., 1999. – 216 с.
329. Семиченко В. А. Теоретичні та методичні основи професійного самовиховання студентів вузу : навч.-метод. посіб. / В. А. Семиченко [та ін] / заг. ред. В. А. Семиченко. – Хме-

льницький: ХГПЦ, 2001. – 255 с.

330. Сенека Марк. Наедине с собой / Сенека Марк Аврелий. – Симферополь : Изд-во Реноме, 1998. – 384 с.
331. Система психических свойств личности темперамент, способности, характер [Электронный ресурс] // Юридические услуги Online . – Режим доступа: <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/deont/> (15.03.14). – Назва з екрану.
332. Сірко Р. І. Психічне здоров'я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Роксолана Іванівна Сірко. – Львів, 2002. – 282 с.
333. Слободчиков В. И. О перспективах построения христиански ориентированной психологии / В. И. Слободчиков // Московский Психотерапевтический Журнал. – М., 2004. – № 4 (43). – С. 5–17.
334. Слободчиков В. И. Психология 21 века : пророчества и прогнозы / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 17–18.
335. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.
336. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности / Л. Н. Собчик. – М. : Институт прикладной психологии, 2001. – 511 с.
337. Современная западная философия : словарь / сост. В. В. Малахов, В. П. Филатов. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.
338. Сознание личности в кризисном обществе: зб. статей / под ред. К. А. Абульхановой-Славской, А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. – М. : ИП РАН, 1995. – 193 с.
339. Соколов Л. Психология греха и добродетели / Л. Соколов. – (Репринт). – М., 2002. – С. 20–48.
340. Соловьев В. С. Чтения о Богочеловечестве / В. С. Соловьев. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – 251 с.
341. Соотношение понятий темперамент, характер, личность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylist.net/difpsi/sootnoh.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
342. Социопсихическая подструктура личности : характер. [Электронный ресурс] // Психология личности. – Режим доступа: <http://www.psycho-personal.kiev.ua/actuellno/Sociopsihicheskaya-podstryktyra-lichnosti> (19.05.15). – Назва з екрану.

343. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія / Світлана Олексіївна Ставицька. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011.– 727 с.
344. Ставицкая С. А. Духовное самосознание как целостная системная характеристика личности юношеского возраста / Светлана Ставицкая // Проблемы современной науки: сб. науч. трудов. – Ставрополь: Логос, 2013. – Том 7. – № 1. – С. 170-184.
345. Старшинова О. П. Понятие духовности и духовно-нравственного развития личности в современной отечественной психологической науке / О. П. Старшинова // История отечественной и мировой психологической мысли : Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : материалы междунар. конф. / отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. – М. : Изд-во Институт психологии РАН, 2006. – С. 321–327.
346. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
347. Столица З. К. Воспитание нравственности / З. К. Столица. – С.-Пб., 1903. – 193 с.
348. Страхов И. В. Психология характера / И. В. Страхов. – Саратов, 1970. – 82 с.
349. Структура психопатического характера [Електронний ресурс] / Психологическая библиотека : Характерология – Режим доступа: <http://bookap.info/popular/louen2/gl18.shtml> (19.05.15). – Назва з екрану.
350. Структура характера [Електронний ресурс] / Рефераты. – Режим доступа: <http://spb-tei.ru/2005/08/17/struktura-kharaktera.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
351. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики : [виступ на Загальних зборах Академії педагогічних наук України] / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2006. – N 1. – С. 2–7.
352. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. К. : Рад. школа, 1996. – 232 с.
353. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения : в 3-х т. / В. А. Сухомлинский. / сост. О. С. Богданова, В. З. Смаль. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 3 – 648 с.
354. Татенко В.О. Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. - К. : Либідь, 2006. – 357 с.
355. Татенко В. О. Сучасна психологія : теоретико-методологічні проблеми: навч. посіб. / В. О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту НАУ-друк, 2009. – 288 с.
356. Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника : Начертание христианского

- нравоучения. – 2-е изд. – М. : Правило веры, 1998. – 519 с.
357. Творения старца Паисия Святогорца : [пер. с греч.] – 3-е изд., испр. – М. : Изд. Дом СВЯТАЯ ГОРА, 2006. – Т. IV : Семейная жизнь. – 238 с.
358. Теории характера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://5fan.info/rnaujgatyujgotrjge.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
359. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 536 с.
360. Типическое и индивидуальное в характере [Электронный ресурс] // Дифференциальная психология : соотношение понятий темперамент, характер, личность. – Режим доступа: <http://psylist.net/difpsi/sootnoh.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
361. Типологическая модель А. Лоуэна : анализ характера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.co.uk/chapter.php/47471/116/Raiigorodskiii_-_Psihologiya_i_psihoanaliz_haraktera. (19.05.15). – Назва з екрану.
362. Типология характера Платона [Электронный ресурс] // Каталог статей по психологии, мифологии, истории и литературе. – Режим доступа: http://ozzsite.ucoz.ru/publ/tipologicheskie_kharakteristiki_lichnosti/tipologii_kharaktera/tipologija_kharaktera_platona/29-1-0-48 (19.05.15). – Назва з екрану.
363. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування : у 2-х част. / Т. М. Титаренко. – К. : Главник, 2007. – Ч. 1. – 144 с.
364. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
365. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления : [монографія]. – 2-е изд. / Т. М. Титаренко.— М. : Когито-центр, 2010. – 304 с.
366. Тищенко С. П. Психічне здоров'я : ціннісно-смісловий аналіз / С. П. Тищенко // Актуальні проблеми сучасної української психології / Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 344–366.
367. Тхоржевська Т.Д. Православне виховання в історії педагогіки України : монографія / Т. Д. Тхоржевська. – Київ : Купріянова, 2005. – 411 с.
368. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 452 с.
369. Упражнения личностного роста [Электронный ресурс] / А. Я. Психология. – Режим

- доступу: <http://azps.ru/training/indexlr.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
370. Учение Аристотеля о душе, чувствах, воле и характере [Электронный ресурс] / Мир психологии – Режим доступа: <http://www.psyworld.ru/for-students/cards/general-psychology/991-2010-12-15-10-21-41.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
371. Учение о характере [Электронный ресурс] / Философская энциклопедия. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3547/УЧЕНИЕ (19.05.15). – Назва з екрану.
372. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 11 т. / К. Д. Ушинский / редкол.: А. И. Еголин и др. – М.; Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. – Т. 2: Педагогические статьи 1857-1861 гг. – 1948. – 656 с.
373. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания : Опыт педагогической антропологии / К. Д. Ушинский // Собр. соч. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 776 с.
374. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения / К. Д. Ушинский.– М. : Педагогика, 1990. – Т. 6. – 528 с.
375. Фаворов Н. Очерки нравственного православно-христианского учения / Н. Фаворов. – К., 1889. – 222 с.
376. Факторная теория личности Кеттелла [Электронный ресурс] / Личный сайт психоаналитика Олега Матвеева. – Режим доступа: / <http://психоаналитик-матвеев.рф/testy-detyam/teoriya-lichnosti/> (19.05.15). – Назва з екрану.
377. Фанталова Е. Б. Диагностика и терапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара: Изд. Дом БАХРАХ, 2001. – 128 с.
378. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса : [пер. с нем.] / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.
379. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии. 2002. – 490 с.
380. Филатов В. С. Учение о характере и его формировании в условиях социалистического общества : автореф... д-ра пед. наук. : 13.00.01 / Василий Степанович Филатов /– М., 1952. – 34 с.
381. Фільц О. О. Пограничні (borderline) розлади : історія питання, власна концепція і терапевтичні пропозиції / Фільц О. О., Кулік О. Л., Євченко Ю. О. // Пограничні (borderline) розлади

- ди. Клініка та терапія : матеріали конф. – Львів, 2001. – С. 1–13.
382. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии : Наука о душе / Т. А. Флоренская – М. : Владос, 2001. – 208 с.
383. Флоренская Т. А. Диалогическое общение как путь духовного преобразования личности / Т. А. Флоренская // Гуманистические проблемы психологической теории. – М. : Наука, 1995. – С. 136-162.
384. Фортунатова М. О. Формування моральних цінностей у дошкільнят і молодших школярів / Фортунатова М. О. – Батьківський комітет України : газета для батьків та вчителів 2014. – № 1 (7), – С. 8.
385. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 235 с.
386. Франк С. Л. Религиозные основы общественности / С. Л. Франк // Путь : Орган русской религиозной мысли. – М., 1992. – Кн. 1. – С. 8–29.
387. Франкл В. Психотерапия на практике : [пер. с нем.] / В. Франкл. – СПб. : Ювента, 1999. – 256 с.
388. Франкл В. Доктор и душа : [пер. с англ.] / В. Франкл. – СПб. : Ювента, 1997. – 287 с.
389. Франкл В. Поиск смысла жизни и логотерапия / В. Франкл // Психология личности : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 118–126.
390. Франкл В. Человек в поисках смысла : [пер. с англ. и нем.] / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
391. Фрейд З. Я и Оно : труды разных лет : [пер. с нем.]: в 2-х кн. / З. Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – 398 с.
392. Фрейд З. Основные принципы психоанализа : [пер. с англ. и нем.] / З. Фрейд. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1998. – 288 с.
393. Фрейджер Р. Личность : Теории, упражнения, эксперименты : [пер. с англ.] / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. – СПб. : Пройм-ВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
394. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности : Анатомия человеческой деструктивности : монография : [пер. Э. М. Телятниковой; авт. вступ. ст. П. С. Гуревич] / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
395. Фромм Э. Искусство любить : [пер. с англ.] – 2-е изд. / Э. Фромм / под ред. Д. А. Леонтьева. – С.-Пб.: Изд-во Азбука-классика, 2004. – 224 с.
396. Фромм Э. Бегство от свободы : [пер. с англ.] / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.

397. Фромм Э. Душа человека : [пер. с англ.] / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
398. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : монографія / Нігора Вікторівна Хазратова. – Луцьк : РВВ Вежа ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
399. Характер / Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (19.05.15). – Назва з екрану.
400. Характер в структуре личности [Электронный ресурс] / А.Я. Психология. – Режим доступа: <http://azps.ru/articles/cmmn/cmmn7> (19.05.15). – Назва з екрану.
401. Характер, его строение и формирование. Характер и личность [Электронный ресурс] // Общая психология : познай себя и окружающих – Режим доступа: <http://www.follow.ru/article/77> (19.05.15). – Назва з екрану.
402. Характерология [Электронный ресурс] / Энциклопедия культурологии. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/922/ХАРАКТЕРОЛОГИЯ (19.05.15). – Назва з екрану.
403. Хомич О. Б. Мистецтво виховання : складові оновлення та перспективи розвитку / О. Б. Хомич, Т. В. Рига // Відкритий урок : розробки, технології, досвід. – 2003. – № 13/15. – С. 53–57.
404. Хорни К. Невроз и личностный рост : борьба за самореализацию : [пер. с англ.] / Карен Хорни. – СПб. : Вост.-Евр. ин-т психоанализа; Б.С.К., 1997. – 316 с.
405. Хорни К. Невротическая личность нашего времени : самоанализ: [пер. с англ. В. В. Старовойтова] / Карен Хорни / общ. Ред. Г. В. Бурменской. – М. : Прогресс, 1993. – 478 с.
406. Христианская жизнь по Добротолубию. – К. : «Свет Печерский», 1991. – 216 с.
407. Хьелл Л. Теории личности : основные положения, исследования и применение: [пер. с англ.] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
408. Челнокова М. Роль емоційного інтелекту в особистісно-професійному зростанні сучасної студентської молоді / М. Челнокова // Педагогіка і психологія професійної освіти, 2010. – № 1–2. – С. 149–158.
409. Чепелева Н. В. Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : Консультаційна психологія і психотерапія // за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. – К., 2002. – Т. 3. – Вип. 1. – С. 30–45.
410. Чепелева Н. В. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / Н. В. Чепелева / за

- ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2004. – 273 с.
411. Чепак В. В. Динаміка соціальних орієнтацій молоді у сфері освіти / В. В. Чепак // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні : матеріали II з'їзду Товариства психологів України. – К., 1996. – Т. 5. – С. 543–546.
412. Чернобровкін В. М. Социализация и индивидуация как основные линии становления личности // Теоретичні та прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2003. – № 1 (5). – С. 141 – 146.
413. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
414. Чуйко О. В. Визначення рівня особистісної зрілості суб'єктів професійної діяльності в соціономічних професіях / О. В. Чуйко // Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю. – К. : ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2014 р. – С.486–490.
415. Швалб Ю. М. Ставлення до природи і світу у сучасному способі життя: історико-культурні аспекти / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 33. – С. 532-540.
416. Шевченко Н. Ф. Розвиток емоційно-вольової саморегуляції студентів в умовах вищого навчального закладу / Н. Ф. Шевченко. – Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2010, №1(3) – С. 270-280.
417. Шевченко Н. Ф. Смысл жизни и возможности его восстановления в ситуации тяжелого соматического заболевания / Наталья Федоровна Шевченко // Актуальные проблемы психологии : Психология обучения. Генетическая психология. Медицинская психология / под ред. С. Д. Максименко, М. В. Папучи. – Киев-Нежин : Изд-во НГУ; ДС «Миланик», 2007. – Том 10. – Вип 1. – Ч. 2. – С. 157–161.
418. Шеховцова Л. Ф. Психотерапия и духовная практика христианства / Л. Ф. Шеховцова // Московский Психотерапевтический Журнал. – М., 2004. – № 4 (43). – С.18–33.
419. Шеховцова Л. Ф. Интеграция научного и религиозного знания в концепцию целостного человека / Л. Ф. Шеховцова. – С.-Пб., 2003. – 83 с.
420. Шиманский Г. И. Нравственный закон и совесть / Гермоген Шиманский. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2012. – 40 с.

421. Шиманский Г. И. Учение святых отцов и подвижников Православной Церкви о борьбе с главными греховными страстями и о добродетелях / Г. И. Шиманский. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2006. – 672 с.
422. Шихи Г. Возрастные кризисы : ступени личностного роста : [пер. с англ.] / Г. Шихи. – СПб. : Ювента, 1999. – 436 с.
423. Шнайдер К. Клиническая психопатология / Курт Шнайдер. – К. : Сфера, 1999. – 236 с.
424. Шульженко Д. І. Психологічні основи корекційного виховання дітей з аутистичними порушеннями : автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.08 / Діна Іванівна Шульженко. – Київ : Б. в., 2010. – 45 с.
425. Шульженко Д. І. Психологічні основи корекційного виховання дітей з аутистичними порушеннями: автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.08 / Діна Іванівна Шульженко. – Київ : Б.в., 2010. – 45 с.
426. Экспериментально-психологическая методика изучения фрустрационных реакций : метод. рекомендации / под ред. Д.Б.Карвасарского. – Л., 1984. – 23 с.
427. Эльконин Д. Б. Избранные труды / Д. Б. Эльконин – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
428. Эммонс Р. Психология высших устремлений / Р. Эммонс. М. : Смысл, 2004. – 416 с.
429. Эриксон Э. Г. Идентичность : юность и кризис : [пер. с англ.] / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
430. ЭТОС / Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс] // Институт Философии Российской Академии Наук – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/3587.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
431. ЭТОС / Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1433/ЭТОС (19.05.15). – Назва з екрану.
432. Южакова Н. В. Ценностные основания самореализации личности: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Надежда Витальевна Южакова. – Архангельськ : Изд-во ГОУ ВПО Поморский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2006. – 22 с.
433. Юзвак Ж. М. Духовний розвиток особистості : проблеми, гіпотези, теоретична модель / Ж. М. Юзвак // Духовність і художньо-естетична культура : міжвідомчий наук. зб. / А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін. – К. : Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Том 14. – С. 123–129.

434. Юнацкевич П. И. Как выйти из невроза : практические советы психолога / П. И. Юнацкевич, В. А. Кулганов. – СПб. : Атон, 2000. – 286 с.
435. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени : [пер. с нем.] / К. Г. Юнг: - М. : Прогресс-Универс, 1994. – 336 с.
436. Юнг К. Г. Психологические типы : [пер. с нем.]. / К. Г. Юнг. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 717 с.
437. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия : [пер. с с англ.] / И.Ялом. – М. : Класс, 1999. – 576 с.
438. Ямницький В. М. Психологія життєтворчої активності особистості : монографія / В. М. Ямницький. – Одеса : СВД Черкасов М. П., Рівне: РДГУ, 2004. – 360 с.
439. Ясперс К. Общая психопатология : [пер. с нем.]. / К. Ясперс. – М. : Практика, 1997. – 1053 с.
440. Яценко Т. С. Активное социально-психологического обучение : теория, процесс, практика / Т. С. Яценко. – М. : СИПРИА, 2002. – 792 с.
441. Allport G. W. Pattern and growth of personality /G. W. Allport. – Harcourt College Pub., 1961. – 593 p.
442. Cattell R. B. The main personality factors in questionnaire, self estimate material / R. B. Cattell // Journal of Social Psychology, 31.1950.– pp. 3-38.
443. Cattell R. B. Personality and Motivation : Structure and Measurement / R. B. Cattell. – N.Y., 1957. – Ch. 4–6.
444. Cloninger C. R. A psychobiological model of temperament and character / C. R. Cloninger, D. M. Svrakic, T. R. Przybeck / Arch Gen Psychiatry, 50, 1993. – pp. 975–990.
445. COLBY L. A Longitudinal Study of Moral Judgment : Monographs of the Society for Research in Child Development / L. COLBY, L. KOHLBERG, J. GIBBS, M. LIBERMAN. – New York, 1995. – p. 30–34.
446. Dreger R. M. Fundamentals of personality / R. M. Dreger. – Philadelphia, New York, 1962. – 229 p.
447. Ellis A. Rational-Emotive Therapy : (4th ed.) / A. Ellis, R. J. Corsini // Current psychotherapies. – Itasca, Ill. : Peacock, 1989. – pp. 197–238.
448. FEATHER, N. Organization and Discrepancy in Cognitive Structures / N. FEATHER // Psychological Review. – 1971. – № 5. – pp. 335–379.

449. Guilford J. P. Factors and factors of personality / J. P. Guilford // *Psychological Bulletin*, Vol. 82 (5), Sep. 1975. – pp. 802-814.
450. Hartshorne H. What is theological education? / H. Hartshorne // *The Journal of Religion*, 1946. – 26 (4) – pp. 235–242.
451. Isaakcon L. S. The principal's purpose : a practical guide to moral and athical school leadership / Leanna Stohr Isaakcon. – NY. : Eye on Education, 2007. – 152 p.
452. James W. Talks to Teachers on Psychology and to Students / W. James // *Some of Life's Ideals*. – New York : Henry Holt, 1912. – pp. 75–76.
453. Maddi S. Creating Meaning Through Making Decisions / S. Maddi // *The Human Search for Meaning* / ed. by P. T. P. Wong, P. S. Fry. Mahwah : Lawrence Erlbaum, 1998. – pp.1–25.
454. Maslow A. H. Motivation and Personality /A. H. Maslow, R.H. Frager. – Addison-Wesley : Pub Co, 1987. – 293 p.
455. Maslow A. H. Religions, values and peak-experiences / Abraham H Maslow. – New York etc., 1996. – 224 p.
456. Maslow A. H. Higher and lower needs / A. Maslow // *Journal of Psychology*, 1948, 25. – pp. 433–436.
457. May R. Psychology and the human dilemma / R. May. – Princeton : VanNostrand, 1967. – pp. 168–181.
458. Oates W. E. The Religious Care of the Psychiatric Patient / W. E. Oates. – L., 1978. – 132 p.
459. Pittel S. M. Measurement of moral values : A review and critique / S. M. Pittel, G. A. Mendelsohn. // *Psychological Bulletin*, Vol. 66 (1), Jul, 1966. – pp. 22–35 .
460. Попов К. Г. Бездуховността / Кирил Георгиев Попов. – София : Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1998. – 288 с.
461. Rogers C. R. A way of Being / C. R. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin, 1980. – X. – 395 p.
462. Schacter D. L., Human Needs and Self-Actualization : Second Edition / D. L. Schacter, D. T. Gilbert, D. M. Wegner. / *Psychology*. – New York : Worth, Incorporated, 2011. – pp. 486–487.
463. Stainberg L. Adolescence / L. Stainberg. – New-York : McCraw-Hill, 1989. – 426 p.
464. Van Kaam, A. Studies in Formative Spirituality / Adrian van Kaam // *Provisional Glossary of the Terminology of the Science of Foundational Formation*. – N.Y., 1981. – 112 p.
465. Schott R. Humanistic psychology, and organization leadership / R. Schott, Abraham Maslow // *Journal of Humanistic Psychology*, 32, 1992. – pp. 106–120.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Умовні позначення.

Усі емпіричні показники були згруповані у наступні блоки і внесені у зведену таблицю 1.1 (Додаток А.1).

Блок 1: Особисті дані (незалежні показники).

1. **Віра:** 1 – православна, 2 – протестантська, 3 – католицька, 4 – мусульманська, 5 – східні вчення, 6 – атеїзм.

2. **Тип навчального закладу:** 1 – світський навчальний заклад, 2 – духовний навчальний заклад.

3. **Заклади:** 1 – спеціалізована природничо-математична школа № 14 (Біла Церква), 2 – загальноосвітня школа № 95 (Київ), 3 – загальноосвітня школа № 163 (Київ), 4 – гімназія з поглибленим вивченням іноземних мов № 172 (Київ), 5 – спортивна школа № 175 (Київ), 6 – ПТНЗ переробної промисловості (Вінниця), 7 – будівельний коледж (Брянськ), 8 – Педагогічний інститут педагогічного університету ім. Б. Грінченка (Київ), 9 – Інститут мистецтв педагогічного університету ім. Б. Грінченка (Київ), 10 – Гуманітарний інститут педагогічного університету ім. Б. Грінченка (Київ), 11 – Інститут суспільства педагогічного університету ім. Б. Грінченка (Київ), 12 – Інститут психології та соціальної педагогіки педагогічного університету ім. Б. Грінченка, 13 – Педагогічний університет ім. І.Г. Петровського (Брянськ), 14 – Духовне училище (Брянськ).

4. **Спеціальність:** 1 – загальноосвітня, 2 – спорт, 3 – поглиблена англійська мова, 4 – природничо-математична, 5 – сфера обслуговування, переробна промисловість, 6 – архітектура, 7 – механіка, 8 – початкова освіта, 9 – дизайн, 10 – музика, 11 – хореографія, 12 – російська філологія, 13 – англійська філологія, 14 – історія, 15 – менеджмент, 16 – практична психологія, 17 – соціальна педагогіка, 18 – фізико-математичний, 19 – пастирське служіння, 20 – іконопис, 21 – регент, 22 – соціальне служіння, 23 – педагог-катехізатор, 24 – художнє мистецтво, 25 – інформатика.

5. **Курс/клас:** 1 – 9 клас, 2 – 10 клас, 3 – 11 клас, 4 – 1 курс ПТНЗ, 5 – 2 курс ПТНЗ, 6 – 3 курс ПТНЗ, 7 – 1 курс коледжу, 8 – 2 курс коледжу, 9 – 3 курс коледжу, 10 – 1 курс ВНЗ, 11 – 2 курс ВНЗ, 12 – 3 курс ВНЗ, 13 – 4 курс ВНЗ, 14 – 5 курс ВНЗ, 15 – 1 курс духовного училища, 16 – 2 курс духовного училища, 17 – 3 курс духовного училища.

6. **Стать:** 1 – жіночий, 2 – чоловічий. 7. **Вік** (фактичний вік особи).

Блок 2: Духовні детермінанти гармонізації характеру:

1) Психологічні механізми духовного розвитку:

Д.п. – духовний потенціал, **Дец.** – децентрація, **Реф.** – рефлексія, **Тра.** – трансценденція, **Єд.** – почуття єдності, **Мот.** – мотивація духовно-морального розвитку, **Рел.** – релігійна потреба, **Дос.** – духовно-релігійний досвід, **Пат.** – патріотичність, **О** – моральна самооцінка, **Его** – егоцентризм (за методом незакінчених речень).

2) Спрямованість:

Я – егоїстична спрямованість (на себе), **Л** – соціальна спрямованість (до людей), **Сп.** – ділова спрямованість (до справи), **Дух** – духовна спрямованість.

Блок 3: Гармонійність характеру:

1) **З. Гар.** – загальна гармонійність;

2) **Гармонійність підструктур характеру:**

Г.М. – гармонійність духовно-морального компоненту, **Г.І.** – гармонійність інтелектуально-креативного компоненту, **Г.В.** – гармонійність вольового компоненту, **Г.Ем.** – гармонійність емоційно-почуттєвого компоненту, **Г.К.** – гармонійність комунікативного компоненту, **Г.П/с** – гармонійність психосоматичного компоненту.

3) **Загальні критерії гармонійності характеру:** **Н/П.** – неповнота характеру, **Ціл.** – цілісність характеру, **Ж.** – жорсткість характеру, **М.** – м'якість характеру, **Б/х** – безхарактерність, **Сила** – сила характеру, **Ур.** – урівноваженість характеру, **Неур.** – неуврівноваженість характеру.

Блок 4: Риси характеру**Духовно-моральні:**

Конструктивні: **Со.** – совісність, **Від.** – відповідальність, **Ал.** – альтруїзм, **Ч.** – чесність;

Деструктивні: **Ег.** – егоцентризм, **Екс.** – безвідповідальність (екстернальність), **Кор.** – корисливість, **Л.** – лицемірство.

Креативно-інтелектуальні:

Конструктивні: **Прин.** – принциповість, **Кр.** – креативність, **Тол.** – толерантність;

Деструктивні: **Кон** – конформність, **Пед.** – педантизм (консерватизм), **Риг.** – ригідність (впертість).

Вольові:

Конструктивні: **С/к.** – самоконтроль, **Тер.** – терплячість, **Орг.** – організованість;

Деструктивні: **Збуд.** – психічна збудливість, **Ім.** – імпульсивність, **Слаб.** – слабовілля.

Емоційно-почуттєві:

Конструктивні: **Ем. ст.** – емоційна стійкість, **Вп.** – впевненість, **Опт.** – оптимізм;

Деструктивні: **Лаб.** – емоційна лабільність, **Тр.** – тривожність, **Пес.** – песимізм.

Комунікативні:

Конструктивні: **Доб.** – доброзичливість, **Емп.** – емпатія, **Скр.** – скромність;

Деструктивні: **Аг.** – агресивність, **Інд.** – індивідуалізм, **Мар.** – марнославство.

Психосоматичні:

Конструктивні: **Стр/ст** – стресостійкість;

Деструктивні: **Невр.** – невротичність (нервово психічна ослабленість).

Блок 5: Психосоматичні показники особистого благополуччя:

С – самопочуття (енергійність), **А** – активність, **Н** – настрій, **Щас.** – відчуття щастливості.

Додаток А.1.

Констатувальний експеримент : емпіричні дані констатувального експерименту

Таблиця 1.1.

Зведена таблиця емпіричних показників

№	Анкетні дані							Духовні детермінанти															
	Профіль навч. закладу							Психол. механізми духовного розвитку										Спрямованість					
	Віра	Тип закл.	За-клад	Спец-сть	Курс /клас	Стать	Вік	Дух. пот.	Дец.	Реф.	Тра.	Єд.	Мот.	Рел.	Дос.	Пат.	О	Его	Я	Л	Спр.	Дух	
1	1	1	4	4	3	2	16	27	4	10	8	5	5	2	1	5	9	9	8	6	3	1	
2	6	1	4	4	3	1	16	23	3	10	5	5	2	0	0	2	0	5	8	8	2	0	
3	6	1	4	4	3	1	16	22	2	10	6	4	7	0	0	3	12	3	6	5	5	2	
4	6	1	4	4	3	1	15	17	3	9	3	2	6	0	0	2	8	7	4	8	5	1	
5	1	1	4	4	3	1	16	11	4	3	2	2	3	5	1	1	5	9	5	5	5	2	
6	1	1	4	4	3	2	16	11	2	5	1	3	4	5	1	2	13	9	9	5	4	0	
7	6	1	4	4	3	1	16	17	4	7	3	3	6	1	0	2	9	9	6	6	5	1	
8	7	1	4	4	3	1	16	14	4	6	4	0	4	1	0	1	10	2	5	7	6	0	
9	1	1	4	4	3	1	16	29	5	10	5	9	6	5	1	4	10	4	3	5	8	2	
10	1	1	4	4	3	1	16	27	6	9	6	6	4	3	1	4	14	8	6	4	8	0	
11	7	1	4	4	3	1	16	19	6	9	4	0	4	4	1	1	11	2	6	8	6	1	
12	1	1	4	4	3	2	16	18	4	6	4	4	2	1	2	4	-1	2	3	3	8	4	
13	1	1	4	4	3	2	16	27	4	7	7	9	3	5	1	2	6	9	7	5	4	2	
14	6	1	4	4	3	2	16	5	2	3	0	0	4	0	0	1	9	7	5	5	7	1	
15	1	1	4	4	3	2	16	31	8	9	5	9	7	6	1	4	13	4	6	6	6	0	
16	1	1	4	4	3	1	16	26	6	9	6	5	7	7	4	3	12	6	4	5	4	5	
17	7	1	4	4	3	1	16	32	5	9	8	10	4	2	1	3	11	2	6	3	9	0	
18	6	1	4	4	3	2	16	16	2	7	4	3	3	0	0	2	12	9	7	3	7	1	
19	3	1	4	2	3	1	16	19	6	8	3	2	5	5	1	3	12	8	7	2	7	2	
20	6	1	4	4	3	1	16	24	6	10	4	4	7	0	0	0	13	5	5	5	7	1	
21	1	1	4	4	3	1	16	24	6	6	5	7	5	6	1	2	11	7	6	6	4	2	
22	1	1	4	4	3	1	16	24	5	7	5	7	3	1	1	3	8	4	5	7	5	1	
23	7	1	4	4	3	1	16	21	5	10	4	2	7	2	1	3	11	8	6	5	6	1	
24	1	1	4	2	3	2	17	24	6	10	6	2	5	2	1	8	7	6	6	6	6	0	
25	1	1	4	4	3	2	16	32	10	10	7	5	7	6	3	8	13	6	4	7	4	3	
26	1	1	4	4	3	1	16	31	9	9	6	7	7	5	2	5	16	5	3	7	5	3	
27	1	1	1	4	3	1	16	4	2	0	0	2	2	2	1	1	10	5	8	4	5	1	
28	1	1	1	4	3	1	16	26	6	8	7	5	5	5	1	4	14	7	6	8	4	0	
29	1	1	1	4	3	1	16	14	4	4	3	3	2	2	1	4	7	2	7	8	3	0	
30	7	1	1	4	3	1	16	20	5	9	4	2	7	1	0	1	10	7	4	8	4	2	
31	6	1	1	4	3	2	16	22	6	9	4	3	7	1	0	3	15	5	4	8	4	2	
32	1	1	1	4	3	1	16	22	6	7	5	7	5	6	3	3	10	7	4	7	4	3	
33	1	1	1	4	3	1	16	16	8	6	2	0	6	5	1	2	6	5	6	7	5	0	
34	1	1	1	4	3	1	16	16	4	6	3	3	4	1	0	3	7	9	6	7	4	1	
35	6	1	1	4	3	1	16	8	2	4	2	0	3	0	0	0	13	6	7	4	6	1	
36	1	1	1	4	3	2	16	16	3	4	5	4	3	1	0	5	10	4	7	4	7	0	
37	1	1	1	4	3	1	16	8	2	4	2	0	3	5	1	2	12	6	8	5	5	0	
38	1	1	1	4	3	1	16	6	1	3	2	0	4	2	2	0	5	7	7	3	4	3	
39	6	1	1	4	3	2	16	9	0	1	6	2	1	0	0	0	7	7	6	3	7	2	
40	7	1	1	4	3	2	16	29	5	9	8	7	3	1	0	2	5	6	5	4	6	1	
41	6	1	1	4	3	1	16	19	5	6	4	4	1	0	0	3	12	9	6	6	5	1	
42	7	1	1	4	3	1	15	13	3	4	4	2	4	1	0	1	7	2	7	6	4	1	
43	7	1	1	4	3	1	16	22	6	6	4	6	3	5	1	3	12	0	5	5	6	2	
44	6	1	1	4	3	2	16	8	2	2	1	3	3	0	0	0	-9	2	6	2	9	1	
45	7	1	1	4	3	1	16	23	7	8	4	4	3	6	1	4	1	3	5	4	8	1	
46	1	1	1	4	3	1	16	9	1	4	0	4	1	5	1	1	2	10	8	3	5	2	
47	7	1	1	4	3	2	16	21	5	3	8	5	5	1	0	2	-5	9	8	7	4	0	
48	1	1	1	4	3	1	16	5	1	4	0	0	1	1	0	0	9	4	8	6	3	1	
49	1	1	1	4	3	1	16	27	7	6	6	8	3	6	1	5	13	7	5	6	6	1	
50	1	1	1	4	3	1	16	23	6	8	5	4	3	5	1	7	13	9	5	7	6	0	
...																							
1735	1	1	12	16	3	1	23	19	8	6	4	1	1	2	1	6	13	5	7	7	4	0	

Гармонійність характеру															
№	Загальна гармонійність	Підструктури характеру						Загальні критерії гармонійності							
		Дух-мор.	Інтел-креат.	Воль-овий	Емоц-почут.	Мор-комунік.	Психо-сомат.	Не-пов-нота	Ціліс-ність	Жорст-кість	М'я-кість	Безхар-актерність	Сила х-ру	Неврівн-ність	Урівн-сть
№	З. Гарм.	Г.М	Г.І.	Г.В.	Г.Ем	Г.К.	Гп/с	Н/П	Ціл.	Ж.	М.	Б/х	Сила	Н/у	Ур
1	0,65	0,7	0,8	0,7	0,5	0,5	0,8	6	5,4	6,2	5	5,7	4,5	7	4,6
2	0,56	0,4	1,1	0,5	1,4	0,2	0,5	8	3,8	6,8	2,7	6	3,9	6,8	3,2
3	0,8	0,8	1,7	0,7	0,9	0,4	0,6	4,5	6,4	7	7,5	5,2	6,1	8,8	5,2
4	0,56	0,4	1,4	0,4	1,1	0,2	0,3	6	3,4	4,3	2,5	4,2	4,3	6,2	4,2
5	0,59	0,6	1	0,5	0,7	0,3	0,8	8	6	7,8	4	6,5	5,4	9	5,4
6	0,73	0,6	0,8	0,7	0,8	0,6	1	1	4,8	5,3	5,5	3	3,5	4	3,4
7	0,86	1	0,9	0,5	0,7	1,4	0,8	5	5,1	4,7	7,2	5,5	4,3	7	4
8	0,86	0,7	0,8	1,4	8	1,1	0,6	2	5	4,7	4	5,2	4,9	5,2	5
9	1,02	1,3	0,7	0,9	0,8	1,2	1,2	7	6	4,8	7,5	4,7	5,9	6,4	5,6
10	0,91	1,1	1,2	0,9	0,4	1	0,8	8	6,4	5,7	7,2	6,2	5,4	6,8	5,4
11	0,9	1,1	1,1	0,7	0,9	0,8	0,6	5	7,1	5,8	6,2	6,5	6,3	8	5,8
12	1,12	1	2	0,8	0,8	1,5	1	6	5,8	4	4,5	3,7	4,9	5,2	5
13	0,89	1,1	0,7	0,8	0,6	1,4	0,7	9	5,3	4,7	6,5	7,5	4,9	7,6	5
14	0,95	1,1	1,2	0,7	14	0,5	0,4	3	4,7	6	4,7	2,7	4,9	5	3,6
15	1,1	1,1	1,3	0,7	4	0,7	1,5	4,5	6,3	5,8	5,7	3,7	5,9	5,8	5,6
16	0,88	0,8	0,9	0,7	1,5	0,5	3,5	8	5,3	6,8	4,5	5,2	5,7	6,6	5,2
17	1,2	1,1	1,5	1,3	1,8	0,5	2	4	6,6	7,5	3,5	4,5	6,9	5,6	7,2
18	1	0,7	1,3	1,1	2,3	0,8	0,7	8,5	6,3	6,3	3,5	5,2	6,1	5,4	6,2
19	1,4	0,6	6	1,3	11	0,2	4	4	4,6	6,2	1,7	2,5	5,8	3,8	6,6
20	1,44	1,4	2,3	1,1	1,4	1,3	2	2	7,1	5,7	6,7	3	6	4,8	6,4
21	1,2	1,1	2,1	0,9	1,3	1,1	1,2	4,5	7,8	6,5	6,2	5,7	6,5	6	7
22	1,56	1,5	2,7	0,7	5,7	0,9	10	3	6,6	6,5	6,5	3,7	6,7	5,6	7
23	1,2	0,9	1,5	0,9	2,5	1,1	2	1	5,7	6	4,2	3,5	5,5	4	5,4
24	2,1	1,1	4,8	2,7	27	0,9	9	0	7,6	7,7	5,2	2	8	2	9,2
25	3,5	3,4	2,8	5	9	1,7	8	2	8,4	5,5	9	0,7	8,2	1	8,6
26	3,5	2,5	4,7	3,7	4,3	2,5	8	1	8,7	5,5	7,7	2,5	9	2	8,8
27	0,50	0,4	1	0,2	0,8	0,4	1	5	2,8	6,2	3,5	7,3	3,9	8,8	2,4
28	1,10	2,1	0,9	0,4	1,2	1,5	0,8	4	5,6	2,3	8,2	6	4,4	6	4
29	1,00	1	2,9	0,6	1,2	0,9	1	6	5,6	4,7	6,2	4	5,9	6,2	4,8
30	1,20	1,5	1,3	0,6	1,5	1,3	2	8	6,4	6	6,2	4,5	6,1	6,2	5,6
31	1,35	1,9	1,1	0,5	2,3	1,8	1,75	6	6,7	4,2	6	4,5	6	5,4	5,2
32	0,80	1,1	1,1	0,4	1,2	0,9	0,2	10	6	6,3	8	5,8	4,2	8,8	3,6
33	1,77	1,5	2,1	1,3	5,8	1	3,5	4	7,1	7	5,8	4,3	7,1	4,4	7,8
34	0,94	0,7	0,9	0,6	3,2	0,9	4	7	5,1	7	5,8	5,8	5	5,4	5,2
35	0,80	0,7	0,6	0,6	1,4	0,8	1	4	4,6	5,5	4	6	4,7	5,8	4,2
36	0,94	0,7	0,9	1,1	1	1,6	0,4	3	6	5,1	4,5	6,5	5,6	5,6	4,8
37	0,95	0,6	1,2	1,2	1,4	0,7	1	5,5	5	5	4,8	5,8	5,8	5,6	6
38	0,70	0,7	1,4	0,4	1,2	0,2	1,3	8	5	5,8	3	5,3	4,8	5,6	3,6
39	0,50	0,3	0,5	0,7	0,7	0,5	0,6	9	4,4	7	2,5	7,5	4,1	7,8	4,6
40	0,93	0,8	1,4	0,8	1,1	0,7	1,1	9	6,4	8	5,2	7,8	7	8,4	7,6
41	0,72	0,8	1	0,6	0,9	0,7	0,4	6	3,6	4,3	3,5	4,3	3,6	6	3,2
42	0,70	0,5	1	0,4	2,9	0,6	1	8	4,1	5,7	4,8	6,8	4,7	8	4,4
43	1,20	1	1,1	1,3	1,4	1,4	1,5	8	8,1	6,7	7	5,3	7,2	5,6	7,6
44	0,57	0,4	1,5	0,4	0,6	0,4	1	7,5	4,3	6,7	1,5	5,8	4,3	7,8	3,2
45	0,84	1,2	0,6	0,4	0,8	1,2	0,9	8,5	7,1	5,3	9	7,5	6	8,2	4,4
46	0,43	0,4	0,7	0,2	1	0,3	0,3	10	3,1	5,5	2,5	7,5	3,3	8,8	2,2
47	0,87	0,5	1,7	0,6	1,4	0,8	1,2	6	3,9	4,3	3,5	5,5	3,6	5	3,8
48	0,60	0,5	1,1	0,4	1,1	0,3	0,8	4	4,4	4,3	1,8	7,3	4,6	7	3,8
49	1,20	1,6	1,1	1	1,2	1,2	0,5	5,5	5,9	4,8	7,5	5,3	5,7	6,2	5
50	0,80	1,1	0,9	0,6	0,9	0,4	2,5	7,5	6	6,9	5	6,3	5,6	7,2	5
...															
1735	1,04	1,2	0,7	0,8	1,1	1,4	0,7	7,5	6,9	5,8	9	7,8	6,4	7,6	6,2

Продовження табл. 1.1.

Риси характеру																											
Духовно-моральні										Інтелектуально-креативні						Вольові						Емоційно-почуттєві					
Конструктивні					Деструктивні					Конструктивні			Деструктивні			Конструктивні			Деструктивні			Конструктивні		Деструктивні			
№	Со	Ал.	Від.	Ч.	Ег.	Кор.	Екс.	Лиц.	Пр.	Кр.	Тол.	Кон	Риг	Пед	С/К	Тер.	Орг	Зб.	Імп	Слаб	Ем.ст	Внев.	Опт	Лаб	Тр.	Пес.	
1	7	3	7	3	10	8	4	7	6	5	1	3	8	3	7	5	4	10	5	8	4	2	5	8	7	7	
2	2	4	5	3	9	7	8	7	7	7	2	3	7	4	3	2	5	8	5	5	2	4	8	8	0	2	
3	5	4	8	7	9	8	5	6	10	10	4	1	8	5	6	5	6	10	9	6	3	4	6	9	1	4	
4	3	3	3	3	8	7	6	8	6	7	1	0	6	4	1	2	6	8	8	5	2	6	6	6	6	1	
5	6	4	8	2	8	6	7	10	7	6	5	2	9	7	4	1	8	10	10	8	7	5	2	9	7	5	
6	9	3	5	1	8	7	7	7	7	3	3	1	8	8	1	1	7	6	4	2	4	2	2	4	2	4	
7	6	5	7	6	5	10	2	8	5	6	4	2	9	6	1	2	5	4	5	8	6	1	7	10	8	3	
8	3	6	6	3	5	7	5	8	7	4	5	4	8	7	6	5	4	2	5	4	6	3	4	8	4	5	
9	8	7	9	6	6	5	3	9	6	6	1	0	10	8	4	9	3	8	3	7	6	4	6	9	5	5	
10	8	7	8	5	6	4	7	8	7	8	6	4	9	4	4	3	7	5	6	5	6	2	3	9	6	9	
11	8	6	8	6	6	7	7	6	7	6	4	4	6	6	6	4	8	9	9	6	7	7	6	9	6	7	
12	7	4	9	2	4	6	4	8	5	7	6	1	5	3	6	4	5	5	8	6	7	3	1	4	4	6	
13	9	5	7	5	3	6	6	8	3	5	7	8	8	5	5	6	5	7	6	7	3	4	6	9	6	6	
14	3	8	8	5	9	4	4	5	7	1	4	1	5	4	3	6	5	10	4	6	2	6	6	0	0	0	
15	6	4	7	6	7	4	2	7	7	8	4	3	7	5	4	4	8	6	9	8	6	5	5	2	1	1	
16	6	5	7	6	8	5	5	10	6	5	2	2	9	4	4	6	6	10	7	5	3	6	10	9	2	2	
17	5	5	5	6	4	2	3	10	9	5	5	2	5	6	9	7	7	6	5	6	5	6	9	7	2	2	
18	2	1	8	8	7	6	5	10	5	5	6	6	4	2	8	5	5	3	7	6	8	3	5	4	0	3	
19	1	3	4	3	4	3	4	8	5	8	5	0	0	3	6	6	8	5	6	4	5	7	10	2	0	0	
20	5	8	8	5	6	4	2	6	8	4	6	0	6	2	6	4	8	8	4	4	10	1	0	6	4	4	
21	9	8	8	6	8	6	6	7	7	5	5	2	2	4	8	4	7	6	4	10	10	3	7	5	3	7	
22	5	7	8	7	7	3	2	6	5	7	7	2	3	2	6	4	7	6	10	8	8	5	10	3	1	0	
23	3	5	6	6	9	6	4	2	7	9	5	1	10	3	7	2	6	3	5	8	7	6	6	1	3	2	
24	5	7	6	4	4	0	5	10	8	10	6	1	0	4	10	7	10	6	2	2	10	8	9	0	0	0	
25	8	9	10	7	3	1	1	5	7	10	8	2	1	6	7	8	10	1	4	0	10	7	10	0	2	1	
26	5	8	10	9	5	2	1	5	10	10	8	2	1	3	9	9	8	0	3	4	10	8	8	3	3	0	
27	2	4	5	3	9	8	9	10	8	6	1	0	8	7	2	1	3	10	8	10	0	7	5	10	2	4	
28	9	7	7	6	2	3	4	5	5	8	2	7	6	3	2	3	2	5	6	7	8	2	4	6	5	1	
29	4	7	7	6	7	1	6	8	10	6	7	0	3	5	2	6	5	5	10	7	5	6	6	3	5	6	
30	5	7	9	7	6	4	2	7	4	6	2	1	7	1	8	0	5	5	7	10	7	7	6	5	3	5	
31	5	7	9	7	4	3	3	5	7	3	2	2	6	3	6	0	4	4	3	10	9	5	4	3	3	2	
32	9	9	6	6	8	3	6	10	5	5	5	2	7	5	7	0	4	10	9	10	5	3	6	5	3	4	
33	9	6	8	2	5	3	1	8	5	8	10	5	6	0	10	6	6	6	3	8	10	10	9	3	2	0	
34	7	2	5	6	9	4	6	10	4	5	4	5	7	3	5	4	4	5	8	10	5	4	7	2	0	3	
35	1	4	8	5	5	6	6	10	4	3	2	5	6	4	6	1	4	4	6	7	4	4	10	6	3	4	
36	4	3	5	7	9	7	7	6	7	7	5	6	7	8	7	3	7	4	6	6	5	7	6	7	6	5	
37	2	5	5	4	4	6	7	10	8	9	3	4	8	4	2	8	8	6	4	5	6	5	6	7	5	0	
38	3	3	9	5	8	4	5	10	6	5	0	3	4	1	3	1	3	5	6	6	6	5	8	7	4	5	
49	3	2	6	0	8	8	10	10	5	3	2	4	10	4	6	2	8	10	6	8	3	3	7	8	6	5	
40	5	5	7	4	6	5	8	8	7	6	8	5	6	4	7	8	8	9	8	10	7	7	4	8	4	4	
41	4	3	6	4	6	3	6	7	3	1	4	2	5	1	2	5	3	7	6	5	3	3	6	4	5	4	
42	2	5	6	2	7	9	6	9	4	6	4	6	6	2	5	1	4	9	8	9	6	8	9	8	0	0	
43	8	5	8	8	8	5	7	8	7	3	7	3	8	5	8	6	9	8	5	5	9	4	8	6	6	3	
44	3	1	5	5	9	10	6	9	7	9	2	0	8	4	4	1	4	9	8	8	2	6	1	9	0	7	
45	10	8	10	8	6	5	10	10	8	4	4	6	10	10	2	2	6	10	10	4	6	6	6	10	8	5	
46	2	4	3	3	8	7	8	10	7	2	0	2	8	3	2	1	2	10	4	10	3	6	7	10	3	3	
47	4	3	4	2	4	6	6	8	4	4	4	4	2	1	4	0	4	6	2	6	5	3	6	6	2	2	
48	0	4	4	6	5	9	6	8	10	6	5	6	8	6	2	3	3	6	6	10	6	2	5	7	2	3	
49	6	7	6	9	6	1	4	6	5	7	3	3	6	5	5	7	5	7	4	6	5	6	6	8	2	4	
50	7	4	8	7	5	4	4	10	4	6	2	3	6	4	5	4	8	9	7	10	3	6	8	8	10	1	
...																											
1735	7	9	10	7	6	4	7	10	4	5	6	9	3	8	8	6	4	7	9	7	8	6	8	8	7	5	

Продовження табл. 1.1.

№	Риси характеру								Психосоматичні показники особистого благополуччя			
	Морально-комунікативні						Психосоматичні		Самопочуття	Активність	Настрій	Щасливість
	Конструктивні			Деструктивні			Констр.	Дестр.				
1	4	6	2	5	8	9	3	4	5	-3	0	4
2	1	4	0	10	10	10	4	8	4	2	12	6
3	2	7	2	8	7	10	6	10	9	-2	10	1
4	0	4	0	6	4	9	1	4	5	4	10	5
5	5	1	2	10	10	10	7	8	9	1	-1	3
6	6	4	2	8	4	7	4	4	5	7	5	4
7	9	9	7	4	7	7	6	8	-4	1	16	6
8	4	3	5	3	6	2	4	7	4	1	1	6
9	5	10	6	5	5	7	6	5	-4	-3	5	5
10	5	9	4	6	4	8	7	9	9	3	0	1
11	6	5	5	5	6	8	4	7	6	3	6	5
12	5	4	9	3	5	3	3	3	-2	-4	-1	4
13	6	6	8	4	5	5	6	9	10	-2	0	1
14	5	3	3	7	10	6	2	5	13	9	11	4
15	5	8	1	4	6	9	6	4	12	5	10	5
16	1	6	6	10	6	8	7	2	8	2	7	6
17	2	2	5	9	8	2	8	4	13	12	14	3
18	9	2	6	7	6	8	5	7	3	-8	-3	4
19	2	1	0	4	7	7	8	2	13	13	16	3
20	4	10	4	4	6	4	4	2	7	9	13	7
21	4	4	7	5	5	4	6	5	7	2	8	2
22	6	8	3	4	5	9	10	1	13	9	16	7
23	6	5	5	2	6	6	6	3	5	6	7	4
24	3	6	1	6	7	8	9	0	16	13	16	7
25	10	9	5	0	5	9	8	0	14	13	16	7
26	10	8	5	0	3	6	8	0	10	12	15	5
27	2	6	2	9	8	10	6	6	6	5	11	3
28	7	10	3	1	2	10	5	6	3	4	14	6
29	4	10	5	6	7	9	6	6	11	11	3	4
30	7	6	5	5	4	5	8	4	9	0	10	6
31	5	7	6	3	1	6	7	4	9	2	11	5
32	5	9	6	8	9	4	2	10	-5	-3	10	6
33	7	1	10	5	9	4	7	2	14	2	14	7
34	7	7	4	7	9	4	8	2	8	3	14	5
35	5	6	5	4	8	8	6	6	12	10	16	6
36	6	5	7	1	5	5	2	5	7	3	-4	5
37	7	5	2	7	3	10	6	6	13	8	16	5
38	2	4	0	9	7	9	5	4	11	4	12	6
49	3	2	8	6	10	8	4	7	-4	-11	-3	5
40	5	6	6	10	9	6	8	7	9	3	4	5
41	3	4	4	5	7	4	3	8	9	6	12	4
42	4	4	2	4	8	6	6	6	13	5	14	5
43	9	6	8	2	7	8	6	4	9	5	5	4
44	0	2	7	9	9	2	5	5	-3	-5	-8	3
45	8	10	8	7	5	10	6	7	-1	-1	2	4
46	2	2	4	10	8	8	3	10	5	-5	14	4
47	4	3	2	4	4	3	6	5	7	-3	0	3
48	2	1	2	6	5	8	5	6	11	4	12	5
49	7	10	7	4	6	10	3	6	7	7	12	6
50	2	7	2	10	8	9	5	2	10	11	14	6
...												
1735	10	10	9	4	8	8	5	7	5	7	10	5

ДОДАТОК А.2.

Вимір надійності авторських методик.

2.1. Вимір надійності методики «Структура і зміст характеру» методом «Тест – ре-тест».

Таблиця 2.1.

Коефіцієнти кореляції Пірсона між результатами першого і повторного тестування.

Змінні	Со.1/2	Ал.1/2	Від.1/2	Ч.1/2	Ег.1/2	Кор.1/2	Екс.1/2	Лиц.1/2	Пр.1/2	Кр.1/2	Гол.1/2	Кон.1/2	Риг. 1/2	Пед.1/2	С/К 1/2	Гер.1/2	Орг.1/2
Коеф. кореляц. Пірсона	0,65	0,60	0,66	0,69	0,57	0,65	0,59	0,69	0,59	0,58	0,66	0,55	0,56	0,58	0,69	0,66	0,78
Знч. (2-сторон)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
N	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75

Продовження табл. 2.1.

Змінні	б. 1/2	мп.1/2	лаб.1/2	мст.1/2	п.1/2	пт.1/2	аб.1/2	р.1/2	ес.1/2	р.1/2	мп.1/2	кр.1/2	г.1/2	нд.1/2	ар.1/2	т/ст 1/2	евр.1/2
Коеф. кореляції Пірсона	0,66	0,64	0,57	0,69	0,70	0,59	0,71	0,67	0,62	0,64	0,62	0,54	0,57	0,55	0,63	0,60	0,61
Знч. (2-сторон)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
N	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75

** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.).

2.2. Вимір надійності методик «Структура і зміст характеру» та «Особистісна спрямованість» методом експертних оцінок.

Таблиця 2.2.

Коефіцієнти кореляції Пірсона між емпіричними результатами за методиками та середньою експертною оцінкою гармонійності характеру та особистісної спрямованості

Змінні	Загальна гармонійність характеру	Моральна гармонійність характеру	Інтелектуальна гармонійність	Вольова гармонійність характеру	Емоційно-почуттєва гармонійність	Комунікативна гармонійність	Психосоматична гармонійність	Егоїстична спрямованість	Соціальна спрямованість	Ділова спрямованість	Духовна спрямованість
Коеф. кореляції Пірсона	0,56	0,64	0,56	0,65	0,59	0,53	0,61	0,56	0,57	0,52	0,49
Знч. (2-сторон)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
N	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75

** Кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.).

Таблиця 2.3

Загальна дисперсія показників рис у 7-ох незалежних вибірках досліджуваних
n = 200

Показники		Сумма квадратів	Середній квадрат	F	Знч.
1	2	3	4	5	6
Совісність	Між групами	464,79	35,75	7,02	0,000
	Внутри груп	8485,80	5,09		
	Усього	8950,58			
Альтруїзм	Між групами	306,22	23,56	5,96	0,000
	Внутри груп	6591,53	3,95		
	Усього	6897,74			
Відповідальність	Між групами	179,95	13,84	3,37	0,000
	Внутри груп	6851,74	4,11		
	Усього	7031,69			
Чесність	Між групами	435,73	33,52	7,10	0,000
	Внутри груп	7864,52	4,72		
	Усього	8300,25			
Егоцентризм	Між групами	343,17	26,40	4,76	0,000
	Внутри груп	9247,95	5,55		
	Усього	9591,12			
Корисливість	Між групами	279,29	21,48	4,45	0,000
	Внутри груп	8052,12	4,83		
	Усього	8331,41			
Безвідповідальність (екстернальність)	Між групами	583,81	44,91	7,60	0,000
	Внутри груп	9845,91	5,91		
	Усього	10429,73			
Лицемірство	Між групами	208,55	16,04	3,64	0,000
	Внутри груп	7341,69	4,41		
	Усього	7550,24			
Принциповість	Між групами	201,01	15,46	3,57	0,000
	Внутри груп	7228,77	4,34		
	Усього	7429,78			
Креативність	Між групами	283,80	21,83	3,67	0,000
	Внутри груп	9906,69	5,94		
	Усього	10190,49			
Толерантність	Між групами	200,16	15,40	2,97	0,000
	Внутри груп	8636,72	5,18		
	Усього	8836,88			
Конформність	Між групами	744,09	57,24	9,74	0,000
	Внутри груп	9799,07	5,88		
	Усього	10543,16			
Ригідність	Між групами	160,93	12,38	1,84	0,033
	Внутри груп	11230,64	6,74		
	Усього	11391,57			
Педантизм	Між групами	357,95	27,53	4,90	0,000
	Внутри груп	9362,19	5,62		
	Усього	9720,14			
Самоконтроль	Між групами	464,79	35,75	7,02	0,000
	Внутри груп	8485,80	5,09		
	Усього	8950,58			
Терплячість	Між групами	306,22	23,56	5,96	0,000
	Внутри груп	6591,53	3,95		
	Усього	6897,74			

Продовження таблиці 2.3

1	2	3	4	5	6
Організованість	Між групами	318,47	24,50	3,61	0,000
	Внутри груп	11315,44	6,79		
	Усього	11633,91			
Збудливість	Між групами	543,42	41,80	7,19	0,000
	Внутри груп	9695,63	5,82		
	Усього	10239,05			
Імпульсивність	Між групами	235,25	18,10	2,66	0,001
	Внутри груп	11355,82	6,81		
	Усього	11591,07			
Слабовілля	Між групами	529,29	40,71	4,57	0,000
	Внутри груп	14861,83	8,92		
	Усього	15391,12			
Емоційна стійкість	Між групами	144,35	11,10	2,07	0,014
	Внутри груп	8962,66	5,38		
	Усього	9107,01			
Впевненість	Між групами	258,60	19,89	2,76	0,001
	Внутри груп	12013,38	7,21		
	Усього	12271,99			
Оптимізм	Між групами	196,51	15,12	2,35	0,004
	Внутри груп	10719,71	6,43		
	Усього	10916,22			
Лабільність	Між групами	287,64	22,13	3,61	0,000
	Внутри груп	10221,56	6,13		
	Усього	10509,20			
Тривожність	Між групами	200,29	15,41	2,60	0,001
	Внутри груп	9895,95	5,94		
	Усього	10096,24			
Песимізм	Між групами	562,20	43,25	5,02	0,000
	Внутри груп	14373,32	8,62		
	Усього	14935,52			
Доброзичливість	Між групами	381,03	29,31	4,82	0,000
	Внутри груп	10131,76	6,08		
	Усього	10512,79			
Емпатія	Між групами	371,92	28,61	4,14	0,000
	Внутри груп	11514,28	6,91		
	Усього	11886,20			
Скромність	Між групами	460,31	35,41	6,45	0,000
	Внутри груп	9149,76	5,49		
	Усього	9610,07			
Агресивність	Між групами	507,50	39,04	7,08	0,000
	Внутри груп	9187,25	5,51		
	Усього	9694,76			
Індивідуалізм	Між групами	287,68	22,13	3,27	0,000
	Внутри груп	11277,06	6,76		
	Усього	11564,73			
Марнославство	Між групами	479,14	36,86	4,05	0,000
	Внутри груп	15164,48	9,10		
	Усього	15643,61			
Стресостійкість	Між групами	241,53	18,58	3,98	0,000
	Внутри груп	7785,74	4,67		
	Усього	8027,27			
Невротичність	Між групами	351,73	27,06	3,87	0,000
	Внутри груп	11652,77	6,99		

ДОДАТОК А.3.

Фактори, що відбивають загальні критерії гармонійності характеру

(за результатами пілотажного дослідження)

Таблиця 3.1

Характерологічні фактори за методикою «Структура і зміст характеру»

n = 200

Змінні	Факторні навантаження								
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6	Фактор 7	Фактор 8	Фактор 9
Інтерпретація факторів	Загальна гармонійність	Моральна вихованість	Цілісність характеру	Сила характеру	Безхарактерність	Урівноваженість характеру	Неврівноваженість характеру	М'якість характеру	Жорсткість характеру
Со	0,30	0,63	0,50					0,51	
Ал.	0,50	0,50						0,52	
Від.	0,59	0,59	0,53	0,60		0,25	-0,23		
Ч.	0,49	0,65	0,51	0,58	-0,32				
Ег.	-0,54	-0,54							0,51
Кор.	-0,44	-0,51							
Екс.	-0,54	-0,54			0,56		0,54		
Лиц.	-0,37	-0,62	-0,34						
Пр.			0,52	0,56	-0,40				0,50
Кр.	0,46								
Тол.	0,48					0,23		0,50	
Кон.					0,52			0,48	
Риг.	-0,57								0,28
Пед.									
С/К	0,67		0,65	0,61		0,55	-0,61		0,55
Тер.	0,51	0,23		0,52		0,51	-0,51		
Орг.	0,46		0,55	0,55	-0,30		-0,56		0,50
Зб.	-0,63						0,63		
Імп	-0,48						0,52		
Слаб	-0,50				0,59		0,51		
Ем.ст	0,64		0,54	0,53		0,50	-0,62		
Вп.	0,42			0,30					
Опт	0,53			0,28					
Лаб	-0,59				0,50		0,63	0,31	
Тр.							0,38		
Пес.	-0,57						0,37		
Доб	0,47	0,41	0,40		0,31	0,25	-0,40	0,56	
Емп		0,23						0,59	
Скр									
Агр	-0,59	-0,45					0,38	-0,25	0,54
Інд					-0,29				0,51
Мар				0,30					
Ст/ст			0,43	0,60		0,58			0,50
Невр.	-0,67						0,65		

Продовження таблиці 1.1

n = 1735

	Змінні	Екс.	Лиц.	Пр.	Кр.	Тол.	Кон	Риг	Пед	С/К	Тер.	Орг	Зб.
Нормальні параметри	Середнє	3,837	6,714	6,388	6,459	5,608	3,586	5,857	5,414	5,177	5,012	5,901	5,143
	Стд. відхилення	2,498	2,137	2,108	2,464	2,300	2,499	2,613	2,410	2,631	2,472	2,622	3,052
Різниці екстремумів	Модуль	0,122	0,155	0,104	0,121	0,107	0,129	0,127	0,106	0,087	0,098	0,105	0,105
	Позитивні	0,122	0,090	0,084	0,075	0,087	0,129	0,072	0,103	0,084	0,098	0,084	0,101
	Негативні	-0,091	-0,155	-0,104	-0,121	-0,107	-0,076	-0,127	-0,106	-0,087	-0,094	-0,105	-0,105
Статистика Z Колмогорова-Смирнова		5,085	6,437	4,328	5,031	4,453	5,370	5,280	4,409	3,629	4,076	4,393	4,388
Асимпт. знч. (двухстороння)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Продовження таблиці 1.1

n = 1735

	Змінні	Імп	Слаб	Ем.ст	Впев.	Опт	Лаб	Тр.	Пес.	Доб.	Емп	Скр	Агр
Нормальні параметри	Середнє	5,645	6,140	6,513	4,995	6,468	6,187	4,435	3,518	6,938	7,159	5,584	4,547
	Стд. відхилення	2,335	2,702	2,553	2,508	2,447	2,992	2,507	2,666	2,397	2,394	2,639	3,057
Різниці екстремумів	Модуль	0,120	0,137	0,131	0,096	0,117	0,134	0,104	0,152	0,153	0,164	0,094	0,095
	Позитивні	0,091	0,078	0,086	0,081	0,075	0,101	0,104	0,152	0,100	0,118	0,082	0,095
	Негативні	-0,120	-0,137	-0,131	-0,096	-0,117	-0,134	-0,095	-0,093	-0,153	-0,164	-0,094	-0,068
Статистика Z Колмогорова-Смирнова		4,988	5,702	5,439	3,989	4,890	5,602	4,337	6,323	6,361	6,825	3,929	3,968
Асимпт. знч. (двухстороння)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Продовження таблиці 1.1

n = 1735

	Змінні	Інд	Мар	Ст/у	Невр.	С	А	Н	Щас.
Нормальні параметри	Середнє	5,407	6,278	5,101	4,770	7,782	4,205	8,572	4,259
	Стд. відхилення	2,184	2,716	2,515	2,863	6,117	5,247	6,088	1,787
Різниці екстремумів	Модуль	0,104	0,133	0,117	0,102	0,102	0,048	0,111	0,135
	Позитивні	0,096	0,085	0,086	0,102	0,089	0,042	0,111	0,116
	Негативні	-0,104	-0,133	-0,117	-0,101	-0,102	-0,048	-0,101	-0,135
Статистика Z Колмогорова-Смирнова		4,313	5,530	4,878	4,265	4,266	1,999	4,633	5,643
Асимпт. знч. (двухстороння)		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000

Додаток Б.2.

Однорідні послідовності характерологічних якостей за критерієм Ст'юдента

Таблиця 2.1.

Таблиця однорідних вибірок за критерієм статі (1 - дівчата (n=1236), 2 - юнаки (n=499)).

n = 1735

Показник	Стать	Середнє	Різн. сер.	Стд. відхилення	Стд. похибка средн.	t-критерій рівності середніх	Знч. (2-сторон)
1	2	3	4	5	6	7	8
Д.п	1	25,48	1,99	7,11	0,20	5,14	0,000
	2	23,49	1,99	7,70	0,34	4,97	0,000
Дец.	1	6,15	0,55	2,39	0,07	4,35	0,000
	2	5,60	0,55	2,42	0,11	4,32	0,000
Реф.	1	7,66	0,62	2,06	0,06	5,49	0,000
	2	7,03	0,62	2,34	0,10	5,21	0,000
Тра.	1	5,95	0,41	2,38	0,07	3,24	0,001
	2	5,54	0,41	2,50	0,11	3,17	0,002
Єд.	1	5,75	0,46	2,47	0,07	3,41	0,001
	2	5,30	0,46	2,63	0,12	3,32	0,001
Мог.	1	4,96	0,54	1,79	0,05	5,52	0,000
	2	4,42	0,54	1,93	0,09	5,35	0,000
Рел.	1	4,20	0,82	2,36	0,07	6,35	0,000
	2	3,38	0,82	2,57	0,12	6,13	0,000
Дос.	1	1,69	0,28	1,46	0,04	3,57	0,000
	2	1,42	0,28	1,48	0,07	3,54	0,000
Паг.	1	3,94	-0,21	2,10	0,06	-1,86	0,063
	2	4,15	-0,21	2,21	0,10	-1,82	0,069
Щас.	1	4,26	0,00	1,77	0,05	-0,02	0,985
	2	4,26	0,00	1,82	0,08	-0,02	0,985
Его	1	5,63	0,17	2,49	0,07	1,27	0,205
	2	5,46	0,17	2,62	0,12	1,24	0,216
Я	1	4,70	-0,04	1,76	0,05	-0,47	0,641
	2	4,75	-0,04	1,80	0,08	-0,46	0,645
Л	1	5,49	0,22	1,55	0,04	2,70	0,007
	2	5,27	0,22	1,63	0,07	2,64	0,008
СП.	1	5,36	-0,43	1,46	0,04	-5,49	0,000
	2	5,78	-0,43	1,47	0,07	-5,47	0,000
Бог	1	2,45	0,28	2,17	0,06	2,43	0,015
	2	2,17	0,28	2,16	0,10	2,43	0,015
З.Г.	1	1,31	-0,08	0,65	0,02	-2,19	0,029
	2	1,39	-0,08	0,66	0,03	-2,18	0,030
Г.М	1	1,71	0,24	1,63	0,05	2,99	0,003
	2	1,47	0,24	1,21	0,05	3,39	0,001
Г.І.	1	1,54	-0,04	1,37	0,04	-0,54	0,589
	2	1,58	-0,04	1,36	0,06	-0,54	0,588
Г.В.	1	1,25	-0,12	1,46	0,04	-1,59	0,112
	2	1,36	-0,12	1,12	0,05	-1,78	0,076
Г.Ем	1	1,81	-1,27	2,45	0,07	-7,69	0,000
	2	3,08	-1,27	4,35	0,19	-6,14	0,000
Г.К.	1	1,57	0,18	1,23	0,03	2,93	0,003
	2	1,38	0,18	1,08	0,05	3,11	0,002
Гп/ф	1	1,66	-0,70	1,94	0,06	-6,48	0,000
	2	2,36	-0,70	2,29	0,10	-6,05	0,000
Суп.	1	5,99	0,26	2,80	0,08	1,74	0,083
	2	5,73	0,26	2,73	0,12	1,75	0,080
Ціл.	1	6,27	-0,11	1,40	0,04	-1,47	0,142
	2	6,37	-0,11	1,24	0,06	-1,54	0,123
Ж.	1	5,04	-0,60	1,27	0,04	-8,91	0,000
	2	5,64	-0,60	1,27	0,06	-8,91	0,000

Продовження таблиці 2.1

n = 1735

1	2	3	4	5	6	7	8
М.	1	6,91	0,61	2,09	0,06	5,75	0,000
	2	6,30	0,61	1,75	0,08	6,21	0,000
Б/х	1	5,09	0,35	2,39	0,07	2,97	0,003
	2	4,74	0,35	1,75	0,08	3,38	0,001
Сила	1	5,73	-0,42	1,38	0,04	-5,95	0,000
	2	6,16	-0,42	1,25	0,06	-6,20	0,000
Н/у	1	5,77	0,68	1,94	0,06	6,67	0,000
	2	5,09	0,68	1,88	0,08	6,76	0,000
Ур.	1	5,33	-0,73	1,71	0,05	-8,30	0,000
	2	6,06	-0,73	1,51	0,07	-8,76	0,000
Со	1	6,65	0,46	2,29	0,07	3,74	0,000
	2	6,19	0,46	2,37	0,11	3,69	0,000
Ал.	1	6,26	0,06	2,04	0,06	0,57	0,568
	2	6,20	0,06	2,07	0,09	0,57	0,571
Від.	1	7,41	0,22	2,03	0,06	1,99	0,047
	2	7,19	0,22	2,09	0,09	1,96	0,050
Ч.	1	6,44	0,51	2,19	0,06	4,35	0,000
	2	5,93	0,51	2,25	0,10	4,30	0,000
Ег.	1	5,06	-0,36	2,45	0,07	-2,82	0,005
	2	5,42	-0,36	2,32	0,10	-2,89	0,004
Кор.	1	4,15	-0,39	2,22	0,06	-3,31	0,001
	2	4,54	-0,39	2,30	0,10	-3,26	0,001
Екс.	1	3,65	-0,66	2,46	0,07	-4,99	0,000
	2	4,30	-0,66	2,53	0,11	-4,93	0,000
Лиц.	1	6,71	0,00	2,18	0,06	-0,02	0,987
	2	6,72	0,00	2,02	0,09	-0,02	0,987
Пр.	1	6,42	0,10	2,14	0,06	0,87	0,386
	2	6,32	0,10	2,02	0,09	0,89	0,375
Кр.	1	6,50	0,15	2,50	0,07	1,16	0,247
	2	6,35	0,15	2,38	0,11	1,18	0,237
Тол.	1	5,58	-0,09	2,31	0,07	-0,71	0,479
	2	5,67	-0,09	2,27	0,10	-0,71	0,475
Кон.	1	3,44	-0,52	2,49	0,07	-3,96	0,000
	2	3,96	-0,52	2,48	0,11	-3,97	0,000
Риг	1	6,10	0,84	2,58	0,07	6,10	0,000
	2	5,26	0,84	2,61	0,12	6,07	0,000
Пед	1	5,48	0,24	2,40	0,07	1,89	0,059
	2	5,24	0,24	2,42	0,11	1,88	0,060
С/К	1	4,82	-1,24	2,64	0,08	-9,09	0,000
	2	6,06	-1,24	2,38	0,11	-9,50	0,000
Тер.	1	4,83	-0,64	2,53	0,07	-4,92	0,000
	2	5,47	-0,64	2,25	0,10	-5,17	0,000
Орг	1	5,87	-0,10	2,67	0,08	-0,73	0,465
	2	5,97	-0,10	2,50	0,11	-0,75	0,452
Зб.	1	5,06	-0,30	3,07	0,09	-1,87	0,062
	2	5,36	-0,30	3,00	0,13	-1,89	0,059
Імп	1	5,78	0,47	2,34	0,07	3,81	0,000
	2	5,31	0,47	2,29	0,10	3,84	0,000
Слаб.	1	6,21	0,25	2,68	0,08	1,72	0,085
	2	5,96	0,25	2,76	0,12	1,70	0,089
Ем.ст	1	6,32	-0,69	2,58	0,07	-5,12	0,000
	2	7,00	-0,69	2,42	0,11	-5,27	0,000
Впев.	1	4,68	-1,09	2,49	0,07	-8,37	0,000
	2	5,77	-1,09	2,39	0,11	-8,52	0,000
Опт	1	6,52	0,18	2,47	0,07	1,36	0,174
	2	6,34	0,18	2,38	0,11	1,38	0,167

Продовження таблиці 2.1

n = 1735

1	2	3	4	5	6	7	8
Лаб.	1	6,77	2,04	2,81	0,08	13,53	0,000
	2	4,73	2,04	2,94	0,13	13,26	0,000
Тр.	1	4,77	1,17	2,51	0,07	8,98	0,000
	2	3,60	1,17	2,30	0,10	9,33	0,000
Пес.	1	3,52	0,02	2,68	0,08	0,13	0,896
	2	3,51	0,02	2,64	0,12	0,13	0,896
Доб	1	7,10	0,56	2,40	0,07	4,45	0,000
	2	6,54	0,56	2,34	0,10	4,51	0,000
Емп.	1	7,51	1,21	2,27	0,06	9,79	0,000
	2	6,30	1,21	2,47	0,11	9,46	0,000
Скр	1	5,51	-0,27	2,68	0,08	-1,95	0,052
	2	5,78	-0,27	2,52	0,11	-2,00	0,046
Аг.	1	4,47	-0,27	3,17	0,09	-1,68	0,093
	2	4,74	-0,27	2,76	0,12	-1,78	0,075
Інд	1	5,25	-0,53	2,16	0,06	-4,64	0,000
	2	5,79	-0,53	2,20	0,10	-4,60	0,000
Мар	1	6,40	0,42	2,70	0,08	2,95	0,003
	2	5,98	0,42	2,74	0,12	2,93	0,003
Ст/ст	1	4,80	-1,05	2,51	0,07	-8,04	0,000
	2	5,85	-1,05	2,37	0,11	-8,23	0,000
Невр.	1	5,03	0,90	2,89	0,08	5,99	0,000
	2	4,13	0,90	2,68	0,12	6,19	0,000
О	1	10,51	1,20	3,97	0,11	5,50	0,000
	2	9,31	1,20	4,47	0,20	5,23	0,000
С	1	7,74	-0,14	6,34	0,18	-0,42	0,671
	2	7,88	-0,14	5,53	0,25	-0,45	0,653
А	1	4,39	0,65	5,12	0,15	2,34	0,019
	2	3,74	0,65	5,52	0,25	2,27	0,024
Н	1	8,90	1,13	6,02	0,17	3,51	0,000
	2	7,77	1,13	6,19	0,28	3,47	0,001

Таблиця 2.1.

Таблиця однорідних вибірок за критерієм типу навчального закладу
(1 - світський заклад (n=1613), 2 - духовний заклад (n=122)).

n = 1735

Показник	Тип закладу	Середнє	Різн. сер.	Стд. відхилення	Стд. похибка средн.	t-критерій рівності середніх	Знч. (2-сторон)
1	2	3	4	5	6	7	8
Д.п	1	24,40	-7,25	7,22	0,18	-10,88	24,40
	2	31,66	-7,25	5,34	0,48	-14,06	31,66
Дец.	1	5,86	-1,88	2,39	0,06	-8,47	5,86
	2	7,74	-1,88	1,91	0,17	-10,27	7,74
Реф.	1	7,43	-0,75	2,18	0,05	-3,73	7,43
	2	8,18	-0,75	1,84	0,17	-4,30	8,18
Тра.	1	5,66	-2,45	2,38	0,06	-11,13	5,66
	2	8,11	-2,45	1,66	0,15	-15,17	8,11
Єд.	1	5,47	-2,14	2,50	0,06	-9,23	5,47
	2	7,61	-2,14	1,94	0,18	-11,49	7,61
Мог.	1	4,70	-1,49	1,85	0,05	-8,77	4,70
	2	6,19	-1,49	1,22	0,11	-12,45	6,19
Рел.	1	3,73	-3,37	2,37	0,06	-15,66	3,73
	2	7,10	-3,37	0,92	0,08	-33,02	7,10
Дос.	1	1,42	-2,92	1,30	0,03	-24,19	1,42
	2	4,34	-2,92	1,10	0,10	-27,99	4,34
Паг.	1	3,81	-2,64	2,03	0,05	-13,90	3,81
	2	6,45	-2,64	1,91	0,17	-14,64	6,45
Щас.	1	4,33	0,96	1,77	0,04	5,76	4,33
	2	3,37	0,96	1,72	0,16	5,91	3,37
Его	1	5,68	1,47	2,51	0,06	6,26	5,68
	2	4,21	1,47	2,30	0,21	6,76	4,21
Я	1	4,91	2,75	1,61	0,04	18,03	4,91
	2	2,16	2,75	1,80	0,16	16,40	2,16
Л	1	5,52	1,30	1,54	0,04	8,99	5,52
	2	4,22	1,30	1,52	0,14	9,07	4,22
СП.	1	5,52	0,58	1,47	0,04	4,24	5,52
	2	4,93	0,58	1,47	0,13	4,24	4,93
Бог	1	2,05	-4,59	1,80	0,04	-26,81	2,05
	2	6,64	-4,59	2,06	0,19	-23,95	6,64
З.Г.	1	1,30	-0,48	0,62	0,02	-7,97	1,30
	2	1,78	-0,48	0,93	0,08	-5,63	1,78
Г.М	1	1,51	-1,78	1,02	0,03	-13,01	1,51
	2	3,29	-1,78	4,05	0,37	-4,83	3,29
Г.І.	1	1,55	-0,01	1,40	0,03	-0,08	1,55
	2	1,56	-0,01	0,94	0,08	-0,11	1,56
Г.В.	1	1,25	-0,41	1,36	0,03	-3,19	1,25
	2	1,66	-0,41	1,47	0,13	-2,99	1,66
Г.Ем	1	2,15	-0,43	3,11	0,08	-1,44	2,15
	2	2,58	-0,43	3,85	0,35	-1,20	2,58
Г.К.	1	1,42	-1,39	1,00	0,02	-12,95	1,42
	2	2,81	-1,39	2,28	0,21	-6,65	2,81
Гп/ф	1	1,86	0,08	2,07	0,05	0,42	1,86
	2	1,78	0,08	2,08	0,19	0,42	1,78
Суп.	1	5,91	-0,12	2,78	0,07	-0,47	5,91
	2	6,03	-0,12	2,73	0,25	-0,47	6,03
Ціл.	1	6,27	-0,42	1,35	0,03	-3,28	6,27
	2	6,68	-0,42	1,34	0,12	-3,31	6,68
Ж.	1	5,28	1,00	1,26	0,03	8,40	5,28
	2	4,28	1,00	1,38	0,12	7,78	4,28

Продовження таблиці 2.1

n = 1735

1	2	3	4	5	6	7	8
М.	1	6,63	-1,38	2,02	0,05	-7,39	6,63
	2	8,01	-1,38	1,47	0,13	-9,69	8,01
Б/х	1	5,03	0,55	2,26	0,06	2,62	5,03
	2	4,48	0,55	1,70	0,15	3,34	4,48
Сила	1	5,86	0,02	1,36	0,03	0,19	5,86
	2	5,83	0,02	1,35	0,12	0,19	5,83
Н/у	1	5,63	0,77	1,93	0,05	4,22	5,63
	2	4,86	0,77	2,01	0,18	4,07	4,86
Ур.	1	5,55	0,06	1,68	0,04	0,36	5,55
	2	5,49	0,06	1,76	0,16	0,35	5,49
Со	1	6,40	-1,76	2,30	0,06	-8,23	6,40
	2	8,16	-1,76	1,92	0,17	-9,62	8,16
Ал.	1	6,12	-1,70	2,01	0,05	-9,03	6,12
	2	7,82	-1,70	1,89	0,17	-9,54	7,82
Від.	1	7,26	-1,19	2,04	0,05	-6,24	7,26
	2	8,45	-1,19	1,78	0,16	-7,01	8,45
Ч.	1	6,26	-0,51	2,23	0,06	-2,47	6,26
	2	6,77	-0,51	2,10	0,19	-2,60	6,77
Ег.	1	5,29	1,83	2,37	0,06	8,20	0,000
	2	3,47	1,83	2,35	0,21	8,26	0,000
Кор.	1	4,36	1,45	2,22	0,06	6,97	0,000
	2	2,91	1,45	2,14	0,19	7,19	0,000
Екс.	1	3,93	1,26	2,48	0,06	5,42	0,000
	2	2,66	1,26	2,40	0,22	5,59	0,000
Лиц.	1	6,79	1,04	2,11	0,05	5,23	0,000
	2	5,75	1,04	2,31	0,21	4,83	0,000
Пр.	1	6,41	0,27	2,09	0,05	1,35	0,177
	2	6,14	0,27	2,36	0,21	1,21	0,227
Кр.	1	6,45	-0,13	2,47	0,06	-0,57	0,566
	2	6,58	-0,13	2,44	0,22	-0,58	0,564
Тол.	1	5,53	-1,04	2,28	0,06	-4,84	0,000
	2	6,57	-1,04	2,38	0,22	-4,66	0,000
Кон.	1	3,59	0,00	2,51	0,06	-0,02	0,984
	2	3,59	0,00	2,41	0,22	-0,02	0,984
Риг	1	5,89	0,44	2,61	0,06	1,78	0,075
	2	5,45	0,44	2,65	0,24	1,75	0,082
Пед	1	5,38	-0,45	2,42	0,06	-2,01	0,045
	2	5,84	-0,45	2,30	0,21	-2,10	0,038
С/К	1	5,16	-0,23	2,62	0,07	-0,94	0,346
	2	5,39	-0,23	2,79	0,25	-0,89	0,374
Тер.	1	4,93	-1,10	2,46	0,06	-4,76	0,000
	2	6,03	-1,10	2,39	0,22	-4,87	0,000
Орг	1	5,94	0,62	2,61	0,07	2,51	0,012
	2	5,33	0,62	2,67	0,24	2,47	0,015
Зб.	1	5,28	1,98	3,01	0,08	7,00	0,000
	2	3,30	1,98	2,97	0,27	7,09	0,000
Імп	1	5,70	0,81	2,32	0,06	3,70	0,000
	2	4,89	0,81	2,46	0,22	3,52	0,001
Слаб.	1	6,15	0,15	2,71	0,07	0,59	0,553
	2	6,00	0,15	2,59	0,23	0,62	0,538
Ем.ст	1	6,49	-0,28	2,55	0,06	-1,15	0,249
	2	6,77	-0,28	2,63	0,24	-1,12	0,264
Впев.	1	5,07	1,05	2,49	0,06	4,50	0,000
	2	4,02	1,05	2,52	0,23	4,46	0,000
Опт	1	6,44	-0,46	2,45	0,06	-1,99	0,047
	2	6,89	-0,46	2,41	0,22	-2,01	0,046

Продовження таблиці 2.1

n = 1735

1	2	3	4	5	6	7	8
Лаб.	1	6,22	0,53	2,98	0,07	1,88	0,061
	2	5,70	0,53	3,06	0,28	1,84	0,068
Тр.	1	4,48	0,67	2,50	0,06	2,86	0,004
	2	3,81	0,67	2,47	0,22	2,89	0,005
Пес.	1	3,49	-0,39	2,64	0,07	-1,58	0,115
	2	3,89	-0,39	2,94	0,27	-1,44	0,152
Доб	1	6,84	-1,47	2,39	0,06	-6,60	0,000
	2	8,30	-1,47	2,09	0,19	-7,39	0,000
Емп.	1	7,09	-1,00	2,42	0,06	-4,48	0,000
	2	8,09	-1,00	1,87	0,17	-5,57	0,000
Скр	1	5,50	-1,21	2,61	0,06	-4,94	0,000
	2	6,71	-1,21	2,78	0,25	-4,67	0,000
Аг.	1	4,67	1,81	3,06	0,08	6,39	0,000
	2	2,86	1,81	2,45	0,22	7,73	0,000
Інд	1	5,47	0,93	2,17	0,05	4,57	0,000
	2	4,54	0,93	2,21	0,20	4,50	0,000
Мар	1	6,41	1,82	2,64	0,07	7,22	0,000
	2	4,59	1,82	3,10	0,28	6,29	0,000
Ст/ст	1	5,17	1,04	2,50	0,06	4,44	0,000
	2	4,13	1,04	2,51	0,23	4,43	0,000
Невр.	1	4,79	0,26	2,84	0,07	0,98	0,326
	2	4,52	0,26	3,13	0,28	0,90	0,367
О	1	10,20	0,47	4,16	0,10	1,21	0,227
	2	9,73	0,47	4,08	0,37	1,23	0,221
С	1	7,87	1,26	6,08	0,15	2,19	0,029
	2	6,61	1,26	6,48	0,59	2,07	0,040
А	1	4,26	0,81	5,21	0,13	1,65	0,100
	2	3,45	0,81	5,69	0,52	1,53	0,129
Н	1	8,64	0,99	6,08	0,15	1,74	0,082
	2	7,65	0,99	6,18	0,56	1,72	0,088

Таблиці однорідних вибірок за критерієм віросповідання студентів світських закладів (1 - православ'я, 2 - протестантизм, 3 - католицизм, 4 - мусульманство, 5 - східні вчення, 6 - атеїзм).

Таблиця 2.3

(Subset for alpha = .05)

n = 1735

Критерій:	Духовний потенціал			Критерій:	Рефлексія			Критерій:	Трансценденція			Критерій:	Релігійна потреба						
	Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників					
		1	2	3			1	2	3			1	2	3			1	2	3
6	21				4	6,3				6	4,7				6	0,6			
4			24		6	6,9				4		5,5			5		4,8		
3			25		3		7,6			3		5,9			1		4,9		
1			26		3		7,6			1		6,1			3		5,6		
5				28	1					5			6,8		2			6,5	
2				28	2				8,1	2			7,1		4			6,8	
					5				8,2	6	4,7				6	0,6			

Продовження таблиці 2.3

Критерій:	Мотивація духовно розвитку			Критерій:	Самопочуття			Критерій:	Активність			Критерій:	Настрій						
	Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників					
		1	2	3			1	2	3			1	2	3			1	2	3
4	3,8				4	3,5				4	0				4	5			
6	4,1				2		6,9	2		6		3,7			6		7,6		
1			5,0		5		7,3	5		5			4,0		5		8,1		
3			5,1		6		7,6	6		3			4,2		2			8,4	
5			5,2		1		7,9	1		2			4,3		1			8,9	
2				5,6	3		8,5	3		1			4,4		3			9,4	

Продовження таблиці 2.3

Критерій:	Загальна гармонійність х-ру			Критерій:	Духовно-моральний компонент х-ру			Критерій:	Інтелектуально-креативний компонент			Критерій:	Морально-комунікативний компонент						
	Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників					
		1	2	3			1	2	3			1	2	3			1	2	3
4	1,0				4	0,9				4	1,2				4	0,8			
6			1,2		6		1,3			2		1,5			6		1,2		
1				1,4	5		1,6			1		1,5			3		1,3		
2				1,4	3			1,7		6		1,6			5		1,3		
3				1,4	1			1,8		3		1,9			2			1,6	
5				1,4	2			1,9		5			2,2		1			1,6	

Продовження таблиці 2.3

Критерій:	Вольовий компонент характеру			Критерій:	Емоційно-почуттєвий компонент			Критерій:	Психосоматичний компонент			Критерій:	Совісність						
	Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників					
		1	2	3			1	2	3			1	2	3			1	2	3
4	0,8				4	1,0				2	1,7				4	5,3			
2			1,1		2		2,1			3	1,8				6		5,7		
6			1,2		1		2,1			1	1,8				5		5,9		
1			1,3		6		2,3			6		1,9			1			6,8	
3				1,4	5			2,8		4			2,3		3			7,1	
5				1,4	3			2,9		5			2,3		2			7,2	

Продовження таблиці 2.3

Критерій:	Егоцентризм			Критерій:	Чесність			Критерій:	Альтруїзм			Критерій:	Корисливість						
	Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників			Віра	Групи за середнім значенням показників					
		1	2	3			1	2	3			1	2	3			1	2	3
3	4,2				4	5,0				4	4,8				4	3,3			
5			4,9		3		5,6			6		5,7			2		3,8		
2			5,0		6		5,8			5		5,9			1		4,1		
1			5,1		2		5,9			3			6,3		3			4,4	
6			5,6		5			6,5		1			6,4		5			4,5	
4				6,3	1			6,5		2			6,8		6			4,7	

Продовження таблиці 2.3

Критерій: Віра	Відповідальність			Критерій: Віра	Екстернальність			Критерій: Віра	Креативність			Критерій: Віра	Конформність		
	Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
4	5,0			3	2,9			4	5,5			2	2,7		
3		6,7		2		3,3		3		6,3		4	2,8		
6			7,0	5		3,6		6		6,4		5		3,1	
5			7,1	1		3,7		1		6,4		6		3,5	
2			7,4	6		4,2		2		6,5		1		3,7	
1			7,5	4			6,8	5			7,2	3			4,4

Продовження таблиці 2.3

Критерій: Віра	Збудливість			Критерій: Віра	Слабовілля			Критерій: Віра	Впевненість			Критерій: Віра	Оптимізм		
	Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
2	3,9			4	4,5			4	2,5			4	5,0		
3	4,3			1		6,0		2		4,6		5		5,8	
1		5,0		5		6,2		1		4,9		6		6,0	
5		5,1		3		6,3		6			5,2	2			6,1
6		5,6		6			6,4	5			5,2	1			6,7
4			7,3	2			6,5	3			5,5	3			6,9

Продовження таблиці 2.3

Критерій: Віра	Песимізм			Критерій: Віра	Емоційна лабільність			Критерій: Віра	Доброзичливість			Критерій: Віра	Емпатія		
	Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
3	2,6			4	3,8			4	4,8			4	3,3		
1		3,4		6		5,8		6		6,1		6		6,2	
6		3,6		5		6,0		5		6,4		5		6,7	
5		3,8		3			6,2	2		6,9		2			7,1
2		3,9		1			6,3	1			7,2	3			7,3
4			4,8	2			6,6	3			7,5	1			7,5

Продовження таблиці 2.3

Критерій: Віра	Тривожність			Критерій: Віра	Агресивність			Критерій: Віра	Марнославство			Критерій: Віра	Скромність		
	Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
5	3,8			2	4,1			4	4,5			4	5,0		
2		4,0		1	4,3			5		6,1		6		5,3	
6		4,1		3	4,6			6		6,1		3		5,3	
4		4,3		5	4,6			1		6,3		5		5,5	
3			4,5	6		5,3		2		6,3		1			5,7
1			4,6	4			7,5	3			6,7	2			6,0

Продовження таблиці 2.3

Критерій: Віра	Емоційна стійкість			Критерій: Віра	Стресостійкість			Критерій: Віра	Невротичність			Критерій: Віра	Тодерантність		
	Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
4	5,8			2	4,6			4	4,0			4	4,3		
5	5,9			3	4,8			3		4,6		6		5,2	
6		6,3		1	4,9			6		4,7		2		5,4	
1			6,6	6		5,5		5		4,8		5		5,6	
2			6,7	5		5,7		1		4,8		1		5,7	
3			6,7	4			6,5	2			5,1	3			6,4

Таблиці однорідних вибірок за критерієм спеціальності навчання

(1 – загальноосвітній, 2 – спортивний, 3 (13) – поглиблена англійська мова, 4 – природничо-математичний, 5 – сфера обслуговування, 6 – архітектура, 7 – механіка, 8 – початкова освіта, 9 – дизайн, 10 – музика, 11 – хореографія, 12 – вчитель рідної мови, 13 (3) – іноземна філологія, 14 – історія, 15 – менеджмент, 16 – практична психологія, 17 – соціальна педагогіка, 8 математика-фізика, 19 – пастирське служіння, 20 – іконопис, 21 – регент, 22 – духовно-соціальне служіння, 23 – педагог-катехізатор, 24 – художнє мистецтво, 25 – інформатика.). (Subset for alpha = 0.05)

Таблиця 2.4
n = 1735

Критерій:	Духовний потенціал				Критерій:	Децентрація				Критерій:	Усвідомлення загальної єдності				Критерій:	Патріотизм		
Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3
18	18,5				18	4,7		18	2,1	18	3,3				18	3,1		
2	19,2				2	4,7		7	2,6	2	3,8				7	3,2		
4	20,9				4	4,8		25	2,6	4		4,6			25	3,3		
1	22,1				1	5,3		2	2,6	1		4,9			2	3,4		
7	22,4				7	5,8		1		7		5,0	5,0		1		3,7	
5		24,1			16	5,8		24		25			5,3		24		3,7	
25		24,4			25	5,8		4		6			5,3		4		3,7	
8		24,7			17		6,0	17		13			5,5		17		3,7	
15		25,0			13		6,1	9		15			5,6		9		3,7	
17		25,2			8		6,1	16		16			5,8		16		3,8	
13		25,4			10		6,2	6		8			5,8		6		3,8	
16		26,0			5		6,2	15		12			5,8		15		3,9	
6		26,0			24		6,2	14		14			5,9		14		4,0	
14			26,1		14		6,2	13		5			5,9		13		4,1	
10			26,5		6		6,4	11		17			5,9		11		4,1	
24			26,7		15		6,5	12		10			6,3		12		4,2	
12			26,7		12		6,6	5		24			6,4		5		4,3	
9			28,7		11			8		9			6,4		8		4,6	
22				30,3	9			10		19			7,3		10		4,8	
19				30,8	22			22		11			7,5		22			6,1
11				31,2	19			21		22			7,5		21			6,1
23				32,4	21			19		21			7,7		19			6,6
21				32,8	23			23		23			7,8		23			6,8
20				35,1	20			20		20			7,9		20			6,9

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	Рефлексія			Критерій:	Релігійна потреба			Критерій:	Духовний досвід				Критерій:	Мотивація духовного розвитку		
Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3						1	2	3	4		1	2	3
7	6,3			18	2,1			18	0,5				2	3,4		
2	6,4			7	2,6			2	0,9				18	3,7		
18	6,6			25	2,6			1	1,0				7	4,1		
4	6,6			2	2,6			4	1,0				1	4,1		
1	6,8			1	3,2			25	1,0				5	4,2		
5	6,9			24	3,3			7		1,2			4	4,2		
8		7,3		4		3,4		24		1,2			15		4,7	
15		7,6		17		3,6		11		1,4			6		4,7	
24		7,6		9		3,6		15		1,4			25		4,8	
17		7,7		16		3,7		17		1,4			16		4,9	
10		7,7		6		3,8		16		1,5			14		5,0	
25		7,7		15		3,8		6		1,5			8		5,0	
19		7,7		14		3,9		13		1,5			12		5,1	
22		7,7		13			4,0	5			1,6		24		5,1	
14		7,7		11			4,0	12			1,6		13		5,1	
12		7,8		12			4,2	14			1,7		17		5,2	
13		7,9		5			4,2	9			1,8		9		5,2	
16		7,9		8			4,3	8			1,8		11		5,3	
6		7,9		10			4,5	10			1,9		10		5,3	
23		8,0		22				22				4,0	22			5,8
9			8,1	21				23				4,5	19			6,2
21			8,2	19				21				4,5	21			6,2
11			8,3	23				19				4,7	23			6,5
20			8,3	20				20				4,9	20			6,8

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	Егоцентрична спрямованість				Критерій:	Соціальна спрямованість				Критерій:	Ділова спрямованість				Критерій:	Духовна спрямованість			
Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
21	1,6				20	3,8				19	4,6				18	0,7			
19	1,7				23		4,2			21	4,7				4	1,3			
20	1,8				22		4,2			23	4,9				7	1,3			
23		2,1			19		4,3			7	4,9				1	1,4			
22		2,6			2		4,8			20	5,0				2	1,5			
9			4,1		21		4,9			22	5,1				25	1,6			
10			4,4		11		4,9			8	5,2				15		1,8		
14			4,5		18		5,0			15	5,2				11		1,8		
16			4,6		10		5,0			6	5,2				24		2,0		
8			4,6		14			5,2		12	5,3				16		2,1		
6			4,6		13			5,3		17	5,3				5		2,1		
11			4,6		24			5,4		4		5,4			17		2,3		
5			4,7		17			5,5		24		5,5			12		2,3		
17			4,9		12			5,5		14		5,5			13		2,3		
13			4,9		5			5,5		13		5,5			6			2,5	
25			4,9		25			5,5		16		5,5			8			2,5	
12			4,9		4			5,6		9		5,5			9			2,6	
15				5,1	1			5,6		5			5,6		14			2,8	
24				5,2	6			5,7		1			5,6		10			2,9	
2				5,2	9			5,7		10			5,7		22				6,1
1				5,2	8				5,8	25					21				6,6
18				5,4	16				5,9	2					23				6,8
7				5,6	15				6,0	11					19				7,3
4				5,7	7				6,1	18					20				7,6

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	Загальна гармонійність			Критерій:	Духовно-моральний компонент			Критерій:	Інтелектуально-креативний компонент			Критерій:	Вольовий компонент		
Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
4	1,2			2	1,1			5	1,1			4	1,0		
5	1,2			4	1,2			7	1,1			13	1,1		
1		1,3		7	1,3			8		1,3		1		1,2	
17		1,3		1	1,4			21		1,4		17		1,2	
13		1,3		18	1,4			1		1,4		9		1,2	
8		1,3		5	1,4			10		1,4		7		1,2	
11		1,3		24	1,4			22		1,4		8		1,2	
7		1,3		6	1,4			4		1,5		22		1,2	
16		1,3		17		1,5		6		1,5		15		1,2	
2		1,3		14		1,6		17		1,6		11		1,2	
10		1,3		11		1,6		12		1,6		16		1,3	
9		1,4		25		1,6		2		1,6		12		1,3	
14		1,4		13		1,6		18		1,6		24		1,3	
24		1,4		16		1,6		9		1,6		5		1,3	
6		1,4		8		1,7		11		1,6		14		1,4	
12		1,4		10		1,7		19			1,7	21		1,5	
15		1,5		15		1,7		23			1,7	25		1,5	
22		1,5		9		1,7		24			1,7	19		1,5	
25		1,5		12			2,0	13			1,7	6		1,5	
18			1,7	19			2,0	14			1,7	10			1,6
21			1,7	21			2,5	15			1,8	2			1,7
19			1,7	22			2,7	20			2,0	18			1,8
23			2,0	23			3,5	16			2,0	23			1,9
20			2,8	20			3,6	25			2,4	20			3,8

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	<i>Морально-комунікативний компонент</i>				Критерій:	<i>Емоційно-почуттєвий компонент</i>			Критерій:	<i>Психосоматичний компонент</i>			Критерій:	<i>Трансценденція</i>			
	Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3	4		1	2	3		1	2	3		1	2	3	4
2	1,0				5	1,3			17	1,4			18	4,0			
11	1,1				9	1,6			19	1,5			2	4,3			
4	1,1				8	1,6			8	1,5			4	4,9			
25	1,2				21	1,6			13	1,5			1	5,1			
15		1,3			12	1,8			23	1,5			5	5,2			
17		1,3			10	1,8			5		1,7		7		5,3		
1		1,4			11	1,8			16		1,7		15		5,5		
10		1,4			19	2,0			10		1,7		17		5,6		
14		1,4			13		2,1		12		1,7		25		5,6		
5			1,5		1		2,1		6		1,8		8		5,7		
9			1,5		16		2,2		22		1,8		13		5,7		
13			1,5		15		2,2		4		1,8		6			6,1	
16			1,5		7		2,4		14		1,8		14			6,2	
6			1,6		14		2,4		21		2,0		12			6,2	
18			1,6		4		2,4		9		2,1		10			6,3	
7			1,6		17		2,5		24		2,1		16			6,4	
12			1,7		23			2,7	1		2,2		24			6,4	
8			1,7		6			2,7	7		2,4		9			6,8	
24			1,7		24			2,8	11		2,5		22				7,8
22				2,1	22			2,9	15		2,5		11				8,0
21				2,9	25			3,1	25		2,7		23				8,1
23				3,1	20			3,1	2			3,0	21				8,3
19				3,4	2			4,0	20			3,0	19				8,3
20				4,6	18			4,5	18			3,8	20				9,3

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	<i>М'якість характеру</i>				Критерій:	<i>Жорсткість характеру</i>				Критерій:	<i>Врівноваженість хар-ру</i>				Критерій:	<i>Неврівноваженість хар-ру</i>			
	Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
2	5,2				23	4,1				13	5,1				20	2,9			
18	5,8				20	4,1				16	5,1				2		4,0		
4	5,9				22	4,2				22	5,1				18		4,3		
13		6,5			19	4,5				17	5,2				23		4,5		
5		6,5			21	4,6				8	5,3				19		4,5		
1		6,5			8		4,9			23		5,4			25		5,1		
25		6,5			12		4,9			4		5,5			21		5,1		
24		6,6			16		5,0			12		5,5			15		5,2		
17		6,6			13		5,0			14		5,6			6		5,3		
6		6,7			17		5,1			5		5,6			5		5,4		
16		6,7			9			5,2		10		5,6			10			5,5	
14			6,9		5			5,2		19		5,7			24			5,5	
7			7,0		10			5,3		1		5,7			22			5,5	
10			7,0		15			5,3		9		5,7			14			5,5	
15			7,1		1			5,3		6		5,8			11			5,6	
11			7,1		6			5,4		15		5,9			1			5,6	
12			7,2		24			5,4		11			6,0		9				5,7
9			7,2		14			5,5		24			6,0		7				5,7
8			7,3		4				5,6	21			6,1		12				5,7
22				7,5	11				5,8	25			6,3		8				5,8
19				8,0	18				5,8	7			6,3		17				5,8
21				8,2	25				5,9	18				6,5	13				5,9
23				8,4	7				5,9	2				6,6	4				5,9
20				9,1	2				6,2	20				6,8	16				6,0

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	Сила характеру			Критерій:	Безхарактерність			Критерій:	Моральна самооцінка			Критерій:	Відчуття щастливості						
	Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників					
		1	2			3	1			2	3			1	2	3	1	2	3
22	5,6			20	3,3			19	7,8			20	2,5						
13	5,6			2	4,0			22	9,0			23	3,3						
4	5,6			23	4,0			5	9,1			22	3,4						
16		5,7		18	4,1			7	9,4			5	3,5						
8		5,7		15	4,2			4	9,4			21	3,7						
23		5,7		19	4,3			18	9,5			9		4,0					
1		5,8		25		4,5		1	9,5			19		4,0					
17		5,8		17		4,6		9	9,9			16		4,0					
10		5,9		11		4,7		17	9,9			13		4,1					
5		5,9		13		4,7		14		10,2		14		4,2					
14		6,0		12		4,8		12		10,3		12		4,2					
12		6,0		14		4,9		6		10,4		10		4,2					
19		6,0		16		4,9		20		10,4		18		4,3					
9		6,0		21		4,9		13		10,4		24		4,4					
6		6,1		10			5,0	21		10,5		1		4,4					
24		6,1		22			5,0	16		10,5		17		4,4					
15		6,1		24			5,0	11		10,7		6		4,4					
21		6,2		4			5,1	25		10,8		8		4,5					
18		6,2		8			5,2	2		10,8		25		4,5					
7		6,3		1			5,2	23		10,9		15		4,6					
11			6,5	5			5,5	10			11,1	2		4,7					
2			6,5	6			5,6	8			11,3	7		4,8					
25			6,5	9			6,0	24			11,6	4			4,9				
20			6,9	7			6,2	15			11,8	11			5,6				

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	Совісність				Критерій:	Альтруїзм				Критерій:	Відповідальність				Критерій:	Чесність							
	Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників						
		1	2	3			4	1	2			3	4	1			2	3	4	1	2	3	4
2	4,8				18	5,1				18	6,7				4	5,3							
18	5,5				5	5,6				4	6,8				18	5,5							
4	5,8				2	5,6				24	7,0				1	5,7							
13		6,1			4	5,6				11	7,1				7	5,7							
5		6,1			13	5,8				1	7,1				2	5,7							
14		6,3			6	5,8				13	7,1				24		5,9						
1		6,3			24	5,8				2		7,2			15		6,0						
9		6,4			1		6,1			14		7,2			17		6,1						
6		6,5			25		6,1			8		7,3			10			6,3					
25		6,5			16		6,2			10		7,3			5			6,5					
16		6,5			10		6,2			7			7,4		14			6,5					
17			6,6		14		6,3			15			7,4		19			6,5					
15			6,6		17		6,3			5			7,4		6			6,5					
11			6,8		11		6,5			6			7,5		16			6,6					
24			6,9		8		6,6			16			7,5		13			6,6					
8			6,9		15		6,6			9			7,7		22			6,6					
12			7,0		7			6,8		12			7,7		9			6,6					
7			7,3		12			6,8		25			7,7		8			6,6					
21			7,3		9			7,1		17			7,8		25			6,8					
10			7,5		22			7,3		22				8,3	21			6,9					
22				7,9	19				7,8	21				8,4	23			6,9					
19				8,4	21				8,0	23				8,5	20				7,1				
23				8,7	23				8,3	19				8,5	12				7,3				
20				9,0	20				8,8	20				9,0	11				7,6				

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	<i>Егоцентризм</i>				Критерій:	<i>Корисливість</i>				Критерій:	<i>Екстернальність</i>				Критерій:	<i>Лицемірство</i>			
Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
20	4,3				20	0,3				20	1,5				20	1,8			
23	5,4				23	2,4				21	2,0				23		3,1		
21	5,8				19	3,1				23		2,8			21		3,6		
19	6,1				15	3,4				22		2,9			22		3,8		
12	6,1				22	3,4				15		3,0			19		4,0		
22	6,2				24		3,8			17		3,1			12			4,6	
16		6,4			21		3,8			12		3,2			8			4,9	
9		6,4			17		3,8			19		3,3			9			5,0	
5		6,5			9		3,9			13		3,3			6			5,0	
8			6,7		10		3,9			9		3,3			10			5,0	
15			6,7		11		3,9			8			3,5		15			5,0	
14			6,7		5		4,0			16			3,5		24			5,1	
1			6,7		12		4,0			10			3,7		16			5,2	
2			6,8		18		4,3			6			3,7		14			5,2	
25			6,8		8		4,3			25			3,7		11			5,2	
10			6,9		13		4,3			11			3,7		5			5,3	
17				7,0	6			4,4		18			3,8		25			5,3	
13				7,0	16			4,4		14			4,0		1			5,3	
11				7,0	1			4,5		24			4,1		13			5,4	
4				7,2	14			4,5		1				4,4	2			5,4	
24				7,3	25			4,6		2				4,5	17			5,5	
6				7,6	4				4,9	4				4,6	18				6,0
18				7,7	2				5,0	5				4,8	4				6,1
7				8,1	7				5,3	7				6,2	7				6,2

Продовження таблиці 2.4

Критерій:	<i>Толерантність</i>				Критерій:	<i>Впертість</i>			Критерій:	<i>Креативність</i>				Критерій:	<i>Ригідність</i>		
Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників			Спеціальність	Групи за середнім значенням показників				Спеціальність	Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3	4		1	2	3		1	2	3	4		1	2	3
11	4,4				15	4,4			7	5,3				20	4,3		
4	5,0				4	4,6			2	5,9				2	4,4		
2	5,0				25	4,9			8	6,0				25	4,6		
17	5,1				16	5,0			23		6,2			23	4,9		
15		5,3			6	5,0			1		6,2			18	5,1		
18		5,4			24	5,2			17		6,3			15		5,5	
6		5,4			1	5,3			22		6,3			19		5,6	
1		5,4			12	5,4			4		6,3			4		5,6	
5		5,5			14	5,4			16		6,3			14		5,7	
16		5,5			17		5,5		14		6,3			22		5,8	
14		5,6			13		5,5		5		6,4			13		5,8	
24		5,6			19		5,5		13		6,4			9		5,9	
13		5,7			2		5,6		12			6,5		11		5,9	
10		5,8			7		5,7		18			6,7		17		5,9	
8		5,9			10		5,7		6			6,8		1		5,9	
22		5,9			22		5,7		19			7,0		10		5,9	
12		5,9			18		5,7		10				7,1	16			6,1
7		5,9			9		5,7		25				7,2	12			6,1
25			6,0		8		5,8		24				7,2	21			6,1
9			6,3		11		5,8		21				7,4	5			6,2
21			6,5		20			5,9	15				7,6	8			6,3
23			6,7		21			6,0	9				7,8	6			6,3
19				8,2	23			6,1	20				8,0	7			6,3
20				8,4	5			6,5	11				8,5	24			6,6

Продовження таблиці 2.4

Критерій: Спеціальність	Принциповість			Критерій: Спеціальність	Конформність			Критерій: Спеціальність	Самоконтроль			Критерій: Спеціальність	Збудливість		
	Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3		1	2	3		1	2	3		1	2	3
5	5,5			Спец.	1	2	3	13	4,5			20	0,6		
23	5,8			15	2,6			16	4,6			21	2,9		
2	5,9			13	2,6			17	4,7			19	2,9		
22	6,0			16	2,8			22	4,7			23	3,0		
9		6,1		12	2,9			8	4,9			22	4,2		
7		6,1		23	2,9			5	4,9			8		4,7	
1		6,2		17		3,0		11	4,9			12		4,8	
4		6,2		18		3,0		10		5,0		24		4,8	
10		6,3		25		3,0		24		5,1		2		4,9	
8		6,4		14		3,2		12		5,1		10		4,9	
15		6,4		6		3,2		4		5,2		15		4,9	
21		6,4		11		3,2		1		5,2		9		4,9	
18		6,5		24		3,3		9		5,2		6		5,0	
6		6,5		19		3,4		19		5,3		14		5,1	
16		6,6		20		3,5		23		5,5		5		5,1	
13		6,6		4		3,5		14		5,5		18		5,1	
20		6,6		9		3,6		18		5,7		25		5,1	
24		6,7		10		3,7		6		5,9		11			5,2
19		6,8		2		3,9		15			6,0	17			5,2
14		6,8		8			4,0	21			6,1	16			5,3
11		6,8		22			4,0	25			6,2	13			5,4
17		6,9		21			4,1	7			6,8	1			5,7
25			7,0	1			4,4	2			7,2	4			6,2
12			7,1	5			5,2	20			7,6	7			6,9

Продовження таблиці 2.4

Критерій: Спеціальність	Терплячість				Критерій: Спеціальність	Імпульсивність				Критерій: Спеціальність	Організованість				Критерій: Спеціальність	Слабовілля			
	Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників			
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
16	4,2				20	2,4				22	4,6				20	3,6			
17	4,2				2	4,5				19	5,1				2	4,1			
13	4,3				18	4,5				7	5,3				19		5,3		
8	4,4				19	4,7				16	5,5				5		5,3		
4	4,7				23	4,7				4	5,5				11		5,4		
10		4,8			6	4,9				1	5,6				15		5,4		
15		4,9			21		5,1			12	5,6				18		5,5		
11		4,9			25		5,2			23		5,7			23		5,7		
14		5,1			5		5,3			15		5,7			25			5,9	
1		5,1			10		5,4			17		5,7			10			5,9	
12		5,2			22		5,4			6		5,7			9			6,1	
24		5,3			12			5,6		13		5,7			1			6,1	
2		5,5			7			5,6		9		5,9			17			6,1	
7		5,5			17			5,6		21		5,9			8			6,2	
6		5,7			14			5,6		14			6,0		13			6,2	
25			5,8		24			5,8		5			6,3		16			6,2	
9			5,8		1			5,8		25			6,4		14			6,4	
22			5,8		9			5,8		8			6,4		12			6,4	
19			5,8		4			5,9		10			6,8		21			6,4	
5			5,9		13			5,9		20			6,9		24				6,7
23				6,0	8				6,0	11				7,0	4				6,7
18				6,2	15				6,1	24				7,0	22				6,7
21				6,2	16				6,1	2				7,1	6				6,8
20				7,8	11				6,3	18				7,2	7				7,2

Продовження таблиці 2.4

Критерій: Спеціальність	Впевненість				Критерій: Спеціальність	Тривожність				Критерій: Спеціальність	Оптимізм				Критерій: Спеціальність	Песимізм			
	Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників			
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
23	3,3				18	2,6				5	5,8				7	2,3			
22	4,1				19	3,1				17	6,0				11	2,4			
19	4,2				2	3,1				18	6,1				15	2,6			
12	4,4				15	3,6				1		6,2			6	2,8			
21	4,4				25	3,7				16		6,2			18	2,9			
8	4,5				23		3,8			13		6,3			8	3,0			
18		4,7			6		3,8			4		6,3			2		3,1		
13		4,7			4		3,8			9		6,4			13		3,2		
10		4,7			22		3,9			12		6,4			24		3,3		
20		4,9			20		4,0			19		6,4			16		3,3		
16		4,9			7		4,1			14			6,5		23		3,3		
17		5,0			14			4,3		10			6,5		25		3,3		
24			5,1		21			4,3		22			6,7		12		3,4		
1			5,1		24			4,4		8			6,7		4		3,4		
14			5,1		17			4,4		2			6,8		17		3,6		
6			5,2		1			4,4		24			7,0		10		3,6		
9			5,2		13			4,4		25			7,0		14		3,7		
4			5,4		16			4,6		23			7,1		19		3,9		
15			5,5		12			4,8		21			7,1		1		4,0		
5			5,6		11			4,9		6				7,5	9		4,0		
25			5,9		10				5,0	15				7,6	22			4,1	
2				6,0	9				5,1	7				7,6	21			4,1	
7				6,2	5				5,2	11				7,9	20			4,1	
11				6,2	8				5,4	20				8,1	5				4,6

Продовження таблиці 2.4

Критерій: Спеціальність	Емоційна стійкість				Критерій: Спеціальність	Емоційна лабільність				Критерій: Спеціальність	Доброзичливість				Критерій: Спеціальність	Агресивність			
	Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників			
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
13	6,0				2	3,6				4	5,8				20	1,0			
4	6,1				18	4,0				2	6,2				23	2,4			
16	6,1				20	4,6				18	6,4				19	2,5			
5	6,2				23	5,0				14	6,5				21	2,8			
14	6,3				25		5,3			13		6,7			22		3,6		
22	6,4				19		5,5			17		6,7			8		3,7		
9	6,4				6		5,5			25		6,8			18		3,9		
17	6,4				4		5,6			1		6,8			12		4,0		
8	6,5				15		5,6			24		6,9			15			4,2	
6		6,6			14		5,7			6		7,0			17			4,3	
1		6,6			7			5,9		12		7,0			13			4,4	
23		6,7			24			5,9		16		7,0			9			4,5	
11		6,8			1			6,0		10		7,0			16			4,7	
25		6,8			22			6,1		5		7,1			24			4,7	
12		6,8			17			6,3		9		7,3			1			4,7	
10		7,0			11				6,4	15			7,6		6			4,8	
15			7,2		5				6,4	22			7,7		14			4,8	
19			7,3		10				6,5	7			7,7		25			4,9	
2			7,3		13				6,7	8			7,7		10				5,1
21			7,3		16				6,8	11			7,8		5				5,1
24				7,5	21				6,9	19			7,8		2				5,1
18				7,7	12				7,0	23				8,7	7				5,2
7				7,8	8				7,0	21				9,0	4				5,4
20				8,1	9				7,1	20				9,9	11				5,5

Продовження таблиці 2.4

Критерій: Спеціальність	Скромність				Критерій: Спеціальність	Марнославство				Критерій: Спеціальність	Емпатія				Критерій: Спеціальність	Індивідуалізм			
	Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників			
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
15	4,4				20	3,4				2	4,5				20	3,8			
11	4,8				21	4,0				18		5,8			23		4,4		
4	4,9				19	4,4				4		6,2			22		4,5		
2		5,2			23	4,4				7		6,4			21		4,8		
16		5,3			22		5,2			1		6,8			8		4,9		
8		5,4			5		5,3			24		6,8			15			5,0	
13		5,4			7		5,4			17		6,8			10			5,1	
1		5,4			6			6,1		25		6,8			5			5,2	
25		5,5			18			6,1		14		7,0			19			5,2	
10		5,5			14			6,2		5			7,1		24			5,2	
9		5,5			9			6,2		11			7,3		16			5,2	
17			5,7		16			6,2		16			7,3		1			5,3	
24			5,7		24			6,3		13			7,4		12			5,3	
14			5,7		13			6,3		10			7,4		13			5,5	
22			5,8		1			6,3		15			7,4		17			5,5	
18			5,8		2			6,5		22				7,8	9			5,6	
12			6,0		8			6,5		8				7,9	11			5,6	
6			6,1		25			6,6		9				7,9	4			5,9	
5			6,2		10			6,6		6				7,9	2			5,9	
7				6,6	17			6,7		19				7,9	7			5,9	
23				6,9	4			6,8		12				8,1	14			6,1	
20				7,6	12			6,9		23				8,2	6			6,1	
21				7,7	15				7,4	21				8,5	25			6,2	
19				7,8	11				8,4	20				9,0	18			6,3	

Продовження таблиці 2.4

Критерій: Спеціальність	Стресостійкість				Критерій: Спеціальність	Невротичність				Критерій: Спеціальність	Самопочуття			Критерій: Спеціальність	Активність			Критерій: Спеціальність	Настрій		
	Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників					Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників				Групи за середнім значенням показників		
	1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3		1	2	3		1	2	3
23	3,5				18	2,2				20	4			22	3,0			18	4,8		
20	3,8				2	3,3				5	7			21	3,3			5	6,6		
8	4,3				20	3,4				22	7			18		3,5		22	6,7		
22	4,4				15		3,8			12	7			20		3,6		20	6,9		
13		4,6			25		4,1			21	7			1		3,7		1		8,1	
10		4,6			21		4,1			19		7,1		19		3,7		23		8,1	
19		4,8			7		4,2			23		7,2		16		3,7		24		8,4	
5		4,8			23		4,3			1		7,3		5		3,7		17		8,5	
21		4,8			6			4,5		4		7,7		13		3,9		16		8,6	
12		4,8			10			4,5		24		7,7		7		4,0		14		8,7	
17		4,8			1			4,5		17		7,7		14		4,0		9		8,7	
6			5,0		19			4,6		16		7,8		12		4,1		13		8,8	
16			5,0		9			4,6		14		7,8		4		4,2		4		8,9	
14			5,0		24			4,6		13		8		23		4,3		12		8,9	
9			5,2		5			4,7		6		8		6		4,3		8		9,0	
24			5,2		14			4,7		8		8,1		2		4,4		7		9,0	
4			5,8		11			4,7		18		8,3		24		4,5		10		9,2	
1			5,8		12			4,9		25		8,3		10		4,7		2		9,2	
18				5,9	22			5,0		15		8,6		8		4,8		19			9,4
15				6,0	8			5,0		9			8,9	9		4,9		21			9,5
25				6,2	13				5,2	10			8,9	17		5,0		6			9,5
7				6,2	4				5,2	7			9,6	25		5,5		25			9,8
2				6,2	16				5,3	2			10,1	15			6,5	15			10,2
11				6,4	17				5,5	11			12,2	11			8,3	11			12,7

ДОДАТОК Б.3.

Результати констатувального експерименту.

Статистична обробка даних методом кореляційного аналізу.

Таблиці значимих інтеркореляційних зв'язків та коефіцієнтів лінійної регресії у полярних вибірках: вибіці з низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру, у загальній вибірці, та вибірці з високим рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру.

Таблиця 3.1.

**Коефіцієнти значимої кореляції та регресії показників духовної сфери особистості:
духовного потенціалу, духовного досвіду**

Кореляції з показниками	Духовний потенціал						Кореляції з показниками	Духовний досвід					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем духовного потенціалу (Д.П) і гармонійності характеру (Г.Х).	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем духовного потенціалу (Д.П) і гармонійності характеру (Г.Х).	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем духовного потенціалу (Д.П) і гармонійності характеру (Г.Х).	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем духовного потенціалу (Д.П) і гармонійності характеру (Г.Х).	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
Вік		0,24					Вік		0,37	0,40			
Пат.	0,28	0,26					Д.п	0,51	0,23				
Его	0,22						Дец.	0,37					
Я		-0,48	-0,34	-0,35	-3,16	0,002	Реф.	-0,25	0,29				
Л	0,22						Тра.	0,47	0,21				
Дух		0,50	0,29	1,01	10,48	0,000	Єд.	0,42					
Гар		0,35					Мот.	0,21	0,39	0,31			
Г.М		0,31					Рел.	0,69	0,70	0,63	0,29	26,1	0,000
Г.В.		0,23					Пат.	0,30	0,31				
Г.К.	0,21	0,26	0,20				Его		-0,25				
Ціл.		0,51	0,20				Я	-0,63	-0,69				
М.	0,23	0,47	0,40				Л	-0,23	-0,30	-0,38			
Сила		0,40					Сп.	-0,24	-0,31				
Ур		0,31					Дух	0,59	0,90	0,90	0,67	16,1	0,000
Со		0,41		0,37	4,25	0,000	Гар	0,30	0,26				
Ал.		0,41	0,32				Г.М	0,34	0,28				
Від.		0,34	0,21				Г.К.	0,30	0,31				
Ч.		0,39					Ж.		-0,29				
Ег.		-0,23					М.	0,30	0,25				
Пр.		0,25					Со	0,24	0,31	0,28	0,04	3,2	0,002
Кр.		0,36		0,52	8,9	0,000	Ал.	0,31	0,23				
Тол.	0,20	0,30					Ег.	-0,25	-0,23				
Риг	0,21						Кор.	-0,24	-0,30				
Пед		0,23	0,25	0,2	3,6	0,000	Лиц.	-0,23					
Тер.		0,27					Кр.	-0,23					
Орг		0,23					Тол.	-0,20					
Зб.		-0,26					Риг	0,28					
Ем.ст		0,27					Пед	0,25					
Опт		0,26					С/К	-0,29					
Доб		0,43	0,22	0,2	3,21	0,001	Зб.	-0,28	-0,28	-0,20			
Емп	0,22	0,47	0,32	0,59	9,3	0,000	Доб	0,25					
Агр		-0,24					Емп	0,23					
О		0,26					Агр	-0,24					
							Мар	-0,26	-0,30	-0,36			

Таблиця 3.2.

**Коефіцієнти значимої кореляції та регресії показників психологічних механізмів
духовного розвитку: трансценденції і рефлексії**

Коре- ляції з показ- ника- ми	Трансценденція						Коре- ляції з показ- никами	Рефлексія					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рів- нем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Вибірка з високим рів- нем Д.П. і Г.Х.	Кое- фіці- єнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рів- нем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Кое- фіці- єнти	t	Знч. < 0,005
Дец.		0,38					Мот.	0,45	0,46	0,23	0,32	12,06	0,000
Рел.	0,28	0,52		0,235	10,725	0,000	Рел.		0,26				
Єд.	0,20	0,56		0,275	12,12	0,000	Дос.		0,29				
Мот.		0,44		0,11	5,215	0,000	Я		-0,31				
Рел.		0,41					Дух	0,22	0,32		0,19	3,84	0,000
Дос.		0,47					Гар		0,26				
Я		-0,36					Ціл.	0,36	0,43				
Дух		0,47		0,156	3,342	0,001	М.	0,32	0,30				
Гар		0,23					Ур		0,26				
Г.Єм	0,26						Со	0,33	0,29				
Ціл.		0,35					Від.		0,26				
М.		0,31					Ч.	0,28	0,33				
Сила		0,28					Пр.	0,26	0,28	0,09	3,03	0,001	
Со		0,27					Кр.		0,31	0,11	4,83	0,000	
Ал.		0,26					Орг		0,23				
Ч.		0,27					Доб		0,25				
Кр.		0,29		0,075	3,664	0,000	Емп	0,31	0,32	0,14	5,22	0,000	
Пед	-0,30						Невр	0,23					
Доб		0,28											
Емп		0,28											

Таблиця 3.3

**Коефіцієнти значимої кореляції показників психологічних механізмів духовного розвитку: де-
центрації, відчуття єдності**

Коре- ляції з показ- ника- ми	Децентрація						Коре- ляції з показ- никами	Почуття єдності					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рів- нем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Вибірка з високим рів- нем Д.П. і Г.Х.	Кое- фіці- єнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рів- нем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Кое- фіці- єнти	t	Знч. < 0,005
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Мот.		0,30					Дец.		0,45		0,128	5,375	0,000
Рел.	0,29	0,31					Рел.		0,44		0,073	3,182	0,001
Дос.	0,28	0,37					Тра.	0,20	0,56	0,23	0,288	12,262	0,000
Я	-0,36	-0,46	-0,27	-0,2	-5,46	0,000	Мот.		0,37	0,20			
Дух	0,23	0,36					Рел.		0,41		0,11	4,115	0,000
Гар	0,24	0,41					Дос.		0,42				
Г.М	0,43	0,34					Пат.	0,29	0,24		0,053	2,731	0,006
Г.В.		0,26					Его	0,27					
Г.К.	0,36	0,35	0,22				Я		-0,35				
Ціл.	0,22	0,43					Л	0,21					
М.	0,56	0,47	0,36				Сп.	-0,25					
Сила		0,35					Дух		0,39				
Ур		0,30					Ціл.		0,38				

Продовження табл. 3.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Со	0,39	0,34					М.	0,24	0,38	0,30			
Ал.	0,44	0,46	0,31	0,17	6,20	0,000	Б/х			0,21			
Від.	0,29	0,34	0,24				Сила		0,27				
Ч.	0,21	0,31					Со		0,37				
Ег.	-0,27	-0,37	-0,23	-0,11	-4,68	0,000	Ал.		0,31	0,24			
Кор.		-0,30		-0,09	-4,09	0,000	Від.		0,25				
Лиц.		-0,27		-0,08	-3,25	0,001	Ч.		0,29				
Кр.		0,27		0,11	4,89	0,000	Кр.		0,26		0,068	3,235	0,001
Тол.	0,20	0,32					Риг	0,25			0,096	4,232	0,000
Кон	0,25						Пед			0,26			
С/К		0,24					Лаб	0,34		0,21			
Тер.		0,29					Тр.	0,22					
Зб.		-0,35					Доб		0,34				
Ем.ст		0,27					Емп	0,22	0,39	0,21	0,092	3,732	0,000
Тр.	0,36												
Доб	0,42	0,45	0,28	0,09	3,47	0,001							
Емп	0,47	0,45	0,32	0,16	6,74	0,000							
Агр		-0,31											
Невр	0,28			0,06	2,7	0,007							
О		0,27											

Таблиця 3.4.

Коефіцієнти значимої кореляції показників релігійної потреби, моральної самооцінки

Кореляції з показниками	Мотивація духовно-морального розвитку						Кореляції з показниками	Моральна самооцінка					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Вік			0,20	0,06	2,8	0,004	Стать			-0,23			
Д.п	0,35	0,51	0,35				Вік			-0,23			
Дец.		0,30					Д.п		0,26				
Реф.	0,33	0,46	0,23	0,21	6,3	0,000	Дец.		0,27				
Тра.		0,44	0,32	0,16	4,4	0,000	Щас.	0,26	0,29	0,26			
Єд.		0,37	0,20				Гар	0,40	0,31				
Рел.	0,26	0,33	0,23				Суп.	-0,23					
Дос.	0,21	0,39	0,31				Ціл.		0,38				
Я		-0,35	-0,22				М.	0,25	0,29				
Л			-0,25				Сила		0,34	0,25			
Дух		0,40	0,33				Н/у		-0,23				
Гар	-0,30	0,23					Ур		0,27				
Г.І.	-0,22						Ал.	0,29	0,23				
Г.В.	-0,22						Ч.		0,31		0,114	4,022	0,000
Гп/с	-0,24						Екс.		-0,23				
Ціл.		0,30					Пр.			0,29	0,077	2,949	0,003
М.		0,30					Орг	0,27	0,30	0,29	0,168	5,983	0,000
Н/у	0,21						Ем.ст		0,24				
Со		0,31		0,08	2,8	0,005	Вп.			0,22			
Ч.		0,26					Опт	0,29	0,36				
Екс.		-0,24		-0,08	-3,44	0,001	Пес.	-0,30	-0,34	-0,20			
Лиц.	0,34						Доб		0,35		0,096	3,687	0,000

Таблиця 3.7.

**Коефіцієнти значимої кореляції і регресії показників
соціальної та ділової спрямованості особистості**

Кореляції з показниками	<i>Соціальна спрямованість</i> (на людей)						Кореляції з показниками	<i>Ділова спрямованість</i> (на справу)					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
Стать	-0,25						Стать	0,30			0,28	3,27	0,001
Вік			-0,25	-0,09	-3,99	0,000	Єд.	-0,25					
Д.п	0,22						Дос.		-0,24	-0,31	-0,27	-9,87	0,000
Дец.	0,21			0,25	3,57	0,000	Его	-0,26			-0,07	-3,1	0,002
Тра.			-0,24				Гп/с	0,21					
Єд.	0,21			0,22	2,88	0,004	Суп.	-0,25					
Мот.			-0,25				М.	-0,22		-0,22			
Рел.			-0,30				Ал.	-0,22		-0,24			
Дос.	-0,23	-0,30	-0,38	-0,36	-10,6	0,000	Ег.	-0,21					
Пат.	0,24						С/К	0,30					
Ж.	-0,24			-0,14	-4,29	0,000	Емп	-0,23					
М.	0,35						Скр	0,23			0,11	4,58	0,000
Н/у	0,21			0,12	4,32	0,000	Інд	0,23			0,13	5,35	0,000
Ал.	0,36			0,12	4,49	0,000	Н	-0,33		-0,23			
Пед	-0,23			-0,1	-4,36	0,000							
С/К	-0,30												
Тр.			0,24										
Емп	0,35												
Інд	-0,30												
Мар	0,22												
Н	0,29			0,15	5,67	0,000							

Таблиця 3.8.

**Коефіцієнти значимої кореляції і регресії
показників відчуття щасливості та загальної гармонійності характеру**

Кореляції з показниками	<i>Відчуття щасливості</i>						Кореляції з показниками	<i>Загальна гармонійність характеру</i>					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Вік			-0,35	-0,1	-4,75	0,000	Д.п		0,35				
Мот.		-0,2		-0,1	-3,82	0,000	Дец.		0,41		0,34	9,83	0,000
Дос.			-0,23				Реф.		0,26		0,15	4,36	0,000
Я			0,29				Тра.		0,23				
Л	0,25						Мот.	-0,30	0,23				
Гар		0,27		0,25	3,94	0,000	Дос.		0,30	0,26			
Г.Ем	0,34	0,25	0,21				Пат.		0,26		0,1	4,88	0,000
Г.К.			-0,23				Щас.		0,27		0,16	7,2	0,000
Гп/с		0,23					Дух		0,33	0,27	0,32	7,1	0,000
Суп.		-0,23		-0,13	-4,58	0,000	О	0,40	0,31				
Сила		0,26	0,24				А	0,24	0,31				

Продовження табл. 3.8.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Н/у		-0,27					Н	0,21	0,33				
Ур		0,25	0,21										
Со			-0,27	-0,12	-4,39	0,000							
Риг	-0,22			-0,23	-8,4	0,000							
Вп.		0,27	0,24										
Опт	0,54	0,44	0,34	0,15	5,17	0,000							
Лаб	-0,20	-0,29											
Пес.	-0,56	-0,51	-0,38	-0,21	-6,9	0,000							
Скр	-0,28												
Невр		-0,28											
О	0,26	0,29	0,26										
С	0,50	0,37	0,30										
А	0,21	0,30	0,20										
Н	0,56	0,50	0,40	0,25	8,17	0,000							

Таблиця 3.9.

**Коефіцієнти значимої кореляції і регресії показників гармонійності
духовно-морального та інтелектуально-креативного компонентів характеру**

Кореляції з показниками	Духовно-моральний компонент						Кореляції з показниками	Інтелектуально-креативний компонент					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
Стать	-0,25						Стать	0,21					
Д.п		0,31					Мот.	-0,22					
Дец.	0,36	0,34					Рел.	-0,34					
Мот.		0,23					Дос.	-0,21					
Рел.		0,23	0,24				Его	-0,24			-0,08	-3,1	0,002
Дос.		0,34	0,28				Сп.	0,20					
Пат.		0,27	0,22				Г.Ем		0,29	0,21			
Я		-0,38	-0,23				Г.К.	-0,27					
Дух		0,35	0,29				Гп/с	0,55	0,33	0,27			
Г.В.		0,38		0,18	6,52	0,000	Суп.	-0,27	-0,23				
Г.К.	0,32	0,45	0,36	0,22	7,38	0,000	Б/х	-0,48	-0,29	-0,26	-0,12	-3,86	0,000
Гп/с	-0,25						Сила	0,25	0,28				
Суп.		-0,23					Н/у	-0,20	-0,26				
Ціл.	0,35	0,36					Ур		0,25				
Ж.	-0,37	-0,26	-0,36				Со	-0,31			-0,17	-4,8	0,000
М.	0,54	0,30	0,24				Кор.			-0,24			
Сила		0,26					Екс.		-0,23				
Н/у		-0,34					Зб.	0,23					
Тер.		0,25					Вп.	0,31	0,28	0,26			
Зб.		-0,37	-0,22				Лаб	-0,35	-0,29				
Імп		-0,25					Тр.	-0,35	-0,27				
Вп.	-0,25						Пес.	-0,23	-0,30				
Доб		0,29	0,24	0,16	6,15	0,000	Доб	-0,28					
Емп	0,25			0,15	6,21	0,000	Емп	-0,30					
Скр	0,23						Ст/ст	0,25	0,27	0,21			
Агр		-0,33	-0,21	-0,1	-4,46	0,000	Невр	-0,36	-0,27	-0,20			
Інд	-0,34	-0,23	-0,20	-0,2	-7,78	0,000	А	0,24	0,24				
Мар	-0,22		-0,22	-0,1	-3,9	0,000							
Невр		-0,23		-0,14	-5,8	0,000							

Таблиця 3.10.

**Коефіцієнти значимої кореляції і регресії показників гармонійності
вольового та емоційного компонентів характеру**

Кореляції з показниками	Вольовий компонент						Кореляції з показниками	Емоційно-почуттєвий компонент					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
Стать	0,32						Тра.	0,26					
Д.п		0,23					Г.І.		0,29	0,21			
Дец.		0,26		0,31	4,18	0,001	Г.В.		0,35		0,1	3,7	0,000
Рел.	-0,23						Г.К.	-0,24					
Дух		0,21					Гп/с	0,26	0,40	0,24	0,16	5,23	0,000
Г.М		0,38		0,14	6,16	0,000	Суп.		-0,34	-0,24			
Г.Ем		0,35		0,1	4,76	0,000	Ціл.		0,25				
Г.К.		0,34		0,08	3,1	0,002	М.	-0,24					
Суп.		-0,37	-0,21	-0,12	-4,94	0,000	Б/х	-0,38	-0,37	-0,48			
Ціл.	0,44	0,44		0,13	2,99	0,003	Н/у	-0,39	-0,50	-0,50	-1,1	-13,1	0,000
Ж.	0,36			0,21	5,84	0,000	Ур		0,38	0,21			
Ч.		0,21					Со	-0,32					
Ег.		-0,37	-0,20	-0,12	-4,24	0,000	Екс.		-0,24				
Кор.		-0,25					Кон			-0,21			
Екс.		-0,31					Риг	-0,27	-0,43	-0,32	-0,1	-3,37	0,001
Лиц.		-0,25					Пед			-0,22			
Тол.		0,29					С/К		0,37	0,25			
Риг		-0,31					Зб.		-0,25		-0,11	-4,43	0,000
Ем.ст	0,29	0,37	0,23				Імп		-0,28	-0,24	-0,16	-6,6	0,000
Опт		0,24					Слаб		-0,23				
Лаб		-0,38	-0,28				Емп	-0,26			-0,13	-5,73	0,000
Пес.		-0,25					Скр	-0,34					
Доб		0,25					Невр	-0,36	-0,37	-0,26	-0,17	-6,4	0,000
Агр		-0,34					С	0,27	0,25				
Мар		-0,23	-0,20				А		0,25		0,11	3,86	0,000
Невр	-0,24	-0,40	-0,20	-0,12	-4,57	0,000	Н	0,20	0,24		0,1	3,46	0,001

Таблиця 3.11.

Коефіцієнти значимої кореляції і регресії показників гармонійності комунікативного та психосоматичного компонентів характеру

Кореляції з показниками	Морально-комунікативний компонент						Кореляції з показниками	Психосоматичний компонент					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з високим рівнем Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,005
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Стать	-0,29						Стать	0,38	0,23				
Вік	0,21	0,26	0,41	0,07	3,734	0,000	Д.п		-0,26				
Д.п	0,21	0,26	0,20				Дец.		-0,23				
Дец.	0,36	0,35	0,22	0,078	2,907	0,000	Мот.	-0,24					
Дос.		0,30	0,31				Г.М	-0,25	-0,25				

Продовження табл. 3.11.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Пат.	0,25	0,26	0,29				Г.І.	0,55	0,35	0,27	0,073	3,132	0,002
Я		-0,38	-0,36	0,072	-2,896	0,004	Г.Ем	0,26	0,28	0,24	0,086	3,66	0,000
Дух		0,33	0,38				Г.К.	-0,28	-0,33	-0,23			
Г.М	0,32	0,45	0,36	0,095	3,967	0,000	Суп.	-0,23					
Г.І.	-0,27						Ж.		0,37	0,41	0,185	5,946	0,000
Г.В.		0,34					М.	-0,33	-0,35				
Г.Ем	-0,24			-0,1	-4,278	0,000	Б/х	-0,34	-0,28				
Гп/с	-0,28		-0,23	-0,11	-4,231	0,000	Сила		0,24	0,41			
Ціл.		0,26		0,248	4,768	0,000	Н/у	-0,43	-0,38	-0,31	-0,646	-14,75	0,000
Ж.	-0,67	-0,46	-0,53	-0,45	-12,34	0,000	Ур	0,22	0,38	0,40			
М.	0,50	0,34	0,36	0,072	2,93	0,003	Со	-0,36	-0,33				
Б/х	0,38						Ал.		-0,23				
Н/у		-0,34					Від.	-0,28	-0,18				
Со	0,30	0,24	0,29	0,118	4,64	0,000	Кр.		0,21	0,20			
Ал.	0,25	0,30	0,24				Кон	-0,26	-0,20				
Від.	0,20	0,24		0,074	3,237	0,001	Риг	-0,51	-0,38	-0,32	-0,09	-3,49	0,000
Ег.	-0,43	-0,46	-0,35	-0,111	4,154	0,000	Слаб	-0,22					
Кор.	-0,31	-0,27					Вп.	0,32	0,40	0,34			
Екс.		-0,28					Опт						
Лиц.		-0,25		-0,076	-3,783	0,000	Лаб	-0,40	-0,34	-0,24	-0,19	-5,68	0,000
Пр.	-0,37			-0,074	-3,237	0,003	Тр.	-0,36	-0,34				
Кр.	-0,29			-0,065	3,05	0,002	Пес.	-0,23	-0,25				
Тол.	0,25	0,27					Емп	-0,27	-0,31				
Кон	0,34						Скр	-0,25	-0,26	-0,20	-0,057	-2,64	0,000
Риг	0,27						С		0,19	0,28			
Зб.	-0,31	-0,46	-0,31				А	0,23	0,20	0,27			
Імп	-0,27	-0,26											
Ем.ст		0,25											
Вп.	-0,47		-0,37	-0,061	-2,81	0,005							
Лаб	0,36												
Тр.	0,37												
Ст/ст	-0,52		-0,37	-0,031	-4,82	0,000							
С	-0,27		-0,23										

Таблиця 3.12.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних критеріїв гармонійності: сили характеру – безхарактерності, урівноваженості – неурівноваженості характеру

Кореляції з показниками	Сила характеру			Кореляції з показниками	Безхарактерність			Кореляції з показниками	Урівноваженість			Кореляції з показниками	Неурівноваженість		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень дух. Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Стать	0,31			Стать	-0,27			Стать	0,45			Стать	-0,30		
Дп		0,40		Єд.			0,21	Дп		0,31		Дец.		-0,24	
Дец.		0,35		Рел.	0,29			Дец.		0,30		Щас.		-0,27	
Реф.		0,34		Дос.	0,21			Реф.		0,26		Я		0,27	
Тра.		0,28		М.	0,39			Рел.	-0,29			Суп.	0,41	0,59	0,34
Єд.		0,27		Сила	-0,28	-0,32		Щас.		0,25	0,21	Со	0,26		
Г.М		0,26		Ег.		0,27		Суп.		-0,27		Кор.		0,36	0,20

Продовження табл. 3.12.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Г.І.	0,25	0,28		Кор.		0,30	0,22	Від.		0,27		Екс.		0,43	
Г.В.	0,52	0,47	0,23	Пр.	-0,22			Ч.		0,24		Лиц.	0,25	0,30	
Г.Ем		0,37		Риг	0,46	0,40	0,32	Ег	0,26			Тол.		-0,30	
Г.К.	-0,44		-0,22	С/К		-0,28		Кор.	0,23			Риг	0,32	0,51	0,34
Гп/с		0,48	0,41	Орг		-0,24		Кр.	0,43	0,43	0,32	С/К		-0,50	
Суп.		-0,25		Зб.		0,32		Тол.		0,42	0,35	Тер.	-0,22	-0,42	-0,24
Ж.	0,69	0,46	0,67	Імп		0,30	0,28	Риг		-0,40	-0,27	Орг		-0,35	
М.		0,25		Ем.ст		-0,24		Пед	0,30			Ем.ст		-0,46	-0,27
Ал.		0,25		Вп.	-0,29			Зб.		-0,32		Вп.		-0,25	
Екс.		-0,26		Тр.	0,34	0,31	0,25	Імп		-0,32		Опт		-0,30	
Кр.	0,46	0,48	0,37	Пес.		0,38	0,31	Слаб	-0,25	-0,34	-0,21	Тр.	0,29	0,40	0,24
Тол.		0,39	0,25	Доб	0,35			Вп.	0,30	0,47	0,38	Пес.	0,23	0,46	
Риг		-0,38	-0,28	Емп	0,38			Опт	0,22	0,43	0,24	Емп	0,29		
Пед	0,27			Скр	0,23			Тр.		-0,24		Агр	0,20	0,49	
Зб.		-0,26		Агр		0,28		Пес.		-0,35		Мар	0,28	0,30	
Імп	0,21	-0,26		Ст/ст	-0,22			Доб		0,29		О		-0,23	
Слаб		-0,35		Невр	0,37	0,44	0,25	Агр		-0,24		С		-0,31	
Опт	0,29	0,49	0,30	С	-0,25	-0,25		Інд	0,43		0,28	А	-0,20	-0,26	
Лаб		-0,39		А	-0,25	-0,24		Мар	0,40			Н		-0,25	
Пес.		-0,36						Невр	-0,14	-0,46	-0,33				
Доб		0,33						О		0,27	0,16				
Агр	0,29	-0,21						С	0,23	0,40	0,31				
Інд	0,51		0,32					А		0,30	0,26				
Мар	0,43		0,23					Н		0,31	0,22				
Невр		-0,42	-0,28												
О		0,34	0,25												
С	0,28	0,43	0,35												
А		0,37	0,34												
Н		0,33	0,26												

Таблиця 3.13.

Коефіцієнти значимих кореляцій дихотомічних критеріїв гармонійності характеру:
цілісності – суперечливості, м'якості – жорсткості характеру

Коре- ляції з по- каз- ника- ми	Цілісність			Коре- ля- ції з показ- ни- ками	Суперечливість			Коре- ля- ції з показ- ни- ками	М'якість			Коре- ляції з пока- зника- ми	Жорсткість		
	Коефіцієнти коре- ляції	Низь- кий рі- вень Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибі- рка		Висо- кий рівень Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти коре- ляції	Низь- кий рівень Д.П. і Г.Х.		За- галь- на ви- бірка	Висо- кий рі- вень Д.П. і Г.Х.	Коефіцієнти ко- реляції		Низь- кий рівень Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибі- рка	Висо- кий рівень Д.П. і Г.Х.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Д.п		0,51	0,20	Щас.		-0,23		Стать	-0,23			Стать	0,45		
Дец.		0,43		Сп.	-0,25			Д.п	0,23	0,47	0,40	Вік			-0,28
Реф.	0,23	0,43		Г.М		-0,23		Дец.	0,42	0,47	0,36	Дец.	-0,26		
Гра.		0,35		Г.І.	-0,27	-0,23		Реф.		0,30		Рел.	-0,25		-0,25
Єд.		0,38		Г.В.		-0,37	-0,21	Гра.		0,31		Дос.		-0,22	-0,29
Мот.		0,30		Г.Ем		-0,34	-0,24	Єд.	0,24	0,38	0,30	Я			0,33
Пат.		0,23		Гп/с	-0,23	-0,28		Мот.		0,30		Л	-0,24		
Я		-0,30		Б/х	0,29	0,41	0,35	Рел.	0,30	0,27	0,25	Дух		-0,21	-0,36
Дух		0,23		Сила		-0,25		Дос.		0,30	0,25	Г.М	-0,37	-0,26	-0,36
Ал.		0,35		Н/у		0,59	0,34	Я	0,25	-0,33	-0,29	Г.В.	0,36		
Кор.		-0,21		Ур		-0,27		Л	0,35			Суп.	0,24		
Екс.		-0,30		Со			0,25	Сп.	-0,22		-0,22	Б/х	-0,23		
Кр.	0,29	0,39	0,27	Ч.	0,25			Дух	-0,26	0,27	0,25	Ал.	-0,27		
Тол.		0,41		Ег.		0,29		Гп/с	-0,33			Кор.	0,35		
Риг		-0,24		Кор.		0,26		Б/х	0,39			Лиц.	0,35		0,21

Продовження табл. 3. 13.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Пед	0,35	0,24		Екс.		0,36		Ну	0,32			Пр.	0,39	0,26	0,30
Тер.	0,28	0,42		Лиц.		0,29		Від.	0,42	0,36	0,23	Кр.	0,40	0,33	0,32
Зб.		-0,33		Тол.	-0,24			Ч.		0,30		Кон	-0,26		
Слаб		-0,33		Риг	0,20	0,40	0,31	Ег.	-0,20	-0,26		Пед	0,22		
Вп.		0,31		С/К		-0,27		Кор.	-0,26			Зб.	0,36	0,35	0,37
Опт	0,20	0,45		Орг		-0,24	-0,23	Кон	0,29		0,27	Імп	0,23		
Пес.		-0,27		Зб.	0,32	0,41		Риг	0,44			Вп.	0,42	0,45	0,49
Доб		0,44	0,22	Імп		0,36		Пед			0,37	Лаб	-0,22		
Емп		0,32		Слаб		0,37	0,21	Зб.		-0,24		Емп	-0,25		
Агр		-0,29		Опт			-0,23	Слаб	0,25			Мар	0,45	0,34	0,34
Інд	0,30			Лаб	0,27	0,47	0,30	Вп.	-0,31		-0,21	С	0,20	0,22	0,64
Мар	0,31			Тр.	0,36	0,33		Лаб	0,42			А			0,29
Невр		-0,32		Пес.	0,28	0,38	0,29	Тр.	0,38		0,20	Н			0,23
О		0,38		Скр	0,25			Скр	0,17		0,25				
С		0,34	0,20	Агр	0,36	0,38		Агр		-0,24					
А		0,28	0,29	Інд	0,23			Інд	-0,34						
Н		0,30	0,20	Невр	0,31	0,44	0,24	Ст/ст	-0,23						
				О	-0,23			Невр	0,29						
				А	-0,34			О	0,25	0,29					

Таблиця 3.14.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників духовно-морального компоненту характеру: совісності – корисливості, альтруїзму – егоцентризму

Кореляції з показниками	Совісність			Кореляції з показниками	Егоцентризм			Кореляції з показниками	Альтруїзм			Кореляції з показниками	Корисливість		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Вік			0,23	Стать	0,30			Д.п		0,41	0,32	Стать	0,23		
Д.п		0,41		Дец.	-0,28	-0,37	-0,23	Дец.	0,43	0,46	0,31	Дец.	-0,30	-0,30	
Дец.	0,29	0,34		Дос.		-0,25	-0,23	Тра.	-0,20	0,26		Дос.		-0,24	-0,30
Реф.		0,29		Я	0,28	0,36	0,29	Єд.		0,31	0,24	Я		0,31	0,29
Тра.		0,27		Дух		-0,27	-0,26	Рел.		0,23	0,24	Дух		-0,26	-0,29
Єд.		0,37		Г.В.		-0,37	-0,20	Дос.		0,31	0,23	Г.І.			-0,24
Мог.		0,31		Суп.		0,29		Пат.		0,27	0,31	Г.В.		-0,25	
Рел.	0,44	0,29	0,28	Ціл.		-0,29		Я		-0,36	-0,30	Г.К.	-0,31	-0,27	
Дос.	0,24	0,31	0,28	М.	-0,20	-0,26		Л	0,36			Суп.		0,26	
Щас.			-0,27	Б/х		0,27		Сп.	-0,22		-0,24	Ж.	0,35		
Я		-0,28	-0,31	Н/у		0,46		Г.К.	0,25	0,30	0,24	Б/х		0,30	0,22
Дух		0,28	0,33	Ур	0,26			Ціл.		0,35		Н/у		0,36	0,20
Г.Ем	-0,32			Ал.	-0,37	-0,24		Ж.	-0,27			Ур	0,23		
Г.К.	0,30	0,24	0,29	Від.		-0,27		Сила		0,25		Ал.	-0,21	-0,23	
Гп/с	-0,36			Кор.	0,40	0,35	0,31	Со	0,27	0,35	0,26	Ег.	0,40	0,35	0,31
Суп.			0,25	Екс.	0,22	0,34		Від.	0,24	0,30		Екс.	0,39	0,34	0,24
Ал.	0,27	0,35	0,26	Лиц.	0,23	0,29		Ч.		0,26		Лиц.	0,36	0,29	0,24
Від.	0,38	0,32		Пр.	0,28		0,24	Ег.	-0,37	-0,24		Кр.	0,25		
Ч.		0,25		Кр.	0,28			Кор.	-0,21	-0,23		Риг		0,29	0,27
Риг	0,42			Тол.		-0,29		Лиц.			-0,25	Зб.		0,33	
Пед			0,27	Риг		0,25		Тол.	0,22	0,25		Імп		0,23	
Вп.	-0,34			С/К		-0,28		Кон			0,22	Ем.ст	0,26		
Лаб	0,27			Тер.		-0,25		Тер.		0,23		Вп.	0,24		
Тр.	0,35	0,26		Зб.	0,37	0,52	0,34	Тр.	0,23			Доб	-0,22		-0,23
Пес.	0,30		0,20	Імп		0,31		Доб	0,24	0,39	0,37	Агр		0,26	

Таблиця 3.17.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників інтелектуально-креативного: толерантності – ригідності і вольового компонентів: самоконтролю – психічної збудливості

Кореляції з показниками	Толерантність			Кореляції з показниками	Ригідність			Кореляції з показниками	Самоконтроль			Кореляції з показниками	Збудливість		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
Д.п	0,20	0,30		Єд.	0,25			Стать	0,41			Д.п		-0,26	
Дец.	0,28	0,32		Мот.	0,22			Д.п		0,21		Дец.		-0,35	
Єд.		0,22		Рел.	0,32			Дец.		0,24		Дос.	-0,28	-0,28	-0,20
Я		-0,22		Дос.	0,28			Мот.	-0,22			Я		0,36	
Дух	-0,26			Щас.	-0,22	-0,29		Рел.	-0,38			Дух		-0,31	-0,22
Г.М		0,22		Его	0,25			Щас.		0,26		Г.М		-0,37	-0,22
Г.В.		0,29		Г.В.		-0,31		Л	-0,30			Г.Ем		-0,25	
Г.К.	0,25	0,27		Г.Ем	-0,27	-0,43	-0,32	Сп.	0,30			Г.К.	-0,31	-0,46	-0,31
Ціл.		0,41		Г.К.	0,27			Г.Ем		0,37	0,25	Суп.	0,32	0,41	
Сила		0,39	0,25	Гп/с	-0,51	-0,45	-0,32	Гп/с		0,38		Ціл.		-0,33	
Н/у		-0,30		Суп.	0,20	0,40	0,31	Суп.		-0,27		Ж.	0,36	0,35	0,37
Ур		0,42	0,35	Ціл.		-0,24		Б/х		-0,28		Б/х		0,32	
Ал.	0,22	0,25		М.	0,44			Н/у		-0,50		Сила		-0,26	
Від.	0,20	0,27		Б/х	0,46	0,40	0,32	Від.	0,22	0,24		Ур		-0,32	
Ег.		-0,29		Сила		-0,38	-0,28	Ег.		-0,28		Ег.	0,37	0,52	0,34
С/К		0,37	0,26	Н/у	0,32	0,51	0,34	Кр.	0,24	0,28		Кор.		0,33	
Тер.		0,34	0,23	Ур		-0,40	-0,27	Тол.		0,37	0,26	Екс.	0,22	0,39	
Зб.		-0,34	-0,24	Со	0,42			Риг		-0,37	-0,21	Лиц.	0,27	0,29	
Слаб	0,22			Від.	0,22			Тер.	0,33	0,39		Пр.	0,36		
Ем.ст		0,42	0,32	Ег.		0,25		Орг	0,34	0,29		Кр.	0,40		
Доб	0,32	0,38		Кор.		0,29	0,27	Зб.		-0,35		Тол.		-0,34	-0,24
Агр		-0,26		Екс.	0,26	0,30		Імп		-0,27		Кон	-0,27		
Невр		-0,23		Кр.		-0,26	-0,20	Ем.ст	0,26	0,54	0,37	Риг		0,27	
				Тол.		-0,21		Вп.	0,20	0,37	0,20	С/К		-0,35	
				Кон	0,29	0,23		Опт	0,27	0,42	0,21	Тер.		-0,30	
								Лаб		-0,47		Імп	0,41	0,34	
								Тр.		-0,29		Слаб		0,26	
								Пес.	-0,28	-0,35		Ем.ст		-0,41	
								Доб	0,20	0,27		Вп.	0,36		
								Агр		-0,26		Лаб		0,33	
								Інд	0,33			Пес.		0,25	
								Мар	0,29			Доб		-0,35	
								Ст/ст		0,30		Скр	-0,20	-0,28	
								Невр		-0,41		Агр	0,35	0,59	0,41
								С		0,31		Інд	0,24	0,31	
								Н		0,28		Мар	0,35	0,33	0,24
												Невр	0,24	0,39	

Таблиця 3.18.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників вольового компоненту характеру: терплячості – імпульсивності, організованості – слабовілля

Кореляції з показниками	Терплячість			Кореляції з показниками	Імпульсивність			Кореляції з показниками	Організованість			Кореляції з показниками	Слабовілля		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Стать	0,23			Гар		-0,48	-0,39	Стать	0,22			Дец.	0,30		
Д.п		0,27		Г.М		-0,25		Д.п		0,23		Г.І.	-0,20		
Дец.		0,29		Г.Ем		-0,28	-0,24	Реф.		0,23		Г.В.	-0,41	-0,52	-0,42
Я		-0,27		Г.К.	-0,27	-0,26		Его	0,20			Г.Ем		-0,23	
Г.М		0,25		Гп/с		-0,24		Г.К.	-0,23			Гп/с	-0,22	-0,27	
Гп/с		0,29		Суп.	0,19	0,36		Гп/с		0,26		Суп.		0,37	0,21
Ціл.	0,28	0,42		Ж.	0,23			Суп.		-0,24	-0,23	Ціл.		-0,33	
Н/у	-0,22	-0,42	-0,24	Б/х		0,30	0,28	Б/х		-0,24		М.	0,25		
Ал.		0,23		Сила	0,21	-0,26		Н/у		-0,35		Сила		-0,35	
Від.		0,24		Ур		-0,32		Ч.	0,30	0,28		Ур	-0,25	-0,34	-0,21
Ег.		-0,25		Ег.		0,31		Пр.	0,26	0,26		Ег.		0,26	
Кр.	0,25	0,23		Екс.		0,24		Кр.		0,30		Екс.		0,26	
Тол.		0,34	0,23	Пр.	0,34			Кон			0,25	Лиц.		0,25	
Кон			0,21	Кр.	0,25			Пед	0,37		0,26	Кон	0,26		
С/К	0,33	0,39		Кон	-0,23			С/К	0,34	0,29		Риг		0,28	
Орг		0,26		Риг		0,25		Тер.		0,26		Тер.	-0,21	-0,24	
Зб.		-0,30		С/К		-0,27		Слаб	-0,27	-0,40	-0,34	Орг	-0,27	-0,40	
Імп		-0,36	-0,27	Тер.		-0,36	-0,27	Ем.ст		0,30		Зб.		0,26	
Слаб	-0,21	-0,24		Зб.	0,41	0,34		Вп.		0,35	0,20	Імп		0,34	
Ем.ст		0,37	0,25	Слаб		0,34		Опт		0,27		Ем.ст		-0,23	
Лаб		-0,23		Ем.ст		-0,26		Лаб		-0,23		Лаб	0,29	0,31	0,23
Доб		0,25	0,32	Лаб		0,36	0,27	Пес.		-0,23		Доб	0,26		
Скр		0,23	0,24	Агр		0,28		Інд	0,31			Емп	0,25		
Агр		-0,24		Інд	0,26			Невр		-0,30		Агр		0,23	
Інд			0,21	Мар	0,21	0,27	0,24	О	0,27	0,30	0,29	Невр		0,38	
Невр		-0,33	-0,23	Невр		0,35		С		0,31	0,26	С		-0,24	-0,20
				С	0,25			А		0,28	0,25	А		-0,23	-0,26

Таблиця 3.19.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників емоційного компоненту характеру: емоційної стійкості – емоційної лабільності, впевненості – тривожності.

Кореляції з показниками	Емоц. стійкість			Кореляції з показниками	Емоц. лабільність			Кореляції з показниками	Впевненість			Кореляції з показниками	Тривожність		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
Д.п		0,27		Стать	-0,33	-0,31		Вік			-0,30	Стать	-0,25	-0,21	-0,22
Деп.		0,27		Єд.	0,34		0,21	Щас.		0,27	0,24	Єд.	0,22		
Г.В.	0,29	0,37	0,23	Мот.	0,23			Я			0,27	Его	0,21		
Г.К.		0,25		Щас.	-0,20	-0,29		Г.І.	0,31	0,28	0,26	Л			0,24
Гп/с		0,29		Г.І.	-0,35	-0,29		Г.К.	-0,47		-0,37	Г.І.	-0,35	-0,27	
М.		0,23		Г.В.		-0,38	-0,28	Гп/с	0,32	0,35	0,34	Г.Ем	-0,32	-0,45	-0,48
Б/х		-0,24		Г.К.	0,36			Ціл.		0,31		Г.К.	0,37		
Н/у		-0,46	-0,27	Гп/с	-0,40	-0,44	-0,24	Ж.	0,42	0,45	0,49	Гп/с	-0,36	-0,30	
Від.		0,24		Суп.	0,27	0,47	0,30	М.	-0,31		-0,21	Суп.	0,36	0,33	
Ег.		-0,29		Ціл.		-0,25		Б/х	-0,29			М.	0,38		0,20
Кор.	0,26			М.	0,42			Н/у		-0,25		Б/х	0,34	0,31	0,25
Кр.	0,31	0,26		Сила		-0,39		Ур	0,30	0,47	0,38	Н/у	0,29	0,40	0,24
Тол.		0,42	0,32	Ур	-0,20	-0,45		Со	-0,34			Ур		-0,24	
Риг		-0,29		Со	0,27			Ег.	0,32		0,25	Со	0,35	0,26	
С/К	0,26	0,54	0,37	Екс.		0,25		Пр.	0,39			Ал.	0,23		
Тер.		0,37	0,25	Риг	0,45	0,53	0,34	Кр.	0,37	0,37		Екс.		0,23	
Орг		0,30		С/К		-0,47		Кон	-0,28			Кон	0,26	0,23	0,23
Зб.		-0,41		Тер.		-0,23		Риг	-0,28	-0,36	-0,30	Риг	0,27	0,40	
Імп		-0,26		Орг		-0,23		С/К	0,20	0,37	0,20	Пед	0,23	0,26	
Слаб		-0,23		Зб.		0,33		Орг		0,35	0,20	С/К		-0,29	
Опт		0,32		Імп		0,36	0,27	Зб.	0,36			Зб.		0,22	
Лаб		-0,34		Слаб	0,29	0,31	0,23	Опт	0,32	0,39	0,22	Імп		0,22	
Пес.	-0,20	-0,31		Ем.ст		-0,34		Лаб	-0,37	-0,32		Вп.	-0,29	-0,25	
Доб		0,33	0,21	Вп.	-0,37	-0,32		Тр.	-0,29	-0,25		Опт		-0,22	
Агр		-0,33		Опт		-0,26		Пес.	-0,38	-0,33		Лаб	0,38	0,47	0,25
Мар	0,25			Тр.	0,38	0,47	0,25	Емп	-0,35			Пес.	0,35	0,39	
Невр		-0,34	-0,22	Пес.	0,30	0,46	0,23	Скр	-0,36		-0,35	Емп	0,38	0,28	
О		0,24		Доб	0,24			Інд	0,41			Скр	0,29		
С	0,27	0,27		Емп	0,44		0,20	Мар	0,40		0,33	Невр	0,33	0,35	
Н		0,28	0,23	Скр	0,35			Ст/ст	0,46	0,43	0,46				
				Агр		0,25		Невр	-0,20	-0,29					
				Невр	0,36	0,51	0,31	С	0,42	0,34	0,25				
				С	-0,20	-0,25		А	0,42	0,35	0,26				
				А	-0,29	-0,23		Н		0,29					

Таблиця 3.20.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників емоційного: оптимізму – песимізму і комунікативного компонентів: доброзичливості – агресивності

Кореляції з показниками	Оптимістичність			Кореляції з показниками	Песимістичність			Кореляції з показниками	Доброзичливість			Кореляції з показниками	Агресивність		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
Д.п		0,26		Мот.	0,30			Д.п	0,43	0,22	Д.п	-0,24			
Щас.	0,54	0,44	0,34	Щас.	-0,56	-0,51	-0,38	Дец.	0,28	0,45	0,28	Дец.	-0,31		
Я	0,25			Я	-0,22			Реф.		0,25		Дос.	-0,24		
Г.В.		0,24		Г.І.	-0,23	-0,30		Тра.		0,28		Я	0,28		
Гп/с		0,32		Г.В.		-0,25		Єд.		0,34		Дух	-0,26		
Суп.			-0,23	Гп/с	-0,23	-0,37		Рел.		0,26	0,21	Г.М	-0,33	-0,21	
Ціл.	0,20	0,45		Суп.	0,28	0,38	0,29	Дос.		0,25		Г.В.	-0,34		
Сила	0,29	0,49	0,30	Ціл.		-0,27		Паг.	0,21	0,23	0,29	Г.Ем	-0,22		
Н/у		-0,30		Б/х		0,38	0,31	Я		-0,29		Суп.	0,36	0,38	
Ур	0,22	0,43	0,24	Сила		-0,36		Дух	-0,31	0,22		Ціл.	-0,29		
Від.	0,21	0,24		Н/у	0,23	0,46		Г.М		0,29	0,24	М.	-0,24		
Ч.		0,26		Ур		-0,35		Г.В.		0,25		Б/х	0,28		
Екс.		-0,28		Со	0,30		0,20	Ціл.		0,44	0,22	Сила	0,29		
Кр.		0,31		Екс.		0,36		Б/х	0,35			Н/у	0,20	0,49	
Риг		-0,30		Кон			0,27	Сила		0,33		Ур	0,21	-0,24	
С/К	0,27	0,42	0,21	Риг	0,31	0,46	0,24	Ур		0,29		Ег.	0,41	0,47	
Орг		0,27		С/К	-0,28	-0,35		Со	0,21	0,35	0,23	Кор.		0,26	
Ем.ст		0,32		Орг		-0,23		Ал.	0,24	0,39	0,37	Екс.		0,36	
Вп.	0,32	0,39	0,22	Зб.		0,25		Від.	0,23	0,36	0,22	Лиц.		0,27	
Лаб		-0,26		Ем.ст	-0,20	-0,31		Ч.		0,28		Пр.	0,31		
Пес.	-0,57	-0,54	-0,34	Вп.	-0,38	-0,33		Ег.		-0,27		Кр.	0,27		
Доб	0,24	0,37		Опт	-0,57	-0,54	-0,34	Пр.	-0,25			Тол.		-0,26	
Скр	-0,23			Лаб	0,30	0,46	0,23	Тол.	0,32	0,38		С/К		-0,26	
Мар	0,34			Тр.	0,35	0,39		Кон	0,30	0,27	0,24	Тер.		-0,24	
Ст/ст		0,27		Доб	-0,25			Риг	0,27			Орг			
Невр		-0,32	-0,20	Скр	0,30		0,26	С/К	0,20	0,27		Зб.	0,35	0,59	0,41
О	0,29	0,36		Агр		0,27		Тер.		0,25	0,32	Імп		0,28	
С	0,47	0,45		Невр	0,35	0,48		Зб.		-0,35		Слаб		0,23	
А	0,32	0,41	0,20	О	-0,30	-0,34	-0,20	Слаб	0,26			Ем.ст		-0,33	
Н	0,68	0,58	0,33	С	-0,50	-0,45		Ем.ст		0,33	0,21	Лаб		0,25	
				А	-0,26	-0,40	-0,23	Опт	0,24	0,37		Пес.		0,27	
				Н	-0,56	-0,58	-0,25	Лаб	0,24			Доб		-0,32	
								Пес.	-0,25			Скр		-0,23	
								Емп	0,44	0,42		Інд	0,41	0,30	
								Скр			0,23	Мар	0,31	0,28	
								Агр		-0,32		Ст/ст	0,29		0,27
								О		0,35		Невр		0,36	
								Н	0,21	0,27		О		-0,25	

Таблиця 3.21.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників комунікативного компоненту характеру: емпатії – індивідуалістичності, скромності та марнославства

Кореляції з показниками	Емпатія			Кореляції з показниками	Індивідуалізм			Кореляції з показниками	Скромність			Кореляції з показниками	Марнославство		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
Стать	-0,33	-0,23		Стать	0,34			Вік		0,26	Стать	0,24			
Д.п	0,22	0,47	0,32	Дец.	-0,30			Пат.		0,28	Вік			-0,36	
Дец.	0,28	0,45	0,32	Л	-0,30			Щас.	-0,28	-0,24	Рел.			-0,23	
Реф.		0,32		Сп.	0,23			Я	-0,21	-0,24	-0,27	Дос.	-0,26	-0,36	
Гра.		0,28		Г.М	-0,34	-0,23	-0,20	Сп.	0,23			Пат.		-0,27	
Єд.	0,22	0,39	0,21	Суп.	0,23			Дух		0,22	0,23	Щас.		0,25	
Мот.		0,26		Ціл.	0,30			Г.М	0,23			Я	0,21	0,25	0,40
Рел.		0,25		М.	-0,34			Г.І.	-0,34			Л	0,22		
Дос.		0,23		Сила	0,51		0,32	Г.Ем	0,23		0,41	Дух	-0,32		-0,41
Л	0,35			Ур	0,43		0,28	Гп/с	0,25			Г.М	-0,22		-0,22
Г.М	0,25	0,22		Ал.	-0,33			Суп.	0,23			Г.В.		-0,23	-0,20
Г.І.	-0,30			Ег.	0,47	0,34	0,25	М.	0,23		0,25	Ціл.	0,31		
Г.Ем	-0,26			Кор.	0,40			Со			0,24	Ж.	0,45	0,34	0,34
Гп/с	-0,27			Екс.	0,20	0,24	0,20	Ал.		0,23		Сила	0,43		0,23
Ціл.		0,32		Лиц.	0,31			Від.	0,24			Н/у	0,28	0,30	
Ж.	-0,25			Пр.	0,38		0,21	Ч.		-0,25		Ур	0,40		
М.	0,77	0,63	0,60	Кр.	0,25			Ег.			-0,23	Ег.	0,36	0,41	0,38
Б/х	0,38			Тол.	-0,20			Кон	0,39			Кор.	0,36		
Н/у	0,29			С/К	0,33			Риг		0,23	0,24	Екс.	0,22		
Со	0,36	0,41		Орг	0,31			Пед		0,23		Лиц.	0,40		
Ал.	0,30	0,43	0,27	Зб.	0,24	0,31		Тер.	-0,20	-0,28	0,24	Пр.	0,31		
Від.	0,28	0,30		Імп	0,26			Ем.ст	-0,36			Кр.	0,36	0,23	0,20
Ч.		0,29		Вп.	0,41			Вп.	-0,23		-0,35	С/К	0,29		
Пр.	-0,25			Емп	-0,36			Опт	0,35			Зб.	0,35	0,33	0,24
Риг	0,28			Агр	0,41	0,30		Лаб	0,29			Імп	0,21	0,27	0,24
Пед			0,27	Мар	0,36			Тр.	0,30			Ем.ст	0,25		
Слаб	0,25			Ст/ст	0,47			Пес.			0,26	Вп.	0,40		0,33
Вп.	-0,35			О	-0,25			Доб			0,23	Опт	0,34		
Лаб	0,44		0,20					Емп		-0,23		Скр	-0,21	-0,47	-0,51
Тр.	0,38	0,28						Агр	-0,21	-0,47		Агр	0,31	0,28	
Доб	0,44	0,42						Мар			-0,51	Інд	0,36		
Інд	-0,36							Ст/ст	0,26		-0,32	Ст/ст	0,31	0,23	0,30
Ст/ст	-0,30							Невр	-0,34			О			0,25
Невр	0,23							С	-0,49	-0,25		С	0,30		0,22
О	0,26	0,27						А	-0,30		-0,22	Н	0,26		0,20

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників психосоматичного компоненту характеру: стресостійкості – невротичності, а також показників самопочуття і активності

Кореляції з показниками	Стресостійкість			Кореляції з показниками	Невротичність			Кореляції з показниками	Самопочуття			Кореляції з показниками	Активність		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
Стать	0,24			Щас.		-0,28		Щас.		0,37	0,30	Щас.	0,21	0,30	0,20
Вік			-0,29	Г.І.	-0,36	-0,27	-0,20	Гар	0,22	0,33		Дух	-0,23		
Пат.			-0,24	Г.В.	-0,24	-0,40	-0,20	Г.Ем	0,27	0,25		Гар	0,24	0,31	
Щас.			0,21	Г.Ем	-0,36	-0,37	-0,26	Г.К.	-0,27	-0,24	-0,23	Г.І.	0,24	0,24	
Я			0,27	Суп.	0,31	0,44	0,24	Гп/с		0,33	0,28	Г.Ем		0,25	
Дух			-0,27	Ціл.		-0,32		Ціл.		0,34	0,20	Гп/с	0,23	0,31	0,27
Г.М	-0,28		-0,22	М.	0,29			Ж.	0,20		0,29	Суп.	-0,34		
Г.І.	0,25	0,27	0,21	Б/х	0,37	0,44	0,25	Б/х	-0,25	-0,25		Ціл.		0,28	0,29
Г.К.	-0,52		-0,37	Сила		-0,42	-0,28	Сила	0,28	0,43	0,35	Ж.			0,23
М.	-0,23			Ур		-0,46	-0,33	Н/у		-0,31		Б/х	-0,25	-0,24	
Б/х	-0,22			Со	0,35			Ур	0,23	0,40	0,31	Сила		0,37	0,34
Ег.	0,24		0,27	Ег.		0,29		Екс.		-0,23		Н/у		-0,26	
Пр.	0,25		0,21	Кор.		0,29		Кр.	0,22	0,26		Ур		0,30	0,26
Кр.	0,23	0,37	0,27	Екс.	0,26	0,35		Риг		-0,30		Ч.			0,23
Кон	-0,33			Тол.		-0,23		С/К		0,31		Екс.		-0,25	
Риг		-0,27		Риг	0,49	0,45	0,34	Орг		0,31	0,26	Пр.			0,23
С/К		0,30		С/К		-0,41		Імп	0,25			Кр.	0,27	0,30	
Зб.	0,26		0,21	Тер.		-0,33	-0,23	Слаб		-0,24	-0,20	Риг	-0,39	-0,32	
Вп.	0,46	0,43	0,46	Орг		-0,30		Ем.ст	0,27	0,27		Орг		0,28	0,25
Опт		0,27		Зб.	0,24	0,39		Вп.	0,42	0,34	0,25	Слаб		-0,23	-0,26
Лаб	-0,23			Імп		0,35		Опт	0,47	0,45		Вп.	0,42	0,35	0,26
Емп	-0,30			Слаб		0,38		Лаб		-0,25		Опт	0,32	0,41	0,20
Скр			-0,32	Ем.ст		-0,34	-0,22	Пес.	-0,50	-0,45		Лаб	-0,29	-0,23	
Агр	0,29		0,27	Вп.	-0,20	-0,29		Скр	-0,34			Пес.	-0,26	-0,40	-0,23
Інд	0,47			Опт		-0,32	-0,20	Мар	0,30		0,22	Скр	-0,49	-0,25	-0,22
Мар	0,31	0,23	0,30	Лаб	0,36	0,51	0,31	Ст/ст		0,27	0,27	Ст/ст		0,25	0,20
С		0,27	0,27	Тр.	0,33	0,35		Невр	-0,23	-0,39	-0,22	Невр	-0,29	-0,31	-0,24
А		0,25	0,20	Пес.	0,35	0,48		О	0,44	0,45	0,45	О	0,25	0,38	0,33
Н			0,22	Скр	0,26			А	0,47	0,56	0,54	С	0,47	0,56	0,54
				Агр		0,36		Н	0,55	0,58	0,55	Н	0,39	0,56	0,50
				О	-0,28	-0,25									
				С	-0,23	-0,39	-0,22								
				А	-0,29	-0,31	-0,24								
				Н		-0,29									

Кореляції дихотомічних показників настрою, егоцентричності, статі й віку

Кореляції з показниками	<i>Настрій</i>			Кореляції з показниками	<i>Егоцентризм</i> (метод не закінч. речень)			Кореляції з показниками	<i>Стать</i>			Кореляції з показниками	<i>Вік</i>		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.		Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
Щас.	0,56	0,50	0,40	Стать			Дец.	-0,25			Д.п		0,24		
Я	0,30			Вік	-0,22	-0,2	-0,27	Рел.	-0,26			Мот.		0,23	0,23
Л	0,29			Єд.	0,27			Дос.	-0,23			Рел.		0,24	0,37
Сп.	-0,33		-0,23	Рел.	0,23			Л	-0,25			Дос.		0,37	0,40
Гар	0,21	0,33		Дос			-0,25	Сп.	0,30			Пат.	0,36	0,24	0,23
Г.Ем	0,20	0,24		Я	0,35	0,2		Г.М	-0,25			Щас.			-0,35
Гп/с		0,26		Сп.	-0,26			Г.В.	0,32			Его		-0,22	-0,27
Ціл.		0,30	0,20	Дух			-0,23	Г.К.	-0,29			Л			-0,25
Сила		0,33	0,26	Г.І.	-0,24			Ж.	0,45	0,21		Дух		0,42	0,46
Ур		0,31	0,22	М.	0,25			М.	-0,23			Г.К.		0,26	0,41
Екс.		-0,24		Со	0,23			Б/х	-0,27			Ж.			-0,28
Кр.		0,24		Від.	0,23			Сила	0,31			Сила			-0,27
Риг	-0,24	-0,29		Кр.	-0,34			Н/у	-0,30			Ур			-0,21
С/К		0,28		Кон			0,25	Ур	0,45	0,20		Со			0,23
Ем.ст		0,28	0,23	Риг	0,25			Ег.	0,30			Ег.			-0,22
Вп.		0,29		Вп.	-0,23			Кор.	0,23			Пед.	0,26		
Опт	0,68	0,58	0,33	Тр.	0,21			Кр.	0,33			Вп.			-0,30
Пес.	-0,56	-0,58	-0,25					С/К	0,41	0,21		Скр			0,26
Доб	0,21	0,27						Тер.	0,23			Мар			-0,36
Скр	-0,30							Вп.	0,25	0,20		Ст/ст			-0,29
Мар	0,26		0,20					Лаб	-0,33			Невр	-0,23		
Ст/ст			0,22					Тр.	-0,25						
Невр		-0,29						Емп	-0,33	-0,23					
О	0,43	0,48	0,40					Інд	0,34						
С	0,55	0,58	0,55					Мар	0,24						
А	0,39	0,56	0,50					Ст/ст	0,24						
								Невр	-0,41						

Статистична обробка даних методом факторного аналізу

Таблиця 4.1.

Основні характерологічні фактори

Показ- ники	Фактор духовно- моральної саморегу- ляції			Показ- ники	Фактор дисгармо- нійності характеру по м'якому типу			Показ- ники	Фактор дисгармо- нійності характеру по жорсткому типу		
	Факторні навантаження				Факторні навантаження				Факторні навантаження		
	Низький рівень Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Висо- кий рі- вень Д.П. і Г.Х.		Низький рі- вень Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Висо- кий рі- вень Д.П. і Г.Х.		Низь- кий рі- вень Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	Високий рівень Д.П. і Г.Х.
№ фактора	3	1	2	№ фактора	2	2	3	№ фактора	1	3	1
Д.п	0,21	0,57	0,22	Стать		-0,29		Стать	0,57		
Дец.	0,23	0,55	0,25	Вік		0,32		Вік			-0,53
Реф.		0,43		Д.п	0,26	0,52	0,51	Д.п		-0,38	-0,28
Тра.		0,40		Дец.		0,42	0,32	Дец.	-0,38		-0,21
Єд.		0,38		Реф.	0,26	0,31		Реф.		-0,35	
Мот.	-0,21	0,36		Тра.		0,41		Тра.		0,32	-0,22
Рел.		0,29	0,26	Єд.	0,25	0,47	0,50	Єд.		-0,36	
Дос.		0,40	0,36	Мот.	0,23	0,35		Мот.	-0,23		-0,24
Паг.	0,20	0,34	0,25	Рел.		0,48		Рел.	-0,46		-0,48
Щас.	0,31	0,31		Дос.		0,55		Дос.	-0,32		-0,58
Я		-0,50	-0,28	Паг.		0,25		Паг.			-0,40
Л	0,28		-0,21	Щас.		-0,36		Щас.	0,23		0,43
Дух	-0,31	0,42	0,37	Я		-0,43		Я			0,61
Гар	0,85	0,90	0,91	Л			0,25	Сп.			0,25
Г.М	0,58	0,53	0,37	Сп.		-0,25	-0,20	Дух			-0,65
Г.І.		0,34	0,20	Дух		0,52		Гар	0,29	-0,24	
Г.В.	0,43	0,64	0,58	Г.М		0,28		Г.М	-0,41	-0,23	-0,39
Г.Ем	0,31	0,47	0,48	Г.І.	-0,27	-0,33	-0,37	Г.І.	0,56		0,25
Г.К.	0,29	0,46	0,28	Г.Ем	-0,29	-0,40	-0,40	Г.В.	0,34		
Гп/с.		0,51	0,33	Г.К.		0,38		Г.Ем	0,40		0,28
Н/п	-0,25	-0,46	-0,35	Гп/с.	-0,40	-0,44		Г.К.	-0,71	-0,42	-0,64
Ціл.	0,42	0,78	0,37	Н/п	0,48	0,29	0,22	Гп/с.	0,53		0,49
М.	0,53	0,41	0,24	Ціл.	0,68		0,57	Н/п		0,38	-0,24
Б/х		-0,51	-0,54	Ж.	0,55	-0,50	0,24	Ціл.	0,26	0,36	0,27
Сила	0,31	0,77	0,42	М.	0,41	0,54	0,64	Ж.	0,71	0,69	0,76
Н/у	-0,30	-0,77	-0,72	Б/х	0,32	0,30	0,51	М.	-0,59		-0,41
Ур	0,24	0,74	0,47	Сила	0,58	-0,24	0,41	Б/х	-0,60	0,28	
Со.		0,23		Н/у	0,60	0,30	0,33	Сила	0,65	0,40	0,66
Ал.	0,48	0,39	0,22	Ур	0,47	-0,33	0,31	Н/у	-0,33	0,40	
Від.	0,47	0,43	0,21	Со	0,42	0,59	0,31	Ур	0,66	0,28	0,61
Ч.	0,28	0,45		Ал.		0,44	0,48	Со	-0,47		-0,43
Ег.	-0,35	-0,52	-0,32	Від.	0,31	0,27	0,24	Ал.	-0,33		-0,34
Кор.	-0,32	-0,44	-0,46	Ч.	0,35	0,21	0,42	Ег.	0,42	0,44	0,46
Екс.	-0,36	-0,53	-0,27	Ег.	0,38			Кор.	0,32	0,26	
Лиц.	-0,27	-0,38	-0,24	Екс.	0,26		0,22	Екс.		0,24	
Пр.		0,26		Лиц.	0,36		-0,22	Пр.	0,43	0,40	0,30
Кр.		0,42		Пр.	0,36		0,31	Кр.	0,47	0,42	0,30
Тол.	0,30	0,48	0,22	Кр.	0,30			Кон	-0,45		
Риг		-0,51	-0,48	Кон		0,26	0,48	Риг	-0,53		-0,26
С/К	0,29	0,62	0,34	Риг.	0,44	0,44	0,24	С/К	0,48		0,30
Тер.	0,38	0,53	0,40	Пед.	0,32	0,31	0,47	Тер.	0,24		
Орг		0,48	0,20	С/К	-0,28	-0,30		Орг	0,37	0,31	0,35
Зб.	-0,33	-0,61	-0,39	Тер.	0,23		0,24	Зб.	0,23	0,43	0,29
Імп		-0,44	-0,40	Орг	0,40		0,31	Імп		0,36	
Слаб		-0,49	-0,27	Зб.	0,38			Слаб	-0,33		
Ем.ст		0,61	0,39	Імп	0,34		0,22	Ем.ст	0,22		0,26
Вп.		0,37		Вп.		-0,45		Вп.	0,65	0,36	0,62

Продовження табл. 4.1

Опт	0,51	0,54	0,33	Лаб	0,42	0,50	0,42	Опт	0,27	0,30	0,25
Лаб		-0,51	-0,48	Тр.	0,45	0,46	0,42	Тр.	-0,42	0,24	
Тр.		-0,28	-0,23	Пес.	0,25	0,44	0,23	Пес.	-0,40		-0,35
Пес.	-0,44	-0,50	-0,26	Доб	0,21	0,34	0,43	Доб	-0,29		-0,22
Доб	0,48	0,50	0,37	Емп	0,29	0,53	0,49	Емп	-0,52	-0,24	
Емп	0,35	0,29		Скр	0,32	0,34		Скр	-0,30	-0,26	-0,48
Агр		-0,56	-0,23	Агр	0,42			Агр	0,27	0,42	0,24
Інд	-0,40			Інд	0,41	-0,22		Інд	0,56	0,41	0,32
Мар			-0,27	Мар	0,50			Мар	0,39	0,61	0,55
Н/ос	-0,29	-0,60	-0,49	Ст/ст		-0,47		Ст/ст	0,53	0,42	0,61
О	0,56	0,44		Н/ос	0,50	0,39		Н/ос	-0,43		-0,32
С	0,30	0,45	0,21	О			0,29	О		0,22	0,32
А	0,28	0,41	0,31	С	-0,30	-0,32	0,29	С	0,43	0,26	0,42
				А	-0,28	-0,27	0,27	А	0,34	0,28	0,33
				Н	-0,29	-0,26	0,31	Н		0,25	0,30

Фактори гармонійності характеру

Таблиця 4.2.

Показники	Фактор ерґічності			Показники	Фактор патріотичності			Показники	Фактор чоловічої шляхетності		
	Факторні навантаження				Факторні навантаження				Факторні навантаження		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	ВИБОРОКІМ рівнем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	ВИБОРОКІМ рівнем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	ВИБОРОКІМ рівнем Д.П. і Г.Х.
№ фактора	10	10	10	№ фактора	8	9	7	№ фактора	18	13	11
Тра.			0,39	Стать		0,36	0,23	Стать	0,30	0,32	0,34
Мот.	0,47			Вік	0,58			Дец.			0,21
Рел.	0,43			Д.п			-0,25	Єд.			-0,27
Дос.	0,27			Реф.		-0,33	-0,36	Мот.		0,20	
Пат.			0,24	Єд.	0,31			Пат.	0,22		
Щас.			0,49	Мот.	0,22		-0,32	М.			0,26
Л		-0,30	-0,34	Рел.			0,25	Б/х		-0,26	-0,19
Сп.	0,20	0,50	0,34	Дос.	0,33		0,23	Со	0,20	0,29	0,20
Г.М			0,23	Пат.	0,58	0,40	0,29	Від.		0,39	0,38
Г.Ем	-0,32	-0,22		Его	-0,45			Ег.	0,27		
Н/п	-0,41			Я	-0,24			Екс.		-0,27	-0,21
Со	0,28		0,24	Сп.		-0,27	-0,32	Лиц.	-0,29		
Від.	0,23		0,22	Дух	0,26		0,21	Тол.			-0,34
Ч.	-0,25	-0,25		Г.М		0,22		Опт	-0,23		
Кор.	0,21			Гп/ф	0,25		0,39	Тр.			-0,30
Екс.	0,27		-0,22	Н/п	0,25		0,24	Пес.			-0,20
Лиц.			-0,27	Б/х			0,25	Емп			0,28
Пр.		0,30		Ал.		0,25	0,21	Агр	0,28		
Тер.	0,18		0,24	Від.	-0,38			Ст/ст	-0,28		
Слаб	-0,34			Ч.	0,25		0,24	С			-0,28
Опт			0,22	Екс.			0,22				
Ст/ст	0,25			Лиц.	-0,20	-0,35					
А	0,43	0,23	0,23	Кон			0,26				
				Пед.	0,24						
				Орг			-0,28				
				Зб.		0,20					
				Слаб	0,29						
				Ст/ст			0,29				
				Н/ос	-0,25						

Таблиця 4.3.

Фактори, що сприяють формуванню підтипів м'яко-дисгармонійного характеру

Показ- ники	Фактор <i>Початкової релігійності</i>			Показ- ники	Фактор <i>релігійно-егоїстичної спрямованості</i>			Показ- ники	Фактор <i>легковажної безтурботності</i>		
	Факторні навантаження				Факторні навантаження				Факторні навантаження		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загаль- на вибірка	Вибірка з ВИСО- КИМ рів- нем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загаль- на вибірка	Вибірка з ВИСО- КИМ рів- нем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низь- ким рів- нем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вібї- рка	Вибірка з ВИСО- КИМ рів- нем Д.П. і Г.Х.
№ фактора	5	7	5	№ фактора	6	11	13	№ фактора	9	8	8
Вік			0,24	Стать		-0,32		Стать	-0,22		
Д.п	0,25		0,34	Вік			-0,23	Вік		0,26	
Дец.	-0,35			Д.п	-0,62	-0,24		Д.п			0,22
Реф.			0,28	Дец.	-0,23	-0,24		Дец.	-0,27		
Тра.	0,42		0,42	Реф.	-0,50			Реф.	0,45		
Єд.	0,32			Тра.	-0,44			Тра.			0,24
Мог.			0,39	Єд.				Мог.	0,32		
Рел.		0,31	0,25	Мог.	-0,25			Щас.	0,32		0,31
Дос.		0,25	0,36	Рел.	0,56	0,22	0,30	Его		-0,41	-0,20
Пат.	0,22			Дос.	0,60			Я	-0,23		
Щас.	0,26	0,23	-0,27	Его	0,18	0,24		Дух	0,26		
Его	0,29		-0,28	Я	0,36	0,23	0,19	Г.М			-0,34
Я	0,22		-0,28	Л	-0,23		-0,22	Г.В.	-0,20	-0,21	
Л		-0,26	-0,47	Сп.	-0,28	-0,39		Г.Ем			0,31
Сп.	-0,22		0,20	Дух	0,25			Гп/ф	-0,28	-0,23	-0,36
Дух			0,36	Від.			0,36	Ціл.	-0,23		
Г.М	-0,49	-0,26	-0,20	Екс.	0,26			Н/у		0,20	
Г.І.	-0,46	-0,37		Лиц.	-0,27	0,23		Ал.	-0,25		
Г.В.	0,37			Пр.	0,30			Від.	-0,38		
Н/п			0,23	Тол.	-0,35		0,30	Ч.	0,25		
Ж.			0,42	Пед.	0,42			Кор.			0,26
Сила			0,24	Тер.	-0,20		-0,20	Екс.	-0,24		0,22
Н/у	-0,32			Зб.			-0,32	Лиц.	0,21		0,29
Ур			0,21	Скр			-0,25	С/К			0,24
Ал.	-0,33			Інд			-0,20	Тер.	-0,20		
Ч.	-0,36	-0,27		Мар			0,25	Імп	0,22	0,25	
Ег.	0,25			О	0,25			Слаб	0,22	0,32	0,22
Кор.	0,27	0,27		Н	0,21			Ем.ст			0,25
Екс.	0,31							Опт	0,20	0,21	0,32
Лиц.	0,19	0,28	0,21					Тр.			-0,31
Пр.	-0,40	-0,31	0,21					Пес.			-0,31
Кр.	-0,29	-0,22	0,30					Скр		0,27	
Тол.	-0,24							Агр	-0,24		-0,23
Кон	0,35	0,34	-0,21					Мар		-0,23	
Риг	0,21							Ст/ст	-0,26		
Пед.		0,26						Н/ос			0,27
Зб.	-0,35							С	0,28		
Імп	-0,39							Н			0,32
Ем.ст	0,34										
Опт	0,24	0,24									
Доб			-0,27								
Агр			0,33								
Інд			0,34								
Ст/ст			0,31								
О			-0,31								
Н	0,30	0,25	-0,29								

Таблиця 4.4.

Фактори, що сприяють формуванню підтипів жорстко-дисгармонійного характеру

Показники	Фактор індивідуальності			Показники	Фактор брутальної мужності			Показники	Фактор суперечливості характеру		
	Факторні навантаження				Факторні навантаження				Факторні навантаження		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з ВИСОКИМ рівнем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з ВИСОКИМ рівнем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Загальна вибірка	Вибірка з ВИСОКИМ рівнем Д.П. і Г.Х.
№ фактора	11	12	12	№ фактора	7	4	4	№ фактора	14	14	16
Стать			0,20	Стать	0,24	0,36	0,28	Вік	-0,37		
Єд.				Д.п	-0,44		-0,21	Дец.			0,32
Мот.				Реф.	-0,34			Реф.		-0,19	
Пат.				Тра.	-0,35			Єд.	-0,29		
Щас.		0,31		Єд.	-0,37			Его			0,38
Его		0,20	0,28	Мот.		-0,22	-0,25	Я	-0,45		
Л		-0,21		Дос.			-0,23	Л	0,18		
Сп.		0,38		Щас.		-0,27	-0,21	Г.І.		0,20	
Дух				Его	-0,28			Н/п	0,20	0,26	0,33
Г.М		0,17		Я	-0,20			Ч.			0,25
Г.І.				Л	-0,20	-0,24		Екс.		0,20	
Г.Ем				Сп.	0,50	0,32	0,36	Лиц.		0,26	
Н/п				Дух	-0,21		-0,21	Пр.	-0,31		
Со		-0,23	-0,21	Г.І.		-0,28	-0,31	Тол.	-0,36		
Ал.				Г.В.		0,23	0,33	Пед.		-0,32	
Від.			0,23	Г.Ем	-0,25			Тер.		-0,24	-0,24
Кор.			0,28	Ціл.		0,26		Слаб		-0,22	-0,34
Екс.		-0,25	-0,23	Ж.		0,29		Ем.ст	0,27		0,14
Пр.			-0,23	Сила		0,28		Тр.	0,32		
Кр.			-0,23	Н/у			-0,32	Ст/ст		-0,34	
Тол.				Ур		0,40	0,32	О			-0,23
Кон				Ч.	-0,24			С	0,32		
Риг		0,24		Кор.	0,24	0,22	0,20	А	0,21		
Тер.		0,22	0,22	Екс.		0,30	0,35				
Ем.ст				Лиц.			0,26				
Опт		0,33		Кр.	0,23		0,24				
Лаб		-0,21		Тол.	0,29		0,29				
Емп				Кон	0,35	0,44	0,48				
Агр			-0,21	Пед.		0,28	0,22				
Інд		0,22	0,24	С/К	0,32	0,32	0,28				
Ст/ст				Тер.		0,41	0,35				
О		-0,20		Орг	-0,21	0,25	0,25				
С			0,26	Імп		-0,21	-0,42				
А		-0,20		Слаб	0,42		-0,22				
Н	-0,20			Ем.ст	0,31	0,28	0,29				
				Опт		-0,24	-0,16				
				Лаб	0,21		-0,20				
				Пес.		0,37					
				Доб	0,38						
				Скр		0,47	0,39				
				Інд	0,17	0,24	0,26				
				Мар		-0,30	-0,24				
				О		-0,30	-0,26				
				С		-0,27	-0,29				
				А		-0,40	-0,33				
				Н		-0,45	-0,36				

Таблиця 4.5.

Фактори, що сприяють формуванню підтипів глибоко-дисгармонійного характеру

Показ- ники	Фактор <i>слабовілля</i>			Показ- ники	Фактор <i>гоцентричного</i> <i>інфантилізму</i>			Показ- ники	Фактор <i>мізантропі-</i> <i>чного егоцентризму</i>		
	Факторні навантаження				Факторні навантаження				Факторні навантаження		
	Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибір- ка	ВИБОКИМ рівнем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низьким рівнем Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибі- рка	ВИБОКИМ рівнем Д.П. і Г.Х.		Вибірка з низь- ким рів. Д.П. і Г.Х.	Зага- льна вибі- рка	ВИБОКИМ рівнем Д.П. і Г.Х.
№ ф-ра	12	6	9	№ фактора	4	5	6	№ фак- тора	13	12	14
Стать		0,23		Стать	-0,21			Стать			-0,25
Вік	-0,27			Вік		-0,31		Вік		-0,38	
Д.п			0,41	Д.п		-0,21		Д.п	0,21		
Дец.			0,24	Реф.		-0,21		Дец.	0,33		
Реф.	-0,20			Тра.		-0,33		Тра.	0,23		
Тра.	0,25		0,24	Мог.		-0,26	-0,17	Щас.	-0,29		
Єд.	0,30		0,24	Рел.		-0,30	-0,25	Его	0,33	0,49	0,34
Дос.	0,21		-0,25	Дос.	-0,22	-0,48		Л	-0,36	-0,25	
Я	-0,25			Щас.	0,44	0,27		Сп.		0,23	0,23
Л		0,23	0,19	Его		0,22		Гп/ф	0,21		0,28
Сп.		-0,31		Я	0,33	0,25		Кор.	-0,35		0,22
Дух	0,19		-0,22	Л	0,54	0,54	0,28	Лиц.		-0,23	
Гар	0,21			Сп.	-0,40			Пр.			0,38
Г.І.		0,28		Дух	-0,45	-0,53		С/К			-0,30
Н/п		0,22		Г.І.		-0,25	0,37	Тер.	-0,34		
Ціл.			-0,29	Г.В.	-0,59			Орг	0,31		
М.			0,21	Ціл.	-0,28			Зб.	0,27		
Б/х		0,22		М.		0,31		Слаб	0,22		
Сила			-0,20	Б/х			0,34	Доб	0,24		
Ч.		-0,32	-0,33	Сила	-0,21			Емп			0,26
Лиц.	-0,22	0,21	0,31	Н/у	0,42		0,25	Скр	-0,24		0,22
Пр.		-0,29	-0,43	Ур	-0,32			Н/ос	-0,17		-0,25
Тол.		0,31	0,20	Ал.	0,23			О			0,23
Риг	0,22			Від.			0,23				
Пед.	-0,31	-0,45		Ег.			-0,28				
С/К		0,22		Лиц.	0,27						
Орг	-0,31	-0,41	-0,22	Пр.		-0,22					
Слаб		0,44		Кр.			0,26				
Вп.	0,21			Тол.			0,30				
Тр.	-0,22			Кон		0,40					
Емп			0,25	Пед.	-0,26		-0,44				
Агр	0,35			С/К	-0,29		0,34				
Інд			-0,27	Тер.	-0,35						
Ст/ст	0,24	0,32		Орг	-0,34		-0,30				
О	-0,30	-0,20		Зб.	0,39		-0,33				
				Імп	0,38						
				Слаб	0,28		0,57				
				Ем.ст			0,29				
				Вп.	0,34						
				Опт	0,42						
				Лаб			0,28				
				Тр.		0,23					
				Пес.	-0,32						
				Доб		0,37					
				Емп		0,27					
				Скр	-0,52						
				Агр			-0,22				
				Інд		-0,33					
				Мар	0,42						
				О		0,34					
				С	0,43		-0,27				
				А	0,33		-0,30				
				Н	0,61	0,32					

ДОДАТОК В.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ.

Умовні позначення.

Емпіричні показники характерологічних якостей старшокласників до і після формувального експерименту були внесені у зведену таблицю 1.1 (див. Додаток В.1).

1. Рівень гармонійності характеру:

Рів.Гар – рівень загальної гармонійності характеру до формувального експерименту;

Рів.Д/Мор – рівень духовно-моральної самоактуалізації особистості до формувального експерименту;

Рів.Адап – рівень психологічної адаптації особистості до формувального експерименту.

2. Зміни гармонійності характеру:

Гар 1 – загальна гармонійність характеру до формувального експерименту;

Гар.2 – загальна гармонійність характеру після формувального експерименту;

d Гар. – зміни загальної гармонійності характеру в процесі формувального експерименту.

Д/М ор1 – духовно-моральна самоактуалізація особистості до формувального експерименту;

Д/Мор 2 – духовно-моральна самоактуалізація особистості після формувального експерименту;

d Д/Мор – зміни духовно-моральної самоактуалізації в процесі формувального експерименту.

Адап 1 – психологічної адаптація особистості до формувального експерименту;

Адап 2 – психологічної адаптація особистості після формувального експерименту;

d Адап – зміни соціально-психологічної адаптації в процесі формувального експерименту.

3. Зміни гармонійності підструктур характеру:

Г.М.1 – гармонійність духовно-морального компонента до формувального експерименту;

Г.М.2 – гармонійність духовно-морального компонента після експерименту;

d Г.М. – зміни гармонійності духовно-морального компонента в процесі формувального експерименту.

Г.І.1 – гармонійність креативно-інтелектуального компонента до формувального експерименту;

Г.І.2 – гармонійність креативно-інтелектуального компонента після формувального експерименту;

d Г.І. – зміни гармонійності креативно-інтелектуального компонента в процесі формувального експерименту.

Г.В.1 – гармонійність вольового компонента до формувального експерименту;

Г.В.2 – гармонійність вольового компонента після формувального експерименту;

d Г.В. – зміни гармонійності вольового компонента в процесі формувального експерименту.

Г.Ем.1 – гармонійність емоційного компонента до формувального експерименту;

Г.Ем.2 – гармонійність емоційного компонента після формувального експерименту;

dГ.Ем. – зміни гармонійності емоційно-почуттєвого компонента в процесі формувального експерименту.

перименту.

Г.К.1 – гармонійність комунікативного компоненту до формувального експерименту;

Г.К.2 – гармонійність комунікативного компоненту після формувального експерименту;

dГ.К. – **зміни** гармонійності комунікативного компоненту в процесі формувального експерименту.

Г.П/c1 – гармонійність психосоматичного компоненту до формувального експерименту;

Г.П/c2 – гармонійність психосоматичного компоненту після формувального експерименту;

dГ.П/c – **зміни** гармонійності психосоматичного компоненту в процесі формувального експерименту.

4. Зміни рис характеру:

Духовно-моральні:

Конструктивні:

Со.1 – совісність до формувального експерименту; **Со.2** – совісність після формувального експерименту; **dСо.** – **зміни** совісності в процесі формувального експерименту.

Від.1 – відповідальність до формувального експерименту; **Від.2** – відповідальність після формувального експерименту; **d Від.** – **зміни** відповідальності в процесі формувального експерименту.

Ал.1 – альтруїстичність до формувального експерименту; **Ал.2** – альтруїстичність після формувального експерименту; **d Ал.** – **зміни** альтруїстичності в процесі формувального експерименту.

Ч. 1 – чесність до формувального експерименту; **Ч. 2** – чесність після формувального експерименту; **dЧ.** – **зміни** чесності в процесі формувального експерименту.

Деструктивні:

Ег.1 – егоцентризм до формувального експерименту; **Ег.2** – егоцентризм після формувального експерименту; **dЕг.** – **зміни** егоцентризму в процесі формувального експерименту.

Екс.1 – екстернальність до формувального експерименту; **Екс.2** – екстернальність після формувального експерименту; **dЕкс.** – **зміни** екстернальності в процесі формувального експерименту.

Кор.1 – корисливість, до формувального експерименту; **Кор.2** – корисливість після формувального експерименту; **d Кор.** – **зміни** корисливості в процесі формувального експерименту.

Л.1 – лицемірство до формувального експерименту; **Л.2** – лицемірство після формувального експерименту; **dЛ.** – **зміни** лицемірства в процесі формувального експерименту.

Інтелектуально-креативні:

Конструктивні:

Пр.1 – принциповість до формувального експерименту; **Пр.2** – принциповість після формувального експерименту; **dПр.** – **зміни** принциповості в процесі формувального експерименту.

Кр.1 – креативність до формувального експерименту; **Кр.2** – креативність після формувального експерименту; **dКр.** – **зміни** креативності в процесі формувального експерименту.

Тол.1 – толерантність до формувального експерименту; **Тол.1** – толерантність після формувального експерименту; **dТол.** – **зміни** толерантності в процесі формувального експерименту.

Деструктивні:

Кон.1 – конформність до формувального експерименту; **Кон.2** – конформність після формувального експерименту; **dКон.** – зміни конформності в процесі формувального експерименту.

Пед.1 – педантизм до формувального експерименту; **Пед. 2** – педантизм після формувального експерименту; **dПед.** – зміни педантизму в процесі формувального експерименту.

Риг.1 – ригідність (впертість) до формувального експерименту; **Риг.2** – ригідність після формувального експерименту; **d Риг.** – зміни ригідності в процесі формувального експерименту.

Вольові:**Конструктивні:**

С/к1 – самоконтроль до формувального експерименту; **С/к2** – самоконтроль після формувального експерименту; **dС/к.** – зміни самоконтролю в процесі формувального експерименту.

Тер.1 – терплячість до формувального експерименту; **Тер.2** – терплячість після формувального експерименту; **d Тер.** – зміни терплячості в процесі формувального експерименту.

Орг.1 – організованість до формувального експерименту; **Орг.1** – організованість після формувального експерименту; **dОрг.** – зміни організованості в процесі формувального експерименту.

Деструктивні:

Збуд.1 – психічна збудливість до формувального експерименту; **Збуд.2** – психічна збудливість після формувального експерименту; **dЗбуд.** – зміни збудливості в процесі формувального експерименту.

Ім.1 – імпульсивність до формувального експерименту; **Ім.2** – імпульсивність після формувального експерименту; **dІм.** – зміни імпульсивності в процесі формувального експерименту.

Слаб.1 – слабовілля до формувального експерименту; **Слаб.2** – слабовілля після формувального експерименту; **dСлаб.** – зміни слабовілля в процесі формувального експерименту.

Емоційно-почуттєві:**Конструктивні:**

Ем. ст.1 – емоційна стійкість до формувального експерименту; **Ем. ст.2** – емоційна стійкість після формувального експерименту; **dЕм. ст.** – зміни емоційної стійкості в процесі формувального експерименту.

Вп.1 – впевненість до формувального експерименту; **Вп.2** – впевненість після формувального експерименту; **d Вп.** – зміни впевненості в процесі формувального експерименту.

Опт.1 – оптимістичність до формувального експерименту; **Опт.2.** – оптимістичність після формувального експерименту; **d Опт.** – зміни оптимістичності в процесі формувального експерименту.

Деструктивні:

Лаб.1 – емоційна лабільність до формувального експерименту; **Лаб.2** – емоційна лабільність після формувального експерименту; **d Лаб.** – зміни емоційна лабільність совісності в процесі формувального експерименту.

Тр.1 – тривожність до формувального експерименту; **Тр.2** – тривожність після формувального експерименту.

експерименту; **dГр.** – **зміни** тривожності в процесі формувального експерименту.

Пес.1 – песимістичність до формувального експерименту; **Пес.2** – песимістичність після формувального експерименту; **dПес.** – **зміни** песимістичності в процесі формувального експерименту.

Морально-комунікативні:

Конструктивні:

Доб.1 – доброзичливість до формувального експерименту; **Доб.2** – доброзичливість після формувального експерименту; **dДоб.** – **зміни** доброзичливості в процесі формувального експерименту.

Емп.1 – емпатія до формувального експерименту; **Емп.2** – емпатія після формувального експерименту; **dЕмп.** – **зміни** емпатії в процесі формувального експерименту.

Скр.1 – скромність до формувального експерименту; **Скр.2** – скромність після формувального експерименту; **dСкр.** – **зміни** скромності в процесі формувального експерименту.

Деструктивні:

Аг.1 – агресивність до формувального експерименту; **Аг.2** – агресивність після формувального експерименту; **dАг.** – **зміни** агресивності в процесі формувального експерименту.

Інд.1 – індивідуалістичність до формувального експерименту; **Інд.2** – індивідуалістичність після формувального експерименту; **dІнд.** – **зміни** індивідуалістичності в процесі формувального експерименту.

Мар.1 – марнославство до формувального експерименту; **Мар.2** – марнославство після формувального експерименту; **dМар.** – **зміни** марнославства в процесі формувального експерименту.

Психосоматичні:

Конструктивні:

Стр/ст.1 – стресостійкість до формувального експерименту; **Стр/ст.2** – стресостійкість після формувального експерименту; **dСтр/ст.** – **зміни** стресостійкості в процесі формувального експерименту.

Деструктивні:

Невр.1 – невротичність до формувального експерименту; **Невр.2** – невротичність після формувального експерименту; **dНевр.** – **зміни** невротичності в процесі формувального експерименту.

ЕМПІРИЧНІ ДАНІ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Таблиця 1.1

Зведена таблиця емпіричних показників до і після експерименту (експериментальна група)

n=106

№	Духовно-моральні риси																Інтел.-креативні риси					
	Конструктивні								Деструктивні								Конструктивні					
	Со.1	Со.2	Ал.1	Ал.2	Від.1	Від.2	Ч. 1	Ч. 2	Ег. 1	Ег. 2	Кор.1	Кор.2	Екс.1	Екс.2	Л.1	Л.2	Пр.1	Пр.2	Кр.1	Кр.2	Тол.1	Тол.2
1	10	10	6	8	8	10	10	9	6	4	4	0	1	2	5	2	7	4	8	10	4	5
2	6	6	6	7	9	10	9	8	3	1	2	0	1	3	6	6	7	2	10	10	8	7
3	6	7	7	5	8	5	7	5	8	8	6	4	4	4	5	8	6	2	9	10	3	8
4	6	6	4	8	8	8	10	10	6	4	2	2	3	4	4	2	8	8	6	10	10	8
5	8	10	6	6	9	7	10	10	4	5	4	2	4	0	5	3	6	7	5	9	3	8
6	6	6	6	6	8	6	8	10	0	2	3	4	2	2	6	4	5	8	2	4	2	7
7	9	5	5	7	4	3	9	10	5	8	6	4	9	4	6	6	7	9	8	10	5	10
8	5	3	4	6	7	8	8	7	6	4	3	2	6	1	2	5	5	1	7	6	8	10
9	4	5	6	7	6	7	4	5	7	3	5	4	7	4	6	5	7	2	5	8	3	3
10	8	8	9	8	8	8	10	10	2	2	2	2	4	4	6	4	2	3	10	8	10	6
11	6	5	4	8	7	8	2	8	9	8	5	6	5	2	8	10	8	7	7	4	7	3
12	6	10	8	8	8	10	7	6	4	0	2	2	6	4	6	4	7	7	8	8	7	9
13	9	6	5	7	9	10	5	4	4	4	4	2	8	7	8	8	5	4	6	8	6	6
14	6	9	8	7	7	6	9	9	8	5	4	5	6	3	6	5	0	2	10	10	6	4
15	6	6	8	8	7	6	7	10	8	6	4	4	3	3	8	4	5	8	8	10	5	10
16	9	6	6	10	7	10	5	10	10	1	6	2	10	0	9	2	5	8	5	10	5	8
17	6	8	7	6	7	6	4	2	9	5	6	6	7	9	10	8	7	6	8	5	6	6
18	7	8	10	10	9	10	7	10	4	4	3	2	2	0	5	3	8	6	9	10	5	9
19	9	7	7	9	9	7	8	4	2	4	8	5	5	3	6	7	4	5	9	8	7	7
20	8	10	7	10	8	7	5	7	5	6	5	4	5	3	8	6	7	6	6	10	5	5
21	5	7	8	8	6	6	6	5	5	5	4	3	4	2	8	6	6	4	7	9	8	7
22	8	10	8	8	10	10	10	9	4	2	4	6	3	5	3	5	5	8	9	9	8	9
23	9	10	8	9	9	10	9	9	8	6	3	6	8	3	8	6	2	10	7	9	6	8
24	6	9	6	7	9	9	4	5	6	5	7	4	4	3	8	8	8	8	7	8	5	6
25	0	0	4	5	8	8	3	3	4	6	7	8	4	3	9	10	4	4	9	8	7	10
26	6	4	7	8	4	5	2	2	8	4	7	6	5	5	8	7	6	6	2	5	2	3
27	6	3	4	5	7	8	7	4	6	7	4	3	3	2	7	4	4	6	7	8	2	3
28	9	9	6	4	10	10	6	6	4	4	6	4	4	4	9	8	6	7	7	7	6	8
29	8	9	8	7	5	4	6	8	6	9	5	7	6	5	8	3	6	7	6	8	7	8
30	6	7	5	6	6	8	3	5	8	4	5	2	8	7	5	6	7	4	4	7	4	5
31	2	7	4	4	0	8	1	6	7	2	8	4	7	5	6	5	7	4	7	5	4	5
32	7	10	3	9	6	9	4	8	5	1	9	0	5	3	5	4	4	6	0	9	3	5
33	8	5	6	5	7	8	6	7	4	6	8	6	7	4	8	5	4	5	7	7	5	6
34	9	3	3	5	10	8	3	5	6	6	2	5	0	3	8	6	7	5	7	7	3	5
35	6	8	4	6	5	6	4	8	5	7	8	3	7	1	7	8	5	6	6	7	6	7
36	8	2	5	7	7	2	4	3	10	5	6	5	9	4	10	7	6	7	2	5	4	7
37	3	4	2	5	5	4	5	2	8	5	7	8	7	6	4	4	7	4	6	8	2	5
38	6	4	7	8	6	7	7	7	6	5	5	7	5	5	6	1	4	4	2	6	5	7
49	10	10	10	10	8	10	8	10	4	3	2	3	2	2	4	2	10	10	10	10	8	6
40	10	9	8	9	8	8	10	8	0	2	4	1	7	4	4	4	10	8	9	10	6	8
41	7	8	5	9	8	10	6	10	8	2	6	2	2	4	6	2	10	10	8	10	6	6
42	6	8	4	3	7	8	3	7	5	2	5	5	5	2	4	2	7	7	7	5	7	4
43	7	4	6	9	8	10	4	6	5	5	3	1	6	7	7	8	7	7	2	3	6	4
44	2	4	2	6	2	4	2	6	8	8	8	4	8	8	8	8	6	10	4	6	6	6
45	6	8	8	8	7	9	8	9	2	2	6	4	6	4	5	5	3	5	7	8	10	5
46	6	5	6	7	4	7	9	7	7	5	7	8	8	5	7	5	7	7	6	8	7	7
47	8	4	8	7	6	6	9	7	4	5	6	3	4	3	6	3	8	7	10	9	7	1
48	8	10	7	7	7	10	8	8	6	3	3	2	2	2	7	6	6	10	3	6	8	7
49	6	6	8	8	2	8	6	6	4	6	8	6	6	6	6	2	2	6	6	6	4	2
50	7	4	5	6	3	5	2	3	6	3	4	4	6	2	6	3	6	3	3	1	2	2
...																						
...																						
106	7	8	7	8	8	10	7	6	3	2	2	0	3	4	6	6	3	4	8	6	5	6

Продовження табл. 1.1.

№	Інтелектуально-креативні						Вольові риси												Емоц.-почуттєві			
	Деструктивні						Конструктивні						Деструктивні						Конструктивні			
	Кон.1	Кон.2	Риг.1	Риг.2	Пед1	Пед2	С/К1	С/К2	Тер.1	Тер.2	Орг.1	Орг.2	Зб.1	Зб.2	Ім 1	Ім 2	Слаб1	Слаб2	Ем.ст1	Ем.ст2	Вп.1	Вп.2
1	5	4	3	1	6	6	4	4	6	8	9	10	5	0	5	2	2	4	10	10	8	10
2	8	6	5	3	9	6	6	2	10	8	7	6	2	1	2	6	7	2	10	10	6	6
3	3	1	10	6	5	4	4	6	5	7	7	7	7	4	6	2	8	0	9	8	6	3
4	8	4	0	0	3	0	6	6	5	8	8	10	2	2	6	3	0	6	9	4	10	8
5	8	2	7	5	7	4	5	6	3	4	6	7	1	4	6	6	4	8	10	10	6	7
6	6	4	8	8	7	6	5	8	4	6	8	10	0	2	3	2	4	2	10	8	4	4
7	9	2	9	7	7	4	2	4	6	7	10	10	6	4	5	3	3	2	10	7	4	4
8	5	0	3	3	3	3	8	9	6	3	10	8	1	0	6	3	2	4	10	10	8	5
9	2	4	8	7	5	5	6	3	4	6	2	6	7	4	5	5	5	3	2	3	3	2
10	6	4	2	1	2	6	2	6	8	10	8	9	7	4	8	2	6	6	10	8	4	2
11	0	0	5	4	6	6	6	6	1	2	6	6	10	8	6	6	10	6	3	6	3	2
12	1	1	7	6	2	2	7	8	2	8	7	6	2	2	10	7	8	10	8	8	4	2
13	5	7	10	10	6	4	4	2	5	4	2	5	6	4	8	8	10	8	8	10	3	4
14	6	4	6	6	4	7	2	2	2	4	10	10	6	8	5	7	8	6	8	9	6	6
15	6	7	10	6	10	5	4	8	2	7	6	10	8	4	5	4	5	2	2	10	5	8
16	4	2	9	4	3	7	5	10	1	10	4	10	6	3	9	4	7	2	5	10	7	10
17	4	3	6	5	6	4	8	8	7	7	7	7	7	5	8	5	8	5	7	5	8	4
18	0	0	5	0	5	2	8	4	6	7	10	10	1	0	3	4	2	1	7	9	8	6
19	8	4	7	6	8	7	6	8	7	8	6	5	7	7	6	5	9	3	8	7	6	5
20	5	7	7	7	7	4	2	5	7	6	7	7	7	6	6	8	4	7	4	9	6	7
21	6	6	6	4	2	3	6	5	5	6	4	5	3	4	8	5	7	2	8	6	7	9
22	6	7	8	6	9	7	5	7	5	7	6	8	3	2	4	5	6	5	7	10	4	5
23	6	7	9	8	4	8	6	4	8	10	10	10	10	10	2	4	3	3	7	8	8	8
24	5	4	7	7	7	8	4	5	9	6	5	8	6	2	4	4	6	5	4	7	4	5
25	1	1	1	3	6	3	6	8	3	6	3	6	1	2	6	4	6	4	9	10	2	6
26	3	3	4	4	6	8	1	4	3	4	2	5	7	5	8	5	8	6	8	5	3	5
27	3	4	9	10	3	4	2	3	5	7	6	5	6	6	4	5	6	6	4	6	4	2
28	2	4	7	7	6	6	2	5	6	6	3	4	3	3	5	6	6	5	3	9	3	4
29	3	4	5	5	3	6	7	8	3	5	6	9	9	7	4	4	7	6	8	4	7	7
30	3	5	6	5	2	5	4	8	6	7	4	7	8	7	8	9	5	7	5	4	5	6
31	0	1	6	4	4	7	8	4	8	7	6	4	8	1	2	7	9	3	9	6	6	5
32	4	3	9	4	5	6	5	5	4	4	2	8	6	3	8	4	7	3	6	7	1	6
33	4	3	6	6	8	6	5	5	8	6	6	8	6	5	5	6	4	2	8	6	6	8
34	2	3	6	3	7	5	4	4	2	2	10	6	9	6	4	4	2	2	5	5	1	3
35	7	2	7	5	7	8	6	3	5	4	5	6	7	8	6	7	5	3	6	5	3	6
36	4	4	10	5	4	6	2	3	3	5	7	6	9	7	7	6	10	6	6	4	3	5
37	4	5	5	5	3	7	4	5	6	3	5	5	4	5	7	5	5	6	4	5	5	7
38	4	5	5	4	3	7	6	8	3	4	4	6	7	7	8	1	9	6	5	5	4	5
39	1	1	2	2	8	6	7	8	6	8	4	10	0	0	6	8	8	8	10	10	8	8
40	2	2	4	6	8	6	9	7	4	9	7	8	4	6	7	4	4	4	10	9	4	9
41	2	2	3	2	5	2	8	9	4	6	8	10	6	0	4	0	6	6	10	10	7	8
42	0	5	7	4	6	6	3	4	4	7	4	5	6	0	2	4	8	8	9	8	2	0
43	1	3	4	5	4	3	1	2	2	4	6	8	10	9	10	5	5	8	2	4	5	2
44	2	2	8	6	2	4	2	0	2	10	4	4	10	8	2	2	6	4	2	8	2	4
45	6	6	9	4	8	7	6	3	7	7	6	8	1	1	6	4	5	2	10	10	6	6
46	8	8	4	4	8	4	9	8	9	7	8	9	5	4	3	6	8	10	10	10	5	6
47	7	6	5	0	8	7	6	9	8	9	8	10	4	7	4	5	6	1	4	7	10	8
48	1	0	0	1	2	2	8	9	4	6	7	8	0	2	6	10	10	10	10	10	7	5
49	4	4	4	6	2	8	10	6	6	4	6	8	2	4	2	4	6	2	8	6	6	6
50	6	6	4	2	4	2	3	4	10	5	4	4	5	7	5	3	4	3	2	5	5	6
...																						
...																						
106	2	1	7	6	5	4	2	3	5	6	7	8	0	2	4	4	1	0	6	6	2	6

Продовження табл. 1.1.

№	Емоційно-почуттєві риси								Морально-комунікативні риси										Психосоматичні риси						
	Констр.		Деструктивні						Конструктивні					Деструктивні					Констр.		Деструкт.				
	Опт1	Опт2	Лаб1	Лаб2	Тр.1	Тр.2	Пес1	Пес2	Доб1	Доб2	Емп1	Емп2	Скр1	Скр2	Аг1	Аг2	Інд1	Інд2	Мар1	Мар2	Ст/ст1	Ст/ст2	Невр	Невр2	
1	7	8	5	2	6	2	3	2	10	10	9	8	5	5	2	0	4	6	8		6	9	2	0	
2	9	4	5	7	8	4	5	6	10	10	10	10	10	10	4	1	1	1	2	1	8	9	3	0	
3	5	4	8	4	5	3	5	2	6	7	8	8	6	4	4	4	6	4	8	8	7	8	6	0	
4	10	10	2	0	2	0	2	2	10	10	5	8	4	2	2	0	6	4	7	9	6	10	0	0	
5	6	6	7	3	2	0	1	0	8	7	4	10	9	5	0	2	0	6	8	8	8	10	5	2	
6	5	6	1	2	6	4	1	0	10	7	9	6	3	6	0	0	2	2	5	3	2	6	4	0	
7	0	3	8	4	7	3	7	9	9	10	10	10	9	8	3	4	7	4	9	7	6	7	5	2	
8	9	10	2	2	3	3	0	0	9	10	8	7	5	3	3	0	3	3	3	2	9	7	4	2	
9	4	6	7	9	3	5	7	5	3	6	7	7	5	8	4	8	2	3	2	4	5	6	7	3	
10	8	9	8	2	2	6	0	0	6	10	8	8	6	7	6	4	2	1	6	7	2	8	6	0	
11	8	6	3	4	2	2	3	0	5	8	6	10	2	4	7	8	8	4	9	10	4	2	1	4	
12	4	6	8	8	0	0	2	2	9	10	6	10	9	10	6	4	5	4	6	6	6	6	4	6	
13	7	7	10	10	9	6	8	5	10	10	10	7	8	9	9	9	4	4	8	4	4	6	10	6	
14	7	8	10	9	8	8	2	2	10	10	10	10	0	3	4	6	4	6	10	8	2	5	6	6	
15	8	10	8	2	6	6	4	2	5	10	10	10	4	5	6	2	4	6	10	10	5	4	2	2	
16	3	8	8	0	5	4	5	0	7	10	9	10	8	5	6	2	5	6	5	8	6	8	7	2	
17	7	7	5	5	8	5	2	3	2	9	6	5	8	6	10	4	9	9	8	6	6	9	8	8	
18	10	10	5	5	5	3	1	0	10	10	10	10	4	2	1	2	3	3	8	8	4	3	2	0	
19	5	7	8	7	6	4	5	0	7	6	7	10	7	9	6	6	5	5	9	5	5	7	8	7	
20	3	8	10	9	4	1	4	4	7	6	7	8	2	3	5	2	5	6	9	10	8	6	7	5	
21	8	8	7	6	2	4	2	2	8	8	7	7	3	5	3	4	5	3	7	6	7	8	5	2	
22	6	7	9	9	6	5	4	5	10	10	10	10	7	10	1	3	4	4	3	5	3	8	9	8	
23	1	8	7	8	7	5	4	4	10	10	6	6	10	10	5	8	7	9	2	3	8	5	2	4	
24	2	5	4	4	4	3	6	2	6	8	8	6	10	10	6	3	7	6	3	4	5	4	3	2	
25	5	5	2	0	1	0	0	1	4	6	1	4	4	7	5	0	9	7	1	8	8	8	4	0	
26	3	5	4	4	0	1	1	2	3	3	1	6	3	5	4	3	3	5	3	4	2	3	4	2	
27	2	5	8	5	3	6	7	5	3	6	6	6	7	8	5	3	6	7	2	5	4	4	9	7	
28	5	8	10	7	4	3	3	4	9	10	9	9	8	9	3	4	2	4	5	3	3	5	8	3	
29	8	7	6	5	5	4	5	4	6	6	4	3	1	7	10	5	4	6	8	3	7	6	7	6	
30	5	6	4	5	3	3	2	3	5	5	4	7	4	7	9	4	8	9	6	6	5	7	5	6	
31	3	4	8	6	6	3	5	5	4	6	1	7	3	9	10	3	8	5	10	6	7	5	7	1	
32	2	10	7	2	5	2	3	1	3	8	2	7	7	7	4	1	2	2	3	4	3	6	8	2	
33	5	5	5	6	5	5	4	2	6	5	6	6	8	4	6	5	6	6	5	5	5	5	5	5	
34	2	6	10	4	10	5	7	4	0	5	4	4	6	4	10	7	8	7	4	6	4	6	6	4	
35	7	9	7	8	5	8	4	1	9	8	5	7	9	5	4	5	5	5	4	9	5	6	6	5	
36	4	5	8	3	2	8	8	7	4	4	3	5	3	7	5	4	4	6	8	4	5	5	5	4	
37	5	7	5	2	5	8	3	4	4	5	4	4	7	5	3	6	6	4	8	3	2	6	4	4	
38	7	4	7	2	4	3	3	3	7	8	6	4	7	6	5	3	5	6	2	4	7	5	5	4	
49	9	10	2	1	4	2	3	0	8	10	8	10	10	10	4	2	6	7	4	2	6	8	0	2	
40	10	8	4	6	5	6	4	2	5	10	8	10	9	7	4	4	6	0	4	2	6	8	5	7	
41	10	10	6	2	2	2	0	0	10	10	10	10	8	8	2	0	7	4	10	6	2	4	2	2	
42	6	5	5	4	5	4	2	2	9	10	6	8	9	9	5	1	4	1	4	4	4	4	5	4	
43	8	10	4	6	2	4	5	4	4	10	4	3	7	8	8	8	8	5	6	2	6	7	2	5	
44	2	2	10	6	6	6	6	4	2	8	0	6	6	10	6	6	6	8	4	4	4	6	4	4	
45	8	8	9	9	6	7	5	6	9	9	10	10	10	9	2	1	4	4	9	8	8	5	5	3	
46	5	5	1	0	4	2	2	3	7	6	5	7	8	8	1	2	9	3	1	0	8	8	6	6	
47	6	9	4	0	6	3	3	0	10	7	8	3	6	6	1	2	8	6	0	1	8	8	2	1	
48	5	8	2	1	1	2	1	2	5	5	5	6	7	7	2	2	8	6	1	2	8	8	0	1	
49	4	8	6	4	6	4	4	4	6	6	2	6	0	8	4	6	8	4	8	4	6	8	6	6	
50	2	5	9	5	2	1	6	5	10	5	6	5	2	6	4	2	4	5	8	0	2	3	6	5	
...																									
...																									
106	4	6	6	10	2	4	2	2	4	6	6	8	8	10	4	2	4	2	4	4	6	2	8	8	

Продовження табл. 1.1.

Гармонійність характеру																		
№	Гармонійність компонентів характеру												Диференціації духов.-мор. саморегуляції					
	Г.М.1	Г.М.2	Г.І.1	Г.І.2	Г.В.1	Г.В.2	Г.Ем1	Г.Ем2	Г.К.1	Г.К.2	Г.П/с1	Г.П/с2	Д/Мор. 1	Д/Мор.2	Адап1	Адап2	Гар.1	Гар.2
1	2,8	4,6	1	1,7	1,6	3,7	1,8	4,7	1,7	1,5	3	9	1,68	2,32	1,79	4,9	1,72	3
2	1,5	3,1	1	3,8	2,1	1,8	1,4	1,2	4,3	9	2,7	9	2,07	2,86	1,75	1,73	1,93	2,31
3	2,2	0,9	1	1,8	0,8	3,3	1,1	1,7	1,1	1,2	1,2	8	1,12	1,2	0,96	2,87	1,05	1,58
4	2,1	2,7	2	6,5	2,4	2,2	4,5	9	1,3	1,5	6	10	1,73	2,69	1,86	4,3	1,79	3,19
5	2,9	3,3	1	2,2	1,3	0,9	2,2	7,7	2,6	1,4	1,6	5	1,45	2,14	1,69	2,17	1,53	2,15
6	1,3	2,3	0	1,1	2,4	4	2,4	3	3,4	3,8	0,5	6	1,56	1,89	2	4	1,71	2,43
7	3,1	1,1	1	2,2	1,3	2,3	0,6	1,4	1,5	1,9	1,2	3,5	1,17	1,64	0,93	2	1,08	1,72
8	3,2	2	2	2,8	2,7	2,9	5,4	5	2,4	4	2,2	3,5	1,78	2,65	3,33	3,71	2,29	3,05
9	1,25	1,5	1	0,8	0,7	1,25	0,5	0,6	1,9	1,4	0,7	2	1,04	1,23	0,63	0,94	0,85	1,11
10	2,4	2,8	2	1,5	0,76	2,1	2,2	2,4	1,4	2,1	0,3	8	2,03	2,17	1,08	2,6	1,56	2,33
11	3,2	1,1	2	1,4	0,5	0,7	1,75	2,3	0,5	1	4	0,5	0,87	1,12	0,89	1	0,88	1,08
12	1,2	3,4	2	2,7	0,8	1,2	1,6	1,6	1,4	2,1	1,5	1	1,67	2,67	1,12	1,26	1,43	1,94
13	0,96	1,3	1	0,9	0,46	0,55	0,7	1	1,3	1,5	0,4	1	1,1	1,2	0,54	0,81	0,83	1,03
14	2,2	1,7	1	0,9	0,7	0,76	1,05	1,2	1,1	1,2	0,3	0,8	1,14	1,27	0,82	0,96	1	1,13
15	0,8	1,76	1	1,6	0,7	2,5	0,8	2,8	1	1,4	2,5	2	0,94	1,57	0,84	2,59	0,91	1,87
16	0,55	3	1	1,5	0,45	3,3	0,8	7	1,5	1,6	0,86	4	0,97	1,98	0,66	4,4	0,84	2,63
17	3,6	0,8	1	1,4	0,9	1,5	1,46	1,2	0,6	1,1	0,75	1,1	0,68	1	1,09	1,3	0,83	1,13
18	1,3	4,2	2	9	4	4	2,4	3	2	1,7	2	3	2,19	3,4	2,79	3,77	2,4	3,53
19	0,4	1,4	1	1,2	0,9	1,4	1	1,7	1,1	1,6	0,6	1	1,16	1,38	0,88	1,42	1,04	1,4
20	0,4	1,9	1	1,2	0,9	0,9	0,7	1,7	0,8	0,9	1,1	1,2	1,02	1,36	0,88	1,2	0,96	1,29
21	0,6	1,6	2	1,5	0,8	1,5	2,1	1,9	1,2	1,5	1,4	4	1,28	1,57	1,32	1,88	1,3	1,69
22	0,9	2,1	1	1,3	1,2	1,8	0,9	1,2	3,4	2,5	0,3	1	1,89	1,86	0,88	1,33	1,41	1,63
23	1,9	1,8	1	1,2	1,6	1,4	0,9	1,4	1,9	1,3	4	1,25	1,27	1,42	1,37	1,39	1,3	1,41
24	3,2	1,5	1	1,2	1,1	1,7	0,7	1,9	1,5	1,8	1,7	2	1,15	1,46	1	1,82	1,1	1,57
25	4,5	0,6	3	3,1	0,9	2	5,3	9	0,6	1,1	2	8	0,94	1,12	1,8	4,45	1,19	1,73
26	1,2	0,86	1	0,9	0,26	0,8	2,8	2,1	0,7	1,2	2	1,5	0,71	0,96	0,69	1,24	0,7	1,05
27	0,6	1,25	1	0,9	0,8	0,9	0,6	0,8	1,2	1,30	0,4	0,6	1,1	1,16	0,6	0,8	0,88	1
28	1,6	1,45	1	1,3	0,8	1,1	0,6	1,5	2,6	2,5	0,4	1,7	1,58	1,65	0,64	1,32	1,16	1,52
29	1,7	1,2	2	1,5	0,8	1,3	1,4	1,4	0,5	1,1	1	1	0,98	1,26	1,07	1,28	1,01	1,27
30	1,1	1,4	1	1,1	0,7	0,9	1,7	1,5	0,6	1	1	1,2	0,82	1,15	0,97	1,13	0,87	1,14
31	0,42	1,6	2	1,2	1,16	1,4	0,9	1,1	0,3	1,6	1	5	0,5	1,45	1,04	1,35	0,72	1,41
32	1,3	4,5	0	1,5	0,6	1,7	0,6	4,6	1,3	3,1	0,4	3	0,76	2,79	0,7	2,7	0,74	2,76
33	1,2	1,2	1	1,2	1,3	1,5	1,36	1,5	1,2	0,9	1	1	1,02	1,12	1,26	1,39	1,1	1,22
34	0,56	1,05	1	1,5	1,1	1	0,3	1,1	0,5	0,7	0,7	1,5	0,98	1,02	0,58	1,1	0,79	1,05
35	0,9	1,5	1	1,3	0,9	0,7	1	1,2	1,8	1,1	0,8	1,2	0,97	1,28	0,93	0,98	0,95	1,15
36	1,1	0,7	1	1,3	0,46	0,7	0,7	0,8	0,6	1,1	1	1,25	0,66	0,98	0,61	0,8	0,64	0,9
37	0,8	0,7	1	1	0,9	0,8	1,1	1,4	0,9	1,1	0,5	1,5	0,82	0,87	0,94	1,1	0,84	0,97
38	0,6	1,4	1	1,1	0,5	1,3	1,1	1,8	1,7	1,4	1,4	1,3	1,24	1,31	0,84	1,41	1,04	1,34
39	0,4	4	3	2,9	1,2	1,6	3	9,3	1,9	2,7	6	4	2,43	3,2	2,17	2,95	2,33	3,1
40	0,7	3,1	2	1,5	1,3	1,7	1,8	1,9	1,6	4,5	1,2	1,1	1,93	2,65	1,51	1,66	1,75	2,12
41	2,1	3,7	2	4,3	1,25	4,1	3,3	7	1,5	2,8	1	2	1,53	2,5	1,88	4,75	1,65	3,89
42	0,9	2,4	2	1,1	0,7	1,3	1,4	1,3	0,8	4,5	0,8	1	1,44	2,15	0,97	1,27	1,24	1,76
43	0,7	1,4	2	1,3	0,4	0,6	1,4	1,1	0,7	1,4	3	1,4	1,06	1,36	0,79	0,9	0,94	1,15
44	0,8	0,7	1	1,8	0,4	1	0,3	0,9	0,5	1,3	1	1,5	0,53	1,14	0,4	1	0,48	1,09
45	0,7	2,3	1	1,1	1,6	2,6	1,2	1,1	1,9	2,2	1,6	1,7	1,37	1,78	1,38	1,47	1,37	1,65
46	0,8	1,1	1	1,4	1,6	1,2	2,9	4,2	1,8	4,2	1,3	1,3	0,08	1,57	1,86	1,7	1,5	1,6
47	0,9	1,7	1	1,3	1,6	2,2	1,5	3	2,7	1,7	4	8	1,63	1,6	1,9	3,5	1,66	2,2
48	0,7	2,7	6	7,8	1,2	1,1	5,5	4,6	1,5	1,8	8	8	2	2,9	2,5	2,25	2,17	2,57
49	1,05	1,4	1	0,8	2,2	1,8	1,1	1,7	0,4	1,4	1	1,3	0,78	1,2	1,44	1,64	1,02	1,35
50	1	1,5	1	0,6	1,2	1	0,5	1,45	1,1	2,3	0,3	0,6	0,88	1,38	0,76	1,1	0,83	1,24
...																		
...																		
106	0,7	2,7	1	1,5	2,8	2,8	1,2	1,1	1,1	3	0,8	0,25	1,43	2,3	1,39	1,23	1,42	1,79

Таблиця 1.2

Зведена таблиця емпіричних показників до і після експерименту (контрольна група)

n=106

№	Духовно-моральні риси																Інтел.-креативні риси					
	Конструктивні								Деструктивні								Конструктивні					
	Со.1	Со.2	Ал.1	Ал.2	Від.1	Від.2	Ч.1	Ч.2	Ег.1	Ег.2	Кор.1	Кор.2	Екс.1	Екс.2	Л.1	Л.2	Пр.1	Пр.2	Кр.1	Кр.2	Тол.1	Тол.2
1	9	8	10	8	8	9	9	8	4	4	3	4	2	4	4	4	5	5	3	4	7	6
2	8	8	8	7	8	3	10	5	8	8	7	2	6	5	2	7	3	7	8	6	7	3
3	8	9	9	9	10	7	6	6	2	3	2	4	4	2	7	7	3	6	5	8	6	4
4	8	7	8	6	7	9	8	7	5	8	4	5	3	4	3	6	4	7	7	7	6	6
5	7	8	6	3	8	7	8	7	0	4	4	6	3	3	3	6	7	5	7	8	7	5
6	6	6	6	6	7	5	5	4	4	9	3	6	3	4	8	7	6	8	5	6	6	4
7	6	5	9	8	7	9	9	7	4	4	4	2	3	4	6	1	5	6	8	8	7	4
8	8	1	8	7	7	4	9	10	3	8	3	6	1	9	3	2	7	3	8	6	9	7
9	6	3	9	9	6	4	9	7	7	8	4	4	5	5	8	9	4	7	7	7	1	1
10	8	3	7	5	10	8	6	8	2	5	3	7	2	7	6	5	5	4	8	3	7	5
11	8	5	6	4	9	6	6	5	6	6	0	5	0	4	3	5	10	5	4	6	4	5
12	9	6	6	7	10	8	6	2	9	9	4	8	5	7	6	5	7	6	6	8	8	5
13	7	5	5	2	7	4	4	3	7	7	7	7	4	7	6	7	5	1	6	8	4	7
14	8	8	7	3	8	6	6	4	2	4	2	0	4	2	5	2	6	4	10	8	6	4
15	4	6	6	6	5	6	7	8	9	9	4	5	7	8	6	7	9	7	10	10	7	8
16	2	2	2	2	3	1	4	2	6	6	4	6	5	5	5	4	4	6	5	5	3	2
17	5	4	6	2	8	6	7	4	2	2	0	0	1	0	4	3	6	5	9	6	7	6
18	8	9	6	7	6	8	9	7	8	9	6	7	5	6	4	7	8	4	5	9	2	6
19	3	3	2	7	4	2	4	4	7	7	9	8	10	5	7	10	5	5	3	1	2	1
20	4	3	5	3	3	3	1	3	9	9	6	9	6	8	8	9	4	3	7	9	2	1
21	2	6	3	6	5	3	8	6	6	7	7	8	8	8	9	7	8	6	9	5	3	4
22	6	6	5	4	2	6	7	4	4	5	8	6	7	0	2	5	9	4	8	4	4	8
23	6	6	7	6	10	8	8	6	8	4	2	2	4	3	2	1	8	8	10	8	8	10
24	10	5	8	6	10	8	10	10	6	4	0	0	4	0	2	2	8	7	8	8	6	8
25	8	8	9	10	9	10	10	10	2	1	3	4	1	1	2	2	8	2	8	9	5	7
26	6	8	6	6	6	8	8	10	6	8	4	4	6	6	6	6	8	6	6	10	6	10
27	6	8	2	0	0	0	6	4	8	4	6	4	4	6	6	8	6	8	6	6	4	4
28	8	6	8	6	7	10	7	7	8	4	3	2	2	4	6	8	9	9	8	8	4	6
29	6	3	4	6	6	8	9	8	6	6	0	1	6	2	3	2	8	6	10	4	7	6
30	8	10	4	2	9	8	5	4	6	8	6	4	5	4	8	10	7	6	8	10	4	4
31	2	6	3	5	4	6	3	0	8	8	6	5	5	7	9	9	6	8	3	2	5	4
32	5	4	8	6	7	9	6	7	6	7	4	6	3	6	7	5	4	5	6	7	6	8
33	6	6	7	7	10	10	9	9	6	6	8	8	5	5	8	8	7	7	7	7	9	9
34	3	0	6	5	4	2	2	0	6	5	8	5	6	5	7	8	0	3	10	9	3	3
35	6	7	6	6	6	7	6	6	7	7	5	2	6	7	9	6	4	4	9	8	5	7
36	8	6	6	4	5	6	7	6	6	8	7	6	5	7	5	6	6	7	9	6	6	5
37	7	7	6	9	5	6	4	5	9	9	5	5	7	5	7	8	7	5	6	6	8	5
38	5	9	4	5	4	6	2	5	8	8	4	4	6	5	8	6	8	6	6	8	8	4
49	3	5	3	6	6	8	1	7	10	10	4	4	6	8	9	10	6	5	6	6	5	10
40	8	10	4	3	8	4	3	2	8	10	7	8	6	10	10	9	4	7	7	6	6	4
41	8	8	7	7	6	6	6	6	3	3	2	2	4	4	4	4	8	8	6	6	6	6
42	8	10	6	6	7	10	7	8	6	8	8	7	10	10	7	7	9	8	6	5	7	6
43	4	0	4	4	6	3	8	8	8	2	8	2	9	5	7	7	9	5	7	4	8	3
44	6	4	4	3	6	8	4	3	6	7	6	6	6	6	7	6	6	6	7	5	3	7
45	3	4	0	2	6	6	4	7	2	4	5	8	3	2	8	7	4	5	9	8	6	7
46	5	7	2	7	7	9	6	6	6	7	7	7	3	6	8	7	4	4	7	8	8	4
47	2	5	7	7	6	5	5	8	7	7	2	5	7	6	5	6	8	8	5	3	4	7
48	2	3	4	6	8	5	7	8	9	5	2	1	10	8	10	9	6	5	7	4	5	4
49	4	4	3	5	7	4	6	6	3	5	5	5	5	5	6	6	5	5	6	6	4	5
50	6	10	6	5	4	7	4	4	8	5	4	0	3	3	5	5	7	2	10	7	2	5
...																						
...																						
106	2	2	6	4	8	8	2	2	10	10	4	8	5	0	8	8	5	4	8	6	4	2

Продовження табл. 1.2

№	Інтелектуально-креативні						Вольові риси												Емоц.-почуттєві			
	Деструктивні						Конструктивні						Деструктивні						Конструктивні			
	Кон.1	Кон.2	Риг.1	Риг.2	Пед1	Пед2	С/К1	С/К2	Тер.1	Тер.2	Орг.1	Орг.2	Зб.1	Зб.2	Ім 1	Ім 2	Слаб1	Слаб2	Ем.ст1	Ем.ст2	Вп.1	Вп.2
1	6	7	10	9	5	4	7	5	8	7	6	6	3	1	3	5	6	1	8	10	7	5
2	9	1	6	4	8	10	7	6	7	8	6	6	5	8	4	6	3	5	5	6	5	6
3	2	6	3	3	4	5	3	7	9	9	7	7	2	5	2	2	4	3	8	9	4	5
4	7	7	5	5	7	7	5	6	7	7	8	7	2	6	3	5	4	4	7	6	8	6
5	5	8	6	4	5	6	6	4	3	4	8	6	1	2	5	2	5	6	8	9	4	5
6	2	6	3	10	5	2	6	2	6	0	4	1	3	10	7	5	4	8	6	4	8	1
7	6	6	0	2	3	4	8	5	9	10	10	5	5	3	4	4	3	3	9	9	10	9
8	4	4	1	6	6	4	6	5	7	5	5	5	4	8	4	7	6	1	7	6	7	5
9	4	1	7	9	3	6	5	4	7	8	6	3	6	7	6	2	8	10	5	7	6	8
10	4	6	7	6	5	6	8	6	7	5	7	5	5	4	4	3	6	5	8	5	6	6
11	0	5	0	4	7	6	6	4	9	6	6	5	5	5	5	4	0	6	4	4	9	6
12	4	2	3	10	8	10	1	6	1	7	9	9	3	7	4	8	6	10	7	7	6	2
13	5	5	8	8	3	4	4	1	6	5	3	2	4	5	7	5	6	9	5	6	1	2
14	6	4	8	6	8	6	8	6	6	8	6	6	4	4	8	6	6	4	10	8	6	2
15	2	2	6	6	2	4	4	6	7	10	9	10	7	8	5	5	7	4	6	7	9	9
16	4	1	3	4	3	0	6	5	6	1	2	1	3	4	3	5	5	6	3	1	4	5
17	2	0	4	2	1	0	9	2	5	1	7	6	1	1	4	2	6	4	10	10	9	8
18	7	8	4	9	6	9	4	5	4	6	7	7	9	9	8	8	6	10	6	7	3	7
19	3	2	9	8	9	9	5	0	2	3	2	0	10	10	7	1	7	9	3	0	1	1
20	4	1	6	6	3	2	5	3	4	4	1	0	7	9	3	5	8	10	5	3	2	1
21	3	4	4	9	6	9	7	6	4	7	9	7	9	5	5	8	6	5	6	3	6	3
22	3	4	5	4	5	7	7	1	4	7	7	5	5	5	2	6	6	7	5	5	2	7
23	3	5	2	1	2	0	6	8	8	8	10	10	2	3	4	6	0	8	10	10	8	8
24	8	8	2	0	6	2	6	6	8	8	10	10	2	4	2	4	0	2	7	10	10	10
25	6	4	3	3	9	8	10	10	9	10	10	9	1	1	3	4	4	7	10	10	9	8
26	6	8	6	4	4	6	6	10	6	10	6	6	6	6	6	4	4	6	6	4	6	8
27	0	0	8	8	6	8	1	0	1	0	8	6	7	6	8	6	4	6	4	6	4	2
28	1	0	3	1	6	6	6	6	2	6	7	8	5	10	4	6	6	6	10	10	6	9
29	2	0	0	0	5	7	8	8	9	10	10	10	6	7	4	2	0	0	8	7	10	9
30	4	4	8	10	6	10	4	6	6	8	4	2	8	10	4	6	8	8	2	6	2	6
31	6	4	2	4	8	8	7	7	6	3	5	6	7	7	4	7	4	1	10	8	4	3
32	7	6	6	7	7	6	9	6	3	7	8	8	6	8	9	8	8	5	7	7	9	8
33	8	8	7	7	8	8	6	6	4	5	5	5	6	6	9	9	8	8	8	8	2	2
34	1	2	10	6	0	0	1	5	2	2	1	0	10	9	8	8	10	10	2	2	1	5
35	3	4	7	6	7	6	8	3	8	6	7	7	4	0	6	3	7	7	7	7	5	2
36	1	4	9	5	3	7	4	6	4	6	5	8	4	8	9	7	7	5	8	5	3	6
37	4	5	8	7	4	4	4	3	2	2	1	5	10	8	8	6	8	10	1	4	4	1
38	2	6	4	4	8	6	4	4	6	4	10	8	10	10	7	8	2	6	4	6	5	6
49	1	9	6	10	3	2	6	8	3	2	1	5	10	9	8	10	10	9	7	6	7	7
40	2	4	7	7	2	4	4	2	2	2	2	2	9	10	10	4	10	8	7	5	4	4
41	0	0	9	9	10	10	0	0	2	2	8	8	4	4	7	7	5	5	2	2	4	4
42	2	6	9	6	10	9	6	4	3	0	7	8	10	10	7	6	7	8	8	5	7	6
43	0	5	7	2	7	3	5	3	3	8	5	5	9	5	7	5	5	5	6	3	6	4
44	5	4	6	1	3	5	6	4	8	4	3	3	3	5	6	4	6	7	9	8	7	5
45	0	2	7	5	7	4	4	7	4	5	6	3	0	0	5	7	10	9	9	6	1	2
46	3	4	4	6	3	4	7	5	3	6	7	7	5	6	7	5	7	5	7	6	5	6
47	3	5	6	7	7	5	7	4	4	6	4	6	4	5	7	3	6	7	6	6	5	4
48	0	0	5	0	4	2	3	3	2	2	8	7	10	10	10	8	10	7	3	0	6	8
49	5	4	6	4	5	5	5	5	4	6	6	5	7	5	6	5	4	4	6	5	4	5
50	6	7	4	2	4	2	6	5	8	5	6	7	4	2	8	2	4	1	10	10	3	3
...																						
...																						
106	2	4	6	4	10	6	4	4	3	2	8	10	10	10	4	8	4	4	2	4	10	10

Продовження табл. 1.2

№	Емоційно-почуттєві риси								Морально-комунікативні риси										Психосоматичні риси					
	Констр.		Деструктивні						Конструктивні					Деструктивні					Констр.		Деструкт.			
	Опт1	Опт2	Лаб1	Лаб2	Тр.1	Тр.2	Пес1	Пес2	Доб1	Доб2	Емп1	Емп2	Скр1	Скр2	Аг1	Аг2	Інд1	Інд2	Мар1	Мар2	Ст/ст1	Ст/ст2	Невр	Невр2
1	8	9	5	8	6	6	6	3	10	8	6	6	9	8	4	7	5	4	3	1	5	2	3	3
2	9	10	6	5	6	4	0	0	7	6	9	4	5	2	4	6	6	6	8	10	5	6	5	6
3	5	7	3	4	3	6	3	2	8	8	5	4	4	9	3	5	3	5	4	1	6	6	3	4
4	7	6	7	6	4	9	2	7	8	8	9	9	7	7	5	8	4	4	6	8	6	5	6	5
5	7	6	3	2	7	5	0	4	9	8	4	5	5	6	4	4	2	2	5	3	6	8	4	6
6	9	0	5	10	2	7	1	10	6	4	5	9	3	5	6	7	6	7	7	8	7	6	5	10
7	9	10	4	4	3	2	0	0	9	9	7	8	5	4	1	1	4	5	5	7	5	5	1	1
8	6	8	3	6	1	8	2	5	10	6	5	4	6	5	1	5	4	8	5	6	4	6	3	6
9	8	8	8	9	6	6	2	2	9	8	5	2	4	5	1	2	6	5	3	8	6	4	6	6
10	4	4	7	6	0	3	5	6	8	6	6	6	8	2	7	4	6	6	1	7	3	5	7	5
11	5	5	0	5	2	4	0	6	5	4	9	6	7	5	2	4	6	4	2	6	9	4	1	4
12	6	9	5	9	2	6	5	10	8	6	7	8	9	10	5	8	5	5	3	10	8	6	2	10
13	5	6	9	7	8	8	6	4	7	4	7	7	3	1	6	2	2	5	10	9	5	3	5	8
14	8	6	10	8	8	8	6	4	10	8	8	8	6	8	5	4	6	6	3	8	6	5	2	6
15	8	10	6	8	2	6	2	3	4	7	8	9	3	2	4	7	10	6	10	10	9	4	2	4
16	2	3	2	1	3	2	0	0	1	1	1	0	4	4	6	5	5	5	3	2	6	7	3	4
17	9	8	3	2	5	4	2	4	8	6	7	4	8	6	5	6	6	5	5	5	8	6	2	0
18	5	8	8	5	8	7	7	6	8	9	8	7	5	5	6	9	4	8	10	9	4	9	10	10
19	1	0	6	6	5	4	6	8	2	0	1	2	2	0	8	7	8	4	8	9	3	4	9	7
20	5	5	6	4	5	1	7	8	3	2	4	7	5	4	8	9	5	8	4	5	5	5	7	9
21	1	2	5	8	5	6	8	6	2	4	2	8	8	6	10	5	9	8	2	4	6	6	8	6
22	4	1	6	4	7	8	5	5	8	9	4	4	5	7	3	5	8	7	7	4	7	4	4	7
23	8	8	0	2	2	2	0	2	10	10	10	8	8	4	2	2	2	4	8	8	10	10	0	1
24	10	10	0	0	2	2	0	0	10	10	10	8	6	6	2	4	4	6	4	7	8	10	0	0
25	9	10	0	0	2	1	0	0	10	9	10	10	10	10	0	0	5	7	3	2	6	10	1	2
26	8	8	6	10	4	6	2	2	8	6	4	6	6	4	8	4	4	10	4	6	8	6	6	6
27	4	0	8	8	9	8	0	0	7	4	8	8	4	4	10	10	6	2	10	0	0	0	9	8
28	10	10	1	7	6	2	0	2	6	8	10	8	7	7	4	8	7	8	8	8	4	7	1	8
29	10	7	1	0	0	0	0	0	7	2	0	2	7	3	5	7	9	7	3	1	10	10	0	0
30	6	8	8	10	4	6	2	4	9	10	8	8	8	9	6	4	7	8	5	8	4	6	6	6
31	1	2	4	2	4	2	1	5	7	6	4	5	7	7	2	6	8	9	6	6	6	5	2	2
32	6	6	7	5	8	7	8	6	9	2	6	9	10	5	5	6	9	6	7	8	8	5	8	4
33	6	4	10	10	7	7	6	6	9	9	9	9	10	10	5	7	6	6	8	8	2	2	10	10
34	3	8	7	8	6	5	5	4	2	3	6	8	7	8	7	10	7	7	5	6	6	3	10	8
35	4	3	4	8	7	4	4	4	5	5	7	8	7	6	4	4	6	5	10	8	5	5	6	6
36	7	8	10	6	8	5	5	3	9	6	8	6	3	4	1	6	6	5	8	6	8	6	7	4
37	6	4	8	10	5	4	5	8	10	7	4	10	2	4	7	8	7	5	9	7	6	3	4	10
38	8	7	4	6	2	4	0	0	8	10	0	6	2	6	10	6	4	8	2	7	8	8	2	4
49	4	10	8	10	4	10	6	9	4	5	3	7	6	7	10	10	8	8	8	10	7	4	0	6
40	4	5	10	10	6	4	6	8	4	8	5	10	2	0	10	10	8	5	9	10	4	6	8	10
41	6	6	8	8	4	4	2	2	9	9	10	10	10	10	6	6	6	6	5	5	0	0	6	4
42	9	7	9	8	7	4	5	3	7	8	7	10	6	2	7	10	9	6	10	10	6	10	7	10
43	7	6	5	4	4	2	4	6	6	3	4	5	5	5	9	2	5	5	4	6	5	2	4	5
44	6	1	6	5	5	6	4	7	5	7	2	7	9	1	7	4	7	4	2	6	5	5	8	6
45	1	3	4	6	4	5	3	4	5	2	0	3	9	7	2	5	6	7	3	2	3	2	8	2
46	5	6	5	5	6	6	3	9	9	6	4	7	4	6	4	7	9	4	4	4	6	9	6	6
47	4	5	2	6	5	2	6	2	5	3	4	6	6	4	6	5	4	6	4	7	5	3	4	4
48	4	4	6	6	4	6	1	3	3	4	4	4	5	3	8	10	5	6	3	2	6	6	4	2
49	5	6	4	4	4	4	5	5	6	5	5	5	5	6	6	5	5	7	5	4	5	4	5	5
50	9	8	1	0	4	2	2	0	9	9	2	6	9	4	2	2	3	4	2	8	8	8	2	0
...																								
...																								
106	8	10	8	4	4	2	4	2	6	6	4	0	2	2	8	8	8	8	10	10	4	4	2	6

Продовження табл. 1.2

Гармонійність характеру																		
№	Гармонійність компонентів характеру												Диференціації духов.-мор. саморегуляції					
	Г.М.1	Г.М.2	Г.І.1	Г.І.2	Г.В.1	Г.В.2	Г.Ем1	Г.Ем2	Г.К.1	Г.К.2	Г.П/с1	Г.П/с2	Д/Мор. 1	Д/Мор.2	Адап1	Адап2	Гар.1	Гар.2
1	2,8	1,9	0,7	0,8	1,8	2,5	1,35	1,4	2,1	1,8	1,7	0,7	1,65	1,42	1,53	1,19	1,6	1,32
2	1,5	1,1	0,8	1,1	1,7	1,1	1,6	2,4	1,2	0,5	1	1	1,14	0,86	1,52	1,41	1,26	1,06
3	2,2	2	1,6	1,3	2,4	1,8	1,9	1,8	1,7	1,9	2	1,5	1,88	1,73	2,1	1,73	1,96	1,73
4	2,1	1,3	0,9	1,1	2,2	1,3	1,7	0,8	1,6	1,2	1	1	1,47	1,18	1,71	1,02	1,56	1,12
5	2,9	1,3	1,3	1	1,5	1,4	1,9	1,8	2,6	2,1	1,5	1,3	2,06	1,34	1,68	1,56	1,9	1,42
6	1,3	0,8	1,7	1	1,1	0,13	2,9	0,2	0,7	0,8	1,4	0,6	1,17	0,86	1,7	0,23	1,36	0,56
7	3,1	2,6	1,6	1,5	2,6	2	4	4,7	2,1	1,6	5	5	2,21	1,89	3,37	3,12	2,59	2,28
8	3,2	0,9	2,2	1,1	1,3	0,9	3,3	1	2,1	0,8	1,3	1	2,48	0,91	1,8	0,98	2,2	0,94
9	1,25	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	1,2	1,4	1,8	1	1	0,7	1,25	0,93	1,02	1	1,14	0,96
10	2,4	1	1,3	0,7	1,46	1,3	1,5	1	1,6	0,8	0,4	1	1,7	0,85	1,26	1,13	1,5	0,95
11	3,2	1	2,6	1,1	2,1	1	8	1	2,1	1,1	9	1	2,6	1,04	3,4	1,03	2,97	1,04
12	1,2	1	1,4	0,9	1,9	0,9	1,6	0,7	1,8	1,1	4	0,6	1,41	0,97	1,93	0,77	1,58	1,04
13	0,96	0,5	0,9	0,9	0,76	0,42	0,48	0,74	0,9	0,75	1	0,38	0,95	0,69	0,64	0,54	0,82	0,63
14	2,2	2,6	1	1	1,1	1,4	1	0,8	1,7	1,3	2	0,8	1,53	1,45	1,14	1,03	1,34	1,24
15	0,8	0,9	2,6	2,1	1,2	1,3	1,9	1,5	0,6	0,8	4,5	1	1,05	1,08	1,86	1,34	1,31	1,18
16	0,55	0,3	1,2	2,6	1,3	0,5	1,8	3	0,4	0,4	2	1,8	0,66	0,66	1,53	1,05	0,92	0,8
17	3,6	3,2	3,1	8,5	1,6	1,3	2,8	2,6	1,4	1	4	6	2,37	2,13	2,35	2,41	2,36	2,25
18	1,3	1,1	0,9	0,7	0,65	0,67	0,6	1,2	1,1	0,8	0,4	0,9	1,3	0,88	0,59	0,89	0,92	0,88
19	0,4	0,6	0,5	0,4	0,35	0,2	0,3	0,1	0,2	0,1	0,3	0,6	0,36	0,39	0,32	0,2	0,35	0,3
20	0,4	0,3	1	1,4	0,6	0,3	0,67	0,7	0,7	0,6	0,7	0,6	0,64	0,58	0,63	0,46	0,64	0,53
21	0,6	0,7	1,5	0,7	1	1,1	0,7	0,4	0,6	1,1	0,75	1	0,78	0,78	0,85	0,77	0,81	0,78
22	0,9	1,25	1,6	1,1	1,4	0,7	0,6	0,76	0,9	1,25	1,8	0,6	1,12	1,19	1,03	0,71	1,08	0,97
23	1,9	2,6	3,7	4,3	4	1,5	7	4,3	2,3	1,6	9	9	2,43	2,47	6	2,58	3,37	2,52
24	3,2	4,8	1,4	2,3	6	2,4	9	9	2,6	1,4	8	10	2,26	2,3	7	5,33	3,29	3,11
25	4,5	4,8	1,2	1,2	3,6	2,4	9	10	3,8	3,2	6	8	2,56	2,66	5,52	5	3,33	3,33
26	1,2	1,3	1,3	1,4	1,1	1,6	1,7	1,1	1,1	0,8	1,3	1	1,19	1,19	1,35	1,3	1,25	1,24
27	0,6	0,55	1,1	1,1	0,5	0,3	0,7	0,5	0,7	1,3	0,1	0,1	0,79	0,92	0,48	0,33	0,66	0,65
28	1,6	1,6	2,3	3,3	1,1	0,9	2,9	2,6	1,2	0,9	4	0,9	1,58	1,53	1,88	1,37	1,68	1,46
29	1,7	2,3	3,6	2,3	2,7	3,1	10	7,6	0,8	0,5	10	10	1,64	1,45	5,9	6,8	2,58	2,6
30	1,1	0,9	1,1	0,8	0,7	0,7	0,7	1	1,4	1,4	0,7	1	1,15	1,01	0,7	0,84	0,97	0,94
31	0,42	0,58	0,9	0,9	1,2	1,1	1,7	1,4	1,1	0,9	3	2,5	0,77	0,74	1,5	1,35	0,99	0,91
32	1,3	1,1	0,8	1,1	0,87	1	0,95	1,2	1,2	0,8	1	1,25	1,1	0,98	0,93	1,09	1,02	1,03
33	1,2	1,2	1	1	0,65	0,7	0,7	0,6	1,5	1,3	0,2	0,2	1,2	1,17	0,59	0,57	0,93	0,91
34	0,56	0,3	1,2	0,9	0,2	0,26	0,3	0,9	0,8	0,8	0,6	0,4	0,75	0,66	0,29	0,48	0,52	0,58
35	0,9	1,1	1,1	1,2	1,35	1,6	1,1	0,75	1	1,1	0,8	0,8	0,95	1,13	1,16	1,03	1,03	1,09
36	1,1	0,8	1,6	1,1	0,65	1	0,8	1,4	1,3	0,9	1,1	1,5	1,31	0,93	0,78	1,18	1,05	1,03
37	0,8	1	1,3	1	0,3	0,4	0,6	0,4	0,7	1,1	1,5	0,3	0,88	1,02	0,5	0,4	0,73	0,72
38	0,6	1,1	1,6	1,1	1,1	0,7	2,8	1,9	0,6	1,1	4	2	0,84	1,08	1,67	1,13	1,1	1,1
39	0,4	0,8	1,7	1	0,36	0,5	1	0,8	0,5	0,7	7	1,5	0,66	0,81	0,76	0,5	0,7	0,68
40	0,7	0,5	1,5	1,1	0,3	0,3	0,7	0,6	0,4	0,7	0,5	0,6	0,7	0,7	0,44	0,48	0,6	0,61
41	2,1	2,1	1,1	0,9	0,6	0,6	0,86	0,9	1,7	1,7	0,2	0,3	1,55	1,2	0,61	0,65	1,15	1
42	0,9	1,1	1,1	0,9	0,7	0,5	1,1	1,2	0,8	0,8	0,8	1	0,89	0,92	0,89	0,82	0,89	0,88
43	0,7	0,9	1,7	1,2	0,6	1,1	1,5	1,1	0,8	1	1,25	0,4	0,95	1,02	0,97	0,97	0,96	1
44	0,8	0,8	1,1	1,8	1,1	0,7	1,5	0,8	1	1,1	0,6	0,8	0,95	1,1	1,16	0,75	1,03	0,93
45	0,7	0,9	1,4	1,8	0,9	0,9	1	0,7	1,3	0,86	0,4	1	1,07	1,1	0,82	0,85	0,96	1
46	0,8	1,1	1,9	1,1	0,9	1,1	1,2	0,9	1	1,3	1	1,5	1,1	1,14	1,02	1,07	1,07	1,11
47	0,9	1	1,1	1,1	0,9	1,1	1,15	1,5	1,1	0,7	1,25	0,75	1,02	0,95	1,03	1,17	1,02	1,02
48	0,7	0,9	2	6,5	0,4	0,5	1,2	0,8	0,8	0,6	1,5	3	0,91	1,01	0,7	0,71	0,82	0,89
49	1,05	0,9	0,9	1,2	0,88	1,1	1,15	1,2	1	1	1	0,8	1	1,02	1	1,13	1	1,06
50	1	2	1,4	1,3	1,1	3,4	3,1	9	2,9	1,36	4	8	1,44	1,55	1,88	1,67	1,61	1,6
...																		
...																		
106	0,7	0,6	0,9	0,9	0,8	0,7	1,25	3	0,5	0,3	2	0,7	0,66	0,55	1,08	1,22	0,8	0,78

Таблиця 1.3

Таблиця змін характрологічних показників в процесі формувального експерименту
n=106

№	Рівень гармонійності			Зміни духовно-моральних рис									Зміни інтелектуально-креативних рис						Зміни вольових рис					
	Рів.Гар	Рів.Д/Мор.	Рів.Ад.	d Со	d Ал	d Від	d Ч.	d Ег	d Кор	d Екс	d Л.	dПр.	dКр.	dТол	dКонд	dРиг	dПед.	dС/К	dТер	dОрг	dЗб.	dІмп	dСлаб	
1	5	3	5	0	2	0	-2	-6	0	-2	1	-4	0	-2	-1	-2	2	0	0	1	8	2		
2	5	5	5	0	1	1	-1	-2	-2	2	0	-5	0	-1	-2	-3	-4	-2	-1	-1	4	-5		
3	1	1	1	0	-2	1	-1	-1	-2	0	2	-2	2	-2	-3	-1	-3	-4	1	0	-1	2	-1	
4	3	5	2	-1	0	2	-4	0	-1	-6	3	-4	-3	-4	-4	2	-1	-3	-3	-3	-3	-2	2	
5	2	2	2	1	-2	-3	-2	0	-2	0	3	-4	1	5	-2	-4	-1	2	2	0	-3	-4	-8	
6	5	5	5	-2	-2	3	0	-4	-1	2	2	0	0	2	-1	-2	0	0	4	1	5	2	0	
7	5	5	5	-1	-2	0	0	-2	-2	0	3	2	0	-2	-4	1	1	2	-1	0	6	3	-2	
8	5	5	5	0	4	0	0	-2	0	1	-2	0	4	-2	-4	0	-3	0	3	2	0	-3	6	
9	4	5	4	0	-1	-2	-2	-4	0	-1	-1	0	-2	2	2	-1	-2	2	0	0	1	2	8	
10	4	5	4	-5	-2	-2	0	-2	0	-4	0	-1	0	2	0	-2	-4	0	0	0	2	2	2	
11	3	3	5	2	0	-2	0	1	-2	-4	-2	1	4	5	-6	-2	-3	1	1	1	3	0	4	
12	5	5	5	0	0	-2	2	2	1	0	-2	3	2	5	-2	0	-1	3	2	2	2	-1	-2	
13	2	2	2	-4	2	-1	1	3	-2	-5	0	2	2	5	-7	-2	-3	2	1	0	-2	-2	-1	
14	5	3	5	-3	1	-2	-4	0	4	2	-1	-1	2	-3	-2	7	2	5	6	0	4	4	4	
15	5	5	4	-2	2	1	-1	-2	-1	-5	3	-4	-1	2	-5	0	0	1	-3	-2	-1	-3	2	
16	2	2	2	-2	0	4	2	3	0	-2	2	0	0	6	-2	0	-4	-4	0	2	1	0	-2	
17	3	3	2	2	0	2	-2	0	0	4	2	-1	0	-2	0	2	0	0	-2	0	4	-4	2	
18	1	2	1	1	1	1	1	-4	-1	-3	-1	-5	3	0	2	-1	0	-3	2	4	-3	0	-2	
19	1	2	1	3	1	2	2	-3	-2	-7	0	-1	2	1	-1	4	0	3	6	2	-6	-3	0	
20	4	5	4	0	1	1	0	-1	1	0	0	-6	1	2	-2	0	-1	0	1	-1	0	1	3	
21	2	2	1	1	2	0	3	2	3	-1	-1	1	-1	1	2	-2	-3	3	1	-3	0	2	-1	
22	1	1	1	1	2	-3	2	0	-4	-1	3	-1	4	-1	-4	-6	-3	0	-2	1	0	0	0	
23	5	5	2	0	-1	0	0	0	0	0	-2	1	-2	-4	-2	-1	4	4	2	1	-3	-6	0	
24	2	2	2	2	5	2	0	1	0	3	-1	0	1	-4	1	2	1	-2	3	0	1	-2	-2	
25	2	2	2	-1	4	1	6	-1	1	-3	2	-1	-3	-4	0	-1	0	0	1	0	-2	0	-4	
26	2	2	2	3	0	-1	3	0	3	-1	1	0	-2	3	2	1	-2	-3	2	2	1	-4	1	
27	3	5	2	4	0	2	-1	-4	0	-2	-2	0	0	2	0	-1	0	1	6	-1	0	-3	2	
28	1	1	3	2	3	-3	2	-5	-6	1	-2	0	2	6	2	3	0	2	1	1	-3	0	-3	
29	5	5	5	4	2	0	1	-1	1	7	-2	-2	-1	2	0	5	-3	0	-3	3	0	2	0	
30	2	2	1	-2	1	0	0	1	1	-2	-1	-2	-1	4	3	-4	-2	-2	2	-3	-1	0	-4	
31	1	2	1	1	2	-3	1	-4	-1	-2	-1	-1	-3	-1	0	-5	-2	0	0	-1	0	-2	-3	
32	2	2	2	1	1	2	0	-4	0	1	1	-3	0	3	0	5	3	1	-1	1	-2	-2	-2	
33	1	2	1	-3	2	1	-1	0	-2	-1	0	-1	2	0	2	0	-2	-2	-1	3	-2	0	-2	
34	5	5	5	1	-3	2	-2	0	0	2	6	-1	3	-2	1	-2	-1	0	2	2	0	-4	-2	
35	2	2	1	3	-1	-1	0	-3	1	-3	-1	2	0	-2	-2	0	3	0	2	0	2	2	-2	
36	5	3	5	-4	-6	0	-2	3	6	4	0	2	-3	2	4	-4	-2	2	-4	1	-2	4	-4	
37	5	5	5	-4	-4	1	-2	1	1	0	2	-2	-3	-1	0	-2	0	-3	0	-2	-1	2	0	
38	3	3	3	2	-3	2	0	-2	2	4	4	5	4	2	2	2	-3	2	4	3	-2	0	0	
49	5	3	5	4	-1	3	0	-3	-4	0	0	-5	-3	3	1	-2	-2	-1	-3	1	-2	-6	-3	
40	5	2	4	-4	-2	0	1	3	2	4	-2	1	0	2	2	0	-2	5	-2	0	6	4	5	
41	2	3	2	-3	0	-2	-2	1	0	0	1	3	0	0	-3	2	3	-1	1	-3	1	-4	2	
42	3	3	3	2	-1	5	1	7	2	-1	2	-4	3	0	1	1	0	2	-5	-3	2	0	1	
43	2	2	1	0	0	-1	3	-2	0	0	-4	3	2	5	1	-4	-5	4	5	4	-4	-1	-3	
44	3	2	3	4	0	1	2	-4	-2	-3	3	0	-1	-2	1	2	-6	1	4	3	0	-4	-2	
45	2	2	2	0	-1	4	-3	1	-2	-7	3	-5	-4	4	1	-1	2	-6	3	-2	0	4	1	
46	1	2	1	-3	4	4	5	-9	-4	-10	-7	3	5	3	-2	-5	4	5	9	6	-3	-5	-5	
47	1	1	2	0	-2	0	0	0	4	-5	0	-1	-2	-2	2	-2	-4	0	-1	2	0	4	0	
48	1	1	2	2	-1	-1	-2	-4	0	2	-2	-1	-3	0	-1	-1	-2	0	0	0	-2	-3	-3	
49	2	2	2	3	-1	1	0	-5	-2	-3	3	1	0	-1	2	1	1	0	1	2	-2	0	-1	
50	1	2	1	-2	-3	-3	-1	0	0	3	1	-4	2	3	0	0	1	-3	-1	-1	1	-2	3	
...																								
106	1	2	1	-2	1	5	1	2	0	-1	-2	-1	-1	0	-2	0	-2	3	4	3	2	-1	-2	

Продовження таблиці 1.3

№	Зміни емоційно-психотевних рис						Зміни морально-комунікативних рис						Зміни психосом. рис		Зміни гармонійності компонентів характеру						Зміни гармоністичності характеру			
	dEm.ст	dВп.	dОпт.	dЛаб	dТр.	dПес.	dДоб.	dЕмпд.	dСкрд.	dАг.	dІнд.	dМард.	dСт/ст.	dНевр.	dГ.М.	dГ.І.	dГ.В.	dГ.Ем.	dГ.К.	dГ.П/с.	dГ.арм.	dЛ/Мор.	dАдап.	
0	2	1	-3	-4	-1	0	-1	0	-2	2	1	3	-2	2,5	0,6	2,1	2,9	-0	6	1,3	0,64	3,11		
1	-2	1	-1	0	0	0	0	-1	-2	1	0	2	-2	0,5	-2	-4	-0,1	0,1	1	0	0,23	-0,5		
2	0	0	-5	2	-4	1	0	0	-3	0	-1	1	-3	0,6	2,7	-0	-0,2	4,7	6,3	0,4	0,79	-0		
3	2	2	-5	-3	2	7	-2	0	1	1	0	-1	-3	1	0,3	-0	-0,2	-0	-0,5	-0,1	0,02	-0,2		
4	0	-1	4	-4	-2	-4	-2	-3	0	-7	-4	-4	-2	0	1,1	-1	-0	1,6	4,5	-0,3	0,5	1,33	0,16	
5	-1	-3	-1	-4	-2	-3	1	0	-2	0	-2	0	1	-6	-0,3	0,8	2,5	0,6	0,1	6,8	0,5	0,08	1,91	
6	0	3	0	6	-4	2	2	-2	0	4	1	0	3	7	0	1	-0	-0,3	-0	-3,1	-0,2	-0,05	-0,5	
7	-1	-1	0	-2	4	-2	-2	-2	2	1	1	-1	-2	2	-0,1	0,1	-1	-0,1	-0	-1	-0,2	-0,04	-0,5	
8	-5	-2	0	-2	-2	0	0	3	-2	-2	-2	2	4	0	0,8	4,3	-0	4,5	0,2	4	1,4	0,96	2,44	
9	0	0	0	2	0	2	0	-4	0	2	0	0	1	0,7	0,6	-3	-2,7	-1	0	-0,9	0,04	-3,4		
10	3	0	0	0	0	0	0	-2	0	2	2	3	2	0	1,6	0,9	-4	0	-1	2	-0,2	0,04	-1,7	
11	0	1	0	-4	-2	-1	-1	6	-4	2	6	0	2	-3	1,4	1,6	-0	5,5	-1	3,4	0,6	0,69	0,48	
12	-2	0	1	1	-2	-1	-3	-3	3	0	0	-2	4	-4	-0,2	0,7	1,6	0,6	0,4	5,5	0,7	0,33	2	
13	-3	0	3	-4	-4	2	1	0	-1	1	-3	-2	1	-3	0	1,1	1	0,8	0,4	2,3	0,6	0,47	1,07	
14	0	-4	3	4	4	5	-2	1	1	3	0	7	-2	8	-0,2	-1	-1	-0,9	-1	-3,4	-0,5	-0,44	-1,2	
15	0	-3	1	0	0	0	1	-1	-2	-3	0	-1	-2	-2	0,6	1	0,2	-0,4	1,6	1,3	0,8	0,87	0,38	
16	-3	0	-2	0	1	4	2	1	-4	-4	-2	1	-2	0	0	0,8	0	-0,3	0,2	-0,5	0	0,25	-0,3	
17	6	2	-2	-2	2	2	-2	0	0	0	0	0	-4	-2	-0,5	-1	-0	0,3	-0	-0,5	-0,2	-0,25	-0,1	
18	1	-1	2	2	2	-2	3	0	3	4	1	2	1	-4	0,7	-0	0,6	0,1	-1	1,3	0,3	0,19	0,31	
19	4	-1	2	0	-2	-2	4	2	2	-2	-2	1	-1	-2	1	-0	0,8	0,6	0,5	0,25	0,6	0,53	0,69	
20	0	-1	1	0	-1	0	-1	0	0	0	2	-1	4	1	0,3	0	-1	1	-1	2	0	0,1	-0,5	
21	-3	1	2	2	1	1	-3	3	-2	3	1	-1	-1	-6	0,2	0,4	0	-0,3	-0	0,6	0	0,03	0,03	
22	0	-3	5	1	1	-1	0	-3	-1	1	-3	-4	-2	-4	0,2	0,4	-0	0,1	-0	0,7	0,1	0,13	0,01	
23	-2	-2	1	-6	4	0	4	0	1	-2	-1	1	6	-6	0,3	-1	1,3	0,2	0,7	7,7	0,8	0,14	1,52	
24	-1	1	1	0	0	6	-3	3	2	3	-5	0	3	0	0,3	-1	0,2	-0,3	0,3	0,5	0	0,04	0,05	
25	3	-1	-2	1	0	-3	3	4	2	1	-4	1	-2	3	0,4	-1	0,2	0,6	0,5	-3,5	0,2	0,25	0,11	
26	0	-1	1	4	-3	-4	-2	2	-2	-1	2	3	-2	0	0,1	0	0,2	0,4	-0	-0,5	0	-0,07	0,14	
27	0	-2	2	0	0	0	1	4	1	-2	-1	0	0	2	1,8	0,5	0,4	0	0,7	-0,5	0,5	1	0,14	
28	-2	-1	-1	-3	3	0	-2	5	6	-1	-1	4	-4	2	0,5	0,3	0,8	-0,5	0,6	-3,5	0,3	0,52	0,06	
29	1	1	4	3	0	3	2	3	-2	-3	1	-1	1	-2	-0,2	-0	-0	-0,7	0,4	3,5	-0	0,05	-0,2	
30	1	2	-1	-2	0	2	2	-2	2	-2	-6	0	-1	1	0	0,3	0	0,1	0,5	-0,4	0,2	0,28	-0	
31	-3	2	0	0	2	2	1	0	-2	2	1	-1	0	-2	0,2	4,5	0,1	-0,4	-0	1,5	0,1	0,1	0,01	
32	-4	-2	4	2	-2	-1	-1	1	6	1	1	2	0	-2	0,2	-1	0,4	-0,1	0,1	0,25	0,1	-0,01	0,19	
33	2	1	0	0	-3	-3	0	-3	1	0	0	-4	2	-4	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,6	0,2	0,1	0,27	
34	-1	2	1	-3	2	0	1	1	-1	0	2	-3	4	4	-1	0,6	3,1	0,9	0,3	-1,2	0,4	-0,31	1,17	
35	1	0	1	-1	0	0	0	0	3	2	2	-2	3	0	0,5	-0	0,1	0,2	0	0,5	0,1	0,13	0,14	
36	-8	0	-2	-1	4	1	4	1	0	-6	3	-3	2	2	-2,5	0,3	0,2	-1,7	0,8	-1	-0,4	-0,27	-0,5	
37	2	0	-1	-2	1	3	0	0	0	0	0	0	-3	0	-1,9	-0	-1	-0,5	0	-1,5	-0,7	-0,64	-0,8	
38	1	3	1	0	1	0	4	0	-2	2	-2	0	0	4	-0,2	1,3	0,6	-0,7	0,2	-1,3	0,2	0,07	0,36	
49	0	0	-1	-1	-2	-2	0	4	-5	0	1	6	0	-2	1	-0	2,3	5,9	-2	4	-0	0,11	-0,2	
40	0	1	-2	-2	2	0	-2	-2	3	1	4	-1	2	0	-0,7	0,2	-8	0	-0	2	-0,7	-0,27	-2,3	
41	2	2	0	1	0	0	-1	-3	1	1	-1	5	-2	0	-0,4	0	-0	0,2	-1	-0,3	-0,2	-0,32	-0	
42	-2	-2	0	2	0	3	1	0	4	-3	-3	1	1	3	-0,2	-1	-0	-0,6	0,5	-0,5	-0,2	0,01	-0,5	
43	8	3	2	-6	0	-2	5	0	1	-4	2	0	-1	0	0,6	0,9	1,8	2	0,5	-0,5	1	0,63	1,75	
44	0	-2	4	-4	0	-4	1	4	0	1	0	4	4	-2	1	0,1	2,5	7,1	-0	5	1	0,35	3,54	
45	0	5	-3	-2	1	0	1	0	2	2	-1	-3	-3	3	0,4	-1	-1	0,2	0,4	-1,2	-0,1	0,07	-0,3	
46	5	3	5	-8	-1	-5	3	1	-3	-4	1	3	2	-5	2,3	0,6	2,9	6,2	0,1	3,14	1,8	1,01	3,74	
47	2	0	2	-4	-2	-2	0	-4	0	0	0	0	0	4	-0,1	-0	-0	1,8	-0	-1,3	-0	-0,11	0,14	
48	-2	-4	0	0	-3	1	7	-1	-2	-6	0	-2	3	0	0,1	0,1	0,6	-0,3	0,5	0,35	0,3	0,32	0,21	
49	2	-1	1	5	-4	-1	2	4	0	-2	-1	-2	3	3	0,8	-1	0,3	0,4	0,5	0	0,3	0,37	0,24	
50	1	1	1	-2	0	-2	-3	0	-2	-4	3	-1	-2	3	-0,5	0	-0	0,3	-0	-0,6	-0,2	-0,26	-0,1	
...																								
...																								
106	3	3	2	0	-1	5	0	0	0	4	2	6	6	1	0,2	0	0,5	0,2	-1	0,9	0,2	-0,05	0,47	

ДОДАТОК Г.
ДОДАТОК Г 1.

Доведення ефективності формувального експерименту

Таблиця 1.1

Таблиця Т-перевірки парних вибірок за критерієм Ст'юдента (експериментальна група)

n = 106

Критерій парних вибірок	Скор.	Парні різниці		t - критерій Ст'юдента	Достовірність розходжень Знч. (2-х-сторон)	Парні різниці		t - критерій Ст'юдента	Достовірність розходжень Знч. (2-х-сторон)
		Різниця середніх	Стд. відхилення			Різниця середніх	Стд. відхилення		
		Старшокласники				Студенти			
Совісність	d Со	-0,176	2,290	-0,711	0,479	-0,176	2,290	-0,711	0,479
Альтуїзм	d Ал.	-1,241	1,368	-4,707	0,000	-0,741	1,794	-3,809	0,000
Відповідальність	d Від.	-0,741	2,036	-3,356	0,001	-1,441	1,923	-4,226	0,001
Чесність	d Ч.	-0,518	2,576	-1,853	0,067	-0,518	2,576	-1,853	0,067
Егоцентризм	d Ег.	0,635	2,424	2,416	0,018	0,635	2,112	2,860	0,017
Корисливість	d Кор.	0,941	1,746	3,885	0,001	0,729	1,913	3,201	0,002
Екстернальність	d Екс.	0,894	2,619	3,148	0,002	1,445	2,219	3,948	0,002
Лицемірство	d Лиц.	-0,624	3,143	-1,829	0,071	-0,624	3,143	-1,829	0,071
Принциповість	d Пр.	-0,082	2,441	-0,311	0,757	-0,082	2,441	-0,311	0,757
Креативність	d Кр.	-0,941	2,254	-3,850	0,000	-1,743	1,854	-4,285	0,000
Толерантність	d Тол.	-0,427	2,332	-2,279	0,042	-1,376	1,733	-3,328	0,000
Конформність	d Кон	0,188	2,307	0,752	0,454	0,188	2,307	0,752	0,454
Ригідність	d Риг	0,576	2,316	2,294	0,024	0,989	2,032	2,679	0,019
Педантизм	d Пед.	0,024	2,677	0,081	0,936	0,024	2,677	0,081	0,936
Самоконтроль	d С/К	0,047	4,700	0,092	0,927	0,047	4,700	0,092	0,927
Терплячість	d Тер.	-0,624	2,609	-2,203	0,030	-0,862	2,121	-2,942	0,023
Організованість	d Орг	-0,882	1,966	-3,514	0,002	-1,582	1,646	-4,137	0,000
Збудливість	d Зб.	0,947	2,025	2,999	0,006	0,647	2,389	2,497	0,014
Імпульсивність	d Імп	0,294	2,521	1,076	0,285	0,294	2,521	1,076	0,285
Слабовілля	d Слаб	0,800	2,712	2,720	0,008	1,540	1,921	3,989	0,000
Емоц. стійкість	d Ем.ст	-0,459	2,529	-1,673	0,098	-0,459	2,529	-1,673	0,098
Впевненість	d Вп.	-0,376	2,087	-1,663	0,100	-0,376	2,087	-1,663	0,100
Оптимізм	d Опт	-1,567	2,038	-4,056	0,000	-0,847	2,890	-3,016	0,002
Емоц. лабільність	d Лаб	1,112	2,012	3,587	0,000	0,812	2,607	2,871	0,005
Тривожність	d Тр.	0,412	2,145	1,770	0,080	0,412	2,145	1,770	0,080
Песимістичність	d Пес.	0,514	2,013	1,983	0,050	0,400	2,305	1,832	0,071
Доброзичливість	d Доб	-1,441	2,215	-4,749	0,000	-0,956	2,549	-4,248	0,000
Емпатія	d Емп	-1,676	2,031	-4,185	0,000	-0,976	2,340	-3,847	0,001
Скромність	d Скр	-0,282	2,438	-1,068	0,289	-0,282	2,438	-1,068	0,289
Агресивність	d Агр	1,059	2,367	4,124	0,000	0,867	2,887	4,012	0,000
Індивідуалізм	d Інд	0,271	2,151	1,160	0,249	0,271	2,151	1,160	0,249
Марнославство	d Мар	0,082	2,546	0,298	0,766	0,082	2,546	0,298	0,766
Стресостійкість	d Ст/ст	-1,429	1,788	-3,890	0,000	-0,729	2,179	-3,086	0,003
Невротичність	d Невр.	1,106	2,614	3,900	0,000	0,957	2,896	3,672	0,000
Дух.мор. комп-т	d Г.М	-0,417	0,726	-5,302	0,000	-0,554	0,586	-5,874	0,000
Інтел.-креат. комп-т	d Г.І.	-0,121	1,396	-1,311	0,135	-0,292	1,124	-1,991	0,007
Вольовий комп-т	d Г.В.	-0,442	1,380	-2,982	0,004	-0,546	1,043	-3,819	0,000
Емоц.- поч. комп-т	d Г.Ем	-0,420	1,502	-3,808	0,000	-0,403	1,867	-3,175	0,001
Мор.-ком. комп-т	d Г.К.	-0,552	0,568	-4,900	0,000	-0,449	0,982	-4,212	0,000
Психосом. Комп-т	d Гп/с	-0,872	2,227	-3,611	0,001	-0,522	2,690	-3,106	0,005
Дух.мор.с/актуаліз.	d Д/Мор.	-0,337	0,395	-7,430	0,000	-0,356	0,387	-7,804	0,000
Психол. адаптація	d Адап	-0,457	0,825	-5,124	0,000	-0,454	0,836	-5,100	0,000
Загальна гарм-сть x-ру	d Гарм.	-0,355	0,478	-7,117	0,000	-0,361	0,438	-7,612	0,000

Таблиця Т-перевірки парних вибірок за критерієм Ст'юдента (контрольована група)

n=111

Критерій парних вибірок	Скор.	Парні різниці		t - критерій Ст'юдента	Достовірність розходжень Знч. (2-х-сторон)	Парні різниці		t - критерій Ст'юдента	Достовірність розходжень Знч. (2-х-сторон)
		Різниця середніх	Стд. відхилення			Різниця середніх	Стд. відхилення		
		Старшокласники				Студенти			
Совісність	d Со	0,208	2,500	0,816	0,416	0,208	2,500	0,816	0,416
Альтуїзм	d Ал.	0,229	2,034	1,104	0,272	0,229	2,034	1,104	0,272
Відповідальність	d Від.	0,281	2,136	1,290	0,200	0,281	2,136	1,290	0,200
Чесність	d Ч.	0,406	2,160	1,843	0,068	0,406	2,160	1,843	0,068
Егоцентризм	d Ег.	-0,135	2,482	-0,535	0,594	-0,135	2,482	-0,535	0,594
Корисливість	d Кор.	-0,188	2,259	-0,813	0,418	-0,188	2,259	-0,813	0,418
Екстернальність	d Екс.	-0,135	2,725	-0,487	0,627	-0,135	2,725	-0,487	0,627
Лицемерство	d Лиц.	-0,198	2,311	-0,839	0,403	-0,198	2,311	-0,839	0,403
Принциповість	d Пр.	0,510	2,248	2,225	0,028	0,510	2,248	2,225	0,028
Креативність	d Кр.	0,688	2,259	2,982	0,004	0,688	2,259	2,982	0,004
Толерантність	d Тол.	0,042	2,466	0,166	0,869	0,042	2,466	0,166	0,869
Конформність	d Кон	-0,427	2,987	-1,401	0,164	-0,427	2,987	-1,401	0,164
Ригідність	d Риг	0,000	2,806	0,000	1,000	0,000	2,806	0,000	1,000
Педантизм	d Пед.	0,156	2,286	0,670	0,505	0,156	2,286	0,670	0,505
Самоконтроль	d С/К	0,396	2,360	1,644	0,104	0,396	2,360	1,644	0,104
Терплячість	d Тер.	-0,208	2,718	-0,751	0,455	-0,208	2,718	-0,751	0,455
Організованість	d Орг	0,156	2,282	0,671	0,504	0,156	2,282	0,671	0,504
Збудливість	d Зб.	-0,427	2,525	-1,958	0,039	-0,427	2,525	-1,958	0,039
Імпульсивність	d Імп	0,323	2,473	1,279	0,204	0,323	2,473	1,279	0,204
Слабовілля	d Слаб	-0,229	2,658	-0,845	0,400	-0,229	2,658	-0,845	0,400
Емоц. стійкість	d Ем.ст	0,354	2,092	1,658	0,101	0,354	2,092	1,658	0,101
Впевненість	d Вп.	0,146	2,266	0,630	0,530	0,146	2,266	0,630	0,530
Оптимізм	d Опт	-0,021	2,449	-0,083	0,934	-0,021	2,449	-0,083	0,934
Емоц. лабільність	d Лаб	-0,302	2,441	-1,212	0,228	-0,302	2,441	-1,212	0,228
Тривожність	d Тр.	-0,375	2,826	-1,300	0,197	-0,375	2,826	-1,300	0,197
Песимістичність	d Пес.	-0,202	2,225	-1,194	0,191	-0,802	2,461	-3,194	0,002
Добррозичливість	d Доб	0,823	2,441	3,303	0,001	0,823	2,441	3,303	0,001
Емпатія	d Емп	-0,323	2,490	-1,271	0,207	-0,323	2,490	-1,271	0,207
Скромність	d Скр	0,563	2,607	2,114	0,037	0,563	2,607	2,114	0,037
Агресивність	d Агр	-0,031	2,577	-0,119	0,906	-0,031	2,577	-0,119	0,906
Індивідуалізм	d Інд	0,344	2,554	1,319	0,190	0,344	2,554	1,319	0,190
Марнославство	d Мар	-0,417	2,972	-1,373	0,173	-0,417	2,972	-1,373	0,173
Стресостійкість	d Ст/ст	0,271	2,523	1,052	0,296	0,271	2,523	1,052	0,296
Невротичність	d Невр.	-0,731	2,150	-2,930	0,005	-0,510	2,501	-2,000	0,048
Дух.мор. комп-т	d Г.М	0,141	0,691	2,004	0,050	0,141	0,691	2,004	0,050
Інтел.-креат. комп-т	d Г.І.	0,020	0,958	0,200	0,842	0,020	0,958	0,200	0,842
Вольовий комп-т	d Г.В.	0,181	1,241	1,432	0,155	0,181	1,241	1,432	0,155
Емоц.- поч. комп-т	d Г.Ем	0,242	1,625	1,461	0,147	0,242	1,625	1,461	0,147
Мор.-ком. комп-т	d Г.К.	0,204	0,806	2,476	0,015	0,204	0,806	2,476	0,015
Психосом. Комп-т	d Гп/с	0,384	1,780	2,111	0,037	0,384	1,780	2,111	0,037
Дух.мор.с/актуаліз.	d Д/Мор.	0,129	0,454	1,783	0,079	0,129	0,454	1,783	0,079
Психол. адаптація	d Адап	0,261	0,900	1,369	0,175	0,261	0,900	1,369	0,175
Загальна гарм-сть х-ру	d Гарм.	0,168	0,487	1,882	0,064	0,168	0,487	1,882	0,064

ДОДАТОК Г.2.

Результати формувального експерименту.

Статистична обробка даних методом кореляційного аналізу.

Таблиці значимих інтеркореляційних зв'язків у полярних вибірках: у виборці з дисгармонізацією характеру, у загальній вибірці, та виборці гармонізацією характеру.

Таблиця 2.1.

Коефіцієнти значимої кореляції і регресії показників рівня духовно-морального самоусвідомлення та емоційно-вольового самоконтролю із змінами характерологічних рис.

Кореляції з показниками	Рівень духовно-моральної самоактуалізації						Кореляції з показниками	Рівень психологічної адаптації					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
Стать			-0,22				Стать	0,20	0,23				
Рів. Адап	0,40	0,50	0,56	1,02	12,7	0,000	Рів. Д/Мор.	0,40	0,50	0,56	1	13,5	0,000
d Гарм.	-0,35		0,23	-0,27	-3,4	0,001	d Гарм.	-0,33			-0,26	-3,4	0,001
d Д/Мор.	-0,47	-0,22		0,25	4,1	0,000	d Д/Мор.	-0,24					
d Адап	-0,22			-0,14	-3,7	0,000	d Адап	-0,35					
d Г.М	-0,33			-0,1	-2,9	0,004	d Г.М	-0,30					
d Г.І.			0,32	0,19	3,48	0,001	d Г.І.			0,43			
d Г.Ем	-0,24						d Г.В.	-0,20		0,22			
d Г.К.	-0,31						d Г.Ем	-0,25		0,29			
d Гп/с			0,25				d Гп/с	-0,22					
d Кор.	0,23						d Ал.	-0,26					
d Тол.	-0,21						d Екс.	0,24	0,24				
d Опт	0,22						d Тол.	-0,25					
d Емп	-0,25	-0,28					d Пед.	-0,20		-0,28			
d Агр	0,26						d Зб.	0,37	0,28				
							d Слаб		0,23				
							d Ем.ст			-0,29			
							d Вп.	-0,30					
							d Лаб	0,31	0,23				
							d Невр.	0,27	0,24				

Таблиця 2.2.

Коефіцієнти значимої кореляції і регресії показників змін духовно-морального самоусвідомлення та емоційно-вольового самоконтролю із змінами характерологічних рис

Кореляції з показниками	Зміни рівня духовно-моральної самоактуалізації						Кореляції з показниками	Зміни рівня психологічної адаптації					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація х-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація х-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Рів. Гарм.	-0,36		0,28				Рів. Гарм.	-0,26		0,23			
Рів. Д/Мор.	-0,47	-0,22					Рів. Д/Мор.	-0,22					
Рів. Адап	-0,24		0,25	-0,33	-5,6	0,000	Рів. Адап	-0,35		0,24			

Продовження табл. 2.3.

								<i>Зміни рівня гармонійності інтелектуально-креативного компоненту</i>					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
d Емп		0,29					Рів. Гарм.			0,44			
d Агр		-0,29	-0,22				Рів. Д/Мор.			0,32			
d Инд	-0,22						Рів. Адап			0,43			
d Мар	-0,24			-0,05	-2,9	0,005	d Адап		0,25	0,23			
d Ст/ст			0,21	0,06	3,3	0,001	d Г.М	0,24	0,24	0,27			
d Невр.		-0,36	-0,28	-0,05	-2,3	0,026	dГ.Ем	0,41	0,30				
d Г.М	0,80	0,76	0,70	0,06	4,6	0,000	dГп/с	0,20	0,25	0,20			
d Г.І.	0,37	0,44	0,37	0,02	3,1	0,002	d Ал.	-0,30					
d Г.В.	0,51	0,53	0,51				d Кор.		-0,25				
d Г.Ем	0,72	0,66	0,78				d С/К	-0,25					
d Г.К.	0,55		0,71				d Тр.	-0,34	-0,25				
d Гп/с	0,42	0,40	0,29				d Скр	-0,30					

Таблиця 2.4.

**Коефіцієнти значимої кореляції і регресії змін рівня гармонійності
вольового компоненту характеру та психічної збудливості**

Кореляції з показниками	<i>Зміни рівня гармонійності вольового компоненту</i>						Кореляції з показниками	<i>Зміни рівня гармонійності емоційно-почуттєвого компоненту</i>					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
Рів. Гарм.			0,23				Рів. Д/Мор.	-0,24					
Рів. Адап			0,22				Рів. Адап	-0,25		0,29			
d Д/Мор.	0,25	0,32					d Д/Мор.	0,63	0,55	0,30	1,373	9,623	0,000
d Г.М		0,26	0,23	0,224	2,152	0,033	d Г.М	0,46	0,54	0,47			
d Г.Ем	0,20	0,33	0,39	0,252	2,454	0,015	d Г.І.	0,41	0,30				
d Г.К.		0,31	0,57				d Г.В.	0,20	0,33	0,39			
d Гп/с	0,23	0,24	0,24				d Г.К.	0,36	0,22				
d Со	0,20	0,31					d Гп/с	0,20	0,34	0,29			
d Ег.		-0,23					d Ал.			0,25			
d Кор.		-0,26					d Ег.		-0,24	-0,24			
d Лиц.	0,38						d Кор.	-0,31	-0,36	-0,21			
d Пед.	0,21						d Екс.	-0,31	-0,30				
d Лаб			-0,32				d Кон	-0,31					
d Пес.		-0,24	-0,23				d Риг	-0,36	-0,26				
d Инд		-0,30					d Пед.			-0,23	-0,072	-2,13	0,035
d Мар		-0,24					d Тер.			0,24			
d Ст/ст			0,22				d Орг		0,32	0,40			
							d Зб.	-0,22	-0,24				
							d Имп		-0,23	-0,25			
							d Слаб	-0,26					
							d Доб		0,22				
							d Емп		0,22	0,21			
							d Ст/ст			0,24			
							d Невр	-0,21	-0,26				

Таблиця 2.5.

Коефіцієнти значимої кореляції і регресії змін рівня гармонійності морально-комунікативного та психосоматичного компонентів характеру

Кореляції з показниками	Зміни рівня гармонійності морально-комунікативного компоненту						Кореляції з показниками	Зміни рівня гармонійності психосоматичного компоненту					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
Рів. Гарм.	-0,20						Рів. Гарм.			0,24			
Рів. Д/Мор.	-0,31						Рів. Д/Мор.			0,25			
d Адап		0,38	0,59				Рів. Адап	-0,22					
d Г.М	0,37	0,43	0,23	0,439	4,025	0,000	d Г.І.	0,20	0,25	0,20			
d Г.В.		0,31	0,57				d Г.В.	0,23	0,24	0,24			
d Г.Ем		0,22	0,36				d Г.Ем	0,20	0,34	0,29			
d Гп/с		0,24					d Г.К.			0,24			
d Со			0,21				d Д/Мор.			0,27			
d Ег.	-0,21	-0,27					d Кор.	-0,24	-0,28				
d Кор.		-0,25					d Пр.		0,23				
d Екс.		-0,25	-0,30				d Кон	-0,22	-0,32		-0,183	-2,493	0,014
d Лиц.	0,22						d Риг	-0,19	-0,23				
d Пр.			-0,28				d Зб.		-0,22				
d Кон	0,21						d Имп			-0,23			
d Риг	-0,21						d Слаб		-0,35	-0,27			
d С/К	-0,29						d Лаб		-0,28				
d Тер.	0,22						d Пес.		-0,25				
d Зб.	-0,41	-0,39	-0,22	-0,202	-2,51	0,013	d Емп		0,26		0,158	2,042	0,043
d Слаб		-0,23	-0,36				d Мар		-0,22				
d Вп.	-0,29												

Таблиця 2.6.

Коефіцієнти значимої кореляції змін дихотомічних показників духовно-морального компоненту характеру: совісності – корисливості, альтруїзму – егоцентризму

Кореляції з показниками	Зміни совісності			Кореляції з показниками	Зміни егоцентризму			Кореляції з показниками	Зміни альтруїзму			Кореляції з показниками	Зміни корисливості		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Дисгармонізація х-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація х-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Стать	-0,31			Стать			-0,26	Рів. Гар.	-0,32			Рів. Д/Мор.	0,23		
Рів.Гар.	-0,22			d Кор.	0,30	0,33		Рів.Адап	-0,26			d Адапг		-0,35	-0,26
d Гарм.	0,28	0,26		d Екс.		0,29		dГарм.		0,35	0,37	d Г.І.	-0,25	-0,24	
d Д/Мор.	0,26	0,28		d Тол.	-0,32			dД/Мор.		0,33	0,36	d Г.В.		-0,26	
d Адап	0,26			d Кон			-0,30	dАдап		0,26		d Г.Ем	-0,31	-0,36	-0,21
d Г.В.	0,31	0,20		d Тер.	-0,37	-0,27		d Г.І.	-0,30			d Г.К.		-0,25	
d Г.К.	0,21			d Орг			-0,22	d Г.Ем			0,25	d Гп/с	-0,24	-0,28	
d Ал.	0,28			d Зб.		0,34	0,41	d Г.К.		0,20		d Ал.			-0,29
d Екс.	-0,37			d Ем.ст	-0,33			d Со	0,28			d Ег.	0,30	0,33	
d Тол.	-0,23			d Тр.	0,23			d Ч.			0,26	d Екс.	0,38	0,29	
d Пед.	0,32			d Пес.		0,20		d Кор.			-0,29	d Кр.			-0,27
d Орг			0,20	d Емп	0,22			d Кр.		0,25	0,28	d Кон	0,34		0,25

Продовження табл. 2.6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
d Лаб			0,23	d Скр				d Риг	0,39			d С/К	0,30		
d Доб	0,23	0,27		d Агр		0,22	0,30	d Пед.	0,33			d Тер.	-0,29		
d Емп	0,20	0,35	0,31	d Мар	0,20			d С/К	0,25			d Зб.		0,28	
d Мар	-0,24			d Г.В.		-0,23		d Тер.	0,26	0,24		d Слаб		0,24	
				d Г.Ем		-0,24	-0,24	d Орг	0,31	0,30		d Ем.ст	-0,35		
				d Г.К.	-0,21	-0,27		d Опт	0,22	0,31	0,21	d Пес.	0,28	0,32	0,22
				d Адап		-0,26	-0,25	d Лаб	0,34			d Емп		-0,24	-0,30
								d Пес.			-0,20	d Инд	0,30		
								d Доб		0,21	0,21	d Невр		0,27	0,25
								d Емп		0,27	0,20				

Таблиця 2.7.

Коефіцієнти значимої кореляції дихотомічних показників духовно-морального компоненту характеру: відповідальності (інтернальності) – безвідповідальності (екстернальності), чесності – лицемірства

Кореляції з показниками	Зміни відповідальності			Кореляції з показниками	Зміни екстернальності			Кореляції з показниками	Зміни чесності			Кореляції з показниками	Зміни лицемірства		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру
d Ч.	0,30	0,31	0,26	d Адап	-0,21	-0,27	d Гарм		0,31	0,22	d Гарм.		-0,26	-0,28	
d Орг			0,24	d Г.Ем	-0,31	-0,30	d Д/Мор.		0,30		d Д/Мор		-0,27		
d Вп.	-0,22			d Г.К.	-0,30	-0,25	d Адап		0,21		d Адап	0,28			
d Инд	0,27			d Со	-0,37		d Г.Ем		0,20		d Г.М		-0,30	-0,30	
d Мар	-0,21			d Ег		0,29	0,21	d Ал.			0,26	d Г.В.	0,38		
d Невр			0,26	d Кор.	0,38	0,29		d Від.	0,30	0,31	0,26	d Г.К.	0,22		
				d Лиц.	-0,31			d Лиц.		-0,23		d Ч.		-0,23	
				d Кон			0,21	d Пед.	-0,23			d Екс.	-0,31		
				d Риг	0,32	0,34		d С/К	-0,27			d Пед.	0,34		-0,26
				d Пед.			-0,21	d Орг			0,30	d Ем.ст	0,24		
				d Тер.	-0,25			d Зб.		-0,27		d Лаб			0,27
				d Зб.	0,25	0,34	0,21	d Вп.	-0,23			d Агр	0,20	0,24	0,26
				d Лаб	0,32	0,26		d Доб		0,20		d Инд	-0,33		
				d Пес.	0,21	0,26						d Мар	-0,33		
				d Доб	-0,26							d Невр.		0,21	
				d Инд	0,30										

Таблиця 2.8.

Коефіцієнти значимої кореляції змін рівня психічної збудливості і креативності.

Кореляції з показниками	Зміни збудливості						Кореляції з показниками	Зміни креативності					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Рів. Гарм.	0,32	0,28					Стать			0,22			
Рів. Адап	0,37	0,28					d Гарм		0,30	0,32			
d Гарм.	-0,36	-0,47	-0,33				d Д/Мор.		0,29	0,27			
d Д/Мор.	-0,27	-0,40					d Адап		0,21	0,20			
d Адап	-0,42	-0,43					d Г.М		0,25	0,32			

Продовження табл. 2.8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
d Г.М		-0,33	-0,31				d Г.І.			0,30			
d Г.Ем	-0,22	-0,24					d Ал.		0,25	0,28			
d Г.К.	-0,41	-0,39	-0,22				d Кор.			-0,27			
d Гп/с	-0,22						d Пр.			0,28			
d Ег.		0,34	0,41				d Тол.	0,27	0,27	0,22	0,144	2,134	0,034
d Кор.		0,28					d Риг	0,25					
d Екс.	0,25	0,34	0,21	0,175	2,505	0,013	d С/К	0,27	0,26				
d Пр.	0,20		0,24	0,157	2,571	0,011	d Тер.			0,25			
d Кр.			0,22				d Орг		0,25	0,29			
d Риг	0,39	0,25					dЕм.ст	0,23					
d С/К			0,35				d Вп.			0,23			
d Слаб	0,42	0,29					d Опт	0,21	0,30				
d Лаб	0,29	0,25					d Доб		0,27				
d Пес.		0,21					d Агр	0,27					
d Доб.	-0,23	-0,34	-0,33	-0,202	-3,106	0,002	d Инд			0,27			
d Агр	0,38	0,40	0,35	0,199	3,036	0,003							
d Инд	0,38												
d Невр.	0,34	0,24											

Таблиця 2.9.

Коефіцієнти значимої кореляції змін дихотомічних показників інтелектуально-креативного компоненту характеру: принциповості – конформності, толерантності, педантизму

Кореляції з показниками	Зміни принциповості			Кореляції з показниками	Зміни конформності			Кореляції з показниками	Зміни педантизму			Кореляції з показниками	Зміни толерантності		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру
dГ.К.			-0,28	d Г.Ем	-0,31			Рів.Гарм	-0,24			Рів.Адап	-0,25		
dГп/с	0,23			d Г.К.	0,21			Рів.Адап	-0,20		-0,28	d Адап	-0,21		
d Кр.			0,28	d Гп/с		-0,22	-0,32	d Адап	0,22			d Г.І.	0,27		
dТол.	-0,22			d Ег.			-0,30	d Г.В.	0,21			d Со	-0,23		
d Пед.	0,27			d Кор.	0,34	0,24	0,25	d Г.Ем			-0,23	d Ег.	-0,32		
d С/К	0,21			d Екс.			0,21	d Со	0,32			d Пр.	-0,22		
dТер.			0,31	d Тол.	0,25			d Ал.	0,33			d Кр.	0,27	0,27	0,22
d Зб.	0,20		0,24	d Тр.	0,28	0,21		d Ч.	-0,23			d Кон	0,25		
d Опт			0,25	d Доб	0,29			d Лиц.	0,34		-0,26	d Вп.			0,25
d Агр			0,27	d Скр		0,22	0,33	d Пр.	0,27		0,20	d Доб	0,32	0,21	
d Инд	0,29		0,21	dНевр.			0,26	d С/К	0,20						
dНевр.			0,22					d Тер.	0,34						
								d Вп.	0,20						
								d Опт	0,30						
								d Тр.			0,24				
								d Скр			0,29				

Таблиця 2.12

**Коефіцієнти значимої кореляції і регресії змін дихотомічних показників
вольового компоненту характеру: організованості – слабовілля**

Кореляції з показниками	Зміни організованості						Кореляції з показниками	Зміни слабовілля					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
Стать			0,24				Рів. Адап		0,23				
d Гарм.		0,37	0,33				d Гарм.	-0,37	-0,33				
d Д/Мор.		0,24					d Д/Мор.		-0,20				
d Адап	0,20	0,40	0,37				d Адап	-0,55	-0,40				
d Г.М		0,28	0,28				d Г.Ем	-0,26			0,222	1,997	0,047
d Г.Ем		0,32	0,40				d Г.К.	-0,36	-0,23				
d Со			0,20				d Гп/с	-0,35	-0,27				
d Ал.		0,30	0,31	0,152	2,158	0,032	d Кор.		0,24				
d Від.		0,21	0,24	0,174	2,637	0,009	d Риг	0,22	0,22				
d Ч.			0,30				d Орг	-0,27	-0,25				
d Ег.		-0,20	-0,22				d Зб.	0,42	0,29				
d Кр.		0,25	0,29				d Лаб		0,21				
d С/К	0,27	0,46	0,22				d Пес.		0,20				
d Тер.		0,32	0,23				d Скр		-0,30				
d Слаб	-0,27	-0,25		-0,191	-2,652	0,009	d Мар	0,24					
d Вп.		0,25					d Невр.	0,24	0,29				
d Опт	0,29	0,35	0,26										
d Пес.		-0,29	-0,21										
d Доб		0,20											
d Агр	0,33												
d Ст/ст		0,27											

Таблиця 2.13.

Коефіцієнти значимої кореляції і регресії змін показників ригідності та емоційної лабільності

Кореляції з показниками	Зміни ригідності						Кореляції з показниками	Зміни емоційної лабільності					
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії		
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
dГарм.	-0,35	-0,33	-0,23				Рів. Адап	0,31	0,23				
dД/Мор.	-0,34	-0,29					d Гарм.	-0,33	-0,42	-0,42			
dАдап	-0,28	-0,26					d Д/Мор.	-0,26	-0,27				
d Г.Ем	-0,36	-0,26					d Адап	-0,29	-0,46	-0,52			
d Г.К.	-0,21						d Г.М		-0,24				
d Гп/с		-0,23					d Г.В.		-0,32				
d Ал.	0,39			0,202	2,943	0,004	d Гп/с		-0,28	-0,32	0,198	-3,012	0,003
d Ег.		0,20					d Со			0,23			
d Кор.		0,23					d Ал.			0,34			
d Екс.	0,32	0,34		0,211	2,966	0,003	d Екс.	0,32					
d Зб.	0,39	0,25					d Лиц.	0,27					
d Слаб	0,22	0,22					d Риг	0,54	0,38	0,32	0,286	4,118	0,002
d Вп.	-0,27			-0,17	-2,607	0,01	d С/К	-0,29					
d Лаб	0,54	0,38	0,32				d Зб.	0,29	0,25				

Продовження таблиці 2.13.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
d Тр.	0,21	0,21					d Имп	0,36	0,21				
d Скр			0,23				d Вп.	-0,30					
d Инд	0,24						d Пес.	0,24	0,23				
d Мар	0,22						d Агр	0,25					
d Невр.		0,28	0,30				d Ст/ст		-0,23				
							d Невр.	0,33	0,27				

Таблиця 2.14.

Коефіцієнти значимої кореляції змін дихотомічних показників емоційного компоненту характеру: впевненості – тривожності, оптимізму – песимізму

Кореляції з показниками	Зміни впевненості			Кореляції з показниками	Зміни тривожності			Кореляції з показниками	Зміни оптимістичності			Кореляції з показниками	Зміни песимістичності		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація хар-теру		Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація хар-теру		Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація хар-теру		Дисгармонізація хар-теру	Загальна вибірка	Гармонізація хар-теру
Рів.Адап	-0,30			dД/Мор.	-0,27	-0,33		Рів. Д/Мор.	0,22			dД/Мор.		-0,32	
d Г.К.	-0,29			d Г.М		-0,24		d Гарм.		0,30	0,23	d Г.М		-0,29	
d Від.	-0,22			d Г.І.	-0,34	-0,25		d Адап		0,30		d Г.В.		-0,24	
d Ч.	-0,23			d Г.К.		-0,20		d Д/Мор.		0,22		d Г.К.		-0,20	
d Кр.			0,23	d Від.	-0,21			d Г.М			0,27	d Гп/с	-0,25	-0,22	
d Тол.			0,25	d Ег.	0,23	0,21		d Ал.	0,22	0,31	0,21	d Ал.			-0,20
d Риг			-0,27	d Кор.		0,21		d Кор.			-0,20	d Ег.		0,20	
d Пед.	0,20			d Кон	0,28	0,21		d Пр.			0,25	d Кор.	0,28	0,32	0,22
d Орг			0,25	d Риг	0,21	0,21		d Кр.		0,30	0,21	d Екс.	0,21	0,26	
d Опт		0,21		d Пед.		0,24		d Пед.	0,30			d Орг		-0,29	-0,21
d Лаб			-0,30	d Имп	0,22			d С/К		0,31	0,28	d Зб.		0,21	
d Емп	-0,27			d Пес.		0,23		d Орг	0,29	0,35	0,26	d Слаб	0,20	0,20	
				d Агр	0,26			d Имп	0,21			d Опт	-0,46	-0,39	
								d Вп.		0,21		d Лаб		0,23	0,24
								d Пес.		-0,39	-0,46	d Тр.		0,23	
								d Доб		0,22		d Невр.	0,25	0,28	

Таблиця 2.15

Коефіцієнти значимої кореляції і регресії змін дихотомічних показників морально-комунікативного компоненту характеру: доброзичливості та агресивності

Кореляції з показниками	Зміни доброзичливості						Кореляції з показниками	Зміни агресивності						
	Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії				Коефіцієнти кореляції			Параметри регресії			
	Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05		Дисгармонізація характеру	Загальна вибірка	Гармонізація характеру	Коефіцієнти	t	Знч. < 0,05	
d Гарм.	0,36	0,36					Рів. Гарм.	0,31						
d Д/Мор.	0,40	0,35					Рів. Д/Мор.	0,26						
d Адап		0,25		-0,461	-2,536	0,012	d Гарм.		-0,29	-0,22				
d Г.М		0,25		-0,39	-2,941	0,004	d Д/Мор.		-0,34	-0,28				
d Со	0,23	0,27		0,182	2,749	0,007	d Г.М		-0,21	-0,22				
d Ал.		0,21	0,21				d Ег.		0,22	0,30				
d Ч.		0,20					d Лиц.	0,20	0,24	0,26				
d Ег.	-0,41	-0,49	-0,45				d Пр.			0,27				
d Екс.		-0,26					d Кр.	0,27		0,21				
d Кр.		0,27					d С/К	0,23						
d Тол.	0,32	0,21					d Орг	0,33						
d Кон	0,29			0,138	2,041	0,043	d Зб.	0,38	0,40	0,35	0,418	6,361	0,000	
d Тер.	0,23	0,23	0,37				d Ем.ст	0,38						
d Зб.	-0,23	-0,34	-0,33				d Лаб	0,25		0,21				
d Ем.ст		0,26	0,27	0,131	2,121	0,035	d Тр.			0,26				
d Опт		0,22					d Емп	-0,24						
d Емп	0,35	0,28												
d Мар	0,24			0,294	2,121	0,000								

Таблиця 2.16.

Коефіцієнти значимої кореляції змін дихотомічних показників комунікативного компоненту характеру: емпатії – індивідуалістичності, скромності – марнославства

Кореляції з показниками	Зміни емпатії			Кореляції з показниками	Зміни індивідуалістичності			Кореляції з показниками	Зміни скромності			Кореляції з показниками	Зміни марнославства		
	Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції				Коефіцієнти кореляції		
	Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація хар-ру		Дисгармонізація хар-ру	Заг. вибірка	Гармонізація характеру		Дисгармонізація характеру	Заг. вибірка	Гармонізація хар-ру		Дисгармонізація хар-ру	Загальна вибірка	Гармонізація хар-ру
Рів.Гарм	-0,21			d Гарм.	-0,22			d Г.І.	-0,30			Стать		0,25	
Рів.Д/Мор.	-0,25	-0,28	-0,21	d Д/Мор.	-0,23	-0,21		d Кр.			0,22	d Гарм.		-0,24	
d Гарм.		0,29		d Адап	-0,27			d Кон	0,33			d Д/Мор.	-0,24	-0,23	
d Д/Мор.		0,34	0,30	d Г.В.	-0,30		0,20	d Риг	0,23			d Адап			0,28
d Адап		0,22		d Від.			0,27	d Пед.	0,29			d Г.В.		-0,24	
d Г.М		0,26	0,24	d Кор.	0,30			d С/К			0,27	d Гп/с		-0,22	
d Гп/с	0,26			d Екс.	0,30			d Имп	0,29			d Від.	-0,21		
d Со	0,20	0,35	0,31	d Лиц.	-0,33			d Слаб			-0,30	d Ег.		0,20	
d Ал.		0,27	0,20	d Пр.	0,29		0,21	d Невр.	0,31			d Лиц.	0,33		
d Кор.		-0,24	-0,30	d Кр.			0,27					d Риг	0,22		
d Тер.			0,25	d Риг	0,24							d С/К			0,25
d Вп.	-0,27			d С/К	0,23	0,22	0,25					d Тер.			0,29
d Доб	0,35	0,28		d Зб.	0,38							d Слаб	0,24		
d Агр		-0,24		d Ем.ст			0,27					d Вп.			0,20
d Ст/ст	-0,25			d Емп	-0,20							d Доб			0,24
				d Ст/ст			0,25					d Скр	-0,39	-0,26	

ДОДАТОК Г.3.

**Результати формувального експерименту:
статистична обробка даних методом факторного аналізу.**

Таблиця 3.1

Фактори гармонізації характеру

Змінні	Факторні навантаження				
	Фактор <i>Всебічна актив- на початкова гармонізація</i>	Фактор 2: <i>Криза подолання початкової не- вротизації</i>	Фактор 3: <i>Креативна ергічність</i>	Фактор 8: <i>Психофізичний саморозвиток</i>	Фактор 14: <i>Стенічна мужність</i>
Стать					0,43
Рів. Гарм.	-0,33	-0,36	0,49		
Рів. Д/Мор.	-0,30	-0,36	0,43		
Рів. Адап	-0,36	-0,20	0,35		
d Гарм.	0,94				
d Д/Мор.	0,84				
d Адап	0,82		0,23		
d Со	0,28	0,34			
d Ал.	0,38	0,40			
d Від.	0,21				
d Ч.	0,38				0,21
dЕг.	-0,48				
d Кор.	-0,58				
d Екс.	-0,49			0,22	
d Лиц.	-0,27			-0,40	
d Пр.		0,21	0,21		-0,27
d Кр.	0,33	0,37	0,31		
d Тол.				0,36	
d Кон		0,44	-0,25		
d Риг	-0,37	0,44			
d Пед.		0,41			
d С/К		0,38	0,42		
d Тер.	0,33	0,31	0,20	-0,32	
d Орг	0,43	0,26	0,32		
d Зб.	-0,56		0,36		
d Імп	-0,31			0,31	0,28
d Слаб	-0,40				
d Ем.ст	0,25	0,30		-0,22	-0,21
d Вп.			0,37		
d Опт	0,37	0,31	0,32		
d Лаб	-0,45	0,30			
d Тр.	-0,38	0,29			
d Пес.	-0,51				
d Доб	0,41	0,41			
d Емп	0,33	0,34			
d Скр		0,35			
d Агр	-0,33		0,37	-0,34	0,27
d Інд			0,39	0,35	-0,20
d Мар		0,22	0,33		
d Ст/ст			0,45	0,25	0,42
d Н/ос	-0,43	0,37		-0,33	
d Г.М	0,76				
d Г.І.	0,30	-0,48			
d Г.В.	0,55				
d Г.Ем	0,71		0,31	-0,20	
d Г.К.	0,55		-0,38		
d Гп/ф	0,44	-0,40	0,31	0,34	

Таблиця 3.2

Фактори дисгармонізації характеру

Змінні	Факторні навантаження				
	Фактор 4: <i>Глибока невротизація особистості</i>	Фактор 5: <i>Соціально-психологічна адаптивність за будь-яку ціну</i>	Фактор 6: <i>Чоловіча фемінність</i>	Фактор 7: <i>Жіноча маскуліність</i>	Фактор 9: <i>Жіночі хитрощі, лицемірна підступність</i>
Стать			0,36	-0,36	-0,28
Рів. Гарм.	0,59				
Рів. Д/Мор.	0,42	0,27			
Рів. Адап	0,66				
d Д/Мор.	0,29	-0,23			
d Адап		0,27			
d Со	0,27		0,26	0,27	
d Від.	0,29		-0,26		-0,31
d Ч.		-0,29		-0,24	
d Ег.			0,22	0,23	
d Екс.			0,24		
d Лиц.		0,25			0,32
d Пр.				0,34	
d Кр.		-0,24			0,22
d Тол.		-0,26			0,49
d Кон		0,32		-0,46	
d Риг	0,26		0,21	0,23	
d Пед.	-0,23	0,37		0,26	
d С/К			-0,29		
d Тер.		0,20			0,23
d Зб.				0,31	
d Имп		-0,23	-0,28		
d Слаб		-0,39			
d Ем.ст			-0,33		0,20
d Вп.	-0,35				
d Опт					-0,26
d Лаб	0,32				0,22
d Тр.					0,25
d Доб				-0,22	
d Емп			0,57		
d Скр	0,21	0,23	-0,36	0,24	
d Агр				0,30	0,33
d Мар		-0,30	0,42	-0,38	
d Н/ос	0,36				
d Г.М	0,25	-0,26			
d Г.І.		-0,37			0,29
d Г.В.		0,47			
d Г.К.	0,39	0,21			
d Гп/с		0,26			

Таблиця 3.3

Фактори дисгармонізації характеру

Змінні	Факторні навантаження				
	Фактор 10: <i>Юнацький максималізм</i>	Фактор 11: <i>Слабовілля</i>	Фактор 12: <i>НеАдаптивна емоційна напруга</i>	Фактор 13: <i>Деструктивна комунікабельність</i>	Фактор 15: <i>Марнославство</i>
Рів. Д/Мор.	-0,21				
d Со			0,23		-0,28
d Ал.	-0,23	-0,31		-0,25	0,28
d Від.	0,26		-0,32	-0,23	
d Ч.	0,28		0,27	-0,22	0,23
d Ег.				0,23	0,33
d Кор.					0,24
d Екс.	0,30				
d Лиц.		0,22	-0,35	0,30	
d Пр.	0,52		0,29		
d Пед.			0,23		
d Тер.			0,23		
d Орг		-0,34			
d Імп				0,34	-0,26
d Слаб	-0,29	0,35			
d Ем.ст			-0,36		
d Опт				0,31	
d Лаб		-0,25			
d Тр.			0,24		
d Пес.	0,34	0,25		-0,28	
d Доб		0,23		0,26	0,21
d Ст/ст		0,42			
d Г.М			0,20	-0,20	
d Г.І.	0,33				
d Г.В.	0,24				
d Г.Ем				0,20	
d Г.К.				0,22	0,25
d Гп/ф		0,20			

ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ**1. Авторська методика «Структура та зміст характеру»**

Інструкція: *Оцініть за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з кожним твердженням: (0 – НЕ ЗГОДЕН, 1 – НЕ ВПЕВНЕНИЙ, 2 – ЗГОДЕН). Намагайтесь якнайрідше використовувати відповідь "не впевнений".*

1. У конфліктах я намагаюся зрозуміти, свою неправоту і поспішаю вибачитися.
2. Я люблю в усьому бути першим.
3. Я можу віддати останні гроші на покупку ліків для важко хворої людини.
4. Мені важко пожертвувати милостиню безпритульним дітям.
5. Я особисто відповідаю за свої стосунки з людьми.
6. Часто в моїх проблемах винуваті обставини або інші люди, і це мене дратує.
7. Я вважаю, що треба завжди говорити правду, якою б гіркою вона не була.
8. Про деякі нюанси мого життя близьким людям знати не обов'язково.
9. Заради своїх моральних принципів я готовий піти на конфлікт із друзями.
10. Будь-яке побажання оточуючих людей я завжди намагаюся виконати.
11. Я дуже люблю займатися творчістю.
12. Мені складно приймати рішення, я довго коливаюся.
13. Зазвичай я легко пристосовуюся до нових прискіпливих партнерів.
14. Я не люблю нововведень, мені вкрай важко змінювати свої звички.
15. Я спокійно сприймаю зауваження щодо моєї роботи або мене особисто.
16. Буває що я відчуваю ненависть та неконтрольовану лють у незначній ситуації.
17. Потрапивши в "пробку" на дорозі, я спокійно очікую, коли вона закінчиться.
18. Я краще пройду пішки 3 зупинки, коли автобуса немає, хоча знаю, він скоро має бути.
19. Залізна воля й організованість – мої головні помічники в житті.
20. Коли мені набридає нецікава робота, я її кидаю й займаюся іншими справами.
21. Як правило, мені вдається регулювати свої емоції силою волі й свідомості.
22. Я часто засмучуюся через дріб'язкові негаразди.
23. Я завжди впевнений у досягненні поставленої мети.
24. Мене охоплює почуття тривоги й страху під час сильної грози.
25. Все, що відбувається, веде до кращого життя.
26. Я песимістично думаю про майбутнє.
27. Я довіряю людям і доброзичливо ставлюся практично до всіх.

28. Мені приємно тикнути носом своїх ворогів у їхні помилки.
29. Коли я читаю про трагічні події, то почуваю, немов це відбувається із мною.
30. Зазвичай я живу "у своєму світі", не звертаючи увагу на проблеми інших людей.
31. У спілкуванні я більше цікавлюся іншими людьми, ніж говорю про себе.
32. Я люблю викликати подив і замилювання в оточуючих.
33. Я спокійно можу виконувати кропітку роботу, пов'язану із тривалою увагою та напругою.
34. Я дуже лякаюсь від несподіваних різких звуків, яскравого світла, сильного шуму.
35. Іноді я хочу підтримати людину, але раптом дратуюся й ображаю її.
36. Іноді мені буває соромно за свої думки та вчинки.
37. Я не люблю й не вмію просити пробачення.
38. Якщо досягнення моєї мети може комусь зашкодити, то від неї краще відмовитися.
39. Допмагаючи іншим, я зазвичай сподіваюсь на відповідну допомогу.
40. Я точно знаю, що мої невдачі були результатом власних помилок.
41. Люди, яких я кривдив, самі винуваті в моїх поганих вчинках щодо них.
42. Я намагаюся чесно висловити другу свою незгоду з його поганим вчинком.
43. Якщо чесно, мені буває цікаво обговорювати з іншими людьми недоліки моїх друзів.
44. Я завжди намагаюся діяти у відповідності з моїми моральними принципами.
45. Я хочу бути як усі: не виділятися, пристосовуватися до навколишніх.
46. Мені подобається експериментувати й вирішувати складні завдання.
47. Я ніколи не зроблю перший крок, якщо мене скривдили.
48. Я спокійно сприймаю ситуацію, коли партнер робить щось по-своєму.
49. Я сильно злюся на себе, коли не можу зробити роботу досконально правильно.
50. Я спокійно реагую на все що відбувається, навіть на великі неприємності.
51. Я зазвичай грубо і з гнівом відповідаю кривдникові.
52. Я можу досить довго терпіти фізичний дискомфорт, втому, голод, спрагу, жару й холод.
53. Іноді я купую річ по першому враженню, не думаючи, наскільки вона мені потрібна.
54. Коли потрібно зробити великий обсяг робіт, то мені вдається швидко організувати себе.
55. Я не можу дотримуватися розпорядку дня: часу підйому, прийому їжі, занять.
56. Я зазвичай легко переборюю своє роздратування та відновлюю емоційну рівновагу.
57. Я часто роблю вчинки під впливом миттєвого настрою.
58. Я завжди спокійний перед іспитами.
59. У мене часто буває почуття сильного занепокоєння, відчуття можливого лиха.
60. Я природжений оптиміст, у мене завжди гарний настрій.
61. Іноді мені здається, що я взагалі ні на що не придатний.
62. Більшість людей - симпатичні та приємні для мене люди.

63. Деякі люди ображаються на мене за мою різкість або злість.
64. Мені цікаво зрозуміти не тільки зміст розмови, а й почуття співрозмовника.
65. Зазвичай я вирішую проблеми сам, не звертаючись по допомогу.
66. У компанії я більш мовчу й слухаю інших.
67. Я не виношу байдужого ставлення навколишніх до себе.
68. Коли я лягаю спати, то відразу засинаю, не думаючи про минулі чи майбутні події.
69. Я швидко втомлююся від кропіткої роботи, і тоді мене все дратує.
70. Часто мої реальні вчинки не збігаються з моїми добрими намірами.
71. Голос власної совісті для мене важливіше, ніж схвалення або осуд навколишніх.
72. Мене дуже дратують будь-які зауваження на мою адресу.
73. Коли мій друг має труднощі, я завжди прагну допомогти йому, навіть якщо доводиться жертвувати власними інтересами.
74. Мені важко позичати людям гроші, навіть коли я маю на те можливість.
75. А ні обставини, ні інші люди, тільки я сам є причиною своїх проблем.
76. У своєму житті я зазвичай відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається із мною.
77. Я вважаю що треба чесно зізнаватися собі й людям у своїх поганих вчинках.
78. Життя навчило мене не бути занадто відвертим, навіть із друзями.
79. Моє золоте правило – не відступати від духовно-моральних принципів.
80. Заради схвалення іншими людьми можна пожертвувати й своїми принципами.
81. Мені цікаво знаходити оригінальні рішення у складній ситуації.
82. Я довго не можу заспокоїтися через неприємності.
83. Якщо люди роблять щось неправильно, я не вступаю з ними в суперечку.
84. Лягаючи спати, я зазвичай перевіряю, чи погашене світло, чи замкнені двері.
85. Я рідко злюся й гніваюся.
86. Якщо хтось мене скривдить, то одержить від мене своє сповна й навіть більше.
87. Мене не дратує перебування в чергах, я спокійно витримую очікування.
88. Зазвичай я говорю ще до того, як обміркую сказане.
89. Я організований у будь-якій справі.
90. Я не можу вчасно піднятися вранці, і тягну до останньої хвилини.
91. Зазвичай мені вдається переступати через свої образи й зберігати спокій та дружбу.
92. Якщо мені щось не вдається, я можу втратити надію й запанікувати.
93. Зазвичай я відчуваю себе доволі впевненим у своєму житті.
94. Мені часто сняться страшні сні.
95. Вранці я зазвичай встаю в гарному настрої.
96. У своєму житті я багато чого робив неправильно, і тому зараз я нещасний.

97. У людях більше гарних якостей ніж недоліків.
98. Коли я влаштовую сварку або сварюся з ким-небудь, мені стає легше на душі.
99. Я завжди співчуваю тим, хто страждає, тому що їм боляче.
100. Мені більш підходить індивідуальний спосіб роботи, а не колективний.
101. Я згодний з тим, що скромність прикрашає людину і намагаюсь жити за цим принципом.
102. Знайомі вважають, що в мене є артистичні здібності.
103. Я легко адаптуюся до несподіваних неприємних ситуацій.
104. Часто я погано почуваюся, відчуваю фізичну слабкість і дратівливість.
105. Буває так, що думаю я одне, а неусвідомлено вчиняю інакше.
106. Я нерідко відчуваю голос совісті та каяття.
107. У конфлікті я завжди наполегливо відстоюю свою правоту.
108. Я забуваю про власні проблеми, коли від мене залежить доля іншої людини.
109. Я прив'язуюсь душею до своїх речей: мені важко дарувати або викидати їх.
110. У конфліктах я частіше відчуваю відповідальність й визнаю власну неправоту.
111. Мої оцінки залежать не стільки від моїх знань, скільки від настрою педагога.
112. Я вважаю чесність - "золотим" й універсальним принципом свого життя.
113. Коли друзі не праві, краще покривити душею, підтримавши їх, щоб не втратити їх дружбу.
114. Про мене кажуть, що я – принципова людина.
115. Деякі хитрощі у відносинах із близькими людьми бувають досить корисними.
116. У складних ситуаціях я часто знаходжу вирішення принципово новим способом.
117. Я глибоко переживаю образи й прокручую гідну відповідь кривдникові.
118. Я чемно ставлюся до людини, навіть якщо вона мені неприємна.
119. Я ретельно стежу за тим, щоб кожна річ була на своєму місці.
120. Зазвичай я спокійний і не відчуваю внутрішнього напруження.
121. Незначний привід може викликати в мене лють та агресію.
122. Я спокійно можу виконувати справу, яка вимагає тривалої зосередженості.
123. Мене дуже дратує стояння у довгій черзі або очікування когось.
124. Коли завдання складне, я буду працювати доки не знайду правильне рішення.
125. Я не в змозі перебороти кулінарні спокуси, навіть якщо мені прописана строга дієта.
126. Я не дозволяю собі довго злитися й швидко відновлюю емоційну рівновагу.
127. У мене часто бувають безпричинні зміни настрою.
128. Я спокійно сприймаю несподіваний виклик до начальства.
129. Я дуже хвилююся, коли близькі люди без попередження затримуються.
130. Я рідко думаю про можливі невдачі, а завжди сподіваюся на краще.
131. Часто в мене буває такий поганий настрій, що нічого б не бачив і не чув.

132. Я уникаю суперечок, щоб зберегти мирні відносини із друзями.
133. Час від часу мене немов тягне насваритися з ким-небудь.
134. Я завжди переймаюся чужими проблемами, співпереживаю навіть незнайомим людям.
135. Я завжди встановлюю свої правила і наполягаю на них.
136. Я люблю одягатися скромно.
137. Мені подобається бути центром уваги в компанії.
138. Мене приваблює робота в екстремальних умовах.
139. Перевтомившись перед сном, я важко засинаю, а з ранку я млявий і сонливий.
140. Іноді я неусвідомлено поведжуся всупереч тому, що підказує розум.
141. Я почуваю величезне полегшення, коли прошу пробачення і мене прощають.
142. Мене дратують успіхи моїх ворогів.
143. Треба намагатися жити для інших, відмовляючи собі заради їх блага.
144. Я підтримую думку, що вигода й гроші – основні мотиви людської діяльності.
145. Я завжди сам відповідаю за те, що зі мною відбувається.
146. Здійснення моїх бажань залежить переважно від щасливого випадку ніж від мене самого.
147. Я чесно розповідаю батькам про всі свої неприємності.
148. Якщо тебе не запитують про твій нечесний вчинок, краще нічого нікому не говорити.
149. Практично завжди мої вчинки відповідають моїм переконанням.
150. Щоб не втратити прихильності друзів, їм треба говорити те, що їм приємно.
151. Мені вдається ніколи не зациклюватись на проблемах, а завжди їх творчо вирішувати.
152. Мені докучають неприємні думки, які настирливо лізуть у голову.
153. Мені вдається ладити з людьми, у яких поганий характер.
154. Я в усьому прагну зберігати порядок, навіть якщо це комусь не подобається.
155. У складній ситуації мені вдається опанувати себе й оптимально вирішити проблему.
156. Я часто влаштовую бурхливі скандали, якщо мене роздратують.
157. Я здатний довго терпіти дратівливість і докори хворої близької людини.
158. Коли хтось спізнюється, мене дратує очікування.
159. Я завжди сам оптимально планую свій час, роботу й відпочинок.
160. Нецікаві розпочаті справи я зазвичай відкладаю на потім.
161. Я можу витримувати спокій і тактовність у суперечці й не дратуватися.
162. Іноді без причини почуваю себе подавленим, а іноді навпаки веселим.
163. Я впевнений у собі й можу успішно виступати перед аудиторією.
164. Я часто без причини турбуюся, як би чого не трапилося.
165. Я задоволений своєю долею.
166. Настрій у мене часто знижений.

167. Я одержую задоволення, коли комусь допомагаю.
168. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь ударити або щось розбити.
169. Мені приємно уважно вислуховувати скарги людей, щоб їм стало легше.
170. У мене є на все своя думка, і те, що їй не відповідає, я відкидаю.
171. Я не люблю притягувати до себе зайву увагу.
172. Для мене важливо, щоб мною захоплювалися всі мої знайомі.
173. Я одержую задоволення від ризику.
174. Нерідко я почуваю себе втомленим й можу зірватися на близьких людях.
175. Іноді я роблю те, що завжди засуджував, шкодюю про це, але знову повторюю те ж саме.

Бланк для відповідей методики «Структура та зміст характеру»

1		36		71		106		141		С. –	Дух- мор.	+	
2		37		72		107		142	Ег. –				
3		38		73		108		143		Ал. –			
4		39		74		109		144	Кор. –				
5		40		75		110		145		Від. –			
6		41		76		111		146	Екс. –				
7		42		77		112		147		Ч. –			
8		43		78		113		148	Л. –				
9		44		79		114		149		Прин. –		Інт.	+
10		45		80		115		150	Кон. –				
11		46		81		116		151		Кр. –			
12		47		82		117		152	Пед. –				
13		48		83		118		153		Тол. –			
14		49		84		119		154	Риг. –				
15		50		85		120		155		С/к –	Вол.		+
16		51		86		121		156	Недис. –				
17		52		87		122		157		Терп. –			
18		53		88		123		158	Імп. –				
19		54		89		124		159		Орг. –			
20		55		90		125		160	Слаб. –				
21		56		91		126		161		Ем.ст. –		Ем.- поч.	+
22		57		92		127		162	Лаб. –				
23		58		93		128		163		Вп. –			
24		59		94		129		164	Тр. –				
25		60		95		130		165		Опт. –			
26		61		96		131		166	Пес. –				
27		62		97		132		167		Доб. –	Ком		+
28		63		98		133		168	Аг. –				
29		64		99		134		169		Емп. –			
30		65		100		135		170	Інд. –				
31		66		101		136		171		Скр. –			
32		67		102		137		172	Мар. –				
33		68		103		138		173		Стр/ст. –		П/сом	+
34		69		104		139		174	Невр.				
35		70		105		140		175	Н/п. –				

Підрахунок та інтерпретація результатів. Після заповнення анкети виконується підрахунок показників по кожній шкалі. Рівень сформованості кожної риси характеру визначається шляхом підрахування суми загальної кількості балів (відповідно кількості позитивних відповідей) по кожній шкалі (алгебраїчна сума балів по горизонталі) і записується у правому стовпчику після відповідного позначення кожного показника (альтруїзм – «Ал», Егоцентризм – «Ег» і т.д.). Зверніть увагу, що показники позитивних якостей характеру розташовуються у правому стовпчику, а протилежних негативних якостей – у лівому (тобто, сумарний бал за показником «альтруїзм» записується після «Ал. →», а за показником «егоцентризм» – після «Ег. →» і так далі у шаховому порядку).

Показники **змісту** характеру (характерологічні риси):

- альтруїзм (Ал.) – 3, 38, 73, 108, 143; егоцентризм (Ег.) – 2, 37, 72, 107, 142;
- совісність (С.) – 1, 36, 71, 106, 141; корисливість (Кор.) – 4, 39, 74, 109, 144;
- відповідальність (Від.) – 5, 40, 75, 110, 145; безвідповідальність (екстернальність) (Ек.) – 6, 41, 76, 111, 146;
- чесність (Ч.) – 7, 42, 77, 112, 147; лицемірство (Л.) – 8, 43, 78, 113, 148;
- принциповість (Прин.) – 9, 44, 79, 114, 149; конформізм (Кон.) – 10, 45, 80, 115, 150;
- креативність (Кр.) – 11, 46, 81, 116, 151; педантизм (консерватизм) (Пед) – 12, 47, 82, 117, 152;
- толерантність (Тол.) – 13, 48, 83, 118, 153; ригідність (впертість) (Риг.) – 14, 49, 84, 119, 154;
- самоконтроль (С/к) – 15, 50, 85, 120, 155; збудливість (Збуд.) – 16, 51, 86, 121, 156;
- терплячість (Терп.) – 17, 52, 87, 122, 157; імпульсивність (Імп.) – 18, 53, 88, 123, 158;
- організованість (Орг.) – 19, 54, 89, 124, 159; слабовілля (Слаб.) – 20, 55, 90, 125, 160;
- емоційна стійкість (Ем. ст.) – 21, 56, 91, 126, 161; лабільність (Лаб.) – 22, 57, 92, 127, 162;
- впевненість (Вп.) – 23, 58, 93, 128, 163; тривожність (Тр.) – 24, 59, 94, 129, 164;
- оптимізм (Опт.) – 25, 60, 95, 130, 165; песимізм (Пес.) – 26, 61, 96, 131, 166;
- доброзичливість (Доб.) – 27, 62, 97, 132, 167; агресивність (Аг.) – 28, 63, 98, 133, 168;
- емпатія (Емп.) – 29, 64, 99, 134, 169; індивідуалізм (Інд.) – 30, 65, 100, 135, 170;
- скромність (Скр.) – 31, 66, 101, 136, 171; марнославство (Мар.) – 32, 67, 102, 137, 172;
- стресостійкість (Стр/ст.) – 33, 68, 103, 138, 173; невротичність (Невр.) – 34, 69, 104, 139, 174.
- Неповнота характеру (Н/п) – 35, 70, 105, 140, 175.

Шкала оцінки: **0-3** бали – низький рівень; **4-7** – середній; **8-10** балів – високий.

Для визначення рівня гармонійності кожного з компонентів характеру підраховується коефіцієнт гармонійності (відсоток гармонійних якостей) по кожному з компонентів. Для цього підраховуються: 1) сума балів за позитивними характеристиками відповідного компонента характеру (записується у крайній правий стовбець з позначкою «+»), 2) сума балів за негативними характеристиками відповідного компонента (записується у крайній правий стовбець з позначкою «-»). Далі підраховується коефіцієнт гармонійності шляхом ділення позитивного показника на негативний по кожному окремому компоненту.

Гармонійність духовно-морального компонента (Г.М.) = Д-М.В.

$$\text{Г.М.} = (\text{С.} + \text{Від.} + \text{Ал.} + \text{Ч.}) / (\text{Г.} + \text{Екс.} + \text{Кор.} + \text{Л.});$$

Гармонійність морально-комунікативного компонента (Г.К.)

$$\text{Г.К.} = (\text{Доб.} + \text{Емп.} + \text{Скр.}) / (\text{Аг.} + \text{Інд.} + \text{Мар.})$$

Гармонійність інтелектуально-креативного компонента (Г.І.)

$$\text{Г.І.} = (\text{Прин.} + \text{Кр.} + \text{Тол.}) / (\text{Кон.} + \text{Риг.} + \text{Впер.})$$

Гармонійність вольового компонента (Г.В.)

$$\text{Г.В.} = (\text{С/к} + \text{Терп.} + \text{Орг.}) / (\text{Збуд.} + \text{Імп.} + \text{Слаб.})$$

Гармонійність емоційно-почуттєвого компонента (Г.Ем.)

$$\text{Г.Ем.} = (\text{Ем.ст.} + \text{Вп.} + \text{Опт.}) / (\text{Лаб.} + \text{Тр.} + \text{Пес.})$$

Гармонійність психосоматичного компонента (Г.П/с): Г.П/с = Невр. / Стр.ст.

У такий самий спосіб підраховується й інтегральний коефіцієнт *загальної гармонійності* характеру (**З.Г.**), яка визначається як результат відношення суми балів конструктивних рис характеру до суми балів деструктивних рис (коефіцієнт гармонійності):

(З.Г.) = $\sum (+) / \sum (-)$. При цьому $\sum (+)$ означає загальну суму балів по показниках усіх конструктивних рис характеру (сума балів по правому стовпцю), а $\sum (-)$ суму балів по показниках усіх деструктивних рис (сума балів по лівому стовпцю).

$\sum (+)$ = (С. + Від. + Ал. + Ч. + Прин. + Кр. + Тол. + С/к + Тер. + Орг. + Ем.ст. + Вп. + Опт. + Доб. + Емп. + Скр. + Стр/ст.).

$\sum (-)$ = (Ег. + Кор. + Екс. + Л. + Кон. + Пед. + Риг. + Збуд. + Ім. + Слаб. + Лаб. + Тр. + Пес. + Аг. + Інд. + Мар. + Невр.).

Дана методика дозволяє також визначати рівень сформованості обох вимірів характе-

рологічного розвитку особистості: духовно-морального та емоційно-вольового.

Духовно-моральний вимір характерологічного розвитку, що зумовлює духовно-моральну самоактуалізацію (Д/Мор.), визначається рівнем сформованості духовно-морального, морально-комунікативного та інтелектуально-креативного компонентів характеру. Цей показник визначається шляхом підрахування середньоарифметичного між показниками гармонійності зазначених компонентів: $Д/мор. = Г.М. + Г.К. + Г.І. / 3$.

Емоційно-вольовий вимір характерологічного розвитку, що зумовлює психологічну адаптацію особистості (Адап.) визначається рівнем сформованості вольового, емоційного та психосоматичного компонентів характеру і підраховується середньоарифметичне між показниками гармонійності зазначених компонентів: $Адап. = Г.В. + Г.Ем. + Г.П/с / 3$.

Отже, ми отримали загальні показники гармонійності характеру, коефіцієнти гармонійності по кожному з компонентів характеру, показники духовно-моральної самоактуалізації, емоційно-вольової психологічної адаптації та інтегральний коефіцієнт гармонійності.

Для показників гармонійності кожного з компонентів характеру і його загальної гармонійності було експериментально визначено шкалу оцінки:

0 – 0,89 – *низький рівень* гармонійності визначається домінуванням деструктивних рис при відсутності конструктивних.

0,9 – 1,19 – рівень гармонійності *нижче від середнього* – відрізняється від попереднього тим, що відзначається дифузністю позитивних і негативних рис (в структурі характеру хоч і домінують негативні риси, але присутні й позитивні).

1,2 - 1,59 – рівень гармонійності *вище від середнього* – рівень прояву гармонійних рис вище, ніж дисгармонійних.

1,6 – 2,5 – *Високий рівень* гармонійності, зумовлений домінуванням виключно конструктивних рис, повноцінною сформованістю усіх компонентів.

2. Модифікована методика САН (ОСАН)

Інструкція: Вам пропонується описати свій звичайний стан за допомогою таблиці, що складає з 32 пар полярних ознак. Ви повинні в кожній парі вибрати одну характеристику – ту, що найбільш точно описує Ваш стан, і відзначити цифру, що відповідає ступені виразності даної характеристики (0 – ніколи, 1 – іноді, 2 – часто).

Бланк для відповідей методики ОСАН

+ 1	Привабливий	2 1 0 1 2	Непривабливий	+ 17	Справедливий	2 1 0 1 2	Несправедливий
+ 2	Сумлінний	2 1 0 1 2	Безвідповідальний	+ 18	Доброзичливий	2 1 0 1 2	Агресивний
+ 3	Добре самопочуття	2 1 0 1 2	Погане самопочуття	+ 19	Працездатний	2 1 0 1 2	Втомлений
+ 4	Свіжий	2 1 0 1 2	Виснажений	+ 20	Повний сил	2 1 0 1 2	Знесилений
- 5	Сонливий	2 1 0 1 2	Збуджений	+ 21	Енергійний	2 1 0 1 2	Пасивний
- 6	Бажання відпочити	2 1 0 1 2	Бажання працювати	+ 22	Уважний	2 1 0 1 2	Неуважний
+ 7	Задоволений	2 1 0 1 2	Незадоволений	- 23	Похмурий	2 1 0 1 2	Життєрадісний
+ 8	Радісний	2 1 0 1 2	Сумний	- 24	Нещасний	2 1 0 1 2	Щасливий
+ 9	Добрий	2 1 0 1 2	Злий	+ 25	Товариський	2 1 0 1 2	Відлюдний
+ 10	Чесний	2 1 0 1 2	Нечесний	+ 26	Альтруїстичний	2 1 0 1 2	Егоїстичний
+ 11	Витривалий	2 1 0 1 2	Стомлений	- 27	Робота напружує	2 1 0 1 2	Робота надихає
+ 12	Бадьорий	2 1 0 1 2	Млявий	- 28	Хворий	2 1 0 1 2	Здоровий
- 13	Міркувати важко	2 1 0 1 2	Міркувати легко	+ 29	Активний	2 1 0 1 2	Пасивний
- 14	Мовчазний	2 1 0 1 2	Говіркий	+ 30	Захоплений	2 1 0 1 2	Байдужий
+ 15	Сповнений надій	2 1 0 1 2	Розчарований	- 31	Поганий настрій	2 1 0 1 2	Гарний настрій
+ 16	Оптимістичний	2 1 0 1 2	Песимістичний	- 32	Смутний	2 1 0 1 2	Веселий

Обробка результатів. Спочатку слід підрахувати загальний бал по кожній шкалі.

Моральна самооцінка (О) – сума балів по шкалах: 1, 2, 9, 10, 17, 18, 25, 26.

Самопочуття (С) – сума балів по шкалах: 3, 4, 11, 12, 19, 20, 27, 28.

Активність (А) – сума балів по шкалах: 5, 6, 13, 14, 21, 22, 29, 30.

Настрій (Н) – сума балів по шкалах: 7, 8, 15, 16, 23, 24, 31, 32.

Отримані бали групуються відповідно до ключа у три категорії й підраховується алгебраїчна сума балів по кожній з них. При підрахунку балів слід враховувати, що полюса шкал змінюються (модальність полюса позначається знаками + або – у стовпчику ліворуч від номера запитання). Крайній ступінь виразності позитивного полюса у парі оцінюється в 2 бали, а крайній ступінь виразності негативного полюса у парі оцінюється в – 2 бали.

Середній бал шкали дорівнює 0. Сумарні оцінки по кожній шкалі, що перевищують 0 балів, знаходячись у діапазоні 5-16 балів свідчать про сприятливий стан особистості (високу моральну самооцінку, добре самопочуття, активність, гарний настрій), а оцінки, що знаходяться нижче 0 – свідчать про дисгармонійний стан особистості. Варто врахувати, що при аналізі загального функціонального стану важливі не тільки значення окремих показників, але і їх співвідношення.

3. Авторський опитувальник «Особистісна спрямованість»

Інструкція: на кожне запитання з двох альтернативних варіантів відповідей обери ту, з якою Ви більшою мірою погоджуєтесь, підкресливши відповідну літеру (а чи б) на бланку для відповідей:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18										
а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б

Текст опитувальника

- Свій вільний час я присвячую: а) улюбленій справі, б) спілкуванню з друзями.
- Я відчуваю себе більш неприємно, коли бачу, що хтось намагається:
  - образити іншу людину,
  - обмежити мою свободу.
- Одним з найважливіших завдань свого життя я вважаю: а) прагнення до духовного ідеалу, б) досягнення професійного успіху.
- Справжнє задоволення я отримую від спілкування на теми: а) розповідаючи про себе, б) про духовність, Бога, Всесвіт.
- Найголовніше для мене: а) стати справжнім професіоналом; б) досягти статусу і визнання.
- На Різдво я перш за все піду : а) до церкви б) до друзів в гості.
- У вільний час я віддаю перевагу: а) цікавій справі, б) читанню духовної літератури.
- Для успішного створення родини необхідно насамперед: а) обирати турботливого чоловіка (дружину), б) самому проявляти турботу про людину.
- Обираючи професію, я хочу: а) займатися цікавою справою, б) зробити кар'єру й мати великі гроші.
- Більше задоволення я отримую від: а) спілкування з людьми, б) духовного читання.
- Мені вдалося реалізувати себе, перш за все як: а) відповідальну до справи людину, б) уважного, турботливого друга.
- Я бажаю одержати в подарунок: а) модну, престижну штучку, б) унікальну, рідкісну книгу про духовність.
- Коли я дуже втопився, а друг просить мене про допомогу, я:
  - чемно вибачусь й піду відпочивати,
  - перемогу своєю втому й допомогу другові.
- У колі моїх друзів переважають люди, які цінують, насамперед: а) ділові якості,

б) духовний досвід людини.

15. Свій особистісний потенціал я застосовую переважно для: а) досягнення особистих життєвих успіхів, б) служіння Богу, допомоги людям.

16. Я маю відповідати, передусім, за а) добрі стосунки з людьми б) свою справу, яку виконую.

17. Я вважаю, що добрі вчинки треба здійснювати: а) таємно, б) відкрито, щоб люди бачили, що ти їм допомагаєш.

18. Займаючись хобі, я маю на меті: а) реалізуватися у цікавій справі, б) набути популярність серед друзів.

Інтерпретація результатів: після підрахунку балів по кожній шкалі відповідно до ключа визначається рівень прояву відповідної спрямованості:

- Егоїстична спрямованість (на себе) – 2б, 4а, 5б, 8а, 9б, 12а, 13а, 15а, 18б.

- Соціальна спрямованість (до людей) – 1б, 2а, 6б, 8б, 10а, 11б, 13б, 16а, 17б.

- Ділова спрямованість (до справи) – 1а, 3б, 5а, 7а, 9а, 11а, 14а, 16б, 18а.

- Духовна спрямованість (до духовного світу) – 3а, 4б, 6а, 7б, 10б, 12б, 14б, 15б, 17а.

4. Авторська анкета «Мотивація духовно-морального розвитку».

Статьь ____ вік ____

навчальний заклад _____ спеціальність навчання _____ клас (курс) _____

1. Чи прагнете Ви до духовно-морального самовдосконалення? а) ні, б) не впевнений, в) так, прагну.
2. Чи намагаєтесь виховувати свій характер? а) ні, б) зрідка, в) постійно.
Якщо так, які саме риси? _____
3. Чи бажаєте позбутися певних рис характеру? а) ні, б) так. Від яких? _____
4. Чи віруюча Ви людина? а) ні, б) так. Якщо так, якої релігійної конфесії Ви дотримуетесь:
а) жодної; б) православ'я, г) католицизм, д) протестантизм, е) мусульманство ж) інше _____
5. Як часто Ви приділяєте час духовному пошуку(молитві, читанню духовної літератури тощо)?
а) не приділяю зовсім; б) приділяю час від часу; в) приділяю регулярно.
6. Чи важливо для Вас знаходитись у релігійному середовищі, спілкуватись з духовними
однодумцями? а) не важливо зовсім; б) важливо; в) дуже важливо.
7. Чи відчуваєте Ви любов до рідної землі ? а) ні, не відчуваю б) ставлюся байдуже,
в) так, люблю.
8. Чи бажаєте жити за кордоном? а) так, бажаю, б) не впевнений,
в) ні, я хочу жити і працювати на Батьківщині.
9. Чи готові Ви пожертвувати своїм часом, звичками, майном заради захисту Вітчизни?
а) ні, б) не впевнений, в) готовий.
10. Чи відчуваєте Ви себе щасливим? а) так, я щасливий, б) щасливий частково, в) я не щасливий.
11. Як часто в дитинстві Ви відчували психологічний дискомфорт в родині?
а) ніколи, б) зрідка, в) часто.
Якщо так, то з чим це пов'язано? а) алкоголізм батьків, б) розлучення, в) постійні сімейні сварки, г) побиття, насильство, д) брак уваги батьків, е) інше _____
12. Чи часто доводиться терпіти розчарування, біль, страждання (душевні або тілесні)?
а) ні, б) зрідка, в) часто.

Для визначення прояву релігійної потреби, патріотизму, відчуття щастливості розроблено наступну процедуру підрахунку балів за кожним з показників (Табл. 4.2).

Таблиця 4.2.

Таблиця підрахунку балів

Мотивація до духовно-морального саморозвитку									
№ запитання	1			2			3		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	3	0	1	4	0	1	2
Релігійна потреба									
№ запитання	4			5			6		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	2	0	3	4	0	1	2
Патріотичність									
№ запитання	7			8			9		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	2	0	1	4	0	1	2
Відчуття особистісного благополуччя (щасливість)									
№ запитання	10			11			12		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	3	1	0	2	1	0	2	1	0

Після підрахунку балів по кожній шкалі визначається рівень прояву духовно-мотиваційної якості відповідно до наступних норм: 0-2 бали – низький рівень; 3-5 балів – середній рівень; 6-8 балів – високий рівень.

На основі результатів двох попередніх методик нами визначено спосіб підрахунку показника духовно-релігійного досвіду особистості, який розглядається як результат актуалізації духовної спрямованості та релігійної потреби людини. Для визначення рівня духовно-релігійного досвіду розроблено наступну процедуру підрахунку балів (Табл. 4.3).

Таблиця 4.3.

Таблиця підрахунку балів для показника духовно-релігійного досвіду

Складові духовно-релігійного досвіду	Рівень духовно-релігійного досвіду					
	0	1	2	3	4	5
Релігійна потреба (бал)	0-1	2-5	2-5	6-7	6-8	6-8
Духовна спрямованість (бал)	0-2	0-2	3	4	5	6-8

Нами визначено 6 рівнів духовного досвіду: 0 – відсутність досвіду, 1 – початковий рівень, 2 – декларована релігійність, 3 – середній рівень, 4 – вище середнього, 5 – високий рівень.

5. Модифікована методика Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості»

ІНСТРУКЦІЯ: оцініть свої якості та поведінку за 3-х бальною шкалою своєї згоди і внесіть відповідні бали у бланк для відповідей. намагайтеся відповідати вдумливо, об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку. кожним твердженням:

0 – НЕ ЗГОДЕН, 1 – НЕ ВПЕВНЕНИЙ, 2 – ЗГОДЕН

Бланк для відповідей.

1 –	5 –	9 –	13 –	17 –	Дец.	Σ =
2 –	6 –	10 –	14 –	18 –	Реф.	
3 –	7 –	11 –	15 –	19 –	Тран.	
4 –	8 –	12 –	16 –	20 –	Єд.	

ТЕКСТ ОПИТУВАЛЬНИКА

1. Мені приємно піклуватися про інших людей.
2. Я щодня працюю над удосконаленням власного характеру.
3. Усвідомлюю безсмертну природу своєї душі.
4. Я відчуваю духовну єдність із іншими людьми.
5. Роблячи добрі вчинки, я не очікую на подяку або визнання.
6. Я намагаюся бути завжди чесним із собою.
7. Я прагну до досягнення мудрості.
8. Я подумки спілкуюся із Природою, Всесвітом, Богом.
9. Я гостро відчуваю переживання іншої, навіть незнайомої людини.
10. Я часто замислююся над людськими долями, шукаю їх смисли та закономірності.
11. Я прагну до пошуку краси, добра й істини.
12. Я вважаю, що всі живі істоти є цінними у Всесвіті.
13. Я не тримаю образ на людей і не вважаю нікого своїм ворогом.
14. Пізнання власного внутрішнього світу для мене не менш важливе, ніж пізнання зовнішнього.
15. Я намагаюся відмежовуватись від проблемних ситуацій і споглядати на них начебто з космічної висоти.
16. Я прагну поєднувати людей через усвідомлення спільної мети.
17. Я впевнений, що, варто ризикувати своїм життям, рятуючи життя незнайомої людини.
18. Спостерігаю за своїми думками, намагаюся керувати власним мисленням та уявою.
19. В мене є бажання послужити своїм життям духовній цілі.
20. Глобальні світові проблеми хвилюють мене не менш ніж особисті.

Обробка результатів. Сума балів по кожному рядку визначає рівень сформованості духовних детермінант (психологічних механізмів духовного розвитку особистості): децентрації (Дец.), рефлексії (Реф.), трансценденції (Тран.) та усвідомлення загальної єдності (Єд.).

Шкала оцінки: до 3 балів – низький рівень; 3-6 – середній; 7-10 балів – високий рівень. Загальний духовний потенціал особистості (Σ) визначається шляхом підрахунку суми отриманих показників (загальної кількості балів). Шкала оцінки: до 13 балів – низький потенціал; 14-25 – середній; 26-40 балів – високий потенціал. Наближення до максимального показника (40 балів) свідчить про актуалізованість духовного потенціалу особистості.

6. Проективний тест егоцентричних асоціацій за методом незакінчених речень (авт. Т. Шустрова, адапт. Т. І. Пашукової) містить 10 незавершених речень, що припускають виявлення егоцентризму

Інструкція: будь ласка, допишіть незавершені речення, намагайтесь думати й відповідати щонайкраще.

НЕЗАКІНЧЕНІ РЕЧЕННЯ:

1. Кілька років тому...
2. Це неправда, що...
3. Настане час, коли...
4. Основна проблема...
5. Насправді...
6. Найважливіше те, що...
7. Шкода, що...
8. У порівнянні з...
9. Якби не...
10. Іноді...

Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку в усіх реченнях похідних від «Я» (я, мені, моє, мої і т. п.). Норма для гармонійної особистості – 1-3 балів.

Якщо кількість згадок про себе більш ніж 6, то йдеться про виражений егоцентризм.